

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Uluslararası Hakemli Dergi / International Refereed Journal

DÜSBED

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Dicle University Journal of Social Sciences Institute

ISSN : 1308 - 6219

HAZİRAN - 2021

YIL : 13

SAYI : 27

Uluslararası Hakemli Dergi / International Refereed Journal

DÜSBED

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Dicle University Journal of Social Sciences Institute

ISSN : 1308 - 6219

HAZİRAN-2021

YIL: 13

SAYI: 27

DÜSBED yılda üç kez yayınlanan uluslararası hakemli ve indeksli bir dergidir.

DÜSBED'de yayınlanan yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yayınlanan yazıların bütün yayın hakları **DÜSBED**'e aittir.

Yayınlanan yazılar yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz.

Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir.

Gönderilen makaleler için herhangi bir telif ücreti ödenmez.

Dergimiz, **ULAKBİM TR DİZİN**, **ASOS**, **TEİ (Türk Eğitim İndeksi)**, **Research Bible**, **Scientific Indexing Service**, **Index Copernicus**, **Google Scholar**, **Akademik Dizin (Akademik Türk Dergileri İndeksi)** ve **SOBİAD** tarafından taranmakta ve dergipark platformunda yer almaktadır.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Diyarbakır / TÜRKİYE

Uluslararası Hakemli Dergi / International Refereed Journal

DÜSBED

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Dicle University Journal of Social Sciences Institute

ISSN : 1308 - 6219

HAZİRAN-2021

YIL: 13

SAYI: 27

BAŞ EDİTÖR / CHIEF EDITOR

Prof. Dr. Yılmaz DEMİRHAN-Dicle Üniversitesi

EDİTÖRLER/EDITORS

Prof. Dr. Ahmet TANYILDIZ-Dicle Üniversitesi

Doç. Dr. Mehmet SONGUR-Dicle Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Nurettin MENTEŞ-Dicle Üniversitesi

Dr. Abdullah CENGİZ-Dicle Üniversitesi

E-mail: sbd@dicle.edu.tr

Web: <https://dergipark.org.tr/en/pub/diclesosbed>

Adres: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Ceylan Enstitüler Binası Kampüs

Tel: 04122411000/8480-8469

SUR / DİYARBAKIR

Uluslararası Hakemli Dergi / International Refereed Journal

DÜSBED

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Dicle University Journal of Social Sciences Institute

ISSN : 1308 - 6219

HAZİRAN-2021

YIL: 13

SAYI: 27

Alan Editörleri / Field Editors

Antropoloji	Prof. Dr. Yılmaz Selim ERDAL	Hacettepe Üniversitesi
Arkeoloji	Doç. Dr. Aytaç ÇOŞKUN	Dicle Üniversitesi
Coğrafya	Doç. Dr. Mehmet Sait ŞAHİNALP	Harran Üniversitesi
Çağdaş Türk Lehçeleri	Doç. Dr. Çasteğin TURGUNBAYER	Dicle Üniversitesi
Dil Bilim	Prof. Dr. Ferruh AĞCA	Osmangazi Üniversitesi
Dinler Tarihi	Prof. Dr. Canan SEYFELİ	Dicle Üniversitesi
Doğu Dilleri ve Edebiyatı	Prof. Dr. Mesut ERGİN	Dicle Üniversitesi
Eski Türk Edebiyatı	Prof. Dr. Gencay ZAVOTÇU	Atatürk Üniversitesi
Felsefe	Prof. Dr. Bülent SÖNMEZ	Kâtip Çelebi Üniversitesi
Felsefe ve Din Bilimleri	Prof. Dr. Cemal TOSUN	Ankara Üniversitesi
Güzel Sanatlar	Prof. Dr. Ali Osman ALAKUŞ	Dicle Üniversitesi
Halk Bilimi	Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN	Trakya Üniversitesi
Hukuk	Dr. Öğr. Üyesi Ömer ERGÜN	Dicle Üniversitesi
İktisat	Doç. Dr. Mehmet SONGUR	Dicle Üniversitesi
İşletme	Dr. Öğr. Üyesi İbrahim ÇEMBERLİTAŞ	Van Y.Y. Üniversitesi
İletişim	Doç. Dr. Yıldız Dilek ERTÜRK	İstanbul Üniversitesi
İslam Tarihi ve Sanatı	Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN	İstanbul Üniversitesi
Kamu Yönetimi	Prof. Dr. Yılmaz DEMİRHAN	Dicle Üniversitesi
Psikoloji	Dr. Öğr. Üyesi Tahsin KULA	Dicle Üniversitesi
Sağlık Yönetimi	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin KURT	Dicle Üniversitesi
Sanat Tarihi	Prof. Dr. İrfan YILDIZ	Dicle Üniversitesi
Sosyoloji	Prof. Dr. Rüstem ERKAN	Dicle Üniversitesi
Tarih	Dr. Öğr. Üyesi Salih ERPOLAT	Dicle Üniversitesi
Temel İslam Bilimleri	Prof. Dr. Metin BOZAN	Dicle Üniversitesi
Türk İslam Edebiyatı	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BÜKÜM	Kâtip Çelebi Üniversitesi

Türk Dünyası Araştırmaları	Prof. Dr. Osman KARATAY	Ege Üniversitesi
Yabancılara Türkçe Öğretimi	Doç. Dr. Mustafa DURMUŞ	Hacettepe Üniversitesi
Yeni Türk Edebiyatı	Dr. Öğr. Üyesi Abdülhakim TUĞLUK	İğdır Üniversitesi

Yayın Kurulu ve Danışma Kurulu

- Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN - *İstanbul Üniversitesi - İlahiyat Fakültesi - İstanbul*
- Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN – *Trakya Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi - Edirne*
- Prof. Dr. Ahmet TAŞĞIN - *Necmettin Erbakan Üniversitesi - Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi - Konya*
- Prof. Dr. Ali AKAY - *Dicle Üniversitesi - İlahiyat Fakültesi - Diyarbakır*
- Prof. Dr. Bülent GÜL - *Hacettepe Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi - Ankara*
- Prof. Dr. Canan SEYFELİ - *Dicle Üniversitesi - İlahiyat Fakültesi - Diyarbakır*
- Prof. Dr. Cemal TOSUN – *Ankara Üniversitesi - İlahiyat Fakültesi - Ankara*
- Prof. Dr. Ferruh AĞCA - *Osmangazi Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi – Eskişehir*
- Prof. Dr. Grazyna ZAJAC - *Jagiellonian Üniversitesi – Polonya*
- Prof. Dr. İnan KESER – *Dicle Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi - Diyarbakır*
- Prof. Dr. İrfan YILDIZ – *Dicle Üniversitesi - Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi – Diyarbakır*
- Prof. Dr. Mahmut Hamdi AKIN – *Necmettin Erbakan Üniversitesi – Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi*
- Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ - *Hitit Üniversitesi - İlahiyat Fakültesi – Çorum*
- Prof. Dr. Mehmet Sait ŞAHİNALP - *Harran Üniversitesi - Fen-Edebiyat Fakültesi - Şanlıurfa*
- Prof. Dr. Metin KARTAL - *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi - Ankara*
- Prof. Dr. Mesut ERGİN- *Dicle Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi - Diyarbakır*
- Prof. Dr. Mustafa AVCI - *Selçuk Üniversitesi - Hukuk Fakültesi – Konya*
- Prof. Dr. Muzaffer KOÇ – *Marmara Üniversitesi – Siyasal Bilgiler Fakültesi - İstanbul*
- Prof. Dr. Ramazan YILDIRIM - *Karatay Üniversitesi - Hukuk Fakültesi - Konya*
- Prof. Dr. Rüstem ERKAN - *Dicle Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi - Diyarbakır*
- Prof. Dr. Osman KARATAY – *Ege Üniversitesi - Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü - İzmir*
- Prof. Dr. Yıldız Dilek ERTÜRK - *İstanbul Üniversitesi - İletişim Fakültesi – İstanbul*
- Prof. Dr. Yılmaz BİNGÖL – *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi – Siyasal Bilgiler Fakültesi - Ankara*
- Prof. Dr. Yılmaz Selim ERDAL – *Hacettepe Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi – Ankara*
- Prof. Dr. Merziyye NECEFOVA – *Azerbaycan Milli İlimler Akademisi – Edebiyat Enstitüsü – Azerbaycan*
- Doç. Dr. Aytaç COŞKUN -*Dicle Üniversitesi- Edebiyat Fakültesi-Diyarbakır*
- Doç. Dr. Ferruh ÖZPİLAVCI - *Marmara Üniversitesi - İlahiyat Fakültesi – İstanbul*
- Doç. Dr. Gökhan SAVAŞ – *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi – Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi – Ankara*
- Doç. Dr. Liliana BOŞCAN – *Bükreş Üniversitesi – Tarih Fakültesi - Romanya*

Doç. Dr. Martine ASSENAT – *Paul Valery Üniversitesi – Fransa*

Doç. Dr. Musa ÖZTÜRK – *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi – İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi - Ankara*

Doç. Dr. Nicola LANERI – *Catania Üniversitesi- İtalya*

Doç. Dr. Oğuzhan DURMUŞ – *Trakya Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi – Edirne*

Doç. Dr. Ozan ZENGİN – *Ankara Üniversitesi – Siyasal Bilgiler Fakültesi – Ankara*

Dr. Öğr. Üyesi Burcu ZEYBEK - *İstanbul Üniversitesi - İletişim Fakültesi - İstanbul*

Dr. Öğr. Üyesi Ömer ERGÜN-Dicle Üniversitesi-Hukuk Fakültesi-Diyarbakır

Dr. Ankhbayar DANUU – *Moğolistan Devlet Üniversitesi – Moğolistan*

Dr. M. Felat AKTAN - *Dicle Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi – Diyarbakır*

İndeks Sorumlusu

Doç. Dr. Mehmet SONGUR-Dicle Üniversitesi

Yabancı Dil Editörleri

Doç. Dr. Faruk GÖKÇE-Dicle Üniversitesi

Dr. Ferhat KAYA-Dicle Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Mahmoud NAASSAN-Dicle Üniversitesi

Redaktör

Dr. Abdullah CENGİZ-Dicle Üniversitesi

Dış Temsilciler Koordinatörü

Doç. Dr. Faruk GÖKÇE-Dicle Üniversitesi

Hukuk Danışmanı

Av. Recep ÖTER-Diyarbakır

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

DÜSBED

ISSN: 1308 - 6219 HAZİRAN-2021 YIL: 13 SAYI: 27

2021 HAZİRAN SAYISI HAKEMLERİ

Prof. Dr. Ahmet TARCAN	Dicle Üniversitesi
Prof. Dr. Gökhan TUNCEL	İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Hamza ATEŞ	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Kasım ŞULUL	Harran Üniversitesi
Prof. Dr. Mahmut Hakkı AKİN	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Mithat Arman KARASU	Harran Üniversitesi
Prof. Dr. Murat AKGÜNDÜZ	Harran Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer AYTAÇ	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Zafer AKBAŞ	Düzce Üniversitesi
Prof. Dr. Zeynel Abidin ÖZDEMİR	Ankara Hacı Bayram Veli Üniv.
Doç. Dr. Ahmet Ayhan KOYUNCU	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Cenay BABAOĞLU	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Deniz KÜZECİ	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Elvettin AKMAN	Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Evren KÜÇÜK	Kastamonu Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Nuri ÇINARCI	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Murat YAMAN	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Uğurlu ARSLAN	Dicle Üniversitesi
Doç. Dr. Nuri KORKMAZ	Bursa Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Oğuzhan GÖKTOLGA	İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. Sıtkı KARADENİZ	Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KAYAN	Harran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah DEMİR	Marmara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahim TUFANTOZ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Adem GÜRBÜZ	Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet YILDIZ	Batman Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Bünyamin HAN	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ekrem AKMAN	Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Engin BÖLÜKMEŞE	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Erdiñ KOÇ	Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fasih DİNÇ	Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatih BAYRAM	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fuat KORKMAZER	Muş Alpaslan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hasan BARDAKÇI	Harran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Nasip ÖZALTAŞ	Dicle Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin YILDIZ	Batman Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Murat CİHANGİR	Batman Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Tahsin KULA	Dicle Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf MURATOĞLU	Hitit Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Zafer TOPAK	Karabük Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Seda COŞAR ÇELİK	Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ecevit BEKLER	Dicle Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kadriye Çiğdem YILMAZ	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Dr. Ömer TAYLAN	Dicle Üniversitesi
Dr. Özkan GÖKCAN	Munzur Üniversitesi
Dr. Devran ŞANLI	Bartın Üniversitesi
Dr. Nuran COŞKUN	Mersin Üniversitesi
Dr. Yalçın DOĞAN	Dicle Üniversitesi

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

DÜSBED

ISSN: 1308 - 6219 HAZİRAN-2021 YIL: 13 SAYI: 27

Editörden...

Değerli meslektaşlarım, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin yeni sayısını sizlere sunmanın heyecanını yaşıyoruz. Bütün dünyada Covid 19 pandemisinin oluşturduğu olumsuz motivasyon ve çalışma iklimine rağmen siz değerli yazarlarımızın dergimize yönelik yoğun teveccühü bizleri oldukça mutlu etmektedir. Bu aşırı yoğunluk karşısında zaman zaman zorlanıp, size dönüşlerde bazı gecikmeler yaşasak da çalışmalarınızı titiz bir editöryal ve hakemlik sürecinden geçirdiğimizi bilmenizi isteriz. Amacımız sizlerin katkısı ile dergimizi sürekli olarak iyileştirmektir. Bu anlayışla çalışan editör ve yayın kurulumuzun başlıca hedefi, etki değeri yüksek çalışmalara, dergimizde yer vererek ulusal ve uluslararası bilim dünyasına katkı sağlamaktır. Bu kapsamda farklı disiplinlerden bilim insanlarının katkısı ile 21 makaleye bu sayıda yer verdik.

Değerli meslektaşlarım, bir yandan dergimizin bilimsel niteliği ve içeriğini sürekli arttırmak suretiyle uluslararası yeni indekslere kabul edilme hedefi için çalışırken diğer yandan derginin görsel yönünü de geliştirmek için çalışmalarımızı sürdürmekteyiz. Bu çerçevede yeni sayımızı farklı bir tasarımla beğeninize sunuyoruz. Dergi kapağından içerik sayfalarına kadar güzel ve canlı bir tasarım oluşturmaya çalıştık.

Bu vesile ile dergimizin son sayısına makaleleri ile katkı sağlayan yazarlarımıza, yoğun akademik çalışmalarına rağmen hakemlik davetlerimize olumlu cevap verip, çalışmalarını titiz bir biçimde inceleyerek değerli görüşlerini bizimle paylaşan hakemlerimize ve sayının yayına hazırlanması için büyük emek sarf eden editörlerimize, yayın ve danışma kurulumuza teşekkürü bir borç bilirim. Yeni sayıda görüşmek umuduyla...

Prof. Dr. Yılmaz DEMİRHAN

Editör

Mehmet CİHANGİR
SOSYAL, KÜLTÜREL VE TARİHSEL BAĞLAMDA İMGELER

sa. 1-14

Musa ÖZTÜRK
ŞİDDET’İ ‘CİNSİYET’E BÖLMEK: ERKEĞE YÖNELİK ŞİDDETİN
PERDELENMESİ

sa. 15-27

Bekir GÜNDOĞMUŞ
M. DUVERGER’İN PARTİ İTTİFAKLARI TEORİSİ IŞIĞINDA TÜRKİYE’DE
CUMHUR VE MİLLET İTTİFAKINA YÖNELİK BİR DEĞERLENDİRME

sa. 28-41

Zuhal KARAKOÇ DORA
ATATÜRK DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA MİLLÎ BİRLİK VE MİLLÎ
EKONOMİ EKSENLİ KAMU DİPLOMASİSİ

sa. 42-60

Murat KADİROĞLU
CONSTRUCTING NATIONAL IDENTITY: W. B. YEATS’ POETRY

sa. 61-72

Ramazan LEVENT
‘İRTİCA’ VE ‘RUHSUZ MADDE’ DİKOTOMİSİ ARASINDA DEMOKRAT
PARTİ’NİN DİN POLİTİKASI (1950-1960)

sa. 73-91

Enver BOZDEMİR & Mustafa FİLİZ
TÜRKİYE’DE AKILCI İLAÇ KULLANIMI İLE İLGİLİ BİLGİ, TUTUM VE
DAVRANIŞ BELİRLEMeye YÖNELİK YAPILAN ÇALIŞMALARIN SİSTEMATİK
DERLEMESİ

sa. 92-105

Arafat YAZ
MERVÂNİLERİN SON HÜKÜMDARI NASİRÜDDEVLE EBÜ’L-MUZAFFER
MANSÛR

sa. 106-125

Hanife Nâlan GENÇ

LA PLACE ET LE STATUT DU FLE DANS LE SYSTEME EDUCATIF TURC

sa. 126-133

Mustafa YILMAZ

TÜRKİYE'DE YERALTI SULARI YÖNETİMİNİN YASAL VE KURUMSAL AÇIDAN İNCELENMESİ

sa. 134-150

Nadir ÇELİKÖZ & Mustafa GÜL

AKADEMİK OLARAK BAŞARILI VE BAŞARISIZ ÖĞRENCİLERİN GENEL BAŞARI VE BAŞARISIZLIĞA YÖNELİK ALGILARI

sa. 151-169

Oktay BOZAN

1262/1846 TARİHLİ ÇÜNGÜŞ KEFALET DEFTERİNE GÖRE ÇÜNGÜŞ KAZASININ SOSYAL VE EKONOMİK DURUMU

sa. 170-183

Radiye Canan BAĞIŞ

FUTBOL TARAFTARI SALDIRGANLIĞI VE SOSYAL ÖĞRENME

sa. 184-193

Ahmet AKGÜNDÜZ

DİYÂR-I BEKR'İN MÜSLÜMANLAR TARAFINDAN İLK FETHİ: CEMÂZİYELEVVEL 17/27 MAYIS 638

sa. 194-224

Özge ARPACIOĞLU ÖZDEMİR

TÜRKİYE'DE BÜYÜME VE ENFLASYONUN İSTİHDAM ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: TODA-YAMAMOTO NEDENSELLİK

sa. 225-235

Orhan CENGİZ
**ÇİN'İN 21. YÜZYILDAKİ BÖLGESEL VE KÜRESEL VİZYONUNU YENİ İPEK
YOLU PROJESİ ÜZERİNDEN OKUMAK**

sa. 236-259

Sedat IŞIK
**NASTURİ İSYANI VE BİTLİS MİLLETVEKİLİ YUSUF ZİYA BEY'İN BU
İSYANDAKİ ROLÜ**

sa. 260-275

Süleyman EKİCİ & Alpcan ACAR
**GÖÇ VE GÜVENLİK: CUMHURİYET HALK PARTİSİ'NİN SURİYELİ
GÖÇMENLER KONUSUNDAKİ SÖYLEMLERİNİN GÜVENLİKLEŞTİRME
PERSPEKTİFİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ**

sa. 276-291

Volkan TURAN & Emre AKSOY
**TÜRKİYE'DE KARBONDİOKSİT EMİSYONU, ENERJİ TÜKETİMİ VE EKONOMİK
BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİNİN TARİHSEL AYRIŞTIRMA YAKLAŞIMI İLE
İNCELENMESİ**

sa. 292-307

Talip ÇUKURLU & Mesut Bayram DÜZENLİ
**TARİH DÜŞÜRME TÜRLERİNE EK: ENDERUNLU FAZIL'IN "TARİH-İ NEV-
İCAD" LARI**

sa. 308-327

Yunus Emre SÜRMEYEN & Esra GÜLER
**ENDÜSTRİ 4.0 VE BURSA OTOMOTİV SANAYİ: SWOT(GZFT) ANALİZİ İLE BİR
DEĞERLENDİRME**

sa. 328-347

Mehmet CİHANGİR

IMAGES IN SOCIAL, CULTURAL AND HISTORICAL CONTEXT

pp. 1-14

Musa ÖZTÜRK

DIVIDING VIOLENCE INTO 'GENDER': SCREENING VIOLENCE AGAINST MEN

pp. 15-27

Bekir GÜNDOĞMUŞ

**AN EVALUATION ON CUMHUR ALLIANCE AND MİLLET ALLIANCE IN
TURKEY IN THE CONTEXT OF M.DUVERGER'S POLITICAL PARTY ALLIANCES
THEORY**

pp. 28-41

Zuhal KARAKOÇ DORA

**PUBLIC DIPLOMACY IN THE AXIS OF NATIONAL UNITY AND NATIONAL
ECONOMY IN TURKISH FOREIGN POLICY DURING ATATÜRK PERIOD**

pp. 42-60

Murat KADİROĞLU

ULUSAL KİMLİĞİN İNŞASI: W.B. YEATS'İN ŞİİRİ

pp. 61-72

Ramazan LEVENT

**DEMOCRAT PARTY'S RELIGION POLICY BETWEEN 'REACTIONARISM' AND
'SPIRITLESS SUBSTANCE' DICHOTOMY (1950-1960)**

pp. 73-91

Enver BOZDEMİR & Mustafa FİLİZ

**RATIONAL MEDICINE USE IN TURKEY WITH THE KNOWLEDGE AND
ATTITUDES TOWARDS SYSTEMATIC REVIEW OF STUDIES DETERMINATION
OF BEHAVIOR**

pp. 92-105

Arafat YAZ

**LAST RULER OF THE MARWANİD'S NASİRUDDAWLA ABUL MUZAFFAR
MANSUR**

pp. 106-125

Hanife Nâlan GENÇ
**TÜRK EĞİTİM SİSTEMİNDE FRANSIZCA'NIN YABANCI DİL OLARAK
ÖĞRENİMİ/ÖĞRETİMİNİN YERİ VE KONUMU**

pp. 126-233

Mustafa YILMAZ
**EXAMINING THE LEGAL AND INSTITUTIONAL PERSPECTIVE OF
GROUNDWATER MANAGEMENT IN TURKEY**

pp. 134-150

Nadir ÇELİKÖZ & Mustafa GÜL
**PERCEPTIONS OF ACADEMICALLY SUCCESSFUL AND FAILED STUDENTS
ABOUT OVERALL SUCCESS AND FAILURE**

pp. 151-169

Oktay BOZAN
**SOCIAL AND ECONOMIC STATUS OF CHUNGUSH DISTRICT ACCORDING TO
BAIL RECORDS DATED 1262/1846**

pp. 170-183

Radiye Canan BAĞIŞ
FOOTBALL FAN AGGRESSION AND SOCIAL LEARNING

pp. 184-193

Ahmet AKGÜNDÜZ
**THE FIRST CONQUEST OF DİYÂR-I BEKR BY MUSLIMS: CEMÂZİYELEVVEL
17/27 MAY 638**

pp. 194-224

Özge ARPACIOĞLU ÖZDEMİR
**THE EFFECTS OF ECONOMIC GROWTH AND INFLATION ON EMPLOYMENT IN
TURKEY: TODA-YAMAMOTO CAUSALITY ANALYSIS**

pp. 225-235

Orhan CENGİZ

**THE READING CHINA'S REGIONAL AND GLOBAL VISION IN THE 21st
CENTURY THROUGH THE NEW SILK ROAD PROJECT**

pp. 236-259

Sedat IŞIK

**THE FIRST TERM OF PARLIAMENT YUSUF ZIYA BEY'S ROLE IN THIS
REBELLION**

pp. 260-275

Süleyman EKİCİ & Alpcan ACAR

**MIGRATION AND SECURITY: AN EVALUATION OF THE DISCOURSES OF THE
REPUBLICAN PEOPLE'S PARTY ABOUT SYRIAN MIGRANTS FROM THE
SECURITIZATION PERSPECTIVE**

pp. 276-291

Volkan TURAN & Emre AKSOY

**INVESTIGATING RELATIONSHIP BETWEEN CARBON DIOXIDE EMISSIONS,
ENERGY CONSUMPTION AND ECONOMIC GROWTH WITH THE HISTORICAL
DECOMPOSITION APPROACH IN TURKEY**

pp. 292-307

Talip ÇUKURLU & Mesut Bayram DÜZENLİ

**ADDITION TO TYPES OF ISOSEPHIC POEMS: "NEW-INVENTION ISOSEPHIC
POEMS" OF ENDERUNLU FAZIL**

pp. 308-327

Yunus Emre SÜRMEŒ & Esra GÜLER

**INDUSTRY 4.0 AND BURSA AUTOMOTIVE INDUSTRY: AN EVALUATION WITH
SWOT ANALYSIS**

pp. 328-347

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

01/03/2021

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

29/06/2021

Dr. Mehmet CİHANGİR

Dicle Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
mehmet-cihangir@hotmail.com

SOSYAL, KÜLTÜREL VE TARİHSEL BAĞLAMDA İMGELER

Öz

İmgeler, dış dünyayla olan ilişkilerin insan zihninde meydana getirdiği izlenimler olarak açıklanabilir. Bu olgular, duyu organlarıyla temas edilen her türlü unsurun kişinin hayal evreninde ortaya çıkardığı biçimlerdir. Bu bağlamda dış dünya, kişinin düşünce sistemi ve duyu organları imgelerin oluşmasına yol açan önemli unsurlardır. İmgelerin ortaya çıkması iki aşamalı bir süreç olarak açıklanabilir. İlk olarak duyu organlarıyla alınan verilerin düşünce sisteminde işlenmesidir. İkincisi, belli bir işlemde geçen söz konusu bilgilerin dış dünyaya yansımalarıdır. Bu aşamalardan birincisi algı/algılama olarak ifade edilebilir. Diğer ise yeniden üretilen formlar olarak da adlandırılabilir. Dolayısıyla imgeler, algıda yeniden şekil kazanan bilgilerin dış dünyaya yansıyan kopyalarıdır. Bu kapsamda imgelerin oluşmasında algı sürecinin çok önemli bir işleve sahip olduğu söylenebilir. Ayrıca, pek çok disiplinde kendilerine zemin bulan imgelerin disiplinlerarası bir boyutu vardır. Bu çalışmada imgenin ne tür özelliklere sahip olduğu, olgunun nasıl bir sürecin sonunda ortaya çıktığı, sosyal, kültürel ve tarihsel faktörlerin imgenin oluşumuna ve gelişimine ne şekilde etki ettikleri, ayrıca kavramın önyargı ve kalıp yargılarla nasıl bir ilişki içerisinde bulunduğu anlamlandırılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İmge, Toplum, Kültür, Tarih.

IMAGES IN SOCIAL, CULTURAL AND HISTORICAL CONTEXT

Abstract

Images can be explained as the impressions that create in the human mind having a reason the relations with the outside world. This phenomenons are the forms that shaped in the imaginary universe of person by all kinds of elements getting in touch with the sense organs. In this context, the external world, one's thinking system and sense organs are important factors that cause to the formation of images. The emergence of images can be explained as a two-stage process. First, it is the processing in the mind system of data that get by way of the sense organs. Secondly, it is the reflection to the external world data that has undergone a certain process. The first from this stages can be stated as perception. In case the other is images that be called also as reproduced forms. Therefore, images are copies that be reflected to the external world information that is reshaped in perception. Within this scope, it can be said that the perception process in the formation of images has a very important function. Besides, images that find place for themselves in many disciplines have an interdisciplinary dimension. In this study, it will be tried to explain that image has to what kind of features, the phenomenon emerges at the end of a how process, the growing and formation of the image affect in what way social, cultural and historical factors, besides, the term has to a how relationship with prejudices and stereotypes.

Keywords: Image, Society, Culture, History.

Giriş

İmgeler, dış dünyayla olan temasların insan zihninde meydana getirdiği izlenimler olarak açıklanabilir. Bu olgular, duyu organlarıyla ilişki kurulan her türlü unsurun kişinin düşünce dünyasında ortaya çıkardığı biçimlerdir. Bir başka sözle imgeler, hayal âleminde oluşan görüntüler, formlardır. Bu bağlamda dış dünyadaki nesnelere, kişinin düşünce sistemi ve duyu organları imgelerin meydana gelmesine kaynaklık eden önemli unsurlardır denebilir.

İmgelerin tanımı konusunda çeşitli görüşler vardır. Serhat Ulağlı imgeyi, “bizlerin, kalıp yargılarımızın, bilinçaltımızın, inançlarımızın, kültürel değerlerimizin, korku ve sevgilerimizin bizlere kazandırdığı ötekini algılama, tanımlama ve sunma şekli” (Ulağlı, 2006: 19) olarak ifade ederken, A. M. Rousseau ve Cl. Pichois imgeyi “hem entellektüel, hem duygusal, hem öznel, hem de nesnel öğelerin katıldığı, ferdi ya da müşterek bir tasvir” (Rousseau ve Pichois, 1994: 95) şeklinde anlamlandırır. Onur Bilge Kula’ya göre imge “uzun bir tarihsel süreç içerisinde herhangi bir kültürde bir başka kültür hakkında oluşan ve değişik yoğunluklarda süreklileşen her imge, öznel veya kümesel bir kurgudur” (Kula, 2011: 3). Bedia Akarsu ise imgeyi “bir nesneyi doğrudan doğruya yeniden tanıtmaya yarayacak bir biçimde göz önüne seren şey, duyu organları ile algılanmış olan bir şeyin somut ya da düşüncel kopyası” (Akarsu, 1975: 97) biçiminde tanımlar.

Verilen kavramsal açıklamalardan hareketle çeşitli değerlendirmeler yapmak mümkündür; Buna göre imgeler, kurgusal bir özelliğe sahiptir ve söz konusu kurgunun gerek bireysel gerekse toplumsal yönü vardır. Bir başka deyişle hem bireysel hem de toplumsal faktörler imgelerin şekillenmesine etki ederler. Bu bağlamda, kurgunun meydana gelmesinde tarihsel, sosyal, kültürel, psikolojik vb. pek çok etmenin önemli oranda etkin olduğu dile getirilebilir. Ayrıca, çok çeşitli imge biçimlerinden bahsedilebilir. Söz gelimi bunlardan biri, bireyin zihninde oluşan düşüncelerin dış dünyaya sözel olarak yansımalarıdır. Bir kişinin/toplumun bir başka kişi/topluluk hakkında olumlu ya da olumsuz içerik taşıyan yargılar dile getirmesi konuya örnek olabilir. Mesela, İslam kültüründe yetişmiş bir kimsenin, Batıların temiz olmadıklarına dair görüşler dile getirmesi veya Hristiyan dinine mensup bireyin Müslümanları gaddar, zalim insanlar olarak nitelendirmesi, imgelerin düşünsel tarafının yine düşünsel bir şekilde –soyut ifadelerle- ortaya konulmasıdır.

Bir başka imge şekli ise zihindeki soyut kavramların dış dünyaya somut karşılıklar olarak yansımalarıdır. Zeynep Sayın, Wittgenstein'a göndermede bulunarak harfi düşünsel kavrayışın görünürdeki yankısı olarak ifade eder ve düşünce dünyasındaki harf kavramının yazıya döküldüğünde düşünsel bir beden kazandığını belirtir (Sayın, 2013: 59). Nitekim Engin Bölükmeşe ve Başak Öner Gündüz de imgenin bahsi geçen boyutunu “söz uçar, imge kalır” görüşüyle destekler ve imgeyi “bir ifade aracı” olarak değerlendirir (Bölükmeşe ve Öner Gündüz, 2020: 18). İmgelerin düşünceden dış dünyaya somut karşılıklar şeklindeki yansımalarına bir diğer örnek dinî semboller üzerinden verilebilir. Mesela cami, minare gibi unsurlar İslam dininin; kilise, haç gibi öğeler ise Hristiyanlık inancının düşünsel boyutunun somut şekilleri, bir başka söylemle imgeleri olarak açıklanabilir. Bu çerçevede imgeler görünmeyeni görünür kılan, soyutun somut bir biçim kazanmasını sağlayan olgular şeklinde ifade edilebilir.

Hayal dünyasında oluşan imajlar şeklinde de ifade edilen imgelerin, sadece görme yoluyla elde edilen verilerle şekil kazandığı düşünülmemelidir. Görme, duyma, dokunma, tat ve koku alma gibi tüm duyu bilgileri imgelerin meydana gelmesine kaynaklık eder. Böylece, duyuyla temas edilen nesnelere kişinin iç düzeninde farklı tasarımlara evrilir ve imgelerin ortaya çıkmasına yol açar. Bu kapsamda duyu organlarının, kişinin düşünce dünyasında imgelerin oluşmasına aracılık eden önemli öğeler oldukları söylenebilir.

1. İmge - Algı İlişkisi

İmgelerin ortaya çıkması bağlamında ele alınması gereken bir başka konu duyu organlarının sağladığı verilerin işlenmesinde önemli bir rol oynayan algı sürecidir. İmgelerin oluşması iki aşamalı bir süreç olarak açıklanabilir. İlk olarak duyu organlarıyla alınan verilerin beyinde işlenmesidir, ikinci olarak ise belli bir işlemde geçen söz konusu bilgilerin dış dünyaya yansımalarıdır. Bu aşamalardan birincisi algı/algılama olarak ifade edilebilir. Diğeri ise yeniden üretilen formlar olarak da adlandırılabilir. Dolayısıyla imgeler, algıda yeniden şekil kazanan bilgilerin dış dünyaya yansıyan kopyalarıdır. Bu kapsamda imgelerin oluşmasında algı sürecinin çok önemli bir görev icra ettiği

söylenbilir. Bir başka deyişle imge ile algı/kavrayış birbirini tamamlayan, birinin olmaması, diğersinin de meydana gelmemesine yol açabilecek iki önemli olgudur. Böylelikle imge ile algı arasında olmazsa olmaz bir ilişkinin var olduğu ifade edilebilir.

Bu çerçevede algının kavramsal tanımı üzerinde durmak lazım gelir. Söz konusu terimle ilgili benzer açıklamaların dile getirildiği görülür. Algıyı, Jean-Paul Sartre “şeyle doğrudan kurulan bir ilişki” (Sartre, 2009: 47), T. Clifford Morgan “duyumları yorumlama, onları anlamlı hale getirme süreci” (Morgan, 2011: 242), Orhan Hançerlioğlu ise “nesnel dünyayı duyular yoluyla öznel bilince aktarma” (Hançerlioğlu, t.y.: 42) şeklinde tanımlar. Alıntılarda da vurgulandığı üzere algının, nesnel verilere öznel bir boyut kazandırdığı görülür. Her kişinin kendine özel iç dünyasının olduğu gerçeğinden hareketle, imgelerin oluşmasında ve gelişmesinde bahsi geçen öznel boyutun algı sürecinde önemli bir yere sahip olduğu ifade edilebilir. Söz gelimi, aynı filmi izleyen ya da müziği dinleyen her bireyde farklı farklı hisler ya da düşünceler meydana gelmesi algının öznel yönü kapsamında açıklanabilir.

Alfred Adler de algının öznel tarafına dikkat çeker. Söz konusu boyutun daha iyi anlaşılması adına “fotoğraf makinesi” örneğine başvurur ve algı yetisinin asla fotoğraf makinesine benzetilemeyeceğini belirterek konuyu şöyle bir yaklaşımla detaylandırır: “Bir insanın neyi nasıl algıladığı, onun kendine özgü olduğunu oluşturur. Salt fiziksel bir olaydan çok daha fazla bir şeydir algı, ruhsal bir işlemdir; dolayısıyla, neyi nasıl algıladığına bakarak bir insanın iç dünyasıyla ilgili çok önemli sonuçlar çıkarabiliriz” (Adler, 2002: 66). Burada geçen fotoğraf makinesi örneği dikkat çekicidir. Fotoğraf makinesi, dışarıdan alınan verilerin hiçbir değişime uğramadan dış dünyaya kopyasının dökülmesini sağlar. Dolayısıyla Adler’in, algının fotoğraf makinesine benzetilmemesi gerektiğine, algı sürecinden geçen duyuşsal bilgilerin nesnel birer kopya olarak değil, kişinin kendinden de izler taşıyan formlar olduğuna vurgu yaptığı söylenebilir.

Bu çerçevede şöyle bir soru akla gelir. Dış dünyayla temas olmadan algının oluşması mümkün değil midir ya da sadece dış görünüşler mi düşünce dünyasında algılar meydana getirir? Serhat Ulağlı, algılamayı fiziksel ve duyumsal olmasının yanında düşünsel bir olgu olarak da ifade eder. O’na göre, bir roman okurken kişinin kendisiyle roman kahramanı arasında bağlantı kurması, kahramana karşı kişide meydana gelen hisler de bir algılama biçimidir (Ulağlı, 2006: 73). Ulağlı’nın altını çizdiği düşünsel özellik, algı üzerine dile getirilen görüşler açısından önem arzeder. Mesela, bazı zamanlar kişi kitap okurken, film izlerken, müzik dinlerken hayalinde farklı farklı şekiller oluşabilmekte, çok çeşitli düşünceler hatırlarında canlanabilmektedir ya da bir nesneye bakarken, bir başka nesne aklına gelebilmektedir. Nitekim Jean-Paul Sartre de konuya şu soruyla gönderme yapar: “Sarı ve mavi renklere ilişkin bilinçdışı algılarımızın toplamı, nasıl olur da bizim bilinçli olarak yeşil rengi fark etmemize yol açar?” (Sartre, 2009: 19)

Böylesi soruların cevapları algının birden fazla özelliğiyle ilişkili olarak açıklanabilir. Her ne kadar beyne iletilen duyuşsal veriler algı sürecinden sonra imgeler şeklinde dış dünyaya yansımış olsalar da “duyular aracılığıyla dışarıdan beyne iletilen izlenim ve uyarılar beyinde bir sinyal oluşturur ve bu sinyalin kimi izleri bellekte kaybolmayarak varlığını sürdürür. İlgili izlerden de tasarımlar ve anılar dünyası doğup ortaya çıkar” (Adler, 2002: 66) açıklamasından hareketle- söz konusu bilgilerin bellekte iz meydana getirdiği ve burada anılar şeklinde saklı kaldığı söylenebilir. Böylece, bellekte kayıtlı kalmış tecrübeler/yaşanmışlıklar, çeşitli ilişkilendirmeler yoluyla tekrar hatırlanabilir ve kişinin düşünce dünyasında farklı farklı şekillerin oluşmasına neden olabilir. Bahsi geçen anıların bellekte edindiği yer ise yaşanan vakanın heyecan, korku vb. durumuyla önemli oranda ilişkili olduğu, bu yüzden bellekte saklı kalmış anıların farklı zamanlarda ve çeşitli şekillerde ortaya çıktıkları ileri sürülebilir. T. Clifford Morgan’ın şu örneği konuya daha somut bir biçim kazandırabilir:

“Tüfek; kocası avlanırken kazada ölen kadınla, kovboylara büyük ilgisi olan çocuk tarafından oldukça farklı şekillerde algılanacaktır. Çocuk için tüfek hoş heyecanları, sınır savaşlarını ve dörtlüye giden atlar üzerine kurulan bazı fantazileri (fantasy) çağrıştıran (to associate) bir oyuncaktır. Matemli kadın için ise tüfek, keder ve korkuyu çağrıştıran öldürücü bir silahtır” (Morgan, 2011: 253).

Bu alıntıdan hareketle, algının şekillenmesinde duyuşsal verilerin anlaksal ve dönemsal koşullarının önem arzettiği söylenebilir. Bununla birlikte algıların işlevsel sürecinde bakış açısının

etkisi de göz ardı edilmemelidir. Nitekim Umberto Eco “belli bir bakış açısıyla her şeyle her şey arasında analogi, yakınlık ve benzerlik ilişkileri vardır” (Eco, 2003: 58) sözüyle konuya vurgu yapar. Bakış açısında herhangi bir değişiklik, doğrudan ya da dolaylı olarak algılamaya ve imgenin kazanacağı biçime etki eder. Dolayısıyla, kişi nasıl bakarsa imge öyle şekillenir. “Hakikat görünen değil, bana görünenidir” (Sayın, 2013: 148) ifadesiyle de bakış açısının önemine dikkat çekilebilir.

Bakış açısı konuya, duruma, olay ve olguya yaklaşım biçimi olarak ifade edilebilir. Bu anlamda bakış açısında yapılacak herhangi değişiklik algı sürecine ve böylelikle imgelerin oluşumuna etki eder. John Berger, yeni bir üretim olarak ele aldığı imgenin ortaya çıkmasında bakış açısının çok önemli bir yere sahip olduğunu altını çizer ve konuyu şöyle bir örnekle değerlendirir:

“Her imgede bir görme biçimi yatar. Fotoğraflar da bile. [...] Her bir fotoğrafa baktığımızda, ne denli az olursa olsun, fotoğrafçının sınırsız görünüm olanakları arasından o görünümü seçtiğini farkederiz. [...] Her imgede bir görme biçimi yatsa da bir imgeyi algılayışımız ya da değerlendirişimiz aynı zamanda görme biçimimize de bağlıdır” (Berger, 1995: 10).

Yazar, görme biçiminin algılamaya ve böylece imgelerin şekillenmesine etki ettiğine vurgu yapmaktadır. Ancak imgeler, ortaya konan bakış açısı ya da görme biçimi gibi istemli yaklaşımların etkileriyle meydana geldikleri gibi hiçbir irade göstermeden, istem ve istenç olmadan, ani ve gelişmiş güzel biçimlerde de ortaya çıkabilir. Bu yüzden imgeleri sadece irade göstermekle şekillenen yapılar olarak düşünmemek lazım gelir. Özetle, duyuşal ve düşünsel veriler çeşitli yollarla beyne ulaştıktan sonra algı sürecinden geçerler ve imgeler olarak dış dünyaya yansır. Böylelikle, duyuşal bilgilerin ve algı sürecinin, imgelerin şekillenmesinde çok önemli işlev gördükleri ifade edilebilir. İmgeler pek çok disiplinde kendilerine zemin bulur. Mesela, bir kimsenin müzik dinlerken, kitap okurken, film izlerken, resme ya da heykele bakarken kafasında oluşan düş ve hayaller, efsane ve seraplar, yargılar ve yorumlar, izler ve izlenimler imgeler olarak açıklanabilir. Dolayısıyla imgeler sadece yazınsal alanda ortaya çıkan olgular değil, görsel, işitsel vb. birçok alanda da kendilerine alan açan formlardır.

2. Sosyal, Kültürel ve Tarihsel Bağlamda İmgeler

İnsan, doğuşundan yaşamının son anına kadar sosyal, siyasal, kültürel, tarihsel, ekonomik ve benzeri farklı farklı pek çok faktörün kaynaklık ettiği etkilere maruz kalır. Böylesi unsurlar kişide tesir meydana getiren, bir başka söylemle, insanın kişiliğini etkileyen dış nedenler olarak değerlendirilebilir. Ayrıca insan kalıtımsal özelliklere sahiptir. Bu yüzden her bireyin gerek bahsi geçen dış etkenlerin gerekse kalıtımsal özelliklerin şekillendirdiği ölçüde kendine özel bir karakter yapısı vardır. Dolayısıyla dış etmenler ve kalıtımsal özellikler kişiliğin oluşumunda ve gelişiminde önemli faktörler olarak yer alır. Bu bağlamda Çiğdem Kağıtçıbaşı ve Zeynep Cemalcılar şu satırlarla konuya vurgu yapar:

“İnsan, etrafında bulunanların, her gün karşılaştığı sayısız olayların ve kişilerin, içinde bulunduğu sosyoekonomik ve sosyokültürel koşulların, gelenek ve yasaların, fiziksel çevrenin ve saymakla bitmeyen daha pek çok etkenin etkisindedir. Bu etkenlerin karmaşık etkileşimi sonunda insan bir kişi olarak belirir. Bu etkenlerin oluşturduğu karmaşık bütün hiçbir zaman iki ayrı insan için tıpatıp aynı olmayacağından, hiç bir kimse bir diğersinin tıpatıp aynısı değildir. Bu çevresel etkenlerin yanında, kalıtım yoluyla geçen pek çok özelliğin de kişiyi belirleyici ve başkalarından ayırıcı önemi vardır” (Kağıtçıbaşı ve Cemalcılar, 2014: 220).

Verilen açıklamadan hareketle, birden fazla iç ve dış etkenin insanın karakter yapısı üzerinde etki meydana getirdiği söylenebilir. T. Clifford Morgan, bireyin tutum ve davranışlarını etkileme açısından söz konusu faktörler içerisinde toplum ve kültürün daha fazla etkin olduğu görüşünü savunur (Morgan, 2011: 360-361). Böylesi sebepler kişinin değişim ve dönüşüm geçirmesinde, olay ve olgulara karşı sergilediği yaklaşımların farklılık göstermesinde önemli işlevler icra eder. Bilindiği gibi imgeler, “kişinin objeye anlam yüklemesi olarak değerlendirildiğinde subjektif ve psikolojiktir; aynı obje farklı kişilerde farklı duyguların uyanmasına sebep olabilir” (Gürbüz, 2020b: 136). Bu bağlamda konunun “bireyin davranışları üzerinde, içinde yaşadığı fiziksel çevrenin, diğer canlıların, ilişkide bulunduğu insanların, içinde yaşadığı toplumun ve bu toplumdaki gelenek ve göreneklerin etkisi vardır. Kişiyi toplum ile etkileşim halinde inceleyen psikoloji dalı, sosyal psikolojidir” (Aytaç,

2000: 14) şeklinde açıklaması yapılan sosyal psikoloji ile iç içe olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, içinde bulunulan sosyal, kültürel, tarihsel vb. faktörler kişinin psikolojisinde ve algı dünyasında etki meydana getireceği ve böyle bir vaziyetin ise imgelerin biçimlenmesine tesir edeceği söylenebilir.

2.1. Sosyal Faktörlerin İmgelere Etkileri

İmgelerin şekillenmesine etki eden çok çeşitli nedenlerden bahsedilebilir. Ancak, bu çalışmada -konuyu belli bir çerçevede sınırlandırmak amacıyla- bahsi geçen faktörlerden sosyal, kültürel ve tarihsel etmenlerin altı çizilecektir. Sosyal/toplumsal faktörler, imgelerin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde önemli işlevlere sahiptir. Her ne kadar imgeler, birey merkezli özelliklerle öne çıkmış olsalar da sosyal bir varlık olan kişinin içinde bulunduğu toplumsal yapının etkilerine hedef olacağı ve bu durumun bireyin tutum ve davranışları üzerinde tesir meydana getireceğinin kaçınılmaz olduğu önceki satırlarda üstünde durulmuş bir konudur. Özellikle toplumların âdet, gelenek, görenek gibi kuralları bireyin yaşamında çok önemli etkilere sahiptir. Söz konusu kurallar, sosyal normlar olarak da ifade edilebilir. Kişi, birlikte yaşadığı toplumun normlarına isteyerek veya zorunlu bir şekilde uymak durumundadır. Uymaması halinde çeşitli yaptırımlarla karşılaşabilir. Bu yaptırımlar ise kişinin yaşadığı toplumdan dışlanması, ötekileştirici yaklaşımlara maruz kalması gibi çeşitli şekillerde vuku bulabilir. Bahsi geçen durumun, demokratik açıdan ileri ya da geri her millette var olduğu söylenebilir. Söz gelimi, ileri demokrasilerle anılan Batılı ülkelerde yaşayan yabancı toplulukların hedef oldukları ötekileştirici, dışlayıcı, hakaret içeren muameleler konuya örnek olarak verilebilir.

Her toplumda var olan normların benzer özellikler taşıdıkları söylenemez. Bazı toplulukların daha katı kuralları varken, kimi toplumlar ise daha az baskıcı ve daha fazla özgürlükçü yaklaşımlar barındırabilir. Bu kaideler, bahsi geçen topluluklara ait bireylerin kişilik özellikleri üstünde de önemli oranda etki meydana getirir. Mesela, daha sert kurallar içerisinde yetişen kimselerle, daha özgürlükçü toplumlara ait bireylerin tutum ve davranışlarında, sorun ve sıkıntılara verdikleri tepkilerde, dile getirdikleri görüşlerde farklılıkların olduğu görülür. Çiğdem Kağıtçıbaşı ve Zeynep Cemalcılar konuyu, toplulukçu kültürler ile bireyci kültürler şeklinde iki çerçevede ele alır. Bu kapsamda her iki yazar tarafından, toplulukçu kültürler mensup kişilerin, bireyci kültür içerisinde yetişmiş kimselere göre grup onayını daha fazla dikkate aldıkları vurgulanır. Bireyci kültürden insanların daha çok özgür oldukları ve kendilerini serbest hissettikleri, ancak toplulukçu kültürlerde yetişen bireylerin ise toplumsal adaptasyon ve uyuma daha fazla özen gösterdikleri ifade edilir (Kağıtçıbaşı ve Cemalcılar, 2014: 90).

Toplumsal yapıdan etkilenen bireyin değerlendirmeleri de bu çerçevede şekil alır. Örneğin, bir millet bir diğer ulus hakkında önyargılar taşıyabilir, olumlu ya da olumsuz görüşlere sahip olabilir. Böyle bir önyargılı durum söz konusu toplumun içinde büyüyen bireylerde farklı tesirler meydana getirebilir. Çeşitli milletlerin birbirlerine karşı ortaya koydukları ötekileştirici, dışlayıcı yaklaşımlar bu bağlamda ele alınabilir. Söz gelimi, Hristiyan bir toplumda yetişmiş bireyin, Müslüman bir kişi veya topluluk hakkında ötekileştirici yaklaşımlarda bulunması ya da tam tersine Müslüman bir toplumda büyümüş bir kimsenin Hristiyanlar hakkında peşin hüküm barındıran kalıplaşmış görüşler dile getirmesi bu kapsamda değerlendirilebilir. Konu, her iki millete mensup yazarlar tarafından kaleme alınmış eserlerde ortaya konan “Doğulu ve Batılı kadın imgesi” üzerinden örneklendirilebilir.

İlk olarak Batılı yazar Théophile Gautier’in İstanbul’a yaptığı seyahatindeki izlenimlerinden oluşan “İstanbul Dünyanın En Güzel Şehri” adlı seyahatnamesinde nasıl bir “Doğulu kadın imgesi”ni okurlarına sunduğu örnek olarak verilebilir. Seyyah, İstanbul’un ticaret yaşamı içerisinde kadının konumunu şu ifadelerle okurlarına sunar: “İstanbul’da yabancıların dikkatini çeken bir özellik de dükkânlarda hiç kadın olmaması. Satıcılar hep erkek, kadın satıcı yok. Müslüman kıskançlığı, ticaretin zorunlu kıldığı kadın – erkek ilişkilerine dayanamaz; bu yüzden de pek güven duymadığı kadın cinsini ticaret dünyasından uzak tutmuştur” (Gautier, 2007: 114-115). Yazarın, İstanbul’da kadınların iş hayatında olmamasını, İslam dini ile ilişkilendirmek suretiyle okurlarına sunduğu görülmektedir. Müslüman erkeklerin kıskançlığını ve kadınlara karşı güvensiz olmalarını bu eksikliğin nedeni olarak okurlarıyla paylaştığı anlaşılmaktadır. Böylesi satırları okuyan bir kişinin düşünce dünyasında, hangi ulustan olursa olsun, İslam’ın kadınları eve hapsettiğine, kadınları ikinci sınıf insanlar olarak tabilerine kabul ettirdiğine ve Müslüman erkeklerin kıskanç ve kadınlara karşı güvensiz olduklarına dair olumsuz içerik taşıyan imgelerin oluşacağı söylenebilir.

Düşünür, çalışmasının bir diğer bölümünde ise şöyle bir paylaşımda bulunur: “Özenle örtünmüş iki hanım gördük bu sırada, yanlarında harem ağası olabilecek, asık yüzlü bir zenci vardı. Doğu hiç tartışmasız şekillenmeye başlıyordu; en ters insan bile hâlâ Paris’te olduğumuzu ileri süremezdi” (Gautier, 2007: 58). Bu ifadelerle Gautier’in, karşılaştığı kadınların örtülü olmalarından ve sokakta yalnız başlarına bulunmalarından hareketle baskı altında yaşayan, özgürlükleri ellerinden alınmış Doğulu/Müslüman kadın imgesi ortaya koyduğu görülür. Yazarın meydana getirdiği bu yaklaşım biçimi, içinde büyüdüğü sosyal ortamdan bağımsız ele alınamaz. Bir diğer ifadeyle Gautier’in, yetiştiği sosyal/toplumsal yapının etkisinde kaldığı ve kalıp yargılarla beslenen önyargılı bir tutum takındığı söylenebilir. Nitekim İslamofobi üzerine incelemeler yapan Arthur F. Buehler’in dile getirdiği “geçen yirmi yıl içinde şunu kesin olarak tesbit ettim ki Batı üniversitelerindeki öğrencilerin temel İslam algısı, ‘şiddet yanlısı sakallı Müslüman erkekler’ ve ‘baskı altındaki başörtülü Müslüman kadınlar’ şeklindedir” (Buehler, 2014: 133) biçimindeki tespitleri, Batılı milletlerin Müslümanlara yönelik ortaya koydukları olumsuz yaklaşımların güncel dönemde bile uzun zamanlar öncesiyle paralellik taşıdığını gösterir.

Gerek Gautier’in gerekse Buehler’in sözlerinden hareketle, Batılı sosyal yaşamın bireyleri kalıp yargılarla etkilediği ve bu durumun Batılı bireylerin önyargılı yaklaşımlar ortaya koymalarında önemli bir neden olduğu ileri sürülebilir. Dolayısıyla Gautier’in seyahatnamesinde bahsi geçen izlenimleri okuyan kişinin kafasında Doğulu/Müslüman milletler hakkında olumsuz anlamlar çağrıştıran imgelerin meydana geleceği söylenebilir. Konuya tersinden de bakılabilir. Doğulu düşünür Rifâ’a Râfi’ el-Tahtâvî’nin Avrupa izlenimlerinden oluşan “Paris Gözlemleri” adlı kitabında Batılı kadınlarla ilgili yaptığı paylaşım üzerinden konu örneklendirilebilir. Yazar, bahsi geçen paylaşımında şöyle bir yaklaşım sergiler:

“Hanımların çoğu ehl-i hicâb¹ olmaktan uzaktır. Müslüman erkekler, hanımları üzerine ne kadar titriyorlarsa, Batılı erkekler de o kadar gayretsiz ve endişesiz hareket ediyorlar. Zina onlar arasında ayıp ve rezalet ise de, büyük günah değildir. Zina eden kişi bekar olursa, zina etmesinin bir önemi yoktur. Fransızların edepsizlerinden bazıları şu ifadeleri kullanmaktadırlar: “Zina etmek istediğinde bir kadın bundan kaçınırsa, onun kaçınmasına aldanma. Onun zinadan kaçınması, iffetine delil değildir. İffet, birçok tecrübeye muhtaçtır. Şeytanın tuzağı olması nedeniyle kadına aldanmak ve ona inanmak, -hiçbir zaman- akıllı erkeğe yakışacak bir iş değildir.” Şair de, sanki onların bu düşüncesine tercüman olmaktadır:

Uygun olduğu sürece faydalanan kadından

Sakın ha!

Aceleci ve sabırsız olma” (Tahtâvî, 1992: 100-101).

Tahtâvî’nin, Batılı kadınları hakaret içeren sözlerle ötekileştirdiği, ayrıca Batılı erkekler ile Müslüman erkekler arasında ilişki kurmak suretiyle Müslüman erkekleri kadınlarını gözetken ve onlara sahip çıkan, Batılı erkekleri ise kadınlarına karşı ilgisiz olan, onları kollayıp gözetmeyen kimseler şeklinde okurlarına sunduğu ifade edilebilir. Böylelikle yazarın, okurlarının hayal dünyasında Batılı insanlar hakkında olumsuz imgeler oluşturacak şekilde değerlendirmelerde bulunduğu söylenebilir.

Toplumlar hakkındaki imgeler doğrudan ortaya konulabildiği gibi dolaylı yollardan da meydana getirilebilir. Söz gelişi, bir topluluğun temizliğe önem verdiği “şu millet şöyle temizdir ya da temizliği sever” şeklinde doğrudan dile getirilebilir ya da sokak ve caddelerinin temiz oluşu üzerinden dolaylı olarak da söz konusu topluluğun temiz olduklarına dair imgeler oluşturulabilir. Bu konuda da iki farklı eserden örnekler verilebilir. Mesela, İstanbul’daki izlenimlerini “İstanbul” adıyla kitaplaştıran Edmondo De Amicis çalışmasında şu ifadelerle İstanbul’u okurlarına sunar: “Evlerin rengi solar, çardaklar çöker, çeşmelerin yalıkları yosunla örtülür, çatlak duvarlı, ahşap minareli etrafı çalı ve ısırgan otuyla çevrili ufacık camiler, harap türbeler, kırık merdivenler içine moloz yığılmış üstü kapalı geçitler” (Amicis, 1986: 44). Amicis’in bu paylaşımıyla okurların kafasında bakımsız bir şehir ve dolayısıyla bakıma, temizliğe ve restorasyona önem vermeyen bir Doğulu toplum imgesi

¹ Örtülü; çekingen

şekillenebilir. Konu bir de Türk yazar Hayrullah Efendi'nin "Avrupa Seyahatnamesi" adlı eserindeki Paris izlenimleri üzerinden örneklendirilebilir. Yazar söz konusu kitapta Paris şehriyle ilgili şu ifadeleri kullanır:

"Paris şehrini görmeyenlere muhtasar² olarak şöyle beyan edebiliriz ki, sekiz on saat vüs'atı³ olan muntazam bir bahçenin içinde gayet güzel meydanlar ve doğru yollar açılıp, kenarlarına dahi sanâyi'-i mi'mâriyyenin her nevinden olarak nizam üzere birkaç bin cesim⁴ ve mükellef sarayları sıra-vâri dizip, hâsıl olan sokaklarını tuhaf gaz fenerler ile tenvîr⁵ edip, mezkûr⁶ sarayların en aşağı katını dahi umûmen müzeyyen ve mükellef dükkânlar yapıp, eşkâl-ı muhtelifede⁷ nice bin arabalar ile karı erkek her an ve dakika mesirelere ve sokaklara çıkıp iyâb⁸ ve zihâb⁹ ederler. İşte bu şehrin ta'rif-i icmâlisidir¹⁰" (Hayrullah Efendi, 2002: 88-89).

Verilen alıntıda Paris'in güzel meydanlara ve caddelere sahip olduğu, yolların çevresinde düzenli sarayların yer aldığı, sokakların gaz lambaları ile aydınlatıldığı, sarayların alt kısmında süslü dükkânların bulunduğu, farklı farklı arabalarla kadın ve erkeklerin gezinti yaptıkları vurgulanır. Bu satırlar düzenli, güzel, canlı bir Paris tanıtımı biçiminde değerlendirilebilir. Böylesi bir paylaşımın okurların zihninde olumlu bir Paris imgesi şekillendireceği gibi Parislilerin düzenli, canlı, sosyal insanlar olduklarına dair pozitif içerik taşıyan imgeler de oluşturacağı ifade edilebilir. Dolayısıyla, sosyal/toplumsal faktörlerin, çeşitli şekillerde doğrudan ya da dolaylı olarak imgeler üzerinde etki meydana getirdikleri söylenebilir.

2.2. Kültürel Faktörlerin İmgelere Etkileri

Kültür, uzun bir zaman içerisinde oluşan maddi ve manevi toplumsal birikim olarak açıklanabilir. Bu olgu, insanların düşünme biçimlerinden konuşmalarına, giyim-kuşamlarından saç-sakal biçimlerine, yeme içme davranışlarından oturup kalkma eylemlerine kadar her türlü fiziksel ve düşünsel faaliyetlerine etki eder. Bu bağlamda sayılabilecek daha pek çok unsur kültürel birikime katkı sağlar. Hilmi Ziya Ülken kültürü, "belirli bir toplumun karakterini meydana getiren fikirler, bilgiler, inançlar, teknik mahsulleri, davranış ve tavır tipleri sistemi" sözleriyle tanımlar. Kültürün kazanılmasını ve saklanmasını "biyolojik değil, sosyal bir süreç" şeklinde ifade eder. Böylece, söz konusu olguyu "toplum mirası" olarak takdim eder. Yazar, ayrıca kültürü araştırma bakımından iki kısma ayırır; bunlardan ilkinin bütün üretim araçlarını, taşıtlar, saklama ve korunma aletlerini kapsayan "maddi kültür", diğerini ise fikirleri, inançları, duyguları ve davranışları barındıran "manevî kültür" biçiminde sıralar (Ülken, 1969: 185).

Toplumun "sembolik ve öğrenilmiş yönlerini" ifade eden bir kavram olarak kültürü açıklayan Gordon Marshall, Edward Tylor'ın 1871 yılında yapmış olduğu "kültürün bilgi, inanç, sanat, ahlâk ve gelenek olarak öğrenilmiş yapıyı gösterdiği şeklindeki" tanımını referans olarak kültür ile uygarlık terimlerinin eşdeğer olgular olduğuna dikkat çeker (Marshall, 1999: 442). Kültür ile eşanlam içeren bir diğer terim medeniyettir. Medeniyet, "şehir hayatının sosyal, siyasal, entelektüel, kurumsal, teknik ve ekonomik alanlarda mümkün kıldığı birikim, düzey ve fırsatlar" (Kutluer, 2003: 296) şeklinde tanımlanır. Medeniyeti "halklarının gelenek ve göreneklerinin, kıymet ve değerlerinin, zevk ve hobilerinin bir araya gelerek oluşturduğu varlıkların toplamı" sözleriyle açıklayan Margeret Marcus (Meryem Cemile), hiçbir medeniyetin kendi başına şekillenmediğini, diğer medeniyetlerle etkileşim halinde olduğunu belirtir (Marcus, 1976: 9). Nitekim Bernard Lewis de medeniyet kavramıyla yakın anlam taşıyan kültürün oluşum ve gelişiminde etkileşimin çok önemli bir yere sahip olduğuna şu sözlerle vurgu yapar: "Tarihte bilinen bütün öteki kültürler gibi, başta Mısır'da ve Bereketli Hilal ülkelerinde ortaya çıkanlar olmak üzere, kendisinden önce gelen kültürlerin katkı ve

² Kısaltılmış, özet

³ Genişlik

⁴ Büyük, kocaman

⁵ Işıklandırma, aydınlatma

⁶ Adı geçmiş, anılmış

⁷ Farklı şekillerde

⁸ Dönme

⁹ Gitme

¹⁰ Özet olarak tanıtımı

etkileriyle zenginleşmiştir” (Lewis, 2011: 60). Dolayısıyla uygarlık ve medeniyet terimleriyle içeriksel açıdan yakın anlamlara sahip olan kültürün ortaya çıkmasında ve gelişim kaydetmesinde etkileşimin olmazsa olmaz bir süreç olduğu söylenebilir.

Kültür, aynı zamanda, imgelerin de biçimlenmesine etki eden önemli bir olgudur. Bir başka deyişle kültürel etkenler, imgelerin oluşmasında gerek bireysel gerekse toplumsal açıdan yaygınlık kazanmasında önemli öğeler olarak yer alır. Kültürel etmenler, ait oldukları toplumu temsil eden simgeler şeklinde düşünülürse söz konusu unsurlardan herhangi biriyle meydana gelecek bir temas, doğrudan ya da dolaylı olarak bahsi geçen topluluğu akla getirebilir. Bu yüzden, kültürel boyutunu göz önüne almadan imgelerin oluşumu ve gelişimi tam olarak ortaya konulamaz. Kültürün imgelere etkileri bağlamında bazı örnekler üzerinden konu daha somut bir şekle büründürülebilir. Mesela, tarihî mekânlar tüm insanlık için kültürel varlıklardır. Ancak söz konusu yapılar, her birey ya da toplum için farklı farklı anlamlar çağrıştırabilir, olumlu veya olumsuz imgelerin ortaya çıkmasına neden olabilir. Çeşitli milletler tarafından ziyaret edilen tarihî cami ve kiliseler üzerinden konu örneklendirilebilir. Sözü gelişi, Müslüman kimilerinin düşüncesinde kilise, Hristiyan bazı kişilerin aklında ise cami, ötekileştirici, dışlayıcı, kısaca olumsuz içerikler barındıran imgelerin ortaya çıkmasına neden olabilir. Her ne kadar söz konusu her iki tarihî yapı, her iki dine mensup insanlar için kültürel birer varlık olarak görülmesi lazım gelse de farklı anlamlandırmalar nedeniyle değişik imgelere yol açabilir. Konu, Chateaubriand’ın “Paris İstanbul Kudüs Bir Seyyahın Günlüğü” adını taşıyan seyahatnamesindeki bir paylaşım ile örneklendirilebilir:

“Kudüs’te imparatorlukların uğradığı değişmelerin son tanıkları olan Türk anıtlarına gelince, üzerinde bile durmaya değmez. Bu birkaç sözü sadece şunun için yazdım: Tatarların eserleriyle Emevi eserlerini asla birbirine karıştırmamalıdır. Aslında Türklerin mimarlığı hiç bilmedikleri apaçık bir gerçektir. Onlar Arap, Yunan yapılarının tepelerine ağır kubbeler geçirerek, Çin pavyonlarını ekleyerek çirkinleştirmekten başka bir şey yapmamışlardır. Kudüs’ün yeni zorba efendilerinin bu şehre kattıkları yapılar, yalnız birkaç çarşı ile birkaç tekke dir” (Chateaubriand, 2004: 376).

Seyyahın, Türklerin Kudüs’e kazandırdıkları kültürel varlıkları ve mimarî yapıları olumsuz bir yaklaşım üzerinden okurlarına sunduğu anlaşılmalıdır. Böylesi bir paylaşımın okuyucularının düşünce dünyasında Türkler hakkında olumsuz imgeler oluşmasına sebep olacağı söylenebilir.

Bu konuda bir diğer örnek kişilerin kıyafet tercihleriyle verilebilir. Söz gelişi, bazı ulusların kıyafet tercihleri bir başka toplumda olumsuz değerlendirmelere kapı açabilir. Giyim-kuşam, kendi kültürel ortamında olumlu imgelere neden olurken, aynı kıyafetler bir başka kültür dünyasından insanlarda olumsuz yargılamalara sebep olabilir. Yemek yemede kullanılan araç gereçler, hatta bunların kullanım biçimleri bile olumlu ya da olumsuz imgelerin oluşmasına yol açabilir. Bazı kültürlerde yemek yenilirken araç gereçler sağ veya sol elle tutulurken, kimilerinde ise hiçbir araç gereç kullanmadan doğrudan elle yenilebilir. Her iki durum da bulunan ya da ait olunan kültürel yapının bir yansıması şeklinde ele alınması lazım gelirken, farklı kültürde yetişmiş insanlar için bu durum adap ve görgü kuralları dışında değerlendirilip olumsuz imgelerin ortaya çıkmasına sebep olabilir. Kişinin konuşması, konuşurken kullandığı ifadeler, verdiği örnekler, üslubu gibi daha pek çok unsur da imgelerin meydana gelmesine kaynaklık edebilir. Ayrıca okunan kitap, dinlenen müzik, izlenen dizi ya da filmler de imgelere neden olabilir.

Kadınların toplumsal statüsü de kültürel yaklaşımlardan etkilenir. Bu yüzden kadınların tutum ve davranışları üzerinden imgeler biçim alabilir. Söz gelimi, Fakir Baykurt tarafından kaleme alınan “Koca Ren” adlı romandaki Salim Sarıkaya karakteri tarafından Alman toplumu hakkında “mezhepleri geniş. Hem de bol domuz eti yediklerinden, fazla kışkanç olmazlar! Başka erkeklerle, başka kadınlarla ilişki etkilemez evliliği” (Baykurt, 2003: 25) şeklinde ifadeler kullanılır. Bu alıntıda Alman kültüründe kadın erkek ilişkileri ve Alman evlilik müessesesi olumsuz bir yaklaşımla okurlara sunulmaktadır. Böyle bir kurgunun okuyucu zihninde olumsuz içerik barındıran imgelere neden olacağı söylenebilir. Dolayısıyla, kaleme alınan bir eserden de hareketle yazarın nasıl bir kültür içerisinde yetiştiğine dair imgelere ulaşılabilir. Özetle kültürel faktörler, imgelerin şekillenmesinde önemli etkenler olarak yer alır.

2.3. Tarihsel Sürecin İmgelere Etkileri

İmgelerin oluşumları ve biçim almaları birer süreç olarak ifade edilebilir. Söz konusu olgular, birden ortaya çıkan ve birden yok olan yapılar şeklinde düşünülemez. Bu çerçevede imgelerin şekillenmesindeki tarihsel arka planın üzerinde durulması lazım gelir. Burada şu detayın altını çizmekte yarar vardır. Yer küre üzerinde değişim ve dönüşüm kaçınılmaz bir durumdur. Bu durum her unsur üzerinde etkisini gösterir. Örneğin, birey ve toplum değişim geçirdiği gibi birey ve toplumun iç içe olduğu sosyal ve kültürel yaşamın da böylesi bir farklılaşmadan etkileneceği muhakkaktır. Böylelikle bireysel ve toplumsal yaşam içerisinde önemli bir yere sahip olan imgelerin de bahsi geçen dönüşümden etkilenecekleri kaçınılmazdır. Bu bağlamda imgeler ortaya çıktıktan bir süre sonra çeşitli faktörlerin etkileriyle olumlu ya da olumsuz anlamda evrilmeler geçirebilir, sertleşebilir, yumuşayabilir, hatta tamamen ortadan da kalkabilir.

Zamanın birey ve toplum yaşamındaki etkisi/etkileri göz önüne alındığında, imgelerin tarihsel süreçte olumluysa olumsuzsa, olumsuzsa olumluya dönüşebildiği/dönüşebileceği söylenebilir. Özellikle imgelerin ortaya çıkmasında önemli bir unsur olan algılamadaki değişim doğrudan ya da dolaylı olarak diğer pek çok alanda da tesirini gösterir. Walter Benjamin, tarihsel sürecin algıdaki etkilerine şu satırlarla vurgu yapar: “Tarihin uzun dönemleri boyunca insanlığın varoluş biçiminin bütünüyle birlikte, duyularıyla algılama biçimi de değişime uğrar. Duyularla algılamanın kendini örgütlenme biçimi –bu algılamayı gerçekleştiren araçlar- yalnızca doğal koşullara değil, aynı zamanda tarihsel koşullara bağımlıdır” (Benjamin, 2002: 56).

Önceki satırlarda da vurgulandığı üzere imgeler, “statik bir varlık olarak değil, dinamik bir varlık” (Gürbüz, 2020a: 388) olarak ifade edilir. Bu bağlamda imgelerde oluşabilecek başkalaşım/değişme ilerleme şeklinde meydana gelebileceği gibi gerileme, geriye gitme biçiminde de ortaya çıkabilir. Mesela, herhangi bir kişi ya da toplum hakkında ortaya çıkan imgeler zamanla farklı aşamalara evrilebilir. Kültürel içerikli bir yaklaşım biçimi olan oryantalizm ya da oksidentalizm üzerinden konu örneklendirilebilir; Batılı bir yazar, Doğulu milletler hakkında olumsuz görüşlere sahip olabilir, ancak çeşitli faktörlerin etkileriyle olumsuz düşünceleri olumluya dönebilir. Konu dinî semboller üzerinden de örneklendirilebilir; Hıristiyan bir kişi, İslamî çağrışım yapan simgelere nefret ve öfke ile bakarken, bahsi geçen kimse din değiştirip Müslüman olduktan sonra Müslümanlığı akla getiren sembollere karşı olumlu hisler içersine girebilir.

Konu tersinden de örneklendirilebilir; Müslüman birey ve toplum tarafından Batılı uluslar çeşitli ötekileştirici yaklaşımlara hedef olabilir. Aşağılayıcı, hakaret dolu ifadelerle tanımlanabilir. Ancak, her iki toplum birbirini tanıdıka, aralarındaki ilişkiler gelişme kaydettikçe, söz konusu olumsuz bakış açısı olumlularla yer değiştirebilir. Söz gelimi Almanya’ya göç eden ilk kuşak Türkler uyum ve adaptasyon konusunda önemli oranda sorunlar yaşarlarken, daha sonraki kuşakların Alman toplumsal yaşamına daha kolay entegre oldukları yapılan saha araştırmalarında da tespit edilir (Kaya ve Kentel, 2005: 69-70). Zamanla yakınlaşan her iki toplumun birbirlerini daha yakından tanıma fırsatı buldukları ve bu yakınlaşmanın birbirleriyle ilgili kurguladıkları imgeler üzerinde de olumlu etkiler meydana getirdiği ileri sürülebilir. Tersi durumların da meydana geldiği söylenebilir. Edmondo de Amicis’in “bu sabah kurduğum hayal uçup gitti. Baştanbaşa ışık ve güzellik olan İstanbul artık tepelere ve vadilere dağılmış korkunç bir şehirden başka bir şey değil; bir karınca yuvası gibi kaynaşan yerler, bir mezarlık, bir harabe, bir inziva çıkmazı” (Amicis, 1986: 19) şeklinde yaptığı paylaşım konuya örnek olarak verilebilir.

Bu satırlarda Amicis, vapurla seyahati esnasında İstanbul’a dışarıdan bakarken kendisinde olumlu izlenimlerin meydana geldiğini, ancak İstanbul’a girme ve şehirde gezinti yapmayla birlikte söz konusu olumlu intibaların, olumsuz izlenimlerle yer değiştirdiğini belirtir. Böyle bir paylaşımın hareketle, her ne kadar ilk esnada İstanbul hakkında olumlu değerlendirmede bulunmuş olsa da seyyahın, İstanbul’un cadde ve sokaklarında karşılaştığı bazı olumsuzlukları içinde büyüdüğü toplumdaki kalıp yargıların da etkisiyle şehrin tamamına genelleştirerek peşin hükümde bulunduğu söylenebilir. Böylesi bir yaklaşım sadece Edmondo de Amicis’in okurlarına sunduğu paylaşımın sınırlı değildir. Mesela, benzer bir yaklaşım Karl May tarafından kaleme alınan “Bağdat’tan İstanbul’a” adlı eserde yapılan paylaşımında da görülür. Yazar, İstanbul ile ilgili fikirlerini şu sözlerle dile getirir: “İstanbul’la ilgili olarak, bu şehrin sadece dışarıdan, Altın Boynuz’dan bakıldığında güzel bulunabileceğini burada belirtmeden geçemeyeceğim; çünkü girer girmez insanın içini derin bir hayal kırıklığı kaplayacaktır” (May, 2001: 351).

Gerek Amicis'in gerekse May'in yaptıkları paylaşımların benzerliği dikkat çeker. Farklı zamanlarda ve çeşitli Batılı yazarlar tarafından ortaya konulan sunumlardaki ifadelerin benzerliği tarihsel sürecin etkileriyle şekillenen kalıp yargılardan bağımsız düşünülemez. Bir diğer söylemle, Batılı düşünürlerin Doğulu milletler, kültürler hakkındaki benzer yaklaşımlar barındıran paylaşımlarda bulunmaları, onların büyüdükleri toplumda var olan ve tarihsel süreçte çeşitli değişimlere uğrayan kalıp yargılardan ayrı değerlendirilemez. Ayrıca, farklı Batılı düşünürler tarafından dile getirilen böylesi söylemsel benzerlikler, Edward Said'in "Şarkiyatçılık gibi bir alanın birikime, ortaklaşmaya dayanan bir kimliği vardır" (Said, 2013: 214) sözünü hatırlatır. Bu alıntıdan hareketle, her ne kadar farklı zamanlarda ve mekânlarda yaşamış ve eserler ortaya koymuş olsalar da Batılı yazarların, Doğulu toplumları öteki olarak gören ortak bir kültürden beslendikleri ve bu kültürün tarihsel süreçte yeni yeni eklemelerle daha fazla birikim elde ettiği söylenebilir. Tarihsel süreçte Batılı toplumlarda türlü şekiller alan İslamofobi ve Müslüman düşmanlığı da bu kapsamda değerlendirilebilir.

2.4. İmge İle Önyargı ve Kalıp Yargı İlişkisi

İmgeler önyargı ve kalıp yargılardan bağımsız düşünülemez. Her iki olgu, imgelerin çeşitli şekillere evrilmesinde, bazı zamanlar katı bir biçim almasında, kimi dönemler ise yumuşama eğilimi göstermesinde önemli etkenlerdir. Ayrıca sosyal, kültürel ve tarihsel faktörler gerek olumlu gerekse olumsuz açıdan önyargı ve kalıpyargılar üstünde büyük oranda etkiye sahip oldukları gibi söz konusu faktörler de önyargı ve kalıp yargılardan etkilenmektedir. Bu bağlamda önyargı ve kalıp yargının tanımını yapmakta fayda vardır. Önyargı: "Bir nesne, birey ya da kümeye ilişkin, doğrudan, yeterince bilgi edinmeden geliştirilen yargı; önceden geliştirilen, genellikle duygusal yönü ağır basan olumlu ya da olumsuz tutum; peşin hüküm" (Bakırcıoğlu, 2012: 648) şeklinde tanımlanmaktadır. Verilen açıklamadan da anlaşılacağı üzere "peşin hüküm" barındıran önyargı, hem olumlu hem de olumsuz yaklaşım tarzı olarak ifade edilebilir. Nitekim Gordon Marshall da önyargıya getirdiği tanımda kavramın hem olumlu hem de olumsuz bir içeriğe sahip olduğunu, ancak terimin daha çok "bir gruba veya üyelerine yönelik negatif ya da olumsuz bir tutumu ifade ettiğini" vurgulamıştır (Marshall, 1999: 559).

Önyargı, insanları katı bir şekilde sınıflandırma tarzı olarak da açıklanabilir (Morgan, 2011: 340). Katı sınıflandırmanın temelinde genellemeye gitme, genelleştirme vardır. Genelleştirme ise bir kişi tarafından icra edilen iyi veya kötü herhangi bir eylemi, o kimsenin ait olduğu ya da içinde yaşadığı tüm topluma mal etme, söz konusu topluluğun tüm fertlerini bahsi geçen hareketten sorumlu tutma olarak ifade edilebilir. Arzu Etensel İldem, genelleştirici yaklaşım biçimini gezi edebiyatı bağlamında ele alır ve şöyle bir örnekle konuya vurgu yapar:

"Gezginin deneyimleri, yabancılar hakkında varacağı yargı için en önemli kriteri oluşturmaktadır. Eğer karşılaştığı kişi/kişiler ona yardım etmişlerse, ona dürüst davranmışlarsa, o ülkedeki insanlar, genel olarak, yardımsever ve dürüsttür. Ama eğer kötü deneyimleri olmuşsa, küçük görülmüşse, bir "yabancı" olarak istismar edilmişse, o ülkedeki tüm insanlar, genellikle mağrur ve sahtekâr olurlar" (Etensel İldem, 2000: 21).

Bu alıntıdan da hareketle, önyargının sınıflandırıcı ve genelleştirici özelliği birey ve toplumu ayrımcılığa, peşin hükümlü ve yanlı tutum ve davranışlara iterek önemli sorunların ortaya çıkmasına yol açabileceği söylenebilir. Kalıp yargılar ise "toplumsal olarak müştereken ve kolektif olarak paylaşılan veya bir kişinin zihninde bireysel olarak bulunan ve müşterek olmayan kanılar" (Sağiroğlu, 2014: 82) şeklinde tanımlanır. Örneğin, şu millet kötüdür/tembeldir şeklindeki genelleştirici yaklaşımlar kalıp yargılar olarak yorumlanabilir. Kalıp yargılar, "çeşitli tarihî, kültürel, sosyolojik, ekonomik, teolojik vb. etmenlerin etkisi ile" (Bölükmeşe ve Çelik, 2013: 39-40) biçim kazanır. Dolayısıyla, bir kişi ya da milletin başka bir kimse veya ulus hakkında sahip olduğu olumlu ya da olumsuz her türlü sabit fikir, yerleşik düşünce biçimi kalıp yargılar olarak ifade edilebilir.

Kalıp yargılar "kuşaktan kuşağa aktarılarak varlıklarını sürdürebilirler" (Ulağlı, 2006: 15). Böylece her geçen zaman diliminde kalıp yargılara yeni eklemeler yapıldığı ileri sürülebilir. Aslında önyargı içeren bütün yaklaşımlar kalıp yargıların şekillenmesine de kaynaklık eder. Bu yüzden önyargılar ile kalıp yargıların birbirlerinden beslenen yapılar olduğu söylenebilir. Söz gelimi, Batılı devletlerde önemli sorunlardan biri olan, İslam'a ve Müslümanlara yönelik düşmanlık, kin ve nefret

barındıran İslamofobi kavramı üzerinden önyargı ve kalıp yargı ilişkisi örneklendirilebilir. Bu anlamda, İngiliz Ulusal Parti Başkanı Nick Griffen'in 30 Mayıs 2001'de The Guardian Gazetesine verdiği bir röportajda Müslümanlara yönelik "birçok nedenle bugün Müslümanlar en büyük sorundur, çünkü onlar en yüksek doğum oranına sahiptirler ve Müslüman topluluklar dünyayı dolduruyorlar. Bu başka grupların etnik temizliğe tabi tutulmasına neden olabilir" (The Guardian, 2001; akt. Canatan, 2007: 33) şeklindeki sözleri, İslam'a ve Müslümanlara olan düşmanlığın, kin ve nefretin boyutunu göstermektedir. Nick Griffen'in Müslümanlara dönük nefret içeren bu sözleri önyargı barındıran bir yaklaşım biçimi olarak düşünülse de söz konusu önyargılı ifadelerin Batılı toplumlarda uzun zamanda meydana gelen ve nesilden nesile geçen kalıp yargılardan bağımsız olmadığı ileri sürülebilir.

Bu konuda bir diğer örnek 2019 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin West Virginia Eyalet Meclisi binasına asılan bir afiş üzerinden verilebilir. Söz konusu görselde Amerikan Kongre Üyesi Somalili Müslüman İlhan Omar'ın resmi ile 2001'de terör saldırılarına hedef olan Dünya Ticaret Merkezi'nin ikiz kuleleri yan yana getirilmiş ve görselin alt tarafına 'Never Forget –You Said¹¹', 'I Am The Proof –You Have Forgotten¹²' sözleri yerleştirilmiştir (<https://www.nbcnews.com/politics/politics-news/gop-s-anti-muslim-display-likening-rep-omar-terrorist-rocks-n978371>). Binaların saldırıya uğradıkları esnadaki yıkıcı/ürkütücü görüntülerle Müslüman bir kişinin yan yana getirilmesi, İslam ile terörün bilinçli bir şekilde ilişkilendirildiğine dair bir algıya yol açabilir. Benzer bir diğer örnek dünya futbolunun tanınmış isimlerinde biri olan Mesut Özil'in "onların gözünde kazandığımızda Alman, kaybettiğimizde ise göçmenim" (<https://www.bbc.com/turkce/spor-44919776>) şeklindeki sözü üzerinden verilebilir. Batılı toplumun, Doğulu göçmenlere yönelik olumsuz imgesini göstermesi bakımından bu ifade dikkat çekicidir. Özil'in ifadesi, önyargı ve kalıp yargıların ortadan kaldırılmasının zorluğunu ortaya koymaktadır. Verilen böylesi örneklerden hareketle sosyal, kültürel, tarihsel faktörlerin önyargı ve kalıp yargılar üstünde önemli oranda tesir meydana getirdiği ve bu durumun ise imgelerin şekillenmesine etki ettiği sonucuna varılabilir.

Önyargıların, kalıpyargılara olan etkisi göz önüne alındığında, önyargıda meydana gelebilecek herhangi bir değişimin kalıp yargıları da etkileyeceği söylenebilir. Mesela, herhangi bir kişi ya da toplum hakkındaki olumsuz içerikli önyargı, söz konusu kişi veya toplulukla ticaret yapılması, arkadaşlık kurulması vb. yaklaşımlar üzerinden olumlu bir şekil alabilir ve uzun bir zamandan beri devam eden düşmanlık, dostluklara ve yakınlıklara dönüşebilir. "İnsanı tanıma sanatının aynı derecede önemli bir başka yönü de toplumsallığıdır. Birbirlerini daha iyi anlayan insanların birbirleriyle daha iyi geçinip birbirlerine daha çok yaklaşacakları kuşkusuzdur" (Adler, 2002: 29) sözü çerçevesinde iletişimin, tanıma ve tanışmanın söz konusu yargıların değişim geçirmesinde önemli olduğu söylenebilir. Bu durum tam tersi anlamda da ortaya çıkabilir. Örneğin, herhangi bir kitaptan bilgi sahibi olunan bir mekân ya da millet hakkındaki olumlu önyargılar, temasa geçilince veya yakından tanıma fırsatı oluşunca olumsuz önyargılara dönebilir ya da hafif olan önyargılar sertleşebilir.

Kişiler arası münasebet önyargıların ve kalıp yargıların oluşmasına, ilerlemesine, sertleşmesine ya da yumuşamasına hatta bazı zamanlar tamamen ortadan kalkmasına yol açabilir. Ancak kalıp yargılarla önemli bir ilişki içerisinde olan önyargıları kırmak kolay değildir. T. Clifford Morgan, önyargıların azalmasına etki eden beş faktör ileri sürer ve bunları şu şekilde sıralar: "Tanışıklık gizilgücü, eşit statüler, dostça ilişkiler, işbirliğine bağlı ödül ve benzer kişilik özellikleri" (Morgan, 2011: 354). Yazar, sayılan maddelerin uygulanmasıyla birlikte önyargıların tamamen ortadan kalkmayabileceğini ifade eder ve bu kapsamda yapılan bir araştırmada deneklerin yarısından azında önyargıların değiştiğine, geri kalanlarda ise önyargıların aynı oranda kalmaya devam ettiğine vurgu yapar (Morgan, 2011: 354). Kısacası, önyargılarla kalıp yargılar arasında karşılıklı gelişen bir ilişkinin varlığından bahsedilebilir ve her iki yargılama biçiminin aynı zamanda imgelerin ortaya çıkmasında önemli nedenlerden oldukları ifade edilebilir.

¹¹ "Asla unutmama dediniz" (İngilizceden Türkçeye çeviri yazar tarafından yapılmıştır. M.C.)

¹² "Sizin unuttuğunuzun kanıtıyım" (İngilizceden Türkçeye çeviri yazar tarafından yapılmıştır. M.C.)

Sonuç

İmgeler, duyu yoluyla elde edilen verilerin düşünce sisteminden geçtikten sonra dış dünyaya yansıyan kopyaları olarak ifade edilebilir. Böylelikle, dış dünyadan alınan bilgiler, kişinin kendi iç sisteminde yeniden şekillenerek tekrar dış dünyaya yansır. Bu bağlamda duyu organları, düşünce sistemi ve dış dünya imgelerin ortaya çıkmasında önemli unsurlar olarak yer alır. Dolayısıyla duyu organları, zihne malzeme sağlar, düşünce sistemi ise elde ettiği bu malzemeleri belli bir süzgeçten geçirir ve imgelerin ortaya çıkmasına kaynaklık eder. Düşünce sisteminde meydana gelen biçimlendirme süreci algı/algılama olarak açıklanabilir. İmgeler de algı sürecinin meydana getirdiği bir sonuç olarak düşünülebilir. Böylelikle, algı süreci olmadan imgelerin de oluşmayacağı sonucuna varılabilir.

Duyularla dış dünyadan alınan veriler algı sürecinden sonra imgeler şeklinde tekrar dış dünyaya aksettikleri gibi anılar şeklinde bellekte de saklı kalır ve çeşitli uyarıcılar aracılığıyla söz konusu anılar çeşitli zamanlarda hatırlanırlar/akla gelirler. Özellikle yakın anlamlara sahip ve ilişkili nesnelere veya görüşler doğrudan ya da dolaylı olarak bahsi geçen anıların tekrar ortaya çıkmasına neden olabilir. Bir insanın herhangi bir nesneye bakarken bir başka nesneyi hatırlaması ya da bir konu hakkında konuşurken çeşitli düşünceler aklına gelmesi bu kapsamda açıklanabilir. Böylelikle, gerek doğrudan dışarıdan alınan verilerin işlenmesinde gerekse bellekte saklı duran ve bir çağrışım ya da uyarıcı tarafından tekrar hatıra gelenlerin şekillenmesinde, kısacası imgelerin açığa çıkmasında algı önemli görevler icra eder.

İmgeler ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel, psikolojik ve daha birçok faktörün etkileriyle şekillenen yapılardır. Aslında söz konusu etmenler algıyı etkiler ve bu etki imgelerin farklı farklı biçimler kazanmalarına yol açar. Bir diğer ifadeyle bahsi geçen faktörlerde meydana gelen olumlu ya da olumsuz herhangi bir değişim, algıya tesir ederek imgelerin değişim göstermesine neden olur. Dolayısıyla imgelerin arka planında tarihsel, sosyolojik, psikolojik ve benzeri daha birçok faktörün etkileri vardır. Böylece, imgelerin art alanda barındırdıkları anlamsal boyutu ortaya koyabilmek, söz konusu arka planın çok iyi irdelenmesini gerekli kılar. Bir başka söylemle, bahsi geçen bütün bu faktörlerin birbirleriyle olan ilişkilerini, imgelere nasıl ve ne şekilde etki etmiş olduklarını tespit edebilmek için derinlemesine analiz yapılması lazım gelir.

Bu çalışmada -konuyu belli bir çerçevede sınırlandırmak amacıyla- imgelerin oluşumuna etki eden sosyal, kültürel ve tarihsel faktörlerin altı çizilmiş ve konunun anlaşılması adına çeşitli örneklendirmeler yoluna gidilmiştir. İlk olarak imgelere etki eden sosyal faktörler açıklanmaya çalışılmıştır. Her toplum bireylerden oluşur, bu yüzden birey olmadan toplum var olamaz. Birey – toplum, toplum - birey ilişkisinde karşılıklı gelişen bir etkileşim söz konusu olur. Toplum bireyi etkilediği gibi birey de toplum yapısında etkiye yol açar. Mesela, toplumsal anlayış, norm, kural vb. unsurlar birey üzerinde etki meydana getirir ve bu durum bireyin olay ve olgulara gösterdiği yaklaşım tarzına ve bakış açısına yansır. Doğal olarak bu durum, imgelerin şekillenmesine de etki eder.

İmgelerin biçim almasında kültürel faktörlerin de önemli oranda etkileri vardır. Nasıl ki toplum ile birey birbiriyle ilişkili ve etkileşim halindedir. Benzer bir durum toplum-kültür ilişkisi, birey-kültür ilişkisi bağlamında da düşünülebilir. Kültür; bina, araç gereç vb. somut yapıların yanı sıra inançlar, gelenek görenek vb. soyut olguları da içinde barındıran ve çok fazla anlamsal zenginlik taşıyan bir kavramdır. Söz gelişi, cami ya da kiliseler inançsal özelliklerinin yanında aynı zamanda kültürel varlıklardır. Bir kimsenin cami ya da kilise gördüğünde söz konusu yapılar hakkında zihninde oluşan düşünceler ve dile getirdiği görüşler, kültürel faktörlerle imgeler arasındaki ilişki bağlamında değerlendirilebilir. İmgelerin meydana gelmesinde ve çeşitli aşamalar geçirmesinde tarihsel sürecin etkileri de önemli bir mahiyet arz eder. Zaman, yerküredeki her olgu üstünde tesir meydana getirir ve bu durum türlü türlü değişim ve dönüşümlere yol açar. Bu bağlamda sosyal ve kültürel faktörlerde zamanla oluşacak herhangi bir değişim, sosyal ve kültürel yapılarla önemli oranda ilişki içerisinde olan imgelerde de dönüşümler meydana getirir.

Ayrıca imgeler önyargı ve kalıp yargılarla da önemli oranda etkileşim halinde bulunur. Önyargı ve kalıp yargılar birbirlerini etkiledikleri gibi söz konusu yargılar çeşitli etmenlerden de önemli oranda tesir alırlar. Aynı zamanda bu olgular imgeler üstünde de etkili olur ve imgelerin olumlu ya da olumsuz anlamda değişim geçirmelerine kaynaklık eder. Önyargı ve kalıp yargıların birden kırılması veya ortadan kalkması mümkün değildir. Benzer bir durum imgeler için de geçerli

olur. Olumlu ya da olumsuz herhangi bir imgenin bir anda veya kısa zamanda yok olması beklenemez. Öyle imgeler vardır ki art alanlarında binlerce yıllık bir geçmiş barındırır. Böyle uzun bir zamanda oluşmuş imgelerin zihin dünyasından silinip atılması da bir o kadar uzun bir zaman gerektirebilir.

Son söz olarak, imgeler her alanda kendisine zemin bulabilir. Bazen bir resim, kimi zaman bir film, bazen bir şarkı, kimi vakit bir kitap kişinin düşünce dünyasında imgelerin oluşmasına kaynaklık edebilir. Dolayısıyla imgelerin oluşumuna ve gelişimine, yumuşamasına, sertleşmesine her an, her nesne ya da görüş yol açabilir. Hayal dünyasında biçimlenen, söz ve eylemlerle, tutum ve davranışlarla dış dünyaya yansıyan söz konusu olgular, bazı zamanlar fikri çatışmalara, düşünsel kargaşaya, hakaretlere, çatışmalara, hatta savaşlara bile sebep olabilir. Bu kapsamda imgelerin önemli sonuçlar doğuran yapılar olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Adler, A. (2002). *İnsanı Tanıma Sanatı*, Çeviren: Kâmuran Şipal, Say Yayınları, İstanbul.
- Akarsu, B. (1975). “İmge”, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Amicis, De E. (1986). *İstanbul*, Çeviren: Beynun Akyavaş, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Aytaç, S. (2000). *İnsanı Anlama Çabası, Psikolojiye Giriş*, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa.
- Bakırcıoğlu, R. (2012). “Önyargı”, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, Anı Yayıncılık, Ankara.
- Baykurt, F. (2003). *Koca Ren*, Adam Yayınları, İstanbul.
- Benjamin, W. (2002). *Pasajlar*, Editör: Barış Tut, Çeviren: Ahmet Cemal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Berger, J. (1995). *Görme Biçimleri*, Hazırlayanlar: John Berger, Sven Blomberg, Chris Fox, Michael Dibb, Richard Hollis, Çeviren Yurdanur Salman, Metis Yayınları, İstanbul.
- Bölükmeşe, E., Çelik, F. (2013). “Kurban Said’in “Ali ve Nino” Adlı Eserinde Doğu(lu) ve Batı(lı) İmgesi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 14 (2), s. 39-50.
- Bölükmeşe, E., Öner Gündüz, B. (2020). “Doris Lessing’in “On Dokuz Numaralı Oda” Öyküsünde ‘Oda’ İmgesi: Kadın, Oda ve Yaratıcılık Kavramlarına Psikanalitik Bir Bakış”, *Edebi Eleştiri Dergisi*, Cilt: IV, Sayı: I, s. 17-25.
- Buehler, Arthur F. (2014). “İslamofobi: Batı’nın ‘Karanlık Tarafı’nın Bir Yansıması”, Çeviren: Mehmet Atalay, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 55: 1, s. 123-140.
- Canatan, K. (2007). İslamofobi ve Anti-İslamizm: Kavramsal ve Tarihsel Yaklaşım, *Batı Dünyasında İslamofobi ve Anti-İslamizm*, Editörler: Kadir Canatan, Özcan Hıdır, Eskiye Yayıncılık, Ankara, s. 19-62.
- Chateaubriand (2004). *Paris İstanbul Kudüs Bir Seyyahın Günlüğü*, İlkiz Yayınevi, İstanbul.
- Eco, U. (2003). *Yorum ve Aşırı Yorum*, Çeviren: Kemal Atakay, Can Yayınları, İstanbul.
- Etensel İldem, A. (2000). *Fransız Gezginlerinin Gözüyle Türkler ve Yunanlılar, 19. Yüzyıl İlk Yarısında Fransız Gezginlerinin Yapıtlarında Karşılaştırmalı Türk ve Yunan İmgesi*, Boyut Yayıncılık, İstanbul.
- Gautier, T. (2007). *İstanbul Dünyanın En Güzel Şehri*, Çeviren: Nuriye Yiğitler, Profil Yayıncılık, İstanbul.
- Gürbüz, A. (2020a). “Ahmet Arif’in “Anadolu” Şiirinin Marksist Estetiğe Göre Çözümlemesi”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (BUSBED)*, 10(19), s. 383-402.
- Gürbüz, A. (2020b). “Ahmet Haşim’in “Nehir Üzerinde” Şiirinin Einfühlung Kuramına Göre Çözümlemesi”, *AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 8(21), s. 133-149.
- Hançerlioğlu, O. (t.y.). *Felsefe Ansiklopedisi*, Kavramlar ve Akımlar, Cilt:1, Remzi Kitabevi.

- Hayrullah E. (2002) *Avrupa Seyahatnamesi*, Hazırlayan: Belkıs Altuniş-Gürsoy, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- <https://tureng.com/tr/turkce-ingilizce>, erişim tarihi: 01.02.2021.
- <https://www.bbc.com/turkce/spor-44919776>, erişim tarihi: 01.02.2021.
- <https://www.nbcnews.com/politics/politics-news/gop-s-anti-muslim-display-likening-rep-omar-terrorist-rocks-n978371>, erişim tarihi: 01.02.2021.
- Kağıtçıbaşı, Ç.– Cemalcılar, Z. (2014). Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, Evrim Yayınevi, İstanbul.
- Kaya, A.- Kentel, F. (2005). Euro-Türkler: Türkiye ile Avrupa Birliği Arasında Köprü mü Engel mi? *Almanya-Türkleri ve Fransa-Türkleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Kula, Onur B. (2011). *Batı Edebiyatında Oryantalizm –I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kutluer, İ. (2003) “Medeniyet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt: 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s. 296-297.
- Lewis, B. (2011). *Çatışan Kültürler*, Çeviren: Nurettin Elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Marcus, M. (Meryem Cemile) (1976). *Garp Materyalizmi Karşısında İslam*, Çeviren: Kemal Kuşçu, Çile Yayınları, İstanbul.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*, Çevirenler: Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- May, Karl (2001). *Bağdat'tan İstanbul'a*, Çeviren: Cuma Yorulmaz, Yurt Kitap-Yayın, Ankara.
- Morgan, T. C. (2011). *Psikolojiye Giriş*, Editörler: Sirel Karakaş, Rükzan Eski, Genel Yayın Yönetmeni: Yusuf Ziya Aydoğan, Eğitim Kitabevi Yayınları, Konya.
- Mutçalı S. (2007). *Arapça-Türkçe (Alfabetik) Türkçe-Arapça Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul.
- Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat (2011). Hazırlayan: Ferit Develioğlu, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Rousseau A.M. - Pichois Cl. (1994). *Karşılaştırmalı Edebiyat*, Çeviren: Mehmet Yazgan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Sağıroğlu, Ali Z. (2014). *Türkiye'de Etnisite, Din ve Önyargı: Üniversite Öğrencileri Örneği*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya.
- Said, W. E. (2013) *Şarkiyatçılık*, Batı'nın Şark Anlayışları, Çeviren: Berna Ülner, Metis Yayınları, İstanbul.
- Sartre, J.-P. (2009). *İmgelem*, Çeviren: Alp Tümertekin, İthaki Yayınları, İstanbul.
- Sayın, Z. (2013). *İmgenin Pornografisi*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Tahtâvî, Rifâ'a R. (1992). *Paris Gözlemleri*, Hazırlayan: Cemil Çiftçi, Ses Yayınları, İstanbul.
- Ulağlı, S. (2006). *İmgebilim "Ötekinin" Bilimine Giriş*, Sinemis Yayınları, Ankara.
- Ülken, Hilmi Z. (1969). *Sosyoloji Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Dairesi Yayınları, İstanbul.

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

05/03/2021

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

29/06/2021

Doç. Dr. Musa ÖZTÜRK

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
Sosyoloji Bölümü
musaozturk724@gmail.com

ŞİDDET’İ ‘CİNSİYET’E BÖLMEK: ERKEĞE YÖNELİK ŞİDDETİN PERDELENMESİ

Öz

Aile içi şiddetle ilgili yapılan araştırmalarda kadının maruz kaldığı şiddet somut verilerle ortaya konulmaktadır. Ne var ki aynı araştırmalarda şiddet olaylarında kadının rolü pek tartışılmamaktadır. Oysaki bazı araştırmalar şiddetin simetrik bir durum arz ettiğini, kadının da şiddet uyguladığını göstermektedir. Her ne kadar Türk toplumunda erkek şiddeti oransal olarak çok daha fazla olsa da konuya salt erkek şiddeti açısından yaklaşılmalıdır. Erkeğe yönelik şiddet ise henüz yeterli düzeyde tartışılmamaktadır. Bir tarafın sürekli ve güçlü bir biçimde mağduriyetini dile getirmesi karşı taraf üzerinde ki toplumsal baskıyı daha da arttırmaktadır. Şiddetin cinsiyete bölünerek erkekle özdeşleştirilmesi pek çok açıdan risklidir. Bu durum şiddete meyilli erkekler için bir tür toplumsal krize sebebiyet vermesinin yanında diğer erkekleri daha fazla şiddete tahrik edebilecek gizli bir psikolojik zeminin oluşmasına yol açabilir. Diğer çalışmalardan farklı olarak bu çalışmada, şiddetin karşılıklı olarak uygulanabildiğine, şiddetin mağduru çoğunlukla kadın olsa da zaman zaman erkeğin de şiddet mağduru olabileceğine dikkat çekilmektedir. Çalışmada aile içi eşler arasındaki şiddet, şiddetin saçaklanması, şiddet türleri arasındaki geçişkenlik, şiddet simetrisi ve erkeğe yönelik şiddetin perdelenmesi başlıkları üzerinden tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Cinsiyet, Şiddetin Saçaklanması, Şiddet Simetrisi, Erkeklik, Şiddetin Perdelenmesi.

DIVIDING VIOLENCE INTO ‘GENDER’: SCREENING VIOLENCE AGAINST MEN

Abstract

In the studies on domestic violence, the violence that women are exposed to is revealed by concrete data. However, in the same studies the role of women in cases of violence is not much discussed. However, some studies show that violence presents a symmetrical situation and that women use violence. Although male violence is proportionally higher in Turkish society, the issue should not be approached solely in terms of male violence. Violence against men is not yet adequately discussed. Expressing the victimization of one side continuously and strongly increases the social pressure on the other side. Identifying violence with men by dividing it into gender is risky in many ways. This situation may cause a kind of social crisis for men who prone violence, as well as the formation of a hidden psychological ground that can provoke other men to more violence. Unlike other studies, this study points out that violence can be applied mutually, and that even if the victim of violence is mostly women, men may also be victims of violence from time to time. In this study, the matter is discussed on the topics of violence between spouses, fringing violence, transience between types of violence, symmetry of violence and screening violence against men.

Keywords: Social Gender, Fraying of Violence, Symmetry of Violence, Masculinity, Screening Violence

Giriş

Şiddetin tarihi insanlık tarihi kadar eski olsa da kadına yönelik şiddet akademik dünyada geç keşfedilmiş bir konudur. Geleneksel toplumda/kültürde normal görülen, yeterince önemsenmeyen, toplumca kanıksanmış bazı davranış ve eylemler modern toplumda şiddet olarak tanımlanmaktadır. Aile sosyolojisi alanında yayın yapan en önemli dergilerden biri olan Evlilik ve Aile Dergisi'nin (*The Journal of Marriage and the Family*) ilk 30 yılında (1939-1969) başlığında 'şiddet' kelimesi geçen herhangi bir makale yayınlanmamıştır. Aynı derginin ikinci 30 yılında en çok yayın yapılan konuların başında aile içi şiddet gelmektedir (Altınay ve Arat, 2007: 50).

Kadına yönelik şiddet eskiden beri bilinmesine karşın, önceleri sadece aileyi, ev içini ilgilendiren, mahrem bir mesele olarak görülmüş fakat 1970'li yıllardan sonra mağdurun korunması, failin cezalandırılması gibi hukuki yaptırımlar gündeme gelmeye başlamıştır. 1980'li yıllardan itibaren kadın örgütlerinin ve uluslararası sözleşmelerin etkisiyle kadına yönelik şiddetle mücadele kurumsallaşmaya başlamıştır. Klasik feminist yaklaşımlar 1970'lerden itibaren kadına yönelik şiddeti hem kamusal gündeme sokarak, sorunun ulusal ve uluslararası politika konusu haline getirilmesine hem de bu konuda pek çok araştırma yapılmasına öncülük etmişlerdir (Özkazanç ve Yetiş, 2016: 15). Kadına yönelik şiddet tartışmaları refleksif olarak erkeğe yönelik eş şiddeti tartışmalarını da tetiklemiştir. Özellikle son kırk yılda toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik uluslararası çok sayıda hukuki düzenlemenin yapıldığı görülmektedir.

Toplumsal olaylar diğer bileşenlerinden soyutlanarak, bütünlü ilişkisi kurulmadan tek başına, tekil olarak ele alındığında sağlıklı bir değerlendirme yapmak zorlaşmaktadır. Toplumun bütünlüğü göz önünde bulundurularak, toplumsal olaylar çoğulcu bir bakış açısıyla ele alınmalıdır. Ev içi, aile içi veya eşler arası şiddetin mağduru çoğunlukla kadındır. Kadına yönelik şiddetle ilgili çoğu araştırma da mesele kadın katılımcılardan derlenen veriler üzerinden tartışılmaktadır. Şiddet, çok boyutlu (psikolojik şiddet, sözel şiddet, cinsel şiddet vb.) bir hadise olduğundan çoğunlukla şiddete sebep olan erkeklerin de araştırmaya dâhil edilerek meselenin bütüncül bir bakış açısıyla ele alınması gerekmektedir.

Kadın ve erkek şiddet açısından eşit role veya etkiye sahip olmasalar da benzer bir düzlemde ele alınmalıdır. Normatif düzenin yarattığı kadınlık ve erkeklik kimliğinin yanı sıra sosyal-psikolojik değişkenler üzerinde de durulmalıdır. Bu nedenle bu çalışmada aile içerisinde eşler arasında yaşanan şiddet eylemlerinin arka planında 'eşitlik ideolojisi' üzerinden toplumdaki kadın ve erkek rollerinin yeniden kodlanmaya çalışılmasının beraberinde getirmiş olduğu psiko-sosyal gerilimlerin etkili olduğu varsayılmaktadır. Eşler arasında psiko-sosyal düzeyde yaşanan kriz, fiziksel şiddet başta olmak üzere diğer şekillerde kendisini açığa vurmaktadır. Meselenin psikolojik, sosyal ve kültürel arka planı göz ardı edilerek sonuçlar üzerinden tartışılması şiddetin önlenmesinde çok fazla işlevsel olmayacaktır. Şiddet türleri arasındaki geçişkenliğin analitik bir bakış açısıyla ele alınmasının hem aile de hem de toplumda şiddet eylemlerinde kalıcı ve istikrarlı bir azalmaya yol açacağı varsayılmaktadır.

Aile içerisinde en yaygın karşılaşılan şiddet türleri psikolojik, sözel ve fiziksel şiddettir. Fakat bunların en görüneni ve hatta en bilineni fiziksel şiddettir. Şiddetin en sert ve katı türü olan fiziksel şiddet, diğer şiddet türlerinin de bireyin yoğun olarak yaşadığı psiko-sosyal gerilimler sonucunda gerçekleşmektedir. Mesele hakkında sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek için söz konusu süreçte (genel olarak) bireyi (özellikle de erkeği) fiziksel şiddet uygulamaya veya fiziksel şiddete başvurmaya iten toplumsal koşullar ve söz konusu koşulların oluşmasında etkisi olan aktörler/faktörler hesaba katılmalıdır.

Şiddetin her yönüne sızan toplumsal cinsiyet ilişkileri, yaratılan erkeklik değerleri ve kadının erkekten beklentileri de şiddetin temelini oluşturacak önemli sosyolojik dinamiklerdir. Aile içerisinde yaşanan şiddeti, cinsiyet faktörüne indirgeyerek, tek bir cins (erkeğe) havale eden çalışmalara eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşmak gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle aile içi şiddette sadece bir cinsin rolüne odaklanan bu tür çalışmaların sorunun çözümüne sağladıkları katkının da değerlendirilmesi gerekmektedir.

Çalışma, saha araştırması verilerine dayalı olarak kaleme alınan bir araştırma makalesinden ziyade bir derleme çalışmasıdır. Çalışmada aile içerisinde çocuğa, yaşlıya veya diğer aile bireylerine yönelik şiddet tartışmaya dahil edilmemiştir. Eşlerin birbirlerine uyguladıkları psikolojik şiddet ve

sözel şiddet birleştirilerek ‘sözel şiddet’ başlığı altında ele alınmıştır. Şiddetin cinsiyete bölünmesi meselesi; sözel şiddet/le fiziksel şiddet ilişkisi, cinsiyet simetrisi, erkeklik krizi ve şiddetin saçaklanması başlıkları üzerinden yorumsamacı bir bakış açısıyla tartışılmaktadır. Bu yönüyle çalışmanın alanda önemli bir boşluğu dolduracağı varsayılmaktadır.

1. Şiddetin Saçaklanması

Mimarlar, kentin büyümesiyle birlikte bazı kentsel fonksiyonların metropoliten kentin yerleşim alanlarının sınırının dışında, sürekli olmayan, arada boş alanların bulunduğu, birbirinden kopuk yerleşim örüntülerini kentsel saçaklanma (Karataş,2007: 3) olarak kavramsallaştırmaktadırlar. Kentsel saçaklanma sık olmayan bir durumu betimliyor gibi görünse de kentleşmeyle birlikte şiddet kapsamına giren davranışlar her geçen gün artmaktadır. Hem nüfusun kahir ekseriyeti kentlerde yaşamakta hem de birbirinden olabildiğince farklı şiddet türlerine kentlerde ve özellikle de metropollerde rastlanmaktadır. Biz de buradan hareketle modern kent hayatında şiddetin patolojik bir hal alarak her tarafa yayılması durumu şiddetin saçaklanması olarak nitelendirebiliriz. Çünkü kadına yönelik şiddet artık kırsal değil kentsel bir konudur.

Türkiye’de son on yılda en çok kadın cinayeti kentlerde işlenmektedir. Buna göre; İstanbul (267), İzmir (141), Ankara (106) ve Adana (106)’dır. Diğer bir ifadeyle 1260 kadın cinayetinin 620’si bu illerde işlenmiştir (Yıldırım, 2018: 17). 1260 cinayet vakasında kadınların öldürülme sebepleri olarak; tartışma (348), boşanma-boşanma talebi (176), reddetme (153) ve aldatma-aldatılma (134) (Yıldırım, 2018: 14) ön plana çıkmaktadır. Kadının toplumsal ve hukuki konumunun pozitif ayrımcılık başlığı altında her geçen gün daha da güçlendiği Türkiye’de kadına yönelik şiddetin artış göstermesi ciddi bir paradoks (Aktay, 2019) olarak karşımıza çıkmaktadır. Modern toplumda “ahlaki alanın” daralmasının yaratmış olduğu problemler “hukuki alan” genişletilerek çözülmeye çalışılmaktadır (Kara ve Uluç, 2019: 1567).

Kadını şiddet sarmalından kurtarmak ve korumak için her geçen gün yeni şiddet türleri ve tanımlamaları literatüre girmektedir. Fiziksel şiddet, ekonomik şiddet, sözel şiddet, duygusal şiddet, cinsel şiddet türlerine yeni şiddet türleri olarak flört şiddeti, dijital şiddet ve ısrarlı takip’in eklendiği görülmektedir. Mesela; ‘dijital şiddet’ yeni bir şiddet türü olarak karşımıza çıkmaktadır. ‘İnternet, cep telefonları ve benzeri dijital medya araçlarıyla ısrarlı takip edilmemiz ile psikolojik, cinsel veya ekonomik zarar vermeyi amaçlayan saldırılar dijital şiddet olarak’ (Kadın Dayanışma Vakfı, 2017: 45) tanımlanmaktadır. Dijital şiddet; dijital ağlar ve sosyal medya (telefon, e-mail, facebook twitter, whatsapp vb.) üzerinden işlenmektedir. Dijital şiddet aynı zamanda psikolojik şiddet oluşturan suçlar kapsamına da girmektedir.

Sosyal hayatın akışı içerisinde normal karşılanan pek çok davranışın yeni tanımlamalar üzerinden (yukarıda belirttiğimiz gibi) şiddet parantezine alınarak şiddet kapsamına giren davranışların evreninin sürekli genişletilmesi şiddeti daha da arttırabilir. Yeni şiddet tanımlamaları üzerinden daha geniş bir sosyal davranış yelpazesinin şiddet kapsamına alınması muhtemelen eşler arasındaki psiko-sosyal gerilimi daha da tırmandırabilir. Biriken öfke kendisini şiddet üzerinden dışa vurabilir. Mesela; bir dönem Türkiye’de işlenen cinayetlerin büyük çoğunluğu namusa ilişkin algılama biçiminden kaynaklanmaktadır (Öğün, 1998). Dikkat edileceği üzere kadın cinayetlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte kamuoyunda artık töre ve namus cinayetleri çok fazla konuşulmamaktadır. 2016, 2017 ve 2018 yıllarında Türkiye’de jandarma ve polisin sorumluluk alanında toplam 932 kadın cinayete kurban gitmiştir. Faillerin cinayeti hangi saiklerle işlediğine bakıldığında %36,2’nin cinsel, %42,6’nın psiko-sosyal, %13’nün ruhsal bedensel sağlık sorunları ve madde kullanımı ve de %7,7’nin ise ekonomik motiflerle (Taştan ve Küçükler Yıldız, 2019: 21) öldürme eylemini gerçekleştirdiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu veriler (ilgili yıllar aralığında) cinayete kurban giden hiçbir kadının namus meselesinden ötürü öldürülmediğini göstermektedir.

Şiddet olaylarının haberleştirilmesinde ve kamuoyuna sunulmasında yer yer erkekleri genelleyici ve suçlayıcı bir üslubun kullanıldığı dikkati çekmektedir. Mesela; bazı yayın organlarında kadın cinayeti haberlerinin ‘bugün erkek terörü bir can daha aldı’¹ şeklinde sunulması erkekleri terörize ederek bazı erkekler tarafından gerçekleştirilen şiddet eylemini tüm erkeklere teşmil etmektedir. Kadın cinayeti haberlerinin bu üslupla sunulması, erkeği (kocayı/eşi) güvenilmez biri

¹ <http://beyazgazete.com/video/anahaber/kanal-d-31/2013/04/19/erkek-teroru-yine-can-aldi-401585.html>.

olarak imlemektedir. Halbuki diğer konularda olduğu gibi bu konuda da genellemeden kaçınmak gerekmektedir. Nasıl ki geleneksel yaşam tarzını benimseyen bütün erkeklerin eşlerine şiddet uygulayacağı düşünülemeyeceği gibi modern yaşam tarzını benimsemiş bütün erkeklerin de eşlerine şiddet uygulamayacağı düşünülemez. Dolayısıyla şiddet tek başına yaşam tarzıyla açıklanabilecek bir olgu değildir (Karataş ve Kılıçarslan, 2013: 125). Meseleyi genelleştirerek 'tersinden cinsiyetçi' bir yaklaşımla erkeğe/erkeklige havale etmek şiddetin kaynaklarının, bileşenlerinin ve derinliğinin görülmesini zorlaştırmaktadır (Gültekin ve Şahin, 2016: 6).

Medya, kadına yönelik şiddet haberlerini sık sık haber yapmaktadır. 2014 yılının ilk 10 ayında kadına yönelik şiddet haberlerinin sayısı 47 bini aşmıştır (Gültekin ve Şahin, 2016: 13). Medyada, kadın cinayeti haberlerinin vurgulu bir şekilde işlenmesi, eşleri tolere edilebilecek sıradan tartışmalara karşı duyarlı hale getirmekte ve algılanan şiddet eşiğinin düşmesine hizmet etmektedir (Gültekin ve Şahin, 2016: 28). Meseleye erkeği/erkekleri terörize ederek yaklaşılması dikkatlerin sadece kadının mağduriyetine yönelmesine yol açmaktadır. Şiddetin mağduru çoğunlukla kadın olmasına rağmen erkeğin şiddet eylemini gerçekleştirmeden önce kadın tarafından herhangi bir psikolojik ve sözel baskıya maruz kalıp-kalmadığı, eğer kaldıysa bunun erkeğin tavır ve davranışlarında ne tür değişikliklere yol açtığı ve erkeğin uygulamış olduğu şiddet eyleminde bunun herhangi bir etkisinin olup-olmadığına da bakılabilir.

Eşler kendi aralarında tartışırken muhtemelen meselenin bu kadar büyüyeceğini ve cinayetle sonuçlanacağını tahmin etmiyorlardır. Çiftlerin öfkelerini kontrol edememeleri fiziksel şiddete yönelimi artırmaktadır. Yıldırım, kadın cinayetlerinin en önemli sebebinin toplumsal kriz halinin bireysel travma ve yıkıcı eğilimlere dönüşmesi (2018: 15) olduğunu belirtmektedir. Şiddetin cinsiyete bölünerek şiddet kapsamına giren davranışların erkekler aleyhine her geçen gün daha da genişletilmesi ve çoğunlukla basın yayın organlarına yansıyan olaylar bağlamında ve genelleyici bir dille anlatılması erkekler/erkeklik üzerindeki psikolojik baskıyı daha da artırmaktadır. Hem nüfusun kahir ekseriyeti kentlerde yaşamakta hem de birbirinden olabildiğince farklı şiddet türlerine kentlerde ve özellikle de metropollerde rastlanmaktadır. Erkeklerin önemli bir kısmı tarafı olmadıkları, benimsemedikleri ve hatta bazen mağduru oldukları bir eylemin aktörü olarak gösterilmektedirler.

Eşler arasındaki ilişkilerin aile içi sevgi, güven, karşılıklı yardımlaşma, türün devamı, karşılıklı sorumluluklar vb. boyutlarından çok aile içi güç, iktidar, hegemonya ve bağımlılık üzerinden okunmaya devam edilmesi halinde önümüzdeki yıllarda yeni şiddet tanımlamalarıyla karşı karşıya kalmamız güçlü bir ihtimaldir. Mesela; erkekle kadın arasındaki bilgi, kültür, etnik köken, dini inanç veya dindarlık düzeyi, siyasi ve ideolojik görüş uyumsuzluk vb. seviye farklılıklarının önümüzdeki yıllarda epistemolojik şiddet, kültürel şiddet, etnik şiddet, dini/dinsel şiddet, siyasi veya ideolojik şiddet vb. şiddet tanımlamaları olarak karşımıza çıkması olası görünmektedir.

2. Kuvveden Fiile: Sözdən//Tartışmadan Taşan Şiddet

Şiddet davranışını ele alan araştırmacılar şiddetin psikoloji, psikiyatri, sosyoloji, davranış bilimi, nörobilimler tarafından çok boyutlu olarak ele alınması gerektiğine vurgu yapmaktadırlar (Cohen ve Yavuz, 2018: 116). Şiddet, çoklu parametrelerin etkisiyle şekillenen oldukça değişik türleri olan bir davranış olduğundan şiddeti ortadan kaldırmak veya minimize edebilmek için şiddete giden yolların iyi etüt edilmesi gerekmektedir.

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) şiddeti fiziksel ve psikolojik etkenlerden hareketle şöyle tanımlamaktadır. Şiddet; bir kişinin veya grubun fiziksel güç veya zor kullanarak bir kişiyi, grubu veya topluluğu tehdit etmek, yüksek olasılıklı yaralanma, ölüm ya da psikolojik zararlarla sonuçlanan vakıaların beraberinde getirdiği yoksunluk ve mahrumiyetlerdir (2002: 5). Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere DSÖ şiddet türleri arasındaki geçişkenliği de hesaba katmaktadır. Diğer şiddet türleri gibi fiziksel şiddet eylemlerinde de diğer şiddet türlerinin (sözel, duygusal, cinsel, ekonomik, dijital şiddet vb.) etkisinin hesaba katılması gerekmektedir. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü tarafından yapılan Türkiye'de Ev Cinayetleri Araştırması'na göre aile içinde meydana gelen cinayetlerin %47,67'sinin 'ev içi tartışma'dan kaynaklandığı göstermektedir (Gültekin ve Şahin, 2016: 52).

Şiddet, genellikle bir sorun çözme biçimi olarak karşımıza çıksa da bireyler arası ilişkilerin yapısı ve bireylerin sorunlara yönelik çözüm arayışları önemli ölçüde sosyo-kültürel dinamikler

tarafından belirlenmektedir. Şiddet pratiklerinin genelde, sorun çözme stratejilerinin bir parçası olarak görülmesi, şiddetin kültürel kaynaklarının irdelenmesini gerektirmektedir (Kızmaz, 2006: 249). Şiddet, kültürel dinamikler ve toplumsal değerlerden bağımsız olarak tartışılmaz.

Şiddetin temelinde yatan saldırganlık güdüsü sosyalleşme sürecinde öğrenilmektedir (Baygal, 2018: 178). Sosyal öğrenme teorisine göre şiddet aile içerisinde öğrenilir ve kültürel olarak kuşaktan kuşağa tevarüs edilir. Aile içi şiddet literatürüne bakıldığında şiddet hep erkekle/babayla özdeşleştirilmektedir. Oysaki ebeveynler tarafından çocuklara uygulanan şiddette failer çoğunlukla babalar değil aksine annelerdir. Fakat annelerin çocuklarına şiddet uygulaması kalıcı bir gündeme dönüşmemektedir (Gültekin ve Şahin, 2016: 62). Araştırmalarda annenin çocukları baba şiddetiyle tehdit etmesiyle ve bir anlamda babanın çocuğa şiddet uygulamasını meşrulaştırmayla ilgili herhangi bir yoruma rastlanılmaması dikkat çekicidir.

Bireylerin problemlerini müzakere ederek çözemedikleri durumlarda şiddet sözden taşarak fiili bir duruma dönüşebilmektedir. Toplumsal hayat için geçerli olan bu durum aile içi ilişkiler için de geçerlidir. Bu anlamda aile içi şiddet araştırmalarında sözel şiddetin genelde cinsleri özelde ise erkeği fiziksel şiddet uygulamaya yönelten etkisinin çoğunlukla göz ardı edildiği görülmektedir. Mesela; *Türkiye’de Kadına Yönelik Şiddet* (Altınay ve Arat, 2007) araştırması Türkiye genelinde yapılan önemli alan araştırmalardan biridir. Feminist yöntem kullanılarak yapılan araştırmanın odak noktasını ‘koca şiddeti’ oluşturmaktadır. Araştırmada belirli şiddet türlerinin (fiziksel, ekonomik ve cinsel şiddet) esas alınarak diğer şiddet türlerinin (sözel/sözlü, duygusal/psikolojik, dijital şiddet vb.) hesaba katılmadığı dikkati çekmektedir.

Şiddet, genellikle bireylerin engellenmeleri sonucunda öfke ile birlikte ortaya çıkmaktadır (Kızmaz, 2006: 249). Psikolojik açıdan öfke, hoş olmayan bir duygu ve öznel olarak yüksek uyarılmışlık ve huzursuzlukla deneyimlenen içsel ve evrensel bir oluşumdur. Fakat aynı zamanda öfkenin fizyolojik ve sosyolojik bileşenleri de vardır. Öfkenin ifade edilme biçimi o anki şartlara, insanların biyolojik özelliklerine, içinde buldukları psikolojik, duygusal duruma, mizaca, kültüre, yaşa ve cinsiyete göre farklılıklar gösterebilmektedir. Şiddet içeren pek çok olayda öfke; esaslı oluşturan güdüleyici bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Nötr anlamda öfkenin ifade edilme biçimi aslında bir yanıt olsa da bazı durumlarda öfkenin sonuçları vahim ve ağır olabilmektedir (Cohen ve Yavuz, 2018: 101-104).

Şiddetin dışsallaşarak eyleme dönüşmesinde bilinçaltında biriken psikolojik, duygusal ve sosyal gerilimlerin davranışları yönlendirerek öfke ve saldırganlık üzerinden kendilerini açığa vurması yatmaktadır. Evlilik ilişkilerinde tatmin üzerine çalışan araştırmacılar psikolojik şiddetle fiziksel şiddet arasında güçlü bir korelasyonunun olduğunu belirtmektedirler. Yüksek düzeyde psikolojik şiddete maruz kalan eşlerin zaman içerisinde fiziksel şiddete yönelme ihtimalleri diğer insanlara göre daha yüksektir (Frye ve Karney, 2006: 12).

Şiddet, bireylerin ruh, beden ve akıl sağlığını pek çok açıdan olumsuz etkilemektedir. DSÖ (2002: 102) yakın partner şiddetinin sağlık açısından yol açtığı sonuçları dört gruba ayırmaktadır. Bunlar; fiziksel (karın/göğüs yaralanmaları, yara ve izleri, kronik ağrı sendromları, sakatlık, fibromiyalji, kırıklar, gastrointestinal hastalıklar, irritabl bağırsak sendromu, lakerasyonlar ve sıyrıklar, oküler hasar, düşük fiziksel işlevsellik), cinsellik ve üreme (jinekolojik hastalıklar, kısırlık, pelvik inflamatuvar hastalık, hamilelik komplikasyonları / düşük, cinsel işlev bozukluğu, HIV/AIDS dahil cinsel yolla bulaşan hastalıklar, güvenli olmayan kürtaj, istenmeyen gebelik), psikolojik ve davranışsal (alkol ve uyuşturucu kullanımı, depresyon ve kaygı, yeme ve uyku bozuklukları, utanma ve suçluluk duygusu, fobiler ve panik bozukluğu, fiziksel hareketsizlik, benlik saygısında zayıflık, travma sonrası stres bozukluğu, psikosomatik bozukluklar, sigara içme, intihar etme, intihar davranışı ve kendine zarar verme, güvenli olmayan cinsel davranış) ve ölümcül sağlık sonuçları (AIDS ile ilişkili mortalite, anne ölümleri, cinayet ve intihar).

Pek çok şiddet eylemi öfke sonucunda gerçekleşmektedir. Bundan dolayı bazı araştırmacılar ‘şiddetin temelinde ilişki yönetiminde yeterli beceriye sahip olmayan erkeğin öfkesini kontrol edememesinin (Karataş ve Kılıçarslan, 2013: 117)’ yattığını belirtmektedirler. Şiddete götüren yol bu şekilde açıklansa da öfkeyi kontrol etme sorumluluğu sadece tek bir cinse yüklenmemelidir. Kadının öfke kontrolünden soyutlanması ve genel olarak şiddet öncesi yaşanan karşılıklı gerilimin göz ardı edilmesi şiddetin cinsiyete bölünerek tek taraflı olarak erkeğe fatura edilmesine yol

açmaktadır. Oysaki şiddet eylemini salt eylemin sonucu üzerinden değerlendirmek iki taraf açısından da sağlıklı bir yaklaşım ortaya koymaz.

Öfke kontrolü taraflar açısından şiddet eyleminin nirengi noktasını oluşturmaktadır. Davranış şiddete dönüşmeden önce eşlerin karşılıklı feragati ile sönümlenmelidir. Aksi takdirde kimin haklı olduğu önemli olmaksızın daima sonuç üzerinden şiddet uygulayan haksız bulunmaktadır. Mesela; Türkiye’de Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması’nda erkek katılımcılardan biri (denetimli serbestlik kapsamında öfke kontrolü eğitimine katılan 46 yaşındaki ortaokul mezunu) erkeklerin şiddet uygulamamak için sabırlı olmaları gerektiğini düşünmektedir. Şöyle ki;

‘Valla onlar için en önemli olan sabır. Yani ne olursa olsun olay ... şiddete geldiği zaman haklı da olsa haksız duruma düşeceği için, yani susmak değil de akıllı davranması lazım. Akıllıca konuşması lazım ... akıl yoluyla ikna etmesi lazım olay ne olursa olsun. Hani en mantıklısı o, çünkü erkek belki yerden göğe kadar haklı olabilir ama sen kalkıp da şiddet uygularsan haksız duruma düşersin.’ (2015: 296).

Fiziksel şiddete giden süreçte küfür, tehdit, tahrik, aşağılama, hakaret, küçümseme, vb. sözel baskılar son derece etkili olmaktadır. Ev içerisinde eşler arasında yaşanan bu tür diyaloglar ve hararetli tartışmalar şiddeti tetiklemektedir. Kadın Dayanışma Vakfı da diğer şiddet türlerinin genellikle psikolojik şiddetten sonra geldiğini belirtmektedir (2017: 5). Şiddet uygulayan (eşini öldüren) erkekler, şiddeti genellikle kendilerinin dışında, anlık bir öfke sonucu gerçekleşen bir olaymış gibi görme eğiliminde olsalar da bazı araştırmacılar şiddeti anlık öfkeyle açıklayan erkeklerin beyanlarını samimi bulmamaktadırlar. ‘Anlık öfke ve cinnet anı gibi gerekçeler, erkeğin kendini haklı gösterme çabası olarak yorumlanabilir. Şiddeti, erkeğin dışında bir şey gibi kendinden soyutlama çabası, erkeğin kendisini şiddet konusunda sorgulamasını engelleyebilmektedir (Öztürk, 2014: 229)’. Pek çok şiddet eyleminin arkasında tahrik, hakaret, aşağılama, küçümseme, iftira, şantaj vb. yatmaktadır. Olay öncesinde yoğun olarak yaşanan bazı psikolojik, duygusal ve sözel şiddet fiziksel şiddeti tetiklemektedir. Bunlara ekonomik sorunlar, eğitim, kültür, gelenekler, inanç vb. de eklenebilir.

3. Şiddet Simetrisi

Literatürde eşler arası şiddet olgusu ‘kadına yönelik şiddet’, ‘aile içi şiddet’, ‘eşler arası şiddet’, ‘ev içi şiddet’ gibi farklı kavramsallaştırmalar üzerinden tartışılmaktadır. Kavramsallaştırmalar her ne kadar çeşitlilik arz etse de genel olarak şiddet, erkek tarafından uygulanan bir eylem olarak sunulmaktadır. Fiziksel ve ekonomik şiddet uygulamada erkekler daha baskın olsalar da diğer şiddet türlerini uygulamada karşılıklı bir etkileşimden söz edilebilir.

Batı’da aile içi şiddetle ilgili yapılan araştırmaların çoğu, şiddetin erkekler tarafından uygulandığını belirtse de 100’den fazla ampirik çalışma aile içi şiddet oranlarının eşdeğer olduğunu göstermektedir. Kimmel bu varsayımdan hareketle eşler arasında yaşanan şiddet için ‘cinsiyet simetrisi’ terimini kullanmaktadır. Bu açıdan biz de eşler arasında yaşanan şiddeti tartışırken ‘şiddet simetrisi’ kavramını kullanmanın daha isabetli olacağını düşünüyoruz.

Kimmel, araştırmacılara farklı verileri nasıl uzlaştırabilecekleriyle ilgili bazı yöntemler önermektedir. Erkeklerin eşlerine yönelik şiddetin nedenlerinin çok farklı olduğunu, bunun yeterince doğru anlaşılabilmesi için kadınların da çeşitli şiddet biçimlerini uyguladıklarının kabul edilmesinin gerektiğinin altını çizmektedir (2002: 1332-1333). Kısaca ifade etmek gerekirse Kimmel yaygın kanaatin aksine her iki cinsin birbirlerine şiddet uyguladığını ileri sürmektedir.

‘Şiddet her iki eş veya ailenin diğer bireyleri tarafından karşılıklı olarak uygulanıyor olabilir. Mesela; bir tarafın uyguladığı şiddete karşı diğer taraf da şiddet uygulayarak cevap veriyorsa durum böyledir. Olayların çoğunda bir tarafın fiziksel şiddetine karşı diğer tarafın (çoğunlukla kadının) sözel şiddet uyguladığı söylenebilir. Bunun tam tersi bir durum, yani şiddet sözel olarak ilk olarak bir eşten, çoğunlukla kadından kaynaklanmış; buna karşı diğer eş, koca veya erkek diğer aile bireyi fiziksel veya psikolojik şiddete yönelmiş olabilir (Erdem, 2007: 60)’. Bayer, eşler arası şiddet kapsamına giren davranışları şöyle sıralamaktadır:

‘Fiziksel, psikolojik, sözel, ekonomik, cinsel tahribatlara yol açan her tür davranış eşler arası şiddetin kapsamına girmektedir. Mesela; tokat atma, vurma, tekmeleme ve dövme

gibi davranışları içeren fiziksel şiddet; sindirme, sürekli küçük düşürme ve aşağılama, yakın çevresiyle ilişkisini kesme, alay etme davranışlarıyla psikolojik şiddet; hakaret, küfür, aşağılayıcı sözler söylemek sözel şiddet; ekonomik yönden istismar etmek, kendine bağımlı hale getirmek ekonomik şiddet; cinsel ilişkiye zorlama ve her türlü cinsel zor kullanma biçimleri ile cinsel şiddet girmektedir (2013: 187)'.

Genel olarak aile içerisinde yaşanan gerilimlerden erkek sorumlu tutulduğundan, olası gerilimde kadının rolü gözden kaçırılabilir. Sürekli olarak kadına yönelik şiddetin ön plana çıkartılması veya sahneye çoğunlukla erkek şiddetinin taşınması, kadının ev içerisinde herhangi bir iradesinin olmadığı, tamamen eşine/kocasına bağımlı, eve kapatılmış, kamusal alandan dışlanmış, özgül ağırlığı olmayan ikincil bir varlık olarak görüldüğü varsayımı içermektedir. Aslında yukarıda da belirtildiği gibi psikiyatrik problemleri olan bireyler istisna tutulacak olursa şiddet, genellikle karşılıklı gerilimin bir sonucu olarak doğmaktadır. Özellikle fiziksel şiddet genellikle erkek tarafından uygulansa da zaman zaman kadından da kaynaklanabilmektedir. Kimmel (biraz da ironik olarak) erkeklerin kadına yönelik saldırganlık dinamiklerinin ortaya çıkarılması için kadın şiddetinin incelenmesinin daha aydınlatıcı olabileceğini belirtmektedir (2002: 1353). Albert Einstein'in (1879-1955) maruz kaldığı şiddet bu konuda güzel bir misal teşkil etmektedir.

'Yıllarca eşim, Mileva'nın acımasız kişiliğine ve şiddetine dayandım. Beni tüm sevenlerimden ayırdı. Yaşama sevincimi yok etti. Artık dayanacak gücüm kalmamıştı. Ayrılmak benim için bir ölüm kalım meselesiydi. Çocuklarımdan ayrı kalmak, bir hançer gibi göğsüme saplanmasına rağmen bu ayrılıktan asla pişmanlık duymadım. Yaşadığım hapisane hayatını arkamda bıraktım, sanki yeniden doğdum. Mileva, ayrıldıktan sonra oğullarımla arama bir duvar ördü, ilişkilerimi karanlığa boğdu. Ne yazık ki hayatımın bu trajik yönü, ilerleyen yaşlarıma dek hiç peşimi bırakmadı (Odman ve Odman, 2017).'

Dünya'da ve Türkiye'de mesele ağırlıklı (ve de çoğu zaman haklı) olarak kadına yönelik şiddet üzerinden tartışıldığından, (az da olsa) kadının da erkeğe şiddet uygulayabileceği ya da erkeğin de şiddet mağduru olabileceği ihtimali pek hesaba katılmamaktadır. Kadınların kendilerine kötü davranan kocalarına karşılık vermeleri hayal kırıklığı, stres, baskı ve mağduriyete bir cevap ve ataerkil değerlere (erkeğin gücü ve üstünlüğünün zorlamalarına karşı) bir başkaldırı olarak meşru görülmektedir (Adak, 2013: 12). Kadınların birçoğu, uyguladıkları şiddeti "hayal kırıklığına karşı kendiliğinden gelişen bir tepki" olarak tanımlamaktadırlar (Kimmel, 2002: 1336). Bu anlamda kadının uygulamış olduğu şiddet; gayri iradi, spontane, kendiliğinden gelişen refleksif bir davranış olarak yorumlanmaktadır.

Gelles (1974) yakın partner şiddetiyle (intimate partner violence) ilgili bir incelemesinde, "eşgüdüm şiddetinin patlamasının eşler arasında eşit sıklıkta gerçekleştiğini" bulmuştur. O zamandan beri ABD'de yapılan en iyi nüfus temelli araştırmalar belirli bir yılda yakın partner mağdurlarının % 25 ile % 50'sinin erkek olduğunu göstermektedir. Diğer ülkelerdeki ulusal araştırmalar da erkek mağdurların yüzdesini aynı aralıkta bulmaktadır. İngiliz Suç Anketi'ne göre (bir yıllık bir süre içinde) İngiltere'deki yerel istismar mağdurlarının yaklaşık % 43'ü ve Kanada'da (5 yılda bir yapılan Kanada'nın genel sosyal araştırmasına göre) şiddet mağdurlarının % 47'si erkeklerden oluşmaktadır (Hines ve Emily, 2010: 37).

Erkeklerle yönelik şiddete dair çalışmaların az olması erkeğe yönelik şiddeti spekülasyon bir tartışma zeminine çekiyor gibi görünse de Hines ve Emily yapmış oldukları araştırmada erkeklerin de yüksek oranda şiddet mağduru olduklarını tespit etmişlerdir. Buna göre; Johnson'ın (1995) BT kavramsallaştırması ile uyumlu olarak erkeler; psikolojik, cinsel ve fiziksel IPV, yaralanma ve kontrol vb. davranışlara çok yüksek oranda maruz kaldıklarını göstermektedir (2010: 54). Mesela; DAHMW arayanları, kadın partnerlerinin çeşitli psikolojik agresif davranışlarda bulunduğunu bildirmişlerdir. Buna göre; arayanların % 95'ine yakını, kadın partnerlerinin tehdit ve zorlama da dahil olmak üzere kontrol davranışlarını kullandığını bildirmiştir. Buna göre; kendini veya kendisini öldürmek için tehdit etmek, ayrılmakla tehdit etme (% 77.6), duygusal istismar (örneğin, isimlerini çağırırken aşağılama % 74.1), korkutma (örneğin eşyaları/şeyleri parçalayarak korku salmak, mülkü yok etmek, evcil hayvanları kötüye kullanmak, silah göstermek % 63,3), şiddet reddetmek (% 59,9), yargı sistemini kötüye kullanmak (örneğin, çocukların tamamen velayetini almak için mahkeme sistemini kullanmak; yanlışlıkla erkek arayan karşı yasaklama emri çıkartmak (% 49.0), arayanı aileden ve arkadaşlarından izole etmek (% 41.5), hane halkının hesap hareketlerini kontrol etmek ve

arayanın çek defterini veya kredi kartlarını (% 38.1) görmesine veya kullanmasına izin vermemek ve çocukları arayanı şiddet içeren ilişkilerde tutmak için kullanma (% 64,5) (Hines ve Emily, 2010: 39-40) gibi tavır ve davranışların kadınlar tarafından uygulandığı sonucuna ulaşılmıştır.

Erkeklik çalışmalarına önemli katkılarda bulunan Kimmel'in (2002: 1342) ABD'de yapmış olduğu araştırmalara göre şiddeti başlatanların %53'ü kadın, %42'si erkektir (Adak, 2013, s. 12). 2010 yılına ait Amerika NISVS verilerini değerlendiren Hoff (2012: 1157-158), ağır şiddet kurbanlarının %58,3'ünün erkek, %41,7'sinin kadın olduğunu belirtmektedir. Aynı araştırmada psikolojik saldırı kurbanlarının %53'ü erkek, %47'si kadındır. Erkek kurbanların %33'ü zorlayıcı kontrol (coercive control) kurbanı, %20'si anlamlı saldırı (expressive aggression) kurbanı iken kadınların %23'ü anlamlı saldırı, %24'ü zorlayıcı kontrol kurbanıdır (Adak, 2013: 15). Hindistan'da 15-49 yaş arası evli erkeklerle gerçekleştirilen bir araştırmaya göre; araştırmaya katılan Hintli erkeklerin %32,8'i ekonomik, %22,2'si duygusal, %25,2'si fiziksel, %17,7'si ise cinsel şiddete maruz kaldıklarını belirtmişlerdir (Kumar, 2012, 292, aktaran Adak, 2013: 16).

Türkiye'de yapılan bazı araştırmalar kadının şiddete şiddetle karşılık verdiğini göstermektedir. Mesela; 2011 yılında Türkiye'de eşleri ile aralarında konuşarak çözemedikleri bir anlaşmazlık olduğunda sesini yükselterek, bağırarak tepki verdiğini belirten cevaplayıcıların oranı %60'tır. Erkeklerde bu oran %65 iken, kadınlarda %54'tür. 2011 yılında eşle sorun yaşadığında sessiz kalanların oranı %57'dir. Erkeklerde sessiz kalma oranı %52 iken, kadınlarda bu oran %62'dir. Erkeklerde zor kullanma oranı %3 iken, kadınlarda bu oran %1'dir (TAYA, 2014: 150).

Türkiye'de Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırmasına (2015: 157, 159) göre eşinin veya birlikte olduğu erkeğin fiziksel şiddetine maruz kalmış kadınların yüzde 30'u, fiziksel şiddete karşı kendilerini korumak amacıyla fiziksel olarak karşılık vermektedirler. Kadının geçmiş dönemlerden farklı olarak şiddete şiddetle cevap vermesinde kentlileşmenin payı oldukça fazladır. Kırsal yerleşim yerlerinde yaşayan kadınların yüzde 19'u, kentsel yerleşim yerlerinde yaşayan kadınların ise yüzde 34'ü şiddete şiddetle karşılık vermektedirler. Eğitim seviyesinin artmasına paralel olarak kadınların fiziksel şiddete karşılık verme oranları da artmaktadır. Fiziksel şiddete maruz kalmış, eğitilmiş olmayan veya ilkokulu bitirmemiş kadınların yüzde 20'si fiziksel şiddete karşı kendini korumak amacıyla fiziksel olarak karşılık verirken, lisans veya üzeri eğitim alan kadınların yarıdan fazlası (yüzde 52) fiziksel şiddete fiziksel olarak karşılık vermektedir. Fiziksel şiddete fiziksel şiddetle karşılık verme oranı refah düzeyine göre de farklılık göstermektedir. Refah düzeyi düşük kadınların fiziksel şiddete karşılık verenlerin oranı yüzde 25'ken, refah seviyesi yüksek olan kadınlarda bu oran yüzde 38'e çıkmaktadır. Ağır şiddet durumlarında ise yüzde 52'ye kadar yükselebilmektedir.

Ailede her iki eşin de çalıştığı durumda dışarıda/işyerinde gördükleri şiddet, etkisini ev içerisinde göstermektedir. Aile içi şiddetle ilgili yapılan çalışmalarda iş hayatında yaşanan dışlama, aşağılama, tecrit, istismar, vb. sosyo-psikolojik süreçlerin aile ortamında eşler arasında herhangi bir şiddete yol açıp-açmadığıyla ilgili herhangi bir yorumda bulunulmadığı görülmektedir. Kadınlar bir yandan çalışma hayatının içerisinde yer almaya ve ekonomik özgürlüklerini kazanmaya teşvik edilirken, çalışma hayatının doğasından kaynaklanan bazı olumsuz tavır ve davranışların aile içerisinde eşler arasında herhangi bir şiddet yol açıp-açmadığının tartışılması büyük önem arz etmektedir. Bir yandan kadınların çalışma hayatına dahil olmaya teşvik edilmesi, diğer taraftan ise yapılan bütün çalışmalarda meselenin bu yönünün gözden kaçırılması ya da ihmal edilmesi son derece dikkat çekicidir.

Toplumsal hayatın diğer alanlarında olduğu gibi aile içi ilişkilerde de anlaşmazlık ve çatışmaların olması kaçınılmazdır. Evlilik ilişkisi bağlamında eşler arasındaki şiddetin en önemli nedeni çatışma ya da çiftler arasındaki anlaşmazlıktır (WHO, 2002: 99). "Anlaşmazlığın 'doğal' olması, anlaşmazlık çözümünün şiddet içermesinin 'doğal' olması anlamına gelmemektedir. Sorun, aile bireylerinin yaşadıkları anlaşmazlıklara şiddet içermeyen, rasyonel çözümler getirememelerinden (Altınay ve Arat, 2007: 51)" kaynaklanmaktadır.

Postmodernitenin beraberinde getirdiği özgürlük, eşitlik vb. değerler erkeğe ait bazı rolleri kadına ve kadına ait bazı roller de erkeğe yükleyerek roller arasındaki geçişkenliği ve değiş-tokuşu gerekli kılmaktadır. Bu durum çiftlerin yoğun bir şekilde rol gerilimi yaşamalarına ve bunu psikolojik, duygusal ve zaman zaman da fiziksel şiddet üzerinden dışa vurmalarına yol açmaktadır.

4. Erkeğe Yönelik Şiddetin Perdelenmiş Varlığı

Geleneksel bakış açısının bir yansıması olarak kadının erkeğe şiddet uygulayabileceği varsayılmaz. Şiddet, erkek geleneğini, erkekliği ve erkek üstünlüğünü tehdit ettiği için erkeğin aile içerisinde şiddete maruz kalması kabul edilemez bir olgudur. Erkek üzerindeki bu baskı, erkeklerin yaşadıkları şiddeti anlat(a)mamalarından ötürü, erkeklerin zaman zaman şiddetin anonim ve gizli kurbanları olmalarına yol açabilmektedir. Şiddete maruz kalan erkekler yaşadıkları şiddeti çoğunlukla diğerleriyle paylaşmazlar. Çünkü kendilerine inanılmayacağını veya toplum tarafından dalgaya alınacaklarını düşünürler (Adak, 2013: 9). Toplum erkeklerden hegemonik kodlara uygun hareket etmesini beklemektedir (Cengiz, Tol ve Küçükural, 2004: 60). Toplumsal cinsiyet normları bir yandan kadın karşısında erkeğe güç, iktidar ve ayrıcalık sağlarken diğer yandan erkekler için de duyguların bastırılması, izolasyon ve yabancılaşma gibi olumsuz sonuçlara yol açabilmektedir (Sayer, 2011: 27). Erkeklerin, erkeklik normlarının baskısı altında kendilerine otosansür uygulamaları erkekler üzerindeki toplumsal baskıyı daha da arttırmaktadır.

Erkeğe yönelik kadın şiddeti veya eş şiddetiyle ilgili ilk çalışmalar feminizm tartışmalarıyla eş zamanlı olarak 1970'li yıllarda başlamıştır. Eşlerine karşı saldırgan davranışlarda bulunan kadınlarla ilgili raporlar 1970'li yıllarda ortaya çıkmıştır. Türkiye'de ise erkeklik, erkeklerin şiddete başvurma nedenleri ve maruz kaldıkları şiddet biçimleriyle ilgili çalışmaların sayısı henüz çok azdır. Bu konudaki öncü araştırmalar Aksu Bora ve İlknur Üstün (2006), Serpil Sancar (2009) 2008 ve 2015 KSGM-Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü (2008-2015) ve Odman ve Odman (2017) tarafından yapılmıştır. Yeni kaleme alınan aile sosyolojisi kitaplarında da 'aile içi erkeğe yönelik şiddet' (Baygal, 2018) konusunun ele alındığı görülmektedir.

Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Türkiye'de Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması'nda hem erkeklik çalışmaları alanındaki boşluğu doldurmak hem de kadına yönelik şiddetin farklı bir perspektiften değerlendirilmesi için şöyle bir öneride bulunmaktadır:

'Türkiye'de kadınların şiddete bakış açılarına ve şiddete maruz kaldıkları durumlarda yaşadıklarına ilişkin zengin veri birikimi oluşmasına karşın, yapılan araştırmalarda genellikle kadınlar ile görüşülmekte ve erkeklere ilişkin bilgiler dolaylı olarak kadınlardan elde edilmektedir. Kadına yönelik şiddet konusunun farklı bir perspektiften değerlendirilmesine olanak sağlaması açısından hedef kitlelerini sadece erkeklerin oluşturduğu Türkiye geneline temsil eden nicel araştırmaların yapılması önerilmektedir (2014: 338)'.

Bora ve Üstün yapmış oldukları araştırmada kadınlarla erkekler arasında fiziksel şiddete ilişkin anlatılarda kategorik farklılıklar olduğunu tespit etmişlerdir. Erkekler yaşadıkları şiddeti anlatma noktasında kadınlara nazaran daha isteksizdirler. Erkeklerin çoğu gördükleri şiddeti soyutlaştırarak, genelleştirerek ve de mümkün olduğunca kendilerinden uzaklaştırarak anlatma eğilimindedirler. Ve de gördükleri şiddeti daha çok askerlik, iş yeri, yatılı okul, vb. aile dışı kurumlarla ilişkilendirmektedirler. Aile içinde şiddet görseler de geleneksel normların baskısıyla bunu bastırma ve gizleme eğilimindedirler (2005: 18-19).

Eşler arasında gerçekleşen şiddetin diğer şiddet türlerinden en önemli farkı özel alanda gerçekleşmesidir. Fail ve mağdur birlikte yaşadığı için eşler arasında yaşanan şiddetin dışarıdan bilinebilmesi veya tespit edilebilmesi çoğu zaman eşlerden birinin bunu üçüncü şahıslara anlatmasıyla mümkün olmamaktadır. Çünkü şiddet duygusal veya psikolojik düzeyde kaldığı sürece ortaya çıkmayabilmektedir. Yaşanan şiddeti anlatmakta çoğu zaman kadınlar erkeklerden daha isteklidirler.

Erkekler gördükleri şiddeti çoğu zaman gizleme eğiliminde olduklarından üzerini örtmektedirler. 'Erkekler, istismar edildiklerini genellikle gizleyerek veya bazı durumlarda reddederek istismarı en aza indirmeye ve sosyal damgalanmayı önlemeye çalışmaktadırlar (Tsui, Cheung, Monit ve Lenug, 2010: 777)'. Bu anlamda modern toplumda erkeklerin de kadınlar kadar olmasa da şiddete maruz kaldıkları söylenilebilir. Bu durum şiddet anlatılarında kendisini kategorik olarak hissettirmektedir. Erkekler çoğu zaman kişisel sorunlarını yeterince açıklayamamaktadırlar. Bunun temelinde toplumdaki erkeklik algısı yatmaktadır. Erkekler yaşamış oldukları mağduriyetlerin çoğunu utanç, inkâr, damgalanma, korku vb. nedenlerden ötürü ancak minimize ederek anlatma eğilimindedirler. İstismara uğrayan erkekler, istismarlarını gizli bir sorun olarak

görmektedirler. İstismar süresinin uzaması damgalanma korkusunu arttırdığından istismarı pekiştirmektedir (Tsui et al. 2010: 770, 774). Kim uygularsa uygulasin ya da kime uygulanırsa uygulansın şiddete rıza göstermek, ses çıkarmamak, şiddet davranışını tolere etmek uzun vadede şiddetin içselleştirilmesini ve pekiştirilmesini beraberinde getirdiğinden ilerleyen süreçte mağduru daha ağır şiddet eylemleriyle karşılaşma riskini arttırmaktadır. Genellikle kadının şiddete maruz kalma olasılığı daha yüksek olduğundan olası olumsuzluklardan daha fazla etkilenmektedir.

Araştırmalar şiddet mağduru erkeklerin sayısının düşük olmasını erkeklerin yaşadıkları mağduriyetleri gizleme eğiliminde olmalarına bağlamaktadırlar. Erkek mağdurlar sağlık uzmanları tarafından reddedilme, küçük düşürülme ve alay edilme korkusuyla şiddeti bildirmekte isteksiz davranmaktadırlar (Barber 2008; Kumar 2012). Kadınların yaşadıkları şiddet deneyimlerine olaylarına ilişkin anlatı ve açıklamaları, erkeklere göre çok daha uzun ve daha zengindir. Kadınlar daha önceki veya geçmişteki bir noktadan anlatıma girerek anlatıyı yaralanmaları ve diğer sonuçları da içerecek şekilde genişletmektedirler (Kimmel, 2002: 1345). Kadınlar olayı daha iyi hikayelediklerinden daha yaygın bir etki alanı oluşturabilmekte ve şiddeti kamusalılaştırabilmektedirler.

Araştırmalar, erkeklerin erkeklere yönelik toplumsal engeller ve destek eksikliği nedeniyle yardım alamadıklarını göstermektedir. Bunun önündeki en önemli engeller utanç/utanma, sıkıntı, korku, inkâr, damgalanma ve de en önemlisi, erkeklerin bir hizmet hedefi olarak eşit muamele görmemeleridir.² Bu temaların nitel tanımları daha yakından incelendiğinde, erkek mağdurlara yönelik damgalanma ve ayrımcılığın toplumdan ve erkeklerin kendilerinden gelebileceği düşünülmektedir. Toplum, erkeklerin evlilikte şiddet mağduru olmalarını kabul etmemektedir. Erkekler için ev içi, evlilik içi şiddet mağduru olmak sosyal bir tabudur (Tsui et al. 2010: 777). Toplumda yaygın kanaat erkeklerin mağdur edildiklerinin küçümseme ihtimalinin yüksek olduğunu yönündedir. Bir kadın tarafından fiziksel şiddete uğramak, onu itiraf etmekten daha utanç vericidir (Kimmel, 2002: 1344).

Türkiye'nin temel problemlerinden biri olan aile içi şiddet meselesini tek yönlü olarak, erkek tarafından kadına uygulanan şiddet ve şiddetin türevleri (fiziki şiddet, cinsel şiddet, ekonomik şiddet, vb.) üzerinden tartışılması bilimsel araştırmaların temel ilkelerinden nesnellik ve tarafsızlığa aykırıdır (aykırı bir durum oluşturur). Eşler arasında yaşanan şiddetin tek yönlü olarak kadının mağduriyeti üzerinden tartışılması bilimsel açıdan konun anlaşılmasını eksik bırakabilir. Çünkü bilimsel olan duygusal olanla değiştirilemez. Toplumsal vakalar tek bir boyutla açıklanamayacağı gibi meselesini gündeme daha iyi taşıyana göre de değerlendirilemez. Aile içi şiddet örneklerinde erkek şiddeti (özellikle de fiziksel şiddeti) yaygın ve görünür veya daha fazla dillendirilebilir olsa da erkeğe yönelik kısmi fiziksel ve diğer kadın kaynaklı şiddet türleri de göz ardı edilememelidir. Toplumsal baskı, kamuoyu bakışı, olası linçlere maruz kalma gibi etmenler gerek toplumsal alanda gerekse aile içinde yaşanan şiddet vakalarında bir tarafa ait olanı gölgelememelidir. Aksine bilimin görevi iki tarafın da şiddetini objektif biçimde araştırmalara yansıtma olmalıdır.

Sonuç

Toplumsal cinsiyet ilişkileri şiddetin her yönüne veya türüne sızmıştır. Toplumda erkeklik değerleri ve kadının erkekten beklentileri de şiddetin temelini oluşturan önemli dinamikler arasında yer almaktadır. Bunların göz ardı edilerek şiddetin tek sorumlusunun erkek olduğu yönünde oluşturulan algı sayesinde erkekler her geçen gün biraz daha toplumsal baskı altına alınmaktadırlar. Bunun önüne geçmek için toplumsal cinsiyet eşitliğinin bir gereği olarak failin veya mağduru kim olduğuna bakılmaksızın kadın ve erkek şiddet açısından benzer bir düzlemde ele alınmalıdır.

² "İngiltere'de ev içi şiddete maruz kalan erkekler için hizmet veren ManKind yardım merkezine gelen telefon ve e-postalar, 20-24 yaş grubundaki şiddet gören erkek durumunun bu yaş grubundaki kadınlardan oran olarak çok da farklı olmadığını gösterdi. İngiltere'de yılda 2.7 milyon erkeğin eşi ya da sevgilisinden şiddet gördüğünü söyleyen yetkililer, toplam sayıya 3.2 milyon olarak açıklıyor. ManKind yetkilileri polisi de 'cinsiyetçi' davranmakla eleştirerek, 'Şiddet görenin erkek olduğuna inanmıyor, erkeğin kendini korumasını bekliyor. Yardımcı olmak yerine olayı marjinalleştirip şiddet gören tarafı küçümsüyor' diyor". <http://www.radikal.com.tr/hayat/erkekler-de-siddet-magduru-922366/>.

Şiddetin psiko-sosyo-kültürel pek çok nedeni olabileceği gibi pek çok da türü de vardır. Şiddetin en görünür ve somut türü fiziksel, cinsel ve ekonomik şiddettir. Fiziksel, cinsel ve ekonomik şiddet uygulama noktasında erkekler başat rol oynasalar da diğer şiddet türleri konusunda şiddet, simetrik bir özellik göstermektedir. Zaman zaman kadınların da erkelere şiddet uygulayabildiği fakat kadına yönelik şiddetle ilgili yapılan araştırmalarda bunun görmezden gelindiği ya da gözden kaçırıldığı dikkati çekmektedir. Şiddet, eşler arasında karşılıklı olarak yaşanmasına rağmen kamuoyu baskısı, yanlış anlaşılma, ilgi görememe, şiddete maruz kalma gibi çeşitli nedenlerle bu konuda yeterli sayıda ve miktarda araştırmanın yapılmadığı dikkati çekmektedir. Mevcut araştırmaların çoğunda erkeklerle ilgili verilerin kadınlar üzerine yapılmış araştırmalardan derlendiği görülmektedir.

Erkeklerin neden şiddet uyguladığı veya şiddete başvurduğuyla ilgili arka planın aydınlatılabilesi için hedef kitesini eşit sayıda erkek ve kadın katılımcının oluşturduğu kapsamlı araştırmalar yapılmalıdır. Kadının olayın dışında tutularak meselenin erkekler üzerinden tartışılması, hukuki açıdan şiddet kapsamına giren davranışların sayısını çoğaltarak erkekler üzerindeki toplumsal baskıyı arttırmak kadına yönelik şiddeti azaltmak bir yana daha da arttırmaktadır. Aile içi şiddet çalışmalarında cinsiyetçi bir dil kullanılmak yanlış anlamalara sebebiyet verebilmektedir. Her iki cins tarafından da uygulanabilen şiddetin, bir cinsi diğerine karşı savunarak ötekine havale etmek yerine şiddetin toplumsal-sosyolojik dinamiklerini analiz etmek ilgili literatüre daha fazla katkı sağlayacaktır.

Şiddeti önlemeye yönelik olarak yapılan pek çok hukuki düzenleme ve farkındalık çalışmalarına rağmen kadına yönelik şiddetin her geçen gün daha da artması bir değer krizi yaşadığımızı göstermektedir. Şiddet kapsamına giren davranışları çoğaltmaktan ziyade bireylerin neden şiddet uygulamaması gerektiğine yönelik üst anlatılara ve değerlere bağlılığını artırma yoluna gidilebilir. Kısaca ifade etmek gerekirse; şiddet sorunsalı, şiddeti pratik eden tarafların payları ve/ya toplumsal cinsiyet rollerinin sosyolojik analizinin yanı sıra modern dünyanın şiddet olgusuyla ilişkisine dair yeni perspektifler sunan araştırmaların yapılması gerekmektedir.

Kaynakça

- Adak, N. (2013). “Madalyonun Öteki Yüzü: Erkeğe Yönelik Şiddet”, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 16(2), 1-27. Erişim Adresi. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/117679> .
- Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (2014). *Türkiye Aile Yapısı Araştırması Tespitler Öneriler*. İstanbul: Çizge Tanıtım ve Kirtasiye.
- Aktay, Y. (2019, 24 Ağustos). “Vicdansızlığı Hangi Yasa Zapt Eder?”, *Yeni Şafak*, Erişim Adresi. <https://www.yenisafak.com/yazarlar/yasinaktay/vicdansizligi-hangi-yasa-zapt-eder-2052499>.
- Altınay, A. G. ve Arat, Y. (2007). *Türkiye’de Kadına Yönelik Şiddet*. İstanbul: Punto Baskı Çözümleri.
- Bayer, A. (2013). *Değişen Toplumsal Yapıda Aile: Eşler Arası Şiddet ve Din İlişkisi Üzerine Bir Araştırma (Konya Örneği)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi: Konya.
- Baygal, A. (2018). Şiddetin Aile İçi Görünümleri. *Değişen Toplumda Değişen Aile*. Adak, Nurşen (Ed.), Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Bora, A. ve Üstün, İ. (2005). *‘Sıcak Aile Ortamı’ Demokratikleşme Sürecinde Kadın ve Erkekler*. İstanbul: TESEV Yayınları.
- Cengiz, K.; Tol, U. U. ve Küçükural, Ö. (2004). “Hegemonik Erkekliğin Peşinden”, *Toplum ve Bilim*, 101, 50-70.
- Cohen, Z. P. ve Yavuz, M. F. (2018). “Fiziksel-Sözel Şiddet Davranışı ve Dürtüsellik Arasında Öfkenin Aracılık Etkisinin İncelenmesi”, *Aydın Toplum ve İnsan Dergisi*, 4(2), 99-125.
- Erdem, M. (2007). “Aile İçi Şiddet ve 4320 Sayılı Ailenin Korunmasına Dair Kanun”, *TBB Dergisi*, 73, 46-77.

- Erkek Terörü Yine Can Aldı. Erişim Adresi. <http://beyazgazete.com/video/anahaber/kanal-d-31/2013/04/19/erkek-teroru-yine-can-aldi-401585.html> .
- Erkekler De Şiddet Mağduru. Erişim Adresi. <http://www.radikal.com.tr/hayat/erkekler-de-siddet-magduru-922366/>.
- Frye, N. E. ve Karney, B. R. (2006). "The Context of Aggressive Behavior in Marriage: A Longitudinal Study of Newlyweds", *Journal of Family Psychology*, 20(1), 12–20.
- Gültekin, M. ve Şahin, M. (2016). *Türkiye’de ve Dünyada Kadına Şiddet*. İstanbul: SEKAM Yayınları.
- Hines, D. A. ve Douglas, E. M. (2010). "Intimate Terrorism By Women Towards Men: Does it Exist?", *Journal of Aggression, Conflict and Peace Research*, 2(3), 36-56.
- Kadın Dayanışma Vakfı (2017). *Kadına Yönelik Şiddet Karşısında Yasal Haklarımız*. (Haz. H. Karabacak ve N. Kuyucu), Ankara: Ezgi Ofset ve Matbaacılık. Erişim adresi. <http://www.siginaksizbirdunya.org/images/files/kadina-yonelik-siddet-karsisinda-yasal-haklarimiz-2017.pdf>.
- Kara, Z. ve Uluç, M. A. (2019). "Şiddetin Cinsiyeti: Bir Modern Toplum Anksiyetesi", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 11, 3 (25), 1566-1581.
- Karataş, N. (2007). "İzmir’deki Şehrsel Saçaklanma Eğilimlerinin Torbalı-Ayrancılar’da Arazi Sahipliği El Değişim Süreçlerine Etkileri (1968–2000)", *Planlama*, 2, 3-12. Erişim adresi. http://www.spo.org.tr/resimler/ekler/10ce61c90f3a46e_ek.pdf .
- Karataş, Z. ve Kılıçarslan, F. (2013). "Kadına Yönelik Şiddetin Önlenmesinde Aile Terapisinin Rolü", *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (1), 109-128.
- Kaymak Özmen, S. (2004). "Aile İçinde Öfke ve Saldırganlığın Yansımaları", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 37 (2), 27-39. Erişim adresi. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/auebfd/issue/38405/445415> .
- Kızmaz, Z. (2006). "Şiddetin Sosyo-Kültürel Kaynakları Üzerine Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 247-267.
- Kimmel, M. S. (2002). " 'Gender Symmetry' in Domestic Violence", *Violence Against Women*, 8(11), 1332-1363. DOI: 10.1177/107780102237407.
- Odman, M. T. ve Odman, L. (2017). *Erkekler’de Şiddet Mağduru*. Adana: Karakan Kitabevi.
- Öğün, A. (1998). "Türkiye’de Adam Öldürme Suçunda Etkili Olan Bazı Sosyal Kültürel Özelliklere İlişkin Sosyolojik Bir Araştırma", *Polis Bilimleri Dergisi*, 1(2).
- Özkazanç, A. ve Yetiş, E. Ö. (2016). "Erkeklik ve Kadına Şiddet Sorunu: Eleştirel Bir Literatür Değerlendirmesi", *Fe Dergi: Feminist Eleştiri*, 8(2), 13-26. Erişim Adresi. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/46/2140/22167.pdf> .
- Öztürk, A. B. (2014). *Erkeklik ve Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet: Eşine Şiddet Uygulayan Erkekler*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Sancar, S. (2016). *Erkeklik: İmkânsız İktidar*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Sayer, H. (2011). *Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Erkeklerin Katılımı*. Ankara: Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü.
- Taştan, C. ve Küçük Yıldız, A. (2019). *Dünyada ve Türkiye’de Kadın Cinayetleri 2016-2017-2018 Verileri ve Analizler*. Ankara: Polis Akademisi Yayınları.
- Tsui, Venus; Cheung, Monit and Lenug Patrick (2010). "Help-Seeking Among Male Victims of Partner Abuse: Men’s Hard Times", *Journal of Community Psychology*, 38(6), 769–780.
- Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü (2010). *Türkiye Aile Değerleri Araştırması*. Ankara: Manas Medya Planlama Reklam Hizmetleri.

- Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ve Hacettepe Üniversitesi (2015). *Türkiye’de Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması*. Ankara: Elma Teknik Basım Matbaacılık.
- WHO (2002). “*World Report on Violence And Health*”, Erişim adresi. https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/42495/9241545615_eng.pdf;jsession .
- Yıldırım, S. (2018). “Türkiye’de Son On Yılda İşlenen Kadın Cinayetleri Üzerine: Sebep, Sonuç ve Öneriler”. *Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(6), 1-21. Erişim adresi. <http://dx.doi.org/10.32579/mecmua.448868> .

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

01/03/2021

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

29/06/2021

Dr. Öğr. Üyesi Bekir GÜNDOĞMUŞ
Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
bgundogmus@bandirma.edu.tr

M. DUVERGER'İN PARTİ İTTİFAKLARI TEORİSİ IŞIĞINDA TÜRKİYE'DE CUMHUR VE MİLLET İTTİFAKINA YÖNELİK BİR DEĞERLENDİRME

Öz

Çok partili hayatın başlangıcından itibaren her ne kadar çok sayıda parti ittifakı örneklerine rastlanıyor olsa da, Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçişe kadar Türkiye'de parti ittifakı konusu seçim süreci dışında gündemde kalmayı başaramamıştır. Ne var ki, yeni sistemin parti ittifaklarını tercihten ötede zorunlu kılıyor oluşu parti ittifaklarını siyasal tartışmaların odağına yerleştirmiştir. Dahası ittifakların seçim ile sınırlı olmayan bir ilişkiyi zorunlu kılması siyasal partiler arasındaki etkileşimi de farklı bir mecraaya yönlendirmektedir. Türkiye'de Cumhuriyet ve Millet ittifakı şeklinde oluşan ve 2018 yılından beri devam eden ikili ittifak sistemi bu anlamda önemli veriler sunmaktadır. Cumhuriyet ve Millet ittifakının analizini M. Duverger'in parti ittifakı teorileri ışığında ele alan çalışmada partilerin niçin ve nasıl ittifak yaptığı hususu nitel araştırma yöntemiyle ele alınmıştır. Bu kapsamda Türkiye'de partilerin sayısı, ulusal gelenek ve tarihsel koşullar ile seçim sisteminin ittifakların kurulmasına imkan tanıdığı, özellikle seçim sisteminin parti ittifaklarını bir zorunluluk haline getirdiği ve ittifakların kurulma sürecinde kullanılan yöntemlerin yatay ittifak niteliği taşıdığı, gelecek senaryoları bakımından ikili ittifak sisteminde ittifakların yön değiştirmesinin ve hatta üçüncü bir merkez ittifakın kurulmasının mümkün olabileceği sonuçlarına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Seçim İşbirliği, Parti İttifakı, Cumhuriyet İttifakı, Millet İttifakı, Koalisyon.

AN EVALUATION ON CUMHUR ALLIANCE AND MİLLET ALLIANCE IN TURKEY IN THE CONTEXT OF M. DUVERGER'S POLITICAL PARTY ALLIANCES THEORY

Abstract

Although the alliance of parties are found numerous examples from beginning of the multiparty political life, the election party alliances has failed to stay in Turkish politic agenda until the transition process to presidential system. However, the fact that the new system should have party alliances not only choice but necessitates is placed party alliances at the center of political discussions. Moreover, the fact that alliances require a relationship that is not limited to elections directs the interaction between political parties to a different medium. Cumhuriyet and Millet alliance which formed and ongoing bilateral alliance system in Turkey since 2018 offers important data in this regard. In the study, which deals with the analysis of the Cumhuriyet and the Millet alliance in the light of M. Duverger's party alliance theories, the issue of why and how the parties made an alliance was discussed with the qualitative research method. In this context, the number of parties in Turkey allows national traditions and historical conditions of the establishment of an alliance with the electoral system, in particular, the electoral system makes party alliances a necessity, and the methods used in the establishment of alliances have the characteristics of horizontal alliances in terms of future scenarios, it has been concluded that alliances can change direction in the bilateral alliance system and even establish a third central alliance.

Keywords: Election Pact, Party Alliance, Cumhuriyet Alliance, Millet Alliance, Coalition.

Giriş

*“Gerçekte her ittifak eşitsizdir;
tek üzerinde durulacak nokta,
eşitsizliğin derecesidir.”*

(Maurice Duverger,1974:441)

Temsili demokrasi anlayışının kurumsal gerekliliği bakımından aracı rolünü üstlenen siyasi partiler yönetilenlerin talep ve beklentilerini yönetim kademesine taşıdığı sürece varlığını sürdürebilmektedir. Bunu sağlamanın yolu ise belirli periyotlarla yapılan yerel ve merkezi yönetim seçimlerinde seçmenlerin belirli bir kesiminin ya da çoğunluğunun onayını almaktan geçmektedir. Bu durumun aynı zamanda yönetilenlerin yönetim sürecine temsilcileri aracılığıyla katılarak “nesne olmaktan özne olmaya” geçmesine de imkan verdiği iddia edilmektedir. Her ne kadar bu iddiayı çürütecek argümanlar öne sürülebilir olsa da, en azından somut olarak “halkın kendi kendini yönetmesi” durumu “genel ve eşit oy hakkı”nın tanınması nedeniyle görünürleşmiş durumdadır.

Bununla birlikte bilim ve sanayide yaşanan gelişmelerin ardından görülen hızlı nüfus artışı ve kentleşme süreçleri doğrudan demokrasinin pratize imkanını ortadan kaldırdığından temsili demokrasi anlayışı öne çıkmıştır. Bugün birçok yönüyle eleştirilerin hedefinde olan temsili demokrasi, temsilde adaletin sağlanması anlamında esasında görece kolaylık sağlamaktadır. Aynı ülkede yaşayan farklı toplum kesimleri talep ve beklentilerini kendi seçtikleri temsilciler aracılığıyla gündeme getirme, ülke gündeminde yer edinme imkanından istifade etmede istekli olmaktadır. Ne var ki, yürütmede istikrar konusu siyasetin önemli bir sorunsalıdır. Az sayıda temsilciye sahip çok sayıda siyasi partinin egemen olduğu bir parlamentoda herhangi bir konuda hızlı karar alma zorluğundan istikrarlı hükümet kurma ya da kurulan hükümeti devam ettirebilme güçlüğüne kadar çok sayıda sorun pratiği tecrübe edilmiştir. Temsilde adalet-yürütmede istikrar dikotomisi karar alıcıları alternatif seçim sistemlerine, siyasal denklem arayışlarına yöneltmektedir. Parti ittifakları konusu da esasında tam anlamıyla böyle bir niteliği haizdir.

Türk siyasal hayatında çok partili yaşama geçişle birlikte partiler arasında dönemsel olarak çeşitli iş birliği arayışlarının da başladığı bilinmektedir. Seçimlere yönelik yürürlükteki yasal düzenlemelere göre konumlanan bu iş birliği arayışları demokratik mücadele açısından doğal karşılanabilecek bir nitelik arz etmektedir. Seçim sistemleri, ulusal gelenekler, siyasi partilerin sayısı, ideolojik mesafeler gibi birbirinden farklı etmenler ekseninde parti ittifakları da şekil almaktadır.

Türkiye’deki yazında siyasi partiler hakkındaki çalışmalar arasında M. Duverger’in eserleri önemli yer tutmaktadır. Duverger’in “Partiler ve Siyasal Rejimler” eseri (1962) bu yönüyle değerlendirilebilecek bir niteliktedir. Bununla birlikte parti ittifaklarıyla ilgili henüz sınırlı sayıda araştırma olmasından ötürü, bu çalışma “partilerin birbirleriyle neden ittifak yaptıkları” sorusuyla başlatılmaktadır. Zira Türkiye’de seçim iş birliğini içeren parti ittifakları ya da koalisyonlara yönelik literatür incelendiğinde araştırmaların Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’ne geçiş (16 Nisan 2017 referandumu) sonrasında görece yoğunlaştığı kolaylıkla fark edilebilmektedir. Seçim öncesi ittifaklara imkân veren yasal düzenleme sonrasında kurulan Cumhur ve Millet ittifakı örnekleri Türk siyasal hayatında yeni bir tecrübe ve pratik imkânı sunmaktadır. Maurice Duverger’in siyasi partilerle ilgili genel teoriyi içermesinden ötürü ünlenen Siyasal Partiler isimli eseri (Duverger, 1974) üzerinden temellendiği görülen literatürde en güncel çalışmalardan birisi olan E. Savut’a ait “Geçmişten Bugüne Türkiye Siyasetinde Seçim İttifakları: Tercih mi, Zorunluluk mu?” başlıklı çalışma, geçmiş yıllarda bir yönüyle tercih olarak da görülebilen seçim ittifaklarının özellikle 2017 yılında hayata geçirilen düzenleme ile birlikte zorunluluk haline geldiğini örnekleriyle açıklamaktadır (Savut, 2020). Aynı şekilde seçim barajı uygulamasının seçim ittifaklarına etkisini inceleyen çalışmalar (Ustabulut, 2018) parti ittifaklarının neden yapıldığı ile ilgili sorulara yanıt verirken, Cumhur ve Millet ittifakı tecrübelerinin yaşandığı seçimlere dönük araştırmalar da literatüre güncel katkılar sağlamaktadır. Seçim ittifaklarının öncelikle büyük partilerin avantajına bir nitelik arz ettiğini belirten çalışmada (Blais ve İndridason, 2007: 193-205) 2002 Fransa genel seçimleri örnek olarak ele alınırken, seçim sistemlerinin stratejik oylamayı ve parti sistemlerini etkilediğine de özellikle vurgu yapılmaktadır.

Bu araştırmada ittifak faktörleri ve türlerine ilişkin teorik çerçeve Maurice Duverger'in yaklaşımları üzerinden şekillendirilmiştir. Bunun en önemli sebebi, onun yayınının günümüzde de konuyla ilgili en kapsamlı çalışma özelliği taşımasındandır. Özbudun'un da belirttiği gibi, Duverger'in eseri, bir takım eksik bıraktığı noktalar bulunsada siyasal partilerle ilgili en önemli ve kapsayıcı genel teori denemesi olarak görülmektedir. Sahip olduğu teorik ve metodolojik sorunlara karşın siyasal partilerin işleyişleri ile ilgili önemli açıklamalar getirmektedir (Özbudun, 1964). Bununla birlikte Duverger'in teorik anlatımında verdiği ülke örneklerinin bugünkü gelişmelerle güncellenmesi bir gereklilik olduğundan gerek Türkiye'den gerekse farklı ülkelere güncel seçim ittifakı örneklerine kısmen yer verilmiştir.

1. İttifakın Teorisi: Partiler Neden İttifak Yaparlar?

Türk Dil Kurumu'na (TDK) göre Arapça kökenli "ittifak" kavramı; "anlaşma", "uyuşma" ve "bağlaşma" anlamına gelmektedir. İki ya da daha fazla birey, grup veya devletin belirli bir konuda birlikte hareket etmesi "ittifak" (alliance) olarak nitelendirilmektedir. Aynı şekilde siyasal partiler arasında kurulan bu geçici birliktelik hali de "seçim ittifakı" (electoral alliance) olarak tanımlanmaktadır (Çolak, 2020: 725).

Siyasal partiler varlık amacı gereği seçimlere girmekte ve seçmenin oyuna talip olmaktadır. Bu sayede iktidara gelmeyi ya da belirli oranda parlamentoda temsil yetkisine sahip olmayı hedeflemektedir. Ancak siyasal partiler bunun için öncelikle varlığını devam ettirmelidir. Ne var ki, bu konuda karşılarına çok çeşitli engeller ortaya çıkabilmektedir (Tuncel, 2013: 265). Örneğin güçlü temsil yeteneğine sahip olan ve iktidarını koruma başarısı gösteren bir hakim partinin varlığı diğer siyasal partilerin alternatif arayışını hızlandırabilmektedir. Aksi takdirde güçlü partinin hakimiyeti süreç içerisinde diğer partilerin önemsizleşmesine ve zamanla ortadan kaybolmasına neden olabilmektedir. İki partili sistemlerde de benzeri örnekler bulunabilmektedir. Bu durumda muhalefet partilerinin verdiği mücadele var olma/varlığını devam ettirebilme stratejini öncelikle görmektedir. Tersinden bir diğer örnek ise, güçlü partinin yanında olma ya da hükümeti destekleme tercihi bulunan bir partinin hükümeti oluşturan diğer parti/ler ile bir araya gelmesidir. Parti ittifakları siyasal yapının parçalı olduğu, yüksek seçim barajı uygulayan ülkelerde küçük partilerin lehine işlerken aynı zamanda sadece küçük partilere değil oy tabanını ve sandalye sayısını artırmaya çalışan büyük siyasal partilere de "cazip" gelebilir (Uzun, 2019: 126-7). Görüldüğü üzere siyasal partiler; seçimlerde avantaj sağlamak, kurumsal varlığını devam ettirmek, hükümeti desteklemek ya da indirmek gayesiyle diğer partilerle ittifaka yönelebilmektedir.

Dünya genelinde bu gayelerle kurulan birçok parti ittifakı örneği bulmak mümkündür. Son dönemler göz önüne alındığında 2000'li yılların başında seçim ittifaklarının başarılı örnekleri Sırbistan, Hırvatistan ve Gana'da pratize edilirken, 2015 yılında Malezya'da muhalefet ittifakı 42 yıllık Barison Nasional'i (sağ koalisyon) iktidardan indirmeyi başarmıştır. Benzer şekilde Macaristan'da da muhalefetin etki alanını genişletmesi 2019 yerel seçimlerinde ittifak aracılığıyla mümkün olmuştur (Oğuz, 2020: 30).

Pratiğe yansıyan bu örneklerin teorik altyapısını oluşturmak adına Duverger'in (1974) ele aldığı partilerin sayısı, ulusal gelenekler ve seçim sistemleri başlıklı üç ayrı etkene özel vurgu yapmak konuya açıklık getirecektir.

1.1. Partilerin Sayısı

Siyasal sistem içerisinde partileri bir araya gelmeye iten etkenlerin başında partilerin sayısı yer almaktadır. Duverger'in "tek partili", "iki partili" ve "çok partili" şeklindeki ayrımı üzerinden düşünüldüğünde tek parti sisteminin hakim olduğu bir ülkede parti ittifakından söz etmek doğal olarak mümkün değildir. İki parti sisteminde de ittifak nadiren olabilmektedir. Bunun belki de tek istisnası, içeriden ya da dışarıdan tehdit altında bulunduğu dönemlerde adeta bir ulusal mutabakat kurulması ihtiyacının hissedilmesidir (Çam, 2011: 214). Bu durumda iki parti bir araya gelerek tehdit geçene kadarki sürede yönetim sorumluluğunu birlikte alırlar. Ülkenin topyekün zorda olduğu bir dönemde kişisel menfaatlerin üzerine ilkelerin geçirilmesi beklentisi oluşmaktadır ki, partiler seçmenlerin bu talebine kayıtsız kalamamaktadır (Westwood, 2017). 1914 ve 1939'da İngiltere'de

ve 1933-1941 arası Güney Afrika'da yapılan bu türden ittifaklar örnek olarak gösterilebilir (Duverger, 1974: 418).

Tek parti ve iki partili sistem dışında kalan çok partili sistem ise, parti ittifaklarının gündeme gelmesini ve işlevsel olabilmesini sağlayan niteliktedir. Zira çok partili sistemde tek bir partinin salt çoğunluğu sağlaması istisna olarak görülmektedir. Kaldı ki, bu durumda dahi çoğunluk partisinin diğer partilerle ya da en azından bazılarıyla uzlaşma zemini araması adeta bir zorunluluk halini almaktadır. İktidar sorumluluğunun paylaşılması açısından bu durum çoğunluk partisinin iktidarda kalma süresine etki edecek düzeydedir.

1.2. Ulusal Gelenekler ve Tarihsel Koşullar

Ülkelerin sahip olduğu gelenek, tarih, kültür, din, mezhep, etnik farklılık gibi unsurların oluşturduğu toplumsal yapı ve tarihsel koşullar, partilerin ittifak yapmasına kaynaklık ve aracılık eden diğer etkenlerdir. Duverger (1974: 273) bu etkenleri Amerika Birleşik Devletleri ve diğer bazı ülke örnekleri üzerinden somutlaştırmaktadır. Buna göre Jefferson ile Hamilton arasındaki rekabet Cumhuriyetçiler-Demokratlar karşıtlığını doğururken, İskandinavya'da çiftçi partilerinin varlığı demokrat köylüler ile tutucu soylular rekabetine, laik-dinsel okul sorunu Belçika ve Hollanda parti sistemine, etnik yapı ve ırksal rekabet Avusturya, Çekoslovakya parti sistemine doğrudan etkide bulunmuştur. Toplumsal yapıda bulunan farklılıklar ülkelerin parti sistemlerine ve buna bağlı olarak da ittifaklara doğrudan etki etmiştir.

Tarihsel koşulların etkisi de parti ittifaklarında önemli yer tutmaktadır. Örneğin 1926 yılında Fransız Ulusal Birliği'nin kurulmasında mali buhran etkili olurken, Türkiye'de de son dönemde gündeme gelen parti ittifakları, ulusal birlik söylemlerinin yoğunlaştığı 15 Temmuz Darbe Kalkışması sonrası hayata geçirilmiştir. Ulusal gelenekler ile tarihsel koşulları birbirinden ayıran fark; ilkinin uzun süreli birikime değerinin ise konjonktürel gelişmelere bağlı olmasıdır. Ulusal geleneklerin niteliği, tarafların birbirlerine karşı takındığı tutum ve tavırların birikimiyle şekillenmektedir.

Konunun somutlaşması bakımından Türk siyasal hayatına uyarlandığında merkez-çevre rekabetinin Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile muhafazakar (Demokrat Parti, Adalet Partisi, Anavatan Partisi, Adalet ve Kalkınma Partisi) partiler arasında mücadele zemini oluşturduğu bilinen bir durumdur. Benzer şekilde etnik farklılaşmaların siyasal zemine kayması neticesinde Halkların Demokrasi Partisi (HDP) ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) karşısında bazı partilerin birbirine yakınlaşması ya da birbirinden uzaklaşması durumu yaşandığı da bilinmektedir. Ağırır'ın (2020) Türkler, Kürtler, muhafazakarlar ve sekülerlerden oluşan Türkiye fotoğrafı, Türk siyasal hayatında ittifak pratiklerini anlamaya da yarar sağlamaktadır.

1.3. Seçim Sistemleri-Yasal Düzenlemeler

Son olarak partileri ittifak etmeye yönelten etmenlerin bir diğeri belki de en önemlisi seçim sistemleridir. Seçim sisteminin niteliği, anayasa ya da kanun koyucunun önündeki en önemli siyasal tercihlerden biridir. Zira seçim sistemi, siyasal partilerin sayısı başta olmak üzere, siyasal sistemin birçok unsurunu derinden etkilemektedir (Özbudun, 1995: 521). Seçmenlerin siyasal tercihlerinin karar alıcı organlara yansması seçim sistemleri aracılığıyla belirlenmektedir. Sistemin girdisi seçmenlerin verdiği oylardır. Seçim çevresinin büyüklüğüne göre milyonlarca oy, sistemin öngördüğü model ve hesaplamalar sonucu az sayıda temsilciyi belirlemektedir. Dolayısıyla seçim sistemi, seçimde kullanılan oyların hangi ölçütler çerçevesinde değerlendirildiği ve sandalye aritmetiğine nasıl yansıtıldığını açıklamaktadır (Çolak, 2020: 719). Bu nedenle iktidar ve muhalefet partilerinin seçim sistemleri konusuna yaklaşımı farklılaşmaktadır. Sonuç itibarıyla seçim sistemi oyun temsile dönüşümünü belirlediğinden partilerin geleceğini de etkilemektedir. Bu yüzden oy ile temsil arasındaki ilişkide önceliğin hangisine verileceği hususunda farklı yaklaşımlar görülmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde bir ülkede seçim sisteminin mahiyetinin, ittifakları doğrudan etkileme potansiyeline sahip olduğuna da dikkat çekmek gerekmektedir.

Seçim sistemleri ile parti sistemleri arasındaki yakın ilişki düzeyi gözden kaçırılmamalıdır. Yalnızca seçim sisteminin parti sistemi üzerinde değil parti sisteminin de seçim sistemi üzerinde etkisi bulunmaktadır. Duverger'in (1974: 274-5) frenleyici ya da hızlandırıcı etkisine sahip olarak nitelediği seçim sisteminin genel etkisi üçe ayrılır: Bunlardan birincisi orantılı temsil; sert, bağımsız

ve istikrarlı partilerden kurulu çok-parti sisteminin yolunu açar. İkincisi iki-turlu çoğunluk usulü; yumuşak, bağımlı ve bütün durumlarda nispeten istikrarlı partilerden meydana gelen çok parti sistemine yol açar. Üçüncüsü ise tek-turlu basit çoğunluk sistemi iktidarın büyük bağımsız partiler arasında el değiştirdiği iki-parti sistemini beraberinde getirir.

Bu yönüyle düşünüldüğünde seçim sisteminin yalnızca partilerin sayısını belirlemediği aynı zamanda diğer partilerle ilişkileri etkilediğini de söylemek gerekmektedir. Dar bölgesel tek turlu çoğunluk sistemi iki partinin kurulmasına zemin hazırlamaktadır. Dar bölgesel iki turlu seçim sisteminde, ideolojileri birbirine yakın partiler birinci turda seçilemedikleri takdirde ikinci turda birbirlerinin lehine seçimden çekilirler. Nispi (oransal) temsilde ılımlı çok parti sisteminde aşırı kutuplaşma yoktur, aşırı çok parti sisteminde ise aşırı kutuplaşmanın olması merkez partilerin iktidar olma olasılığını güçlendirir (Karasu, 2013: 28). Duverger'e göre (1974: 419) sıkı ittifakların kurulması için iki-turlu çoğunluk sistemi oldukça elverişlidir. Tek turlu çoğunluk sisteminin aynı etkiyi yapması ise ancak çok partili sistem olmasıyla mümkündür. İki turlu sistemde sandalyeleri ittifak üyeleri arasında bölüşüren seçmenler olurken tek turlu da ise doğrudan parti yöneticileri olmaktadır. Bu nedenle tek turlu da ittifak çok daha zor kurulabilir, ancak çok daha uzun vadeli işbirliğine kapı aralar. Orantılı temsil sistemi ise seçim öncesi ittifakların kurulması açısından elverişli olmamakla birlikte seçim sonrası parlamento ittifaklarını teşvik edebilmektedir (Allern and Aylott, 2009: 261).

2. İttifakın Pratiği: Partiler Nasıl İttifak Yaparlar?

Kısaca özetlenmeye çalışıldığı şekliyle partilerin hangi saiklerle ittifaka yöneldiği anlatıldıktan sonra, bu ittifakın nasıl gerçekleştirildiği sorusunun yanıtını vermek gerekmektedir. Gerek literatür açısından gerekse pratiğe yansıyan örnekler açısından değerlendirildiğinde partilerin dikey ve yatay ittifak örnekleri sergilediği, dikey ittifakın üç ayrı şekilde gerçekleştiği görülmektedir. Bunlar; seçim ittifakları, parlamento ittifakları ve hükümet ittifaklarıdır.

İttifaklar açıktan yapılabileceği gibi gizli olarak da yapılabilir. Bunu belirleyecek olan ise siyasal konjonktürdür. Örneğin iktidar partisi hükümet etme gücünün verdiği özgüvenle ittifakı açıktan yapabilecekken muhalefet ise iktidarın politik hışmına uğramamak adına süreci daha sessizce yürütmeyi tercih edebilir. Bu şekilde muhalefetin ittifakı açıktan yürütmesi durumunda ittifak üyelerinin birbirinden etkilenmesinin önüne geçme imkanı elde edilebilir. Duverger'inde belirttiği gibi (1974: 426) açık ittifak etkin ama daha tedirgin edici olurken zımnî ittifak ise partilerin yıpranmadan işbirliğinin yararlarından istifade etmesini sağlayacaktır. İttifakın yerel, bölgesel ya da ulusal ölçekte işbirliğini içermesi de bu minvaldedir. Bir bölgede yapılan ittifakın diğer bir bölge seçmeninin tercihlerine olumlu ya da olumsuz etkide bulunabilme ihtimali ittifakın açıktan ya da örtülü yapılmasına etki etmektedir. Bu durum en çok merkez partilerine avantaj sağlamaktadır. Bir bölgede sağ partilerle diğer bir bölgede sol partilerle işbirliği kurulması merkez partilere "tahteravalli" misali salınım imkanı sunmaktadır (Duverger, 1974: 426).

Geçici niteliği haiz işbirlikleriyle, daha kalıcı özellikteki ittifaklar arasında var olan farklılıklar göz önüne alındığı halde yine de ittifakların ne kadar geçici ya da kalıcı olup olmayacağı hususunu belirlemek oldukça güçtür. Türkiye'de ittifak kelimesi gündelik siyasal tartışmalarda 2017 değişikliği sonrası ön plana çıkmaya başlamış olsa da, çok partili yaşamın seyri içerisinde partilerin hükümet kurma amacıyla bir araya gelmesini ifade için kullanılan koalisyon kavramı çok daha yaygın kullanımdadır. Koalisyon ile ittifak kelimelerinin birbirinin yerine kullanımına dikkat çeken Duverger'e göre (1974: 425), koalisyon geçici anlaşmaları, ittifak ise sürekli birlikleri tanımlamada kullanılmalıdır.

2.1. Seçim İttifakları

Blais ve Indridason'un ifadesiyle (2007: 196) "koltuk üzerinde pazarlık" içeren ittifak sürecinin seçim öncesi işbirliği (electoral pact) kısmında yoğunlaşma adayların belirlenmesi ve sandalyelerin bölüşülmesinde düğümlenir. Elbette böylesi bir seçim işbirliği için öncelikle ülkenin seçim mevzuatının buna uygun hale getirilmesi gerekmektedir. Bu durumda iktidar gücünü elinde tutan parti/ler bu işbirliğinin önünü açmaya ikna edilmelidir. İktidar parti/si/leri/ni ikna edecek olan etken ise, bu düzenlemeye ihtiyaç duyup duymaması ile ilgilidir. Nitekim görece iktidar

parti/si/leri/nin lehine olmayacak bir düzenlemenin yasalaşma potansiyeli oldukça düşüktür. Dolayısıyla seçim ittifakları, tek başına istediği sonucu alamama endişesi taşıyan ve buna karşı önlem almaya yönelen iktidar ve/veya muhalefet partilerinin kullandığı bir stratejidir.

Seçim ittifaklarının niteliği ilgili mevzuat üzerinde gerçekleştirilecek düzenlemeler aracılığıyla belirlenmektedir. Bu anlamda ittifak yapma kararı alan partiler tek bir partinin çatısı altında seçime girebildikleri gibi oy pusulasında kendi logolarıyla ama ait oldukları ittifak grubunun altında da katılabilmektedir. Türkiye’de 1991 seçimleri ilkinin örneği olurken (Kalyoncu, 1992: 74) 2018 ve 2019 seçimlerinde pratize edilen Cumhur ve Millet ittifakı tecrübesi de ikincisine örneklik teşkil etmektedir.

Seçim ittifakı partiler arasında karşılıklı fedakarlık ve feragatlerin yaşanması, ortak adaylıkların belirlenmesi adımlarını beraberinde getirmektedir. Bu zeminin kurulması tüm tarafların taviz vermesini gerekli kıldığından oldukça zahmet içermektedir ki, eğer bu başarılabilirse seçim sonrası kurulabilecek parlamento ya da hükümet ittifakı (koalisyon) çok daha uzun süreli bir birlikteliğe sahne olabilmektedir. Duverger’e göre (1974: 426) Fransa’da serbest ikinci turlu seçimlerde bir adayın seçmenlerinden oylarını ikinci turda komşu bir adaya vermelerini istemeden salt seçimden çekilmekle yetinmesi ve seçmenlerin de buna uygun hareket etmesi seçim öncesi kurulan zımni (gizli) ittifakın göstergesidir.

Seçim sistemleri ittifakların “neden” yapılacağı kadar “nasıl” yapılacağı konusunda da belirleyici özelliğe sahiptir. Üzerinde pazarlıkların döndüğü sandalyelerin bölüştürülmesi meselesi iki-turlu çoğunluk sisteminde büyük ölçüde seçmen tarafından çözülürken tek turlu çoğunluk sisteminde ya da orantılı (nispî) temsilde ise parti örgütleri adayların, milletvekillerinin ya da bakanların kim olacağına ilişkin kararı iç bünyede hatta daha doğru bir ifadeyle genel merkez düzeyinde verir. Elbette seçim ittifakında seçmenlerin kendi partilerine sadakat gösterip göstermeyeceği de merak uyandıran bir konudur. Örneğin oy kullanma sırasında seçmenlerin “seçme” tercihinin sahip olması farklı siyasal davranışları ortaya çıkarabilecektir. Kendi partisinin son dönem politikalarından memnun olmayan ama sadakatten de vazgeçemeyen bir seçmen, oyunu ittifak içerisindeki başka bir partiye vererek hem partisine olan tepkisini ortaya koymuş hem de oyunu ittifak içerisinde tutmuş olacaktır. Bu noktada özellikle iki turlu çoğunluk sisteminin bunu teşvik edeceğini belirtmek gerekir. Birinci turda kazanması için uğraştığı partisi ikinci tura kalamayan seçmenler ikinci turda oy kullanmama seçeneğinin yanında farklı bir partiye de destek verebilme imkanına kavuşmuş olacaktır.

2.2. Parlamento ve Hükümet İttifakları

Belirli bir seçmen kitlesine sahip olarak parlamentoda temsil edilen siyasi partiler, yasama ve yürütmeye ilişkin hususlarda kısa ya da uzun süreli işbirliğine girebilirler. Hükümeti desteklemek ya da kaybettirmek amacıyla partilerin bu şekilde bir ittifaka yönelmesi aynı zamanda doğal olarak gelişen bir niteliği haizdir. Parlamento mücadelesinin temelinde iktidarın avantajlarıyla muhalefetin özgürlüğünün birleştirilmesi (Duverger, 1974: 428) olduğu varsayımıyla düşünüldüğünde parlamento ittifakı bir gerçeklik halini almaktadır.

Hükümet ittifakları için de benzeri durum geçerlidir. Çok partili sistemlerde tek başına yeterli çoğunluğu sağlayan bir partinin olmayışı hükümet kurma sürecinde parlamentoda ittifak arayışını ki, bu durumda ittifak yerine koalisyon denilmesi daha uygun olacaktır, kendiliğinden gündeme getirmektedir. Literatürde sıklıkla tekrarlanan “çok partili parlamentoların aynı zamanda ittifaklar parlamentosu olduğu” yönündeki düşünce, temelini buradan almaktadır.

Parlamento ya da hükümet ittifaklarında partilerin sorumluluk alma ya da sorumluluğu paylaşma durumu işbirliğinin içeriğine de etki etmektedir. Nitekim bazı durumlarda bir kısım partiler bir yandan hükümetin kurulmasına destek verdiğini açıklarken diğer yandan ise hükümette görev almamaktadır. Bu durum ona özellikle olumsuz hallerde hükümet sorumluluğunu paylaşmama imkanı sunmaktadır. Böylece hem desteğine ihtiyaç duyulduğundan ötürü iktidarın fırsatlarından yararlanırken hem de sorumluluk almayarak iktidarın yıpratıcılığından görece uzak kalmaktadır.

Parlamento ve hükümet ittifakları ile seçim ittifakları arasında avantaj ve dezavantaj anlamında çeşitli farklılıklar mevcuttur. Her şeyden evvel milletvekilliği kazanma güdüsüyle bir araya gelmek, iktidarı paylaşmaktan görece kolaydır. Zira müttefikler arasındaki doktrin ve eğilim

farklılıkları, yaslandıkları sosyolojik tabanlar ve öncelikleri daha ziyade seçim sonrası süreçte gündeme gelmeye ya da daha doğru bir ifadeyle “hatırlanmaya” başlar. Böylece ittifak çıkmaza ya da yol ayrımına girer. Duverger bu durumu “*seçim ittifakları en aşırı partinin, hükümet ittifakları ise en ılımlı partinin hakimiyeti altında olma eğilimindedir*” şeklinde betimleyerek ittifakın devam şartını ortaya koyar (1974: 430).

2.3. Yatay İttifaklar

Özellikle seçim ittifakı sürecinde işlerliği belirgin hale gelen yatay ittifaklar; karşıtlıkların birleşmesi, savaş hükümeti kabilindeki ulusal birliklerin kurulması ve sağ-sol ittifakı merkez birliği ile somutlaşmaktadır.

İki parti sisteminin kalktığı veya başından beri çok partili rejime sahip ülkelerde kutuplaşmanın genellikle sağ-sol ayrışmasına ve böylece *iki-ittifak sistemine* yol açtığı görülmektedir. Duverger (1974: 433) iki-parti sisteminin sona ermesinin ülkelerin çoğunda Muhafazakarlarla Liberallerin, Liberallerle de Sosyalistlerin birbirine yaklaşmasını tetiklediğini belirtmektedir. Türkiye’de Cumhur ve Millet ittifakı pratiğinde olduğu gibi iki-ittifak sisteminde farklı doktrin ve eğitim farklılığına sahip partiler de bir araya gelmektedir. Tabii burada bir noktaya temas etmek gerekir ki, şayet iki-ittifak sistemi belirli bir süre devamlılık sağlarsa aslında bir nevi iki-parti sistemine dönmüş olacaktır. Ne var ki, iki-ittifak sisteminin iki parti sistemine göre daha kırılğan olduğunu belirtmek gerekmektedir. Zira aynı ittifak içinde yer alan partiler arasında var olan farklılıklar parlamento ya da hükümet faaliyetlerinde karşılaşma ve hatta çatışma sebebi olabilmektedir. Bu durum iki rakip ittifak partileri arasında yeni konumlanmalara yol açmaktadır. Bu noktada iki-ittifak sistemini çok daha derinden etkileyecek olan ise kamuoyunun üçe bölünmesi durumudur. Mevcut iki-ittifak sisteminin yerine yeni bir ikili ittifak sistemi geçmemekle birlikte, kamuoyunun üçe bölündüğü durumlarda merkez parti niteliğine yakın bir ya da birkaç partinin iki ittifaktan birine doğru yer değiştirmesi ile karşılaşabilmektedir. Belçika’da Katoliklerin bazen Liberallerle bazen Sosyalistlerle tahterevallli hareketinde bulunması böyle bir durumdur (Duverger, 1974: 435-6).

Duverger’in dile getirdiği bir diğer yatay ittifak pratiği, *aşırı uçların birleşmesi* durumudur. Sağın en sağında yer alan bir parti ile solun en solundaki partinin bir araya gelmesi normal şartlarda beklenen bir durum değildir. Ancak Duverger’e göre (1974: 439) bunun yaşanması doğaldır, zira aşırı partiler ılımlı partilere ve rejime karşı muhalefet konusunda aslında büyük ölçüde ortak tepkilere sahiptir. Bu nedenle aşırı uçların birleşimi, siyasetin merkezlenme (merkez partisi blokunun oluşması) ihtimalini çoğu zaman boşa çıkartmaktadır ki, bu yüzden merkezlenme çabası sahte bir Ulusal Birlik maskesi takmaktadır.

Ulusal Birlik şeklinde cereyan eden ittifak ise olağanüstü durumlarda geçerli olan niteliği haizdir. Sol bir partiye karşı sağda birleşme ya da tam tersi bir muhteva Ulusal Birlik ittifakı ile amaçlanan birliği yansıtmamaktadır. Aradaki fark; ülkede yer alan tüm partilerin ulusal birlik kurulması amacıyla sürece dahil edilmesidir. Nitekim ülkenin olağanüstü bir dönem geçirmesi sırasında herhangi bir toplum kesimini temsil eden bir partinin birlik içinde yer almaması büyük bir handikap olacaktır. Ulusal birlik ittifakı, güçlerin bir süreliğine bir araya getirilmesini içerdiğinden tek parti yönetiminde endişe edilen otoriterleşme eğilimleri görece daha geri plana düşmektedir (Duverger, 1974: 439).

Duverger’in aşırı uçların birleşimine yönelik örneklediği “*en kötüyü destekleme taktiği*” özellikle Türkiye pratiğinde son yıllarda sıklıkla tartışma alanı oluşturması bakımından irdelenmesi gereken bir niteliktedir. Buna göre örneğin aşırı bir sol parti kendisinden beklenen ılımlı bir sol partiyle ittifak yerine aşırı sağ bir partiyi tercih ederek varlığını devam ettirmeyi deneyebilir. Böylece esasında bir yandan aşırı sağ partinin eksik ve yanlış yanlarının ortaya çıkarılmasını sağlayacak diğer yandan ise kendi çözüm önerilerinin gündeme gelmesinin yolunu açacaktır.

3. Türkiye’de Seçim İttifakları: Cumhur ve Millet İttifakına Yönelik Bir Analiz

Çok partili hayata geçişin ardından parti ittifakları konusu Türk siyasal hayatını derinden etkileyen bir nitelik arz etmektedir. Demokrat Parti’nin (DP) tek başına iktidarını devam ettirmemesi gayesiyle 1957 seçimlerinde muhalefetin bir araya gelme gayretleri ve bunun karşısında DP

iktidarının yasal düzenlemelerle (madde 35) bunun önüne geçme çabası (Güngör, 2014: 107) düşünüldüğünde parti ittifaklarının Türk siyasal hayatına yabancı bir konu olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte yasal dayanağa sahip olması bakımından bugünkü manada parti ittifaklarının 1991 seçimleri ile birlikte görünürleştiğini belirtmek gerekmektedir. Türkiye’de parti ittifakları Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’ne geçişe kadar 1991, 1995, 2002, 2007,2011 ve 2015 seçimlerinde yapılmıştır.

Tablo 1: Türkiye’de 2017 Öncesi Parti İttifakları

Seçim Yılı	İttifakın Partisi	İttifakın Diğer Üyeleri
1991 (İki Ayrı İttifak Kuruldu)	1-Refah Partisi (RP) 2-Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP)	1-Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) 1-İslahatçı Demokrasi Partisi (IDP) 2-Halkın Emek Partisi (HADEP)
1995	Anavatan Partisi (ANAP)	Büyük Birlik Partisi (BBP)
2002 (İki Ayrı İttifak Kuruldu)	1-Doğru Yol Partisi (DYP) 2-Demokratik Halk Partisi (DEHAP)	1-Demokrat Türkiye Partisi (DTP) 1-Aydınlık Türkiye Partisi (ATP) 2-Emek Partisi (EMEP)
2007 (İki Ayrı İttifak Kuruldu)	1-Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 2-Bin Umut Adayları	1-Demokratik Sol Parti (DSP) 2-Demokratik Toplum Partisi (DTP), Özgürlük ve Dayanışma Partisi (ÖDP), Emek Partisi (EMEP) ve Sosyalist Demokrasi Partisi (SDP) üyesi bağımsız adaylar
2011 (İki Ayrı İttifak Kuruldu)	1-Demokrat Parti 2- Emek Demokrasi ve Özgürlük Bloku	1-Bağımsız Türkiye Partisi (BTP) 2-Barış ve Demokrasi Partisi (BDP), Özgürlük ve Dayanışma Partisi (ÖDP), Emek Partisi (EMEP) ve Sosyalist Demokrasi Partisi (SDP) vb. sol parti üyesi bağımsız adaylar
2015 (İki Ayrı İttifak Kuruldu)	1-Saadet Partisi (SAADET) 2-Halkın Demokrasi Partisi (HDP)	1-Büyük Birlik Partisi (BBP) 2-Emek Partisi (EMEP)

Tabloda yer alan bilgiler incelendiğinde, ilk olarak parti ittifaklarının bariz bir şekilde ideolojik yakınlıklar gözetilerek oluşturulduğu fark edilebilmektedir. Sol olarak nitelenen partilerin yalnızca sol partilerle ve bugünkü Halkların Demokratik Partisi’nin (HDP) öncülü partilerle ittifak yaptığı, sağ olarak nitelenen milliyetçi-muhafazakar-dindar partilerin de aynı şekilde sağ partilerle ittifaka yöneldiği görülmektedir.

Bu ittifak örnekleri arasında etki bakımından farklı neticeler ortaya çıktığı da bilinmektedir. Kimi ittifaklar yeni siyasal gelişmelere kapı aralayacak türden etkide bulunurken kimisi ise herhangi bir değişime neden olmamıştır. Örneğin 1991 seçimlerinde “Kutsal İttifak” olarak nitelendirilen RP merkezli ittifakın elde ettiği başarı bugünkü MHP çizgisi için adeta siyaset sahnesinde kalmayı sağlarken, Milli Görüş ideolojine bağlı RP açısından ise merkezi iktidara giden yolun açılmasına katkı sunmuştur denilebilir (Çakır, 1994: 46). Benzer şekilde 2007 seçimlerinde sol partilerle ittifak yaparak bağımsız aday olma denemesi yapan bugünkü HDP çizgisi, “baraja takılma” odaklı psikolojik korku sınırını bu sayede aşmış ve Türk siyasetini doğrudan etkileyen tartışmalı bir figür olarak ortaya çıkmışken, aldığı oylar üzerinden değerlendirildiğinde oldukça sınırlı bir tabana sahip olduğu görülen EMEP gibi bazı sol partiler de bu ittifak sayesinde varlığını devam ettirebilmektedir denilebilir.

3.1. Parti İttifaklarında Yeni Dönem

2018 yılında yapılan yeni düzenleme ile parti ittifakları konusunda Türkiye yeni bir döneme girmiştir. Zira geçmişte yasal dayanağa sahip olmadığı için dolaylı olarak yürütülen parti ittifakları, yeni düzenlemeyle birlikte bir çerçeveye oturtulmuştur. Bu durum dahi esasında parti ittifakları tercihinin görece öne çıkmasına zemin hazırlamış olsa da, düzenlemenin çerçevesi parti ittifaklarını tercihten öteye zorunluluğa taşımıştır.

Bilindiği gibi Türkiye'de 16 Nisan 2017 tarihli referandumla birlikte parlamenter sistemden vazgeçilmiş, yerine Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ihdas edilmiştir. Cumhurbaşkanlığı makamının parlamenter sistemin aksine aktifleştirildiği ve Cumhurbaşkanı'nın partili olabilmesinin yolunun açıldığı yeni düzenlemede genel seçimlerle aynı gün yapılacak Cumhurbaşkanı seçimlerinde salt çoğunluk şartı aranmasına (2709 sayılı Kanunun 101.maddesi) devam edilmiştir. Cumhurbaşkanlığı seçiminde salt çoğunluk aranmasının partilerde tek başına seçimde %50+1 almayla veya bunun oluşturacağı kutuplaşmadan kaynaklı oy kaybı yaşamayla ilgili endişeleri tetiklemesi nedeniyle alternatif çözüm arayışları da kısa süre sonra devreye girmiştir. Nitekim referandumdan kısa bir süre sonra MHP lideri Devlet Bahçeli'nin seçim barajını tartışmaya açması ve Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın seçim barajının düşürülmesi yerine seçim öncesi ittifakları önermesi ile parti ittifakları konusu gündemde yer edinmiştir. Bu sürecin sonunda iki partinin imzasıyla seçim ittifaklarına yönelik yasa teklifi 21 Şubat 2018'de TBMM'ye sunulmuştur. 26 Nisan 1961 tarih ve 298 sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun ve 10 Haziran 1983 tarih ve 2839 sayılı Milletvekili Seçimi Kanununda 13 Mart 2018 tarihinde yapılan değişikliklerle siyasî partilerin ittifak yapabilmelerinin yolu açılmıştır. Milletvekili Seçimi Kanununun 12. maddesine seçim ittifakı ile ilgili düzenlemeler eklenerek siyasî partilerin bir protokol çerçevesinde ittifak yapmak suretiyle seçimlere katılabilmelerine imkan sağlanmıştır. Bununla birlikte bu düzenleme ile herhangi bir seçim ittifakına dâhil olan bir siyasî partinin ülke genelinde uygulanan %10'luk seçim barajını geçememiş olsa dahi ittifakın toplamının aldığı oyların barajı geçmesi hâlinde barajı geçmiş sayılması da sağlanmıştır. 24 Haziran 2018 tarihinde yapılan seçimler bu yeni değişikliklerin uygulandığı ilk seçim olmuştur. Seçim öncesinde partiler arası yapılan görüşmeler/pazarlıklar neticesinde iki ayrı ittifakın kurulması mümkün olmuştur: Cumhuriyet İttifakı ve Millet İttifakı. Cumhuriyet İttifakı Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) tarafından BBP destekli olarak kurulurken, Millet İttifakı ise dört partiden (CHP, İyi Parti, Saadet Partisi ve Demokrat Parti) oluşmuştur (Ustabulut, 2018: 354-355).

3.2. Partiler Neden İttifak Yaptılar?

Teorik çerçevede ele alınan şekliyle partilerin ittifak yapma gerekçesi olarak üç unsurun öne çıktığı bilinmektedir. Bunlar sırasıyla *partilerin sayısı*, *ulusal gelenekler-tarihsel koşullar* ve *seçim sistemleri* başlıkları altında yukarıda dile getirilmiştir.

Partilerin sayısı bakımından değerlendirildiğinde Türkiye'de çok partili yaşamın hakim olması, ittifakların kurulması açısından işlevsel bir nitelik arz etmektedir. Türkiye'de çok partili sistem yalnızca resmîyette kalmamakta, fiilen de varlığını hissettirmektedir. Örneğin ABD'de resmî olarak onlarca siyasi parti bulunmasına karşın seçimlerin Demokratlar ve Cumhuriyetçiler şeklinde yalnızca iki parti arasında gerçekleşmesi gibi bir durum Türkiye'de henüz yaşanmamaktadır. Milliyetçi siyaset yürüten partilerin (HDP ve MHP) varlığı, muhafazakar ve dindar partilerin (AK Parti, Saadet Partisi, Demokrat Parti, BBP vb.) totalde önemli düzeyde bir kitlesel desteğe sahip olması, güçlü bir merkez sol partinin (CHP) gelenekselleşmesi durumu bu siyasi partilerin belirli bir kurumsallığa sahip olmasının yolunu da açmaktadır. O nedenle Türkiye'de tek ya da iki partili bir sistem yerine çok partili bir sistemin geçerli olduğu ve bu sayede parti ittifakları açısından gerekli altyapının sağlandığı söylenebilmektedir.

Ulusal gelenekler ya da tarihsel koşullar açısından değerlendirildiğinde de, Türkiye'de parti ittifaklarının mümkün olabileceği kolaylıkla söylenebilmektedir. Ancak bu noktada Millet İttifakı üyesi partilerin farklı çizgilere sahip oluşunun bilişsel uyumsuzluğu ortaya çıkarması durumunu da not etmek gerekmektedir. Şöyle ki; Türk siyasetini açıklayıcı yönü vurgulanan merkez-çevre teorisinde de belirtildiği şekliyle Türkiye'nin kuruluşundan itibaren var olan çeşitli gerilimler ya da fay hatları siyasal konumlanmalara büyük ölçüde yön vermektedir. Laik-dindar gerilimi, terör sorunu, Kürt-Alevi meselesi gibi tartışmalı alanların varlığı sağ-sol partiler ya da vatanseverler-hainler şeklinde genel bir kutuplaşmayı doğrudan beraberinde getirmektedir. Nitekim Cumhuriyet ve Millet İttifakının oluşmasına zemin hazırlayan süreç, her ne kadar 15 Temmuz darbe kalkışmasının akabinde oluşmuş olsa da, esasında zaten buna uygun bir zemine de sahiptir. Bu nedenle AK Parti-MHP ve BBP'nin bir araya gelmesi *olması gereken/olağan bir durum* olarak lanse edilebilmektedir. Buna karşın Millet İttifakı ise Türk siyasal hayatında var olan kalıp yargılara aykırı olacak şekilde kurulmakla itham edilebilmektedir. Zira Türkiye'de var olan ulusal gelenekler düşünüldüğünde

CHP-İyi Parti ve Saadet Partisi'nin bir araya gelmesi beklenmeyen bir nitelik arz etmektedir. Sağ-sol ayrışması temelinde CHP ile İyi Parti'nin, laik-dindar ayrışması temelinde de CHP ile Saadet Partisi'nin farklı kulvarlara sahip olduğu varsayımıyla bir araya gelemeceği düşünülmektedir. Dolayısıyla bu partilerin bir araya gelişi üzerinden kamuoyunda "olağandışı şüpheli birliktelik" iması sürekli gündemde tutulabilmektedir. Oysa ki, ilerleyen kısımda da aktarılacağı gibi, parti ittifaklarından uzun vadede maksimum fayda sağlanması bakımından farklı metotlar izlenebilmesi yelpazede yer alan tüm partiler açısından mümkün ve hatta çok daha cezbedici olabilmektedir.

Son olarak seçim sistemleri başlığı ele alındığında, seçim sistemlerinin parti ittifaklarına etkisinin somut örneği bizatihi 2017 referandumunda yapılan değişiklikler sonrasında görülmüştür. Çünkü Türkiye'de Cumhuriyet ve Millet ittifakının kurulması seçim sistemindeki ilgili maddelerin değiştirilmesinden sonra mümkün olabilmiştir. Gerek ittifak kurmaya yönelik ihtiyacın gerekse bu ihtiyaca zemin oluşturacak yasal düzenlemenin çıkarılmasının temelinde Cumhurbaşkanlığı seçimini kazanmanın ilk turda salt çoğunluğu sağlama şartına bağlanması yatmaktadır. Dolayısıyla ittifakların kurulması 16 Nisan Referandumunda kabul edilen salt çoğunluk şartına koşut olmuştur.

Çok partili bir rejimde seçim sisteminin tek turlu olmasının seçim öncesinde tek aday üzerinde yoğunlaşma stratejisini beraberinde getirdiğinden bahsetmiştik. 2018 Cumhurbaşkanlığı seçiminde Cumhuriyet ittifakının adayları olan mevcut Cumhurbaşkanı'nın karşısına Millet ittifakının ortak bir çatı aday belirleme stratejisine yönelmesi buna örnek teşkil edebilir. Orantılı temsil sisteminin uygulanıyor olmasına karşın Türkiye'de genel ve yerel seçimlerde ittifakları teşvik eden unsur ise Cumhurbaşkanlığı seçimi ile parlamento seçiminin aynı gün yapılmasını sağlayan düzenlemedir. 24 Haziran 2018 genel seçimlerinde bu teşvikin etkisi sınırlı olarak hissedilse de, Millet ittifakının kısa süre sonra 31 Mart 2019 yerel seçimlerine çok daha hazırlıklı katılması yerel yönetimlerde dengeleri değiştirmiştir. Özellikle İstanbul, Ankara, Antalya, Adana gibi büyükşehirlerde Millet İttifakının kazanmasında en önemli payın ortak aday çıkarabilme başarısından kaynaklandığı söylenebilir.

3.3. Partiler Nasıl İttifak Yaptılar?

İttifakların pratiği başlığı altında ittifakların dikey ve yatay olmak üzere iki ayrı nitelikte olduğuna, dikey ittifakın seçim, parlamento ve hükümet ittifakı şeklinde üç ayrı versiyona ayrıldığına değinmiş, yatay ittifakta ise partiler arası ilişkilerin yönüne vurgu yapılmıştır.

Geçmişte yapılan ittifaklar ile karşılaştırıldığında çok daha net olarak görülmektedir ki, Cumhuriyet ve Millet İttifakı pratiği yalnızca dikey ya da yatay olarak açıklanamamakta ve geçmiş örneklerin aksine karma bir niteliğe sahip görünmektedir. Örneğin seçim sürecinde kurulması bakımından bir seçim ittifakı gibi değerlendiriliyor olsa da seçim sonrasında iki ittifakın da parlamento ve hükümet ittifakını hatırlatacak ölçüde kendi içlerinde birlikte hareket ettiği görülmektedir. Öyle ki, tek başına iktidar olmasına karşın AK Parti'nin hükümet politikalarında ve karar alma süreçlerinde MHP başta olmak üzere ittifak ortağı partilere göre konumlandığı hususu kamuoyunda sıklıkla gündeme gelmektedir. Benzer şekilde Millet İttifakı partileri arasındaki ilişkilerin seçim sonrası süreçte de gerek parti genel merkezleri gerekse il örgütlenmeleri üzerinden devam ettiği yönündeki bilgiler de kamuoyuna yansımaktadır.

Diğer yandan yatay ittifak kapsamında değerlendirildiğinde iki ittifak açısından da öne çıkan başlıklar bulunmaktadır. Detaylarına bir önceki bölümde değinildiği gibi, yatay ittifak bağlamında aşırı uçların birleşmesi, en kötüyü destekleme taktiği ve Ulusal Birlik örnekleri ile Cumhuriyet ve Millet ittifakı oluşum sürecinde karşılaşmıştır. Bu noktada iki ittifakı oluşturan ana partilere (AK Parti ve CHP) nazaran diğer partilerin bu kombinasyonların oluşumuna katkı sunması önemli bir ayrıntı olmaktadır.

Bu anlamda ilk örnek olarak Vatan Partisi ele alındığında, her ne kadar resmi olarak ittifakın içerisinde yer almasa da, bu partinin gerek AK Parti ile gerekse MHP ve BBP ile ideolojik karşıtlığı bilinmektedir. Buna karşın Vatan Partisi'nin, tam da Duverger'in belirttiği şekliyle, Ulusal Birlik maskesiyle hareket ederek Cumhuriyet İttifakı lehinde bir tutum sergilediği görülmektedir. Parti yetkililerin "...Türkiye, böyle gitmez denilen bir noktaya geldi ve Vatan Partisi'nin katıldığı hükümetlerle Türkiye buradan çıkabilir..." şeklindeki açıklamaları bunu teyit eder niteliktedir (Perinçek, 2020). Aşırı partilerin ılımlı partilere karşı her zaman, rejime muhalefette ise nadiren ortak olma durumu (Duverger, 1974: 439), Vatan Partisi ile diğer partilerin kısa ya da uzun vadeli ittifak yapmasının yolunu açmış görünmektedir. Aynı şekilde bu süreçte Vatan Partisi'nin en kötüyü

destekleme taktiğinden de istifade ettiği kolaylıkla söylenebilmektedir. Zira bu taktik; halkı yatıştırarak fakat kendi şansını asgariye indirecek olan ılımlı bir sol siyasetini desteklemek yerine saçmalığını göstermek ve hoşnutsuzluğu artırmak gayesiyle sağ siyasetin lehinde hareket etmeyi içermektedir (Duverger, 1974: 440). Bu bakımdan Vatan Partisi'nin ılımlı sol parti ile (CHP) bir araya gelmeyerek bir yandan kendi mevcut ve potansiyel tabanını konsolide etmeyi, diğer yandan ise iktidar gücünden meşru zeminde istifade etmeyi hedeflemiş olabileceği söylenebilmektedir.

Milliyetçi Hareket Partisi'nin (MHP) 15 Temmuz 2016 darbe girişiminden sonraki süreçten itibaren Ulusal Birlik söylemini görece öne çıkartması ve Cumhur İttifakı'nın kuruluşunun önünü açması da yine benzeri nitelikleri barındırmaktadır. Parti yetkililerinin “...Türkiye'nin beka düzeyinde tehditlerle boğuştuğu bir dönemde, siyasetin kavgaya sapmasını doğru göremeyiz, makul karşılayamayız. İstiklalimize saldırılırken, istikbalimizle ilgili oyunlar tezgahlanırken cumhurun emanetini daha fazla sahiplenmeliyiz, Cumhuriyet'in kuruluş felsefesini yüksek bir şuurla müdafaa etmeliyiz.” şeklindeki Ulusal Birlik söylemi (Bahçeli, 2018), milliyetçi kimliğe sahip olmasından ötürü MHP'nin elini güçlendiren ve tabanını konsolide etmesine olanak sağlayan bir niteliğe sahiptir. Bu anlamda Ulusal Birlik maskesinin AK Parti'den daha ziyade MHP eliyle Türkiye'de karşılık bulduğu söylenilebilir. Mevcut iktidar partisiyle yakınlaşmayı da içermesi nedeniyle Cumhur İttifakı'na dahil olma durumu MHP açısından aynı zamanda bir yönüyle hükümet ortağı olmak anlamına gelmektedir. AK Parti'nin salt çoğunluğu elde etme stratejisine katkı verme potansiyeli, MHP'nin hükümet etme sürecinde oldukça etkin bir konuma gelmesine neden olmaktadır. Bu durum MHP yönetimi ve tabanı açısından Cumhur İttifakı'na dahil olma konusunda istekli olmanın yolunu açmaktadır.

Bu tespitlere örnek oluşturabilecek diğer bir parti Saadet Partisi'dir. İdeolojik konumlanması itibariyle Adalet ve Kalkınma Partisi'nin başını çektiği Cumhur İttifakı'na katılması daha olağan görünen Saadet Partisi, Millet İttifakı içerisinde yer almayı tercih ederek ittifak sürecinde öne çıkan partiler arasında yer almaktadır. Esasında Büyük Birlik Partisi gibi Saadet Partisi de, belirli bir kontenjan karşılığında Cumhur İttifakı'na katılarak hükümet içerisinde bir konum elde etme yoluna başvurabilirdi. Ancak partinin ortaya koyduğu tercih aksi yönde görünmektedir. Bu durumda Saadet Partisi yönetimi açısından, en kötüyü destekleme taktiğinin işlevselliğinin daha cazip karşılandığı düşünülebilir. Nitekim olası bir Cumhur İttifakı'na katılma durumunun, parti tabanında özellikle AK Parti'ye kaymaya neden olabileceği endişesinin belirleyici olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla Saadet Partisi'nin Cumhur İttifakı'na katılmayarak bir yandan parti tabanını bünyede tutmayı planlarken diğer yandan da Millet İttifakı'nda daha etkili bir pozisyon sahibi olmayı hedeflediği söylenebilmektedir.

Partilerin ittifak süreçlerinde açık ya da gizli birleşmelere yönelmesi durumuna önceki bölümlerde değinilmiştir. Bu bağlamda Halkların Demokrasi Partisi'nin (HDP) ittifak sürecindeki konumlanması da ayrıyeten ele alınmayı gerektirmektedir. Resmi olarak hiçbir ittifaka dahil olmayan HDP'nin, zımnı olarak Millet İttifakı'nı desteklediği yönündeki iddialar Türkiye gündeminde sıklıkla konu edilmektedir. Cumhur İttifakı partilerince dile getirilen bu iddia, HDP'nin terör örgütü PKK (Kürdistan İşçi Partisi) ile irtibatı olduğu inancı nedeniyle Millet İttifakı'nı zora sokan bir nitelik arz etmektedir. Buna karşın Millet İttifakı partilerinin de, HDP seçmenini kazanma ümidiyle, bu konuda tatmin edici mesajlar vermediği gözlemlenmektedir. Bu durum Türkiye'de, Duverger'in belirttiği şekliyle, gizli ittifak seçeneğinin partilerce kullanıldığını teyit etmektedir. Ne var ki, gizli ittifakın açık ittifaka göre olumlu yönünü öne çıkaran Duverger'in tespitinin Türkiye için ne denli uyumlu olduğunu söylemek kolay görünmemektedir. Zira Türk kamuoyunda 2019 yerel seçimlerinde özellikle İstanbul, Ankara, Adana gibi büyükşehirlerin Millet İttifakı tarafından kazanılmış olmasının bu gizli ittifak nedeniyle gerçekleştiği yönünde söylemler ile karşılaşılabilirken diğer yandan ise gizli ittifak iddiasının Millet İttifakı'nı oluşturan partilerin içyapısında önemli fay hatlarına neden olduğu da bilinen bir durumdur.

4. Türkiye'de İttifakların Geleceğine Yönelik Senaryolar

İttifak teorilerinin de ortaya koyduğu şekliyle, parti ittifakları her ihtimalin değerlendirilmeye alınmasını gerekli kılan ve konjonktürel olarak anlık değişimlere de sahne olabilen bir nitelik arz etmektedir. Bu nedenle ittifakların geleceğine yönelik senaryoların belirlenmesinde temel ölçütün

gündelik siyasal gelişmeler üzerinden değil ülkenin siyasal kültürü başta olmak üzere toplumsal dokuya nüfuz eden özellikler üzerinden ele alınması daha yerinde olacaktır.

Olası ittifak senaryolarında temel şartın, mevcut Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'yle birlikte hayata geçirilen yasal düzenlemelerin devam etmesine bağlı olduğunu belirtmek gerekmektedir. Zira seçim sistemlerinde ve siyasal partilere yönelik düzenlemelerde yapılacak değişiklikler tüm senaryoların yeniden gözden geçirilmesini gerekli kılacaktır.

Türkiye'de mevcut yapıda var olan iki ittifak sistemi üzerinden değerlendirildiğinde teorik planda dile getirilmesi gereken ilk senaryo, ittifakların yön değiştirmesi durumudur. Duverger tarafından (1974: 435) kamuoyunun üçe bölünmesi durumunda olması muhtemel senaryo olarak ortaya atılan bu durumda merkez partiler önemli işleve sahip olmaktadır. Örnek üzerinden giderssek Türkiye'de iki ittifakın da aynı anda güç kaybettiği, inandırıcılığını yitirdiği bir ortamın oluşması, kamuoyunun üçe bölünmesi durumudur. Bu durumda kamuoyunun üçüncü kesimi aslında kararsızlar olmaktadır. Ancak bu kararsızların daha ziyade herhangi bir ideolojisi olmayan seçmenlerden değil, kendi partisinin mevcut durumundan memnun olmayan seçmenlerden oluştuğunu unutmamak gerekmektedir. İşte böyle bir durumda ittifakların yön değiştirmesi mümkün olabilecektir.

Peki ittifaklarda hangi partiler, nasıl yön değiştirebilirler? Mevcut örnekler üzerinden düşünüldüğünde Millet ittifakında İyi Parti'nin tahterevallı rolünü üstlenebileceği söylenebilecektir. Esasında Saadet Partisi için de benzeri durum geçerli kabul edilebilir. Ancak Saadet Partisi'nin oy potansiyeli ittifakın yön değiştirmesini doğrudan değil dolaylı, diğer bir ifadeyle niceliksel değil niteliksel şekilde etkileyebilecek düzeyde görünmektedir. Cumhur ittifakında ise MHP böyle bir salınım yapabilir. Nitekim MHP, CHP ile birlikte 2014 yılında ortak Cumhurbaşkanı adayı belirleyecek yakınlıkta iken 2017'den bu yana da AK Parti ile birlikte hareket etmektedir. Gizli müttefik konumunda görülen HDP'nin yön değiştirme ihtimali de akılda tutulması gereken bir seçenek olarak görülmektedir. Ne var ki, bunun olması için "çözüm süreci" benzeri bir atmosferin Türkiye'de yeniden gündeme gelmesi gerekecektir.

İttifakların geleceği açısından bir diğer senaryo ise iki ittifakın dışında yeni bir ittifakın oluşmasıdır. Bu yeni ittifak üçüncü bir ittifak olabileceği gibi yeni bir iki ittifak sistemi anlamına da gelebilecektir. Örneğin İyi Parti liderliğinde Saadet Partisi, Gelecek Partisi ve Demokrasi ve Atılım (DEVA) Partisi ittifakı, Millet ittifakına alternatif olurken aynı zamanda ortadan kalkmasına da neden olabilecektir. Böyle bir durumda Cumhur ittifakı karşısında yine tek bir muhalefet ittifakı kalmış olacaktır.

Bütün bu senaryolar ülkenin içinde bulunduğu siyasal konjonktür ve seçim sistemleri gibi çeşitli etmenler aracılığıyla ancak anlaşılır olacaktır. Bu nedenle parti ittifaklarının anlık değişimlere sahne olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Sonuç ve Öneriler

Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçilmesinden sonra Türkiye'de siyasal tartışmaların odağına yerleşen parti ittifakları, esasında Türk siyasetinin yabancı olduğu bir nitelik arz etmemektedir. Çok partili yaşamın henüz ilk yıllarında dahi karşılaşılan bir olgu olmakla birlikte ittifakların bu denli gündeme gelmesi, ittifakların yeni mahiyeti ile doğrudan ilintili bir konudur. Zira geçmiş dönemde seçim sonrası gündeme gelen parlamento ittifakları ya da koalisyonlar, yeni düzenleme nedeniyle partiler arasında seçim öncesi konu edilmektedir. Bu durum parti ittifaklarının görece kalıcı hale gelmesine neden olması bakımından önemlidir. Zira seçim öncesi kurulması başarılı bir ittifak seçim sonrasında birlikte yönetmeye talip olma anlamı taşımaktadır. Bu nedenle geçmiş örneklerde görülen seçim sonrası ittifakın kısa sürede dağılması durumu, yeni ittifak tecrübesinde görece daha uzun vadeye yayılmaktadır.

Türkiye'de Cumhur ve Millet ittifakı şeklinde oluşan ve 2018 yılından beri devam eden ikili ittifak sisteminin niteliğinin Maurice Duverger'in ittifak teorilerinden yola çıkılarak ele alındığı bu çalışmada, partilerin niçin ve nasıl ittifak yaptığı hususu nitel araştırma yöntemiyle ele alınmıştır. Bu kapsamda Türkiye'de partilerin sayısı, ulusal gelenek ve tarihsel koşullar ile seçim sisteminin ittifakların kurulmasına imkan tanıdığı, özellikle seçim sisteminin parti ittifaklarını bir zorunluluk haline getirdiği ve ittifakların kurulma sürecinde kullanılan yöntemlerin yatay ittifak niteliği taşıdığı sonuçlarına ulaşılmıştır. Bu kapsamda Duverger'in dile getirdiği açık ya da gizli ittifaklar, aşırı

uçların birleşmesi, en kötüyü destekleme taktiği ve Ulusal Birlik maskesi kullanımının çeşitli partilerce kendi parti politikaları kapsamında bir kısmını ya da hepsini içerecek şekilde kullanıldığı görülmektedir.

Türkiye'de parti ittifaklarının geleceğine yönelik senaryolara da yer verilen çalışmada, siyasi konjonktür çerçevesinde ittifakların yön değiştirmesinin ve üçüncü ya da yeni iki ittifak sisteminin oluşmasının mümkün olabileceği de vurgulanmıştır. Mevcut seçim sistemi ve siyasi parti düzenlemeleri ile devam edildiği müddetçe Türk siyasetinin temel tartışma konusu olmasına kesin gözüyle bakılan parti ittifaklarına ilişkin literatürde benzeri çalışmaların devam ettirilmesinin yararlı olacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Ağırdır, B. (2020). "KONDA Genel Müdürü Ağırdır: Muhafazakârlar AK Parti'den Kitlesel Kopuş Yaşıyor", <https://www.indyturk.com/node/131661/haber>, (Erişim Tarihi: 05.05.2020).
- Allern, H. E. ve Aylott, N. (2009). "Overcoming the Fear of Commitment: Pre-Electoral Coalitions in Norway and Sweden", *Palgrave Macmillan Acta Politica*, 44(3), s.259–285.
- Bahçeli, D. (2018). TBMM Parti Grup Toplantısı Konuşması, 27 Şubat 2018. <https://mhp.org.tr>. (Erişim Tarihi: 15.01.2021).
- Blais, A.; I. Indridason (2007). "Making Candidates Count: The Logic of Electoral Alliances in Two Round Legislative Elections", *The Journal of Politics*, Cilt: 69, Sayı: 1.
- Çam, E. (2011). Parti Sistemleri ve Seçim Tekniği, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, (ilk yayım tarihi: 1968) 27 (3-4), 209-224. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuifm/issue/821/8959> (Erişim Tarihi: 10.01.2021).
- Çakır, R. (1994). *Ne Şeriat Ne Demokrasi Refah Partisi'ni Anlamak*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Çolak, Ç. (2020). "Seçim İttifakı Sisteminin 2018 Milletvekili Genel Seçimine Etkileri", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, C. 15, S. 2, 719 – 742.
- Duverger, M. (1974). *Siyasi Partiler*, 2.Baskı, (Çev: E. Özbudun), Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Duverger, M, Ö. E . (1962). "Partiler ve Siyasi Rejimler", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 19 (1) , 0-0 . DOI: 10.1501/Hukfak_0000001440.
- Güngör, S. (2014). "Seçim Kanunlarında Demokrat Parti'nin Yaptığı Değişiklikler ve Siyasal Anlamı", *Mülkiye Dergisi*, 29 (247), 99-108. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mulkiye/issue/247/1001>.
- Kalyoncu, H. (1992). *İttifak'ın Perde Arkası*. Burak Yayınevi. İstanbul.
- Karasu, H. (2013). *Türkiye'de Hükümetlerin Ekonomi Üzerine Etkisi: 1990-2012*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şeyh Edebalı Üniversitesi SBE, Bilecik.
- Miş, N, (2018). "Yeni Siyasal Sistemin İlk Seçimleri ve Sonuçlarının Karşılaştırmalı Analizi", *Muhafazakâr Düşünce*, 15(54), 232-355.
- Oğuz, M.C. (2020). "Melez Rejimlerden Çıkışta Seçim İttifakları: 2019 Macaristan Yerel Seçimi Üzerine Bir İnceleme". *Fiscaoeconomia*, Vol.4(1) ss.26-50.
- Özbudun, E. (1964). "M. Duverger'in "Siyasal Partiler"i ve Siyasal Partilerin İncelenmesinde Bazı Metodolojik Problemler", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*.21/1-4, 23-51.
- Özbudun, E. (1995). "Seçim Sistemleri ve Türkiye", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*.44/1-4, 521-539.
- Perinçek, D. (2020), "Doğu Perinçek, "Cumhur İttifakı içerisinde yer alma ihtimaliniz var mı?" sorusunu yanıtladı". Orhan Sarıkaya ile Siyasetin Arka Kapısı Programı. 14 Temmuz 2020 Salı. Erişim Adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=jdntW7kDvC8>. Erişim Tarihi: 17.01.2020.

- Savut, E. (2020). "Geçmişten Bugüne Türkiye Siyasetinde Seçim İttifakları: Tercih Mi? Zorunluluk Mu?", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 39, Denizli, s. 33-48.
- Tuncel, G. (2013). "Siyasi Partilerin Örgütsel Yapısındaki Değişim", *Küreselleşme Uluslararası Sistem ve Siyasi Partiler* (ed. Gökhan Tuncel). Bilsam Yayınları: Malatya.
- Ustabulut, B. (2018), "Temsilde Adalet ve Yönetimde İstikrar İlkeleri Çerçevesinde Türkiye'de Ülke Seçim Barajı Uygulaması", *İnsan&İnsan*, Yıl/Year 5, Sayı/Issue 18, Güz/Fall, 341-358 DOI: <https://doi.org/10.29224/insanveinsan.424338>.
- Uzun, M.S (2018), *Siyasi Partiler ve Seçim Hukuku Kısıtları İçerisinde Türkiye'de Seçim İttifakları ve Alternatif Seçim İttifakı Modelleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Westwood, Sean J. (2017), "The Partisanship of Bipartisanship: How Representatives Use Bipartisan Assertions to Cultivate Support", Erişim Adresi: <http://www.dartmouth.edu/~seanjwestwood/papers/bipartisan.pdf>, Erişim Tarihi: 09.06.2020.

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

01/03/2021

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

29/06/2021

Dr. Zuhal KARAKOÇ DORA

Turkish Grand National Assembly

Deputy President of Strategy Development

zuhal.dora@yahoo.com

ATATÜRK DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA MİLLÎ BİRLİK VE MİLLÎ EKONOMİ EKSENLİ KAMU DİPLOMASİSİ

Öz

Türkiye, kuruluşundan itibaren dış politikasının temel ilkelerini yumuşak gücün önemli bir enstrümanı olan kamu diplomasisi argümanlarıyla bağlantılı şekilde oluşturmuştur. Atatürk döneminde yürütülen millî birlik ve millî ekonomi temelli iç ve dış politika, aslında bugün kamu diplomasisi olarak adlandırılan kavramın özünü yansıtmaktadır. Çünkü kamu diplomasisi, tanıtımı yapılabilecek değerleri ve anlatılabilecek başarı hikâyelerini içerdiği kadar tanıtımı yapılabilecek değerlere ulaşmak için atılan adımları, yapılan yatırımları ve sağlanan başarıları da içerir. Bu yönüyle kamu diplomasisi sadece bir dış politika aracı değil, iç politikanın da tamamlayıcısıdır. İçeride kendine yetemeyen, ulusal birlik ekseninde bağımsız bir ekonomiye sahip olmayan bir devletin ve toplumun dışarıdaki sesinin güçlü ve etkin olması mümkün gözükmemektedir. Atatürk döneminde yürütülen politikanın temel dinamiklerine bakıldığında; bir yandan dışarıya bağımlı olmayan bir ekonomiye, kendine yeten bir üretim ve kalkınma modeline, diğer yandan da prestij ve güç tesisine yönelik kamu diplomasisi faaliyetlerine şahit olmaktadır. İç ve dış politikanın bu uyumu her iki alanda da başarıyı getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dış Politika, Kamu Diplomasisi, Yumuşak Güç, Atatürk, Türkiye.

PUBLIC DIPLOMACY IN THE AXIS OF NATIONAL UNITY AND NATIONAL ECONOMY IN TURKISH FOREIGN POLICY DURING ATATÜRK PERIOD

Abstract

Since its establishment, Turkey has formed the basic principles of its foreign policy in connection with the arguments of public diplomacy, which is an important instrument of soft power. The national unity and national economy-based domestic and foreign policy carried out during the period of Atatürk, actually reflects the essence of the concept called public diplomacy today. Because public diplomacy includes the values that can be promoted and the success stories that can be introduced, as well as the steps taken to reach the values that can be promoted, the investments made and the successes achieved. In this respect, public diplomacy is not only a foreign policy tool, but also a complementary of domestic policy. It does not seem possible for a state and society that cannot be self-sufficient inside and does not have an independent economy on the axis of national unity to have a strong and effective external voice. Considering the basic dynamics of the domestic and foreign policy carried out in Atatürk's period; on the one hand, we witness the works carried out to have an economy that is not dependent on foreign countries and a self-sufficient production and development model and on the other hand we see public diplomacy policies aimed at establishing prestige and power. This harmony of domestic and foreign policy brought success in both areas.

Keywords: Foreign Policy, Public Diplomacy, Soft Power, Ataturk, Turkey.

Giriş

Geleneksel diplomasi den çeşitli noktalarda ayrılarak bir ülkenin tarihi, kültürel, sosyal özelliklerini ve eğitim argümanlarını çekim ve cazibe unsurları ile formüle eden yumuşak güç kavramı (Nye, 2004: 11), ülkelerin dış politikalarını yönlendiren önemli kavramlardan biridir. En basit şekliyle; yumuşak güç, (zorlama unsuru içeren klasik güç tanımından farklı olarak) uygulanan politikaların başkalarının gözünde meşru olması anlamına gelmektedir (Nye, 2004: 256). Hikâyesini sahip olduğu unsurlarına dayandırarak en iyi şekilde anlatan ülke, küresel sistemde daha etkili bir konum elde etmekte ve dünya siyasetinde ulaşmak istediği hedeflere daha kolay ulaşmaktadır. Yumuşak güç, günümüzde devlet politikalarının vazgeçilmez unsurlarından biridir ve kamu diplomasisi yumuşak gücün başarıya ulaşmasında en belirleyici faktörlerden biri haline gelmiştir.

Yumuşak gücün önemli bir aracı olan kamu diplomasisi ise; devletin, etki alanına almak için seçtiği dış devletlerin toplumlarına sahip olduğu unsurları tanıtır ve özümsettirerek buna bağlı çıktılar elde edilmesini içermektedir. Bu iki yeni nesil kavram, her ne kadar 20. yüzyılın sonlarına doğru tanımlanmış olsa da tarihin pek çok döneminde bu modern diplomasi türünü yansıtan örneklere rastlanmaktadır.

Bu noktadan hareketle bu makalede, yumuşak güç ve kamu diplomasisi kavramları temel alınarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu lideri Mustafa Kemal Atatürk döneminde kendi kimliğini oluşturmadan dışarıda var olamayacağını temel ilke haline getiren bir devletin, millî kimlik inşa süreci, bu millî kimliğin iç politikayı nasıl şekillendirdiği, bu şekillenmede ülkenin en temel dört dinamiği olan eğitim, ekonomi ve siyaset alanında yürütülen politikalar ve bu iç politikaların olumlu etkilerini ardına alarak kurgulanan Türk Dış Politikası incelenecek; akabinde ise iç ve dış politikanın güçlü bir harmanının ortaya çıkardığı başarı öyküsünün dışarıya nasıl tanıtıldığının yani uygulanan kamu diplomasisinin örnekleri incelenecektir.

1. Temel Kavramlar: Yumuşak Güç ve Kamu Diplomasisi

Yumuşak güç kavramının açıklanabilmesi için öncelikle güç kavramının açıklanmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Joseph Nye Jr'a göre uluslararası ilişkilerde güç kavramı askeri ve ekonomi temelli ve caydırma odaklı sert güç ile cezbetmeye dayalı yumuşak güç olarak temel iki başlık altında toplanabilir (Nye, 2005: 14-17). Bir ülke için güç elde etmek kadar önemli olan başka bir husus da o gücün muhafazası ve mümkün olduğu ölçüde artırılmasıdır. Atatürk dönemini ele aldığımızda askeri sahada ortaya konmuş olan askeri (sert) gücün, Cumhuriyetin ilanını takip eden süreçte yumuşak güç unsurlarına ağırlık verilerek şekillendirildiğini görmekteyiz. Yumuşak güç denilen olgu, prensipte başkalarının tercihlerini kendi lehine şekillendirme becerisi (Nye, 2005: 15) olarak tanımlandığından ve uluslararası ilişkilerdeki güç kavramı sahip olunan ekonomik, askeri, beşeri vb. tüm unsurların etkin bir şekilde bir arada olması ve doğru zamanda doğru şekilde kullanılması olarak ele alındığından yumuşak gücün etkinliğini belirleyen temel dinamiğin, bu kapasitenin diğer bütün imkânlarla nasıl yoğunluğuyla ilişkilendirilmesi doğru bir yaklaşım olacaktır. Kaynağında kurumlar, kültür, değerler ve politikalar bulunan yumuşak gücün ana kaynakları şu üç unsura dayanmaktadır:

1. Kültür
2. Siyasi Değerler
3. Dış politika (Nye, 2005: 17).

Bu çerçevede ele alındığında yumuşak güç kavramının bir ülkenin millî politikalarından ve iç siyasetinden tamamen bağımsız olmadığı, aksine iç ve dış politika birbirinin tamamlayıcısı olarak uyumlu seyir izlediğinde etki oranının arttığı görülmektedir.

Yumuşak güç kavramı her ne kadar 1980'lerin sonlarına doğru Harvard Üniversitesi Siyaset Bilimi profesörlerinden Joseph Nye Jr tarafından literatüre katılmış olsa da (Nye, 1990: 14-52), kavramın pratikteki tarihi çok daha eskilere dayanmaktadır; MÖ 500'lü yıllarda yaşamış Sun Tzu'nun savaşmadan kazanılan zaferlerin önemine dair konuşmaları (Tzu, 2019) yahut Fransız Devrimi ile tüm dünyaya yayılan fikirler şüphesiz yumuşak gücün önemli örneklerindedir. Ancak kavramın literatüre girmesi ile birlikte devletlerin stratejilerinin odağı haline gelmesi ve o güne kadar bu bağlamda yaşanmış olayların sistematik bir şekilde sınıflandırılması 90'lı yılların başından itibaren gerçekleşmiştir. Bu dönem, dünyada iki kutuplu sistemin sona erdiği ve ABD'nin

öncülüğünde kapitalist açık pazar ekonomisine dayalı liberal sistemin zafer ilan ederek “yeni dünya” düzeninin konuşulmaya başlandığı dönemdir (Anaz, 2018). Güvenlik merkezli uluslararası jeopolitik sistemin sona erdiği ve daha çok kültürel ve ekonomi kaynaklı karşılıklı bağlılığa dayalı yeni düzenin konuşulduğu (Anaz, 2018) bu dönemde yüzyıllardır küresel sistemi domine eden sert güç yerine; bir ülkenin tarihi, kültürel, sosyal ve ticari unsurlarını iyi bir strateji ile bir güce dönüştüren yumuşak güç kavramı giderek daha da önem kazanmaya başlamıştır. Böylece, artık güç daha az oranda askeri kapasite, doğal kaynaklar ve toprak ile şekillenirken (Wenger, 2001: 5-11); daha fazla oranda ikna etme ve cezbetme üzerine kurulu dış politika stratejisi ile şekillenmektedir.

Yumuşak güç kavramının önemli bir bileşeni olan, kamu diplomasisi kavramının uygulamalarına da daha önceden rastlanmakla beraber kavramın açık bir tanımlanmasının ilk defa 1965 yılında Gullion tarafından yapıldığını görürüz (Cull, 2009:18). Gullion’a göre kamu diplomasisi;

“...dış politikanın inşası ve uygulanması sürecinde kamu tutumları ile ilgilidir. Geleneksel diplomasinin dışında, uluslararası ilişkilerin tüm boyutlarını, hükümetlerin diğer ülkelerde kamuoyu tesis etmelerini, devletlerin birbirlerine ilişkin ilgi alanlarını, dışişleri raporlarını ve bu raporların politikaya etkisini oluşturur. İletişimciler, diplomatlar ve dış temsilciler arasındaki haberleşmeyi ve kültürler arası iletişim sürecini içermektedir.” (Alumni Association, 2008).

Gullion’ın özellikle bir ülkenin vatandaşlarının diplomasideki rolünü ön plana çıkarmak için ortaya koyduğu bu tanım, dış politikanın tamamlayıcı unsuru olan diplomasi olgusunda önemli değişikliklere yol açmıştır. Çünkü bu tanımla birlikte, devletlerin artık sadece diğer hükümetleri veya uluslararası örgütleri değil, yabancı kamuoylarını da hedefleyen politikalar geliştirmek zorunda oldukları bir döneme girilmiştir (Akçadağ, 2010: 1). Kamu diplomasisini klasik diplomasiden ayıran husus da budur: muhatap artık sadece devletler ve kurumları değil, aynı zamanda halklardır. Bir hükümetin başka bir ulusun halkını ve aydınlarını, bu ulusun politikalarını kendi avantajına döndürmek amacıyla etkilemeye çalışması olarak da ifade edilen kamu diplomasisinde (Potter, 1998: 3), yabancı kamuoyunu dinlemeyi bilmek esastır (Akçadağ, 2010: 6). Bu yeni dönemde, klasik diplomasi yerine, ülkelerin imajını şekillendiren çok aktörlü diplomasi, aynı zamanda kültürel ve küresel diplomasi olarak da adlandırılan kamu diplomasisi, dış politikaların belirlenmesinde etkin bir rol oynamaya başlamıştır. Bu bağlamda ortaya çıkan faaliyetlerin günümüz diplomasi olgusunun neredeyse %90’ını kapsadığı bilinmektedir (Signitzer vd. 2006: 435).

Atatürk dönemi dış politikasının ana omurgasını oluşturan saygınlık, prestij ve bilinirliğin artırılması yönündeki faaliyetler; diplomasinin ve araçlarının bütün argümanlarıyla ve kısa, orta ve uzun vadeli hedefleriyle topyekun bir anlayış çerçevesinde ele alındığını göstermektedir. Klasik diplomasinin savaştan kaçınılmasını ve uyuşmazlık alanlarında barışçı yollardan çözüme ulaşılmasını salık veren anlayıştan, modern dönem kamu diplomasisinin sunmuş olduğu imkânlara kadar her alanda yapılan bütüncül reformlar ve faaliyetler, yeni kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti’nin yeni düzendeki yerine ve kısa sürede tesis ettiği gücüne işaret etmektedir.

2. Millî Egemenliğin Temel Unsuru: Millî Kimlik

Vestfalya Sistemi ile ortaya çıkan ulus-devlet anlayışı, Avrupa’nın en başarılı ihraç ürünüdür (Çiftçi, 2018: 693). Ulus devletlerin ortaya çıkışı ile birlikte ülke sınırları içinde yaşayan vatandaşların ulusal kimlikleri ön plana çıkmış, dini ve etnik kimlikler eski işlevini yitirmeye başlamıştır (Şimşek vd. 2010: 194). Benzer şekilde Türk ulusal kimliği de Millî Mücadele dönemi ve Cumhuriyetin kuruluşunu takip eden ilk on beş yıl içerisinde şekillenmiştir (Çiftçi, 2007: 107). Kapitülasyonlar, dış borçlar ve benzer uygulamalarla Avrupa’nın Osmanlı devletini yarı sömürge haline getirmesi Türk ulusunda millî bir tepkinin ortaya çıkmasına sebep olmuş (İslam, 1999: 768) ve dolayısıyla yeni kurulan devletin temelleri de bağımsızlık ve millî hüviyetin ön planda tutulduğu ulusal kimlik etrafında şekillenmiştir. Atatürk de muasır medeniyetler arasında yer almanın, ancak millî kimliğin iyi özümsemişi bir devlet ve yönetim anlayışıyla mümkün olacağına inanıyordu. Bu yüzden Cumhuriyetin kurulmasını müteakip bir dizi reform ve inkılapları millî kimlik temelinde şekillendirmiştir. Bu noktada Atatürk’ün millî kimlik anlayışının benzerlik gösterdiği Smith’in millî kimliği oluşturan temel özellikler tanımlanmasına değinmek gerekir. Smith, millî kimliği oluşturan özellikleri şöyle sıralar:

- Tarihi bir toprak/ ülke, ya da yurt,
- Ortak mitler ve tarihi hafıza,
- Ortak kitlesel kamu kültürü,
- Topluluğun bütün fertleri için geçerli ortak yasal hak ve görevler,
- Topluluk fertlerinin ülke üzerinde serbest hareket imkânına sahip oldukları ortak bir ekonomi (Smith, 1999: 42).

Atatürk yönetiminde halkın ortak bir millî kimlik altında toplanma araçları tarih, dil ve kültür öğeleri ile “Ne Mutlu Türküm Diyene!” söylemi çerçevesinde temellendirilmiştir. Bu bağlamda, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti ve Türk Dili Tetkik Cemiyetleri kurulmuş, millî kimliğin inşası için çeşitli kongreler düzenlenmiştir (Demir, 2010a: 385). Ayrıca Türk etnografyasını araştırmak, uluslararası bir merkez vazifesi görmek amacıyla da (İlgürel, 1975: 39) Türkiyat Enstitüsü oluşturulmuştur.

3. İç Politikanın Temel Dinamikleri

Atatürk döneminde yürütülen iç politikanın temel unsurları; millî kimliğin, sanatın ve millî kültürün taşıyıcısı olan millî eğitim, tam bağımsızlığın temel şartı olan üretim odaklı millî ekonomi ve özgürlükçü, eşitlikçi bir politikadır. İç politikada bu unsurlar bütüncül ve sağlam bir şekilde inşa edildiğinde, ülkeyi geleceğe taşıyan ve uluslararası arenada öne çıkaran altyapı da kendiliğinden oluşacaktır.

3.1. Eğitim

Atatürk “*Milletimizi gerçek saadete ulaştıracak olan irfan ordusudur.*” sözüyle bir ulusun yaşamında eğitimin önemini belki de en iyi anlayan ve anlatan devlet kurucusudur (Senemoğlu, 2020). Bu bağlamda, Atatürk Doğu’nun ve Batı’nın eğitim sistemlerini incelemiş, John Dewey gibi dünyaca ünlü eğitim kuramcılarını ülkeye davet etmiş ve millî niteliklere sahip, özgün bir eğitim sistemi geliştirmeye çalışmıştır.

Cumhuriyet’in devraldığı eğitim sistemi bilime dayalı olmayan, dağınık ve ulusallıktan uzak bir yapıya sahiptir (Sarpkaya, 2002: 3). Bu sistem; dil, tarih, sanat alanlarını da kapsayan topyekûn bir millî kültürün gelişmesine engel oluşturmaktaydı (Senemoğlu, 2020). Atatürk, eğitim politikasını iki temel düşünce etrafında biçimlendirdi. Bunların ilki laik çatı altında toplanan bilimsel ve ulusal bir eğitim sistemidir (Eğilmez, 2018: 177); ikincisi ise yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin kökleşmesinde ve devrimlerin yaygınlaştırılmasında eğitime işlevsel yaklaşımdır (Sarpkaya, 2002: 3).

Atatürk eğitime dair fikirlerini, 1921’de Ankara’da Maarif Kongresinin açılış konuşmasında, Osmanlı’dan kalan mektep-medrese ayrımının kaldırılıp yerine millî kültürü tesis edecek eğitim sisteminin kurulacağını vurgulayarak dile getirmişti (Bucak, 1993:118). Kurtuluş Savaşı’nı müteakip 3 Mart 1924’te Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıkarıldı. Eğitim alanında reform yapabilmek, millîlik, laiklik, modernlik esaslarını uygulayabilmek adına çıkarılan bu kanun (Okur, 2005: 420), tüm eğitim ve öğretim kurumlarını Maarif Bakanlığı’na bağlayarak, eğitim sisteminde birlik ve bütünlük sağlamıştır. Böylece, Mustafa Kemal Atatürk tarafından benimsenen ve Ziya Gökalp’in millî kimlik bakımından önemli saydığı millî eğitim ve öğretim birliği, okulların Maarif Nezareti’ne bağlanması gibi görüşler uygulanmaya başlanmıştır (İslam, 1999: 769).

Eğitim alanında sosyal bütünleşmeyi ve çağdaşlaşmayı sağlayacak olan bu ilk adımın ardından harf inkılabı yapılmıştır. Türk milletinin eğitim ve kültür düzeyini yükseltmek, millî kültürü oluşturmak ve çağdaş uygarlığa yönelmek amacıyla yapılan harf inkılabı, Türk kültürünün millîleşmesi ve gelişmesini hedefleyen girişimin önemli bir parçasıydı (Tongul, 2004: 103-105).

1930’lu yıllarda eğitim alanında toplumun farklı kesimleri için de önemli reformlar yapıldı. Halk eğitimi ve köylerin kalkınması önemsendi. 1932’de öğretmen birliklerini de içinde toplayacak şekilde 14 il merkezinde Halkevleri kuruldu (Gediklioğlu, 1991: 11-15). Halkevlerinin kurulmasındaki temel amaç sosyo-kültürel gelişmeyi hızlandırmaktı (Çeçen, 1974: 89-91).

3.2. Ekonomi

Bilindiği üzere ekonomik güç siyasi gücün ve ülkeler arasındaki ilişkilerin en önemli belirleyicisidir. Kamu diplomasisi/yumuşak güç uygulamalarının etkinliğinin sağlanması açısından ülke çıkarlarını, uluslararası rekabet düzeyini ve ekonomik gücü korumak her zaman önem arz etmektedir. Osmanlı Devleti’nde ekonomi savaş ve fetihler odaklı kurgulanmış ve yumuşak güç uygulaması ülkelere kapitülasyonlar gibi ticari ve ekonomik tavizler verilmesi aracılığı ile olmuştur.

Dönemin önemli büyük güçlerinden olan Osmanlı İmparatorluğu duraklama döneminden itibaren çağın gelişmelerini doğru okuyamamış ve Sanayi Devriminin etkisi ile birlikte yaşanan ucuz ve kitlesel üretim artışı Osmanlı üretim yapısını ve rekabet gücünü baltalayarak Osmanlı Devletinin sonunu hazırlamıştır. Osmanlı'nın kapitülasyonlar ve dış borçlanmayla zirveye çıkan ekonomik zafiyeti önce mali sonra da siyasal bağımsızlığın yitirilmesine yol açmıştır (Eğilmez, 2018: 130)

Osmanlı'dan kalan ekonomik bakiye yeni Cumhuriyeti zora soksa da ülkede ekonomik bağımsızlık olmadan siyasal bağımsızlığın da olmayacağı kanaatiyle Atatürk, ekonominin temellerini Türk Devrimi'nin ruhuna uygun pragmatik ve demokratik yöntemler üzerine temellendirmiştir (Dedekoca, 2018). “*Savaş meydanlarında kazanılan zaferler, ekonomik zaferlerle taçlandırılmadıkça o ülkenin bağımsızlığından söz edilemez.*” diyen Atatürk'ün kurguladığı olduğu ekonomi modelinin özünü millî ekonomi ve yurttaşların refah seviyesinin artırılması oluşturmaktadır. Ekonomi politikaları savaş döneminde şekillenmeye başlamış olup Türk Kurtuluş Savaşı'nın o dönem bağımsızlığını yeni kazanan Sovyetler Birliği dışında hiçbir ülkeden yardım ve borç alınmadan Tekâlifî Millîye Emirleri ile yapılması bağımsız ve millî ekonomi çabasının ilk somut adımı olarak değerlendirilebilir (Boratav, 2018) Buna ek olarak 1 Aralık 1922'de Millî Türk Ticaret birliğinin kurulması savaş döneminde sanayi ve ticaretin millileşmesi yönündeki somut adımların ilkidir (Yıldız, 2015: 11). Bu dönemde belirlenen temel ilkeler; millî ekonomik çıkarların gözetilmesi, dış pazarlara ve yabancı ekonomilere bağımlılığın kaldırılması şeklindeydi (Dedekoca, 2018).

Bu fikirden hareketle, ekonomi politikalarını belirlemek ve bu politikaları millî unsurlara dayandırmak amacıyla İzmir'de bir İktisat Kongresi toplanmıştır. 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihinde toplanan İzmir İktisat Kongresi yeni rejimin karşılaşılabileceği tüm iktisat politikası sorunlarının tartışıldığı; çiftçi, tüccar, sanayici, işçi kesiminin bir arada bulunarak siyasi kadrolarla üreten ve pazarlayan kesimlerin birlikte hareket etmesinin amaçlandığı, konulara bütüncül yaklaşıldığı ve devletin ekonomi felsefesinin şekillendiği bir kongre olarak önem arz etmektedir (Boratav, 2018). Kongrede özel sektör ağırlıklı ve piyasa ekonomisine yönelik bir kalkınma modelinde karar kılınmıştır (Çarıkcı, 1998: 3244). Bu çerçevede ilk aşamadaki hedefler; yerli üretimin geliştirilmesi, koruyucu gümrük tarifelerinin kabul edilmesi, Sanayi Bankası kurulması, limanlarda kabotaj hakkı sağlanması ve ulaşım altyapısının geliştirilmesiydi (Yavi, 2001: 282-283). Alınan kararların bağlayıcı niteliği olmasa da devlet politikası olarak benimsendiği Kongre millî iktisat görüşünün ana unsurlarıyla uyum içerisinde olan kalkınmacı, yerli ve yabancı sermayeyi ve piyasaya dönük tarım kesimini özendirici, ekonomik hayatın denetiminin millî unsurlara geçmesini kolaylaştırıcı ve ılımlı bir korumacılığı öngören tezleri ön plana çıkarmıştır. Ayrıca Kongre, egemen ekonomik güçlerin birbirleriyle çatışmaya düşmeden ortak mesajların siyasi kadrolara etkili biçimde iletilmesini sağlaması bakımından da ayrı bir öneme sahiptir (Boratav, 2018: 48).

1923-1929 yılları açık ekonomi koşullarında ülkenin yeniden inşasına ve uluslararası arenada prestij kazanmaya odaklanılarak geçirilmiştir. Lozan Antlaşması hükümleri çerçevesinde Osmanlı'dan kalan borçlar ödenmiş ve Osmanlı Döneminde verilen ekonomik tavizler aşamalı olarak kaldırılarak bağımsız ve millî ekonomi için önemli adımlar atılmıştır. Reel sektörde yapılması planlanan yatırımların finansmanı için bağımsız para politikası ve bankacılık sektörünün gelişimi önem arz etmektedir. Yine aynı dönemde 1924 yılında Ziraat Bankası'nın her türlü bankacılık işleminde bulunmasına yetki tanınmıştır (AAKMA, 2020). Cumhuriyet döneminin ilk ulusal bankası ise, 1924 tarihinde kurulan Türkiye İş Bankası olmuş, ülkenin kalkınması ve sanayileşmesinde önemli rol oynamıştır (AAKMA, 2020). 1925 Tarihli ve 633 Sayılı Kanunla ise Sanayi ve Maden Bankası (Bozoklu, 2003) kurulmuştur. Bu banka maden ve sanayi sektörlerinde bulunan girişimcilere kredi açmak, bankacılık işlemleri yapmak, devlet fabrikalarını özel sektöre devredilinceye değin işletmek ve özel sektörle ortaklıklar kurmak amacıyla kurulmuş olan bir devlet bankasıydı (AAKMA, 2020). 1930 yılında Merkez Bankası'nın kurulması da bu bağlamda önemlidir. Bu sayede Türkiye, kendi parasını basabilme ve para politikasını belirleyebilme imkânına sahip olmuştur (Eğilmez, 2018:138)._Ayrıca üretim odaklı ekonominin en önemli yansımalarından olan ilk şeker fabrikaları da 1926 yılında Uşak ve Alpullu'da açılmıştır (AAKMA, 2020).

Ekonomik kalkınma için önemli olan ulaşım alanında da pek çok reform ve yatırım yapılmıştır. Osmanlı döneminde yabancı şirketlerde bulunan demiryolları, 1924 yılında çıkarılan “Anadolu

Demiryollarının Devletleştirilmesi Hakkındaki Kanun” ile devletleştirilmiş ve 1926 yılında da Kabotaj Kanunu çıkartılarak Türk deniz ticaretinin ve taşımacılığının gelişimi için çok önemli bir adım atılmıştır (Özçelik vd. 2007: 358). Yine bu dönemde havacılık alanında da önemli gelişmeler yaşanmış ve Kayseri’de bir uçak fabrikası açılmıştır (Coşkun, 2003: 74). Kısmi liberal dönem olarak adlandırılan 1923-1929 dönemi bir ülkenin enkazını kaldırma dönemi olarak görülse de gayri safi millî hâsıla 570.000.000 Dolar’dan 1.000.000.000 Dolara yükselmiş ve ilk yılı başlangıç kabul etmemize karşın dönemin büyüme oranı %9,4 olarak hesaplanmıştır (Eğilmez, 2018: 137). Ekonomideki bu kalkınmanın hemen hemen tüm varlığını tüketmiş bir toplumun kurduğu yeni devletin başarı öyküsünü anlattığı (Eğilmez, 2018: 137) ve gelecekteki politikaların belirlenmesinde özel bir öneminin olduğunu söylemek mümkündür.

Genel olarak gerek ülke içinde gerekse dünya çapında gelişmeler doğru okunmuş ve krizler ekonominin millîleştirilmesi için fırsata çevrilmiştir. Bütüncül bir biçimde belirlenen politikalar 1929 Büyük Buhranının ardından 1930-1939 yılları döneminde karma ekonomi modelinin uygulandığı korumacı-devletçi sanayileşme ilkesi çerçevesinde istikrarlı bir şekilde uygulanarak ekonomik kalkınma başarısını oluşturmuştur. Bu bağlamda öncelikli olarak sanayi planlarının uygulamaya konulması da ayrı bir önem taşımaktadır. 1934-1939 Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı’nda, ham maddeleri ülkede olan veya kısa zamanda temini mümkün olan sanayi dallarına öncelik verme kararı alınmış ancak kurulacak fabrikalar için yüksek sermaye gerekeceğinden bunların üretimine yönelik kurulacak olan fabrikaların devlet eliyle kurulması yaklaşımı benimsenmiştir (İnan, 1972: 20). Bu politikalar doğrultusunda; kükürt, cam, antrasit, kâğıt, kumaş, suni ipek, merinos ve bez fabrikaları kurularak Demir Madeni İşletmesi ve Çubuk Barajı hizmete açılmıştır (Özçelik vd. 2007: 263).

Kamu diplomasisi tanıtımı yapılabilecek mevcut değerleri ve başarı hikâyelerini içerdiği kadar tanıtımı yapılabilecek değerlere ulaşmak için atılan adımları, yapılan yatırımları ve sağlanan başarıları da içerir. Bu bağlamda yine bu dönemde bitkisel yağların tarım traktörlerinde kullanılmasının devlet eliyle başlatılması önemli reformlardan biri sayılabilir. Günümüzde yenilenebilir bir kaynak olan ve gelecek açısından önemli bir potansiyel vaat eden biyoyakıt (o dönemdeki adı bitkisel yağ veya sentetik yakıt) üretimi (TMMOB, 2007) ilk olarak 1934 yılında Atatürk Orman Çiftliği’nde başlamıştır. Dünyadaki biyoyakıt teknolojisinin ilk örneğini teşkil eden bu çalışma, İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı’nda da yer almış ve benzin ile diğer fosil yakıtların ithal edilmek yerine ülke kaynakları ile elde edilmesinin önemi vurgulanmıştır (Hatunoğlu, 2016). Ancak Atatürk’ün ölümü bu projeyi olumsuz etkilemiştir. Buna rağmen, 1942 yılında Türk Silahlı Kuvvetleri’nde kullanılan benzinin %20 oranında biyoetanolla harmanlanarak kullanılması sağlanmıştır (Hatunoğlu, 2016: 102).

Bu dönemde uygulanan politikaların yumuşak güce katkısı bağlamında Kayseri’de kurulan Tayyare fabrikası ve diğer ülkelerle ilişkilerimizdeki rolü önemli birer örnektir. 1933 yılında Millî Savunma Bakanlığı’na devredilen Kayseri Tayyare Fabrikasında (Tayhani 2001: 224) açılışından kısa bir süre sonra, 22 Ekim 1933 tarihinde, Türk Silahlı Kuvvetleri için ilk defa iki adet uçak üretilmiş (Cumhuriyet, 1933) ve bu uçaklardan biri Atatürk tarafından İran Şahı Rıza Pehlevi’ye hediye edilmiştir (Cumhuriyet, 1934). Kayseri Tayyare Fabrikası üretim için sarf ettiği enerjiyi fabrika bünyesine kurulan elektrik üretim jeneratörleriyle sağlamıştır; bu durum Türkiye’de otoprodüktör sanayisinin gelişiminde ilk örneklerdendir (Akpınar, 2017: 226).

Tablo 1. Atatürk Dönemi’nde Kayseri Tayyare Fabrikasının Faaliyetleri (Akpınar, 2017: 221-222)

Yıl	Anlaşmanın Yapıldığı Ülke ve Firma	İçerik	Uçak Modeli	Miktarı
1926-1928	Junkers - Almanya	Bakım-Onarım	A-20, F-13, G-23	---
1932	American The Curtiss Aeroplane and Engine Company Incorporation - ABD	Üretim	Curtiss Hawak ve Fledgling	33 8
1935	---	Üretim	Planör	53
1936	Gothaer Waggon Fabrik A.G - Almanya	Üretim	Gotha 145	45

1937	Panstwowe Zakłady Lotnicze - Polonya	Üretim	PZL A-24C	24
------	--------------------------------------	--------	-----------	----

Özetle, devraldığı ekonomik yük nedeniyle 1930'dan önce sürekli açık veren dış ticaret bilançosuna sahip olan yeni Cumhuriyet, tüm bu ekonomik atılımlarla fazla vermeye başlamış (Oran, 2001: 250) ve kendi kendine yeten bir ülke olmayı başarmıştır.

3.3. Tarım

Osmanlı Devleti'nden yeni Türk Devleti'ne geçildiğinde ekilebilir toprakların çok azı tarıma açıktı (Sarıkoynucu vd.1998: 216). Üretim azdı ve dışa bağımlı olunan bir alandı. Çiftçinin eğitimsizliği ve çeşitli vergiler bu alandaki diğer problemlerdi. Ayrıca yollar da nakil vasıtalarının ve uygun ulaşımın olmaması nedeniyle önemli bir sorundu; bu da ülkede kıtlığa, nüfusun zayi olmasına ve dağılmasına sebep oluyordu (Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, 1938: 210). Üstelik savaşlarda pek çok erkeğin ölmüş olması, kol gücüne dayalı olan tarımda, iş gücünün azalmasına neden olmuştu. Tüm bunlar yeni kurulan Cumhuriyet'in gayrisafı millî hasılasının yaklaşık yarısını oluşturan tarımsal üretimi (Arıoba, 1982: 79-87) olumsuz etkilemekteydi. Ancak Atatürk, ülkenin kendi kendine yetebilmesini sağlayacak bir tarımsal sistem istiyordu. Bu kapsamda öncelikle tarım alanında yapılacak reformlar belirlendi. Bunlar; ekilebilir toprak alanlarının tarıma açılması, makineleşmeye gidilmesi, aşar vergisinin kaldırılması, ipekçiliğin ve hayvancılığın geliştirilmesi, tütün ekimi ve ticaretinin serbest bırakılması, çiftçiye destek teşviklerinin verilmesi ve ulaşımın iyileştirilmesiydi (Koç, 2000: 153).

Belirlenen hedefler doğrultusunda ilk olarak aşar vergisi kaldırıldı. Devlet bütçesinin 1/4'ünü oluşturan bu verginin kaldırılması, toplam vergi geliri içinde tarımın payının %33'ten %10'a düşmesine ancak köylünün gelir düzeyinin ve tarımsal üretimin artmasına neden olacaktı (Akalin, 1975: 98-99). Bu yolla üretimin uzun vadede desteklenmesi ve ülke ekonomisinin kendine yeter hale gelmesi amaçlanmaktaydı. Ayrıca 1925'te kabul edilen bir kanunla; devlete ait arazilerin, arazisi olmayan köylüye dağıtılmasına başlanmış, on yılda köylüye 1.000.000 dönümü aşkın arazi dağıtılmıştır (Donat, 2016). Tarım eğitimine de önem verilmiş ve Yüksek Ziraat Enstitüsü kurulmuştur (Cem, 1977: 476-480). Çiftçilerin Zirai Birlikler kurması teşvik edilmiş, çiftçiye destekleyecek kredi politikaları da geliştirilmiştir. Ancak bu kredi politikaları daima üreticinin lehineydi; öyle ki, köylünün kredi borçları ve faizleri sık sık ertelenmiş ya da bazı durumlarda hiç geri alınmamıştır.

Tarım reformlarının uygulanmasında Atatürk'ün öncü bir lider olarak kişisel rolü oldukça büyüktür. Atatürk, yurdun çeşitli bölgelerinde numune çiftlikleri kurmuş ve teknik yöntemlerle tarım yapılmasının önemli sonuçlarını somut olarak çiftçiye göstermiştir (Sarıkoynucu vd.1998: 231). Ankara yakınlarındaki çiftliği "deneme ve eğitim merkezi" haline dönüştürmüştür (Akdeniz Üniversitesi, 2020). Ayrıca bizzat traktör üzerine binerek tarım yapmış, iyi cins hayvanlar yetiştirilmesinde köylüye örnek olarak Türk çiftçisinin de başöğretmeni olmuştur (Sarıkoynucu vd.1998: 231).

Tüm bu politikalar tarımdaki koşulların iyileşmesine sebep olmuş ve olumlu sonuçlar kısa sürede görülmeye başlamıştır. 1923-1939 arasındaki ekilen toprak miktarı her yıl ortalama %2,5 oranında genişlemiştir (Dedekoca, 2018). 1938 yılına gelindiğinde ülkede ekilen toprakların toplam alanı 11.000.000 hektara ulaşmıştır (Sarıkoynucu vd. 1998: 235). Tarımsal üretimin artması tarıma bağlı sanayiler kurma çalışmalarını da hızlandırmıştır. Böylece Osmanlı'dan geri bir tarım yapısı devralan Cumhuriyet yönetimi, tüm olumsuzluklara karşın tarımsal üretim kapasitesini arttırmış, ekonomik altyapıyı kurmuş sanayinin temelini atmış tam bağımsızlık ilkesine dayanan ulusal bir ekonomi politikası izlemiş ve hızlı bir kalkınmayı gerçekleştirmiştir. (Sarıkoynucu vd. 1998: 241).

3.4. Siyaset

Siyasi liderlik; toplumu yönetirken uygun zamanı seçme, olayları zamanında kavrayarak karar verebilme, ileri görüş ve sezgilerle sorunları öngörebilme, kararlı ve istikrarlı tutumlar sergileme, toplum yapısına göre iletişim teknikleri geliştirme gibi faktörlerin bir araya geldiği sanattır (Polatlı, 2018). Atatürk bu özelliklerin hepsine sahip olduğunu çeşitli vesilelerle defalarca göstermiştir.

Geçmişin siyasal iktidarını radikal bir kararla kökünden değiştirerek, millet menfaatlerini gözeten, millî hâkimiyete dayalı bir idare şeklini tesis etmesi de bunu kanıtlar niteliktedir (Aslan, 2008: 246).

Atatürk'ün modern devlet anlayışının özünde; ekonomik, kültürel ve hukuki dönüşümlerin gerçekleştirilmesiyle erişilebilecek (Özbudun, vd. 1981: 206) demokrasiye dayalı bir devlet düzeni yatmaktaydı. Onun bu anlayışı millet hâkimiyetine dayanan cumhuriyet rejimiyle şekillenmiştir (Torgul, 2004: 103). Millî egemenlik vurgusu yapan bu demokratik rejim milleti de yönetimde söz sahibi yapmış, devletin temellerinin sağlam bir zemin üzerine oturmasını sağlamıştır.

Atatürk tarafından iç politikada gerçekleştirilen inkılapların yabancı kamuoyu nezdinde gördüğü karşılık, yumuşak güç ve kamu diplomasisi uygulamalarının doğal çıktıklarına dönüşmüştür. Atatürk yaşadığı dönemde büyük bir komutan ve asker olmasına karşın insan hayatına ve ahlaklı bir barışa verdiği önem ile harp ettiği milletlerin ülkelerinde bile kendisine ve fikirlerine duyulan saygıdan ötürü yüceltilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurtuluş ve kuruluş dönemindeki çalışmaların neticesinde Mustafa Kemal Atatürk adına günümüze kadar binlerce basılı eser yazılmış, dünyanın dört bir yanındaki ülkelerde adı sokak, cadde ve parklara verilerek heykelleri dikilmiştir. İç politikada gerçekleştirilen politikaların kamu diplomasisine nasıl katkı sağladığını somut bir örnek üzerinden açıklamak gerekirse Türk kadının toplumsal statüsünün iyileşmesi ve hak ettiği yere ulaşması için 1930 yılından itibaren tanınmaya başlayan siyasal haklar İslam coğrafyası ve Doğu medeniyetlerine de ilham kaynağı olmuştur denebilir. 1934 yılında kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınması neticesinde Uluslararası Kadınlar Birliği'nin 12. Kongresi bu sebeple 1935 yılında İstanbul'da gerçekleştirilmiştir. Başta Mısır olmak üzere Orta Doğu ülkelerinin kadınları bu hakların da kendi ülkelerine gelmesini istemekteydi. Bu kongrede farklı ülkelerden kadınlar Atatürk'ü ziyaret etmiştir (Savrun, 2018: 156). Bu ve benzer başarı örnekleri ülkeler arası diyalogu güçlendirmiş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin yumuşak güç uygulamasına katkı sağlamıştır.

4. Dış Politikanın Temel Dinamikleri

İç ve dış politikanın birbiriyle bağlantılı olduğunun, içeride güçlü olmadan dışarıda güçlü olunamayacağı (Öztürk, 2004: 112) bilincinde olan Atatürk, Cumhuriyet'in dış politikasını da bu temel üzerine kurmuştu. Türkiye, güç dengesine oynamak ile ittifaklara girmek arasında tercih yapmak zorundaydı (Oran, 2001: 30). Büyük devletlerle girişeceği ittifaklar devletin uydulaşmasına yol açabilirdi (Oran, 2001: 30). Bu yüzden Türkiye mümkün olduğunca, güç dengesine oynamayı tercih etti ve bunu da başarıyla yürüttü (Oran, 2001: 253). Atatürk'ün dış politika uygulaması, Lozan'da çözülen durumların devamlılığını sağlamak ve çözülemeyenlerin de çözülmesi üzerine kuruluydu. Devletlerarası meseleleri barışçıl ve diplomatik yollarla çözmek istiyordu. Türkiye'nin kendi gücünün yetersiz kalabileceği alanlarda da uluslararası olarak yürütülecek denge politikaları çerçevesinde bölgesel barışın korunması için ittifaklar yaparak ülkenin güvenliğini sağlamayı ilke haline getirmişti (Hacettepe Üniversitesi, 2020). Hatta 1929 yılında bütün anlaşmazlıkların daima barışçıl vasıtalar kullanılarak çözüleceğini taahhüt eden Kellog-Briand Paketi'ne katılım bu anlayışın bir yansımasını oluşturmaktadır (DB, 2020).

Dış politikanın başka bir dinamiğini de, Henry Kissinger'ın "Diplomasi" kitabında belirttiği gibi ulusal çıkarlara dayalı reel-politik bir anlayış oluşturmaktadır (Kissinger, 2014: 12-26). Atatürk'ün "millî menfaatlara dayalı millî bir siyaset uygulaması" olarak nitelendirdiği bu anlayışın çerçevesi, en açık şekilde Misak-ı Millî ile belirlenmiştir (Haytoğlu, 2013: 590).

Atatürk Türkiye'nin her türlü potansiyelini rahatlıkla kullanabileceği istikralı bir uluslararası arenayı savunmuştur. Bu bağlamda, pek çok ülke ile dostluk ilişkilerini geliştirmiş, bağımsızlık mücadelesi veren ülkelere doğrudan askerî veya mali yardımda bulunmak yerine yanlarında durarak onlara siyasal destek sağlamıştır. Bu durum Türk Dış Politikasının tarafsızlığına işaret etmektedir. Ayrıca Atatürk'ün Türkiye'si, kendisinden sonra bağımsızlığını sağlayarak çağdaş bir ülke olma yolunda ilerleyen ülkelere -model olma iddiasında bulunmadan- örnek teşkil etmiştir.

Cumhuriyet'in kurulmasından sonra dış politikada elde edilen bu başarılar, Atatürk'ün dönemi iyi analiz eden, şartların olgunlaşmasını bekleyerek durumu lehine çevirebilen, çıkarlarının gerektirdiği çerçevede tüm ülkelerle işbirliği içinde hareket edebilen bir politika izlemesinin sonucudur (DB, 2020). 1923-39 dönemi için "Türkiye'de Haysiyetli Dış Politika" deyimini kullanılması (Oran, 2011: 256), dönemin dış politika anlayışının özeti niteliğindedir.

4.1. Yurtta Sulh Cihanda Sulh

Atatürk'ün seçim beyannamesinde dile getirdiği “Yurtta Sulh Cihanda Sulh” sözü, Türk Dış Politikasının en temel ilkelerinden birini oluşturmaktadır. Bu söylem her ne kadar 1931 yılında dile getirilse de, pratikte uygulanması Cumhuriyet'in kuruluşuna dayanmaktadır.

Atatürk zorunlu olmadıkça savaşa daima karşı olduğunu şu sözleriyle dile getirmiştir; “*Harp zaruri ve hayati olmalı... Öldüreceğiz diyenlere karşı, ölmeyeceğiz diye harbe girebiliriz. Lakin millet hayatı tehlikeye uğramadıkça harp bir cinayettir.*” (Unan, 1959: 124). Dolayısıyla Atatürk'ün, bağımsızlık haklarının korunmasından başka bir talebi olmamıştır, bu çerçevede sınırları dışına müdahalede bulunma arzusu olmadığı gibi, başkalarının da Türkiye'nin sınırlarına ilişkin bir talebi olmaması durumunda çatışmazlık halini istemiştir (Oran, 2001: 47). Haklı

Barışın sürdürülebilirliği için kendi milletinin beklentileri kadar diğer milletlerin beklentileri de önemlidir. Dünya barışı için, devletler önce barış ve refahı kendi içlerinde sağlamalıdır, bu sayede uluslararası sistem de aynı politikayı izleyen barış ve refah içinde yaşayan uluslardan oluşacaktır. Yurtta Sulh Cihanda Sulh yaklaşımı ile kurulan Cumhuriyet bu ilkeye ne kadar sadık olduğunu II. Dünya Savaşı'nda izlediği tarafsızlık politikası ile göstermiştir (DB, 2020). Bu tutum kamu diplomasisinin, bir ülkede doğan fikirlerin ve düşüncelerin uluslararası dolaşımının sağlanması (Huyghe, 2016) yönüne de dikkat çekmektedir. Çünkü Atatürk'ün barış hakkındaki bu düşünceleri yurt içinde huzur ve sükûnu, güven içinde yaşamayı sağlarken; diğer taraftan da milletlerarası barışı temel hedef almış ve bu amaçlar doğrultusunda barışçıl işbirliklerin oluşturulmasına öncülük etmiştir. Bir başka deyişle kaos ve karmaşasıyla ünlü bir bölgede, bir istikrar ve refah adası olan Türkiye'nin bu formülü uluslararası alanda da benzer bir başarıya ulaşmıştır.

4.2. Milletler Cemiyeti'ne Davet ve Üyelik

Milletler Cemiyeti (MC), Birinci Dünya Savaşı'nın sonucunda galip devletler tarafından barışın korunması amacı ile kurulmuş bir örgüttü. Ankara da bir yandan özüne uygun biçimde uygulandığı takdirde Cemiyet'in ilkelerinin dünya barışına katkıda bulunacağına inanırken, bir yandan da bu ilkeler bir türlü yaşama geçirilemediği için Cemiyet'in işleyişini sorgulamaktaydı (Barlas, 2017: 93). Ancak her ne olursa olsun, temel dış politika ilkelerinden biri “Yurtta Sulh Cihanda Sulh” olan Türkiye, barışı korumayı amaçladığını ifade eden bir örgütten uzak kalamazdı. MC'nin müzakere edildiği dönemde, Türkiye'nin uluslararası ilişkilerde varlık gösterebilecek bir siyasi durumu yoktu, kurulduğunda ise Kurtuluş Savaşı halen devam etmekteydi. Cumhuriyetin ilanından sonra Türkiye; toplantıları ve alınan kararları yakından takip etmiş, hatta üye olmasa dahi uluslararası meselelerin MC aracılığıyla çözülmesi için çaba sarf etmiştir. Ancak aradan zaman geçmesine rağmen, Türkiye'nin Cemiyet'e üyeliği gerçekleşmemiştir. Bunda Türkiye'nin bu Cemiyeti İngiltere ve Fransa'nın dış politika aracı olarak görmesi ve SSCB'nin katılmamızı istemeyen tutumu etkili olmuştur (Oran, 2001: 310).

MC'de Musul sorunun Türkiye aleyhine çözülmesi Türkiye için dönüm noktalarından biridir. Ortada Musul meselesinin kalmaması ile rahatlayan İngiltere, Türkiye'nin statükocu tarafta yer almasını önemseydiği için Cemiyet'e üyeliğini destekler önerilerde bulunmuştur (Oran, 2001: 310). Türkiye de üye olmak istemekteydi çünkü MC'ye üye olunmaması Musul meselesinin aleyhte sonuçlanmasına neden olmuştu. Cumhuriyet'in ilanından itibaren ilk defa uluslararası bir örgütün parçası olma gerekliliği bu denli güçlü hissediliyordu (Barlas, 2017: 108). Ancak Atatürk, sisteme dâhil olma meselesinin kendi sunduğu koşullar çerçevesinde gerçekleşmesini yani davet üzerine olması gerektiğini savunuyordu (Oran, 2001: 257). Türkiye'nin bu konudaki kararlı tutumunu gören Cemiyet üyeleri, yürütülen başarılı dış politikalar neticesinde Türkiye'nin gittikçe artan önemini de dikkate alarak üyeliğin ön çalışmalarını yapmaya başladı. 6 Temmuz 1932'deki oturumda, İspanya'nın önerisi ve Yunan temsilcisinin desteğiyle Türkiye'nin MC'ye davet edilmesini öngören karar oybirliğiyle alındı (Oran, 2001: 311) Türkiye Bakanlar Kurulu kararı ile bu daveti kabul etti ve Genel Kurul'un 18 Temmuz 1932'de aldığı karar ile Türkiye MC'ye resmi olarak üye oldu (Soysal, 1989: 218).

Türkiye MC'ye girmek için taviz vermek yerine, izlediği onurlu ve tutarlı politikalar neticesinde davet üzerine katılmayı kabul ederek sistemin bir parçası olmuştur. MC'ye davet edilerek

üye olan ilk ve tek devlet olan Türkiye'nin bu başarısı hem uluslararası arenadaki diplomatik etkinliğini göstermiş hem de etki gücünü arttırmıştır.

4.3. Balkan Antantı

Birinci Dünya Savaşı sonrasında MC'nin attığı adımlar çoğu ülke tarafından yeterli görülüyordu. Bu yüzden sınırlarını korumak adına pek çok devlet paktlar oluşturma yoluna gitmişti. Bu çabaların en yoğun olduğu durumların başında da Avrupa'da İtalya ve Almanya, Balkanlar'da ise Bulgaristan'ın dikkatlerini yönelttikleri Balkanlar geliyordu (Oran, 2001: 350). Balkan Devletleri kendilerini tehdit altında hissetmekteydi. Bu bağlamda; Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya, 9 Şubat 1934 tarihinde bir antlaşma imzalamış (Soysal, 1989: 447-463) ve başta sınırlarını güvence altına alarak, tehditler çerçevesinde ortaya çıkacak sorunları birlikte çözmek adına bölgesel işbirliğini hedefleyen Balkan Antantı'nı oluşturmuştur.

Birinci Dünya Savaşı, Balkan Yarımadası'nın siyasal haritasını tümüyle değiştirmişti (Oran, 2001: 353). Bölgede çeşitli devletler ve imparatorluklar parçalanmış, yerine ulus devletler kurulmuştu. Ancak bu devletlerin üzerinde kuruldukları coğrafya, diğer devletlerin de hak iddia edebileceği bir durumdaydı (Oran, 2001: 353). Haliyle böyle bir durumda barışın korunması oldukça zordu. Bu doğrultuda bölgesel güvenlik arayışına giren ülkelerden biri de Türkiye idi. Avrupa'daki dengelerin değişmesinden ötürü gelecekteki savaş tehlikesini sezen Atatürk, Türkiye'yi sınırlarına yapılabilecek tehditlerden olabildiğince uzak tutmaya çalışıyordu. Bu bağlamda, Türkiye özellikle 1930'dan itibaren gelişme kaydeden Balkan Konferanslarının düzenlenmesinde etkili bir rol oynadı (Değerli, 2008: 129). Böylece Balkan Devletleri arasında bir iş birliği ortamı oluşturuldu. Tüm bu çabaların ve konferanslarda alınan kararların neticesinde Türkiye, Yunanistan öncülüğünde ve Yugoslavya ile Romanya'nın da katılımı ile 1934'te Atina'da Balkan Antantı'nı imzalandı (Değerli, 2008: 115). Bu şüphesiz, iki savaş arası dönemdeki anti-revizyonist Balkan devletlerinin yani Yunanistan, Romanya, Türkiye ve Yugoslavya'nın başta Almanya, İtalya ve Bulgaristan olmak üzere revizyonist ülkeleri dengeleme çabalarının en somut adımı idi (Kelkitli, 2017: 423). Bu Pakt, dünyanın savaşa sürüklenmekte olduğu bir dönemde Türkiye'nin dünya barışının korunması yolunda önemli adımlar attığının bir göstergesi olmuş, aynı zamanda da ülkenin II. Dünya Savaşı'nda izlediği tarafsızlık politikasının zeminini hazırlamıştır (DB, 2020).

4.4. Montrö Boğazlar Sözleşmesi

İstanbul Boğazı, Marmara Denizi ve Çanakkale Boğazı'nı kapsayan Boğazlar; jeopolitik köprü niteliğiyle dünyanın en önemli deniz yollarından birini oluşturmaktadır (Uğur, 2016:36). Türk Boğazları olarak bilinen; İstanbul Boğazı, Marmara Denizi'nin gemi seyri için kullanılan geçiş hattı ve Çanakkale Boğazı'ndan meydana gelen bu önemli su yolu, 1936 yılında kabul edilen Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ne tabidir (Öztürk, 2004: 185).

Lozan Antlaşması ile geçici çözüme bağlanan Boğazlar Meselesi, Türkiye'nin haklarını kısıtlayan hükümler içeriyordu (Eğilmez, 2018: 114) ve Türkiye bu meseleden oldukça hoşnutsuzdu. Bu sebeple Nisan 1935'te MC Konseyinde, Mayıs 1935'te Balkan Antantı Konseyinde, Eylül 1935'te de MC Genel Kurulunda (Oran, 2001: 353) çeşitli girişimlerde bulunuldu. Ancak Türkiye'nin bu isteği dikkate alınmadı. Türkiye her fırsatta görüşünü savunuyor ve barışçı yollardan Sözleşmeyi değiştirmeyi deniyordu (Oran, 2001: 371). Nitekim uluslararası arenada dengelerin değişmesi sonucunda bu konuya dair değişikliklerin gözden geçirilebileceğinin sinyalleri verildi. Bunda İtalya'nın Habeşistan'a saldırması önemli bir etkendi. MC'nin, Habeşistan'a saldırdığı gerekçesiyle İtalya'ya karşı önlemler aldığı Kasım 1935'teki toplantılar sırasında isteğini tekrarlayan Türkiye, bu kez olumlu bir hava yaratmayı başardı (Oran, 2001: 371). Türkiye'nin, antlaşmaların hiçe sayıldığı veya kuvvet zoru ile değiştirildiği bir dönemde izlediği bu barışçı tavır diğer devletler tarafından sempati ile karşılanmıştı (Armaoğlu, 2005: 344). İlk olumlu tepki İngiltere'den geldi, diğer devletler de Türkiye'nin bu isteğini kabul etti ve 22 Haziran 1936'da Montrö kentinde bir araya gelindi.

Türkiye, potansiyel bir savaş tehdidi durumunda savaş gemilerinin geçişinin kendi iznine tabi olmasını isterken; İngiltere, Türk tasarısının değiştirilmiş bir halini savunuyordu (Oran, 2001: 373). Ancak bu fikre özellikle Romanya karşı çıktı çünkü bu tür uygulamaların ulusal egemenliğini zedelediği fikrindeydi (Oran, 2001: 373). Ayrıca SSCB de Karadeniz'e kıyıdaş devletlerin lehine düzenlemeleri kabul ettirmeye çalışıyordu. İki ay süren görüşmeler neticesinde, İngiltere'nin kendi tasarısından tavizler vererek Türklerin tasarısını desteklemesi ile birlikte, Boğazlar meselesini kesin

çözüme bağlayan ve Türkiye'nin haklarını iade eden (Eğilmez, 2018: 114) Montrö Boğazlar Sözleşmesi imzalandı.

4.5. Hatay'ın İlhakı

Fransa ile imzalanan Ankara Antlaşmasıyla Hatay millî sınırların dışında bırakılmak zorunda kalmış (Sarıнай, 1996:410) ancak Türkiye anlaşmaya bölgenin ileride özerk bir yönetime kavuşabilmesi için gerekli zemini hazırlayacak özel bir hüküm koydurmayı başarmıştı (Sarıнай, 1996: 410). En başından itibaren bu meseleyi şahsi bir mesele olarak gören Atatürk, bu konuda ne kadar kararlı olduğunu şu sözlerle dile getirmiştir: *"Ben toprak büyütme meraklısı değilim. Barış bozma alışkanlığım yoktur. Ancak sözleşmeye dayanan hakkımızın isteyicisiyim. Onu almazsam edemem. Büyük Meclis'in kürsüsünden milletime söz verdim. Hatay'ı alacağım. Milletim benim dediğime inanır. Sözümü yerine getiremezsem onun huzuruna çıkamam; yerimde kalamam."* (Hatipoğlu, 2015). Atatürk'ün bu kararlığı aslında Hatay'ın geleceğinin nasıl belirleneceğinin de çerçevesini çiziyordu. 1936 yılında Suriye ile Fransa arasında imzalanan ve Suriye'ye bağımsızlık veren antlaşmada İskenderun Sancağı'na dair hüküm yoktu (Armaoğlu, 2005: 348). Uluslararası konjonktürün uygun olduğunu gören Türkiye bu durumu kabul etmedi. 9 Ekim 1936'da Fransa'ya verdiği resmi notada Suriye'ye yapıldığı gibi İskenderun Sancağına da bağımsızlık verilmesini istedi (Armaoğlu, 2005: 349). Fransa yetkinin kendisinde olmadığını ancak meselenin MC'de görüşülebileceğini belirtti ve Türkiye bu teklifi kabul etti. MC 14 Aralık 1936'da meseleye el koydu (Armaoğlu, 2005: 349). Ancak Hatay'daki Fransız Temsilcisinin tavırları ilişkilerinin gerilmesine neden oldu. Hatta Ankara'ya danışılmaksızın bir Seçim Yönetmeliği hazırlanarak MC Konseyine gönderilmesi üzerine sert tepki gösteren Türkiye, 29 Aralık 1937'de, 1930'da imzalanmış olan Türk-Fransız Dostluk Antlaşmasını feshetti (Oran, 2001: 287-288). Bu sırada Atatürk'ün hastalığı da ağırlaşmaktaydı, ancak buna rağmen güney sınırına 30.000 kişilik bir kuvvet yerleştirdi (Oran, 2001: 287-288). Bu güç gösterisi Atatürk'ün ne kadar kararlı olduğunu uluslararası arenada anlaşılması içindi, Türkiye bu ana kadar diplomatik görüşmeleri sürdürmüş ve güç kullanarak sınır genişletme eğiliminde olmadığını göstermişti. Türkiye'nin kararlılığı Avrupa'daki koşullarla birleşip Türkiye'yle ittifak yapmanın önemi arttıkça, İngiltere'den gelen uyarılarla Fransa da geri adım atmak zorunda kaldı (Oran, 2001: 287-288). Seçim komitesi Sancak'tan ayrıldı, yapılan seçimlerde Türkler 40 milletvekilliğinden 22'sini kazandı ve Meclis ilk toplantıda Hatay Cumhuriyeti adını kabul etti (Armaoğlu, 2005: 351). Milletler Cemiyeti'ndeki uzlaşma sonucunda Hatay'ın ayrı bir entite olduğu kabul edildi (Sarıнай, 1996: 407). Türkiye, Montrö'de kazandığı uluslararası hukuk yoluyla hak arama ve elde etme tecrübesini Hatay konusunda da iyi değerlendirmişti (Sarıнай, 1996: 425). Bir sonraki aşama Hatay'ın anavatana katılması idi. Bu bağlamda Hatay Devleti ile dostane ilişkiler geliştirilerek yakın temaslar kuruldu ve 30 Haziran 1939'da Hatay Cumhuriyet'i Türkiye'ye katılma kararı aldı (Eğilmez, 2018: 114).

Kamu diplomasisinde yabancı kamuoyunu dinlemeyi bilmek esastır (Akçadağ, 2010: 6). Atatürk Hatay davasını bizzat, Hatay halkının gereksinimlerini gözeterek Türkiye'nin barışçı ve hukuka saygılı görünümünü bozmadan aşama aşama yürütmüştür. İşgalcilikle suçlanacak herhangi bir argüman vermemeye de büyük özen göstermiştir (Sarıнай, 1996: 426). Bu da onun sadece iç politikada değil, dış politikada da ince bir siyaset izlediğini (Aslan, 2008: 256), ülkenin saygınlığına ve bütünlüğüne zarar vermeden, diplomasiyi hiçe saymadan, barışçıl yolları sonuna kadar kullanarak uluslararası barışa katkı sunma yönündeki iradesiyle uluslararası kamuoyunun gözünde ülkenin siyasi duruşunu bir kez daha gözler önüne sermiştir.

4.6. Sadabad Paktı

Türkiye dış politikada, sınırlarını güvence altına alabilmek amacıyla diğer devletlerle olan ilişkilerini barışçıl bir zemine oturtmak istemiştir (Çelik, 2018: 93). Bu çaba sadece Balkanlar ile sınırlı kalmamış, Ortadoğu ülkelerini de kapsamış ve bu bağlamda bir pakt oluşturulmuştur. Bu Pakt'ın oluşmasında İtalya'nın 1936 yılında Habeşistan'ı işgali etkili olmuştur, çünkü Doğu'ya yönelen İtalyan tehlikesine karşı bu tür bir savunma sistemi kurmak bir zorunluluktan (Armaoğlu, 2005: 346). Gelişen koşullarda, 1935 yılında Türkiye, İran ve Irak arasında Cenevre'de hazırlanan ancak bir türlü imzalanamayan savunma sistemi antlaşmasını imzalayıp yürürlüğe koymamak için hiçbir engel kalmamıştı (Armaoğlu, 2005: 347). Afganistan'ın da katıldığı bu anlaşmaya giden yol,

bizzat İran Şahı ile Atatürk'ün kurmuş olduğu dostluk sayesinde açılmıştır. Atatürk'ün bir sonraki bölümde ele alınacak olan kamu diplomasisi faaliyetleri sayesinde İran Şahı ile geliştirmiş olduğu dostluk, dış politikada önemli bir gücün simgesi haline gelmişti.

8 Temmuz 1937 de Tahran'da Sadabad Sarayında, Türkiye, İran, Afganistan ve Irak arasında Sadabad Paktı adını alan antlaşma imzalandı (Armaoğlu, 2005: 347). Beş yıl için imzalanan bu antlaşma ile taraflar, dostluklarını devam ettirmeyi, Milletler Cemiyeti ve Kellogg-Briand Paktına bağlı kalmayı, birbirlerinin iç işlerine karışmamayı, ortak sınırlarına saygı göstermeyi, ortak çıkarlarını ilgilendiren meselelerde birbirlerine danışmayı, birbirlerine karşı herhangi bir saldırı hareketine girişmemeyi ve bu amacı güden hiçbir siyasi kombinasyona katılmamayı taahhüt ettiler (Armaoğlu, 2005: 347). Başarılı dış politika ile adım adım taşları döşenerek imzalanan bu pakt, Türkiye'nin Ortadoğu'da daha etkin politikalar izlemesini sağlamakla birlikte, bölge devletlerini yönlendiren liderlik potansiyelini de ortaya koymuştur.

5. Kamu Diplomasisi Faaliyetleri

Bir devletin, kendi toplumunun sahip olduğu değerleri iyi anlayıp özümseyerek akabinde uluslararası kamuoyu nezdinde buna bağlı politikalar geliştirmesini hedef alan kamu diplomasisi kavramı, Türk Dış Politikası için önemli bir yere sahiptir. Özellikle Atatürk döneminde bir ulusun yeniden inşası sürecinin her alanda başarıyla tesisi ve eş zamanlı olarak dış politikada izlenen barışçıl, kararlı, saygın, akılcı ve diğer devletleri ürkütmeyen politikalar kamu diplomasisi kavramının içeriği ile tam anlamıyla örtüşmektedir. Çünkü ülkenin tanıtımının anlamlı ve hedefe uygun olarak yapılabilmesinin ön koşulu, tanıtımı yapılabilecek argümanlara ve bir başarı hikâyesine sahip olmaktan geçmektedir.

5.1. Karadeniz Vapuru

Kamu diplomasisi, bir ülkenin diğer ülkelerin halklarına ve karar alıcılarına ulaşarak onların kendi ülkeleri hakkındaki düşüncelerini ve onların gözündeki imajını şekillendirmektedir (McGregor, 2007: 4). Cumhuriyet'in ilanından 3 yıl sonra Galata rıhtımından demir alan (Sabah, 2010) Karadeniz Vapuru kamu diplomasisi adına oldukça önemli bir örnektir. 86 gün süren yolculukla 12 ülkeyi gezen (Ayhan, 2019: 8) bu sergi vapuru, ticari anlamda da diplomasi anlamında da alanında ilk olma özelliği göstermektedir. Kitle iletişim araçlarının sınırlı olduğu bir dönemde Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğundan bile habersiz olan toplumlara yeni Türkiye'nin kalkınmışlığını, modern yüzünü ve üretim kalemlerini tanıtmak hem kültürel hem siyasi hem de ticari açıdan önem arz etmekteydi.

Atatürk, kalkınmanın devamlılığı için devletlerarası ilişkilerin de iyi olması gerektiğinin farkındaydı. Batı ile çeşitli seviyelerde diplomatik ilişkiler kurulmuş olsa da ekonomik ilişkiler yeterince gelişmemişti, buna ek olarak Türkler hakkında birtakım önyargılar da söz konusuydu. Atatürk önderliğindeki aydınlar, Türkleri, Türk değerlerini ve Türk ürünlerini Batı'ya tanıtacakları bir fikir üzerinde düşünmeye başladılar ve dünyada henüz gezici fuar uygulaması yokken (Akyüz, 2019: 26) ülkeyi dünyaya tanıtacak bir Türk gemisi fikrinde karar kıldılar. 1926 yılında, Mustafa Kemal Atatürk'ün: *"Bir gemi hazırlayın. İçine ürettiğimiz malları koyun... Türk insanı binsin gemiye, uygar, güzel görünümlü, kadınlı erkekli, gemide Türk bayrağını dalgalandırın, Avrupa'nın belli başlı ülkelerine, şehirlerine, limanlarına uğrayın, Avrupalıya Türkiye'nin yeni yüzünü gösterin"* (Kayra, 2015: 105) diye talimat verdiği bu proje, modern dönem fuarcılığının Cumhuriyet dönemindeki ilk uygulamalarındandır (Özçelik vd. 2017). Bu gemi Avrupa'nın limanlarını dolaşarak Türk ürünlerini tanıtacak ve Türkiye'nin en aydın, en parlak fertlerinden oluşan heyetle de Türk insanın ne kadar modern olduğunu ve muasır medeniyetler seviyesine ulaşmadaki başarısını Batı'ya gösterecekti. Bu amaçlar doğrultusunda hemen çalışmalara başlandı. Geminin içine Türk malları yerleştirildi, Sanayi-i Nefise öğrencileri gemiyi tablolar, biblolar ve heykellerle süsledi ve ağırlıklı olarak dil bilen, sanatla ilgilenen ve ülkenin gelişmişliğini temsil edebilecek nitelikte bir heyet oluşturuldu (Ayhan, 2019: 9). Ayrıca 47 kişilik Riyaset-i Cümhur Orkestrası da bu heyete eşlik edecekti. Hazırlıkların tamamlanmasından sonra gemi, 12 Haziran 1926'da İstanbul'dan demir aldı. Bona'dan Barselona'ya, Londra'dan Amsterdam'a, Hamburg'dan Stockholm'e, Helsinki'den Leningrad'a, Kopenhag'dan Napoli'ye tam 12 Avrupa hükümetinin 16 limanına uğrayarak; Türkiye'den çıkan hububatları, maden ve her nevi malları Avrupa'ya tanıttı (Ayhan, 2019: 19). Riyaset-i Cümhur Orkestrası gidilen her şehirde parklarda, konser alanlarında ve gemide konserler

verdi. Tüm bu etkinlikler sonucu yaklaşık 65.000 kişi gemiyi ziyaret etti ve çok daha fazla kişi ile de etkileşime geçildi (Ayhan, 2019: 264). Ayrıca, bu gezide sadece halk değil, ülkelerin heyetlerinden de pek çok siyasi ve ticari ziyaretler gerçekleşmiştir. Gemide 16 balo düzenlenmiş ve bunun haricinde 38 ziyafete iştirak edilmiştir (Ayhan, 2019: 264). Fransa'da ispiroto fabrikalarında kullanılmak üzere 100 vagon Türk mısırı ve Türk tütününü için Fransızlarla ticari anlaşmalar imzalanmıştır (Sevgili, 2017).

Türk mallarının yoğun ve ayrıntılı olarak tanıtılmasına imkân veren ve henüz Atatürk'ün pek çok devrimi hayata geçmeden önce Türk kadınının en iyi şekilde temsil edildiği gemi hakkında gidilen her ülkenin basınında Atatürk Türkiye'si hakkında güzel haberler çıkmış, değerli yazılar yayımlanmıştır (Özçelik vd. 2017). 11 Temmuz 1925 tarihli *L'Avenir de L'Est* gazetesi 'Yüzer Türk Sergisi' başlıklı haberinde Bona'nın da güzergâhta olmasını çok arzu ettiklerini yazmıştı; 12 Temmuz 1926 tarihli *Le Figaro* gazetesine göre bu sergi dünyada ilkler arasındaydı ve bağımsızlığını elde etmek için olağanüstü çaba sarf eden bir ulusu tanıtmının en güzel yollarından biriydi (Şencan Gürtunca, 2020: 125-129). *Le Mercure Africain* gazetesi gemideki ticari ürünleri ayrıntılı olarak tanıtmış, *Correspondance D'Orient* gazetesi geminin uğrayacağı tüm güzergâhı tarihleriyle birlikte aktarmış, *L'Echo*, *La Fronde*, *La Liberte*, *L'Ouest Eclair*, *Le Journal*, *L'Afrique du Nord*, *Le Gaulois*, *Hartlepool Northern Daily*, *Western Daily Press*, *Belfast News Letter*, *The Daily Mirror*, *Gloucestershire Echo*, *The Sunday Post*, *The Graphic* gibi çok sayıda gazetede yayınlanan Türkiye'yi, Atatürk'ün başlattığı üretim odaklı kalkınma modelini ve ülkenin ticari ürünlerini anlatan haberler (Şencan Gürtunca, 2020: 125-135) yürütülmüş olan kamu diplomasisi faaliyetinin başarısını ortaya koyan en önemli belgeler arasındadır.

5 Eylül 1926 tarihinde başladığı noktaya tekrar dönen gemi, kendisine yüklenen tüm hedefleri yerine getirmiş ve Batı'nın Türklere dair olumsuz düşüncelerini hızlıca giderebilecek yüksek bir varlık bulmuştur (Ayhan, 2019: 267). Türkiye Cumhuriyeti'nin kısa süre içinde aldığı çağdaş yol, askeri zaferleri iktisadi başarılarla taçlandırmakla kalmamış, Karadeniz Vapuru ile yaptığı çalışma ile de tam bir başarıya ulaşarak tarihteki onurlu yerini almıştır. (Akyüz, 2019: 30). Tüm bu yönleriyle tarihte bilinen ilk gezici fuar olma özelliğini haiz Karadeniz Vapuru, en ince ayrıntısına kadar tasarlanmış bir tanıtım faaliyeti olmakla yetinmemiş, kamu diplomasisinin en önemli amaçlarından olan ekonomik, sosyal ve siyasi kazanımların elde edilmesine imkân tanıyan güçlü bir araca dönüştürmüştür.

5.2. Türkiye'nin Kapılarını Yurtdışından Gelen Bilim İnsanlarına Açması

Türkiye, 1930'lardan itibaren rejim karşıtlığı nedeniyle ülkelerinden siyasi baskı gören ve ülkelerini terk eden çok sayıda bilim ve sanat insanına kapılarını açmıştır. Bu; özellikle üniversiteler bağlamında, reformların yapılmasının yanı sıra, kültürel bir diyalogun da kapısını aralamıştır. İki savaş arası dönemde, özellikle 1933'ten itibaren Nazi yönetimi tarafından işten çıkarılan ve çeşitli baskılarla karşılaşan çok sayıda bilim insanı ve sanatçı vardı (Oran, 2001: 306). Türkiye, Almanya'nın üstü kapalı tehditlerine rağmen bu kişilere ülkesinin kapılarını açmış, hatta İstanbul ve Ankara'ya yerleşen bu kişilerin nitelikli olanlarına devlet kurumlarında ve üniversitelerde iş imkânı sağlamıştır. Atatürk'ün bilime, sanata ve bunları icra eden kişilere verdiği önemin yansıması olan bu faaliyetler aynı zamanda kamu diplomasisinin önemli bir unsuru olan 'dost kazanma' faaliyeti idi.

Türk hükümeti zamanla bu kişilerin Türkiye'deki üniversite reformuna katkı sağlayacağı düşüncesinde haklı çıkmış ve bu kişilerin Türkiye'de çağdaş, demokratik ve bilimsel esaslara dayalı bir eğitim sisteminin oluşturulması yönünde önemli etkileri olmuştur. Bu bağlamda, Batı bilim dünyasının tanıdığı ve orijinal araştırmaları klasik kitaplara geçmiş bilim insanı yetişmesini ve birçok enstitü, klinik, laboratuvar ve kürsü kurulmasını da sağlamanın yanı sıra; içlerinden pek çoğu Türkçe öğrenerek alanlarında ders kitapları yayınlamıştır (Erdem, 2012: 385). Türkiye'nin modern bir eğitim sistemi kurmasına katkı sağlayan bu bilim ve sanat insanlarının çoğunu Almanya'daki Nazi rejiminden kaçan Yahudi asıllı bilim insanları oluşturmaktadır (Oran, 2001: 307), ancak bunun dışında Alman hükümeti tarafından Türkiye'de resmen görevlendirilerek atanan pek çok bilim insanı da bulunmaktaydı (Erdem, 2012: 385). Bu bilim insanları başta Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü olmak üzere Türkiye'nin önemli tarım ve jeoloji kurumlarında da görev yapmışlardır (Arslan, 2005: 30). Ayrıca tüm bu çabalar sırasında Türk ve Alman bilim insanları ve sanatçıları arasında görülen

iş birliği, Alman bilim insanlarının Türkiye'den ayrılmasından sonra da devam etmiş ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında Almanya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin yeniden ele alınmasında kültürel bir temel oluşturmuştur (Türk vd. 2013: 47).

5.3. İran ile İlişkiler

Kamu diplomasinin ana amaçlarından biri devletlerarasında köklü ilişkiler inşa etmektir. Yüzünü Batı'ya dönerken Doğu'yla da barışçıl ve nitelikli bağlar kurmayı önemseyen Atatürk, yüzyıllardır mezhep ayrışması ve yönetimlerin çıkar çatışmaları nedeniyle ilişkilerin gergin olduğu sınır komşusu İran ile ilişkileri normale döndürmek istiyordu. Bu adım Millî Mücadele döneminde önce İran tarafından atılmış ve 1921 yılında ilk olağanüstü İran elçisi Ankara'ya gelerek 30 Haziran 1922'de Atatürk'e itaatnamesini sunmuştur (Dilan, 1998: 74). Atatürk, Cumhuriyet'le birlikte kurulan bu bağı, yeni dış politika anlayışı doğrultusunda daha geniş siyasi alanlara yaymak istemekteydi. Çünkü MC'nin toplu güvenlik ilkelerinin uygulamaları, Almanya, Japonya ve İtalya gibi devletlerin uluslararası hukuk kurallarına aykırı tutumları nedeniyle etkisiz kalmaya başlamıştı ve Türkiye, kendi güvenliğini bölgesel paktlar yoluyla sağlamayı planlıyordu (Soysal, 1981: 102). Ayrıca 1934 yılında kurulan Balkan Paktı da Yunanistan'ın çekinceli tutumu nedeni ile yalnızca Bulgaristan'dan gelecek tehditlerle sınırlı kalmıştı (Atuk, 2017: 223). Haliyle ortak değerlerin, kültürün ve en önemlisi de ortak düşmanın bulunduğu bir ülke ile daha avantajlı bir iş birliği geliştirilebilirdi ve Türkiye için bu ülke İran'dı.

Kayseri Tayyare Fabrikasında üretilmiş olan yerli uçaklardan birini Pehlevi'ye hediye eden Atatürk; Doğu'da önemli bir müttefik olacağı düşünülen bir ülkenin liderine, 9 yıl gibi kısa sürede kendi imkânları ile uçak üretecek konuma gelmiş olan ülkesinin ve gerçekleştirmiş olduğu atılımlarla döneminin çok ötesine geçmiş olan Cumhuriyet'in gücünü göstermiş oluyordu. Bu aynı zamanda dış politikada atılmış önemli bir kamu diplomasisi adımıydı.

İran Şahı'nın 1934'teki Türkiye ziyaretini de bu anlayış çerçevesinde yürüten Atatürk, Şah geleneksel diplomasi yollarının dışında çok daha derinden etkilemek istiyordu. Bunun için sıra dışı bir yöntem tercih etti modern bir devletin önemli unsurlarından olan sanatın gücünden faydalanarak Türkiye'ye gelecek olan Şah onuruna bir opera yazılmasını emretti (Atuk, 2017: 240). 2 ay gibi kısa bir sürede yazılan 3 perdelik operanın ana fikri, iki toplumun binlerce yıllık tarihleri boyunca sahip oldukları kardeşlik anlayışına dayandırılmıştı (Atuk, 2017: 241). Metnin yazımına da müdahil olan Atatürk, İran'da oldukça önemli bir yeri olan *Şehname* destanından esinlenerek oyunun kahramanları olan Tur ve İraç'ın ikiz olarak yazılmasını istemişti (Atuk, 2017: 241). Aynı yollara gidip birbirlerini unutsalar da yüzyıllar sonra buluşup kardeş olduklarını anlayan bu iki kahraman, aslında İran Şah'ını ve Atatürk'ü temsil etmekteydi. Bu gösteride oldukça duygulanan Şah, gösteri bitiminde gözyaşları içinde Atatürk'e sarılmıştır (Yalçın, 1995: 41-47). Atatürk, henüz oteli bile olmayan bir başkentte, iki ay gibi kısa bir sürede yazılıp sahnelenen opera sanatı ile barışı ve kardeşliği simgeleyen (Kahramankaptan, 2006: 26) bir mesaj vermiş ve İran Şahının dostluğunu kazanmıştı.

Ziyareti beklenenden uzun süren Şah, bizzat tanıklık ettiği Atatürk'ün toplum mühendisliği çabalarından çok etkilenmiş ve Tahran'a döndüğünde de Türkiye'yle iyi ilişkileri devam ettirme azmini tazelemiştir (Oran, 2001: 357). Bu bağlamda Atatürk, İran Şahı'nın 1934'teki Türkiye ziyaretini kamu diplomasisi açısından azami fayda sağlayacak şekilde değerlendirmiş ve iki ülke arasındaki dostluk ve bölgesel iş birliğinin temellerini sağlam temeller üzerinde kurmayı başarmıştır.

Sonuç

Bir ulus ekonomik olarak başarılı ve politik olarak istikrarlı görüldüğünde, gücü hem bölgesel hem de küresel düzeyde eşit oranda artmaktadır (Huijgh vd. 2016: 3). Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'ni böyle bir anlayışla inşa ve dizayn etmiştir. Her türlü düşüncüyü önce ulusal boyutu ile ele alan, daha sonra da bunu devletin dış politikada etkin bir yere sahip olması için kullanan bu millî model; içeride istikrarı sağlarken, dışarıda da diplomatik saygınlığı arttırmıştır.

Var olma mücadelesinin hemen ardından yıpranmış bir ekonomi, millî ve eşitlikçi olmayan eğitim ve kendine yetmeyen bir üretim ile karşılaşan Cumhuriyet yönetimi, modern güç unsurlarını o dönemde doğru tespit ederek kendine hedefler belirlemiş ve öncelikli olarak kalkınma odaklı bir yönetim planı sergilemiştir. Çünkü devletin varlığını sürdürebilmesi ve sonsuza dek yaşaması, çağın gereklerine ayak uyduracak modern bir devlet sistemi ile mümkündür. Bu modern devlet sistemi, millî

stratejiden yana olmuş; bir başka deyişle, Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesine yol açtığını düşünülen koşulların, Cumhuriyet döneminde tekrar oluşmaması için öncelikle millî kimliğin oluşturulması sağlanmıştır (Çiftçi, 2007: 97). Bu bağlamda, başta ekonomi, siyaset, eğitim, kültür, sanat ve tarım olmak üzere; diğer devletlerle rekabete girebilecek kalkınmışlıkta, çağa ayak uydurabilecek donanımda ve kendine yetebilecek kabiliyette bir devlet kurgusundan hareketle iç ve dış siyasetin rotası belirlenmiş ve uluslararası arenada güçlü olmanın temelini oluşturan dönüşümler gerçekleştirilmiştir. Atatürk, içerideki ve dışarıdaki kalkınmaya eş zamanlı olarak odaklandı ve kalkınmayı sağlayacak her konuda Cumhuriyet'in karakterine uygun inkılaplar yaptı. Bu inkılaplar Batı uygarlığının modern, çağdaş, bilim ve tekniğe dayalı yapısını temel alırken, aynı zamanda da Türk milletinin yüzyıllardan beri oluşan karakterini ve kültürünü de yansıtıyordu. Türkiye Cumhuriyeti; 10 yıldan daha kısa bir sürede modernleşmenin önündeki tüm engelleri ortadan kaldırarak kendi uçağını kendi yapan, tarımda kullanılan motorların yakıtlarını kendi üreten, ulusal değerleri çağdaş yöntemlerle işleyip zenginleştiren, milletinin daha güçlü ve refah içinde olmasını sağlayan, eğitimini çağdaş ülkeler seviyesine çıkarmak için etkili bir araç olarak kullanan ama her şeyden önce kendi kendine yeten bir Cumhuriyete dönüştü. Böylece, Batı modernleşmesinin yüzyıllara yayılan aşamalı değişim süreçleri, Türkiye toplumunda çok daha kısa ve çok daha etkili bir şekilde gerçekleşti.

Dış politikadaki birikmiş sorunları ortadan kaldırıp yeni ortaya çıkan gelişmelere ayak uydurmayı önemseyen Atatürk, Cumhuriyetin çağdaş uygarlıklar arasında hak ettiği yeri almasının başarılı bir iç politikanın yanı sıra, etkin bir dış politika ve sağlam temeller üzerine kurulmuş ilişkiler sayesinde olabileceğini biliyordu (DB, 2020). Bu bağlamda dış politikadaki her türlü meseleye akılcı ve rasyonel bir bakış açısı ile yaklaşmıştır; bu yaklaşım, maceracı ve yayılmacı eğilimleri reddeden, yurttan barışın sağlanmasının ancak dünyadaki barışın sağlanması ile mümkün olduğunu savunan, bunu yaparken de kendi ülkesinin bağımsızlığından asla ödün vermeyen barışçıl ve aynı zamanda saygın bir yaklaşımdır (DB, 2020).

Atatürk döneminde bölgesel ve uluslararası güven ve istikrar ortamının yaratılması için ciddi bir çaba sarf edilmiş ve çok kısa bir sürede, Afganistan'dan Yunanistan'a İngiltere'den İran'a üst düzey devlet yetkililerinin ziyaretine tanıklık edilmişti. Tüm bu ziyaretlerin nedeni; tarihte bir devrim yaparak parçalanmış bir imparatorluğun enkazından genç, dinamik, aydınlık, özgür ve uygar bir millet ve devlet ortaya çıkaran Atatürk'ün eşsiz kişiliğini yakından görmek ve onu yakından tanıyarak fikirlerinden, görüşlerinden faydalanmaktır (Gökçen, 1982: 341). Uluslararası arenada olumlu tepkiler ile karşılanan bu etkin bir o kadar da saygın ve kararlı dış politika, diplomatik başarıları da beraberinde getirmiştir. Türkiye; pek çok ülkenin aksine, dönemin en önemli uluslararası kuruluşu olan Milletler Cemiyeti'ne davet edilerek üye olan ilk ve tek ülke olmuş, çeşitli paktlar çerçevesinde benzer çıkarılara sahip ülkelerle iş birliği yapma imkânı yaratmış ve bölge devletlerini yönlendiren liderlik potansiyelini de ortaya koyarak Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile Boğazlar'da tam egemenliğini sağlamış, Misak-ı Milli'nin önemli bir parçasını oluşturan Hatay meselesini savaşmadan, diplomasi alanının dışına çıkmadan kendi lehine çözmeyi başarmış ve böylece uluslararası platformlarda görüşlerine önem verilen bir ülke haline gelmiştir.

İç ve dış siyasette gerçekleştirilen bu önemli atılımların ülkenin imajını, etki sahasını ve gücünü arttırdığı tartışılmaz bir gerçekliktir. Ancak bu gücün, ülkenin sahip olduğu cazibe unsurlarını da içerecek bir şekilde dış dünyaya tanıtılması da ihmal edilmemiş ve kamu diplomasisinin bugün bilinen bütün unsurları o dönemde başarılı bir şekilde kullanılarak ülkenin geldiği nokta yabancı devletler ve onların kamuoyu nezdinde anlatılmıştır. Bu faaliyetler Batı ülkelerindeki Türkiye'ye dair daha önceki olumsuz algıyı değiştirmeye yönelik oluşturulan Karadeniz Vapuru projesinden İran Şahı adına yazılan operaya, yurtdışından gelen bilim insanlarına ve sanatçılara ülkenin kapısını açmaktan ülkenin sınırları dışında başarılı bir Türk lobisi oluşturmaya değin çeşitlilik göstermektedir. Bu bağlamda izlenen tüm politikalarda, Atatürk'ün kendi ülkesinin hikâyesini anlatabilmek adına karşı tarafın da kültürünü, tarihini ve psikolojisini çok iyi analiz ettiği; elde ettiği bu analizleri hedefleri doğrultusunda yönlendirebildiği ve akabinde uygun politikalar üretmek için çağının çok ötesinde faaliyetler gerçekleştirdiği görülmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti bugün uluslararası sistemi domine eden yumuşak gücü, ülkesinin uluslararası kamuoyunda daima etkili bir statüye sahip olmak için kullanmak istiyorsa; ülkesini

varlık mücadelesinden başarıyla çıkaran ve eğitim, sanat, ekonomi, tarım ve siyaset gibi pek çok alanda öz kaynakların tüm imkânlarını seferber ederek ülkeyi zamanının çok ilerisine taşıyan kurucu liderini daha iyi anlamalı, onun politikalarını ve düşüncelerini doğru analiz etmelidir. Bu, kamu diplomasisi ekseninde ülkemize büyük yarar sağlayacağı gibi, Türkiye Cumhuriyeti'nin asli hedefi olan çağdaş, demokratik, içeride kendine yeten ve dışarıda saygınlığını taviz vermeden muhafaza eden bir ülke olarak varlığını en prestijli ve güçlü şekilde devam ettirmesine de imkân sağlayacaktır.

Kaynakça

- Akalın, G. (1975). *Tarımın Sosyo Ekonomik Yapısı: Vergileme ve Gelişme*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları. No: 384. Ankara.
- Akçadağ, E. (2010). "Dünya'da ve Türkiye'de Kamu Diplomasisi". *TASAM Kamu Diplomasisi Enstitüsü*. <http://www.kamudiplomasisi.org/pdf/emineakcadag.pdf> (Erişim: 08.02.2020).
- Akdeniz Üniversitesi (2020). "Atatürk ve Tarım". <http://ziraat.akdeniz.edu.tr/ataturk-ve-tarim/> (Erişim: 08.02.2020).
- Akpınar, D. (2017). "Kayseri Tayyare Fabrikası". *Tarih Okulu Dergisi*. 10(31): 203-233.
- Akyüz, E. (2019). "Atatürk ve Karadeniz Vapuru". *Bütün Dünya*. Temmuz: 26-30.
- Alumni Association (2008). "What is Public Diplomacy?". <http://www.publicdiplomacy.org/1.htm> (Erişim: 02.02.2010).
- Anaz, N. (2018). "Bir Dış Politika Söylemi Olarak Yumuşak Güç". <https://www.star.com.tr/acik-gorus/bir-dis-politika-soylemi-olarak-yumusak-guc-haber-1302612/> (Erişim: 01.02.2010)
- Armaoğlu, F. (2005). *20.Yüzyıl Siyasi Tarih Cilt 1-2*. Alkım Yayınevi. İstanbul.
- Arıoba, Ç. (1982). *Cumhuriyet'in Kuruluş Yıllarında Türkiye'nin Tarımsal Yapısı ve Tarıma Yönelik Politikaları*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları. Ankara.
- Arslan, M. (2005). "Cumhuriyet Dönemi Üniversite Reformları Bağlamında Üniversitelerimizde Demokratiklik Çalışmaları". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 1(18): 23-49.
- Aslan, T. (2008). "Siyasi, Sosyal ve Kültürel Açından Atatürk'ün Liderliği Üzerine Bir Deneme". *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*. 32(2): 246-256.
- Atuk, M. V. (2017). "İran Şahı Rıza Pehlevi'nin Türkiye Ziyareti". *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*. 17(5): 219-241.
- AAKMA (2020). "Atatürk Döneminde Kurulan Kurum ve Kuruluşlar". Avustralya Atatürk Kültür Merkezi Araştırmaları. <https://ataturk.org.au/ataturk-2/ataturk-doneminde-kurulan-kurum-ve-kuruluslar/> (Erişim: 06.02.2020).
- Ayhan, P. (Ed.). (2019). *Atatürk'ün Sergi Vapuru*. İleri Yayınları. İstanbul.
- Barlas, D. (2017). "Milletler Cemiyeti'nde Türkiye: İyimserlik ve Kuşku Arasında". *Uluslararası İlişkiler*. 14(55): 93-108.
- Boratav, K. (2018). *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2015)*. İmge Kitabevi Yayınları. Ankara.
- Bozoklu, D. (2003). "Atatürk Döneminde Bankacılık Sistemine ve Gelişimine Genel Bir Bakış". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. 55(19): 269-315.
- Bucak, E. B. (1993). *Türkiye'nin Eğitim Politikaları ve Siyasi Parti Ödülleri*. Adım Yayınları. Ankara.
- Cem, İ. (1977). *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul.
- Cull, N. J. (2009). *Public Diplomacy: Lesson from the Past*. Figueroa Press. Los Angeles.
- Cumhuriyet (1933). 22 Teşrinievvel 1933 baskısı.
- Cumhuriyet (1934). 1 Mayıs 1934 baskısı.

- Çeçen, A. (1974). *Halkevleri: Atatürk ve Halk Evleri*. TTK Yayınları. Ankara.
- Çelik, M. E. (2018). “Türkiye’nin Sadabad Paktı Ekseninde Şekillenen Ortadoğu Politikası”. *International Journal of History*. 10(8): 93-108.
- Çiftçi, K. (2007). “Tarih Kimlik ve Türkiye’nin Belleğinin Dış Politikası”. *Akademik İncelemeler*. 2(1): 97-107.
- Çiftçi, K. (2018). “Westphalia-Sistemi’ne Karşı ‘Millet-Sistemi’ Söylemi ve Soğuk Savaş Sonrasında Uluslararası Siyaset”. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*. 10(19): 685-705.
- DB (2020). “Atatürk Döneminde Türk Dış Politikası”. T.C. Dışişleri Bakanlığı. <http://www.mfa.gov.tr/ataturk-doneminde-turk-dis-politikasi.tr.mfa> (Erişim: 08.02.2020).
- Dedekoca, E. (2018). “Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası: Siyasi Bağımsızlık Ekonomik Güçten Geçer”. *ANKA Strateji Dergisi*. <http://ankaenstitusu.com/ataturk-donemi-ekonomi-politikasi-siyasi-bagimsizlik-ekonomik-gucten-gecer/> (Erişim: 06.02.2020)
- Değerli, E. (2008). “Türkiye’nin Balkan Ülkelerine Yakınlaşma Çalışmaları: Balkan Paktı”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 9(2): 115-129.
- Demir, G. Y. (2010a). “Türk Tarih Tezi ile Türk Dil Tezinin Kavşağında Güneş-Dil Teorisi”. *U.Ü Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 19: 385-396.
- Demir, N. (2010b). “Demokrasinin Temel İlkeleri ve Modern Demokrasi Kuramları”. *Ege Akademik Bakış*. 10(2): 597-611.
- Dilan, H. B. (1998). *Atatürk Dönemi Türkiye’nin Dış Politikası (1923-1939)*. Alfa Yayınları. İstanbul.
- Donat, İ. (2016). “Atatürk’ün Tarım Politikası”. <https://www.bloomberght.com/yorum/irfan-donat/1943447-ataturkun-tarim-politikasi> (Erişim: 07.02.2020)
- Eğilmez, M. (2018). *Değişim Sürecinde Türkiye*. Remzi Kitabevi. İstanbul.
- Erdem, A. R. (2012). “Atatürk’ün Liderliğinde Üniversite Reformu: Yükseköğretim ve Bilim Tarihimizde Dönüm Noktası”. *BELGİ Dergisi*. 4:376-385.
- Gediklioğlu, Ş. (1991). *Türkiye’de Yaygın Eğitimden Çağdaş Eğitime*. Kadioğlu Matbaası. Ankara.
- Hacettepe Üniversitesi (2020). “VII. Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası”. <http://www.ait.hacettepe.edu.tr/egitim/ait203204/II7.pdf> (Erişim: 08.02.2020).
- Hatunoğlu, E. (2010). *Biyoyakıt Politikalarının Tarım Sektörüne Etkileri*. DPT Uzmanlık Tezi. Ankara.
- Haytoğlu, E. (2013). “Atatürk’ün Dış Politika Anlayışında Gerçeklik”. *Belgi Dergisi*. 5: 589-594.
- Huijgh, E. ve J. Warlick (2016). “The Public Diplomacy of Emerging Powers, Part I: The Case of Turkey”. <https://www.uscpublicdiplomacy.org/sites/uscpublicdiplomacy.org/files/useruploads/u35361/The%20PD%20of%20Emerging%20Powers.pdf> (Erişim: 09.02.2020).
- Huyghe, F. B. (2016). *Diplomatie Publique. Le Retour*. http://www.huyghe.fr/actu_296.htm (Erişim: 09.02.2020).
- İlgürel, S. (1975). “Türkiyat Enstitüsü”. *Türk Kültürü*. 158: 103-105
- İnan, A. (1972). *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Beş yıllık Sanayi Planı 1933*. Türk Tarih Kurumu Yayını. Ankara.
- İslam, İ. (1999). “Atatürk, Cumhuriyeti ve Millî Kimlik”. *Erdem Dergisi*. Cumhuriyet Özel Sayısı 3. 11(33): 766-775.

- Kahramankaptan, Ş. (2006). *Atatürk, Saygun ve Özsoy Operası*. Sevda-Cenap And Müzik Vakfı Yayınları. Ankara.
- Kayra, C. (2015). *1923-1950 Devletçilik, Altın Yıllar – I. Cilt*. Tarihçi Kitabevi, İstanbul.
- Kelkitli, F. A. (2017). “İki Savaş Arası Dönemde İtalya’ya Karşı Balkanlar’da Bir Dengeleme Politikası Denemesi: Balkan Antantı”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 72(2): 423-443.
- Kissinger, H. (2014). *Diplomasi*. İbrahim H. Kurt (Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul.
- McGregor, J. (2007). “Asialink”. *Committee Hansard*, 15 March 2007.
- Koç, C. (2000). “İzmir İktisat Kongresi’nin Türk Ekonomisinin Oluşumuna Etkileri”. *Atatürk Dergisi*. 3(1): 145-167.
- Nye, J. (1990). *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*. Basic Books. New York.
- Nye, J. (2004). “Soft Power and American Foreign Policy”. *Political Science Quarterly*. 119(2): 255-270.
- Nye, J. (2005). *Yumuşak Güç*. 1. Bs. Reyhan inan Aydın (Çev.). Elips Yay. Ankara.
- Okur, M. (2005). “Millî Mücadele ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Millî ve Modern Bir eğitim Oluşturma Çabaları”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 5(1): 199-217.
- Oran, B. (Ed.). (2001). *Türk Dış Politikası Cilt I. İletişim Yayınları*. İstanbul.
- Özbudun, E. ve A. Kazancıgil (Eds) (1981). *Atatürk: Founder of a Modern State*. C Hurst & Co. London.
- Özçelik, Ö. ve G. Tuncer (2007). “Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 9(1): 258-263.
- Özçelik, M. H. ve M. Güneş (2017). “Türklerin Atasından Fazlası/Mustafa’dan Atatürk’e” Lambert Academic Publishing, Germany, 229-236. <http://m.zabitan.net/metin.aspx?ID=1836> (Erişim: 11.02.2020).
- Öztürk, O. M. (2004). *Dış Politikada Kriz Yönetimi*. Odak Yayın Evi. Ankara.
- Polatlı, A. (2018). “Atatürk’ün Siyasi Kişiliği”. <https://www.makaleler.com/ataturk-un-siyasi-kisiligi> (Erişim: 07.02.2020).
- Potter, E. (1998). “Canada and the New Public Diplomacy”, *International Journal*. 58(1):43-64.
- Sabah(2010).“Karadeniz Vapuru’ nun Hikâyesi ”. https://www.sabah.com.tr/galeri/kultursanat/karadeniz_vapurunun_hikyesi/7 (Erişim: 09.02.2020).
- Sarıkoçuncu, A. ve M. Kayıran (1998). “Atatürk, Atatürk, Cumhuriyet ve Türk Tarımı: Atatürk’ün Tarım Politikası ve Sonuçları”. *Erdem Dergisi*. 11(31): 216-241.
- Sarımay, Y. (1996). “Atatürk’ün Hatay Politikası II”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. 12(34): 407-426.
- Sarpkaya, R. (2002). “Atatürk’ün Eğitim Politikasının Kaynakları ve Temel İlkeleri”. *Eğitim ve Bilim*. 27(126): 3-9.
- Savrun, E. (2018). “Atatürk Dönemi Türk Siyasal Hayatı” H. Acar (Ed) *Türk Siyasal Hayatı-Osmanlı Modernleşmesinden Günümüze içinde* (155-200 ss). Nobel Yayınevi. Ankara
- Senemoğlu, N. (2020). “Atatürk ve Eğitim”. <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~n.senem/makaleler/ataturk.htm> (Erişim: 05.02.2020).
- Sevgili, S. (2017). “Karadeniz: Seyr-i Türkiye” Belgeseli. <https://www.youtube.com/watch?v=mPNXKiT1Vb0> (Erişim: 15.02.2020).

- Signitzer, B. ve C. Wamser (2006). "Public Diplomacy: A Specific Governmental Public Relation Function" in *Public Relations Theory II*. H. Botan ve Vincent Hazleton (Eds). Lawrence Erlbaum Associates.
- Smith, A. D. (1999). *Millî Kimlik*. İletişim Yayınları. İstanbul.
- Soysal, İ. (1989). *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*. I. Cilt (1920-1945). Basımevi. Ankara.
- Şencan Gürtunca, E. (2020). *Genç Cumhuriyet Karadeniz Vapurunda*. Libra Kitap. İstanbul.
- Şimşek, U. ve S. Ilgaz (2010). "Küreselleşme ve Ulusal Kimlik". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Cilt 9(1): 189-199.
- Tayhani, İ. (2001). *Atatürk'ün Bağımsızlık Politikası ve Uçak Sanayi (1923-1950)*, Türk Hava Kurumu Yayınları. Ankara.
- TMMOB (2007). "Biyoyakıtlar ve Biyoyakıt Teknolojileri Sempozyumu". Kimya Mühendisleri Odası ve Ziraat Mühendisleri Odası. http://www.kmo.org.tr/resimler/ekler/d0eb8efbc17cf50_ek.pdf (Erişim: 07.02.2020).
- Tongul, N. (2004). "Türk Harf İnkılabı". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. 9(33-34): 103-130.
- Türk, F. ve S. Çınar (2013). "Türkiye ile Almanya Arasındaki Bilimsel İlişkiler: Türk-Alman Üniversiteleri". *Gazi Akademik Bakış*. 7(13): 45-65.
- Tzu, S. (2019). *Savaş Sanatı*. Çev. Giray Fidan, Pulat Otkan. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul.
- Uğur, H. Z. (2016). "Türk Boğazlarının Önemi ve Montrö Sözleşmesi İle Sağlanan Denge Rejimi". *International Journal of AFRO*. 2:36-47.
- Uluslan, Ş. (2008). "Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne Girişi". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 7(16-17): 237-258.
- Unan, N. (Ed.) (1959). *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları. Ankara.
- Wenger, A. (2001). "The Growth of Soft Power and the Challenges of Global Governance". *Information & Security*. 7: 5-11.
- Yalçın, E. (1995). "Cumhuriyet Döneminin İlk Lirik Sahne Eseri Özsoy Operası". *Toplumsal Tarih*. 4(24): 42-43.
- Yavi, E. (2001). *Batırılan Bir Ülke Nasıl Kurtarılır? Günümüz Türkiye'sine Kıssadan Hisseler*. Yazıcı Yayınevi. İzmir.
- Yıldız, M. (2015). *Demokrat Parti Dönemi Türkiye'de Sanayi Politikaları*. Fırat Üniversitesi. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Elazığ.

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

04/03/2021

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

29/06/2021

Dr. Öğr. Üyesi Murat KADİROĞLU

Kocaeli Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi
Batı Dilleri ve Edebiyatı
İngiliz Dili ve Edebiyatı
destvala@yahoo.com

CONSTRUCTING NATIONAL IDENTITY: W. B. YEATS' POETRY

Abstract

Yeats is the most prominent devotee and initiator of the Irish Literary Revival in the early 20th century. Irishness/Irish culture was a theme he handled since his early ages. His poetic themes ranging from love to the art of poetry are preoccupied with the theme of Irishness reinforced with images and stories from Irish/Celtic mythologies and present Irish sites. Yeats' praxis of mythic/past elements together with Irish sites in his poetic universe creates bondage between old and present Irishness. Hence his poetry is turned into a declaration of opinions and intentions on an idealized Irish culture. This study aims at presenting how Yeats is manifesting an ideology to fight for a heritage and national identity by visiting Irish and Celtic mythologies as well as current Irish sites, thus creating a performative discourse in his poetry that promotes conceptual and practical understanding of Irishness to be exercised.

Keywords: W. B. Yeats, National Identity, Irishness, Irish Mythology, Irish Sites.

ULUSAL KİMLİĞİN İNŞASI: W.B. YEATS'İN ŞİİRİ

Öz

Yeats, 20. yüzyılın başlarındaki İrlanda Edebi Uyanışı'na kendini adayan ve kuruluşunda yer alan önemli bir şahsiyettir. İrlandalılık veya İrlanda kültürü de erken yaşlarından itibaren ele aldığı hem ilk hem de geç temalardan biridir. Aşktan şiir sanatına kadar uzanan şiirsel temaları bile İrlanda/Kelt mitolojisi ve bugünkü İrlanda ile ilgili mekânsal imgeler ile yoğrulmuştur. Çelişkili görünse de Yeats'in mitolojik/tarihsel unsurları İrlanda'ya özgü bugünün mekanlarıyla birlikte kullanması, eski ve şimdiki İrlandalılık arasında bir bağ oluşturur. Böylelikle şiirleri, idealize edilmiş İrlanda kimliği üzerine fikirlerinin ve temennilerinin bir deklarasyonu haline gelir. Bu çalışmanın amacı, Yeats'in İrlanda/Kelt mitolojilerinin yanı sıra İrlanda'ya özgü mekânsal öğeleri ele alarak bir miras ve kimlik için mücadele etme ideolojisini nasıl ortaya koyduğunu ve böylece şiirinde İrlandalılığın tatbik edilebileceği kavramsal ve pratiğe dönük bir anlayışı destekleyen performatif bir söylem yarattığını ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: W. B. Yeats, Ulusal Kimlik, İrlandalılık, İrlanda Mitolojisi, İrlanda Mekânları.

Introduction

Late 19th century was a dynamic period for the capital of the great empire, London, which was home to great manufacturers and booming industries, and hope for an ever-increasing flow of immigrants. This magnetic city was an attraction and inspiration for the artists and literary figures from all over the world. Yet for Yeats, London was the place of an exile. Away from his native land Ireland, more specifically Sligo where he would spend his summers with his mother's people as he states in his *Autobiographies*, living in London made him feel like he was deprived of whatever he most cared for (Yeats, 1999: 59) as he "longed for a sod of earth from some field [he] knew, something of Sligo to hold in [his] hand" (58). Yeats' interest in Sligo and love for this place was sealed as the county became the primary fountain of his inspiration when he started to write. His works, particularly those in his earlier career, can be regarded as the paragon of his fascination with the landscape and the ancient history of Sligo, and of Ireland in general. In an attempt to reintroduce the myths and legends of his country and the common heritage of his nation, which was in some way part of the sectarian and ideological dispute, Yeats, like several other important literary men and women of his era, composed and edited books dealing with Irish folklore such as *Fairy and Folk Tales of the Irish Peasantry* (1888), *Irish Fairy Tales* (1892) and more popular one *The Celtic Twilight* (1893). The last one was so favoured that it gave the Irish Literary Revival its popular alternative name which, in turn, shows the influence of Yeats in the movement (Pokorná, 2012: 17-18). In addition, Yeats with his friend Lady Gregory established the national Irish Literary Theatre through which he aimed "to bring into the town the memories and visions of the country and to spread everywhere the history and legends of medieval Ireland and to fill Ireland once more with sacred places" (Yeats, 1999: 438). Yeats attempted to create a distinct, authentic national literature that played a crucial role in the establishment and aesthetic development of the Irish Literary Revival by employing Celtic myths, natural pictures of Ireland, legends, and local stories. Such a stance was also a reaction to the dominant English pressure in all fields of life. Yeats' approach to literature, in this sense, was functional together with having an aesthetic agenda as it helped to revive a national consciousness and form the nation's cultural identity free from the influence of English culture and supremacy.

Beginning from the Anglo-Norman invasion of the country in the late 12th century, Ireland and the Irish nation had been exposed to the hegemony of English rule. Throughout the centuries, Irish people were treated as the inferior other and the contrasting image of the Anglo-Saxons while the rich natural resources of the land and the workforce of its native people were continually exploited to feed the English and enhance their imperial power (Diarmud, 2012: 409). However, history has shown that particularly the nineteenth century was a notable era since during this time, the effects of the British administrative policies in Ireland resulted in rather destructive outcomes such as the exploitation of Irish lands, the discrimination among people and a systematic manipulation and form of acculturation especially through the means of education. The establishment of the national schools in Ireland around the 1830s by the British government had a self-evident imposition on educational transformation. In his article titled "The National System of Education, 1831–2000", Tom Walsh summarises the despotism and ideological turn at the Irish schools where the new curriculum aimed to "imbue in children a sense of belonging to the Empire and to instil a sense of loyalty to colonial values and structures" and as a result, "any distinct reference to Irish culture or history was avoided" (2016: 28). The monolingual children (native speakers of Irish Gaelic) of Irish lands were excessively encouraged to learn English now. Any statement that seemed pernicious for its potentiality of arousing nationalistic sentiment in the Irish such as "This is my own, my native land," was taken out of reading books, and the new generation of Irish students "was taught to thank God for being 'a happy English child'" (Green, 1911: 247). Happiness, in fact, seemed quite far for the Irish, but particularly for the Irish peasantry in years to come. During the Great Famine, over one million Irish died either from acute starvation or from famine-related diseases, while, at the same time, a large number of food including herds of cattle worth millions of pounds continued to be exported from Ireland to England and other parts of the British Empire. Famine undeniably decreased the population of Ireland, especially the population in rural areas; however, death was not the only factor for such a decline. Emigration also led to crucial demographic change. A great number of people, around one million, which was more than ever before, left their home and looked for a living with better conditions in other countries, particularly in England and North America. The depopulation in the

country was then regarded - using the popular phrase in contemporary English economics – as the clearance of “the surplus population”, “the overstock tenantry” (1911: 232-233). The influx of Irish immigrants into especially those countries led to a great deal of increase in the number of Irish population, which was regarded as high in rate. As one of the plausible out-turns of such a rapid demographic change, they were lacking many opportunities resulting in an increase in criminality among the Irish population. Roger Swift, an expert on Irish sociological history, comments that this crime rate, in turn, was interrelated with the growth of Hibernophobia, meaning anti-Irish sentiment. Distaste and animosity towards the Irish and their culture – which was also deeply rooted and effectively correlated with anti-Catholicism – became widespread among the British and their descendants, the Anglo-Americans (1997: 411). Although belonging to an Anglo-Irish Protestant family, William Butler Yeats nevertheless experienced the discrimination and antagonism directed particularly against the Catholic lower-class Irish. In his autobiography, he reminisces his school days, especially the mockery, assault, and harassment targeting him by the other schoolboys who often called him insulting names for being Irish (Yeats, 1999: 59). Political factors such as the independent movements, organisations, and insurrections of the Irish nationalists, together with the economic rivalry between the poverty-stricken Irish workers who were willing to work even for meagre wages and the workers of the host society contributed to the anti-Hibernian attitude (Swift, 1997: 411-412). In such an atmosphere, Irish people continued to hold on to their identity and resisted full assimilation. In Ireland, the nationalist spirit was ever growing. For instance, in the voluntary colleges, the Irish child was learning the seclusive language, his history and the music of his country which was an important part of an authentic Irish culture. Following the efforts of nationalist organisations, notably the Gaelic League, which sought a revival of the Irish language - then associated with poverty and a range of other pejorative adjectives - that made language and nationalism seem inseparable, a new spirit of self-awareness, perception and public duty emerged and, in some ways, brought together the “Catholic and Protestant, landlord and peasant. And through all creeds and classes a desire has quickened men to serve their country in its social and industrial life” (Green, 1991: 248). For Yeats it was through literature – more precisely through a passionate look at the past and present – that the inherent distinct identity and unity Ireland once possessed could be re-established. Therefore, the purpose of this paper is to portray Yeats’ sense of nationalism and his use of romantic Irish elements, namely Ireland’s ancient past and natural landscape in an attempt to create a unique Irish literature. He was well-aware that such an enterprise was only possible by setting role models for the Irish people and thus displaying the grandiosity of Irish heritage. Borrowing John L. Austin’s term “performative” (1962: 6), Yeats tried to create for Irish people a performative world where they could believe that it was possible to act and prove that they existed. This study will take ‘performativity’ as its definitive beginning (rather than presenting a detailed account of it) and illustrate how Yeats tries to transform the Irish self-perception through his poetry by portraying national role models. Apart from that, the theory of “place-identity” developed by Proshansky et al. will be employed to demonstrate how Yeats’ creation of ideal places upgraded the sense of self-identity to national identity.

1. Yeats’ Mythic Poetry: Construction of an Identity

Performativity is the discursive and linguistic practice that creates social relations. Austin calls it “performative utterances” and states that “the issuing of the utterance is the performing of an action” (1962: 6). There is a strong relationship between the word and action, which reveals that words are more than linguistic entities and hence are social actions themselves. “Performativity is the power of language to effect change in the world: language does not simply describe the world but may instead (or also) function as a form of social action” writes Jillian R. Cavanaugh, the professor of anthropology¹. Similarly, mythology has such an effect, and Yeats emphasized the crucial role of myths and legends in developing a distinct national identity by asking this question: “Have not all races had their first unity from a mythology that marries them to rock and hill?” (2018:

---

¹ "Performativity". In *obo* in Anthropology. 10 Nov. 2020.

<<https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199766567/obo-9780199766567-0114.xml>>.

167). Accordingly, he turns in his poetry to the ancient past of his homeland, taking the material for many of his works from the legends and myths of Celtic origin, thus bringing mythical times into the present to encourage his people to claim an identity. The poem "Cuchulain's Fight With the Sea" is one of those works which, in a narrative form, retells the story of Cuchulain, the legendary great Irish warrior of the Ulster cycle. According to the ancient Irish saga, Cuchulain unwittingly kills his son only learning at the last moment that it was his son with whom he was actually fighting and against whom he struck the fatal blow as Yeats' poem puts it:

Again the fighting sped,
But now the war-rage in Cuchulain woke,
And through that new blade's guard the old blade broke,
And pierced him. 'Speak before your breath is done.'
'Cuchulain I, mighty Cuchulain's son.' (1989: 30)

With no other hero to match him, Cuchulain was the strongest and most renowned warrior of the Irish saga who is best known for his solo defence of his homeland Ulster against the enemy forces of a great number. He was a hero and had the determination to meet death bold upright tying himself to a rock in his last moments of life so that he could die standing up, facing his enemies. This legendary hero of mythical past served as an inspiration for Yeats – and for many literary figures such as J. M. Synge and Seán O'Casey during the Irish Revival – in composing various poems and plays. Even just a couple of weeks before his death, when Yeats' health was deteriorating steadily and when he was quite aware of the fact that his time was running short, Cuchulain continued to inspire Yeats and stimulated him to compose a play called *The Death of Cuchulain* and a poem, "Cuchulain Comforted", which was inspired by the same hero (Schuchard, 1998: 348).

The heroic deeds of Cuchulain, which was popularized through many works, most particularly through the nineteenth-century literary outputs, secured the place of the greatest hero of the Ulster cycle as the most idealized figure in all Irish legends once again. Cuchulain was "the most complete ideal of Gaelic chivalry" who helped revive the dignity of the Irish nation (qtd. in Pokorná, 2012: 35). As mentioned before, discrimination, disequilibrium, and enmity towards the Irish were common during the nineteenth century. The Irish, especially the Irish poor, criminality, and the disorder in England and North America were regarded widely as synonyms. Such association was sociologically natural and self-evident. For this very reason, the Irish came to be the convenient whipping boy for the social ills. This kind of enmity, or to put it in another word, racism, unsurprisingly "formed an integral component of the negative side of the Irish stereotype" (Swift, 1997: 399). The introduction and illustration of the Irish in the whole spheres of life were derogatory. Kerry Soper, a well-known critic of art, explicates this inclination in his article. The application of anti-Catholic ideological propaganda, the theory of social Darwinism, the study of physiognomy and phrenology, the anthropological claims of the African roots of the Irish Celts, and the firm belief in the superiority of "white" race and culture helped create the ungracious, iconic Irish stereotypes which were commonly illustrated in the English and American cartoons during particularly the late nineteenth century. For instance, in the English *Punch*, an Irish man was depicted as having an ape-like face and posture, a sign of primitiveness and evolutionary backwardness. In addition, the dehumanized Irish was often portrayed as drunk, garrulous, lazy, aggressive, and stupid (2005: 263-265). Yeats was fighting against the newly established prejudices. Against the inferiority ascribed to the Irish ethnic group by the English and their American counterparts, Yeats' works asserted the glory and greatness of Irish identity and heritage. The great heroes belonging to the ancient Irish history such as Cuchulain helped Irish people to take pride in their origin. Moreover, in a time of struggle for freedom, the heroes of legendary Irish past, most particularly Cuchulain, the greatest knight of the Red Branch, served as a model for many Irish nationalists thanks to Yeats. The characteristic features of the Cuchulain, that is, his bravery, determination, and self-sacrifice became the standard to which Irish revolutionaries adhered. One of the most enthusiastic rebels was Padraig Pearse. A nationalist leader, writer, and poet himself, Pearse admired Yeats' works, particularly the ones which featured Cuchulain. Captivated by the valiant qualities of this warrior of his country's legendary history, Pearse embraced the idea of a 'modern chivalry'. He championed the gentle defender ready to die for everything he loves, especially his country. This could clearly be seen in his poem "Renunciation", first published under the title "Ideal" in which the speaker refuses to attend to his physical needs:

I blinded my eyes,
 and my ears I shut,
 And I closed my ears/
 I hardened my heart
 [.....]
 I set my face
 To the road here before me,
 To the work that I see,
 To the death that I shall meet (Van 1929: 1197)

Pearse, like the English authorities, knew the importance of cultural symbols in education. St. Edna's School, established by Pearse, was an experimental institution where the Irish 'cultural deposit' tried to be preserved in terms of the curriculum giving comprehensive coverage to the artistic and dramatic performances aiming to re-establish Celtic cults. Together with the teaching material, Pearse even commissions a mural at the school entrance, portraying Cuchulain preparing himself to fight (Pittock, 1999: 81). Cuchulain, who was regarded as "an invisible but important member of the staff" (81) at the school, was identified with the heroes of the Easter Rising, with Pearse and other rebels whose bravery and self-sacrifice resembled the heroic characteristics of Cuchulain, and which, eventually, helped bring the freedom that the Irish nation desired for such a long time. An active member of the Gaelic League and a fervent, central figure of the Irish Republican Brotherhood, Pearse lost his life in the struggle for his country's independence as he was one of the leaders in the Easter Rising of 1916. He was later executed by the British forces after the quell of the insurrection. Literature has always been one of the apparatus to brandish the image of fearless warriors in times of crisis. In several of his works, Yeats salutes this national figure who gave his life for the cause of his country. Especially his poem "The Statues" in which he immortalizes these rebels, especially Pearse, has a significant place in his literary career:

When Pearse summoned Cuchulain to his side.
 What stalked through the post Office?
 What intellect, What calculation, number, measurement, replied?
 We Irish, born into that ancient sect
 But thrown upon this filthy modern tide
 And by its formless spawning fury wrecked,
 Climb to our proper dark, that we may trace
 The lineaments of a plummet-measured face. (1989: 337)

Although Pearse's idea of sacrifice was fed, to some extent, by his fanatic and violent ambitions, Yeats never supported or encouraged such acts through depictions of Celtic heroes (Mulcahey, 2000: 23). However, still Yeats presents an idealization of a nationalistic act by drawing a parallel between Pearse and Cuchulain, referring to the General Post Office in Dublin which served as the headquarters for the nationalist rebels during the Easter Rising. The post office, destroyed by fire from the British army, was eventually rebuilt by the Irish Free State, and the statue of Cuchulain erected in the building, representing the dying hero binding himself to a rock so that he could die upright, facing the enemy. Today the statue is also one of the main tourist attractions in Dublin. Considering the erection and the interest in the statue, there is no doubt that this is a political and symbolic act that speaks for itself. Yeats' literature dealing with the ancient times, particularly the heroes and legends of Ireland, aroused the feelings of self-respect and confidence in the Irish, which were tried to lower down for hundreds of years. In a time of struggle for independence, Yeats strengthened the sense of unity and cultural as well as national identity with his poems. The Irish historian Alice Stopford Green states that "under English influence, the map of Ireland has been rolled up, and silence has fallen on her heroes" (1991: 247-248). However, through his poetry, Yeats broke this silence not only about the heroes of ancient times but also about the heroes of contemporary Ireland.

Yeats touches on a variety of themes to construct a distinct identity for the Irish nation, particularly through the "mystification" of various everyday themes such as love, friendship, etc. Such mystifications can also be seen as modes of rupture and transformation from traditional treatment of myth and narrative to the "architecture" of a new cultural formation. For example, "The Song of Wandering Aengus" is not only a poem that refers to Éire's mythical past; it also hints at Yeats' personal longings. In the poem, the speaker is Aengus, as a mouthpiece for Yeats, who tells of his desire to find the girl he once saw while fishing by a stream:

Though I am old with wandering

Through hollow lads and hilly lands.
 I will find out where she has gone,
 And kiss her lips and take her hands;
 And walk among long dappled grass,
 And pluck till time and times are done
 The silver apples of the moon,
 The golden apples of the sun. (1989: 60)

By choosing a Celtic god falling in love, Yeats attempted to elevate Irish mythology with symbolic meaning. Basically, at the beginning of the poem, Aengus wistfully remembers the past. He reminisces how he first came to see the girl he fell in love with. While fishing in the stream one day, he finally catches a silver trout that suddenly turns into a beautiful girl calling his name before suddenly disappearing; "It had become a glimmering girl / With apple blossom in her hair / Who called me by my name and ran / And faded through the brightening air" (60). The image of the "glimmering girl" who Aengus nostalgically remembers and romanticises can be regarded as Yeats' romanticisation of ancient Ireland. Aengus' desire to find the girl and his dreams with her in the future can be read as Yeats' desire to see his native land "glimmering" and authentic as she once was. His interest in Irish mythology operates with his wish to transform a world present, which at the end proves itself as an amalgam of distinct themes in his poetry. In "Fergus and the Druid", another poem in which Yeats turned to Ireland's mythical past, the central character is Fergus, one of the greatest heroes in Irish mythology possessing great strength. He was the king of Ulster but somehow deceived and dismissed from his throne by the people of the Ulster. His wife Ness, the daughter of the deceased king, accepted his marriage proposal on the condition that her son rules for one year. However, at the end of the one-year cycle, Fergus is held back from the throne by nobles of the Ulster. The poem is basically a dialogue between Fergus and one of the Druids who are known to be seers, counsellors, or priests. Fergus recounts to the Druid how he gave up his throne to young Conchubar:

Young subtle Conchubar sat close by me
 When I gave judgment, and his words were wise,
 And what to me was burden without end,
 To him seemed easy, So I laid the crown
 Upon his head to cast away my sorrow. (Yeats, 1989: 32)

Afterwards, he tells the Druid that he desires to be as wise as him. However, Druid warns him, by indicating that such wisdom brings just more sorrow into one's life: "Look on my thin grey hair and hollow cheeks / And on these hands that may not lift the sword, / This body trembling like a wind-blown reed. No woman's loved me, no man sought my help" (32). This conversation revives the very well-known talk between King Oedipus and the blind-seer Tiresias. In fact, years later, Yeats would write a prose adaptation of Sophocles' King Oedipus² to be staged at the Abbey Theatre.³ By referring to the themes of ancient Irish culture and the legendary characters of the Irish saga with allusions to the ancient tragedies, it can be concluded that Yeats introduces the glory and significance of his country's ancient history, which in turn was an attempt to regenerate the spirit of his own nation. Contrary to Europeans' literary lineage to the ancient Greek literature, "the true Irish were the remnants of an unbroken line that provided a direct link to the ancient and pagan Ireland that was, most importantly, prior to England's political influence" (O'Kelly, 2004: 510). Yeats tried to demonstrate that there was no break in or no diversion of Irish cultural authentic heritage. Historically that was the case as well. It should be noted that while Romans invaded much of Europe, including present-day England, Ireland managed to retain its independence until the end of the twelfth century (Rolleston, 1911: 23). Returning to the days of freedom from foreign political and cultural interference was thus crucial for Yeats to develop a distinct Irish identity. Yeats believed that everyone, especially members of the upper classes, needed to know and understand the folklore, legends, myths and rural past of their country, Ireland, because "more knowledge, more spirituality meant more 'identity' and, to some extent, more intellectual independence from the imperialist and colonialist British world" (Armao, 2016: 121). Therefore, through such literature, Yeats declared the originality and glory of Irish culture and heritage.

² Yeats, W. B. (1928). *Sophocles' King Oedipus: A Version for the Modern Stage*. London: H. Milford.

³ <http://www.irishplayography.com/company.aspx?companyid=30042>. Retrieved on 07.12.2020

2. Yeats and Spatial Politics of Identity

Yeats not only cultivated Irish identity by referring to the country's ancient past, but also used the Irish sites that fascinated him for this purpose. The modern theoretical invention "place identity" can explain the relationship between the depictions of towns, cities, lakes, mountains etc. and identity. The concept of place identity usually refers to the perception of personal identity in relation to one's surroundings as an argumentative topic in the fields of mainly geography, psychology and sociology. In their guiding article, "Place-identity: Physical World Socialization of the Self", Proshansky et al. define it as "state of a person's sense of self [...] characterized by growth and change in response to a changing physical and social world" (1983: 59); "one level of meaning attributed to a physical setting" (68) and finally "clusters of positively and negatively valenced cognitions of physical settings" (74). While the relation between human cognition and physical settings determines the sense of the present self, the role of the past also assumes a constructive function:

[place-identity] is a sub-structure of the self-identity of the person consisting of, broadly conceived, cognitions about the physical world in which the individual lives. These cognitions represent memories, ideas, feelings, attitudes, values, preferences, meanings, and conceptions of behavior and experience which relate to the variety and complexity of physical settings that define the day-to-day existence of every human being. At the core of such physical environment-related cognitions is the 'environmental past' of the person; a past consisting of places, spaces and their properties which have served instrumentally in the satisfaction of the person's biological, psychological, social, and cultural needs. (59)

Yeatsian construction of the Irish identity is mostly based on places or place-related descriptions and images, sometimes even blended with mythology. To give an example, "The Lake Isle of Innisfree", one of his most famous poems, is about a real place in Ireland. In his autobiography, Yeats recounts the incident which is relatively new in planning and inspired him to write the poem. His account details that one day in London in 1890, he is walking on a street, feeling quite homesick for Ireland, particularly for Sligo, and then he suddenly hears "a little tinkle of water" which immediately transports him to that particular place, small island on the lake Lough Gill called the Lake Isle of Innisfree in Sligo (Yeats, 1999: 139). The poem reflects Yeats' longing to be in that certain place:

I will arise and go now, for always night and day
I hear lake water lapping with low sounds by the shore;
While I stand on the roadway, or on the pavements grey,
I hear it in the deep heart's core. (Yeats, 1989: 34)

Moreover, the poem highlights Yeats' childhood memories, for as a young boy, he had plans to live in a small cottage on that tiny island someday, just as Thoreau did in Walden. Moved by Thoreau's experience, the beauty of the island, and by a certain folk tale he had heard about the place, Yeats spent some time alone in the woods of this island (Yeats, 1999: 85). The poem clearly delivers this memory:

I will arise and go now and go to Innisfree,
And a small cabin build there, of clay and wattles made:
Nine bean-rows will I have there, a hive for the honeybee,
And live alone in the bee-loud glade. (Yeats, 1989: 34)

Here and in the rest of the poem, the wild, untouched natural beauty of Ireland is depicted. Sligo particularly moved Yeats even when he was a young boy. Though polemical, it can be said that Sligo was his first love: the pure, unforgettable, naive in nature. Here once again the sub-category of the self-identity, namely place-identity, is under great pressure due to the social or political change of the physical environment. "Demographic and ecological changes in a community, themselves the result of economic, political, and social impacts, may have important consequences for the place-identity of the person" (Proshansky et al., 1983: 65). The adolescent attachment to a certain place can be best acquired in a familiar setting and as in the case of Yeats' experience in London, the difference between the new and old settings reinvigorates the sense of belonging not to the new but to the old places. And he clearly wanted to instil the love he had for the landscapes of his homeland into the hearts of his readers, especially into the hearts of Irish people, which was more of a political intent than a romantic attitude due to the association of wildlife and wilderness with Irish people. Jacob Bender states that Yeats was aware of the connection between landscape and power. He regarded wild land as a free, liberated land. Thus, as a nationalist, he "re-naturalized" his native land

to restore her wilderness once again, which meant that Yeats did not find a difference between “reclamation of wilderness and reclamation of national sovereignty” (Bender, 2017: 39-40). Therefore, Yeats’ idealization of a thematic content, namely the Irish landscape, was more than an artistic and aesthetic exclamation; rather, it was a political act and an epitomic manifestation. However, Yeats’ effort to make every inch of Irish lands known by the common reader was not exclusive to only the Irish population. There were many resonances in the opposite English spectrum. “The Lake Isle of Innisfree” became so well-known that during the Great War, an English soldier named William Oliphant Down who was also trying his hand on poetry wrote a parody of the poem. He titled it “Picardy Parody No.2 (W.B.Y..ts)”:

I will arise and go now, and go to Picardy,
 And a new trench-line hold there, of clay and shell-holes made,
 No dug-outs shall I have there, nor a hive for the Lewis G.,
 But live on top in the b. loud glade.
 [...]
 I will arise and go now, though always night and day
 I'll feel dark waters lapping with low sounds by the store,
 Where all our bombs grow rusty and countless S.A.A.;
 I'll feel it in the trench-feet sore. (qtd. in Allison, 2006: 207)

Through this parody, Down successfully juxtaposed the beautiful imagery and pleasant feeling created by “The Lake Isle of Innisfree” with the horrendous conditions of the First World War. However, contrary to the Yeats’ tremendous heroes of victories in fierce battles and clashes, Down portrays an inept character deprived of any enthusiasm and motivation to fight back. In her article “War, Passive Suffering and the Poet”, Jonathan Allison states that Yeats was not happy with such war poems as the speakers were too passive compared to his own ideal warriors (2006: 208). Despite its being a war parody, it is clear that Down antithetically draws a figure who relinquishes responsibility against a Yeatsian practitioner of private dreams relocating a romantic projection in the midst of a political goal. Therefore, Down’s selecting such a poem by Yeats to write a parody on is no coincidence considering its effect on the audience/reader.

“Down by the Sally Gardens” again manifests Yeats’ concentration on the romantic Irish subjects which in turn asserts his sense of nationalism. In this poem, the poet once more calls up familiar places in Sligo. This time it is the Sally Gardens which is situated on the banks of the Garavogue River at Ballisodare village in Sligo. In the prefatory notes, Yeats informs the readers that this poem was originally entitled “An Old Song Re-sung” and is a reconstruction of an Irish ballad sung by an old woman from the village of Ballisodare (qtd. in Jeffares 14).

Down by the salley gardens my love and I did meet;
 She passed the salley gardens with little snow-white feet.
 She bid me take love easy, as the leaves grow on the tree;
 But I, being young and foolish, with her would not agree. (Yeats, 1989: 18)

By reconstructing an old ballad of Irish origin, Yeats not only tried to escalate the beauty of the landscape of Éire but also rejuvenate the authentic cultural elements of his country. “Down by the Sally Gardens” became so popular that it was adapted to music by a great number of musicians touching the souls of many Irish people. One of Yeats’ letters to Dorothy Wellesley notes that a song version of the poem was even used by the Irish Free State army when they marched to a tune of the same name (Jeffares, 1968: 14). Yeats emphasizes that the march was “first published with words of mine, words that are now folklore” (qtd. in Jeffares, 1968: 14). This case once again validates that the cultural reservoir re-moulded by Yeats developed into the performed and accredited Irish cultural repository through the glorification of Irish sites.

In another poem, “The Fiddler of Dooney”, Yeats’ choices of places once more re-vitalize the sense of Irishness by referring to the Irish sites again in Sligo:

When I play on my fiddle in Dooney.
 Folk dance like a wave of the sea;
 My cousin is priest in Kilvarnet,
 My brother in Mocharabuiee. (Yeats, 1989: 68)

Yeats’ inclusion of these sites is no mere spatial reference but performs a constitutive function. Through family relations for each Irish site, he reconsolidates an awareness of national unity. Thus, the micro bond grows into a consensus. Kilvarnet and Mocharabuiee are townlands in Sligo, while

Dooney (full name Dooney Rock) is a natural rocky formation situated around the freshwater lake Lough Gill, again part of County Sligo. Yeats himself says that he spent many pleasant times at the Dooney Rock “and in gratitude called [his] fiddler by its name” (qtd. in Grene, 2008: 82). The practice of naming his fiddler should be seen as a performative utterance, putting a theory into action. Even in his very private life, Irishness can be regarded as an actualization of ideals that can also set a role model for Irish people. Moreover, the incarnation of the memories into a physical thing of the present testifies the construction of national identity based on places. As Proshansky et al. define, “[p]lace-identity as a cognitive sub-structure of self-identity consists of an endless variety of cognitions related to the past, present, and anticipated physical settings that define and circumscribe the day-to-day existence of the person” (1983: 62). The association of his childhood past with his present life through especially a property is another indication of the formation of place-identity.

Yeats makes use of romantic elements in crafting his verse, which can be interpreted as Yeats’ nostalgia for an Ireland once having unity and cultural uniqueness before the foreign ‘invasion’. Such a retrospective handling also affixes a seal on his national poetry. The quotation by Proshansky et al. given above will be of use here: “the person's actual experience is modified by the cognitive process of memory and interpretation and such others as fantasy and imagination” (1983: 62). As an exemplary case for this, “The Stolen Child” addresses once again the beauties of the Emerald Isle together with the folktales that stirred Yeats’ imagination. In his autobiography, Yeats reminisces his memories at Rosses Point, a sea-faring village with outstanding scenery at the entrance of Sligo Bay where he would spend some of his days with his mother’s people and listen to many folklores about faeries and supernatural beings which would arouse his curiosity for such stories (Yeats, 1999: 47). Clearly influenced by the myths and scenery, Yeats makes use of faeries and the landscape of Rosses Point by referring to the place: “Where the wave of moonlight glosses / The dim grey sands with light, / Far off by furthest Rosses / We foot it all the night” (Yeats, 1989: 16). It should be noted that, by taking the subject matter from the fairy traditions for many of his works, Yeats played a great role in the popularization of these supernatural beings of Celtic folklore (Koch, 2006: 730). And this poem is basically about a faerie who tries to lure a child into the faerie realm since the real world is full of sorrow. It goes as: “Come away, O human child! / To the waters and the wild / With a faery, hand in hand, / For the world’s more full of weeping than you can understand” (Yeats, 1989: 16). To put a finer point on it, for Yeats “Drumcliff and Rosses were, are, and ever shall be, please Heaven! places of unearthly resort” (Yeats, 2018: 68). The depiction of Irish sites together with natural beings such as roses for Yeats was not only a propagation of a national and social invitation but was more a philosophy infusing identity and a divine task. Yeats reviews this point: “[T]his philosophy would find its manuals of devotion in all imaginative literature and set before Irishmen for special manual an Irish literature which, though made by many minds, would seem the work of a single mind, and turn our places of beauty or legendary association into holy symbols” (1999: 204-205).

Proshansky et al. claim that a person’s experience of his or her environment on both a conscious and unconscious level determines his identity through places (1983: 62). They outline such an operation as follows:

But there is also the process by which the experience of a physical setting moves from the stage of 'now going on' to the stage of 'being remembered'. Through this process, the person's actual experience is modified by the cognitive process of memory and interpretation and such others as fantasy and imagination. We not only experience the physical realities, for example, of the particular neighbourhood we grew up in, but also the social meanings and beliefs attached to it by those who live outside of it as well as its residents. All of these 'cognitions' define the person's place-identity. (62)

In the case of Yeats, his engagement with his environment transcends the boundaries of the self-identity and develops into a body of beliefs, meanings, mythologies, fantasies for the establishment of a national identity, which in general exhibits the notable place of Yeats in the Irish literary canon. There is a long list of his commemorative poems revealing such a phase from self-identity to national identity through playing with spatial images. In “Towards Break of Day”, he recollects the beautiful landscapes of Sligo. The Glencar Waterfall located at the foot of the prodigious rock formation called Ben Bulbin offers an alluring scenery for which the poet says, “That all my childhood counted dear; / Were I to travel far and wide / I could not find a thing so dear” (Yeats, 1989: 184). It should be noted that Ben Bulbin is one of the most recurring Irish places that Yeats mentions in his works. In “The Tower”, to cite another example, the speaker reminisces his

boyhood when he “climbed Ben Bulben’s back / And had the livelong summer day to spend” (194). This unique and conspicuous spectacle of the great rock formation attracted Yeats. The grandeur of this distinctive “Table Mountain” of County Sligo, Ben Bulben, springs not only from its ravishing appearance and landscape but also from its prominent status in Irish myths and legends. In the Irish folk belief, as Victoria Brooks sketches out, Ben Bulben is one of the places where faeries dwell. Generally regarded as the deities of the ancient Gaelic Ireland, these supernatural beings reside in the hills and mounds called *Sídhe*; thus, they are also described as the people of *Sídhe*. Moreover, the two terms *Sídhe* and *faerie* are even commonly used as synonyms. According to the legend, the faeries ride on the wind through the country and one of the stories concerning Ben Bulben holds that at the side of the mountain there is a magical gate from which these spirits leave on horseback (2000: 256). To exemplify even further, his poem “The Hosting of the *Sídhe*” should not be forgotten. This time “The host is riding from Knocknarea / And over the grave of Clooth-na-Bare” (Yeats, 1983: 49). In his prefatory note, Yeats makes clear that Knocknarea is a great hill located in Sligo Bay, and according to the legend, it is on this hill that the grave of fairy queen Maeve (originally Medb) is situated. The grave mentioned in the poem, however, belongs to another faerie called Clooth-na-Bare (*Cailleach Bhéirre*). Tired of her immortality, Clooth-na-Bare searches for the deepest lake so that she could drown herself. She sets a cairn of stones and when she finds the deepest water in Lough Ia in County Sligo, she finally drowns herself (Yeats, 2017: 160). Similarly, in the “Alternative Song for the Severed Head in ‘The King of the Great Clock Tower’”, *Sídhe*, the tragic character as Yeats defines, comes “Out of Ben Bulben and Knocknarea”; rides on horseback through the country but “turn from Rosses’ crawling tide / The meet’s upon the mountain-side” (Yeats, 1989: 295-296). In a similar vein, the most iconic poem “Under Ben Bulben” draws a clear image of the ‘Fair Folk’ that features frequently and holds a prominent place in Irish folklore. By the same token, it proves the powerful impact of such stories on the poet and also on the degree of Yeats’ appreciation and recognition of such places in shaping national identity. In the first section of the poem, the motivation is clear:

Swear by those horsemen, by those women
Complexion and form prove superhuman,
That pale, long-visaged company
That air in immortality
Completeness of their passions won;
Now they ride the wintry dawn
Where Ben Bulben sets the scene (Yeats, 1989: 362)

It should be pointed out that “Under Ben Bulben” was one of the last poems Yeats wrote at the final stage of his life. For this very reason, it is easy to say that the location and the folklore associated with it never ceased to lose their influence on the poet and their function for the Irish identity. Moreover, although Yeats died in the south of France, his body was finally brought to Ireland and put into his final resting place in Drumcliff because his will to his wife Georgie was to “dig [him] up and plant [him] in Sligo” (qtd. in Phillips, 2004: 141). In his *The Celtic Twilight*, Yeats notes that “Drumcliff is a wide green valley, lying at the foot of Ben Bulben, the mountain in whose side the square white door swings open at nightfall to loose the faery riders on the world” (2018: 68). Considering the fact that Yeats finished writing the final version of “Under Ben Bulben” just a couple of days before his death, it would not be wrong to assume that his desire to return to his roots when he dies was actually manifested in the last section of the poem as it goes, “Under bare Ben Bulben’s head / In Drumcliff churchyard Yeats is laid” (Yeats, 1989: 365). Furthermore, the last three lines of the poem “Cast a cold eye / On life, on death. / Horseman, pass by!” (365) are written as an epitaph on the gravestone of the poet who, like his ancestor, rests on the Drumcliff churchyard. As the critic Jon Stallworthy puts it, the horseman addressed in this part can well be one of the riders of *Sídhe*. What brings about such inference is that Yeats excluded the earlier line ‘Draw rein, draw breath’ from this section in the final version . Since only a living being draws breath, it is not difficult to infer that Yeats had a spiritual horseman in mind when composing the last lines, or at least he wanted to be ambiguous and enhance the mystery (Stallworthy and Yeats, 1966: 50). Yet, what is not ambiguous is that he was deeply attached to and enchanted by his country. Especially the places in Sligo touched his soul throughout his life.

Conclusion

In conclusion, believing that he could help strengthen a sense of unity through his works, Yeats turned back to his people's history, legends, folklore, myths, and of course, to the natural landscape of his native land that not only made him proud but also became an inspiration for his powerful verse. Although Yeats was against militant nationalism, his works nevertheless played an important role in influencing the rebels in a time of struggle for Irish independence, which also reveals the performative power of his verse. Since his young age, he had felt a great love for his country. Particularly Sligo was the place of his primary interest fascinating him. His imagination was triggered by the landscape, folktales, legends, and his own experiences in the county. By calling Sligo 'The Land of Heart's Desire', he showed his love for this county. Although he lived in many other European countries, he wanted his final resting place to be Sligo, which presents the performative side of this love as well. Sligo, for him, was undoubtedly a land of mystery and childhood memories that attached him to the ancient Irish history through which he constructed national identity.

References

- Allison, J. (2006). "War, Passive Suffering, and the Poet", *The Sewanee Review*, 114(2), 207-219.
- Armao, F. (2016). "From Yeats to Friel: Irish Mythology Through Arts and Science in the 20th Century", *Presses Universitaires de Rennes*, 115-125, <http://journals.openedition.org/etudesirlandaises/4842>, Retrieved February 15, 2021.
- Austin, John L. (1962). *How to Do Things with Words*, London: Oxford University Press.
- Bender, J. (2017). "The Waters and the Wild: W.B. Yeats, Julia de Burgos, and Romantic Wilderness", *The Journal of the Midwest Modern Language Association*, 50(2), 31-55.
- Brooks, V. (2000). *Literary Trips: Following in the Footsteps of Fame*, Canada: Greatest Escapes Publishing.
- Cavanaugh, J. (2020). "Performativity", Oxford Bibliographies, www.oxfordbibliographies.com, Retrieved February 15, 2021.
- Doren, Mark V. (1929). *An Anthology of World Poetry*, San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.
- Green, Alice S. (1911). *Irish Nationality*, New York: Henry Holt and Company.
- Greene, N. (2008), *Yeats's Poetic Codes*, New York: Oxford University Press.
- Jeffares, Alexander N. (1968). *A Commentary on the Collected Poems of W. B. Yeats*, London: Palgrave Macmillan.
- Koch, John T. (2006). *Celtic Culture: A Historical Encyclopedia*, Santa Barbara, Calif: ABC-Clío.
- Monaghan, P. (2004). *The Encyclopedia of Celtic Mythology and Folklore*, New York: Facts On File.
- Mulcahey, M. (2000). "W.B. Yeats' Influence on Irish nationalism, 1916-1923", *HISTORIA*, (A. Steadman and M. Hawks, Eds.). Eastern Illinois University, Vol 9, pp. 19-32.
- O'Giollain, D. (2012). "Ireland". *A Companion to Folklore*, (R. F. Bendix and H. R. Galit, Eds.), Chichester: Wiley-Blackwell.
- O'Kelly, C. (2004). "Politics of Identity - V: Being Irish", *Government and Opposition*, 39-(3), 2004, pp. 504-520.
- Phillips, B. (2004). "Everything and Nothing in Yeats", *The Hudson Review*, 57- (1), pp. 141-149.
- Pittock, M. (1999). *Celtic Identity and the British Image*. Manchester: Manchester University Press.
- Pokorna, L. (2012). *Celtic Elements in Yeats's Early Poetry and their Influence on Irish National Identity*, Masaryk University Faculty of Arts, Print, Master Thesis, is.muni.cz/th/q5omq/Celtic_Elements_in_Yeats_s_Early_Poetry.pdf. Retrieved February 15, 2021.

- Proshansky, Harold M., Fabian, Abbe K. and Kaminoff, R. (1983). "Place-identity: Physical World Socialization of the Self", *Journal of Environmental Psychology*, 3.1 57-(83).
- Rolleston, Thomas W. (1911). *Myths & Legends of The Celtic Race*, London: Harrap.
- Schuchard, R. (1998). "Yeats and Spirituality". *The Princeton University Library Chronicle*, 59-(3), pp. 321–349.
- Soper, K. (2005). "From Swarthy Ape to Sympathetic Everyman and Subversive Trickster: the Development of Irish Caricature in American Comic Strips Between 1890 and 1920", *Journal of American Studies*, 39-(2), 257–296.
- Stallworthy, Jon and Yeats, William B. (1966). "W. B. Yeats's 'Under Ben Bulbin'", *The Review of English Studies*, 17(65), 30–53.
- Swift, R. (1997). "Heroes or Villains?: the Irish, Crime, and Disorder in Victorian England", *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*, 29-(3), 399–421.
- Walsh, T. (2016). "The National System of Education, 1831–2000", *Essays in the History of Irish Education*, (B. Walsh, Ed.). p. 7-43.
- Yeats, William B. (1989). *The Collected Poems of W.B. Yeats: A New Edition* (R. J. Finneran, Ed.), New York: Palgrave.
- Yeats, William B. (1999). *Autobiographies* (W. H. O'Donnel and D. N. Archibald, Eds.), New York: Scribner.
- Yeats, William B. (2017), *Poems Lyrical and Narrative*, BoD-Books on Demand, books.google.com.tr/books?id=sthBDwAAQBAJ, Retrieved February 15, 2021.
- Yeats, William B. (2018). *The Celtic Twilight*, *Global Gray Ebooks*, www.globalgreyebooks.com/celtic-twilight-ebook.html, Retrieved February 15, 2021.

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

03/03/2021

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

29/06/2021

Dr. Ramazan LEVENT

Malatya Eğitim ve Araştırma Hastanesi
rlevant44@hotmail.com

**‘İRTİCA’ VE ‘RUHSUZ MADDE’ DİKOTOMİSİ ARASINDA DEMOKRAT PARTİ’NİN
DİN POLİTİKASI (1950-1960)**

Öz

Bu çalışmada ‘Demokrat Parti(DP)’nin dikkate almak zorunda kaldığı karşıt kesimler arasında ortaya koyduğu din politikası’ ele alınmaktadır. DP’nin ‘din politikası’ üzerinde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Fakat bu çalışmalarda konu daha çok ‘Kemalist bir bakış açısıyla DP’yi çek etme’ yaklaşımıyla ele alınmıştır. Bu çalışmada DP iktidarı öncesi ve sonrası din politikası ele alınmıştır. DP Kemalist inkılaplardan bir kısmını sürdürmüş bir kısımdan ise vazgeçmiştir. Çalışmanın amacı DP’nin vazgeçtiği bazı devrimlerden dolayı toplum, siyaset, medya ve bürokraside yer alan çeşitli kesimlerin tepki ve tutumlarını ortaya koymaktır. DP’nin din politikasında Kemalistlerin ‘irtica’ söylemi ile İslami kesimin ‘maneviyata önem vermeme’ söylemi arasında dikotomik bir denge politikası izlediği görülmüştür. DP’nin din politikasında iki uçlu reaktif bir söylemi dillendirdiği söylenebilir. Kemalist kesimler DP’yi ‘karşı devrimcilikle’ suçlarken İslami kesimler ise DP’yi din politikası konusunda ‘Halk Partisi’nin devamı’ olmakla suçlamaktaydı. Çalışmada konu ile ilgili yapılan araştırmalara ek olarak medyaya yansıyan tartışmalar ve meclis tutanakları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Politikası, İrtica, ‘Karşı Devrim’, ‘Ruhsuz Madde’, Denge Politikası

**DEMOCRAT PARTY'S RELIGION POLICY BETWEEN 'REACTIONARISM' AND
'SPIRITLESS SUBSTANCE' DICHOTOMY (1950-1960)**

Abstract

In this study, the religious policy of DP is discussed. DP was in power in Turkey in the 50s years. In this process, DP followed a religious policy that balance the two opposing groups. Various studies have been carried out on the "religious policy" of the DP. However, in these studies, the subject was mostly handled with the approach of “questioning the Democrat Party from a Kemalist perspective”. In this study, the policy of religion before and after the DP government was discussed. DP continued some of the 'Kemalist reforms' related to religion and gave up some of them. Various reactions have occurred in society, politics and bureaucracy due to the abandoned Kemalist reforms. The aim of the study is to demonstrate the DP's attitude towards these emerging reactions. DP encountered the reaction of two opposing groups. Due to the religion policy, the "secular" section accused the DP of "reactionism". The Islamic group accused DP of "not giving importance to spirituality". DP followed a 'dichotomous' balance policy against these two sections. It can be said that the DP advocates a 'two-pronged reactive approach' in religious policy. Therefore, Kemalist groups accused the DP of "counter-revolutionism". Islamic groups accused the DP of being a 'continuation of the People's Party' on religious policy. In the study, researches on the subject were examined. In addition, the discussions reflected in the media of the period were used. Very important data were also obtained from the parliamentary minutes of the period.

Keywords: Religious Policy, Reactionarism, 'Counter-Revolution', 'Spiritless Substance', Balance Policy.

Giriş

Yirmili yılların ortalarından itibaren iktidar mevkiinde bulunan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Lozan'dan itibaren başlayan radikal batılılaşmanın birinci aktörü konumundaydı. O zamanki isimlendirmeye Cumhuriyet Halk Fırkasının (CHF/CHP) Türk siyasal hayatındaki en önemli fonksiyonu, Osmanlı bakiyesi Cumhuriyet'te Osmanlı'ya dair, 'sürdürülen ve vazgeçilen' siyasal niteliklerle ilgiliydi. Tek parti döneminde yapılan inkılaplara bakıldığında en önemli değişikliklerin Osmanlı'nın dini nitelikleriyle ilgili olduğu görülmektedir. Hilafetin kaldırılması, şeri hukuk yerine laik hukukun benimsenmesi, Arap alfabesinin yasaklanarak Latin alfabesinin kullanılmaya başlanması, din eğitiminin yasaklanması bunlardan bazılarıdır. Tek parti döneminde yapılan inkılaplarla ilgili, o dönemde demokratik siyasetin bulunmamasına da bağlı olarak, çeşitli tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmaların önemli bir kısmı radikal bir eksen değişikliğini ifade eden din politikası konusunda yaşanmıştır. Sonraki süreçte tek parti inkılaplarının sürdürülüp sürdürülmemesi konusunda çeşitli yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. 1946 yılında kurulan ve 1950 yılında iktidar olan DP'nin bu konuda önceki dönemden farklı bir eğilim içinde olması tartışmaların daha çok DP üzerinden yaşanmasına neden olmuştur. DP'nin din politikasıyla ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Fakat yapılan değerlendirmeler 'DP'nin gerici/İslamcı kesimlerle açık-örtülü ittifak kurarak Kemalist inkılaplara ve modernleşmeye yönelik çabalara zarar verdiği' noktasında odaklanmıştır (Nal, 2005). DP 1950 yılında iktidara geldiğinde tek parti dönemi inkılapları ile ilgili bürokrasideki ideolojik angajmanları ve toplumda oluşan eğilimleri dengede tutma çabasıyla hareket etmiştir. Bir tarafta yirmi yedi yıllık kesintisiz iktidar olmanın sonucu meydana gelen bürokratik bir güç vardı. Diğer tarafta 'niceliksel olarak çoğunlukta' olan, fakat 'sivil toplum yoluyla organize olmamış' halk yığınları bulunmaktaydı. DP'nin ilk kanun değişikliğinin Arapça ezan yasağıyla ilgili olması halk yığınlarının önceki dönem siyasal iktidarına muhalefetinin hangi parametreler üzerinden geliştiğini göstermektedir. DP, tek parti öneminin dinle ilgili inkılapları açısından iki farklı fakat zıt tutumu dengeleme politikası gütmek zorunda kalmıştır. DP'nin gözetmek durumunda kaldığı bu eğilimlere bu çalışmada 'irtica' ve 'ruhsuz madde' dikotomisi denilmektedir. Bu çalışmada DP'nin tek parti dönemi inkılaplarının dinle ilgili olanlarına dair farklı temayüller arasındaki din politikaları değerlendirilmektedir.

DP'nin din siyasetiyle ilgili yapılan çalışmalarda tek parti döneminde militarist yöntemlerle uygulamaya konulan geleneksel ve kamusal dini pratiklerin engellenmesinin getirdiği toplumsal tepki ile bürokratik yapının toplumsal dini dokuya karşı ortaya koyduğu karşıtık tepkisi arasındaki gerilim göz ardı edilmiştir. Nuray Mert DP'nin din politikasının muhafazakarlık olduğunu savunmaktadır (2007: 77). Bu yaklaşıma göre DP'nin dine verdiği önem toplumsal düzene sağladığı esaslı katkıdan dolayıdır. Diğer taraftan Menderes'i, dini kamusal alandan tasfiye eden tek parti uygulamalarına karşı rövanşist bir misyona oturtan yaklaşımlar da bulunmaktadır (Bora, 2017: 537).

Bu çalışmada DP'nin din politikası, önceki çalışmalardan farklı olarak, 'devrim-karşı devrim' dikotomisi içerisinde ele alınmaktadır. Çalışma nitel bir incelemedir. Konuyla ilgili yapılan çalışmalara ek olarak dönemin medyasında yapılan tartışmalardan ve zamanın siyasal aktörlerinin yaptığı değerlendirmelerden faydalanılmıştır. Meclis tutanakları ve resmi gazete verileri de önemli birer kaynak olarak kullanılmıştır.

1. Demokrat Parti'nin Muhalefet Döneminde Din Politikası Konusundaki Tutumu

DP, parti programı din politikaları konusunda CHP'den çok az farklılık taşımaktaydı. Partinin programında liberal ve demokratik düşüncelerin egemen olduğu söylenebilir. Ayrıca serbest seçim, dinin siyasete alet edilmemesi, özel girişime önem verilmesi, sendikaların kurulmasının özendirilmesi parti programının ana çizgilerini oluşturuyordu (Eroğul, 1990: 13). Dönemin şartları dikkate alındığında farklı bir yaklaşımın olması çok da beklenebilecek bir durum değildi. Daha önce yaşanan demokrasi denemelerinin sonuçları ortadaydı. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası gibi 'muhalefet partisi olma teşebbüsleri'nin irtica ile ilişkilendirilmiş olması, DP'nin bu partilerin uğradığı akıbetin benzeri ile karşılaşmamak için özen göstermesini gerektirmekteydi. Nitekim DP de parti programını hazırlayıp Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün onayını aldıktan sonra resmi makamlara teslim etmiştir. Metin Toker'in yazdıkları konuyu

aydınlatmaktadır. DP başkanı Celal Bayar partinin programını resmi makamlara vermeden önce Çankaya'ya giderek, İnönü'ye sunmuş ve onun onayını almıştı. İnönü'yle Bayar arasında şu konuşma geçmişti:

“İnönü; ‘Terakkiperverlerde olduğu gibi, ‘itikadat-ı diniyeye biz riayetkârız’ diye bir madde var mı?’

Bayar; ‘Hayır Paşam. Laikliğin dinsizlik olmadığı var’

İnönü; ‘Zıyanı yok. Köy Enstitüleriyle, ilkokul seferberliğiyle uğraşacak mısınız?’

Bayar; ‘Hayır’

İnönü; ‘Dış politikada ayrılık var mı?’

Bayar; ‘Yok’

İnönü; ‘O halde tamam...’ ” (Albayrak, 2004: 62).

Buna göre DP programında din politikası CHP'nin kabul sınırları içerisinde kalacak şekilde düzenlenmişti. Parti programının 14. maddesi, anayasanın ikinci maddesinde yer alan altı ilkedeki laikliğin DP tarafından anlaşılma şeklini izah etmekteydi. Bu maddeye göre laiklik ‘Devletin siyasette, dinle hiç ilgisi bulunmaması ve hiç bir din düşüncesinin yasaların düzenlenmesi ve uygulanmasında etkili olmamasıdır. Laikliğin din aleyhtarlığı şeklindeki yanlış yorumunun reddedilerek din özgürlüğünün tanınması gerekir. Gerek dini eğitim ve gerekse din adamlarının yetiştirilmesi için uzmanlarca esaslı bir program hazırlanarak, üniversite içinde bir İlahiyat Fakültesi kurulması ve bunların Millî Eğitim Bakanlığı'nın benzer kurumları gibi özerk olması sağlanmalıdır. Dinin siyasete alet edilmesine kesinlikle hoşgörü gösterilmemelidir.’ şeklinde açıklanmaktadır (Albayrak, 2004: 65). Görüldüğü gibi DP programındaki laiklik yorumu CHP'nin çok partili hayata geçildikten sonra uygulamaya soktuğu yumuşama politikasının bir devamı niteliğindedir. Buna göre DP'nin din siyasetinde devlet, vatandaşların gündelik hayattaki dini pratiklerini laiklik gerekçesiyle etkilemek veya değiştirmek gibi bir çaba içerisinde olmayacaktır. Aynı zamanda devlet yasa yapımında dinin etkisinde kalmayacaktır. DP'nin muhalefet dönemlerinde din politikaları konusunda takındığı bu tutumun birçok etkeni birden dikkate alma zorunluluğundan kaynaklandığı söylenebilir.

Bu etkenlerden biri demokrasiye henüz yeni izin verilen bir dönemde 1925 yılında Kazım Karabekir tarafından kurulan TCF ve 1931'de Fethi Okyar tarafından kurulan SCF'nin benzeri bir akıbete uğrama tedirginliğidir. DP ‘irticaya prim verme’ suçlamasından kaçınmaktaydı.

Dikkat edilen diğer bir etken parti teşkilatlarının halk tarafından sahiplenilmiş olmasından kaynaklanan bir etkiyle DP'nin dini hürriyetler konusunda büyük bir halk baskısı altında olmasıydı. Bu tepkilere karşı DP laikliği ‘CHP’den farklı yorumlayarak’ cevap vermeye çalışıyordu. Din politikaları konusunda DP’den daha çok beklenti içinde olan kesimleri bu tavır tatmin etmeyecekti. DP bu süreçte en çok bu kesimler tarafından tenkit edilecekti. Bu kesimin tenkitlerinin odağında ise DP’nin dini tutum konusunda CHP’den çok da farklı olmadığı düşüncesi bulunmaktaydı. Dönemin önde gelen İslami yazarlarından olan Eşref Edip Sebilürreşad adlı gazetesinde DP’yi dine karşı takınacakları tutum konusunda net olmaya davet ediyordu (1949). Aynı yayınlarda Edib, Millet Partisi(MP)’nin din politikasını övüyordu (Kara, 1998: 27). Eşref Edib DP’nin iktidar olmasından kısa bir süre sonra DP’nin din konusundaki tutumunu yetersiz bulmuş ve alternatif olarak İslam Demokrat Partisinin kuruluşunda rol almıştır. Dolayısıyla Eşref Edib’in DP’ye din politikaları konusunda yönelttiği eleştiriler İslamcı siyasetin bakış açısına göredir.

1950’den biraz önce kurulan MP de DP’yi benzer gerekçelerle eleştirmekteydi. MP, DP’nin muhalefet yıllarında bu partinin içindeki aşırıcular tarafından Mareşal Fevzi Çakmak’ın fahri başkanlığında kurulmuştur (Albayrak, 2004: 127–133). MP’nin en büyük eleştirisi DP’nin CHP’ye karşı yumuşak muhalefet yapması ve bir muvazaa partisi gibi hareket etmesidir. Dönemin İslamcı yazarlarından Kısakürek Demokrat Partiyi ‘Halk Partisi fideğinde yetiştirilmiş ve ezbere bir demokrasi aşısıyla değiştirilmeye çalışılmış aynı familyeye bağlı ayrı bir nebat’ (2011: 19) ve ‘Halk partisinin basit ıslahatçı bir şubesi’ (2011:409) şeklinde değerlendirmekteydi. MP’nin DP’yi suçladığı en önemli konu din politikasıydı. MP DP’yi din politikasında CHP’ye benzemekle suçluyordu. Kendileri ise gençliğe millî ve dini eğitim vermek suretiyle ahlak seviyesini yükseltmeyi hedeflemişlerdi (Yücel, 2001: 70). Eşref Edib’in MP’nin din politikasını övmesi bundan dolayı idi.

Muhalefet yıllarındaki bazı olaylara verdiği tepkilerden anlaşılacağı gibi, DP'nin laiklik ilkesini ortadan kaldırmayı düşündürecek bir söylemi yoktu. Aksine DP laikliğe, 'CHP'den biraz farklı bir yorumla vurgu yapan' bir söylemi seslendiriyordu.¹

1949 yılında mecliste Ticani Tarikatına mensup müritlerin Arapça ezan okuması olayı irtica tartışmalarının üzerinde laiklik duyarlılığını harekete geçirmişti. Verilen mesaj, seçimlerde iktidar olacak partinin Arapça ezan gibi konuları gündeme getirmesinin irtica kapsamında değerlendirileceğini göstermekti. Bu olayla birlikte dönemin CHP yayın organı Ulus'ta Şeyh Said ve Menemen olaylarını hatırlatan yazılar çıkmıştı. DP bu olayda da yine önceki laiklik vurgusunu sürdürmeye devam edecekti. Mecliste meydana gelen olayı bir kısım medya ise 'mürettep bir vaka' olarak değerlendirecekti (Albayrak, 2004: 137). Sanki seçim öncesi DP'ye ve diğer partilere yönelik bir tehdit mekanizması işletiliyor ve onlardan kırmızı çizgilere yaklaşmayacaklarını ibraz etmeleri isteniyordu. Ezan meselesi bunun somut ifadesi olmaktadır. DP liderleri ise bu konudaki tavrını net olarak ortaya koymuyor ve konuyu genel ifadeler kullanarak geçiştiriyorlardı (Birand vd., 2007: 58). DP ezan konusundaki net tavrını, halk arasında önemli bir talep olarak ifade etse bile, siyasi bir beyanat olarak ortaya koymamıştır. Bu çekingenliğin seçim kazanılsa bile iktidar devrinin yapılacağı konusundaki güvensizlikle ilgili olduğu söylenebilir.

2. Demokrat Parti'nin İktidar Yıllarında Din Siyaseti

1950 seçimlerinde DP mecliste büyük bir çoğunluk elde etti ve iktidara geldi. İktidar devri konusunda taşınan endişeler haklı çıkmadı. İktidar devir teslimi yapıldı. Sıra DP'nin bundan sonra ne yapacağına gelmiş oluyordu. Adnan Menderes 28 Mayıs 1950 tarihine kadar hükümet programını parti meclis gurubuna sundu (Albayrak, 2004: 137). Böylece yeni süreç başlamış oldu.

Celal Bayar tarafından başbakanlığa atanan Menderes, hükümet programını ortaya koyarken dinle ilgili tutum konusunda nasıl bir metot izleyeceklerine dair temel bir yaklaşım ortaya koymuştu. Bu yaklaşım laiklik ilkesinin anlaşılma farkından ayrı olarak tek parti dönemi inkılaplarıyla ilgiliydi. Buna göre DP'nin Kemalist inkılaplara ilişkin temel yaklaşımı, "Seçim beyannamemizde yazıldığı üzere millete mal olmuş inkılaplarımızı mahfuz tutacağız" (Sükan'dan aktaran Arıkan, 1997: 300) sözleriyle ifade edilecekti. Başka bir ifadeyle Adnan Menderes'in başkanlığını yaptığı DP'ye göre, "millete mal olmuş devrimler" korunacak, "millete mal olmamış devrimler" üzerinde ise ısrar edilmeyecekti. Bu aynı zamanda DP'nin kendi döneminde din ile ilgili konularda CHP'den farklı olarak attığı adımların açıklaması olacaktı. Daha önceden ilke ve inkılaplar adına ama halka rağmen yapılan ve toplum arasında tepki ve infiale sebep olan teşebbüslerden vazgeçilecekti. Böylece Kemalist İnkılaplar ikiye ayrılıyordu: Halka mal olanlar ve halk tarafından benimsenmeyenler. Menderes'in bu açıklaması Halk partilileri de İslamcı kesimi de memnun etmemiştir. CHP DP'nin Atatürk inkılaplarıyla ilgili herhangi bir tasarruf yapmasına sert tepki vermekteydi. Bundan dolayı Menderes'in inkılapları 'halka mal olmuş ve olmamış' şeklinde bir değerlendirmeye tutması tepkiyle karşılanmaktaydı (Nal, 2005: 150). Diğer taraftan İslamcılar tek parti dönemi inkılaplarının serbest seçimli siyasi tasarruflar olmadığı gerekçesiyle bütünüyle kaldırılmasını istemekteydi. Dolayısıyla İslamcılar da Menderes'in inkılapların bir kısmını 'halka mal oldukları' gerekçesiyle korumaya almasına tepki ile yaklaşmaktaydı (Kara, 1998: 62).

Menderes'in hükümet programını açıkladığı aynı konuşmada, esas tehlikeli akımın sol akım olduğunu, bunu kökünden temizlemek için gerekli yasal önlemlerin alınacağını belirtiyor, sol akımın taktiklerine ilişkin düşünceler ileri sürüyordu. Adı geçen akımın, irticai ve ırkçılığı kendisini maskeleyen için kullandığını belirten Menderes, bunun düşünce özgürlüğü bağlamında ele alınamayacağını, bu tür bir yaklaşımın gaflet olacağını, sola kesinlikle hoşgörü gösterilmeyeceğini ifade ediyordu (Nal, 2005:147). Adnan Menderes hükümetinin sola karşı bu tutumunun 1950 öncesi

¹ MP'nin onursal başkanı Mareşal Fevzi Çakmak 9 Nisan 1950'de vefat ettiğinde büyük nümayişler olmuş ve genç göstericiler tekbirler ve sloganlarla Mareşalin na'sına adeta el koymuşlardı (Yücel, 2001: 75). MP'yi destekleyen medyada, hükümetin cenazeye sahip çıkmadığı şeklinde eleştiriler dile getiriliyordu. Bu olaylara DP'ye yakın medya ve Demokrat liderleri, bir taraftan sükunet çağrılarını yaparak diğer taraftan laiklik hassasiyetine vurgu yaparak tepki veriyordu.

CHP tarafından da savunulan bir düşünce olduğu bilinmektedir. Bu yaklaşım temelde dönemin soğuk savaş atmosferiyle ilgilidir.

Adnan Menderes aynı konuşmasında irticayla ilgili olarak da şunları söylüyordu: “İrticacı tahrike asla müsaade etmemekle birlikte din ve vicdan hürriyetlerinin icaplarına riayet edeceğiz. Hakiki laikliğin manasını biz böyle anlamaktayız. Hakiki laikliği dinin devlet siyaseti ile hiçbir ilgisi bulunmaması ve hiçbir din düşüncesinin kanunların tanzim ve tatbikinde müessir olmaması şeklinde anlıyoruz. Bu itibarla gerek din dersleri meselesinde gerekse din adamları yetiştirecek müesseselerin faaliyete geçmesi hususunda icap eden tedbirleri süratle ittihaz etmek kararındayız” (Kırkpınar, 2018:353). Bu ifadeleriyle Menderes DP'nin laiklik konusunda daha önceki yaklaşımını tekrarlamış olmaktadır. Konuşmasının devamında, manevi değerlerle yetiştirilmemiş gençliğin bilim ve teknikle donatılsa da, özgür ve bağımsız bir ülke için güvence oluşturamayacağını ileri süren Menderes; bundan dolayı gençliğin manevi değerlerle yetiştirileceğini belirtiyordu (Nuran Dağlı ve Belma Aktürk'ten aktaran Şeyhanlıoğlu, 2009: 152). Seçim öncesi dönemde din siyasetini açıklamadığı için bazı kesimlerin eleştirisine hedef olan DP, Menderes'in bu ifadeleriyle sözü edilen kesimlere bir ölçüde cevap vermiş ve duruşunu biraz daha netleştirmiş olmaktadır. Bu temel yaklaşım üzerinden DP din serbestisi ile ilgili çeşitli adımlar atmıştır. Bu adımlardan bazıları aşağıda ele alınmıştır.

2.1. Arapça Ezanın Yasağının Kaldırılması

DP'nin din siyasetiyle ilgili iki temel ölçüsü belirlendikten sonra artık uygulamanın buna göre gelmesi beklenebilirdi. Toplum tarafından benimsenmeyen inkılapların hangileri olduğu Menderes tarafından ifade edilmemişti. Fakat DP iktidarının ilk günlerinde atılan bir adımdan bunlardan bir tanesinin ‘Türkçe ezan’ olduğu anlaşılacaktı. DP'nin toplum arasında en kalıcı etkisinin Arapça ezan yasağını kaldırmış olması olduğu söylenebilir. Buna göre DP iktidar olduğu ilk günlerde bu yasakla ilgili kanun tasarısı hazırladı ve meclise sundu. Hükümet programının TBMM' de okunmasından on sekiz gün sonra, 16 Haziran 1950' de, Arapça ezanı yasaklayan Türk Ceza Kanununun 526. maddesi kaldırıldı. Bu yasağın yasa maddesi haline getirilmesi 1941'de olmasına rağmen aslında Türkçe ezan zorunluluğu 1932 yılında uygulamaya konulmuştu. Fakat bu o dönemde yasayla değil genelge ile düzenlenmişti (Yücel, 2001: 84). Söz konusu yasaya ilişkin tasarı, Menderes Hükümeti'nin TBMM'ye sunduğu ilk tasarı olması bakımından dikkat çekicidir. Çünkü DP böylece, önceliğinin ne olduğunu ortaya koymuş oluyordu. 14 Mayıs 1950 seçimleri öncesinde Arapça ezan, seçmenlerce DP'lilere en çok duyurulan istekler arasında yer alıyordu. Ancak Terakkiperver Cumhuriyet ve Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimleri, DP'lilerin bu konuda açıkça olumlu bir tutum sergilemesini engelliyordu.

5 Haziran 1950'de Adnan Menderes Zafer Gazetesine yaptığı açıklamayla ‘taassup düşüncesini kırmak için’ Arapça ezana serbestiyet vereceklerini söylüyordu. Konu tasarı olarak meclisin gündemine geldiğinde meclisten geçeceği kesin gibiydi. Böyle olması doğaldı; çünkü milletvekillerinin çoğu vaktiyle bunun sözünü, bizzat vermiş yerel yöneticilerdi. Şimdi halk kendilerine haydi diyordu (Toker, 1990: 50).

Arapça ezan konusunun gündeme gelmesi devrimlerden geri dönme olarak değerlendirilecek ve şiddetle tenkit edilecekti. CHP'ye yakın medyada Arapça ezan konusunda oldukça sert tepkiler verilmekteydi. Ulus gazetesinde Kemal Zeki Gençosman ezan düzenlemesiyle ilgili düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir:

‘Ezanın Arapça okunacağını öğrendiğim bu sabahtan beri perişan bir halde olduğumu sizden neye gizleyeyim. Hükümet gazetesinin Atatürk inkılaplarının bir taraftan didiklenmeye başladığını teşhir eden büyük manşetini gördüğüm andan itibaren içimi derin bir ümitsizlik kapladı. Sabahtan beri kara kara düşünüyorum.’ (Ulus Gazetesi, 6 Haziran 1950).

Ulus gazetesinin diğer yazarları da ezanın Arapça okunma serbestisini ‘irticai’ bir eylem olarak değerlendirmişlerdir. Aynı gazetenin yazarlarından Feridun Osman Menteşoğlu yaptığı değerlendirmede “İnkılaplarımızın muasır medeniyet yapımızın kilit taşlarıdır. Onlardan herhangi birini çekip çıkarmanın tabiat kanunlarına uygun bir reaksiyonla diğerlerini de sarsabileceği daima uykularımızı kaçırın bir ihtimaldir” demektedir (Menteşoğlu'ndan aktaran Fergan, 2005: 214-217). Aynı tepkinin devamı olarak dönemin çeşitli gazetelerinde Arapça ezan tasarısına muhalif değerlendirmeler yapılmaktaydı. “Arapça ezan Atatürk'ün inkılap binasında bir gedik açar ve eza verir” (Kara, 1998: 70). “Ezan hakkındaki bu karar inkılap abidesinin altından bir tuğla çekilmesine

benzer ve bütün mihrak temelinin sarsılmasına benzer. Son seçimlerde Arapça ezan hususunda seçmenlerimiz bize de büyük tazyikler yaptılar. Fakat seçimi kaybetmek bahasına da olsa biz onlara müsbet cevap vermedik” (Son Saat ve Vatan Gazetelerinden aktaran Kara, 1998: 71)

Ezan tasarısı meclise geldiğinde CHP'nin tavrı yasa değişikliğine açıktan karşı çıkmama şeklinde kendini göstermiştir. CHP gurubu İnönü'nün bütün etkilemelerine rağmen yasağın kaldırılmasını olumlu karşılamıştı. CHP'nin bu tavrında, aldığı seçim yenilgisinde kendilerinin 'Türkçe ezan zorunluluğu gibi icraatlarının etkisinin olduğu' düşüncesi olduğu söylenebilir. Şimdi Arapça ezana karşı aynı tavrı sürdürmek sonraki seçimler için daha kötü sonuçlar doğurabilirdi. Hem de nasıl olsa bu yasak meclisten geçecekti. Bari muhalefet etmeyerek yasağın kaldırılmasının getireceği rahatlamaya katkı sağlama ve karşı çıkmanın demokratik sonuçlarından etkilenmeme düşüncesi de etkili olmuş olabilir.

Ezan düzenlemesi imza için köşke gönderildiğinde Cumhurbaşkanı Celal Bayar işi ağırdan almaya başladı. Bayar kanunun yürürlüğe girmesi için gereken imzayı ertelemekteydi. Bayar'ın tutumunda kendisinin de Arapça ezana karşı olması etkili olabileceği gibi CHP, bürokrasi ve medyanın tepkisini gözettiği de söylenebilir. Menderes'in Bayar'ın bu kararına tepkisi ise daha keskindi. Menderes imzanın gecikmesine tepkisini Cumhurbaşkanıya istifa dilekçesini yazıp Mersin'e gitmekle verdi. Bayar Başbakanının gönlünü alıp ezan düzenlemesini imzaladı (Birand vd, 2007: 59).

2.2. Ticanilik ve Atatürk'ü Koruma Kanunu

DP ezan konusunu hallettikten sonra bu kez 7 Temmuz'dan başlamak üzere İstanbul ve Ankara radyolarından haftanın Pazartesi, Çarşamba ve Cuma günleri tanınmış hafızlarca Kur'an okunması için emir vermişti. DP'nin bu gibi teşebbüsleri dinin siyasete alet edildiği, laiklikten büyük ödünler verildiği şeklinde değerlendirilecekti (Albayrak, 2004: 198).

Arapça ezanın serbest bırakılmasıyla ülkenin her yerinde ezanlar Arapça aslıyla okunmaya başladı. Bu değişiklik toplumda bir bayram havasıyla karşılandı. Fakat bir taraftan da ilke ve inkılaplardan geri döndüğü, irticaya prim verildiği, gidişatın çok kötüye doğru olduğu tartışması başlatılmak isteniyordu (Dikici, 2012: 96). Bu tartışmalar daha çok CHP ve ona yakın medya tarafından dile getiriliyordu. Halk yeni durumdan gayet memnundu. DP'nin ezanı aslına çevirmesinden hemen sonra önceden mecliste Arapça ezan okuyarak gündeme gelen Ticaniler bu kez de Ankara Ulus'ta ve başka yerlerde Mustafa Kemal büstlerine saldırdılar (Albayrak, 2004: 196). Bu olay CHP ve bazı medya organları tarafından 'DP'nin irticaya prim vermesinden kaynaklandığı' şeklinde açıklanacaktı. Olay çıkaran Ticaniler yakalanıp hapse konuldular. Ticanilerin CHP'ye yakın oldukları bilinmektedir (Albayrak, 2004: 197). Elli seçimleri öncesinde Ticaniler CHP'ye üye olmuşlardı ("Bir İnek Nasıl Ticani Olur", 2009). Hatta tarikatın lideri Kemal Pilavoğlu 1950 seçimlerinde CHP'den milletvekili adayı olmuş (Kayalı, 2015: 60) fakat seçilememişti. Heykel saldırısı nedeniyle mahkemelik olan Kemal Pilavoğlu'na CHP'li vekil Muzaffer Akpınar'ın oğlu Yılmaz Akpınar'ın avukatlık etmesi de bu yakınlığı belgelemektedir (Güngör, 2010: 196). Ayrıca Pilavoğlu mahkemedeki 'evinde yasak olan tarikat faaliyeti yaptığı' şeklindeki suçlamaya 'tarikat toplantısı değil CHP propagandası' yaptığı şeklinde savunma yapmıştır (Yıldırım, 2004: 147).

DP'nin din hürriyetleriyle ilgili birkaç adımı o dönemde oldukça önemli sonuçlar ortaya çıkaracaktı. Yukarıda bahsedilen Ticani tarikatı mensupları eylemlerini oldukça sıklaştırdılar. DP bunlara karşı önlem olarak Atatürk'ü Koruma Kanunu çıkardı. Bu kanuna göre Mustafa Kemal'e açıkça hakaret edenler çeşitli cezalara çarptırılıyordu. Bu kanun mecliste görüşülürken bazı DP'li vekiller aleyhte konuşmalar yapmıştır. Fakat sonuç değişmemiş kanun ve hukuk mantığı çiğnenerek kanun çıkarılmıştır. Adnan Menderes kanunu savunurken şunları söylemiştir: "Bir gecede elli tane heykele hücum edebilmek ve memlekette fevkalade bir hal vardır manzarasını uyandırmak ve memleketi baştanbaşa heyecana sevk etmek zor bir şey değildir. Bütün bunları vaktinde hesap etmek ve kanuni tedbirleri almak mecburiyetindeyiz. Sonra arkadaşlar, hükümet tedbir aldı almadı diye daha şimdiden kürsüden konuşuluyor. Bu memleketin sathına serpiştirilmiş olan heykeller taarruza uğradığı takdirde bunun günahı neden hükümete teveccüh etmiş olsun. Teşevvüşleri önlemek için

Atatürk heykellerini hükümete bir hücum vasıtası olmaktan çıkarmamız çok yerinde olur (Tutanak Dergisi, D. IX, C. 7,1951: 63).

Böylece Menderes partisinin Mustafa Kemal'e ilişkin düşüncelerini de ortaya koymuş oluyordu. Bu sözlerden esas korunmak istenilenin, sahiplenilenin Atatürk'ün manevi kişiliği olmadığı, somut heykelleri olduğu anlaşılmaktadır. Menderes'in ifadesiyle yasanın koruduğu şey, 'memleketin sathına serpiştirilmiş olan heykeller'di. Bir başka anlatımla, bu düzenlemeyle Atatürk'ün 'dış görünüşüne' dokunulmazlık bahşediliyordu. Yoksa bu yasanın Atatürk'ün 'ruhunun' yaşatılmasıyla ilgisi yoktu. Böylece, adı geçen yasanın hükümet çıkarları doğrultusunda çıkarılmak istendiği de açıkça ortaya konulmuş oluyordu (Nal, 2005: 155).

Bu yasa ile hükümet kendisini suçlamalara karşı güvence altına almış oluyordu. Diğer taraftan ise demokrasiyle ve hukuk mantığıyla bağdaşmayacak şekilde yeni bir yasa ihdas edilmiş olmaktadır. Yasanın çıkarılmasında Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın özel inisiyatif aldığı görülmektedir. Bayar oylama esnasında meclise bizzat gelerek oylamayı izlemiştir.

CHP'ye yakınlığı yukarıda ifade edilen Ticanilik mensuplarının CHP'nin kurucusunun heykellerine saldırmasının DP'nin irticaya prim vermesiyle açıklanması mümkün görülmemektedir. Olayın doğru izahının CHP'nin DP'yi, 'iktidarının ilk yıllarında zor durumda bırakma siyaseti' olduğu düşüncesi akla daha yakın durmaktadır. CHP bu yolla DP'yi inkılâplardan geri dönme konusunda frenlemiş olmaktadır. DP bu şekilde irticaya fırsat verme suçlamalarını daha çok dikkate alacak ve çok ileriye gidemeyecekti. Kanunun çıkmasından sonra Ticani saldırıları da bir anda kesilmişti. Bu ise saldırıların, 'mürettep birer vaka' olduğu ihtimalini güçlendirmekteydi.

CHP'nin başka bir amacı da DP hükümetinin irtica aleyhtarlığını din aleyhtarlığıymış gibi propaganda ederek din hürriyetleri gerekçesiyle DP'ye yönelen seçmeni bundan vazgeçirmek olmalıdır. Bu yolla CHP halk arasında 'Din konusunda DP'nin kendilerinden farklı olmadığını; hatta daha kötü olduğunu' propaganda edecekti. Zaten MP içerisindeki İslamcı kanat DP'yi bu şekilde değerlendirdikleri için DP'den ayrılmışlardı. CHP'nin bu yeni taktiği ile MP'lilerin bu propagandası daha güçlü bir şekilde dile getirilebilecekti. Bu şekilde din hürriyetleri gerekçesiyle DP'ye yönelen seçmen DP'den kopacaktı. Bu seçmenler CHP'ye dönmeyecek, büyük bir ihtimalle MP'ye yönelecekti. Sonuç olarak CHP böyle bir tabloda en büyük parti olarak kalacaktı. Ayrıca DP bir taraftan CHP'nin 'irtica' eleştirileri ile; diğer taraftan MP'nin 'dine ve dindarlara baskı kurma' eleştirileriyle baş etmek zorunda kalacaktı.

2.3. Demokrat Parti'nin İslami Kesime Karşı Tutumunun Değişmesi

DP'nin din hürriyetleri konusunda attıkları adımlar İslami kesimleri memnun ederken diğer taraftan meydana gelen bazı olaylar DP'nin bu kesimlere karşı sertleşmesine sebep olacaktı. Bu olaylardan bir tanesi Ticani saldırılarıydı. Ticanilerin heykel saldırılarından kısa bir süre sonra Malatya'da bir saldırı vakası meydana geldi. Vatan Gazetesinin sahibi ve başyazarı Ahmet Emin Yalman 22 Kasım 1952'de Malatya'da lise öğrencisi olan Hüseyin Üzmez tarafından suikasta uğradı ("A. Emin Yalman Niye Vurulmuştu", 2006). Ahmet Emin Yalman'ın DP dönemindeki dini hayatın hareketlenmesine oldukça sert bir tepki vermesi ve bu konuda DP'yi eleştirmesi çeşitli İslami ve milliyetçi gurup ve fraksiyonların tepkisine sebep olmaktadır. Bu guruplar medyadaki bu tür yazarlara tepkilerini fikri olarak ortaya koymak yerine fiili olarak tepki veriyorlardı. Aynı dönemde ilgili gurupların medya organlarında çıkan bazı yayınlar da bu tepkileri destekleyecek üsluptaydı (Büyük Doğu, 20 Haziran 1952). Böyle bir atmosferde Ahmet Emin Yalman cinayetinin işlenmiş olması sözü edilen İslami ve milliyetçi çevreleri sorumlu konumuna çıkarıyordu. CHP ve onun basını ise konuya tamamen bu çerçeveden yaklaşmış cinayet DP'nin irticaya prim vermesiyle ve devrimlerden geri dönmesiyle İslami guruplar tarafından tertip edildiğini savunuyordu. DP iktidarının irticai kıpırdamalara kayıtsız kalmasıyla bu tür saldırıların yaşandığını ileri süren medyadaki yayınlar (Bozkurt, 2013: 99) DP'nin İslami kesime karşı tutum değişikliğinin nedenlerinden biri olmuştur. CHP'nin bu şekilde muhalefetinden etkilenen DP'nin bu süreçte İslami kesimlere karşı sert bir tavır sergilemeye başladığı görülmektedir. Eşref Edib'in Sebilürreşad gazetesinin de desteklediği İslam Demokrat Partisi cinayet öncesinde 'partinin din esasına dayanan bir dernek' olduğu, 'irticai' nitelikte olduğu gibi gerekçelerle mahkemeye verilmiş ve 20 Ekim 1952 tarihli mahkeme kararı ile kapatılmıştı (Bozkurt, 2013: 96). Aynı dönemde Necip Fazıl Kısakürek etrafında meydana gelen Büyük Doğu Cemiyetleri de maddi gerekçelerle kendini feshetmişti (12

Mart 1951) ("Necip Fazıl'ın Parti Teşebbüsü: Büyük Doğu Cemiyeti", 2019). Büyük Doğucular bu süreçte Büyük Doğu Gazetesini çıkarmaya başlamışlardı. Yalman suikastından kısa bir süre sonra Aralık 1952'de Büyük Doğu Gazetesi kapatıldı (Gözaydın, 2016: 19).

Ahmet Emin Yalman suikastının soruşturması esnasında konu Milliyetçiler Derneğiyle ilgili olarak da gündeme geldi. 24 Ocak 1953'te Milliyetçiler Derneği, tüzüğü ve etkinliklerinin Dernekler Kanunu'na aykırı olduğu gerekçesiyle, faaliyetleri durdurulmuş, dernek üyelerinden Serdengeçti dergisinin sahibi Osman Yüksel Serdengeçti ile Cevat Rıfat Atilhan tutuklanarak Malatya'ya gönderilmişlerdir (Albayrak, 2004: 393).

Malatya hadisesi ile ilgili olmamakla beraber DP'nin tavır değişikliğinin bir sonucu olarak daha önceden büyük kısmı DP'den ayrılanlarca kurulan MP de bu yeni yaklaşımdan nasiplenecekti. Ortaya çıktığı ileri sürülen gizli dosyalarda MP içerisinde bulunan İslamcı kanadın hilafeti, şeriatı, saltanatı geri getireceği iddia edilmekteydi. Parti 8 Temmuz 1953'te mahkemece dini siyasete alet ettiği gerekçesiyle ihtiyati olarak kapatıldı (Albayrak, 2004: 235).

Suikastın ardından DP hükümeti irtica aleyhinde açıklamalar yapmaya başladı. Başbakan Menderes'in "Siyasi mürteci, dini mürteci, komünist ve diğer sapıklar hürriyetin düşmanıdır. Bunlarla mücadele edeceğiz" (Duman, 2016: 144) ve "Memlekette vicdan hürriyetine tecavüz kimsenin haddi değildir. Malatya olayı, dini türlü maksatlara alet etmek isteyenlerin hatta toplu halde çalışmak hevesinde olduklarını gösteriyor. Bu, kesin şekilde önlenecektir" (Çetinkaya, 2016: 50) şeklindeki açıklamaları İslami kesim tarafından tepkiyle karşılanılmaktaydı. Olay sonrasında İslami faaliyet yürüten kesimler aleyhine başlayan yargılamalar İslamcı medyanın Menderes ve DP aleyhine yayınlar yapmasına ve DP'ye karşı tavır değişikliğine gitmesine neden olmuştur. Dönemin önemli İslamcılarında olan Necip Fazıl Kısakürek "1952-53 kış mevsimi, İslam'a baskın ve müminleri yıldırma devresi olarak eşi Halk Partisi devrinde bile görülmedik bir davranış mevsimidir" diyecekti (Çetinkaya, 2016: 52). Aynı olayla ilişkili görülerek Malatya'da cezaevine konulan ve kapatılan İslam Demokrat Partisinin lideri olan Cevat Rıfat Atilhan ise İslami kesime yapılanları masonların etkisine bağlamaktaydı. Atilhan'a göre İDP, 'CHP ve DP içerisinde etkin nüfuza sahip mason ve Siyonist grupların tertiple ettiği' komplo ile kapatılmıştı. Komplonun başrolü ise dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a biçilmekteydi (Bozkurt, 2013: 97). Dönemin önemli İslamcı aydınlarından olan Eşref Edip'in de DP'yi 'İslam Demokratlar' ve 'Mason Demokratlar' (Eşref Edip'ten aktaran Kara, 1998: 84) şeklinde bir tasnife tabi tutması, DP iktidarı üzerindeki mason etkisine Atilhan dışında da inanan kesimlerin bulunduğunu göstermekteydi.

2.4. Demokrat Parti İktidarı Öncesi ve Sonrasında Din Eğitimi

DP iktidarının önceki dönemden en önemli farklılıklardan birinin din eğitimi ile ilgili olduğu söylenebilir. DP öncesi dönemde eğitim tamamen materyalist bir bilim anlayışına dayanmaktaydı. Bu dönemde amaç sadece eğitimi 'bilimsel yöntemlerle ve bilime uygun' olarak sürdürmek değildi. Eğitimin diğer bir amacı da bilimsel gerçeklere aykırı olduğu ileri sürülen din inanışlarının yeni eğitim kuşakları tarafından benimsenmesinin engellenmesidir.

2.4.1. Demokrat Parti İktidarı Döneminde Eğitim Müfredatında Din

DP'nin din siyasetinin çok önemli bir kısmı eğitimle ilgilidir. DP öncesi dönemin okul müfredatında din açısından iki bakış açısı esas alınmıştır. Bunlardan biri; yetişen yeni neslin 'kainatın bir yaratıcı tarafından yaratıldığına' dair inanışını ortadan kaldırmak, diğeri ise; tarih sonrası dönemden itibaren Türklerin medeniyete katkılarını göstermektir. Ders kitaplarına kaynaklık etmesi amacıyla hazırlanan Türk Tarihinin Ana Hatları kitabında bu maksat şu şekilde ifade edilmektedir: 'İkinci bir amacımız da, kâinatın teşekkülüne, beşerin zuhuruna ve beşer hayatının tarihî devirlerden evvelki mazisine dair, yakın zamanlara kadar itibarda bulunan yanlış telâkkilerin önüne geçmektir. Yahudilerin mukaddes saydıkları efsanelerden çıkan bu telâkkiler membaların tenkidi ile ve son zamanların ilmî keşifler ile artık tamamen kıymetini kaybetmiştir.' (Türk Tarihinin Ana Hatları, 1999: 25; Tarih I, 2000: 3)

Birinci amaca yönelik olarak 'Hayatın tabiatın dışından gelmediği' ve 'tabiatın üstünde bir nedenin eseri olmadığı' özellikle belirtilir. Dinlerin hayati açıklama konusundaki yaklaşımları alaycı

bir dille değerlendirilir: 200 sene evvelki telâkkiye göre dünya 5- 6 bin sene evvel yaratılmıştır ve hilkatin şaheseri olan insan Basra'dan tamam iki günlük yolda ve Fırat nehri üzerinde bulunan cennette zuhur etmiştir. Bu kanaatler, hep dinî kitaplarda hikâye olunan vakaların harfî harfine tefsirinden doğuyordu. Artık bugün, az çok tenevvür etmiş bir insanın bu gibi masalları hakikî kanaat şeklinde telâkki ve kabul etmesi mümkün değildir (Türk Tarihinin Ana Hatları, 1999: 28).

Kitapta İslamiyet ve diğer dinler ile ilgili yer alan değerlendirmelerin önemli bir kısmı bizzat Mustafa Kemal tarafından yazılmış veya yazdırılmıştır (Türk Tarihinin Ana Hatları, 1999: 18). Kitapta hayatın vücuda gelmesi tamamen evrim teorisine göre açıklanır. 'İlk kuşlar, sıçrarlar ve tırmanırlardı. Bilâhare uçtular. Vücutları evvelâ pullu idi. Pullar uzadı, diken haline geldi; bu dikenler, yayvanlaşarak ve çatlayarak tüy haline geldi. Kuşların tüylü ön ayakları, evvelâ koşarken çırpınarak sürat temin ediyordu; nihayet doğrudan doğruya uçmak için kullanıldı. Hulâsa, insanlar, sularda kaynaşıp çırpınan bir mevcuttan, bugünkü şekline geldi (Türk Tarihinin Ana Hatları, 1999: 32-34).

Hayatın kaynağı için yapılan açıklamalarda 'insanın ve büyük maymunların ortak bir atalarının olduğu' bu atanın ise 'daha basit şekillere sahip bir nesilden, ilk memeli hayvan cinslerinin birinden ayrıldığı' belirtilmekteydi. Bu memeli ise 'yerde sürünen hayvandan' ve o sürünen hayvan da 'balıklardan' geliyordu. 'Bunların hepsi de ilk hayat şekli olan ilkel hücreye' dayanıyordu (Tarih I, 2000: 5).

Hayatın ortaya çıkışı bu şekilde ifade edilirken dinlerin öne sürdüğü 'evrenin kainatın dışında bulunan bir yaratıcı tarafından yaratıldığı' düşüncesinin kaynağına dair de değerlendirmeler yapılmaktadır. Buna göre; evrimsel sürecin etkisiyle ilkel insanlar meydana geldiler. İlkel insanlar 'her şeyden korkuyorlardı.' Atalarından da korkan ve 'bu ata korkusu içinde büyüyen' çocuklar, onların öldüklerinden kesin emin olamıyor ve ölümlerinden sonra da onları hoşnut etmeye çalışıyorlardı. Ata korkusu yavaş yavaş yerini 'kabile Allah'ı' korkusuna bıraktı. İnsanlar kainatı da aile çevresi içinde görmekteydi. Ata korkusuna tehlikeli hayvanlara karşı duyulan korku da eklendi. Bu şekilde çocukların korkularının bir ürünü olan 'ulvileştirilmiş ata' düşüncesi zamanla Allah inancının başlangıcını meydana getirdi (Tarih I, 2000: 21).

Okullarda ders kitabı olarak okutulan bu kitaplarda en başından beri tarihin en faaliyetli aktörü olarak tasvir edilen Türk milletinin dinlerinden de bahsedilmektedir. Zerdüş, İsa ve Musa dinleri, Mani ve İslam dini gibi dinler 'Türkler arasına hariçten giren dinler' başlığı altında değerlendirilmektedir (Türk Tarihinin Ana Hatları, 1999: 362-366). Tarih II kitabında Kuran Hz. 'Muhammed'in koyduğu esasların toplu olduğu kitap' şeklinde tarif edilmektedir (Tarih I, 2005: 90). 'O, Arapların ahlak ve adetlerinin pek kötü, pek ilkel ve iyileştirmeye muhtaç olduğunu anlamış, bunları iyileştirmek için tenha yerlere çekilerek senelerce düşünmüş ve yıllarca düşündükten sonra kendisinde vahiy ve ilham fikri doğmuştur.' Cebraile meleği vasıtasıyla alınan vahiy; 'o dönem Arapları arasında yaygın bir inanış olan şairlerin cinlerden ilham almasının' bir devamı olarak tasvir edilmiştir. Bu kabilden olarak Hz Muhammed (asm) için 'Muhammed dahi cinlerin varlığına samimi olarak inanmıştır' denilmektedir. Peygambere gelen vahiyler için 'Muhammed uzun bir devirdeki düşüncülerin mahsulü olan ayetleri lüzum ve ihtiyaçlara göre bildiriyordu' (Tarih II, 2005: 91) değerlendirmesi yapılmaktaydı. Peygamberin Medine'ye hicreti için 'Mekke'den kalkıp Medine'ye kaçtı.' (Tarih II, 2005: 90) ifadeleri kullanılmaktadır. Kitaplarda işlenen ana temanın 'dinlerin insan korkularının ürünü olarak ortaya çıktığını' ifade etmek ve insanların 'bilimin gücüyle korktuklarına egemen olmayı öğrendikçe Allah inancına ihtiyaç duymayacaklarını benimsetmeye çalışmak' olduğu söylenebilir. Kitapların hiçbir yerinde İslami literatüre uygun olarak 'Hz.' nitelemesi kullanılmamaktadır. 1931 yılından 1941 yılına kadar bu kitaplar müfredatta yer aldılar. 1941 ile 1950 yılları arasında da -özellikle tarih kitaplarında- 'materyalist anlayışın yeni yetişen nesle aşılmasını yaklaşımı' aynen korunmuştur. Fakat bu dönemde İkinci Dünya Savaşının dış politik etkilerinden dolayı okul müfredatlarında yer alan Asya ve Türk vurgulu değerlendirmelerde belli bir ölçüde kısıtlanmaya gidildi. Yeni dönemde ileri ve medeni kabul edilen Batı toplumlarının tarihi de müfredatta yer almaya başlamıştır (Alaca, 2017: 54).

1950'de iktidara gelen DP'nin ilk kararlardan biri de okul müfredatları ile ilgiliydi (Çapa, 2014: 67). Tebliğler dergisinin Ağustos 1950 tarihli 603., 604., 605. ve 606. sayılarıyla 1950-51 yılında ilkokul ortaokul ve liselerde okutulacak ders kitapları ile ilgili önemli kararlar alınmıştır. Derginin 603. Sayısıyla; Yurttaşlık IV, Yurttaşlık V kitaplar, Alfabe, İlk Okuma Kitabı III, İlkokul

IV. Sınıf Türkçe Kitabı, V. Sınıf Okuma Kitabı, Beşinci Sınıf Tarih Kitapları ve daha bazı kitaplar öğretimden ve satıştan kaldırılmıştır. 605 ve 606. sayıda ise Yurttaşlık Bilgisi I ve Yurttaşlık Bilgisi II, Tarih III, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ve lise son sınıfta okutulan Toplum Bilim dersi öğretimden kaldırılmıştır. Aynı sayıda Türkçe I, II, III sayıları da satıştan kaldırılmıştır.

1952 yılından itibaren liselerde okutulmak üzere basılan tarih kitaplarında İslamiyet ile ilgili değerlendirmelerin tamamen değiştiği görülmektedir:

“Hz. Muhammed’e gelen vahiyler Kur’an’ı teşkil etmiştir. Vahiylerle gelen ayetler Arapça bakımından fevkalade güzel ve tesirli sözlerdir. Şiire, hitabete, güzel sözlere âşık olan Araplar Kur’an ayetlerini duydukça tesiri altında kalıyorlardı.” “Hz. Muhammed, yüksek yaratılışının ve ahlakının verdiği bir düşünce ile kendi milletinin ahlaki ve içtimai kusurları üzerinde derin derin düşünmeye başladı. Kırk yaşından sonra insanlardan uzaklaşarak dağlarda düşüncelere daldı. İşte bu düşüncelerin derinleştiği ve Hz. Muhammed’in bütün varlığı ile kendisini Allah düşüncesine verdiği bir sırada bir gün kendisine meçhulden bir ses gelerek Allah’ın buyruklarını bildirmeye başladı ki bu ses şeklinde duyulan ilhama “vahiy” diyoruz.” (Akdağ, 2005: 94-95)

Tek parti dönemi ders kitapları ile karşılaştırıldığında bu ifadelerin İslam dini için yeni bir yaklaşımı ifade ettiği görülür. Önceki dönemde Müslümanların kutsal kitabı Kuran’ın Hz. Muhammed tarafından yazıldığı ileri sürülürken DP dönemi ders kitaplarında, Kuran’ın Hz. Peygambere vahiy yoluyla Allah tarafından bildirildiği ifade edilmektedir. Bu durum İslam’a yaklaşımda kırılma noktasını ifade etmektedir. Ayrıca dinlere bakışta eski yaklaşımın sürdürülmeyeceğinin de ifadesi olmaktadır.

DP döneminde eğitim müfredatında dinler ile ilgili yaklaşımda sözü edilen değişimle beraber din derslerinin ilkokuldan itibaren okutulması için çalışmalar yapıldı. Aslında din derslerinin ilkokullarda program içine alınması 1948–49 öğretim yılından itibaren oldu. Çok partili siyasetle birlikte CHP’nin değişen din siyaseti çerçevesinde ilkokullara seçmeli din dersleri konuldu. Elli öncesinde ‘program dışı’ okutulan bu dersler, DP iktidarıyla beraber, 1950–51 öğretim yılından itibaren seçmeli olmakla birlikte programa dâhil edildi. 1951–52 ders yılından itibaren de öğretmen okullarının ikinci devrelerinin bir ve ikinci sınıflarına haftada birer saat olmak üzere zorunlu din dersleri konuldu (Bolay/Türküne, 1995: 167). Çocuklarının zorunlu din dersi almasını istemeyen aileler müracaatla çocuklarının bu derslerden muaf tutulmasını sağlayabiliyorlardı. Fakat halkın bu derslere büyük ilgi gösterdiği görüldü. Nitekim 1949–50 öğretim yılında ilkokulların dört ve beşinci sınıflarında okuyan öğrencilerden din dersini almayanların oranı % 1 civarındaydı. 1951–52 ders yılında ise bu oran % 0,7’ye indi (Şahin, 2012: 42). Halkın din derslerine gösterdiği ilgiyi, Howard A. Reed’in gözlemleri de çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır:

“İşte bu din dersleri, halktan bilhassa köylü vatandaşlardan derhal muazzam bir alaka gördü. Halbuki daha evvel aynı köylerde, ne öğretmenlerin gayreti, ne jandarmanın dipçığı, ne de kanuni mecburiyetler birçok öğrenciyi, bhusus kız talebeleri okula sokmaya muvaffak olamamıştı. Nihayet 1953 yılında öğretmenleri verdikleri raporlarda bütün Türkiye köylerinde öğrencilerin okula devamındaki artışı sağlayan en büyük amilin, ilkokullarda tekrar okutulmaya başlanan din dersleri olduğunu ortaya koydu. Bu hususu bana, 1954 senesinde çeşitli köylerde yaptığım görüşmelerde birçok öğrenci velisi ile öğrenciler de ifade ettiler” (Şahin, 2012: 51).

Beşinci Milli Eğitim Şurası’nın temel konularından birisini, ilkokullardaki din eğitimi oluşturuyordu. Şurada konuşan Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri, vatandaşın çocuğuna din dersi okutmak, İslam terbiyesi vermek istediğini ileri sürüyor ve bu işi devlet üstüne alıp vatandaşın çocuğuna din dersi vermezse, "O takdirde korkunç bir hadise vukua gelir. Mücadele etmeğe mecbur olduğumuz mahalle mektebi, molların mektebi postu serer." (Aslaner, 2007: 99) şeklinde açıklama yapıyordu. Din eğitimi açısından topluma özgürlük tanımının ihtiyaç için yeterli olmadığını belirten İleri, bu konuda devletin mesul olduğunu söylüyordu. İleri, devlet okullarında din dersi okutmanın aynı zamanda gericilikle mücadele anlamına geldiğini savunmaktaydı. İleri, 19 Temmuz 1952’de TBMM’de yaptığı konuşmada ise, din eğitiminde verimin gittikçe arttığını, öğrencilere gerektiği kadar Müslümanlık dersleri verildiğini; ancak din derslerini veren öğretmenlerin öğrencilik yıllarında hiç bir din eğitimi almamış olmalarının problem olduğunu, bunu aşmak için öğretmen okullarına zorunlu din dersleri konulduğunu belirtiyordu (Zafer, 20 Temmuz 1952). Zorunlu din

eğitimi uygulaması, kimi aydınlar tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bu aydınlardan biri olan Nadir Nadi, bu uygulamayı Anayasa'nın 2. maddesine aykırı buluyor ve şunları ileri sürüyordu: "Halkın yüzde doksan dokuzunun Müslüman olduğu bir ülkede aileler çocuklarına din dersi verilmesini isteyebilirler; ancak demokratik bir yönetimde nüfusun yüzde birini oluşturan halkın da göz önünde tutulması gereklidir" (Cumhuriyet, 31 Ekim 1950). Söz konusu uygulamayı anayasanın laiklik ilkesine aykırı bulan aydınlardan biri de Bülent Nuri Esen'di. Esen, uygulamanın laikliğe aykırı olduğu gerekçesiyle Danıştay'da dava açmıştır. Danıştay Dava Daireleri Genel Kurulu, söz konusu uygulamayı laikliğe aykırı bulmayarak davayı esastan reddetmiştir (Danıştay Kararları Dergisi, E. No. 952/186, K. No.. 53/73, C. 42: 53-54). Zorunlu din derslerine rağmen uygulamada isteyen veliler çocuklarına din dersi aldırılmayabilirdi. Bu durum kanuni bir hak olarak bizzat belirtilmişti (Albayrak, 2004: 372).

2.4.2. İmam Hatip Okullarının Açılması

1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun 4. maddesi gereğince, yirmi dokuz İmam Hatip Mektebi açılmış, bu okulların sayısı 1925'te yirmi altıya, 1926'da yirmiye inmiş ve 1930'da ise tamamen kapanmıştır (Şahin, 2012: 44). Söz konusu okulların kapatılmasıyla, Diyanet İşleri Başkanlığı'na eleman yetiştirecek bir kurum da kalmamış oluyordu. CHP 1949 yılında on il merkezinde on ay süreli imam-hatip kursları açmıştı. DP döneminde bu kurslar, birinci devresi dört, ikinci devresi üç yıl olan yedi yıllık İmam Hatip Okullarına dönüştürülmüş ve sayıları 1951 yılında yediye ulaşmıştı. Bu okullar halk tarafından büyük bir sevinçle karşılanmış, parasal olarak desteklenmiş, binaları yaptırılmış, çeşitli gereksinimleri karşılanmıştır (Bolay/Türköne, 1995: 135). Tevfik İleri, 19 Kasım 1952'de TBMM' de yaptığı konuşmada, adı geçen okulların sayısının on beşe çıkartılmasına TBMM'nin karar verdiğini; ancak yeterli sayıda öğretmen bulunamamasından dolayı kararın uygulanmadığını belirtiyor ve okulların amacını, lise ayarında eğitim almış aydın din adamı yetiştirmek olarak açıklıyordu (Zafer, 20 Kasım 1952).

2.4.3. Yüksek İslam Enstitüsünün Açılması

DP Hükümeti zamanında din eğitiminde atılan önemli adımlardan biri de Yüksek İslam Enstitülerinin hizmete sokulmasıdır. 1959 yılına gelindiğinde, İlahiyat Fakültesi, Türkiye genelindeki ilk ve orta dereceli okulların din dersi öğretmenleri ihtiyacı ile sayıları hızla artan imam hatip okullarının meslek dersi öğretmenleri ihtiyacını karşılayamaz hale gelmişti. Diğer taraftan imam hatip okulu mezunlarına yüksek din eğitimi imkânı sağlama düşüncesi, bir Yüksek İslam Enstitüsü kurulması fikrini yeniden gündeme getirmiştir. Böylelikle, Türkiye'de, 16 Haziran 1959 tarih ve 7344 sayılı kanunla açılması planlanan yükseköğretim kurumuna hukuki dayanak oluşturuldu (Öcal, 2013: 48). İmam hatip okulu mezunlarının yükseköğrenime devam etmelerine ve dini sahada uzmanlaşmalarına olanak tanıyan Yüksek İslam Enstitüleri kurulmuştur. İstanbul'da açılan bu enstitünün kuruluş amaçları ile ilahiyat fakültesinin kuruluş amaçları büyük ölçüde benzerlikler içermekteydi: "Pozitif ilimlerden mülhem olarak İslam'ın prensiplerine bağlı kalmak". Yüksek İslam Enstitüsü de İslami ilimleri öğretecek, imam-hatip ve benzeri okullar için dini konuları okutacak öğretmenleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı'na görevlendirilecek müftüleri ve vaizleri yetiştirecekti. Aynı şekilde enstitü, İslami ilimlerle ilgili araştırmalar yapacak ve bunun sonuçlarını ülke genelinde ve yurt dışında tanıtacaktı. İmam hatip mezunu olan öğrenciler arasından iki aşamalı eleme ve giriş imtihanlarından başarılı bulunanlar, Yüksek İslam Enstitüsünde eğitim almaya hak kazanacaklardı. Enstitü mezunlarının İlahiyat Fakültesi mezunlarına göre sahalarda daha iyi yetişmiş olmaları beklenirdi. Çünkü müfredatları daha ileri düzeyde derslerin yoğun olduğu bir içeriğe sahipti. Fakat bu beklenti istenildiği gibi gerçekleşmemiştir (Şahin, 2012: 45). Akademik kadronun yetersiz oluşu ve müfredatın yoğun olması, öğretim kadrosu ve öğrencilerin bağımsız araştırma yapmalarına engel teşkil etmiştir. Bu okullardaki kütüphane ve okuyucu hizmetlerinin de sınırlı olması nedeniyle öğrenciler fikir ufuklarını genişletme imkânından mahrum kalmışlardır.

2.4.4. Köy Enstitülerinin Kapatılması

Köy enstitüleri DP'nin din eğitimi bağlamında değerlendirdiği ve kapattığı kurumlardan biridir. 1936 yılında Saffet Arıkan'ın Maarif Vekilliği döneminde ilk uygulaması başlayan Köy enstitülerinin kendi ismiyle resmen açılması 1940 yılında olmuştur. Askerliğini onbaşı veya çavuş olarak yapan gençler, Ziraat Bakanlığının işbirliğiyle, modern tarım tekniklerini uygulayan Eskişehir'de Mahmudiye Devlet Üretme Çiftliği'nde yetiştirilmekte ve daha sonra köylere

gönderilmektedir. Bu kurumların uyguladığı yöntem, teorik eğitimin yanında köy hayatının pratiklerinin de öğretilmesine dayanmaktaydı. Eğitim yönteminin amacı, köye hem bir öğretmen hem de modern üretim araçları ve tarım yöntemleri sağlamak ve eğitimin mali yükünü hafifletmekti.² Yöntemin başarılı olmasıyla 17 Nisan 1940 yılında TBMM'de çıkan bir kanunla Köy Enstitüleri bu isimle yaygın bir eğitim modeli olarak eğitim vermeye başlamıştır. Projenin sembol isimlerinden biri olan Maarif Vekili Hasan Ali Yücel'in öncülüğünde kurulan Köy Enstitülerinin hukuki alt yapısı 25.6.1942 tarihli Resmi Gazetede yayınlanan 4274 sayılı kanunla tamamlanmıştır. Köy enstitülerine beş yıllık köy okullarından mezun olanlar doğrudan; üç yıllık okulları bitirenler de iki yıllık hazırlık okuduktan sonra alınmaktaydı. Eğitim süresi beş yıldır (Bahadır, 2002: 83).

Köy Enstitülerinin çok partili hayata geçildikten sonra ve DP iktidarı döneminde gündeme geliş nedeni; bu okulların toplumun ahlaki³, geleneksel ve dini değerlerine aykırı birer eğitim kurumu haline gelmesi olmuştur. Sayıları yirmi civarında olan enstitülerin bu özellikleri, kız ve erkek öğrencilerin karma bir şekilde yatılı kalması ile ilişkili olarak gündeme gelmiştir (Edip, 2005: 37). Ayrıca okullara Kemalizm'in halkçılık ilkesi çerçevesinde 'modernleşmenin toplumsal tabana yayılmasını sağlama' ve 'modernleşmeden uzak kalan kırsal nüfusu modernleştirmek için bir yol açma' misyonu yüklediği söylenebilir. Daha önce gerçekleştirilen reformlarla siyasal laiklik gerçekleştirilmişti. Şimdi sıra aynı süreci toplumsal sekülerleşme ile derinleştirmeye gelmişti. Bu hedefin en önemli araçları olarak köy enstitüleri işlev görecekti. Dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün köy enstitüleri ile ilgili olarak "Bütün siyasal ve askeri hayatımdaki vazifelerin hiçbirini kale almadan diyebilirim ki, öldüğüm zaman Türk milletine iki eser bırakmış olacağım. Bunlardan biri köy okulları, diğeri de müteaddit partilerdir" (Çakmak, 2007: 232) şeklindeki açıklaması bu okullara ne kadar önem verildiğini göstermektedir. Dolayısıyla kırklı yılların iktidarı için köy enstitülerine muhalefet, laiklik karşıtlığı ve dolayısıyla irtica bağlamında değerlendirilecektir.

1950 sonrası DP iktidarı döneminde köy enstitülerinin hem karma yatılı okullar olması hem de 'komünizm propagandasının yuvası' olması açısından eleştirildiği görülmektedir. Milli Eğitim Bakanı Tefik İleri mecliste yaptığı açıklamalarda söz konusu okullarda emniyet ve adli kayıtlara düşen veriler üzerinden köy enstitülerinde komünist düşüncenin oldukça yaygın bir şekilde benimsendiği ve bu yaklaşıma uygun olarak öğrencilerin komünist rejim için faal bir şekilde çalıştığını ifade etmiştir:

"Aile kudsiyeti bir saçmadan başka bir şey değildir. Senin karın, benim karım diye tabiat bir şey ayırt etmemiştir. Bu, insan egoizmasının meydana çıkardığı bir şeydir. Bunları ortadan kaldıracak elemanlar biziz." "... Öyle ise en son varılacak nokta da, vatan, sınır kavgalarının atılarak aile ve mülkiyet diye bir- şey tanınmadığı, bütün insanların kardeş olarak yaşamaya çalıştıkları bir merkezdir."

"Arkadaşlar, köle olarak yaşayan köylüyü kurtarmak bize kalmıştır. Biz bu memleketi kurtarmak için aşağı tabakayı teşkil ederek bağırarak iş çıkaramayız. Bunun için yapacağımız iş Hükümeti devirerek yerine geçmek, şehirin apartman sahibi ile, köyde nemli zeminde ve toprak dam altında yaşayanın hakkını eşit etmektir. Bunun yerine getirilmesi için yegâne çare komünistliğin ilân edilmesidir." (26.12.1952 tarihli TBMM Tutanak Dergisi, s. 442)

Bu sözler köy enstitüleri üzerine hazırlanan dosyalarda köy enstitüsü öğrencileri tarafından yaygın olarak benimsenen düşüncelere örnek olarak ifade edilmiştir. Konunun ahlaki sonuçları ve dönemin idarecilerinin tutumu ise şu sözlerle ifade edilmiştir:

"Ahlaki gelenek ve göreneklerimize aykırı her türlü hareketler mazur görülüş ve hatta teşvik edilmiştir. Çirkin muamelelere hedef olan ve mukavemet gösteren kızlarımızdan bıçaklarla tecavüze uğrayanların bulunduğunu gösteren vesikalar eldedir. O zamanki mesuller tarafından bu işlerin takip edilmemesinden sarfı nazar müsamaha ile karşılandıkları ve kendilerinin enstitülerdeki içki

² meb.gov.tr/meb/hasanalı/egitimekatkileri/koy_enstitu.htm, -(Er. Tr: 21.2.2020)

³ Köy Enstitülerinin ilk müdürlerinden biri olan Emin Soysal'ın mecliste gündeme getirdiği bu okullardaki kız erkek münasebetlerine dair tartışma bu konu ile ilgili idi (TBMM Tutanak Dergisi, 29.8.1947 tarihli 78. Birleşim, s. 542).

âlemlerine iştirak ettiklerini gösteren şahadetler ve belgeler mevcuttur.” (26.12.1952 tarihli TBMM Tutanak Dergisi, s. 442-3).

DP'nin köy enstitülerine yönelik eleştirilerinin komünizm ile din ve gelenek muhalefeti niteliğine odaklandığı söylenebilir (Meşe, 2017: 83). DP iktidarı daha önce köy enstitülerini karma olmaktan çıkarmış (TBMM Tutanak Dergisi, 26.12.1952 tarihli 22. Birleşim) (Çakmak, 2007: 244) daha sonra ise bu okulları köy öğretmen okullarına çevirmiştir (TBMM Tutanak Dergisi, 27.1.1954 tarihli 34. Birleşim).

Köy enstitülerinin kapanmasına çeşitli tepkiler gelmiştir. İsmet İnönü “Köy enstitülerinin kapanmasından duyduğum acıyı tarif edemem. Bir babanın evladını kaybetmesinden duyduğu acı gibi bir acı duyarım.” (Çakmak, 2007: 232) şeklinde duygularını ifade etmiştir.

2.4.5. Hacca Gideceklere Döviz Tahsis Edilmesi

Hacca gideceklere döviz tahsis edilmesi, CHP'nin değişen din siyaseti çerçevesinde, ilk defa 1949 yılında gündeme gelmiş; ancak gerçekleşmemiştir. Döviz tahsis edilmemesine karşın 1950'de hacca gidenlerin sayısı dokuz bine ulaşmıştı. Zaten gündemde olan bu konuyu Menderes hükümeti, İslami kesimlerin beklentisi doğrultusunda sonuçlandırmıştır. Bu gelişmeyi “Hacılarımıza müjde, bütün ihtiyaçları, istirahatleri temin edecek tedbirler alınmıştır” şeklinde veren Sebilürreşad, bir zamanlar hacca gitmenin yasak olduğunu ileri sürerek hükümetin kararını övmektedir (Sebilürreşad'dan aktaran Nal, 2005: 160)

2.4.6. Kapatılan Camilerin Tekrar İbadete Açılması

DP döneminde tek parti uygulamalarından vazgeçilen konulardan biri de ibadete kapatılan camilerin tekrar ibadete açılmasıdır. 1927 yılında cami ihtiyacının ne kadar olduğu şeklinde bir talebi içeren kanuni düzenlemenin meclis gündemine geldiği görülmektedir (TBMM Zabıt Ceridesi, Elli Beşinci İçtima, 17.4.1927, s. 202). Camilerin kendisine bağlı bulunduğu Diyanet İşleri Başkanlığı mecliste gündeme gelen bu talebe, ağırdan alarak karşılık vermiştir. Bunun üzerine 8 Haziran 1931 tarih ve 1827 Evkaf Umum Müdürlüğünün 1931 Mali Senesi Bütçe Kanununun 6. maddesi ile cami ve görevlilerinin idaresi Evkaf Umum Müdürlüğüne verilmiştir. Daha önce diyanetten istenen cami ve cami görevlisi ihtiyacının tespiti bu kez Evkaf Umum Müdürlüğünden istenmiştir (Bulut, 2019). Cami ihtiyacının tespiti için bazı ölçüler ortaya konmuştur. Bir caminin ‘ihtiyaç’ olarak değerlendirilebilmesi için bazı özellikler taşıması gerektiği ifade edilmiştir. Buna göre ‘1. Beş vakte küşade bulunması, 2. Cemaati olması, 3. Civarındaki camilerle arasında mesafenin beş yüz metreden dun(az) olmaması, 4. Mamur olması, 5. Memleket haritasına nazaran müstakbel vaziyetinin emin olması’ camilerin ‘ihtiyaç’ olarak değerlendirilmesinin şartları olarak belirtilmiştir (Resmi Gazete, 16 Kânunusani-Ocak- 1933, Sayı: 2305, s. 2153-4). 1935 yılında yapılan iki kanuni düzenleme ile tasnife göre ihtiyaç dışı kalan camilerin nasıl değerlendirileceği belirtilmiştir. Buna göre camilerin kapatılması ve daha sonra da satılması kanunla düzenlenmiştir. “Mevkilerine ve temin ettikleri menfaate göre kalmaları gerekli görülmeyen mazbut ve mülhak vakıflara ait akar ve toprakları idare meclisinin kararı ile satmağa veya başka gayrimenkulle değiştirmeye Umum Müdürlük salahiyetlidir” (TC Resmi Gazete, 13.6.1935, Sayı: 3027, s. 5320). “Madde 1 — Evkaf Umum Müdürlüğünce, Cami ve mescidler hakikî ihtiyaca göre tadilen tasnif ve zaman ve mekân itibarile birleştirilmesi kabil olan vazifeler birleştirilmek ve hizmetlerin icablarına göre lâzım gelen nakiller yapılmak suretile hademe kadroları tesbit olunur. Tasnif harici kalacak cami ve mescidler usul ve mevzuata göre kendilerinden başkaca istifade edilmek üzere kapatılır.” (Resmi Gazete, 22.11.1935, Sayı: 3163, s. 5795). Kanuni düzenlemede ihtiyaç dışı olarak tasnif edilen cami ve mescitlerin kendilerinden başkaca istifade edilmek üzere kapatılmasının, bu mabedlerin satılmasını da içerip içermediğine dair bir soruya dönemin Evkaf Umum Müdürü ‘tasnif neticesinde lüzum kalmayan cami ve mescitlerin satılacağını’ açıkça belirtmiştir. Ayrıca belirtmelidir ki sözü edilen kanuni düzenlemeden önce de cami ve mescitlerin Evkaf Umum Müdürlüğünün teklifi ile satışa çıkarıldığı da görülmüştür (Bulut, 2019).

İkinci Dünya Savaşının başlamasından sonra Türkiye’de camilerin askeri amaçlarla da kullanıldığı görülmüştür. 1939 yılında savaşa karşı alınacak tedbirler çerçevesinde ‘Milli Müdafaa Mükellefiyeti Kanunu’ çıkarılmış ve bu kanunda ‘askeri kıtaların iskân veya konaklaması gerektiğinde, güzergâhtaki kamu kuruluşları veya şahıslara ait binaların askeri birliklerin hizmetine

tahsisi' gerektiği ifade edilmiştir. Kanunda camilerin de askeri amaçlarla kullanılabilmesine dair bir madde yer almadığı halde Milli Savunma Bakanlığı ile Evkaf Umum Müdürlüğünün ortak kararı ile bazı camiler de kışla, yemekhane, mühimmat deposu ve hububat ambarı olarak kullanılabilmiştir. Camilerin askeri amaçlarla kullanılması sözü edilen kanunun çıkmasından önce de vuku bulmuştur (Bulut, 2019).

Cumhuriyet döneminde camilerin ibadethane olma dışında kutsal emanetlerin konularak muhafazaya alındığı (savaş döneminin riskleri dikkate sunularak) şeklinde dönemin cami politikasını savunanlar da bulunmaktadır (Meydan, 2010: 591). Fakat bu savunmayı yapanların gösterdikleri gerekçelerin en fazla birkaç cami için geçerli olabileceği görülmektedir. Diğer taraftan o dönemde var olan camilerin yarısına yakınının kadro haricine çıkarılarak kapatılması, konunun lokal bir uygulamayla açıklanamayacağını göstermektedir.

Demokrat Parti iktidarında tek parti döneminde satılan veya kiraya verilen camiler de gündeme gelmiştir. 1952'de Diyanet bütçesi görüşmeleri esnasında TBMM'de ibadethane amacı dışında kullanılan camilere bazı örnekler verilmiş ve bu eleştirilmiştir.

"... Papani Mescidi kiradadır, Konyalı Şefik isiminde birisindedir. Helvacılar Mescidi Pol isiminde bir Ermeni vatandaşa kiraya verilmiştir, bugün onu, ahır olarak kullanıyor, arkadaşlar. Medeni memleketler içerisinde eğer her hangi bir mabedin her hangi bir şekilde kiraya verildiğini bir vatandaş bana ispat ederse ben iddiamdan feragat ediyorum arkadaşlar. Bu bizim için hacaletaver bir keyfiyettir. Buna bir çare bulalım. Kiraya vermek ne demektir, cami kiraya verilir mi? Cami depo olur mu? Bir zaruret olmadıkça. Sonra arkadaşlar, Gedik Mescidi, Kızılay'da hububat ambarıdır. Hacıkoca Mescidi, Cumhuriyet Halk Partisinin, Sakarya Bucağının fuzuli işgali altındadır. İstanbul'da Beylerbeyi Camiinin muvakkithanesi, Cumhuriyet Halk Partisinin işgali altındadır." (TBMM Tutanak Dergisi, 45. Birleşim, 23.2.1952, s. 595)

Aynı konu daha sonraki meclis tartışmalarında da gündeme gelmiştir. Bu tartışmalarda mevcut durumda Evkaf Müdürlüğü tarafından kiraya verilen camilerinin sayısı ve 'cami' ile bağdaşmayacak şekilde kullanım alanlarına değinilmiştir. Fakat henüz söz konusu camilerin bu durumdan çıkarılmasına dair kanuni bir düzenleme yapılmamıştır.

"... Evkaf Umum Müdürlüğünden sordum: Halen Evkafa ait cami ve mescit olarak kaç yüz gayrimenkulünüz kiraya verilmiştir? Cevap: 543 cami kiraya verilmiştir. Pekâlâ, bu camilerde ne işler görülmektedir? Cevap: Kimisinde Halk Partisi teşkilâtı oturmakta ve zaman zaman bunların içerisinde düğünler, sazlar ve eğlenceler yapılmaktadır." ... "Yine cevap veriyorlar, kimisinde balıkçılar yatıp kalkmakta, balıkları da orada muhafaza etmektedirler. Kimisinde dericilik ve debagat işleri, kimisinde de, hayâ ediyorum, fuhuş icra edilmekte olduğu tesbit edilmiştir. (Vah vah sesleri)" (TBMM Tutanak Dergisi, 76. Birleşim, 4.5.1953, s. 7)

Konu sonraki yıllarda da TBMM'de tartışılmaya devam etmiştir. Kanuni düzenlemenin yapıldığı 1955 yılında camilerin ibadethane olma dışında başka bir amaçla kullanılması yasaklanmıştır. 6570 sayılı Gayri Menkul Kiraları Hakkında Kanununun birinci maddesine 'Mabetler kiraya verilemez ve ibadethane haricinde hiçbir iş için de kullanılamaz' şeklinde bir kısım eklenerek konu ile ilgili tartışmalar son bulmuştur. Bu düzenleme ile camilerin ibadethane olma dışında bir amaçla kullanılmasının yolu kapatılmıştır (27.5.1955 tarihli ve 9013 sayılı Resmi Gazete).

Kanuni düzenlemenin gündeme geldiği süreçte DP'nin toplumdan gelen talepler doğrultusunda camileri ibadete elverişli hale getirmek için çabaladığı görülmüştür. CHP söz konusu tartışmalarda 'camilerin Halk Partisi icarı olarak kullanıldığı', 'camilerde dans edildiği ve rakı içildiği' şeklindeki söylemlerden rahatsız olmuştur. Bu şekilde yapılan değerlendirmelerin 'dini politikaya alet etmek' olduğu ileri sürülmüştür (TBMM Tutanak Dergisi, 77. İnikat, 18.5.1955, s. 348). DP iktidarının CHP'nin bu suçlamaları ile kendi içindeki İslami eğilimi güçlü kimseler arasında denge politikası izlediği söylenebilir.

3. Bulgular ve Tartışma

DP din siyasetinin 'devrim-karşı devrim' dikotomisi içerisinde şekillendiği söylenebilir. Tek partili dönemde dinin kurumsal yapılarıyla birlikte militarist yöntemlerle (silahlı bürokrasi zoruyla)

siyasal ve kısmen toplumsal süreçten tasfiyesi bazı kesimlerce ‘devrim’ olarak değerlendirilmekteydi. Osmanlı ile mirasçısı olduğu Cumhuriyet Türkiye’si arasında ‘din tutumu’ açısından yaşanan kırılmanın ‘radikalliği’ devrim niteliğine oldukça uygun düşmekteydi. Fakat yeni süreçte toplumsal destek boyutunun bulunmaması devrim niteliğine uygun düşmemekteydi. Cumhuriyetin ilk yıllarında dine karşı benimsenen tutumda temel dayanak antidemokratik yöntemlerle elde edilmiş siyasal-bürokratik güçtü. Demokratik işleyişin başlamasıyla beraber siyasal süreçten uzak tutulan halk yığınları ile ‘laik’ nitelikli devrimci bürokrasi (ve dolayısıyla Halk Partisi) karşı karşıya geldi. Sözü edilen dikotomik kategorizde Halk Partisi laik devrimci bürokrasinin sözcüsü; DP ise ‘çeşitlenmiş toplumsal taleplerin bürokratik merkeze iletiği bir platform’ konumundaydı. Toplumun dini taleplerinin olumlu karşılık görmesiyle birlikte ‘radikal laik’ bürokratik güç merkezinin DP’ye karşı alarm vaziyetine geçtiği görülmüştür.⁴ Kemalist ideolojiye yaslanarak toplumsal değerler karşısında konumlanan bürokratik merkez, DP’nin din ile ilgili toplumsal talepleri yerine getirmesini ‘karşı devrim’ olarak niteliyordu (Armağan, 2011: 37). DP iktidarının ilk yıllarında Menderes’in Kemalist inkılaplar ile ilgili yaptığı ‘toplum tarafından benimsenenler-benimsenmeyenler’ ayrımı iki kesimi memnun etmemiştir. Menderes’in yaptığı kategorileştirme Kemalist inkılapların ‘dini ve toplumsal olanlarından tepki görenlerinin’ değiştirilmesi önerisine dayanmaktaydı. Bu değerlendirme Kemalist inkılapları bir bütün olarak değerlendiren ve bunlar arasında yapılan bir derecelendirmenin bütün inkılapların tartışmaya açılmasına sebep olacağını ileri süren kesimleri oldukça rahatsız etmekteydi. Menderes’in sürdürülecek inkılaplarda toplumsal kabulü referans göstermesi aynı zamanda dinin siyasal tasfiyesi ile ilgili inkılapların aynen sürdürülmesini ifade etmekteydi. Kemalist inkılapların günlük dini-toplumsal pratiklerle ilgili olanlarında tanınacak serbestiyete ek olarak dini ‘siyasal ve kurumsal’ teşekküllere de serbestlik verilmesini bekleyen kesimler de Menderes’in Kemalist inkılaplarla ilgili yaptığı sınıflandırmadan rahatsız olmuşlardır (Eşref Edip’ten aktaran Kara, 1998: 62-3). DP bir taraftan Kemalist inkılapları bir bütün olarak gören ve tamamının korunması gerektiğini ileri süren kesimlerce, diğer taraftan dinin siyasal nitelikli kurumsal faaliyetlerde bulunması konusunda talepkar bir tutum içinde olanlarca eleştirilmekteydi. DP’nin on yıllık iktidarında din ile ilişkilerde izlediği politikanın bu iki uç arasında bir yerlerde durduğu görülmüştür. DP toplumdan gelen ve din sembollerinin görünürlüğüne yönelik talepleri karşıladıkça Kemalist devrimcilerce irtica suçlamalarına ve darbe tehditlerine maruz kalmıştır.⁵ 1950 yılında iktidarı devrıldıktan sonra Menderes hükümetinin üst komuta kademesini görevden almasını İsmet İnönü ‘Orduyu kendinin zanneden kendi kendini aldatır. Ordu kendi kanunları içinde yaşar’ sözleriyle eleştirmişti (Aydemir, 1999: 229). İnönü bu sözleriyle Menderes’in orduyu bu yolla kendisine karşı olmaktan

⁴ Bununla ilgili iki anekdot şu şekildedir: Kim dergisinin 29 Haziran 1960 tarihli 103. sayısında 27 Mayıs darbesinin kudretli albaylarından Alpaslan Türkeş’in ‘Orduda iktidarın tutumuna karşı hoşnutsuzlukların başlama tarihi nedir?’ sorusuna “Ezanın Arapça okunması hakkındaki kararın iktidara gelir gelmez ilk iş olarak ele alınması... bizlerde, samimiyetsiz ve Atatürk inkılaplarına cephe almış bir iktidarın iş başına geldiği kanaatini uyandırdı” şeklinde cevap vermiştir. Kısa bir süre sonra Cumhuriyet gazetesine verilen röportajda Türkeş bu kez muhabirin ‘İnkılaplar konusunda yalnız din, kıyafet ve zihniyette mi geriledik’ sorusuna “Hayır Türkçecilikte de ... Türkçecilik bu millete Atatürk’ün en büyük, en faydalı hediyelerinden biri idi. Evvela ezanı Arapça okutmakla buna [Atatürk inkılaplarına] ihanete başladılar. ... Türk camiinde Türkçe Kur’an okunur, Arapça değil.” şeklinde cevap vermiştir (Armağan, 2011:53-4).

⁵ “... Eğer insan hakları yürütülmez, vatandaş hakları zorlanırsa, baskı rejimi kurulunca ihtilâl behemehal olur. (Sağdan, alkışlar, soldan, gürültüler) Beni dinleyin... (Soldan, ellerin kanlı senin sesleri) Biz 'böyle bir ihtilâl içinde bulunmayız, bulunamayız. Böyle bir ihtilâl dışımızda, bizimle münasebeti olmayanlar tarafından yapılacaktır. (Sağdan, bravo sesleri) (Soldan, gürültüler) Biz demokratik rejim dedik, demokratik rejim kurulmuştur. Bu demokratik rejim istikametinden ayrılıp baskı rejimi haline götürmek tehlikeli bir şeydir. Bu yolda devam ederseniz, ben de sizi kurtaramam. (Sağdan, bravo sesleri ve alkışlar) (Soldan, gülüşmeler). Şimdi arkadaşlar, şartlar tamam olduğu zaman milletler için ihtilâl meşru bir haktır.” TBMM Zabıt Ceridesi, 58. İnikat, 18.4.1960, s. 207. (27 Mayıs darbesinden 40 gün önce CHP genel başkanı İsmet İnönü’nün Tahkikat komisyonu vesilesiyle mecliste yaptığı konuşmadan)

çıkaramayacağını ifade etmiştir. Kendisinin ordu üzerindeki etkisi de düşünülünce bu sözlerin ifade ettiği anlam daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

İslami kesimler ise dine aykırı olarak değerlendirilen Kemalist inkılapları tasfiye etmediği ve dinin siyasal faaliyetlerine serbestiyet vermediği suçlamasıyla DP'yi 'CHP ile aynı çizgide yer almak' (Eşref Edip'ten aktaran Kara, 1998: 57), 'maneviyatı önemsememek' (Eşref Edip'ten aktaran Kara, 1998: 84) ve 'ruhsuz maddeci' (Kısakürek, 2011: 380) olmakla suçlayacaktı. DP ise bu süreçte dini serbestlikler ile ilgili toplumdan gelen talepler ile bu iki kesim arasında denge politikası izlemiştir. Dinin siyasal faaliyetlerine müsaade etmemekle beraber toplum arasında yaşanan dini pratiklere olabildiğince imkan veren bir çizgide kalmak için çaba sarf etmiştir. DP'nin izlediği en önemli politikanın cami ve okul etrafında döndüğü söylenebilir. Tek parti döneminde Türkçe ezan zorunluluğu ve camilerin kapatılması gibi uygulamalar DP döneminde Arapça ezan serbestisi ve camilerin tekrar ibadete açılması ile değişmiştir. Diğer taraftan din eğitime yönelik çeşitli adımlar atılmıştır. DP döneminde eğitim ile ilgili yapılan en önemli değişiklik müfredat ile ilgili olmuştur. İslam dini ile ilgili değerlendirmeler tamamen dinin eğitim yoluyla toplumun gündeminden çıkarılması ve tek parti döneminde dinin hurafelerle özdeşleştirilmesine odaklanmıştır. DP bunu değiştirerek eğitimdeki İslam ve din yaklaşımını toplumun kabullerine uyarlamıştır. Pozitivist bir yaklaşımla dini hiyerarşik olarak bilimin altına yerleştiren yaklaşım terk edilmiştir.

Sonuç

Militan laiklik anlayışının hâkim olduğu tek parti döneminde (1923–1946) dini hayat ve din eğitimi uygulamaları açısından pek çok sorun yaşanmıştır. Pozitivist düşünce ve seküler anlayışın yönetici elitler üzerindeki etkisi ve geleneksel din anlayışının, ulus devlet inşa sürecini aksatacağı yönündeki endişeler, ülkede din eğitimi uygulamaları açısından olumsuz deneyimlerin yaşanmasında rol oynamıştır. Nitekim 1930'lu yılların başına gelindiğinde İmam-Hatip Okulları ile İlahiyat Fakültesi kapanmıştır. İlk ve orta dereceli okulların müfredatlarında da din derslerine yer verilmemekteydi (Şahin, 2012: 48). Çok partili siyasal hayatla birlikte, halk isteklerini dile getirmede daha geniş imkânlar kavuşmuştur. Din eğitimi ile ilgili talepler de bunlar arasındaydı. CHP, halkın din eğitimi ile ilgili ihtiyaçlarını karşılamak noktasında bazı girişimlerde bulunmuştur. 1948 yılında TBMM'de okullarda verilecek din derslerinin statüsü tartışmaya açılmıştır. İlkokulların 4. ve 5. sınıflarında, okul saatleri dışında, seçmeli din derslerine yer verilmesi kararlaştırılmıştır. 1947 yılında İmam-Hatip Kursları açılmış ve CHP iktidarının son yıllarında da Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi kurulmuştur. DP'nin iktidara gelmesinden sonra İmam-Hatip Okulları açılmış, din dersleri ilk ve orta dereceli okulların programlarına dâhil edilmiş ve yüksek din eğitimi verilecek bir kurum olan, Yüksek İslam Enstitüsü kurulmuştur. DP hükümetinin eğitim politikaları kapsamında yürürlüğe sokulan uygulamalarla din dersleri, şehirlerdeki okullarda 22 yıl aradan sonra, köy okullarında ise 9 yıl aradan sonra yeniden öğretim programlarına dâhil edilmiştir. İmam hatip okulları ise kurs adı altında 18 yıl, resmen imam hatip okulu olarak ise 21 yıl aradan sonra tekrar hizmete açılmıştır. Yüksek din eğitime İstanbul'da kurulan Yüksek İslam Enstitüsünde, 13 yıllık bir aradan sonra yeniden başlanmış olunmaktaydı.

DP döneminde din hürriyetleri konusunda atılan bu adımlar karşıt tepkilerin ortaya konmasına neden olmuştur. Kemalist inkılapların militan laik bir yaklaşımla sürdürülmesini bekleyen kesimler DP'nin din politikasını çoğunlukla 'irticaya prim vermek' ve 'Kemalist devrimlerden ödün vermek' şeklinde değerlendirilmiştir. Buna karşılık İslami hassasiyetlere sahip kesimler ise DP'yi dinin siyasal ve kamusal etkinliğini kısıtlamakta CHP ile aynı çizgiyi sürdürmekle suçlamıştır. DP iktidar olduğu ellili yıllar boyunca bu iki karşıt tepkinin hassasiyetlerini dengeleme çabasıyla hareket etmiştir. DP iki karşıt uç arasında denge kurmakta oldukça zorlanmıştır. Bir tarafta kendisini destekleyen halk yığınlarının desteğini kaybetme endişesi, diğer taraftan ideolojik olarak halk yığınlarından farklı bir eğilime sahip bürokratik odakların iktidara askeri müdahalede bulunma korkusu bulunmaktaydı. Diğer bir kesim ise DP'yi 'dindarların siyasal faaliyette bulunmasına engel olmakta CHP ile aynı tutuma sahip olmakla' eleştirmekteydi. DP birbiriyle uzlaşmaz kesimler arasında denge politikası izlemiştir. Fakat söz konusu denge politikası DP iktidarının son dönemlerinde bürokrasi lehine kaymıştır. DP bu yönelimle bürokrasinin 'Kemalist ideolojiden sapma' şeklindeki değerlendirmelerini yumuşatma çabasına girişmiş fakat bu çabasında başarılı

olamamıştır. DP'nin din politikası, iktidarının darbeyle sonlanmasında en önemli gerekçelerden biri olarak ifade edilmiştir.

Kaynakça

- A. Emin Yalman Niye Vurulmuştu, (2006, 11 Şubat), Hürriyet Gazetesi.
- Albayrak, M. (2004). *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946–1960)*, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Alaca, E. (2017). “Cumhuriyet Dönemi Ortaokul Tarih Ders Kitapları Üzerine Bir Değerlendirme”. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 4.
- Akdağ, H. (2005). “Tek Parti ve Demokrat Parti Dönemi Lise Tarih Ders Kitaplarının Muhtevası” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Arıkan, M. (1997). “27 Mayıs’a Damgasını Vuran Söz ve Beyanlar”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (4), 299-310.
- Armağan, M. (2011). *Türkçe Ezan ve Menderes*, 2. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Aslaner, S. (2007) “Fikriyattan İcraata Tevfik İleri’ye Dair Bir İnceleme”, *Dem Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 2, (94-99)
- Aydemir, Ş. S. (1999). *İhtilalin Mantığı* (6. Baskı), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Bahadır, Z. (2002). Köy Enstitüsü, DİA, 26. Cilt, 283-285
- Birand, M. A., DüNDAR, C., ÇAPLI, B. (2007). *Demirkırat* (16. Baskı), İstanbul: Doğan Kitap.
- Bir İnek Nasıl Ticani Olur. (2009, 17 Mayıs), Sabah Gazetesi.
- Bolay, S. H., Türköne, M. (1995). *Din Eğitimi Raporu*, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bora, T. (2017). Cereyanlar (4. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bozkurt, C. (2013). “Türk Siyasetinde İslam Demokrat Partisi ve Kamuoyundaki Yankıları”, *History Studies*, Volume: 5, Issue: 2, s. 79-106.
- Bulut, M. (2019). “Camiler ve Cami Hizmetlilerinin Evkaf Umum Müdürlüğüne İdaresi (1931-1950)”, *Diyanet İlmî Dergi*, Sayı: 55, (435-466).
- Çakmak, F. (2007). “Kuruluşundan Kapatılışına Kadar Türkiye Büyük Millet Meclisi İçerisinde Köy Enstitülerine Yönelik Muhalefet”, *ÇTTAD*, VI/15, s.s. 221-250.
- Çapa M. (2014). “Milli Eğitim Bakanlığı’nın Yetki ve Uygulamaları Çerçevesinde Ders Kitapları (1950-1960)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S: 54, s. 59-70.
- Çetinkaya, S. (2016). “Ahmet Emin Yalman Suikastı ve Etkileri”, *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 2, sayı: 1, s. 42-57.
- Danıştay Kararları Dergisi*, E. No. 952/186, K. No. 53/73, C. 42: 53-54
- Dikici, A. (2012). “İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 0 (10), 77-104
- Duman, D. (2016). “Demokrat Parti’nin İslami Gazete ve Dergilerle İlişkisi (1946-1960)”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: XXV, ss. 127-154.
- Eroğul, C. (1990). *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Fergan, E. E. (1949), *Sebilürreşad*(Cilt II, Sayı 27).
- Fergan, E. E. (1950). *Sebilürreşad* (Cilt IV, Sayı 76).
- Fergan, E. E. (2005). *Kara Kitap*, İstanbul: İhvan Neşriyat.

- Fergan, E. E. (2005). "Hükümetin Programı ve Ezan Meselesi", *CHP ve Din (1948-1960)* (Haz. Fahrettin Gün), İstanbul: Beyan Yayınları.
- Güngör, S. (2010) "14 Mayıs 1950 Seçimleri ve CHP'de Bunalım", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 21, ss. 193-208.
- Gözaydın, İ. (1916). *Diyanet* (2. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kayalı, K. (2015). *Ordu ve Siyaset* (6. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kara, İ. (1998). *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi II*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Kırkpınar L. (2018). "Demokrat Parti (DP) ve Din-Siyaset İlişkisi (1946-1960)", Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVIII/36, ss. 349-359.
- Kısakürek, N. F. (2011). *Benim Gözümde Menderes*, (8. Basım), İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.
- Necip Fazıl'ın Parti Teşebbüsü: Büyük Doğu Cemiyeti. (2019, 22 Temmuz) Milli Gazete.
- Mert, N. (2007). *Merkez Sağın Kısa Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul: Selis Yayınları.
- Meşe, E. (2017). "Türk Sağında Köy Enstitüleri Algısı" *Asya Studies, Akademik Sosyal Araştırmalar*, Number: 1, Autumn, p. 83-95.
- Meydan, S. (2010). *Cumhuriyet Tarihi Yalanları 2*. Kitap, İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Nal, S. (2005). 'Demokrat Parti'nin 1950–1954 Dönemi Din Siyaseti', *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60–63.
- Öcal, M. (2013). Yüksek İslam Enstitüsü, DİA, 44. Cilt, (48-52)
- Resmi Gazete, 16 Kânunusani-Ocak- 1933, Sayı: 2305.
- Resmi Gazete, 22.11.1935, Sayı: 3163.
- Resmi Gazete, 13.6.1935, Sayı: 3027.
- Sebilürreşad, V/123: 36.
- Şahin, M. C. (2012). "Demokrat Parti Dönemi Türkiye'sinde Din, Siyaset ve Eğitim İlişkileri", *Toplum Bilimleri Dergisi*, Temmuz - Aralık 2012, (31–54).
- Şeyhanlıoğlu, H. (2009). *Demokrat Parti ve Siyasal Muhafazakarlık* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Tarih I, (2000). *Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941)* (4. Baskı), İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Tarih II, (2005). *Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941)* (4. Baskı), İstanbul: Kaynak Yayınları.
- TBMM Zabıt Ceridesi, 17.4.1927 tarihli 55. İctima.
- TBMM Tutanak Dergisi*, 29.8.1947 tarihli 78. Birleşim.
- TBMM Tutanak Dergisi*, 27.1.1954 tarihli 34. Birleşim.
- TBMM Tutanak Dergisi*, 26.12.1952 tarihli 22. Birleşim.
- TBMM Tutanak Dergisi*, 23.2.1952 tarihli 45. Birleşim.
- TBMM Tutanak Dergisi*, 4.5.1953 tarihli 76. Birleşim.
- TBMM Tutanak Dergisi*, 18.5.1955 tarihli 77. İnikat.
- Toker, M. (1990). *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları/DP'nin Altın Yılları: 1950–1954*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

(1999). *Türk Tarihinin Ana Hatları* (3. Basım), İstanbul: Kaynak Yayınları.

Yücel, M. S. (2001). *Demokrat Parti*, İstanbul: Ülke Kitapları.

Yıldırım, S. (2004) “1950 Seçimleri ve Propaganda”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, no: 6, vol: 3.

Zafer, 20 Kasım 1952.

meb.gov.tr/meb/hasanali/egitimekatkilari/koy_enstitu.htm, -Er. Tr: 21.2.2020.

www.resmigazete.gov.tr/arsiv/5141.pdf, -Er. Tr: 21.2.2020.

Tebliğler dergisi Ağustos 1950 tarihli 603., 604., 605. ve 606. sayılar, <http://tebligler.meb.gov.tr/index.php/tuem-sayilar>, (Er Tr: 30.12.2019).

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

01/03/2021

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

29/06/2021

Prof. Dr. Enver BOZDEMİR
Düzce Üniversitesi
İşletme Fakültesi
Sağlık Yönetimi Bölümü
enverbozdemir@duzce.edu.tr

Öğr. Gör. Mustafa FİLİZ
Artvin Çoruh Üniversitesi
Sağlık Hizmetleri MYO
Tıbbi Hizmetler ve Teknikler Bölümü
mustafa2108@artvin.edu.tr

**TÜRKİYE’DE AKILCI İLAÇ KULLANIMI İLE İLGİLİ BİLGİ, TUTUM VE DAVRANIŞ
BELİRLEMeye YÖNELİK YAPILAN ÇALIŞMALARIN SİSTEMATİK DERLEMESİ**

Öz

Bu çalışmada, Türkiye’de akılcı ilaç kullanımına yönelik bilgi, tutum ve davranışları belirlemek için yapılan çalışmaların sistematik derleme yöntemi ile analiz edilmesi amaçlanmıştır. Çalışmada son on yılda yapılan araştırmalar dikkate alınmıştır. Bu amaçla 07.01.2021-12.01.2021 tarihleri arasında Artvin Çoruh Üniversitesi internet erişim ağı üzerinden belirlenen kelimelerle Google Akademik, EBSCO ve ULAKBİM dizinlerinin/veri tabanlarının üzerinden tarama yapılmıştır. Tarama sonucunda belirlenen kriterlere uygun 28 çalışma araştırmaya değerlendirmeye alınmıştır. İkincil verilerin kullanıldığı sistematik derleme çalışmasının hazırlanmasında, PRISMA yöntemi kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre sağlık çalışanları, hasta ve hasta yakınları, toplum ve öğrencilerin genel olarak örnekleme oluşturduğu ve aralarında önemli farklılıklar olduğu görülmüştür. Toplumun bilgi, tutum ve davranışlarında önemli eksikliklerin olduğu ve sağlık çalışanların advers etki bildirim sistemi konusunda yeterli olmadıkları görülmüştür. Öğrencilerin akılcı ilaç kullanım düzeylerinin iyi olduğu görülmüştür. Sağlık çalışanları, hastalar, toplum ve öğrencilerin akılcı ilaç kullanım düzeyleri arasında farklılıklar olduğu güçlü ve zayıf yönlerin bulunduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Akılcı İlaç, İlaç, Sağlık, Sistematik Derleme.

**RATIONAL MEDICINE USE IN TURKEY WITH THE KNOWLEDGE AND ATTITUDES
TOWARDS SYSTEMATIC REVIEW OF STUDIES DETERMINATION OF BEHAVIOR**

Abstract

In this study, information for rational drug use in Turkey, the study aimed to determine attitudes and behavior to be analyzed by systematic compilation method. In the study, researches conducted in the last ten years were taken into consideration. For this purpose, between the dates of 07.01.2021-12.01.2021, Google Scholar, EBSCO and ULAKBİM directories / databases were searched with the words determined over the Internet access network of Artvin Çoruh University. 28 studies in accordance with the criteria determined as a result of the screening were included in the study. In the preparation of a systematic review study using secondary data, the PRISMA method was used. According to the findings, it was observed that healthcare professionals, patients and their relatives, society and students in general constituted the sample and there were significant differences between them. It has been observed that there are important deficiencies in the knowledge, attitudes and behaviors of the society and that healthcare workers are not sufficient about the adverse reaction reporting system. It was observed that the rational drug use levels of the students were good. It has been observed that there are strengths and weaknesses in terms of rational use levels of healthcare professionals, patients, society and students.

Keywords: Rational Medicine, Medicine, Health, Systematic Review.

Giriş

Sağlık giderleri, birçok ülke ekonomisinde önemli yer kapsamakta ve ekonomik yük olarak hükümetlere ciddi baskı unsuru oluşturmaktadır (Filiz ve Bardakçı, 2020: 437). Sağlık hizmetleri yapısı gereği kar amaçlı olmayıp kaliteli hizmet sunulması esas olduğu için kaynak azaltmaktan ziyade kaynakların dikkatli kullanılması önem arz etmektedir (Arslan ve Filiz, 2020: 2). Sağlık giderleri içerisinde ilaç harcamaları önemli yer kaplamaktadır. Bu yüzden ilaç harcamalarının kontrolünün sağlanması ve bu alanda kanıta dayalı bilgilerin sunulması büyük önem arz etmektedir. Bu kontrolün sağlanmasında Akılcı İlaç Kullanımı (AİK) büyük bir araç olmaktadır. AİK uygulanması, kavranması ve takibi kolay olmasından dolayı büyük ilgi görmektedir.

AİK ile ilgili literatürde birçok tanım bulunmaktadır. AİK, ilaçların kullanımında doğru metotların takip edilmesi ve kullanımının bilinçli şekilde yapılmasını ifade etmektedir (Akıcı ve Kalaça, 2013: 33). Her insan sağlıklı bir yaşam sürmek ister. Bunun içinde gerekli durumlarda ilaç kullanır. Bu kullanım bazen bilinçli bazen de bilinçsiz olabilmektedir. Sosyal medya kullanımının yaygınlaşması ile beraber doğru olmayan bilgilere erişim kolaylaşmıştır. Bu durum da doğru ilaç kullanımı ile ilgili bilgi bulanıklığı yaşanmasına neden olmaktadır. Hatta birey kendi kendine karar verip ilaç kullanımına gidebilmektedir (Uğrak vd., 2015: 138). Halbuki ilaç kullanmakta temel amaç, istenilen olumlu etkileri maksimum düzeye çıkarmak ve zararı minimum düzeye indirmektir (Şahingöz ve Balcı, 2013: 58). Bilinçsiz ilaç kullanımı veya reçetesiz ilaç kullanımı ölümle sonuçlanan vakalara yol açabilmektedir (Kaya vd., 2015: 37). Bu yanlış uygulamaların tamamı Akılcı Olmayan İlaç Kullanımı (AOİK) olarak değerlendirilmektedir.

AOİK, birçok ülke ekonomisi için önemli yük teşkil etmektedir. Türkiye’de 2018 verilerine göre 1227 dolar kişi başı sağlık harcaması yapılmaktadır. İlaç giderleri sağlık harcamaları içerisinde önemli yeri olduğu düşünüldüğünde AOİK’in önlenmesi ekonomik olarak büyük fark oluşturacağı düşünülmektedir (Akıcı ve Kalaça, 2013: 34). AOİK birçok yönden olumsuzluklara neden olmaktadır. Tıbbi olarak tedaviden yarara görmeme, ilaçların yan etkisinde artış, artan mikrobiyal direnç, hastanede yatış süresinin artması, hasta uyumunda azalma, enjeksiyonla alınan ilaçların uygunsuz kullanımından dolayı bulaşıcı hastalık riskinde görülen artış, gerçek ihtiyaç halinde yeteri kadar ilaca ulaşılmaması ve toplumun sağlık hizmetlerine olan güvenin sarsılması gibi birçok olumsuzluklara yol açmaktadır (Sürmelioglu vd., 2015: 454). Ekonomik açıdan da AOİK’in tedavi maliyeti, tedavinin kalitesizleşmesi, hastalık ve erken ölüm nedenlerine bağlı olarak önemli iş kayıplarına neden olmaktadır (Aydın ve Gelal, 2012: 2012: 59).

Dünyada ve Türkiye’de ilaç harcamaları sağlık harcamaları içerisinde önemli yer kaplamaktadır. OECD ülkelerinde bu oran yaklaşık %20’lerde, gelişmekte olan ülkelerde bu oran %20-40 arasında değişmektedir. 2018 yılında dünya ilaç pazarı hacmine bakıldığında zaman 1,2 trilyon dolar olduğu görülmektedir. Bu pazarda ABD, Çin, Japonya, Almanya ve Fransa’nın ilk sıralarda yer aldığı görülmektedir. Türkiye’nin ise bu pazarda 17.sırada olduğu görülmektedir. Dünyada ve Türkiye’de ilaç satış miktarı sürekli olarak artmaktadır. İlaç Endüstrisi İşverenler Sendikasının verilerine göre Türkiye’de 2019 yılı ilaç pazarı 2018 yılına göre 9,8 milyar TL artarak 40,7 milyar TL’ye ulaşmıştır. Türkiye’de 2010-2019 yılı ilaç pazarı şekil 1’de gösterilmiştir (İEİS, 2019).

Şekil 1. Yıllara göre yılda tüketilen ilaçların milyar değerinden kutu sayısı ve milyar TL değerinden tutarı

Türkiye’de ilaçların büyük çoğunluğu ithal edilmektedir. Bu yüzden AOİK davranışlarının engellenmesi büyük önem arz etmektedir. Türkiye’de şekil 2’de gösterildiği gibi ithal ilaç pazarında 2019 yılında değerinde 19,5 milyar TL, kutuda ise 0,29 milyar kutu satış gerçekleşmiştir. Yurt içinde üretilen ilaçlar ise bu dönemde 21,2 milyar TL’ye ve 2,07 milyar kutu satışına ulaşmıştır. Türkiye’de 2010-2019 yılı ithal-imal ilaç pazarı şekil 2’de gösterilmiştir (İEİS, 2019).

Şekil 2. Yıllara göre yılda tüketilen ithal-imal ilaçların milyar TL değeri

AİK’in ilgili tarafları sağlık çalışanları, eczacılar ilaç sanayisi, devlet, toplum gibi farklı gruplar oluşturmaktadır. AİK tam olarak yerleşebilmesi için tüm tarafların desteği önem arz etmektedir (Sürmelioglu vd., 2015: 454). AİK sağlık, ekonomik, çevre gibi birçok açıdan önemli bir faktördür. Bu yüzden bu alanda yapılan çalışmalar, kanıtlayıcı bilgi sunması bakımından büyük önem arz etmektedir. Bu çalışma, literatürde yapılan araştırmaların, sistematik derleme yöntemi ile parçaları bir bütün olarak görülmesi amacıyla yapılmıştır. Araştırmada sağlık çalışanları, toplum, öğrenciler ve hasta veya hasta yakınlarının AİK’e yönelik bilgi, tutum ve davranışlarının ne düzeyde olduğunu belirlemeye yönelik yapılan çalışmaların, sistematik derleme yöntemi ile ortak payda ve öne çıkan sonuçlar birleştirilmeye çalışılmıştır. Bu açıdan bu çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı ve önemli bulguları bir araya getirmesi noktasında fark oluşturacağı düşünülmektedir.

1. Gereç ve Yöntemler

1.1. Veri Toplama Aracı ve Yöntemi

Çalışmada değerlendirmeye alınan araştırmalardan sağlanan ikincil verilerden yararlanılmıştır. Sistemik derleme yöntemi ile veriler toplanmıştır. Sistemik derlemelerde araştırılan konuya yönelik bulgular, belirli kriterlere göre seçilmekte ve sentezlenmektedir (Victor, 2008: 2). Planlanan bir araştırma probleminin belirli seçim kriterleri sağladıktan sonra çalışmaya dahil edilmesi ve elde edilen kanıtların bütüncül olarak analiz edilmesini gerektirmektedir. Tarafsız bir değerlendirme için bir kısım sistemik yollar takip edilmektedir (Higgins ve Green, 2011: 54). Sistemik inceleme amacın ortaya konulması, kapsamın belirlenmesi, bazı dâhil edilme ölçütlerinin kullanılması, veri tarama metodunun belirlenmesi ve verilerin toplanması gibi aşamaları bulunmaktadır (Lunny vd., 2016: 2). Sistemik incelemeler sırasıyla araştırma stratejisi, dâhil edilme kriterleri, tarama, verilerin toplanması ve tanımlanması, araştırmada kullanılan çalışmaların kalitesinin belirlenmesi ve bulguların sentezi gibi aşamalardan oluşmaktadır (Karaçam, 2013: 27). Sistemik derleme çalışması hazırlanırken PRISMA yöntemi baz alınmıştır. Bu metodun amacı, meta-analiz ve sistemik değerlendirme çalışmalarını kalitesini geliştirmede yazılı bir rehber sağlamaktır. Sistemik derleme hazırlanırken bir dizi kuralları içermekte olup, kaliteli çalışmaların seçilmesinde önemli avantajlar sağlamaktadır. Ayrıca bu metod, meta analiz ve sistemik derleme yöntemi ile yapılan çalışmaların eleştirel değerlendirilmesi içinde kullanılmaktadır (Moher vd., 2009: 875).

Araştırmanın amacı kapsamında 07.01.2021-12.01.2021 tarihleri arasında Artvin Çoruh Üniversitesi internet erişim ağı üzerinden akılcı ilaç, ilaç kullanım, akılcı olmayan ilaç, ilaç tüketim, ilaç bilgisi, ilaç alışkanlığı, rasyonel ilaç, ilaç uygulama hataları ve ilaç eğitimi gibi anahtar kelimelerle Türkçe çeşitli kombinasyonlar yapılarak Google Akademik, EBSCO ve ULAKBİM dizinlerinin/veri tabanlarının yardımıyla tarama yapılmıştır.

Ocak 2011-Aralık 2020 yılları arasında yayınlanan çalışmalar taranmıştır. Tarama kriterleri ve anahtar kelimeler Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Tarama Kriterleri, Veri Tabanları ve Anahtar Kelimeler

Veri tabanları/Dizinler	-Google Akademik	-EBSCO	-ULAKBİM
Anahtar kelimeler	-Akılcı ilaç -Akılcı olmayan ilaç -İlaç bilgisi -Rasyonel ilaç -Akılcı olmayan ilaç	-İlaç kullanım -İlaç tüketim -İlaç alışkanlığı -İlaç uygulama hataları -İlaç eğitimi	
Arama kriterleri	-Araştırmanın Ocak 2011-Aralık 2020 tarihleri arasında yapılmış olması -Araştırmanın orjinal ve kantitatif nitelikte olması -Araştırmanın makale şeklinde yayınlanmış olması -Çalışma yayın dilinin Türkçe olması -Türkiye sınırları içerisinde yapılan bir araştırma olması -Araştırmalara tam metin olarak ulaşılabilir olması		

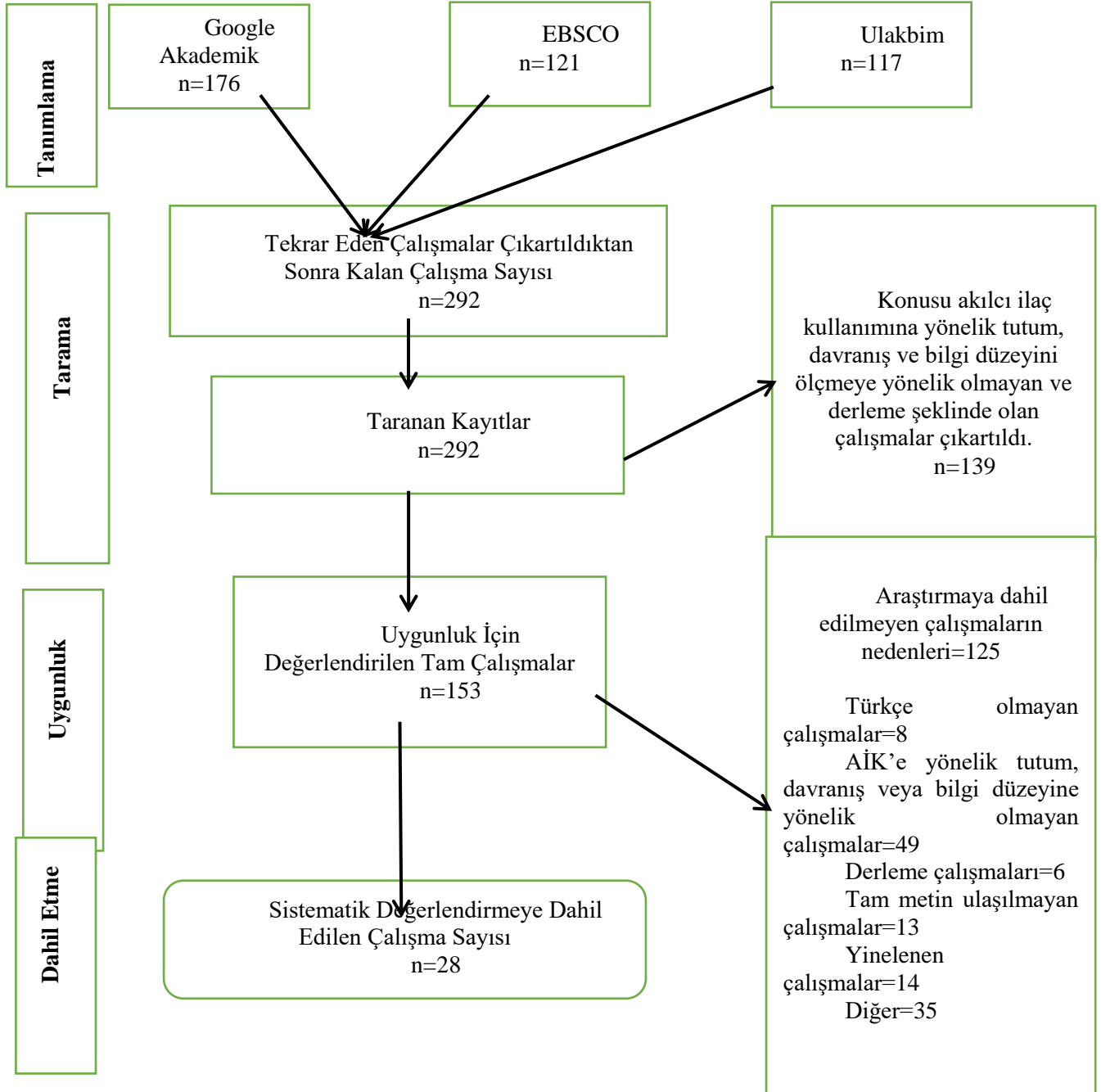
1.2. Araştırmanın Sınırlılıkları

Çalışmada dâhil etme kriterleri çerçevesinde, belirlenen tarihler içerisinde ve belirlenen anahtar kelimelerle tarama yapılmıştır. Bu kapsamda Türkçe dışında yayınlanan çalışmalar, derlemeler, tezler ve kongrelerde sunulan sözel veya poster bildiriler çalışma kapsamına dahil edilmemiştir. Literatürde akılcı ilaç kullanımı düzeyini belirlemeye yönelik olarak yapılan çalışmaların sayısında son on yılda önemli bir artış olduğu görülmüştür. Bundan dolayı süre sınırı olarak Ocak 2011-Aralık 2020 tarihleri arasında yapılan çalışmalar araştırmaya dahil edilmiştir.

2. Bulgular

PRISMA yöntemine göre yapılan tarama işleminin tanımlama, tarama, uygunluk ve dahil etme aşamaları Şekil 3'te gösterilmiştir. Daha önceden belirlenen anahtar kelimelerle veri tabanlarında ve dizinlerde yapılan taramada toplamda 414 çalışmaya ulaşılmıştır. Tekrarlanan 122 yayın

çıkartıldıktan sonra 292 çalışma tarama aşamasına alınmıştır. Taramada çalışmaların özet kısımları ve anahtar kelimeleri değerlendirildikten sonra, 139 yayın araştırmanın kriterlerine uymadığı için araştırmaya dahil edilmemiştir. Uygunluğu kabul edilen 153 çalışma tam metin üzerinden araştırma kapsamına alınmıştır. Tam metinler değerlendirildikten sonra araştırmaya dahil edilmeme nedenleri belirtilerek 125 yayın çalışmanın dışında tutulmuştur. Sonuç olarak 28 çalışma bu araştırmaya dahil edilmiştir.

Şekil 3. PRISMA yönergesine göre çalışma seçimi akış şeması (Liberati vd., 2009: 67; Filiz, 2020: 282).

Belirlenen kriterler sonrası sistematiik derlemeye dahil edilen 28 çalışmanın incelenmesi sonucu elde edilen veriler Tablo 2'de belirtilmiştir.

Tablo 2. Araştırmaya dahil edilen çalışmalar

Yazar	Araştırma Başlığı	Yöntem	Sonuç
Utli ve Turan (2020).	0-12 Yaş arası çocuğa sahip ebeveynlerin AİK'e yönelik tutumlarının incelenmesi	Tanımlayıcı ve Kesitsel tip. 0-12 yaş aralığında en az bir tane çocuğu olan toplam 310 ebeveyn AİK'e yönelik ebeveyn tutum ölçeği ile veriler toplandı.	Ebeveynlerin AİK tutum düzeylerinin olumlu olduğu belirlenmiştir. Ebeveynlerin meslek, eğitim, gelir ve yaşadığı yerin AİK davranışlarını etkilediği görülmüştür.
Beggi ve Aşık (2019).	Aile hekimliği polikliniğine başvuran hastaların AİK yönünden değerlendirilmesi	Tanımlayıcı tip. Aile hekimliği polikliniğine başvuran 400 hastadan, araştırmacılar tarafından oluşturulan anketle veriler toplanmıştır.	Katılımcıların AİK ilkelerine fazla uymadıkları tespit edilmiştir.
Macid vd., (2019).	Bireylerin AİK bilgi düzeylerinin incelenmesi	Tanımlayıcı tip. Sağlık Bakanlığı tarafından oluşturulan AİK ölçeği kullanılmıştır. Araştırmaya belirlenen eczanelere ilaç almaya gelen 173 katılımcı çalışmaya dahil edilmiştir.	Katılımcıların AİK bilgi düzeyleri yüksek olduğu ve hekim önerisi olmadan ilaç kullanımını konusunda bireylerin önemli ölçüde bilinçli davrandıkları görülmüştür.
Kubat (2018).	Hekimlerin AİK ve farmakovijilansa yönelik bilgi ve tutumları	Tanımlayıcı ve Kesitsel tip. 353 hekimden araştırmacılar tarafından oluşturulan anketle veriler toplanmıştır.	Hekimlerin, reçeteleme ve hastayı bilgilendirme konusunda duyarlı oldukları görülmüştür.
Şantaş ve Demirgil (2017).	AİK'e ilişkin bir araştırma	Tanımlayıcı tip. 602 öğrenciden başka bir çalışmada araştırmacılar tarafından oluşturulan anketle veriler toplanmıştır	Öğrencilerin AİK düzeylerinin yetersiz olduğu görülmüştür.
Köse vd., (2018).	Sakarya'nın Taraklı ilçesindeki erişkinlerde AİK ile ilgili bazı bilgi ve tutumlarının incelenmesi	Tanımlayıcı tip. İlçede bulunan 419 vatandaştan araştırmacılar tarafından oluşturulan anketle veriler toplanmıştır.	AİK konusunda bilgi eksikliği mevcut olup ve bu durum yaş ilerledikçe daha çok arttığı görülmüştür.
Balık ve Sarıgül (2020).	AİK: Aile hekimlerinde bir uygulama	Tanımlayıcı tip. 69 aile hekiminden Sağlık Bakanlığı İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu Akılcı İlaç Şube Müdürlüğü tarafından geliştirilen ve hekimlerin AİK düzeyini belirlemeye yönelik yaklaşımlarını değerlendiren anket kullanılmıştır.	Aile hekimlerinin ilaçlar hakkındaki bilgi düzeyleri incelendiğinde en fazla %23,2 oranla ilaç etkileşimleri hakkında bilgi sahibi olmadıkları belirlenmiştir. Aile hekimlerinin %43,5 oranla ilaçların fiyatı konusunda hastalara bilgi vermedikleri görülmüştür.
Akıcı vd., (2015).	Birinci basamak sağlık merkezlerine ve devlet hastanelerine başvuran hastaların aldıkları sağlık hizmetinin AİK açısından değerlendirilmesi	Tanımlayıcı tip. 12 ilden aile sağlığı merkezleri ve devlet hastanelerine başvuran toplam 4470 hastadan araştırmacılar tarafından geliştirilen anketle veriler toplanmıştır.	Hastaların genel olarak hizmetlerden memnun olmalarına rağmen aldıkları tedavi hizmetleri hakkında bilgilendirmeler konusunda eksikler yaşandığı görülmektedir. Bu durumun yaşanmasında temel neden olarak AİK konusunda yeteri kadar alt yapının olmamasından kaynaklandığı düşünülmektedir.
Şendir vd., (2015).	Aile sağlığı merkezlerine başvuran bireylerde AİK alışkanlıklarının belirlenmesi	Tanımlayıcı tip. 5 farklı aile sağlığı merkezine başvuru yapan 382 hastaya araştırmacılar tarafından geliştirilen anket uygulanmıştır.	AİK'e yönelik farkındalığının artırılmasının gerektiği, özellikle ileri yaşta ve düşük eğitim seviyesinde olan kişilerin eğitime gereksinimleri olduğu görülmektedir.
Şahingöz ve Balcı (2013).	Hemşirelerde AİK	Tanımlayıcı ve kesitsel tip. 641 hemşireye araştırmacılar tarafından geliştirilen anketle veriler toplanmıştır.	Genç yaş grubundakiler ve eğitim seviyesi yüksek olan hemşireler AİK konusunda daha hassas davranmaktadır.
Saygılı vd., (2015).	Bir kamu hastanesinde hemşirelerin AİK'e yönelik bilgi ve davranışlarının değerlendirilmesi	Tanımlayıcı ve kesitsel tip. 296 hemşireden hastane hemşire değerlendirme anketi ile veriler toplanmıştır.	Hastanelerde AİK konusunda hemşirelerin, sorumluluklarının farkında olduğu ancak bir bütün olarak AİK ve özellikle advers etki bildirimisi konusunda ilgili eğitim ihtiyacının olduğu tespit edilmiştir.
Aşiret vd., (2013).	Geriatrik hastalara hizmet veren hemşirelerin AİK konusundaki bilgi ve deneyimlerinin değerlendirilmesi	Tanımlayıcı tip. 152 hemşireye araştırmacılar tarafından geliştirilen anket uygulanmıştır.	Hemşirelerin 3\4'ünün AİK tanımını tam olarak bilmedikleri, ilaç uygulama ilkelerini değerlendirmelerine karşın ilaç-ilaç ve ilaç-besin etkileşimlerini yeterince değerlendirmedikleri görülmüştür.
Hatipoğlu ve Özyurt (2016).	Manisa ilindeki bazı aile sağlığı merkezlerinde AİK	Tanımlayıcı tip. İki tane aile sağlığı merkezinin sorumluluk alanına giren 550 kişiye araştırmacılar tarafından geliştirilen anket uygulanmıştır.	Araştırmada katılımcıların çoğunluğunda AİK ilkelerine uymayan ilaç kullanımının olduğu tespit edilmiştir.
Uğrak vd., (2015).	Kardiyoloji kliniğinde yatan hastaların AİK konusundaki tutumları	Tanımlayıcı tip. 121 hastaya Sağlık Bakanlığı tarafından geliştirilen anketle veriler toplanmıştır.	AİK konusundaki hastaların tutumları Türkiye'de daha önce yapılan araştırmalara göre daha olumlu bulunmuştur.
Barutçu vd., (2017).	Vatandaşların AİK, bilgi ve tutum değerlendirmesi: Ankara ili metropol ilçeler örneği	Tanımlayıcı tip. Ankara'da 400 kişi üzerinden araştırmacılar tarafından geliştirilen anket uygulanmıştır.	AİK konusunda önemli eksikliklerinin olduğu, azımsanmayacak bir oranda katılımcıların kendi başına veya yakın çevresinden aldığı tavsiyelerle ilaç kullandığı, hastalandıklarında çoğunlukla

		öncelikle aile hekimlerine başvurdukları görülmüştür.
--	--	---

Tablo 2(Devamı). Araştırmaya dahil edilen çalışmalar

Yazar	Araştırma Başlığı	Yöntem	Sonuç
Karakoç ve Uyanık (2018).	Bir kamu hastanesinde görevli hemşirelerin AİK konusundaki bilgi, tutum ve davranışlarının değerlendirilmesi	Tanımlayıcı ve kesitsel tip. 392 hemşireden hastane hemşire değerlendirme anketi ile veriler toplanmıştır.	Hemşirelerde AİK hususunda genel bir bilinç olduğu ancak özellikle advers etki bildirimleri ile gebelik, pediatri, organ yetmezlikleri gibi özel durumlarda ve ilaçların etkileşimleri konularında eğitim ihtiyacının olduğu görülmüştür.
Kıroğlu vd., (2018).	Araştırma görevlilerinin AİK konusunda bilgi ve farkındalıkları	Tanımlayıcı tip. Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesinde çalışan 128 araştırma görevlisinden araştırmacılar tarafından geliştirilen anket ile veriler toplanmıştır.	Araştırma görevlilerinin AİK konusunda bazı uygulamalarda bilgi ve tutumlarının eksik olduğu görülmüştür.
Ekenler ve Koçoğlu (2016).	Bireylerin AİK ile ilgili bilgi ve uygulamaları	Tanımlayıcı tip. Konya da yapılan ev ziyaretleri ile 141 bireyden araştırmacılar tarafından geliştirilen anket ile veriler toplanmıştır.	AİK konusunda bireylerin geliştirilmesi gereken sağlık davranışları bulunmaktadır. Özellikle hekime danışmadan ilaç kullanımı ve ilacın önerilen süreden önce bırakılması en önemli sorun olarak görülmüştür.
Karaman vd., (2019).	Hemşirelik öğrencilerinin AİK durumları	Tanımlayıcı tip. Hemşirelik fakültesinde öğrenim gören 303 öğrenciden araştırmacılar tarafından geliştirilen anket ile veriler toplanmıştır.	Hemşirelik öğrencilerinin AİK’e ilişkin bazı konularda (ilacı reçete ile alma, ilaçları zamanında alma, hekim önerisi dışında ilaç dozunda değişiklik yapma) yetersizliklerinin olduğu saptandı.
Büyükturan ve Büyükturan (2017).	Bir grup hasta ve hasta yakınlarının ilaç kullanımı ile ilgili tutum ve davranışları	Kesitsel tip. Fizik tedavi ve rehabilitasyon yüksek okuluna herhangi bir nedenle başvuran hasta ve hasta yakınlarından 392 kişiye araştırmacılar tarafından geliştirilen anket uygulanmıştır.	Katılımcıların çoğunluğunun AİK ilkelerine uygun hareket ettikleri görülmüştür.
Karataş vd., (2012)	Çukurova üniversitesi tıp fakültesi Balcalı hastanesine başvuran hasta ve hasta yakınlarının ilaç kullanım alışkanlıklarının belirlenmesi	Kesitsel tip. 209 hasta ve hasta yakınından araştırmacılar tarafından oluşturulan anketle veriler toplanmıştır.	Katılımcıların AİK bilgisinin görece yeterli olduğu, bu durumun cinsiyete, eğitim düzeyine ve sosyal güvence düzeyine göre farklılık gösterdiği belirlenmiştir.
Pirinççi ve Bozan (2016).	Bir üniversite hastanesinde çalışan hemşirelerin AİK durumları	Kesitsel ve tanımlayıcı tip. 416 hemşireden Sağlık Bakanlığı İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu Akılcı İlaç Şube Müdürlüğü’nün hazırlamış olduğu “AİK’e yönelik bilgi ve davranışların değerlendirilmesi” çalışmasında kullanılan anketle veriler elde edilmiştir.	Hemşirelerin AİK konusunda bilgi eksiklikleri ve uygulama hataları mevcut olduğu görülmüştür.
Ercan ve Biçer (2019).	Tüketicilerin AİK’e yönelik bilgi düzeyleri ve davranışlarını etkileyen faktörlerin değerlendirilmesi: Sivas ili örneği	Tanımlayıcı tip. 463 hastadan araştırmacılar tarafından oluşturulan anketle veriler toplanmıştır.	Hastaların büyük çoğunluğunun AİK ilkeleri doğrultusunda davranış sergiledikleri sonucuna ulaşılmıştır
Yılmaz vd., (2011).	Bir grup kadının ilaç kullanımı ile ilgili bazı davranışları: akılcı mı?	Kesitsel tip. 287 kadından araştırmacılar tarafından oluşturulan anketle veriler toplanmıştır.	Katılımcıların AİK davranışlarının yetersiz olduğu ve bu konuda sağlık personeli tarafından gerektiği görülmüştür.
Özyiğit ve Arıkan (2015).	Kütahya ilinde üniversite öğrencilerinin AİK hakkında bilgi, tutum ve davranışları	Tanımlayıcı tip. Dumlupınar üniversitesinde okuyan 580 öğrenciden araştırmacılar tarafından oluşturulan anketle veriler toplanmıştır.	AİK’e yönelik eğitim programlarının artırılması ve sağlık hizmetleri sunumu sırasında kaçırılmış fırsatları değerlendirilmenin önemli ve gerekli olduğu görülmüştür.
Deniz, S. (2019).	AİK’e ilişkin tutum ve davranışların belirlenmesine yönelik bir araştırma	Tanımlayıcı ve kesitsel tip. İstanbul’da yaşayan 479 vatandaşın araştırmacılar tarafından literatürden oluşturulan anketle veriler toplanmıştır.	Katılımcıların AİK konusunda uygun olmayan tutum ve davranışlar sergileyebildikleri görülmüştür.
Çobanoğlu ve Alkanat (2019).	Hastanede yatan hastaların AİK’e yönelik bilgi ve davranışlarının incelenmesi	Tanımlayıcı tip. 98 yatan hastadan araştırmacılar tarafından oluşturulan anketle veriler toplanmıştır.	Hastaların, AİK konusunda bilgi ve uygulama hataları olduğu görülmüştür.
Oğuz vd., (2015).	Gaziantep üniversitesi tıp fakültesi Şahinbey araştırma ve uygulama hastanesinde yatan	Tanımlayıcı tip. 296 hastadan veriler Sağlık Bakanlığı İlaç ve Eczacılık Genel müdürlüğü	Katılımcı hastaların AİK konusundaki bilgilerinin yetersiz olduğunu görülmüştür.

hastaların AİK ile ilgili davranışlarının değerlendirilmesi	AİK Şubesi'nden sağlanmış olan anket formları ile toplanmıştır.
---	---

Tablo 2'den elde edilen veriler doğrultusunda çalışmalar aşağıda sağlık çalışanlarına, hasta ve hasta yakınlarına, topluma ve öğrencilere yönelik olmak üzere dört kategoride değerlendirilmiştir. Bu kategoriler dahilinde çalışmalar ayrıntılı bir şekilde irdelenmiştir.

2.1. Sağlık Çalışanlarına Yönelik Çalışmalar

Sağlık çalışanlarının AİK konusunda bilgi, tutum ve davranışlarını belirlemeye yönelik olarak çalışmaya dahil etme kriterlerine uyan toplamda sekiz çalışma bulunmuştur (Şahingöz ve Balcı, 2013; Kubat, 2018; Balçık ve Sarıgül, 2020; Aşiret vd., 2013; Karakoç ve Uyanık, 2018; Kıroğlu vd., 2018; Pirinççi ve Bozan, 2016). Sağlık çalışanlarında örneklem meslek grubu olarak en çok hekim ve hemşirelerin tercih edildiği görülmüştür. Yapılan çalışmalarda hemşire ve hekimlerin AİK bilgi düzeyleri ölçülmüş ve uygulamada bunun ne düzeyde gerçekleştirildiği belirlenmeye çalışılmıştır. Ortak bulgulara göre genel itibarıyla sağlık çalışanlarının AİK konusunda iyi bir bilgi düzeyine sahip oldukları görülmüştür (Şahingöz ve Balcı, 2013; Kubat, 2018; Saygılı vd., 2015; Karakoç ve Uyanık, 2018). Sağlık çalışanları meslekleri gereği göreve başlamadan önce ve görevde buldukları sırada konu ile ilgili çeşitli eğitimler almaktadırlar. Bundan dolayı bilgi düzeylerinin yüksek olması beklenen bir durumdur. Bununla beraber üç çalışmada da sağlık çalışanlarının bilgi düzeylerinin yetersiz olduğu görülmüştür (Aşiret vd., 2013; Kıroğlu vd., 2018; Pirinççi ve Bozan, 2016).

AİK'te önemli bir fonksiyon da advers etki bildirimini (İlacın yan etkisinin ortaya çıkması durumunda gerekli geri bildirim sağlanması) konusunda bilgi sahibi olunmasını ve gerekli davranışlarının sergilenmesini kapsamaktadır. Advers etki bildirimini konusunda üç çalışmada çalışanların önemli eksikliklerinin olduğu görülmüştür (Kubat, 2018; Saygılı vd., 2015; Karakoç ve Uyanık, 2018). Üç çalışmanın da (Aşiret vd., 2013; Kıroğlu vd., 2018; Pirinççi ve Bozan, 2016) genel olarak AİK bilgi düzeyinin yetersiz olarak bulunduğu göz önüne alındığı zaman sekiz çalışmanın altısında sağlık çalışanlarının advers etki bildirimini konusunda önemli eksikliklerinin olduğu görülmüştür.

AİK konusunda dört çalışmada sağlık çalışanlarının, hastalara genel olarak bilgi vermeye çok özen gösterdiği ve özellikle ilaçların hastalık üzerine etkileri üzerinde bilgi verildiği görülmüştür (Şahingöz ve Balcı, 2013; Balçık ve Sarıgül, 2020; Aşiret vd., 2013; Kıroğlu vd., 2018). AİK ile ilgili eğitim alınması önem arz etmektedir. Araştırma kapsamında iki çalışmada sağlık çalışanlarının sağlık eğitimi aldığı görülmüştür (Kubat, 2018; Saygılı vd., 2015). Üç çalışmada, hastalara bilgi sunulurken özellikle ilacın fiyatı konusunda çoğu zaman bilgi verilmediği görülmüştür (Kubat, 2018; Balçık ve Sarıgül, 2020; Aşiret vd., 2013).

Balçık ve Sarıgül (2020) çalışmasında, hekimlerin %56,5'nin ilaç konusunda hastaya yeterli bilgi verdiğini ifade etmiştir. Şahingöz ve Balcı (2013) tarafından yapılan çalışmada sağlık çalışanlarının %60,5'inin, Pirinççi ve Bozan (2016) tarafından yapılan çalışmada sağlık çalışanlarının %64,4'ünün kendisine iyi gelen ilacı başkasına önerdiği görülmüştür. Şahingöz ve Balcı (2013) hekimlerin %42,4'ünün hastanın özellikle istediği ilacı verdiğini, Kıroğlu vd., (2018) hekimlerin %57,8'nin hastanın tedavisi ile ilgili bilgileri anlaması için bütün imkanlarını kullandığını ve Pirinççi ve Bozan (2016) hemşirelerin %64,1'inin hekime başvurmadan ağrı kesici aldıkları görülmüştür.

2.2. Hasta ve Hastalık Gruplarına Yönelik Çalışmalar

Hastaların AİK'e yönelik bilgi, tutum ve davranışlarını belirlemeye yönelik olarak çalışmaya dahil etme kriterlerine uyan toplamda on iki çalışma bulunmuştur (Uğrak vd., 2015; Utli ve Turan, 2020; Beggi ve Aşık 2019; Macit vd., 2019; Akıcı vd., 2015; Şendir vd., 2015; Ekenler ve Koçoğlu, 2016; Büyükturan ve Büyükturan, 2017; Karataş vd., 2012; Ercan ve Biçer, 2019; Çobanoğlu ve Alkanat, 2019; Oğuz vd., 2015). Araştırmanın örneklemini hastanede yatarak tedavi gören, poliklinikte bekleyen, aile hekimliğine başvuru yapan veya belirli bir hastalık konusunda tedavi alan bireyler ve bazı çalışmalarda da hasta yakınlarının da dahil edildiği görülmüştür. Hastaların, AİK konusunda önemli bir kesimi ve ilaç etkilerine doğrudan maruz kalması bakımından önemli bir taraf olduğu ve bu durumun belirlenmesinde büyük fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

AİK konusunda hastaların bilgi, davranış ve tutum düzeylerinin iyi düzeyde olduğunu belirten altı çalışmaya rastlanmıştır (Utli ve Turan, 2020; Beggi ve Aşık 2019; Macit vd., 2019; Büyükturan ve Büyükturan, 2017; Karataş vd., 2012; Ercan ve Biçer, 2019). AİK konusunda hastaların bilgi, davranış ve tutum düzeylerinin yeterli olmadığını ifade eden altı çalışmaya ulaşılmıştır (Uğrak vd., 2015; Akıcı vd., 2015; Şendir vd., 2015; Ekenler ve Koçoğlu, 2016; Çobanoğlu ve Alkanat, 2019; Oğuz vd., 2015). Hastaların büyük kısmının reçeteli ilaçlar kullanmaya veya doktora danışmadan ilaç kullanmayanların oranının %50 üstünde olduğu dört çalışmaya rastlanmıştır (Beggi ve Aşık, 2019; Macit vd., 2019; Şendir vd., 2015; Karataş vd., 2012).

Katılımcıların aile/akraba/arkadaş tavsiyesi ile ilaç kullanma durumuna bakıldığında; %14,8 (Karataş vd., 2012), %17,9 (Macit vd., 2019), %22 (Oğuz vd., 2015), %23,5 (Çobanoğlu ve Alkanat, 2019) ve %34 (Ekenler ve Koçoğlu, 2016) gibi oranların elde edildiği görülmüştür. Katılımcıların hekim tavsiyesi olmadan ilaç kullanma durumuna bakıldığında; %22,3 (Oğuz vd., 2015), %22,4 (Çobanoğlu ve Alkanat, 2019), %22,7 (Ekenler ve Koçoğlu, 2016) ve %55,6 (Büyükturan ve Büyükturan, 2017) gibi oranların elde edildiği görülmektedir. Hekim tavsiyesi olmadan nadiren ilaç kullanan katılımcıların oranı ise %30,6 olarak görülmüştür (Karataş vd., 2012). Başkasına iyi gelen ilacı kendisi için kullanma durumuna bakıldığında katılımcıların %25,4’nün bu tür davranışlar sergiledikleri görülmüştür (Macit vd., 2019).

Son olarak hastaların şikâyeti geçene kadar ilaç kullanma durumuna bakıldığında katılımcıların %25,25 (Beggi ve Aşık, 2019), %34,7 (Macit vd., 2019) ve %33,7 (Çobanoğlu ve Alkanat, 2019) olduğu görülmüştür. Uğrak vd., (2015) çalışmasında ilaç bitene kadar kullanmaya devam edenler %36,4 olduğu görülmüştür.

2.3. Toplum Yönelik Çalışmalar

Toplumun AİK’e yönelik bilgi, tutum ve davranışlarını belirlemeye yönelik olarak çalışmaya dahil etme kriterlerine uyan toplamda beş çalışma bulunmuştur (Köse vd., 2018; Hatipoğlu ve Özyurt, 2016; Barutçu vd., 2017; Yılmaz vd., 2011; Deniz, 2019). Bu kategorideki beş çalışmanın tümünde toplumun AİK bilgi düzeyinin yeterli olmadığı görülmüştür (Köse vd., 2018; Hatipoğlu ve Özyurt, 2016; Barutçu vd., 2017; Yılmaz vd., 2011; Deniz, 2019).

Hekim tavsiyesi olmadan ilaç kullanma oranı %40’tan fazla olan iki çalışmaya rastlanmıştır (Hatipoğlu ve Özyurt, 2016; Deniz, 2019). Özellikle Hatipoğlu ve Özyurt (2016) yaptıkları çalışmada %76 gibi yüksek bir oran elde edilmiştir. Katılımcıların %23,6’lık kısmı hekime başvurmadan ilaç kullanabildiklerini ve bu ilaçların çoğunlukla ağır kesici olduğunu ifade etmişlerdir (Hatipoğlu ve Özyurt, 2016).

Barutçu vd., (2017) göre katılımcıların %16,22’si, Yılmaz vd., (2011) katılımcıların %13,9’u, Deniz (2019) ise katılımcıların %46,6’sı kimseye danışmadan ilaç alabildiklerini ifade etmişlerdir. Deniz (2019) çalışmasına göre katılımcıların %52,8’si hekime danışmadan eczaneden ilaç alabilmektedir. Barutçu vd., (2017) çalışmasına göre katılımcıların %27,8’i, Deniz (2019) çalışmasına göre ise %28,4 oranında arkadaş/aile/akraba tavsiyesi ile ilaç kullandığı görülmüştür. Yılmaz vd., (2011) çalışmasına göre ise katılımcıların %24,7’si başkasına iyi gelen ilacı kullanabileceğini ifade etmiştir.

Barutçu vd., (2017) çalışmasına göre katılımcıların %26’sı şikayetleri geçince ilacı bıraktığını ifade etmiştir. Köse vd., (2018) çalışmasına göre ise katılımcıların %61,3’ü hekimin verdiği ilacı bitirene kadar devam ettiğini ve Hatipoğlu ve Özyurt (2016) çalışmasına göre de katılımcıların %96’sı hekimin tarif ettiği şekilde ilaç kullandıklarını ifade etmişlerdir. Deniz (2019) çalışmasında katılımcıların %20,3’lük kısmı kendi tecrübelerine istinaden ilaç kullanabildiklerini ifade etmişlerdir.

2.4. Öğrencilere Yönelik Çalışmalar

Öğrencilerin AİK’e yönelik bilgi, tutum ve davranışlarını belirlemeye yönelik olarak çalışmaya dahil etme kriterlerine uyan toplamda üç çalışma bulunmuştur (Şantaş ve Demirgil, 2017; Karaman vd., 2019; Özyiğit ve Arıkan, 2015). Bu çalışmalar içerisinde öğrencilerin AİK bilgi

düzeyinin yeterli olduğunu gösteren iki çalışma bulunmaktadır (Karaman vd., 2019; Özyiğit ve Arıkan, 2015). Öğrencilerin AİK bilgi düzeyinin yeterli olmadığı sonucuna bu kategoride bir çalışmaya ulaşılmıştır (Şantaş ve Demirgil, 2017).

Özyiğit ve Arıkan (2015) çalışmasına göre katılımcıların %68,4'lük kısmı yalnızca hekimin önerdiği ilacı kullandığını, Karaman vd., (2019) çalışmasına göre ise katılımcıların %62'lik kısmı her zaman ilacı reçete dahilinde kullandığını ifade etmişlerdir. Şantaş ve Demirgil (2017) çalışmasına göre öğrencilerin %27'si reçetesiz ilaç kullandığını, Karaman vd., (2019) çalışmasında öğrencilerin %84'lük kısmı baş ağrısı durumunda reçetesiz ilaç kullanabildiğini ve Özyiğit ve Arıkan (2015) çalışmasında katılımcıların %26,2'lik kısmı ilaçların yan etkisinden dolayı zarar gördüğünü ifade etmişlerdir.

3. Tartışma

Türkiye'de AİK'e yönelik bilgi, tutum ve davranışı değerlendiren çalışmaların sistematik derleme yöntemiyle ortak bulgular elde edilmesi amaçlanan bu çalışmada, önemli bulgular elde edilmiştir. Bu bölümde elde edilen bulgular ile literatürde yapılan benzer çalışmalarla karşılaştırılarak tartışılacaktır.

Çalışmada toplumun AİK bilgi düzeyini inceleyen çalışmalar arasında toplumun bilgi düzeyinin yeterli olduğunu gösteren çalışmaya rastlanmamıştır. Sharm vd., (2017) çalışmasında AİK konusunda toplumun %46'sının bilgi düzeyinin yeterli olmadığı görülmüştür. Auta vd., (2012), Nijerya'da yapmış olduğu çalışmada toplumun %50'den fazlasının AİK konusunda yeteri kadar bilgi sahibi olmadığı görülmüştür. Bu çalışmada elde edilen bulgular literatürle genel olarak paralellik göstermektedir. AİK konusunda eğitim düzeyi, sağlığı geliştirme, araştırma ve merak ruhunun varlığı gibi birçok kişisel ve dış faktörleri barındırdığı için toplumun genel olarak AİK bilgi düzeyinin yeterli olmamasında rol oynadığı düşünülmektedir.

Çalışmada bireylerin hekime danışmadan veya arkadaş/aile tavsiyesi ile ilaç kullanabildiği görülmüştür. Mensah vd., (2019), Gana'da yapmış olduğu çalışmada bireylerin arkadaş/aile tavsiyesi ile ilaç kullanma sıklığı %32,7 olduğu görülmüştür. Mamo vd., (2018) Etiyopya'da yapmış oldukları çalışmada bu oranı %18,9 olarak bulmuşlardır. Kantor vd., (2015) çalışmasında katılımcıların %30'u soğuk algınlığı ve grip gibi durumlarda hekime danışmadan antibiyotik aldığını dile getirmiştir.

Çalışmada bireylerin sağlık şikâyeti geçince ilgili ilacı bırakması yönünde davranışlar sergiledikleri görülmüştür. Filho vd., (2018) Brezilya'da yaptığı çalışmada katılımcıların %10,6'sının hekimin önerdiği süreden önce ilaç kullanımını bıraktığını ifade etmiştir. Oranın düşük olmasının nedeni çalışma örneklem grubunun 65 yaş ve üzeri olmasından dolayı kaynaklandığı düşünülmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Dünya Sağlık Örgütü tahminlerine göre, ilaçların yarısından fazlası uygun olmayan bir tarzda reçetelenmekte, elde edilmekte ya da satılmaktadır. İlaçları kullanan bireylerin ise yarısı ilaçları akılcı olmayan bir şekilde kullanmaktadır. Dünya nüfusunun üçte biri ise ilaç kullanımından yoksundur (Abacıoğlu, 2005: 3). Dünya geneli durum böyle olduğu gibi Türkiye'de de AİK konusunda bazı sorunların devam ettiği görülmektedir. Bu çalışmada AİK konusunda sağlık hizmetleri paydaşlarının bilgi, tutum ve davranışlarını belirlemeye yönelik yapılan çalışmaların sistematik derlemesi yapılarak parçaların birleştirilerek son on yıldaki durumun bir bütün olarak görülmesini öngörmektedir.

Araştırma sonucunda sağlık çalışanlarına, hasta ve hasta yakınlarına, topluma ve öğrencilere yönelik çalışmaların yapıldığı görülmüştür. Doğal bir sonuç olarak sağlık çalışanlarının genel AİK bilgi düzeylerinin yeterli olduğu görülmüştür. Ancak sağlık çalışanlarının AİK'in önemli bir bileşeni olan advers etki bildirim sistemi bazı çalışmalarda yoğunluktan, bazı çalışmalarda da bilgi eksikliğinden dolayı yeterli düzeyde önemsemediği görülmektedir. Hasta ve hasta yakınlarının AİK bilgi düzeylerinin orta düzeyde olduğu görülmüştür. Bazı konularda olumlu davranışlar gösterilirken bazı konularda yeteri kadar ilerlemenin sağlanmadığı görülmüştür. Özellikle hekim tavsiyesi almadan ilaç kullanılması, başka bir hastaya iyi gelen ilacın kendisi içinde iyi geleceği düşüncesi ile ilaç kullanılması gibi davranışların olduğu görülmektedir. Toplumun AİK bilgi, tutum ve davranışlarını inceleyen çalışmaların hepsi de genel olarak olumsuz sonuçlara ulaşmışlardır.

Toplumun özellikle hangi ilacın alınacağı konusunda karar verirken hekime danışma konusunda ciddi eksiklerin varlığı görülmüştür. Öğrencilerin AİK konusunda kısmen de olsa iyi düzeye sahip oldukları görülmüştür. Reçeteli ilaç kullanma ve hekime danışarak ilaç kullanma gibi konularda iyi bir düzeye sahip oldukları görülmüştür. Bunun nedeninin çalışmalarında örnekleme genelde sağlık bölümlerinde okuyan öğrenciler olmalarından kaynaklandığı düşünülmektedir.

AİK konusunda özellikle eğitimin verilmesi ve bilincin yerleşmesi için sağlık kurumlarının AİK mantığını destekleyen ve kolaylık sağlayan bilgi sistemini geliştirmesinin büyük fayda sağlayacağı öngörülmektedir. Meta analizi ve sistemik derleme gibi yöntemlerle yapılan çalışmaların bu konuda kanıta dayalı veriler sağlaması açısından büyük önem arz ettiği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Abacıoğlu, N. (2005). “Akılcı (Rasyonel) İlaç Kullanımı”, *Üniversite ve Toplum*, S.5, s. 1-7.
- Akıcı A.- Mollahaliloğlu S.- Özgülcü Ş.- Dönertaş B.- Alkan A. (2015), “Birinci Basamak Sağlık Merkezlerine ve Devlet Hastanelerine Başvuran Hastaların Aldıkları Sağlık Hizmetinin Akılcı İlaç Kullanımı Açısından Değerlendirilmesi”, *Turkish Family Physician*, S.6, s. 30-39.
- Akıcı, A. ve Kalaça S. (2013). “Topluma Yönelik Akılcı İlaç Kullanımı”, *Sosyal Güvenlik Kurumu Başkanlığı*, SGK Yayın No: 93, Ankara.
- Arslan, R. ve Filiz, M. (2020). “Sağlık Eğitimi Alan Öğrencilerin Covid-19 Salgınına Yönelik Algularının Değerlendirilmesi”, *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, S.21, s. 1-18.
- Aşiret G.D.- Kahraman B.B.- Yeğenoğlu S.- Akdemir N.- Baydar T. (2013). “Geriatrik Hastalara Hizmet Veren Hemşirelerin Akılcı İlaç Kullanımı Konusundaki Bilgi ve Deneyimlerinin Değerlendirilmesi”, *Turkish Journal of Geriatrics*, S.16, s. 446-453.
- Auta A.- Omale S.- Folorunsho T- David S.- Banwat S. (2012). “Medicine Vendors: Selfmedication Practices and Medicine Knowledge”, *North American Journal of Medical Sciences*, S.4, s. 24-28.
- Aydın, B. ve Gelal, A. (2012). “Akılcı İlaç Kullanımı: Yaygınlaştırılması ve Tıp Eğitiminin Rolü”, *Dü Tıp Fakültesi Dergisi*, S.26, s. 57-63.
- Balçık, P.Y. ve Sarıgül, S.S. (2020). “Akılcı İlaç Kullanımı: Aile Hekimlerinde Bir Uygulama”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, S.11, s. 402-412.
- Barutçu A.- Tengilimoğlu D.- Naldöken Ü. (2017), “Vatandaşların Akılcı İlaç Kullanımı, Bilgi ve Tutum Değerlendirmesi: Ankara İli Metropol İlçeler Örneği”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S.19, s. 1062-1078.
- Beggi, B. ve Aşık, Z. (2018). “Aile Hekimliği Polikliniğine Başvuran Hastaların Akılcı İlaç Kullanımı Yönünden Değerlendirilmesi”, *Ankara Med J*, S.19, s. 251-260.
- Büyükturan, Ö. ve Büyükturan, B. (2017). “Bir Grup Hasta ve Hasta Yakınlarının İlaç Kullanımı İle İlgili Tutum ve Davranışları”, *Sakarya Tıp Dergisi*, S.7, s. 210-215.
- Çobanoğlu, A. ve Alkanat, H.Ö. (2019). “Hastanede Yatan Hastaların Akılcı İlaç Kullanımına Yönelik Bilgi ve Davranışlarının İncelenmesi”, *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, S.22, s. 33-40.
- Deniz, S. (2019). “Akılcı İlaç Kullanımına İlişkin Tutum ve Davranışların Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma”, *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, S.22, s. 619-632.
- Ekenler, Ş. ve Koçoğlu, D. (2016). “Bireylerin Akılcı İlaç Kullanımıyla İlgili Bilgi ve Uygulamaları”, *Hacettepe Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi*, S.3, s. 44-55.

- Ercan, T. ve Biçer, D. F. (2019). “Tüketicilerin Akılcı İlaç Kullanımına Yönelik Bilgi Düzeyleri ve Davranışlarını Etkileyen Faktörlerin Değerlendirilmesi: Sivas İli Örneği”, *BMIJ*, S.7, s. 998-1021.
- Filiz, M. (2020). “Sağlık Kurumlarında Liderlik Tarzı ve Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişkiyi İnceleyen Çalışmaların Sistemik Derlemesi”, *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S.10, s. 276-296.
- Filiz, M. ve Bardakçı, S. (2020). “Sağlık Çalışanlarının Örgütsel İklim Alguları ve Örgütsel Güven Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Artvin İli Örneği”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, S.19, s. 436-449.
- Hatipoğlu, S. ve Özyurt, B.C. (2016). “Manisa İlindeki Bazı Aile Sağlığı Merkezlerinde Akılcı İlaç Kullanımı”, *TAF Preventive Medicine Bulletin*, S.15, s. 1-8.
- Higgins, J.P.T. ve Green, S. (2011). *Cochrane Handbook For Systematic Reviews of Interventions*, John Wiley and Sons.
- İlaç Endüstrisi İşverenleri Sendikası (İEİS). <http://www.ieis.org.tr/ieis/tr/indicators/33/turkiye-ilac-pazari> Erişim tarihi: 30/03/2021
- Kantor E.- Rehm C.- Hass J.- Chan A.- Giovannucci E. (2015). “Trends In Prescription Drug Use Among Adults In The United States From 1999-2012”, *JAMA*, S.3, s. 1818-1831.
- Karaçam, Z. (2013), “Sistemik Derleme Metodolojisi: Sistemik Derleme Hazırlamak İçin Bir Rehber”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi*, S.6, s. 26- 33.
- Karakoç, M.D. ve Uyanık, Ö. (2018). “Bir Kamu Hastanesinde Görevli Hemşirelerin Akılcı İlaç Kullanımı Konusundaki Bilgi, Tutum ve Davranışlarının Değerlendirilmesi”, *SDÜ Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, S.9, s. 112-119.
- Karaman A.- Ayoğlu T.- Aydoğan M.N.- Kuğu E. (2019). “Rational Drug Usage Status of Nursing Students”, *FNJN Florence Nightingale Journal of Nursing*, S.27, s. 143-156.
- Karataş Y.- Dinler B.- Erdoğan T.- Ertuğ P.- Seydaoğlu G. (2012). “Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi Balcalı Hastanesine Başvuran Hasta ve Hasta Yakınlarının İlaç Kullanım Alışkanlıklarının Belirlenmesi”, *Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, S.37, s. 1-8.
- Kaya H.- Turan N.- Keskin Ö.- Tencere Z.- Uzun E.- Demir G.- Yılmaz T. (2015). “Üniversite Öğrencilerinin Akılcı İlaç Kullanma Davranışları”, *Journal of Anatolia Nursing and Health Sciences*, S.18, s. 35-42.
- Kıroğlu O.- Berktas F.- Şahan E.- Karataş Y. (2018). “Araştırma Görevlilerinin Akılcı İlaç Kullanımı Konusunda Bilgi ve Farkındalıkları”, *Çukurova Medical Journal*, S.43, s. 164-171.
- Köse E.- Erdoğan N.- Bedir N.- Demirbaş M.- İnci M.B.- Karabel M.P.- Tok Ş.- Kibar F.A.- Ekerbiçer H.Ç. (2018). “Sakarya’nın Taraklı İlçesindeki Erişkinlerde Akılcı İlaç Kullanımı ile İlgili Bazı Bilgi ve Tutumlarının İncelenmesi”, *Sakarya Tıp Dergisi*, S.8, s. 80-89.
- Kubat, H. (2018). “Hekimlerin Akılcı İlaç Kullanımı ve Farmakovijilansa Yönelik Bilgi ve Tutumları”, *Çukurova Medical Journal*, S.43, s. 286-294.
- Liberati A.- Altman D.- Tetzlaff J.- Mulrow C.- Gotzsche P.- Loanidis D.- Kleijnen J.- Moher D. (2009). “The Prisma Statement For Reporting Systematic Reviews and Meta Analyses of Studies That Evaluate Healthcare Interventions: Explanantion and Elaboration”, *Ann Intern Med*, S.15, s. 65- 94.
- Loyola F.A.- Firmo J.O.A.- Mambrini J.V.M.- Peixoto S.V.- Souza-Junior P.R.B.- Andrade, F.B.A. (2018). “Cost related under use of medications in older adults: ELSI-Brazil”, *Rev Saude Publica*, S.52, s. 8.
- Lunny, C.- Brennan, S.- McDonald S.- McKenzie J. (2016). “Evidence Map of Studies Evaluating Methods For Conducting, Interpreting and Reporting Overviews of Systematic Reviews of Interventions: Rationale And Design”, *Systematic Reviews*, S.5, s. 1-8.

- Macit M.- Karaman M.- Parlak M. (2019). “Bireylerin Akılcı İlaç Kullanım Bilgi Düzeylerinin İncelenmesi”, *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.6, s. 372-387.
- Mamo S.- Ayele Y.- Dechasa M. (2018). “Self-Medication Practices Among Community Of Harar City and Its Surroundings”, *Eastern Ethiopia. Journal of Pharmaceutics*.
- Mensah B.N.- Agyemang I.B.- Afriyie D.K.- Amponsah S.K. (2019). “Self-Medicationpractice İn Akuse, A Rural Setting İn Ghana”, *Niger Postgrad Med J*, S.26, s. 189-94.
- Moher D.- Liberati A.- Tetzlaff J.- Altman D. (2009). “Reprint-Preferred Reporting Items For Systematic Reviews and Meta Analyses: The Prisma Statement”, *Physical Therapy*, S.89, s. 873-880.
- Oğuz E.- Alaşehirli B.- Demiryürek A.T. (2015). “Gaziantep Üniversitesi Tıp Fakültesi Şahinbey Araştırma ve Uygulama Hastanesinde Yatan Hastaların Akılcı İlaç Kullanımı ile İlgili Davranışlarının Değerlendirilmesi”, *Harran Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, S.12, s. 240-254.
- Özyiğit, F. ve Arıkan, İ. (2015). “Kütahya İlinde Üniversite Öğrencilerinin Akılcı İlaç Kullanımı Hakkında Bilgi, Tutum ve Davranışları”, *Bozok Tıp Derg.*, S.5, s. 47-52.
- Pirinççi, E. ve Bozan, T. (2016). “Bir Üniversite Hastanesinde Çalışan Hemşirelerin Akılcı İlaç Kullanım Durumları”, *Fırat Tıp Derg/Fırat Med J*, S.21, s. 129-136.
- Saygılı M.- Özer Ö.- Uğurluoğlu Ö. (2015). “Bir Kamu Hastanesinde Hemşirelerin Akılcı İlaç Kullanımına Yönelik Bilgi ve Davranışlarının Değerlendirilmesi”, *DEUHFED*, S.8, s. 162-170.
- Sharma D.- Gurung D.- Kafle R.- Singh S. (2017). “Knowledge and Practice On Over-The-Counter Drugs Among Adults Of Age Group 20 and Above Residing İn Chapapani”, Pokhara, Kaski, Nepal. *International Journal of Scientific Reports*, S.3, s. 79-86.
- Sürmelioglu N.- Kıroğlu O.- Erdoğan T.- Karataş Y. (2015). “Measures for Prevention of Irrational Drug Use”, *Archives Medical Review Journal*, S.24, s. 452-462.
- Şahingöz, M. ve Balcı, E. (2013). “Hemşirelerin Akılcı İlaç Kullanımı”, *TAF Prev Med Bull*, S.12, s. 57-64.
- Şantaş, F. ve Demirgil, B. (2017), “Akılcı İlaç Kullanımına İlişkin Bir Araştırma”, *İşletme Bilimi Dergisi (JOBS)*. S.5, s. 35-48.
- Şendir M.- Çelik Z.- Güzel E.- Büyükyılmaz F. (2015). “Aile Sağlığı Merkezlerine Başvuran Bireylerde Akılcı İlaç Kullanım Alışkanlıklarının Belirlenmesi”, *TAF Prev Med Bull*, S.14, s. 15-22.
- Uğrak U.- Teke A.- Cihangiroğlu N.- Uzuntarla Y. (2015). “Kardiyoloji Kliniğinde Yatan Hastaların Akılcı İlaç Kullanımı Konusundaki Tutumları”, *TAF Prev Med Bull*, S.14, s. 137-144.
- Utlı, H. ve Turan, M. (2020). “0-12 Yaş Arası Çocuğa Sahip Ebeveynlerin Akılcı İlaç Kullanımına Yönelik Tutumlarının İncelenmesi”, *EGEHFD*, 2020; S.36, s. 87-95.
- Victor, L. (2008). “Systematic Reviewing”, *Social Research Update*, S. 54, s.1-4.
- Yılmaz M.- Güler N.- Güler G.- Kocataş S. (2011). “Bir Grup Kadının İlaç Kullanımı ile İlgili Bazı Davranışları: Akılcı mı?”, *Cumhuriyet Tıp Derg*, S.33, s. 266-277.

Dr. Arafat YAZ
arafatyaz@gmail.com

MERVÂNÎLERİN SON HÜKÜMDARI NASİRÜDDEVLE EBÜ'L-MUZAFFER MANSÛR

Öz

978 yılında Bâd b. Dostık tarafından kurulan Mervânî Devleti, en geniş sınırları ile Erciş, Âmid, Rûha, Nusaybin, Musul, Hakkari ve Bitlis kentlerinin bulunduğu alanlarda etkili olmuştur. Küçük bir devlet olmalarına rağmen Mervânîler ilmi, dini ve mimari faaliyetleriyle günümüze belirgin izler bırakmışlardır. Mervânîler, Selçukluların Anadolu'ya geçişlerinde önemli rol üstlenmiş ve siyasi duruşlarıyla dikkat çekmişlerdir. Araştırmamızın konusu 1080 ile 1085 yılları arasında ve 1093'te Diyâr-ı Bekr Bölgesi'nde hüküm sürmüş olan Mervânîlerin son hükümdarı Nâsirüddeve Mansûr'dur. Bir zamanlar vezirleri olan Fahrüddeve'nin hesapları, Nâsirüddeve'nin bazı icraatları, Selçukluların siyasi ve mali çıkarları nedeniyle Mervânî iktidarına son verilmiş ve Diyâr-ı Bekr Bölgesi Selçukluların muhtar bir vilayeti haline getirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Nasirüddeve Mansur, Mervânîler, Kürtler, Âmid, Meyyâfârikîn.

LAST RULER OF THE MARWANID'S NASIRUDDAWLA ABUL MUZAFFAR MANSUR

Abstract

The Marwanid state, which was founded by Bâd b. Dostik in 978, was effective in the areas where Erciş, Amid, Rûha, Nusaybin, Mosul, Hakkari and Bitlis are located with its broadest borders. Despite being a small state, the Marwanids have left significant traces with their scientific, religious and architectural activities. The Marwanids played an important role in the transition of the Seljuks to Anatolia and drew attention with their political stance. The subject of our research is Nâsirüddeve Mansur, the last ruler of the Marwanids, who ruled between the years 1080 to 1085 and in 1093 in the Diyar Bakr region. Due to the accounts of Fahrüddawla, who was his vizier once, some actions of Nasiruddawla, and the political and financial interests of the Seljuks, the Marwanid rule was terminated and the Diyar Bakr region was turned into a mukhtar province of the Seljuks.

Keywords: Nasiruddawla Mansur, Marwanids, Kurds, Amid, Mayyafariqin.

Giriş

Nâsırüddevele Mansûr'un son hükümdarı olduğu Mervânî Devleti, Mervân b. Kek'in eniştesi olan Bâd b. Dostik tarafından 978 yılında Diyâr-ı Bekr merkez olmak üzere Kuzey Mezopotamya'da kurulmuştur. Bâd, ilk olarak Erciş, Ahlat, Muş ve Malazgirt kentlerinin bulunduğu bölgede bir askeri lider olarak kendini göstermiştir. 978 yılına gelinmeden önce Hamdanîler adına faaliyet yürütüyor olmalıdır. 978'de Hamdanî topraklarının Büveyhîler tarafından ele geçirilmesi ve Bâd'ın Büveyhî hükümdarı Adudüddevele ile görüşmesiyle asi durumuna düşmesi, onu kendi başına hareket etmeye ve bağımsız olmaya mecbur bırakmıştır. Bu merhaleden sonra Büveyhîlere savaş açan Bâd, Adudüddevele'nin 983'te ölmesiyle hızla Diyâr-ı Bekr'e hâkim olarak Musul'a kadar ilerlemiş, Bağdat'a varıp Büveyhîleri ortadan kaldırmaya koyulmuş ve yenilince geri çekilmiştir. Bâd, öldürüleceği 990 yılına kadar devletin sınırlarını genişletmek için fırsat kollamıştır (İbn Hallikan, 1977, 5: 225; İbnü'l-Ezrak, 1959a, 50,51; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, 1986, 1: 177,251).

Bâd'ın ölümünden sonra yeğeni Ebu Ali Hasan yerine geçmiştir. Ebu Ali, Bâd'ı öldüren Hamdanîlerin Diyâr-ı Bekr kentlerini alma girişimlerini boşa çıkarmış ve yıkılmaya yüz tutmuş olan devleti kurtarmıştır. Ebu Ali, kendinden sonra da devlet politikası haline gelecek olan komşu devletlerle iyi geçinme siyasetini gütmüş ancak iç politikadaki icraatları nedeniyle 997 yılında öldürülmüştür (İbnü'l-Ezrak, 1990: 76-79,81-90). 997'den 1010 yılına kadar hükmeden Ebu Ali'nin kardeşi Mümehhidüddevele Ebu Mansur Said de ağabeyinin dış politikasını benimsemiştir. Bizans İmparatorluğu ile yakınlaşan Mümehhidüddevele de ağabeyi gibi komploya kurban gitmiştir. Mervânî veziri Şervîn ile Sahibü's-Şurta (Polis Müdürü) İbn Fîlûs'un suikastı, Siirt'te bulunan hükümdarın kardeşi Ahmed'i yakalama girişimi başarısız kalınca amacına ulaşamamıştır (Sibt İbnü'l-Cevzî, 2013, 18: 205-206). Bir yıla yakın mücadeleden sonra Ahmed, Mervânîlerin dördüncü hükümdarı olarak Nasrüddevle lakabı ile tahta oturmuştur. 1010'dan 1061'e kadar hükmeden Nasrüddevle, İslam tarihçilerinin dikkatlerini çokça çekmiştir. Komşularıyla sorun yaşamasına rağmen belirgin barışçıl tavırlarıyla anılan Nasrüddevle döneminde ülkede yoğun bir imar reformu başlatılmış ve ticaret başta olmak üzere ekonomik faaliyetler canlanmıştır. Bu dönemde ilmi çalışmaların yoğunlaştığı Diyâr-ı Bekr bölgesi İslam dünyasının müstesna bir parçası olarak kendini göstermiştir (İbnü'l-Ezrak, 1990: 107-166).

Nasrüddevle'nin vefatından sonra yerine geçen oğlu Nizâmüddîn Nasr ise kardeşleri ile giriştiği mücadelede sıkıntı yaşamıştır. Selçuklu komutanları ve Selçuklu Devleti ile ciddi sorunlar yaşayan Nizâmüddîn, Malazgirt Savaşı öncesinde bu problemleri aşmış ve muhtemelen Selçuklu Sultanı ile bu savaşta yer almıştır (İbnü'l-Ezrak, 1990: 167-186). 1080 yılında ölünce de çalışmamıza konu olan oğlu Nâsırüddevele Mansûr yerine geçmiştir.

1. Kimliği ve Ailesi

Adı Mansur, künyesi Ebü'l-Muzaffer ve lakabı Nâsırüddevele'dir.¹ Doğum tarihi hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Babası Nizâmüddîn Nasr, Mervânîlerin beşinci hükümdarıdır. Annesinin kim olduğuna dair herhangi bir malumata rastlanılmamaktadır. Behram ile Ahmed (küçük emir) adında iki erkek kardeşi ve Bitlis beyi Reis Ebu Abdullah Muhammed b. Mûsik'ın eşi olan Sittî Fatê (Fatıma, ست فاته) adında kız kardeşi vardı² (İbn Hallikan, 1977, 5: 127; İbn Kesir, 1987, 16: 73; İbn Şeddâd, 1991, 3/1: 381; İbn Tağrıberdî, 1935, 5: 108; İbnü'l-Ezrak, 1959a, 202-203, 1990, 188; Mehmed Emin Zeki, 1948, 124, 125; Sibt İbnü'l-Cevzî, 2013, 19: 349). Eşi, amcası Amidü'l-Ümme Said b. Nasrüddevle'nin kızı Sittünnâs'tır (İbnü'l-Ezrak, 1990: 189). İbnü'l-Ezrak, Nâsırüddevele'nin Tacüddevle Muhammed adında bir oğlu ve bir kız çocuğu olduğunu söylemektedir. Kızı, Emir Ebu Nasr b. Ebü'l-Fevâris b. İbrahim b. Nasrüddevle ile evlenmiştir (İbnü'l-Ezrak, 1990: 217). İbnü'l-Esîr ve İbn Haldûn, ismini vermedikleri bir oğlundan bahsetmektedirler (İbn Haldûn, 2000, 5: 35; İbnü'l-Esîr, 1987a, 9: 54, t.y. 10: 281).

¹ "Devle" ile biten lakaplar Abbasi halifleri tarafından verilmektedir. Kaynaklarda geçmese de bu lakap Abbasi halifesi tarafından Nâsırüddevele Mansûr'a verilmiş olmalıdır. Nâsırüddevele (ناصر الدولة) ile dedesi Nasrüddevle'nin (نصر الدولة) lakapları birbiri ile karıştırılmaktadır.

² Sibt İbnü'l-Cevzî, kızkardeşinden bahsetmemiştir. Bkz. (Sibt İbnü'l-Cevzî, 2013, 19: 346).

2. Tahta Geçmesi

Mervânîlerde hükümdarın ölümünden sonra veliaht çağırılır ve hükümdar ilan edilirdi. Yeni hükümdar, cenaze merasimini düzenler ve taziyenin bitiminden sonra hükmederdi. Mervânîlerin ilk hükümdarları olağanüstü şartlarda tahta geçtiklerinden onlar için herhangi bir tören yapıldığından bahsedilmemiştir. Ancak Nâsîrüddevle ve Nizâmüddîn'in ölümlerinden sonra törenlerin aynı şekilde yapılması, cenaze töreni ve tahta geçme teamüllerinin olduğunu açık bir şekilde göstermektedir (İbnü'l-Ezrak, 1990: 167, 187, 188). Nâsîrüddevle'nin babası Nizâmüddîn Nasr b. Ahmed, Zilhicce 472 yani Mayıs-Haziran 1080'e kadar tahtta kalmıştır (Ebü'l-Fida, t.y. 2: 194; İbn Haldûn, 2000, 4: 416, 2000, 3: 587; İbnü'l-Esîr, 1987a, 8: 422; İbnü'l-Ezrak, 1959a, 199; İbnü'l-Verdî, 1996, 1: 368; Sibî İbnü'l-Cevzî, 2013, 19: 346). Nizâmüddîn'in ölümünden sonra yerine veliaht olarak seçtiği oğlu Nâsîrüddevle geçmiştir. Nizâmüddîn'in cesedi, Mervânî müneccimi İbn Aysûn'un yıldızlara bakması sonucu üç gün bekletilmiştir. Cenazenin defninden sonra dördüncü gün Nâsîrüddevle tahta geçmiş ve taziye kabul etmiştir. Tahta oturduktan sonra amcaları, amcazadeleri, aile fertleri ve devlet erkânı onu hükümdar olarak selamlamışlardır (İbn Şeddâd, 1991, 3/1: 381; İbnü'l-Ezrak, 1959a, 202, 1990, 185-186). Melik ilan edilmesinden sonra kadı ile birlikte âlim ve şairlerin huzurunda kasideler okunmuştur. Nâsîrüddevle, ardından kalkmış ve vezir ile birlikte hüccesine geçmiştir. Bir müddet sonra elbiseleri yırtık ve sarıkları açık şekilde veziriyle birlikte dışarı çıkmış, taziye elbisesi giyerek yere oturmuştur. Kurra ve şairlerin mersiye okumalarından sonra toplanan halk taziyelerini sunmuştur. O gün ölen Meyyâfârikîn'in (Silvan) ileri gelenlerinden olan Şeyh İbn Halef'in cenazesi Nâsîrüddevle'nin emri ile saraya getirilmiş ve iki cenaze beraber Babü'l-Hüvve'den çıkarılmıştır. Nizâmüddîn'in cenazesi babasının yanına defnedilmiştir. İbnü'l-Ezrak, İbn Halef'in cenazesinin saraya getirilmesinin Nâsîrüddevle'ye uğursuzluk getirdiği kanaatinde (İbn Şeddâd, 1991, 3/1: 380; İbnü'l-Ezrak, 1959a, 202-203, 1990, 187-188).

3. Tabip Ebu Salim'in Vezir Olması

Nizâmüddîn'in son veziri Zaimüddevle Ebu Tahir Selame b. Enbârî idi. Babası el-Ecel Ebü'l-Fadl İbrahim b. Enbârî'nin ölümünden sonra vezir olmuştur. Ebu Tahir Selâme, küçük yaşına rağmen Nizâmüddîn'in ona inanıp güven duyması sayesinde böyle kritik bir görevi gelebilmişti (İbnü'l-Ezrak, 1959b: 205-206). Devlet işlerini iyi bir şekilde yürütüp başarılı olmuştur. Fakat bu durum Nâsîrüddevle döneminde değişmiştir. Attarlar Çarşısı'nda dükkân sahibi olup hekimlik yapan Tabip Ebu Salim³ ile yakınlaşan Nâsîrüddevle onu devletin en yüksek kademesine getirmiştir (Sibî İbnü'l-Cevzî, 2013, 19: 349). Ebu Salim'in eşi Feriha bint Filistin de Nâsîrüddevle'nin eşi Sittünnâs ile yakınlaşmıştır. Nâsîrüddevle, devlet işlerini en güzel şekilde yürüten veziri Ebu Tahir Selâme İbnü'l-Enbârî'yi tutuklatıp onun yerine Ebu Salim'i getirmiş ve tüm yetki Ebu Tahir ve karısının eline geçmiştir (İbn Haldûn, 2000, 4: 416; İbn Şeddâd, 1991, 3/1: 382; İbnü'l-Ezrak, 1959a, 205-206; İbnü'l-Verdî, 1996, 1: 368; Sibî İbnü'l-Cevzî, 2013, 19: 349; Şeyho, 1978, 198-199). Fakat bu gelişme devlet işlerinin kötüleşmesine ve Mervânî Devleti'nin yıkılması ile sonuçlanan sürecin başlamasına neden olmuştur (Alican, 2013: 9; Tufantoz, 2005: 113; Yaz, 2019: 105-106).

4. Melikşah'ın Ebü'l-Heycâ El-Erbilî'yi Diyâr-ı Bekr'e Göndermesi

Üsame b. Münkiz, Melikşah ve İbn Mervân arasında geçen bir hadiseden bahsetmektedir. Rivayetine göre Melikşah, Şam'a giderken Erbil emiri Fadl b. Ebü'l-Heycâ'yı İbn Mervân'a göndermiş ve ondan 30 bin dinar talep etmiştir. İbn Mervân, mektubu alınca istirahat etmesini ve sonradan konuşacaklarını söylemiştir. İbn Mervân, üç gün boyunca Ebü'l-Heycâ'yı hamama gönderip ihtiyaçları için malzeme göndermiştir. Fakat Ebü'l-Heycâ her seferinde bunları almayıp iade etmiştir. İbn Mervân ile bir araya geldiğinde kendisine bunun nedeni sorulunca Melikşah'ın elçisi olduğunu ve ihtiyaçları için gelmediğini söylemiştir. Ebü'l-Heycâ ile İbn Mervân arasında geçen diyalogda İbn Mervân, ülkesinin imarı, güzellikleri, bostanları, çiftçileri ve tarlalarının çokluğundan bahsetmektedir. Melikşah, ülkesine girdiğinde ona istenilen parayı vermektedir (Üsame b. Münkiz, 2003, 165-166; Yusuf, 2001, 2: 53). Üsame b. Münkiz'in anlattığı bu hadisenin ne zaman

³ Adı Fadl olup Mervânîlere vezirlik yapmış bir Hristiyan'dır. İsmi, Ebu Salim Fadl en-Nasrânî olarak geçmektedir. Oğlu er-Reis Ebü'l-Hasan İsa b. Fadl en-Nasrânî şairler arasında anılmaktadır. İsfahânî'ye göre Ebu Salim Fadl En-Nasrânî'nin karısının adı Sittü Rahime'dir. Lewis Şeyho, ismini Ebü'l-Hasan İsa b. Fadl En-Nasrânî olarak kaydetmiştir. Bkz. (El-İsfahânî, 1959, 12:349-350; Şeyho, 1978, 198-199, 203).

olduğu belli değildir. Kastettiği İbn Mervân'ın Nizâmüddîn mi Nâsîrüddevle mi olduğu da belli değildir.

Yaptığımız araştırmada Melikşah'ın Şam'a bir sefer düzenlediği bilgisine de ulaşamadık. Üsâme'nin doğum tarihi 1095 olduğuna göre Üsâme ile Ebü'l-Heycâ Mervânîlerin yıkılışından çok sonra görüşmüş olmalıdır. Ebü'l-Heycâ'nın kayıtlarına bakıldığında da Üsâme'nin çocukluğu ve gençliğinde etkin olduğu görülmektedir (İbnü'l-Esîr, t.y. 10: 215, 216, 339, 341, 366, 389, 428, 502, 504). Kesin olmamakla birlikte bu hadisenin Nâsîrüddevle zamanında vuku bulmuş olduğunu tahmin etmekteyiz.

5. Fahrüddevle İbn Cehîr'in Mervânî Şehirlerini Kuşatması

Mervânî Devleti'nin yıkılmasında başat rolde olan kişi, Nâsîrüddevle Mansur'un dedesi Nasrüddevle Ahmed döneminde Mervânîlere sığınan ve vezirlik makamına getirilen Fahrüddevle Muhammed b. Cehîr'dir. Nasrüddevle'nin ölümünden sonra Nâsîrüddevle'nin babası Nizâmüddîn'e de vezirlik yapmış ve Abbasî halifesi el-Kâim Biemrillah'ın veziri olmuştu. Safer 476'da (Haziran-Temmuz 1083) azledildiğinde Sultan ve Nizâmülmülk'ün elçileri Fahrüddevle'nin kendilerine gönderilmesini istemişti. Fahrüddevle, ailesiyle Sultan'ın yanına gitmiş, ondan hürmet ve ikram görmüştü (İbnü'l-Esîr, 1987, 8:430). Fahrüddevle'nin yerine Abbasî veziri olan oğlu Amidüddevle, Selçukluların veziri Nizâmülmülk'ün damadıydı (İbnü'l-Esîr, 1987, 8:384, 430; İbnü'l-Ezrak, 1959: 207; Sibte İbnü'l-Cevzî, 2013, 19:375). Bu akrabalık Cehîr ailesine büyük bir güç ve prestij sağlamıştı.

İbn Cehîr, azledildikten sonra gözünü Diyâr-ı Bekr'e dikmiştir. Abbasî halifesinin vezirliğini yaparken azledilmiş ve itibarı zedelenmişti. Kudretli Selçuklu veziri ile akrabalığını kullanarak güçlü bir konuma erişme imkânını kullanması onun için en makul ve elde edilebilir bir fırsattı. Selçuklu veziri Nizâmülmülk, Sultan Melikşah'ın babası Alparslan nezdinde de büyük bir payeye sahipti. Said b. Nasrüddevle, hükümdar olan kardeşi Nizâmüddîn'e başkaldırıp Selçuklulara sığınmıştı. Sultan Alparslan, Said'e hükümdar olacağına söz verirken Nizâmülmülk ise Nizâmüddîn'e söz vermişti. Alparslan ve Nizâmülmülk verdikleri sözleri birbirlerine hatırlatınca Nizâmülmülk, Sultan Alparslan'ı ava gönderip istediği şekilde sorunu çözmüştü (İbnü'l-Ezrak, 1990: 175). Nizâmülmülk, Melikşah'ın yanında da böyle bir konumdaydı. Bu durumun farkında olan Fahrüddevle, Nizâmülmülk'ü ikna etmenin Melikşah'ı ikna etmek olduğunu çok iyi biliyordu ve akrabalığını kullanarak Diyâr-ı Bekr'i almaya koyuldu.

Diyâr-ı Bekr'in kendisine verilmesi için de Mervânîlerin sahip olduğu hazineleri ve buradaki ahalinin İbn Mervân'dan memnun olmamasını gerekçe gösterdi. İbn Cehîr, uzun yıllar Diyâr-ı Bekr'de vezirlik yapmıştı ve sahip oldukları hazineleri en iyi bilen kişiydi. Diyâr-ı Bekr'den gelecek paralar Selçuklu hazinesine büyük bir katkı sunacaktı. Fahrüddevle, hazineleri öne sürüp Selçukluları ikna ederken, vezirliği zamanında Diyâr-ı Bekr'de bıraktığı servetine de ulaşabilecekti. Fahrüddevle'nin asıl amacı, Diyâr-ı Bekr valisi olduktan sonra zimmetine para geçirmesi nedeniyle azledilmesinden anlaşılacaktı. Diyâr-ı Bekr'den gelen Müslüman ahalinin Hristiyanlar tarafından gadre uğradığı şikâyetleri de İbn Cehîr'in Selçukluları ikna edeceği türden bir gerekçeydi. Nâsîrüddevle döneminde Hristiyanlar Mervânî Devleti'nin erkine sahiptiler. Nâsîrüddevle, Ebu Tahir b. Enbârî'yi görevden almış ve yerine Tabip Ebu Salim'i getirmişti. Mervânî veziri Tabip Ebu Salim ve eşi Hristiyan'dı. Hatta Âmid (Diyarbakır) vezirinin (valisinin) de Hristiyan olduğu söylenmektedir (Sibt İbnü'l-Cevzî, 2013, 19:393). Büyük ihtimalle Mervânî veziri ve valisinin tasarrufu ile devlet memurları Hristiyanlardan seçilmiş ve bunlar Müslüman halka eziyet etmişlerdi. Müslüman halk, bu durumu Diyâr-ı Bekr'de çözemeyince Isfahan'da çare aramışlardı. İbn Cehîr gibi bir siyasi figür böyle bir vakıyı en iyi şekilde kendi lehine değerlendirecekti. Nitekim Vezir Ebu Tahir b. Enbârî'nin tutuklanması ve Mervânî Devleti'nin sarsılıp bozulmasını haber alan Fahrüddevle, Nizâmülmülk ile konuşmuş, Mervânî Devleti'nin sahip olduğu mal ve hazineleri anlatarak bu memleketi alıp haddi hesabı olmayan hazineleri kendisinin alabileceğini söylemişti. Nizâmülmülk, Melikşah'a Mervânî Devleti'nin düzeninin bozulduğunu, orada haddi hesabı olmayan mal ve para olduğunu söylemişti (İbn Hallikan, 1977, 5: 127; İbnü'l-Esîr, 1987b, 8:430; İbnü'l-Ezrak, 1959a, 208, 1990, 190; Mehmed Emin Zeki, 1948, 124-125; Sibte İbnü'l-Cevzî, 2013, 19: 376-377).

Bu dönem Ukaylı lider Şerefüddeve Müslim, Fatımîlerle yakınlaşmış ve bu tutumu Melikşah'ı kızdırmıştı. Nâsırüddeve'nin tavrı da Selçuklular açısından şüpheli olarak algılanmıştı (Turan, 1969: 157). Mehmed Emin Zeki, Mervânîlerin Fatımîler adına hutbe okuttuklarını söylemektedir. Fatımîler adına hutbe okutmak Abbâsî halifeliğine ve Selçuklulara karşı koymak anlamına gelmektedir. Tuğrul Bey döneminde itibaren Selçuklular ile Fatımîler arasında mücadele devam ediyordu. Ancak Mehmed Emin Zeki'nin verdiği bilginin kaynaklarda teyit edilemediğinin altını çizmek gerekir (Mehmed Emin Zeki, 1998: 44).

Nasrüddevle zamanında Fahrüddevle İbn Cehîr ile ilgili ilginç bir hikâye anlatılır. Buna göre bir münceccim Nasrüddevle'ye iyilik yaptığı birinin onun mülkünü elinden alacağını söylemişti. Nasrüddevle, bir süre düşündükten sonra bu kişinin İbn Cehîr olacağını söylemişti. İbn Cehîr, yere kapanarak mahcubiyetini arz etmişti. Nasrüddevle, böyle bir şey olduğu takdirde evlatlarına iyi davranmasını İbn Cehîr'e vasiyet etmişti (İbn Hallikan, 1977, 5: 127).

Simmâl b. Salih, İbn Mervân ve Abbâsî halifesi el-Kâim'e vezirlik yapan Fahrüddevle İbn Cehîr, Selçukluları ikna etmenin ötesinde büyük imtiyazlar elde ederek Diyâr-ı Bekr Valiliği'ne atandı. Ona bazı alametler verildi. Hil'at giyerek kendisine bayrak verilen Fahrüddevle, Kapısında günde üç vakit kûs (nevbet) çaldırarak, Sultan'dan sonra adına hutbe okutacak ve sikke kestirecekti (En-Nüveyrî, 2004, 23: 247; Es-Safedî, 2000, 1: 111-112; Ez-Zehabî, 2003, 10:314; İbn Haldûn, 2000, 4: 417, 2000, 3: 587; İbnü'l-Adîm, 1996, 211-212; İbnü'l-Esîr, 1987a, 8: 430; Sibt İbnü'l-Cevzî, 2013, 19: 375).

Emrine kalabalık bir ordu verilerek yola çıkan Fahrüddevle'nin Diyâr-ı Bekr üzerine çıktığı en erken tarih 476 (1083-1084) olarak verilmektedir (Ed-Devâdârî, 1961, 6: 208-209; En-Nüveyrî, 2004, 23: 247; Es-Safedî, 2000, 111-112; Ez-Zehabî, 2003, 10: 314; İbn Haldûn, 2000, 3: 587; 4: 417; İbn Hallikan, 1977, 5: 127; Sibt İbnü'l-Cevzî, 2013, 19:377). Kaynaklarda Fahrüddevle İbn Cehîr'in 476'da azledildiği söylenmektedir. Ayrıca Âmid surlarında 476 tarihli bir kitabe bulunmaktadır. Şehir kuşatılırken surların onarılması ve üzerine kitabe nakşedilmesi mümkün olmadığından, rahat bir şekilde Fahrüddevle'nin 476 sonrasında Diyâr-ı Bekr'i kuşattığını söyleyebiliriz (İbnü'l-Esîr, 1987a, 8:384, 430; İbnü'l-Ezrak, 1959a, 207; Sibt İbnü'l-Cevzî, 2013, 375). Bu bilgilere dayanarak harekâtın 477 (1084-1085) yılında başladığını söyleyen tarihçilerin verdikleri bilgiler daha doğrudur diye düşünmekteyiz. Bu grupta olanların içinde Mervânîler hakkında en önemli bilgileri veren İbnü'l-Ezrak ve İbnü'l-Esîr vardır (İbn Kesîr, 1987, 16: 90; İbnü'l-Esîr, 1987a, 8: 433; İbnü'l-Ezrak, 1990, 191).

Fahrüddevle yola çıkarken Arap, Türkmen ve Kürtlerden oluşan ordusu ile birçok emir ve komutan ile beraberdi (İbn Hallikan, 1977, 5: 127; İbnü'l-Ezrak, 1959a, 208, 1990, 190; Sibt İbnü'l-Cevzî, 2013, 19: 346). Hulvân'ın sahibi Emir Artuk b. Eksüb'ün Fahrüddevle ile ilk gidişinde yanında olduğu söylene de (İbn Hallikan, 1977, 5: 127). ilk ordunun sonuç alamaması üzerine sonradan gönderildiğini belirten diğer rivayetler doğru olmalıdır. Fahrüddevle İbn Cehîr, ilkin Diyâr-ı Bekr'e doğru yola çıktığında yanında Musul ve Şam hakimi Kasimüddeve Aksungur ve Fahrüddevle'nin oğlu Zaimürresesa Ebü'l-Kasım vardı. Askerlerin bir kısmı Zaimürresâ ile beraber Âmid'i kuşatmaya giderken kendisi de Meyyâfârikîn'i kuşattı. Uzun süren bu kuşatma esnasında şehirlerin suları kesilerek halk teslim olmaya zorlandı. Fakat bu kuşatmadan sonuç alınamadı. Kış gelip çatınca da Fahrüddevle, Ekim-Kasım ayından sonra Siirt'e giderek kışı orada geçirdi. Fahrüddevle, 13 Zilkade 478 (2 Mart 1086) tarihine kadar orada kaldı ve bu tarihten sonra Meyyâfârikîn ve tüm Diyâr-ı Bekr kuşatıldı (İbn Kesîr, 1987, 16:90; İbn Şeddâd, 1991, 3/1: 384; İbnü'l-Esîr, 1987a, 8: 433, 437; İbnü'l-Ezrak, 1959a, 209, 1990, 191,194).

Diyâr-ı Bekr kuşatmasından uzun süre sonuç alınamayınca kuşatmayı şiddetlendirmek, tüm kentlere yaymak ve Mervânî şehirlerini teslim almak için desteğe ihtiyaç duyuldu. Bunun üzerinde Artuk b. Eksüb, kalabalık bir ordu ile yardıma gönderildi. Halep ve Musul arasındaki topraklarda egemen olan Ukaylı lider Şerefüddeve Müslim b. Bedrân b. Kureyş, Melikşah ile İbn Mervân'ın arasını bulmaya çalıştıysa da başaramadı (Sibt İbnü'l-Cevzî, 2013, 19:377).⁴ Bu sırada

⁴ Ebü'l-Farac, Şerefüddeve'nin yardım için Âmid civarına geldiğini ve durumun vahametini görünce Emir Artuk'a haber göndererek "Ben ve İbn Mervân Sultan'ın bendeleri olduğumuz halde neden savaşıyoruz? Geri gidin ve sulh yapalım." dediğini aktarmaktadır. Artuk Bey bunu kabul edince ganimet almadan dönmeyi içlerine sindiremeyen Türkmenler Araplara saldırıp çoğunu öldürdüler. Şerefüddeve ise Âmid'e sığındı (Abul-Farac, 1999, 1: 329-330).

Nâsîrüddevle, durumun daha da kötüleştiğini görüp Şerefüddevle'den yardım istedi ve bu yardımı karşılığında ona Âmid'i vadetti. İki devlet arasında süregelen düşmanlık nedeniyle iki taraf birbirlerine sadık kalacaklarına dair yemin etmişlerdi. Şerefüddevle, Âmid muhasara altındayken bu kente doğru harekete geçti. İki müttefik Âmid önünde buluşarak burada karargâh kurmuş olan Fahrüddevle'nin üzerine yürüdüler⁵ (Ed-Devâdârî, 1961, 6: 408-409; El-Azimi, 1984, 352; İbn Şeddâd, 1991, 3/1: 384; İbnü'l-Adîm, 1996, 211-212; İbnü'l-Esîr, 1987a, 8: 433; Sibî İbnü'l-Cevzî, 2013, 19: 346, 377).

Fahrüddevle ise Şerefüddevle'nin İbn Mervân'dan yana taraf olmasıyla stratejisini değiştirdi.⁶ Arap soydaşları ile savaşmaktan çekinerek barış için çabaladı. Fahrüddevle, "Benim yüzümden Arapların başına bir felaket gelmesini istemem." diyordu.⁷ Fakat bu durum ganimet elde etmek üzere Diyâr-ı Bekr'e gelen Türkmenlerin işine gelmedi. Artuk b. Eksüb'ün komutasında olan Türkmenler hem ondan hem de Fahrüddevle'den habersiz bir şekilde Emir Çubuk'un komutasında 477 Rebiülevvel (Temmuz-Ağustos 1084) ayının gecesinde Arapların karargâhlarına saldırdılar. Onları bozguna uğratarak mal ve ailelerini esir aldılar (İbnü'l-Esîr, 1987b, 8:433). Bu baskın esnasında Şerefüddevle Âmid'e sığınmayı başarırken birçok Arap emiri de esir düşmüştü. Esirler o kadar çoktu ki çok az bir bedel karşılığında satılıyordu. Fahrüddevle ile beraber olan Seyfüddevle Sadaka Mansur b. Dübeys b. Ali b. Mezyed el-Esedî, Arap kadın ve çocukların fidyelerini ödemiş, onları giydirmiş ve ülkelerine göndermek için çok miktarda mal harcamıştı. Bu davranışı nedeniyle de şairler tarafından övülmüştü.⁸ Bir süre Âmid'de kalan Şerefüddevle, ülkesine dönmenin yolunu buldu. Muhasara sırasında yol ve kaleleri tutmakla görevli olan Emir Artuk'a para verip Âmid'den çıktı ve 21 Rebiülevvel'de 477'de (28 Temmuz 1084) Musul veya Rakka'ya yöneldi. Melikşah, 21 Rebiülevvel'de Şerefüddevle'nin üzerine Fahrüddevle'nin oğlu Amidüddevle'yi gönderdi. Yanında Kasimüddevle Aksungur da vardı.⁹ Musul ve Cezire'nin bazı şehirlerini aldılar. Şerefüddevle, amcası Mukbil b. Bedrân'ı Fatimîlere gönderip onlara itaatini bildirince Melikşah, bunun önüne geçmek için Şerefüddevle'yi affederek emirliğini tasdik etti. O da tekrar Musul'a dönerek saltanatına devam etti. Bu esnada Melikşah'ın kardeşi Tekiş isyan etmiş ve Melikşah bu isyanı bastırmak için Ukaylî meselesini hızlı bir şekilde çözmeyi uygun görmüştü (Abdulgani Efendi, 1999, 31-32, 2004, s. 33; Abul-Farac, 1999, 329-330; Biçer, 2013, 191-192; Ebü'l-Fida, t.y., 2:195; Ed-Devâdârî, 1961, 6: 408-409; El-Hüseynî, 1933, 63-64; El-İsfahânî, 1900, 69-70; Ez-Zehbî, 2003, 10: 315; İbn Kesîr, 1987, 16: 90; İbnü'l-Adîm, 1996, 211-212; İbnü'l-Esîr, 1987, 8: 433,435; İbnü'l-Verdî, 1996, 1: 369; Mehmed Emin Zeki, 1948, 124-125, 1998, 44; Ripper, 2012, 277).

Emir Artuk'un Şerefüddevle'nin Âmid'den ayrılmasına müsaade etmesi, onunla Fahrüddevle'nin arasını bozdu. Rivayetlere göre Emir Artuk, 478 (1085-1086) veya 479 yılında Diyâr-ı Bekr'den ayrılarak Sincar tarafına gitti. Artuk Bey'in yaptıkları Selçuklu sultanına haber verildi. Fahrüddevle'nin ordusunun bir kısmı Ahlat'a bir kısmı ise Irak'a hareket etti (İbn Hallikan, 1977, 1: 191; Sibî İbnü'l-Cevzî, 2013, 19: 282-283). İbnü'l-Esîr, Âmid'den Meyyâfârikîn'e giden Fahrüddevle'nin yanında Emir Bahaüddevle Mansur b. Mezyed ve oğlu Seyfüddevle Sadaka'nın da olduğunu söylemektedir. Hille emiri Mansur b. Mezyed, Abbasî halifesinin muvafakatı ile bu sefere

⁵ Ebü'l-Farac hem Mervânîlerin sınırları hem de Selçukluların onlara karşı olumsuz tavırları hakkında farklı bilgiler vermektedir. Ebü'l-Farac, Mervânîlerin Fırat kıyılarına kadar Musul'da hüküm sürdüğünü söylemektedir. Fakat bahsettiği devlet Ukaylîlerdir. Bedevi Arap askerlerine güvendiği için İbn Mervân'ın aslında Ukaylîlerin Selçukluları dinlemediğini söylemektedir (Abul-Farac, 1999, 1: 329-330).

⁶ Sibî İbnü'l-Cevzî, Fahrüddevle ile Müslim b. Kureyş arasında bir pazarlığa dikkat çekmektedir. Aralarındaki haberleşmeden sonra Müslim kendi bölgesine çekilecek ve yenildiğini söyleyecekti. Bu fikir Artuk Bey'in hoşuna gitmedi ve Türkmenler bunu duyunca Müslim b. Kureyş'in ordusuna saldırdılar. Müslim ve İbn Mervân, Âmid'e sığınarak bir günden fazla bir şey yemediler. Türkmenler, haddi hesabı olmayan malları ile bineklerini ele geçirdiler ve kadınlarını esir alarak onlara tecavüz ettiler (Sibî İbnü'l-Cevzî, 2013: 382-383). Rivayetler doğru ise Müslim, İbn Mervân'a yapacağı ihanetin bedelini çok ağır bir şekilde ödemiştir. Fakat Abdurrahim Yusuf, Fahrüddevle İbn Cehîr'in Müslim ve Nâsîrüddevle'nin her ikisiyle anlaşmış olduğunu söylemektedir (Yusuf, 1972, 1: 291).

⁷ Her ne kadar tarihçiler bu şekilde gerekçe sunuyorsa da belki de Fahrüddevle İbn Cehîr, Mervânî-Ukaylî ittifakının üstün geleceklerinden çekinmiş ve onları farklı şekilde çözmeyi düşünmüştür. Fahrüddevle'nin kişiliği göz önüne alındığında kanaatimizce anlaşma hamlesi tuzaktan ibarettir.

⁸ Şiirle ilgili bkz. (İbnü'l-Esîr, 1987a, 8: 434).

⁹ İbnü'l-Esîr, Kasimüddevle Aksungur, Bozan ve Kırboğa'nın Halep yakınlarında Melikşah'ın kardeşi Tacüddevle Tutuş ile savaşıklarını ve yenildiklerini söylemektedir. Bu savaşta Aksungur esir düşmüş ve öldürülmüştür (İbnü'l-Esîr, 1987a, 8: 495).

katılmıştı. Abbasî halifesinin bu işe müdahil olması belki de Mehmed Emin Zeki'nin iddia ettiği gibi Mervânîlerin Fatimî halifesi adına hutbe okutuyor olmasındandı (Alican, 2013, 9; İbnü'l-Esîr, 1987, 8: 433; Mehmed Emin Zeki, 1998, 44; Yusuf, 1972, 1: 292, 331). el-İsfahânî ise büyük emirlerden Seyfüddeve Sadaka b. Bahaüddeve, İyaz, (ایاز) Terşek (ترشك) ve Humartigin'in (خمارتكن veya Humartekin) olduğunu söylemektedir. (El-İsfahânî, 1900: 69-70).

İbn Şeddâd, Nâsırüddeve'nin İbn Cehîr ve Artuk b. Eksüb'ün Diyâr-ı Bekr'e gönderildiği haberini alması üzerine Meyyâfârikîn'i Vezir Ebu Salim ve eşine teslim ettiğini, halka ona itaat etmeleri konusunda emir verdiğini ve bir cemaatla birlikte Sultan Melikşah ile görüşmek üzere İsfahan'a gittiğini söylemektedir (İbn Şeddâd, 1991, 3/1: 383). İbnü'l-Ezrak ise daha makul olarak Nâsırüddeve'nin bir yandan savaş hazırlıklarını yaparken bir yandan da Melikşah'ı ikna etmeye çalıştığını söylemektedir. Bu amaçla 477 yılı ortalarında (1084 yılı sonlarında) Meyyâfârikîn halkından Emir Ebü'l-Heyca er-Revvâdî, Emir Ebu Davud b. Eşkerî el-Kartıkî, Reis Ebu Abdullah b. Musık, Galiboğulları (Benu Galib), İsaogulları (Benu İsa) ve başkalarından oluşan bir heyeti amcası Hüseyin b. Nasrüddeve başkanlığındaki heyeti Sultan Melikşah'a göndermiştir (İbnü'l-Ezrak, 1959a: 209). Fakat Sibte İbnü'l-Cevzî'nin bu ziyaretin sonrası hakkında verdiği başka bilgiler Nâsırüddeve'nin bizzat Melikşah'ın huzuruna gittiğini teyit etmektedir. Ona göre Nâsırüddeve Mansûr, Sultan'ın eşğine hazırlıksız bir şekilde gitmiş ve bu nedenle kimse ona iltifat etmemiştir. Hatuna az miktarda hediye götürmüş ve aradan beş gün geçince, bin dinar borç almak zorunda kalmıştır. Mansur'un ehline karşı olan cimriliği sultanın sarayında konuşulmuş ve hor görülmüştür. Hakkında birçok olumsuz haber sultana ulaşınca ona anlaşma yolu kapatılmış, İbn Cehîr'in harekâtına devam edeceği söylenmiş ve o da buna razı olmayacağını dile getirmiştir. Bu sırada İbn Cehîr'den dört kalenin alındığı bilgisi gelmiştir. Yine bu esnada Meyyâfârikîn'in teslim olmak istediği bilgisi gelmiş ve Meyyâfârikîn'in ona verilmesi konuşulmuştur. Nâsırüddeve, de Sultan ile akrabalık kurmak isteyerek 60 bin dinar vermeyi teklif etmiştir. Fakat bu parayı faizle aldığı söylenerek onunla alay edilmiştir. Çünkü Meyyâfârikîn'den parasız bir şekilde geldiği söylenmektedir (Sibt İbnü'l-Cevzî, 2013, 19: 388). İbnü'l-Ezrak ve İbn Şeddâd ayrıca Sibte İbnü'l-Cevzî'nin geçtiği iki farklı rivayetin de doğru olduğu düşünülmelidir. Zira ikisi de söylediklerini detaylandırmaktadırlar. İlk bakışta savaş devam ederken taraflardan biri olan Mervânî hükümdarının Selçuklu başkentine gitmiş olması mantıklı gelmemektedir. Fakat Sibte ve İbn Şeddâd'ın verdiği detaylar bizi bu ziyaretin gerçekleşmiş olduğuna zorlamaktadır.¹⁰

İbnü'l-Ezrak, Artuk b. Eksüb'ün Fahrüddeve'ye yardıma gelmesinden sonra Nâsırüddeve'nin adamlarının Sultan Melikşah'tan ricada bulduklarını ve Melikşah'ın Nâsırüddeve'ye "*Memleketi paylaşalım. Evin Meyyâfârikîn'de olduğu için orası ve Âmid senin olsun. Âmid'e karşılık Cezîre'yi bize ver ve memleketin diğer yerlerini aramızda bölüselim. İstedığın yeri alman şartı ile memleketi aramızda paylaşalım.*" diye haber göndermiştir. Nâsırüddeve ise bu durumu veziri Tabip Ebu Salim'e sormuş, Ebu Salim memleketin durumunun iyi olduğunu, kuşatmaya 10 sene daha dayanabileceklerini, Karvâş ile Nasrüddeve arasında ihtilaf nedeni olan ve Selçukluların istediği Barin'i vermemesini, mutlaka bir yer verilecekse Nusaybin'e inen Hirnas Çayı'nın verilmesini tavsiye etmiştir. Nâsırüddeve, bu haberi alınca evini teslim etmeyeceğini ve memleketinden ayrılmayacağını Melikşah'a iletmiştir. İbnü'l-Ezrak, bu karara neden olan Ebu Salim için "*Ömrüme yemin olsun ki akıl hocası ve devlet yöneticisi Ebu Salim olan hükümdarın devleti yıkılacağına ve ailesinin dağılacağına hiç şüphe yoktur.*" ifadelerini kullanmaktadır (İbn Şeddâd, 1991, 3/1: 384; İbnü'l-Ezrak, 1959a, 210-211, 1990, 191-192; Sibte İbnü'l-Cevzî, 2013, 19:349).

6. Âmid'in Teslim Olması

Bazı tarihçiler Mervânî şehirlerinden ilk olarak teslim olanın Âmid olduğunu söylemektedirler (İbn Şeddâd, 1991, 3/1: 385; İbnü'l-Ezrak, 1959a, 211, 1990, 192). Ancak Sibte İbnü'l-Cevzî, Ahlat'ın Zilhicce 476'da (Nisan-Mayıs 1084) Fahrüddeve tarafından alındığını yazmıştır (Sibte İbnü'l-Cevzî, 2013, 19:377). İbnü'l-Cevzî ise 493 (1099-1100) yılında Ahlat halkının Mervânîlerin zulmünden dolayı Selçuklu komutanlarından Sökmen el-Kutubî'ye sığınıp şehri ona teslim ettiklerini söylemektedir (Ebü'l-Fida, t.y.: 212). Ahlat'ın 1100 yılı gibi geç bir tarihe kadar Mervânî Devleti'nin yıkılmasından sonra da ellerinde olması zayıf bir ihtimal gibi görünmektedir. O yüzden

¹⁰ Ripper, Tarih yazıcılarının elçileri hükümdarmış gibi anlattıklarından yola çıkarak İsfahan'a Nâsırüddeve'nin gitmediğine inanmaktadır (Ripper, 2012: 280).

Fahrüddeve'nin Diyâr-ı Bekr'e girdiği ilk zamanlarda Âmid fethinden önce alındığını kabul etmek daha makul görünmektedir. İbnü'l-Ezrak'ın ifadelerinden de Siirt'in erken tarihte yani harekâtın başladığı ilk tarih olduğu söylenen 476 veya sonrasında alındığını anlıyoruz. Fahrüddeve ile Nâsirüddeve-Şerefüddeve arasında vuku bulan hadiseden sonra Fahrüddeve'nin Siirt'e gittiği ve kışı orada geçirdiği kaydedilmiştir. Bu da Siirt'in Âmid alınmadan önce Fahrüddeve'nin elinde olduğunu göstermektedir. Sonuç itibariyle Ahlat ve Siirt'in Âmid'den önce ele geçirildiği söylenebilir.¹¹ İbnü'l-Ezrak, Fahrüddeve'nin Meyyâfârikîn kuşatmasını kaldırarak yanındaki birçok askerle 478 yılının teşrin ayına (1086 yılı başlarında) kadar Meyyâfârikîn'i kuşatığını, kış gelince de İs'ird'e (Siirt) gittiğini ve 13 Zilkade 478 (2 Mart 1086) tarihine kadar orada kaldığını yazmıştır. (İbnü'l-Ezrak, 1959: 209).

Selçukluların gönderdiği ilk iki ordu Diyâr-ı Bekr şehirlerinin mukavemetini kıracak kabiliyette değildi. Gönderilen takviyelerin ardından Selçuklu kuşatmasına boyun eğen ilk şehir Âmid olmuştur. Şehrin Nisan-Mayıs ve Haziran 1085 aralığında düştüğü konusunda farklı tarihler verilmektedir. Bazı tarihçiler Zâimüddeve'nin 478 yılının Safer ayının başında Çarşamba günü (Mayıs-Haziran 1085) kenti ele geçirdini aktarmaktadır. (İbn Şeddâd, 1991, 3/1: 385; İbnü'l-Ezrak, 1959a, 211, 1990, 192; İbnü'l-Verdî, 1996, 1: 370; Yusuf, 1972, 296). İbnü'l-Esîr, Âmid'in Muharrem 478'de (Nisan-Mayıs 1085) teslim olduğunu söyleyerek konu hakkında detaylı bilgi vermektedir. Sibt İbnü'l-Cevzî ise Âmid'in 3 Safer 478 (31 Mayıs 1085) tarihinde teslim olduğunu söylemektedir. Fahrüddeve İbn Cehîr, oğlu Zaimürrüesa Ebü'l-Kasım'ı el-Mukaddemü's-Salar adıyla bilinen Cenâhüddeve ile beraber Âmid'e göndermişti. Âmid'i teslim olmaya zorlamak için bağ ve bostanlarını tahrip etmeye başladılar. Zira Âmid'in etafındaki surlar bu şehrin alınmasını mümkün kılmıyordu. Halk yiyecek kaynaklarından mahrum kalarak zor duruma düştü ancak yine de direnmeye devam etti. Öyle ki bir mekuk buğdayın fiyatı bir dinar oldu. Hristiyan tüccarlar kıtlık anında da mallarını daha fazlasına satmak istediler. Kentteki Mervânî naiblerinin çoğu da Hristiyanı ve bunlar halka zulmetmişlerdi. Bu durum Âmid'in düşmesine neden oldu. Zira surların üzerindeki askerlerin bir kısmı silahlarını bırakıp ihtiyaçlarını temin etmeye gidince Ebü'l-Hasan adında biri yanındakilerle birlikte Selçuklu hâkimiyetini ilan ederek Zaimürrüesa'ya kapıyı açtı. Şehir düştükten sonra Hristiyan naiplere tepkili olan halk uğradıkları haksızlık nedeniyle Hristiyanları öldürüp evlerini yağmalayarak onlardan intikam aldı. Sibt İbnü'l-Cevzî, Hristiyanlara karşı ayaklanmanın şehir düşmeden önce olduğunu söylemektedir. Halk, Hristiyanları öldürüp mallarını yağmalayınca Meyyâfârikîn veziri gibi Hristiyan olan Âmid valisi halkı tehdit edince kapılar açılmıştı. Zâimürrüesâ, Âmid'e girince halka iyilikle muamele etti. (Ebü'l-Fida, t.y. 2:196; Ez-Zehabi, 2003,10: 317; İbn Haldûn, 2000, 4: 417, 2000, 3: 587, 2000, 5: 8-9; İbnü'l-Esîr, 1987a, 8: 439-440, t.y. 10: 132; Mehmed Emin Zeki, 1948, 124-125; Sibt İbnü'l-Cevzî, 2013, 19: 393). Tarihçilerin anlatıklarına göre Mervânîler kötü yöneticilerden dolayı Âmid'i kaybetmişlerdir. Âmid'in kaybedilmesi, diğer şehirlerin de teslim olmasında etkili olmuştur.

7. Meyyâfârikîn'in Teslim Olması

Sa'düddeve Gevherâyîn¹² komutasında gönderilen ordu üçüncü ordudur. Bu ordu ile Mervânî ülkesindeki Selçuklu askerlerinin sayısı iyice çoğalmış ve kuşatma oldukça şiddetlenmiştir¹³ (İbnü'l-Ezrak, 1959a: 211; 1990, 192). Onunla beraber İbn Mezyed ve Ebu Ferrâs b. Verrâm'ın da yardıma gitmesi istenmiştir (Ed-Devâdârî, 1961, 6: 408-409; İbn Şeddâd, 1991, 3/1: 384; İbnü'l-Adîm, 1996, 211-212; İbnü'l-Esîr, 1987a, 8: 433; Sibt İbnü'l-Cevzî, 2013, 19: 346, 377). Âmid'in teslim olması elbette ki psikolojik olarak Mervânîlerin moralini bozmuştur. Ayrıca Âmid'in düşmesinden sonra

¹¹ İbnü'l-Ezrak'ın verdiği tarihler ve gelişen olayların sıralaması diğer tarihçilerin bilgileri ile çelişmektedir. Ona göre ilk gelişinde Fahrüddeve'nin yanında birçok asker vardı ve 478 yılının teşrin ayına (1086 yılı başlarında) kadar orada kaldı. Kış gelince de İs'ird'e (Siirt) gitti ve 13 Zilkade 478 (2 Mart 1086) tarihine kadar orada kaldı (İbnü'l-Ezrak, 1959: 209).

¹² İlgili kaynaklarda Küherânî, Kaübârî, Kühebârî, Küheyârî şeklinde yazılmış fakat doğrusunun Gevherâyîn olduğunu düşünmekteyiz.

¹³ Sibt, bu hadisenin Fahrüddeve'nin görevlendirildiği ilk zamanlarda yaşandığını, Gevherâyîn'in Fahrüddeve'ye tabi olmadığını söylemektedir. Bu aşamadan sonra İbn Mezyed ve Ebu Ferrâs b. Verrâm yardıma gönderilmiştir. Müslim b. Kureyş, bunu duyunca Mervânîlerin yardımına koşmuş ve Sultan Melikşah'a "Bunlar bizim düşmanımız. Memleketimize her girdiklerinde fine çıkarmaktadırlar. İbn Mervân, itaat etmekte ve kendisinden istenilen malı vermektedir." diye mektup yazmıştır (Sibt İbnü'l-Cevzî, 2013, 19:377).

Meyyâfârikîn'in üzerindeki yük daha da artmıştır. Gevherâyîn'in emrindeki okçuların yoğun bir şekilde ok atmaları nedeniyle Mervânî askerleri surların üzerinde görünemiyorlardı. Rabad Kapısı'nın burcu yıkılınca da şehir teslim oldu. İbn Cehîr, 6 Cemaziyülevvel 478 (30 Ağustos 1085) tarihinde şehre girdi.¹⁴ İbnü'l-Ezrak, bazı rivayetlere göre İbn Cehîr'in 479 (1086-1087) yılında şehre girdiğini aktardıktan sonra ilk rivayetin yani 478 yılının doğru olduğunu söylemektedir. Mervânî hazine ve paralarına el konularak Vezir Ebu Salim tutuklandı. Meyyâfârikîn'in düşmesinden sonra diğer kaleler de teslim oldu. (İbnü'l-Ezrak, 1959a: 212, 1990, 193). İbnü'l-Ezrak'ın anlatımına göre Mervânî hükümdarı Nâsîrüddevle kuşatmanın ilk başladığı andan itibaren Meyyâfârikîn'de değil Cizre'dedir. Meyyâfârikîn'nin düşmesinden sonra da sadece Ebu Salim'in tutuklandığına değinilmesi, Nâsîrüddevle'nin o sırada Meyyâfârikîn'de olmadığını göstermektedir.

Meyyâfârikîn'e gönderilen askerlerin başında Selçukluların ünlü komutanları vardı. Artuk b. Eksüb, Gevherâyîn ve Çubuk gibi komutanların isimleri kaynaklarda geçmektedir. Başkent in alınmasından sonra Selçuklu askerleri geri dönerken, Çubuk 300 askerle güvenliği sağlamakla görevlendirilmiştir. Daha sonra da İbn Cehîr, Hart Birt olarak bilinen Hısn-ı Ziyad kalesini Çubuk'a vermiştir. (İbn Şeddâd, 1991: 385; İbnü'l-Ezrak, 1959a: 212; 1990: 193). Sultan Melikşah'ın ilk olarak Fahrüddevle İbn Cehîr komutasında gönderdiği orduyu iki kere takviye etmesi, kuşatma sürerken isteklerini önceleyerek Nâsîrüddevle'ye ülkeyi bölüşmeyi teklif etmesi Mervânîlerin bu kuşatmaya iyi dayandıklarını göstermektedir.

İbnü'l-Ezrak'ın Mervânîlerin yıkılışı hakkında verdiği tarihler birbirini tutmamaktadır. Bir yerde 478 iki yerde de 479 yılını Mervânîlerin yıkıldığı tarih olarak vermektedir. Hatta Ebu Ali b. Mervân'nın 380 yılında devlete egemen olduğunu, devletin 479 yılında yıkıldığını ancak Nâsîrüddevle'nin ikinci hükümdarlığı da hesaplandığında hicri olarak yüz yıl hüküm sürdüklerini hesaplamıştır. (İbnü'l-Ezrak, 1959a: 248; 1990: 217).

İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiler İbnü'l-Ezrak'tan biraz farklıdır. Ona göre Meyyâfârikîn 6 Cemaziyüahir 478'de (29 Eylül 1085) alınmıştır. Şehir kuşatmada iken Sa'düddevle Gevherayîn de askerleriyle yardıma gitmiş ve savaş kızışmıştı. Surların bazı yerleri yıkılınca Meyyâfârikîn halkı Melikşah'ın hâkimiyetini ilan ederek şehri teslim etmişlerdi. İbn Cehîr, Mervânîlere ait ne varsa hepsini oğlu Zaimürrüesa ile Sultan Melikşah'a göndermişti. (Ez-Zehebî, 2003, 10: 317; İbn Kesîr, 1987, 16:90; İbnü'l-Cevzî, 1992, 16: 240; İbnü'l-Esîr, 1987a, 8: 440, t.y. 10: 133; İbnü'l-Verdî, 1996, 2:5). Sibî İbnü'l-Cevzî, Nâsîrüddevle İsfahân'da iken Fahrüddevle'den Meyyâfârikîn ehlinin teslim olmak istediği mektubunun geldiğini söylemektedir. Meyyâfârikîn'in teslim olma tarihini ise 16 Cemaziyülevvel 478 (9 Eylül 1085) olarak zapt etmektedir. Ona göre Hacib Tintâk (طنطاق) şıhne ile birlikte bu bölgede idi. Meyyâfârikîn ehlinde rüşvet almaya meyletmiş, İbn Cehîr buna engel olmuştur. Sa'düddevle Gevherayîn (Kûherânî yazılmış) ile haberleşerek onunla bir araya gelmiş, üç gün sonra şehir alınmıştır (Sibî İbnü'l-Cevzî, 2013: 394). İbn Hallikan, Meyyâfârikîn'in Amid'den üç ay sonra alındığını söylemektedir, ancak verdiği tarih 477'dir (İbn Hallikan, 1977, 5: 127).

Daha önceden Ahlat ve Siirt'in ilk ele geçirilen yerler olduğundan bahsetmiştik. Sibî İbnü'l-Cevzî 477 yılını anlattığı bölümde Meyyâfârikîn'in alınmasından önce dört kalenin ele geçirildiğini söylemekte ancak isimlerini vermemektedir (Sibî İbnü'l-Cevzî, 2013: 388). Son olarak ele geçirilen şehir ise Cezîretü İbn Ömer'dir. Mervânîlerin en önemli kentlerinden olan Cezîretü İbn Ömer yine 478 yılında Fahrüddevle tarafından gönderilen ordu ile kuşatılmıştır. Bu kentin seçkin ailelerinden olan ve Benu Vehbân olarak bilinen ailenin içeriden verdiği yardım ile şehir düşmüştür. Benu Vehbân, merdivenle tırmanarak varılan ve tek kişinin geçebildiği küçük bir kapıyı kırıp askerleri içeri almıştır. Fahrüddevle, şehre hâkim olup Mervânî Devleti'ni yıkmıştır (İbn Kesîr, 1987, 16:93; İbn Şeddâd, 1991, 3/1: 384; İbnü'l-Esîr, 1987a, 8: 440, t.y. 10: 135; İbnü'l-Verdî, 1996, 1: 370).

8. Nâsîrüddevle'nin Harbe'ye Gönderilmesi

Mervânî şehirleri art arda ele geçirilirken Nâsîrüddevle'nin bu sırada nerede olduğu konusunda bir kayda rastlanmamaktadır. Bu durum yukarıda değinildiği gibi zor bir ihtimal olarak düşündüğümüz Nâsîrüddevle'nin o esnada İsfahan'da olma ihtimalini güçlendirmektedir. İbnü'l-

¹⁴ İbn Şeddâd, 477 olarak yazmıştır (İbn Şeddâd, 1991, 3/1: 385).

Ezrak, böyle bir şey söylememesine rağmen, kayda geçtiği bilgilerden buna kapı aralamaktadır. Ona göre Mervânî başkenti ve şehirleri düştüğü haberini alan Nâsırüddevlî çok kötü bir duruma düşmüştü. İbnü'l-Ezrak'ın ifadelerine göre Nâsırüddevlî'nin aklı başından gitmiş, Sultan Melikşah ve emirlere muhalefet etmiş ve çocuklarda rastlanmayan şekilde davranışlar sergilemiştir. Nâsırüddevlî, arkadaşları dâhil hiç kimsenin sözünü dinlememiştir. Sultan Melikşah ona "Memleketine karşılık ne istersen veririm." diye haber gönderince o "Göğsüme saplanıp sırtımdan çıkacak bir mızrak (harbe) isterim." cevabını vermişti. Sultan Melikşah'ın yanındakiler Bağdat'ın kuzeyinde bulunan ve yıllık geliri 30 bin dinar olan Harbe Köyü'nü istediğini söylemişlerdi. Nâsırüddevlî, Harbe'ye gönderilerek Melikşah'ın vefatına kadar burada kalmıştır (İbn Şeddâd, 1991, 3/1: 385; İbnü'l-Ezrak, 1959a, 213-214, 1990, 194; Sibte İbnü'l-Cevzî, 2013, 19: 427). İbnü'l-Ezrak'ın bu anlatımında Nâsırüddevlî ile Melikşah'ın bir araya geldikleri anlaşılmaktadır. Bu da Sibte İbnü'l-Cevzî'nin aktardığı ve Nâsırüddevlî'nin İsfahân'da olduğunu söylediği bilginin doğruluk derecesini arttırmaktadır.

9. Mervânî Hazinelerinin Durumu

Mervânî saltanatı sona erdikten sonra Fahrüddevlî İbn Cehîr, Meyyâfârikîn'e oğlu Zâimürrüesâ ise Âmid'de oturdu. Mervânîlerin hazinelerini bilen Vezir Ebu Tahir el-Enbârî serbest bırakılmıştı. İbn Cehîr ve dostları Mervânî hazinelerinin bir kısmını Sultan Melikşah'tan gizlice kendilerine saklamayı düşünüyorlardı. Bu nedenle de Mervânî hazinelerini bilen ve Melikşah'a bunu iletebilecek olan Mervânîlerin eski veziri Ebu Tahir'in öldürülmesini istediler. Fahrüddevlî'nin bu iş için görevlendirdiği Hasankeyf valisi Yakut ve İbnü'l-Ezrak'ın dedesi Ebü'l-Hasan Ali b. Ezrak onu öldürme yerine saklamayı tercih ettiler. Fahrüddevlî, Mervânîlerin Meyyâfârikîn'deki mal ve hazinelerine el koydu. Ele geçirdiği hazinelerin bir kısmını İsfahan'a gönderilmek üzere Abbasi halifesinin veziri olan oğlu Amidüddevlî'ye gönderdi. Anlaşıldığına göre bu hazinler birkaç sefer Dicle Nehri yoluyla Bağdat'a gönderilmiştir. İbnü'l-Ezrak, bu bilgileri bizzat dedesinden almıştır (İbnü'l-Ezrak, 1959a: 214-220; 1990: 195-197, 199).

İbnü'l-Ezrak'ın dedesi Ali ile Fahrüddevlî İbn Cehîr arasında geçen konuşmada bu hazinelerin Mervânîlerin yıkılışına neden olduğu ifade edilmiştir. Fahrüddevlî, Ali b. Ezrak ile hazineleri gönderirken bunu söylemiştir. Ali b. Ezrak, bunun nasıl olduğunu sorunca Fahrüddevlî "Alparslan, Nasrüddevlî'nin ölümünden sonra bıraktığı çok kıymetli bir kılıç ve tespihi istemiş ve Nizâmüddîn bunları görmediğine yemin ederek ona başka bir tespih, kılıç ve hediyeler göndermişti. Nizâmüddîn'in ölümünden sonra da Melikşah, Nâsırüddevlî'den bu kılıç ve tespihi istemişti. Nâsırüddevlî, bunları görmediğine yemin ederek Sultan'a bir altın değerinde bile bir şey göndermedi. Elçinin dönüşünde Nizâmülmülk'ün yanındaydım ve fırsat bularak abartılı sözler sarfettim. Bunun üzerine bir ordu hazırlandı ve ben de buraya geldim." demiştir (İbn Şeddâd, 1991, 3/1: 386, 388; İbnü'l-Ezrak, 1959, 214-220, 1990, 195-197). Mervânîlerin yıkılma nedenlerinden biri de Nâsırüddevlî'nin daha önceki hükümdarlar gibi Selçuklulara cömert davranmamasıdır.

İbnü'l-Ezrak, bu hazinelerin içeriğinden bazılarını yazmıştır. Yükün hafif olduğu bir defasında İbnü'l-Ezrak, çok değerli bazı eşyaların dışında Vezir Ebu Salim'den de aldığı paraların meblağını iki milyon altın¹⁵ olarak belirtmiştir. Bazı kimselerin yanına emaneten bırakılmış cevherler, yakutlar, altın ve gümüş kaplar, alet ve edevatlar ile değerli eşyalar bunun dışındaydı (İbnü'l-Ezrak, 1959a: 219; Sibte İbnü'l-Cevzî, 2013: 427). İbnü'l-Ezrak'ın dedesinin defalarca bu hazineleri taşımış olması bu hazinelerin büyük miktarda olduğunu göstermektedir. Bu hazinelerin en önemli kısmı ise Mervânî başkentini düşmesinden sonra Fahrüddevlî'nin oğlu Zâimürrüesâ ile gönderilmiş olmalıdır. Zâimürrüesâ Ebü'l-Kasım b. Fahrüddevlî, Ramazan 478'de (1085'in sonu veya 1086'nın başı) babasının el geçirdiği Mervânî hazinelerini Bağdat'a götürmüş ve Şevval ayında da İsfahân'a gitmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987a, 8: 440; Sibte İbnü'l-Cevzî, 2013, 19: 394). 479 yılında da Fahrüddevlî'nin bizzat kendisi İsfahân'a gitmiş ve yanında birçok mal götürmüştür. (Sibte İbnü'l-Cevzî, 2013, 19:406). Fahrüddevlî'nin Selçukluları ikna gerekçelerinden biri bu hazinelerdi ve onlara bunu ıspat etmişti. Mervânî hazineleri, sadece Mervânî saltanatını değil Fahrüddevlî b. Cehîr'in valiliğini de bitirecekti. Fahrüddevlî, daha sonradan Mervânî hazinelerini zimmetine geçirdiği suçlamasıyla görevinden azledilmiştir (İbnü'l-Ezrak, 1990: 199).

¹⁵ Abdurrahkib Yusuf, kap kakak, altın ve gümüş alet ile mücevherlerin dışında bu miktarın 4 milyon olduğunu söylemektedir (Yusuf, 1972, 1: 311).

10. Diyâr-ı Bekr'de 478 ile 485 Arasında Selçuklu Valileri Dönemi

1085 ile 1092 yılları arasında Mervânî Devleti yıkılmış ve Diyâr-ı Bekr Selçuklu valileri tarafından yönetilmiştir. Fahrüddeve b. Cehîr, Mervânî memleketine egemen olduktan sonra halka iyi davrandı. Geçimlerini sağlamaları için onlara yardım etti ve üzerlerindeki yükü hafifletti. (İbnü'l-Ezrak, 1990, s. 196) Onun Diyâr-ı Bekr valiliği iki yıl sürdü. İlk başta sultana başkaldırmaya yeltendi ve yanında olacaklarına dair şehir halkına yemin ettirdi. Fakat bunun altından kalkamayacağını düşünerek vaz geçti. Bu kararı almasının bir başka nedeni de oğlu Amidüddeve'nin Abbasi halifesinin veziri olmasıydı. Mervânîlerin hazinelerinden çok miktarda parayı kendine aldığı suçlamasıyla Nizâmülmülk'ün gözünden düştü ve Melikşah tarafından azledildi. Yerine ise Fahrüddeve hakkında suçlamada bulunan Kıvamüddin Amidülmülk Ebu Ali el-Belhî görevlendirildi (Ez-Zehebî, 2003, 10: 317; İbn Şeddâd, 1991, 3/1: 387, 389; İbnü'l-Ezrak, 1959a, 219, 1990, 198; Sibte İbnü'l-Cevzî, 2013, 19: 406, 427).

İbnü'l-Ezrak, Ebu Ali el-Belhî'nin 479 (1086-1087) veya 482 (1089-1090) yılında Diyâr-ı Bekr'e girdiğini söylemektedir. İyi bir bilgin olan Ebu Ali halka birçok hayırla muamele etti (İbn Şeddâd, 1991, 3/1: 89; İbnü'l-Ezrak, 1990, 199). Fahrüddeve'nin valiliğe tekrar atanması için, içinde İbnü'l-Ezrak'ın dedesinin de bulunduğu bir heyet Diyâr-ı Bekr'den Melikşah'ın huzuruna gitti. Şikâyetleri üzerine Ebu Ali el-Belhî'nin yerine Mervânîlerin eski veziri Ebu Tahir Enbârî'nin Diyâr-ı Bekr valiliğine atanması kararlaştırıldı (İbn Şeddâd, 1991, 3/1: 389; İbnü'l-Ezrak, 1990, 201). Fakat yine İbn Cehîr ailesi Selçukluların nezdindeki nüfuzlarını kullanarak bu atamanın gerçekleşmesinin önüne geçtiler. Fahrüddeve İbn Cehîr'in oğlu Amidüddeve, 16 Zilkade 482 (20 Ocak 1090) tarihinde üç yıllığına bir milyon altın karşılığında Diyâr-ı Bekr'i aldı. Amidüddeve, böylelikle babası İbn Cehîr gibi Mervânîlerin servetine konmuş oldu (İbnü'l-Ezrak, 1990, 202; Sibte İbnü'l-Cevzî, 2013, 19: 423). Amidüddeve, 484 (1091-1092) yılının sonuna kadar bu görevi sürdürdü. Ardından Melikşah onu yanına çağırdı. Meyyâfârikîn'den ayrıldığında kardeşi el-Kâfi Ebü'l-Berekât b. Cehîr'i bıraktı. Ramazan 485 (Ekim-Kasım 1092) yılına kadar bu görevi sürdürdü ve o da Melikşah tarafından çağırıldı. Ebü'l-Berekât, gidince yerine Diyâr-ı Bekr'i yönetmek üzere oğlu Ebü'l-Hasan'ı bıraktı. Ebü'l-Berekât, Musul'a vardığında Melikşah'ın öldüğü haberini aldı (İbn Şeddâd, 1991, 3/1: 393; İbnü'l-Ezrak, 1959a, 228-229, 1990, 204).

11. Nâsırüddeve'nin İkinci Dönemi

Melikşah'ın ölüm haberi ve Melikşah'ın oğulları ile kardeşi arasında baş gösteren taht mücadelesi Meyyâfârikîn'de kargaşa çıkmasına neden oldu. Meyyâfârikîn karışınca şehrin yöneticisi olan İbn Cehîr'in torunu Ebü'l-Hasan b. Kafî, sarayı terk etmek zorunda kaldı. Meyyâfârikîn halkı, şehrin kaderini kimin eline bırakma konusunda anlaşamıyordu. Nihayet Sultan Berkyaruk b. Melikşah'a mektup yazarak bağlılıklarını bildirdiler fakat bekledikleri karşılığı göremediler. Meyyâfârikîn'in idaresini de Şeyh Ebu Salim Yahya b. Hasan b. Mihver'e teslim ettiler. Bir süre bu şekilde Berkyaruk ve vekilini bekleyen Meyyâfârikîn halkı ümitsiz kalınca Nâsırüddeve Mansur'u çağırıp şehri ona teslim etmeye karar verdi (İbn Şeddâd, 1991, 3/1: 395; İbnü'l-Ezrak, 1959a, 230-232, 1990, 205-206).

Mervânî Devleti'nin yıkılmasından sonra Nâsırüddeve Irak'ta bulunan Harbe'ye yerleştirilmişti ve Melikşah'ın öldüğü esnada halen orada kalıyordu. Her ne kadar bazı kimseler Nâsırüddeve'nin Meyyâfârikîn'e gelmesini istemişlerse de bazıları da Nâsırüddeve'nin kötü yönetimi nedeniyle Mervânîlerin tekrar egemen olmasını istemiyordu. Melikşah'ın idaresindeki İbn Cehîr, adalet, iyilik, saygı ve hakka riayet gibi konularda halkı memnun etmişti. Fakat Meyyâfârikîn'de öğrencilerini, esnafın bir kısmını, gençleri, cahilleri ve ayak takımını etrafında toplayan şair ve edebiyatçı olan İbn Esed, sahip olduğu insan kaynağı ile şehrin kaderini belirleyecek güce sahipti. İbn Esed, emrindekilerle beraber şehri kontrol ederek güvenliğini sağlıyordu (İbnü'l-Ezrak, 1959a: 232-233; 1990: 206-207).

Meyyâfârikîn'in ileri gelenleri ise Melikşah'ın varisleri arasındaki mücadeleyi takip ediyor ve ona göre tavır alıyorlardı. Tacüddeve Tutuş b. Alparslan, kardeşinin ölümünden sonra Rakka, Habur ve Rahbe'yi alarak Nusaybin'e vardı. 2 Rebiülevvel 486'da (2 Nisan 1093) yapılan savaşta içinde Nâsırüddeve'nin amcası Hüseyin b. Nâsırüddeve'nin de bulunduğu Ukaylî-Mervânî ittifakını yendi. Sanki yıllar önce Âmid önünde vuku bulan hadise tekrar yaşanıyor. Onbinlerce kişi öldürülmüş, Arapların kadın, mal ve çocukları esir edilmişti. O kadar ganimet elde edilmişti ki her şey çok düşük

fiyata satılıyordu. İçinde Şerefüddeve İbrahim b. Kureyş ve Nâsirüddeve'nin amcası Hüseyin b. Nasrüddeve'nin olduğu 20 emir öldürülmüştü. Mervânî-Ukaylî eski ittifakı yıllar sonra tekrar Selçuklulara karşı koymuştu. Yine bu kıyımı hisseden Ukaylîler oldu. Nusaybin'i kuşatıp alan Tutuş, burada büyük bir kıyım gerçekleştirerek şehri yağmaladı.¹⁶ Bu kaderi yaşamak istemeyen Meyyâfârikîn'in ileri gelenleri olan Kadı Ebu Bekir b. Sadaka, Şeyh Ebu Salim b. Mihver, İbn Zeydân, İbn Müsa'id, İbn Belek ve başkalarından oluşan bir heyeti Tacüddeve Tutuş'a gönderdiler ve Şeyh Ebü'l-Hasan Ali b. Mihver'i babasının yerine saraya yerleştirip şehrin anahtarlarını ona teslim ettiler.¹⁷ Bu heyet, Tacüddeve Tutuş ile görüşüp şehri ona teslim etmek istediklerini söylemiş ve ondan ilgi görmüşlerdir. Tutuş, bu heyet ile beraber Meyyâfârikîn'e gitmeyi kararlaştırmıştır. Bu sırada Nâsirüddeve Harbe'den Cezîre'ye gelmiş ve oraya hâkim olmuştu. Bir grup Meyyâfârikînli Nâsirüddeve'ye mektup yazarak onu şehre davet etmişlerdi. Meyyâfârikîn'deki durumu haber alınca Şeyh Ebu Nasr b. Esed'e haber göndererek şehri kendisine teslim ettiği takdirde ona iyilik yapacağını bildirdi. Bunun üzerine İbn Esed, onu şehre davet etti. O esnada şehrin ileri gelenleri Nusaybin'deydi. Nâsirüddeve, 486 (1093-1094) yılı başlarında Meyyâfârikîn'e gelerek şehri teslim aldı ve Mervânî Devleti'ni yeniden kurdu (İbn Kalanisi, 1908, 123; İbn Şeddâd, 1991, 3/1: 395; İbnü'l-Ezrak, 1990, 207-208; Sibte İbnü'l-Cevzî, 2013, 19: 456-457; Yusuf, 1972, 1:319, 1972, 1: 233).

Nâsirüddeve, İbn Esed'e Muhyüddeve unvanını vererek onu vezir olarak atadı. Şehri teslim alan Şeyh Ebü'l-Hasan Ali b. Mihver ise Burcu'l-Melik denilen yönetim merkezinden Nâsirüddeve'nin huzuruna geldi ve ona bağlılığını bildirdi. Nusaybin'e gönderilen heyeti geri getirmek için Âmid'e oradan da Nusaybin'e doğru yola koyuldu. Fakat henüz Âmid'e vardığında Tutuş Âmid'e geldi ve şehri teslim aldı. Âmid'de birkaç gün kalan Tutuş, Meyyâfârikîn'e gitti ve Bakusi Tepesi'ne karargâh kurdu. Beraberindeki askerler şehre doğru giderken Tutuş, Meyyâfârikînli'lere haber gönderip Nusaybin halkının başına gelenleri onlara hatırlattı ve teslim olmalarını istedi. Korkmuş olan Meyyâfârikînli'lere tepeden inip Ali b. Vehb Burcu'na gelen Tutuş'u görünce şehrin kapılarını ona açtılar. Rebiülevvel 486'da (Nisan 1093) Meyyâfârikîn düşmüş oldu. Nâsirüddeve, Babü'l-Hüvve'den (باب الهوة) çıkıp Tutuş'un veziri Ebü'n-Necm'in karargâhına gidip ona sığındı. Nâsirüddeve'nin ikinci hükümdarlığı beş ay sürmüştü. Nusaybin'de birçok kişiyi öldüren Tutuş, Meyyâfârikîn halkına büyük iyilikler yaptı (İbn Şeddâd, 1991, 395, 396, 398; İbnü'l-Adîm, t.y. 5: 2298, 2031, 2302; İbnü'l-Ezrak, 1959a, 235-237, 1990, 207-210; Sibte İbnü'l-Cevzî, 2013, 19: 457). Tarihçiler ikinci saltanatının 486 yılı başı yani Muharrem ayında olduğu konusunda mutabıktırlar (En-Nüveyrî, 2004, 27: 67; İbn Kalanisi, 1908, 123; İbnü'l-Ezrak, 1990, 208; İbnü'l-Fuvâtî, 1416, 5: 58). Fakat onun ne zaman Tutuş'a teslim olduğu konusunda iki farklı tarihe rastlanmaktadır. İbnü'l-Ezrak ve onu kaynak alan tarihçiler Rebiülevvel 486 (Nisan 1093) olarak tarih verirken (İbn Şeddâd, 1991, 3/1: 397; İbnü'l-Ezrak, 1990, 209). İbnü'l-Esîr, Rebiülahir 486'da Meyyâfârikîn'in teslim olduğunu zapt etmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987a, 8: 489, t.y. 10: 190). Bu durumda Nâsirüddeve'nin ikinci hükümdarlık dönemi beş ay değil de üç ay sürmüştür. Sibte İbnü'l-Cevzî ise bu hadiselerin 487 yılında yaşandığını yazmıştır (Sibte İbnü'l-Cevzî, 2013, 19: 457). Fakat yukarıda verildiği gibi İbn Kalanisi başta olmak üzere diğer tarihçilerin verdikleri tarihlendirme ve detaylı bilgiler, olayların 486 yılı başında vuku bulup üç ay sonra son bulduğuna ikna ettirmektedir. Bu hadiseden sonra Mervânî iktidarı tamamen son bulmuş ve toprakları Selçukluların eline geçmiştir.

Şehrin alınmasından sonra Mervânî veziri İbn Esed'in ilginç bir kurtuluş hikâyesi anlatılmaktadır. Buna göre yıllar önce Şair Gassanî, İbn Mervân'ın yanına geldiğinde adet üzere üç gün misafir edilmişti. Üç gün sonrasında Gassanî, İbn Mervân'ın huzuruna çıkmış ve bir şiir yazmadığı için İbn Esed'in şiirine ismini ekleyerek okumuştur. İbn Mervân'ın bunu bileceği korkusuyla da İbn Esed'e haber göndererek bu şiirin kendisine ait olmadığını söylemesini istemişti. İbn Esed de İbn Mervân'ın elçilerine bu şiirden haberi olmadığını söylemiş ve Gassanî'ye ikram edilmişti. Sultan Melikşah öldükten sonra İbn Esed, Meyyâfârikîn'e hâkim olmuş ve Sultan Melikşah adına hutbe okutulmamıştı. Meyyâfârikîn alındıktan sonra İbn Esed tutuklanmış ve hakkında ölüm emri verilmişti. Bu esnada Gassanî ona şefaet edip onu kurtarmıştı. Gassanî, onu tanımadığını söyleyen İbn Esed'e yaptığı iyiliği hatırlatmıştı (Es-Safedî, 2000: 308-309).

¹⁶ Abdurrahik Yusuf, İbrahim b. Kureyş'in Nusaybin ve Cezîre valisinin de Hüseyin b. Nasrüddeve olabileceği görüşündedir (Yusuf, 1972, 1: 320).

¹⁷ Abdurrahik Yusuf, bu heyette bulunan ve şehri Tutuş'a teslim etmek isteyen kişilerin halktan olmadığını, seçkin tabakadan kimseler olduklarını savunmaktadır (Yusuf, 1972, 1: 327).

Gassânî sayesinde kurtulan İbn Esed, bir yıl sonra 487'de (1094-1095) Harran'da Tutuş'un huzurunda şiir okumuş ve kim olduğu anlatılınca Tutuş'un emriyle orada öldürülmüştür (İbnü'l-Ezrak, 1990, s. 211; Sibte İbnü'l-Cevzî, 2013, s. 19: 460). Vezir Ebu Tahir el-Enbârî ise İbn Esed'in öldürülmesine kızarak Hetah'a ondan sonra da Harput'a gitmiş, ancak Tutuş peşini bırakmayarak onunla beraber kardeşi ve oğlunu öldürtmüştür (el-Hamevî, 1993, 3: 857-859; El-Kıffî, 1986, 1: 331; En-Nüveyrî, 2004, 27: 67; Es-Safedî, 2000, 11: 308; Es-Süyûtî, 1964, 1: 500; Ez-Zehabî, 1985, 2: 354, 1985, 2: 354; İbn Şeddâd, 1991, 3/1: 400; İbn Tağriberdî, 1935, 5: 140; İbnü'l-Ezrak, 1959a, 239-240, 1990, 211-213; İbnü'l-Fuvatî, 1416, 5: 58; Katip Çelebi, 1986, 2: 19; Muhammed Şakir El-Kütübî, t.y. 1: 321). Böylelikle her iki Mervânî veziri de Tutuş tarafından öldürülmüştür.

12. Nâsırüddevle Mansûr'un Ölümü

İbnü'l-Ezrak, Nâsırüddevle'nin ölüm tarihini 486 (1093-1094) olarak vermektedir. İbnü'l-Esîr ise vefat tarihini Muharrem 489 (Aralık-Ocak 1096) olarak kaydetmiştir. Tarihçiler Cezîre'de öldüğü konusunda mutabıktırlar. Cezîre'den kasıt Cezîretü İbn Ömer'dir. Cenazesi Âmid'e götürülmüş ve Amcası Amidülümme Said b. Nasrüddevle'nin kızı olan Sittünâs tarafından Dicle'ye bakan sarayın üst tarafında yaptırılan türbeye gömülmüştür. Sonradan vefat eden karısı Sittünâs ta aynı yerde defnedilmiştir (İbn Şeddâd, 1991, 3/1: 404; İbn Tağriberdî, 1935, 5: 157; İbnü'l-Ezrak, 1959a, 247, 1990, 216; Sibte İbnü'l-Cevzî, 2013, 19: 478). Sibte İbnü'l-Cevzî ise onun 478 yılında vefat ettiğini söylemektedir (Sibte İbnü'l-Cevzî, 2013, 19: 478). İbnü'l-Esîr'in ölüm tarihini Muharrem 489 (Aralık 1095-Ocak 1096) olarak verdikten sonra daha başka detayları serdetmesi, anlattıklarını daha inanılır kılmaktadır. Bu nedenle 489 yılında vefat ettiği iddiası daha kuvvetli bir ihtimal olarak görünmektedir. İbnü'l-Esîr, Çökürmüş'ün (Çokgörmüş) onu el-Cezîre'de yakaladığını ve bir Yahudi'nin yanına bıraktığını söylemektedir. Nâsırüddevle, bu evde ölünce eşi cenazesini alıp ailesinin mezarlığına defnetmiştir. Eşi, hacca gittikten sonra el-Beşneviyye aşiretinin yanına gitmiştir. Cezîretü İbn Ömer yakınında bulunan Fenek (Fınık) Kalesi'nde içinde bir manastırın bulunduğu bir arazi satın almış, oraya yerleşmiş ve orada ibadetle meşgul olmuştur. İbnü'l-Esîr, Mansûr'un cesur fakat çok cimri olduğunu, cimriliği ile ilgili garip hikâyeler anlatıldığını söylemektedir¹⁸ (İbnü'l-Esîr, 1987a, 9: 3-4, t.y. 10: 216). Fakat cimriliği ile meşhur olan kişi Abbasî halifesi Ebu Cafer Mansûr'dur (Bozkurt, 2003: 6). Daha önceden değinildiği üzere Nâsırüddevle'nin Selçuklularla arası iyi değildi ve İbnü'l-Ezrak'ın söylediği üzere onlara bir şey vermiyordu. İsfahan'a gittiğinde de yanında para ve hediye götürmemiş ve faizle para almamıştı. İbnü'l-Esîr'den çok önce yaşamış olan İbnü'l-Ezrak, Mervânîlerin bekası bağlamında bunu değerlendirmiş ve Nâsırüddevle'yi cimri olarak nitelmemiştir. Tahminimize göre İbnü'l-Esîr iki Mansûr'u birbirine karıştırmıştır (Abdulgani Efendi, 1999, 31-32, 2004, 33; İbnü'l-Ezrak, 1990, 189; Şeref Han, 1971, 30-31).

13. Nâsırüddevle'nin Ölümünden Sonra Evlatlarının Durumu

Nâsırüddevle'nin Emir Tacüddevle Muhammed adında bir erkek çocuğu ve bir kızının dünyaya geldiğini, kızının Emir Ebu Nasr b. İbrahim b. Nasrüddevle ile evlendiğini belirtmiştik. Bunların Hüseyin adında bir oğlu olmuştur. Oğlu Tacüddevle ise Emir Behram b. Nizâmüddîn'in kızı Sitti Hatafe ile evlenmiş ve bu evlilikten çocukları olmamıştır. Başka bir evliliğinden bahsedilmediğine göre Tacüddevle'nin çocuğu olmamıştır. Tacüddevle, 502 (1108-1109) yılında Sökmen el-Kutubî'nin Meyyâfârikîn'i ele geçirmesiyle oraya gidip yerleşmiştir. Emir Sökmen ve Necmüddin İlgazi'nin valiliği süresince ve Said Hüsamüddin'in valiliğinin çoğunda Meyyâfârikîn'de kalmış ve 540 (1145-1146) yılında Erzen'e gitmiştir. Burada Vezir Yakutarıslan b. Şemsüddevle Doğanarıslan el-Ahdeb'in hizmetine girmiştir. Öldüğünde yerine geçen kardeşi Emir Fahrüddin Devletşah b. Doğanarıslan'a hizmet etmiş ve ondan iyilik görmüştür. Birlikte Hemedan'a gittiklerinde Sultan Mesud'u ziyaret etmişlerdir. Sultan Mesud, Tacüddevle'ye saygı gösteriyordu. Devletşah, Sultan Mesud'un meclisinde ayakta dururken Tacüddevle oturuyordu. Tacüddevle 554 (1159-1160) yılında Erzen'de vefat etmiş ve Meyyâfârikîn'de karısının yanına defnedilmiştir. Karısı Sitti Hatafe de öncesinde Erzen'de vefat etmiş ve Meyyâfârikîn'e gömülmüştü (İbnü'l-Ezrak, 1959a: 248-251; 1990: 218).

¹⁸ Ed-Devâdârî, 489 yılında öldüğünü söylediği Nâsırüddevle'nin ismini Mansur b. Kayser (قيصر) b. Mervân olarak kaydetmiştir. Bilindiği üzere babası Nizâmüddîn Nasr'dır.

Oğullarından birisi İbnü'l-Esîr ve İbn Haldûn tarafından anılmakta ancak ismi verilmemektedir. Rivayetlere göre 1102'de Selçuklu komutanlarından Kırboğa¹⁹ Hoy'da öldükten sonra yerine Sungurca'yı halef olarak tayin etmişti. Sungurca askerleri ile birlikte Musul'a gidip orayı teslim almış, Kırboğa'nın Hısn-ı Keyfa naibi olan Musa'yı çağırıp şehri ona teslim etmesini istemiştir. Musa gelince bir süre sohbet eden taraflar tartışmış ve Sungurca kılıcını çekip Musa'nın başına vurmuştur. Musa'nın yanında olan eski Diyâr-ı Bekr emiri Mansur b. Mervan'ın oğlu da Sungurca'yı öldürmüştür. Musa, Musul'a girip Sungurca'nın adamlarının gönlünü alarak onun yerine geçmiştir (İbn Haldûn, 2000, 5: 35; İbnü'l-Esîr, 1987a, 9: 54, t.y. 10: 281). Metinde bahsedildiği üzere ismi anılmayan Mansûr b. Mervân'ın oğlunun Selçuklu komutanlarıyla beraber hareket ederek onlara hizmet ettiği görülmektedir. Aktarılan bu kayıttan sonra İbn Mansûr'un akıbeti hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.

14. Ahmed b. Nizâmüddîn Döneminde Tanza ve Hetah'taki Mervânî Egemenliği

Hetah veya Hettah, günümüzde Diyarbakır'ın Silvan ve Hazro ilçeleri arasında dağlık bölgede bulunan ve Entak ismiyle anılan bir yerleşim yeridir.²⁰ Burası sarp bir arazide olduğu için ele geçirilmesi zor olan bir kale idi. Mervânî Devleti'nin yıkılmasının ardından Hetah'ta da Mervânî hâkimiyeti sona ermişti. Bölgenin İbn Cehîr tarafından ele geçirilmesinin ardından bu kale Mervânî ailesinden Nâsîrüddevle'nin en küçük amcası Emir Ahmed tarafından alınmıştır (İbnü'l-Ezrak, 1959a: 252-253; 1990: 219).

Ahmed b. Nizâmüddîn, Mervânî hâkimiyetinin sona ermesinden sonra cesareti ve yaptıkları ile kendinden söz ettirmiştir. İlk olarak I. Haçlı seferinde yapılan mücadelede üstlendiği etkin rol ve sonrasında Diyâr-ı Bekr'deki faaliyetleri nedeniyle kayıtlarda yer almıştır. Haçlılar Antakya'yı on aya yakın bir süre kuşatmış ve sonrasında almışlardı. Selçuklu sultanı da onların üzerine 100 bin kişilik bir ordu göndermişti (Abu'l-Farac, 1987, 2: 339-340).

İbnü'l-Ezrak, İbnü'l-Esîr ve İbnü'l-Adîm'in Ahmed'in Haçlılar ile ilgili anlatımları birbirini tamamlamaktadır. Haçlılar sefere çıkıp İstanbul'a gitmiş, ardından Anadolu'dan geçerek Antakya'ya varmışlardı. Şehrin valisi Yağışiyan Antakya'yı dokuz ay muhafaza etmeyi başarmıştı. Ancak kale muhafızının ihanetini ardından şehir düşmüştü. İbnü'l-Esîr, Antakya'nın düştüğü tarihi Cemaziyülevvel 491 (Nisan-Mayıs 1098) olarak vermektedir (İbnü'l-Esîr, t.y. 10: 229-230). Ahmed, Müslümanların oluşturduğu birlikte Selçuklu komutanı ve Musul valisi Kırboğa liderliğinde Antakya'ya gitmiştir. Haçlılar Antakya'yı işgal ettikten sonra on iki gün orada kalmış ve erzak sıkıntısı çekmişlerdi. Şehri terk etmek isteyen Haçlılar, Kırboğa'dan müsaade istemiş ancak Kırboğa onların isteğini kabul etmemişti (İbnü'l-Esîr, t.y. 10: 230). Selçukluların oluşturduğu ordu Antakya'da Haçlıların egemen olduğu civardaki kaleleri almaya çalıştı. Kırboğa, Antakya'daki kaleye hâkim olup Ahmed b. Mervan'ı buraya vali olarak atadı. Şehir dışında Haçlılarla yapılan mücadelede Kırboğa'nın emrindeki emirleri küstürmesi ve Hristiyanların gayretleri ile Müslümanlar yenildi (İbnü'l-Adîm, 1996, 1: 240; Kommena, 1996, 336). Haçlılar, aldıkları galibiyetten sonra kalede bulunan Ahmed b. Mervan ile anlaşarak ona ve yanındakilere eman verdiler. Ahmed, şehri 2 Şaban'da haçlılara teslim etti ve Antakya'da kaldı (El-Azimi, 1984, 359; İbn Kalanisi, 1908, ss. 135-136; İbnü'l-Adîm, 1996, 1: 241; İbnü'l-Esîr, t.y. 10: 231). İbnü'l-Ezrak ise cesur bir savaşçı olan Ahmed'in Musul'a gittiğini, Frenklerle (Haçlılarla) yaptığı savaştan sonra esir düştüğünü, burada evlendiğini, Muhammed adında bir oğlunun dünyaya geldiğini söylemiştir (İbnü'l-Ezrak, 1959a: 252-253; 1990: 219). İbnü'l-Esîr, bu olayın I. Haçlı seferi esnasında ve 491/1097-1098 yılında olduğunu söylemektedir (İbnü'l-Esîr, 1987a, 9: 15, t.y. 10: 230-231). İbnü'l-Adîm ise 6 Şaban tarihini vererek bu hadisenin Haziran 1098'de olduğunu ortaya koymaktadır (İbnü'l-Adîm, 1996, 1: 240-241). Ahmed, Frenklerin yanından döndükten sonra bir süre bazı emirlerin hizmetinde bulundu. Bir süre Tanza'ya hâkim oldu ve Hetah'ı ele geçirdikten sonra buraya yerleşti. Orada yaşamaya başladı ve çocukları oldu. Aradan uzun süre geçtikten sonra Antakya'daki oğlu Muhammed, babasının yanına geldi. Ahmed, ayrılırken eşine bir nişan vermişti. Oğlu büyüdükten sonra Ahmed'in eşi bu nişanı oğluna verdi ve babasının Diyâr-ı Bekr'de olduğunu söyledi. Hetah'a gelerek babasının yanına yerleşen Ahmed, burada evlenerek iki çocuk sahibi oldu. Babası ile araları açılınca kaleden

¹⁹ İbn Haldûn كرىوفا olarak kaydetmiştir. Kaynaklarda Kırboğa olarak geçmiş olsa da Kırboğa olarak okunmasının daha doğru olacağını düşünmekteyiz (Demirkent, 2002, 26: 562-563; İbn Haldûn, 2000, 5: 35).

²⁰ Kabakaya veya Oyuklu (Sine) Köyü olduğu söylenmektedir (Cevik, 2002, 154-158; Konyar, 1936, 2: 357-358).

çıkı ve kayboldu. Bir daha kendisinden haber alınamadı. Emir Ahmed, 528 (1133-1134) yılına kadar Hetah'ta kaldı. Ava çıktığı bir gün oğlu İbrahim kalenin kapısını kapatarak onu dışarıda bıraktı. Babası da Said Hüsameddin'in yanına gitmek zorunda kaldı. 529 (1134-1135) yılında İbrahim'in kardeşi Emir İsa, kaleyi ondan aldı. Emir Ahmed, kalenin kendisine verilmesini istediye de oğlu bu isteğini kabul etmedi. Emir Ahmed, Hetah Kalesi'ni Said Hüsameddin Timurtaş b. İlğazi b. Artuk'a verdi. Said Hüsameddin, 530 (1135-1136) yılında Hetah'ı kuşattı ve bir süre sonra aldı. Böylelikle Emir Ahmed'in Hetah'ta kurduğu Mervânî hâkimiyeti de sona erdi. 532 (1137-1138) yılında Emir Ahmed vefat etti ve Meyyâfârikîn'deki Mervânî Türbesi'ne gömüldü (Baluken, 2008, 40; Chabot, 1905, 3: 264; İbn Kalanisi, 1908, 262; İbnü'l-Ezrak, 1959, 252-255, 1990, 219-221).

Mervânîlerin yıkılışından sonra Mervânî soyundan olup ta emirlikler kuran bazı kimselerden bahsedilmektedir. Bunlardan biri Erdelan Kürt Emirliği'nin kurucusu olan Baba Erdelan'dır (Mehmed Emin Zeki, 1998: 72; Şeref Han, 1971: 99; Yusuf, 1972: 337). Abdurrahim Yusuf, Meyyâfârikîn ve Kulp'ta iki beylik kurmuş olan Süleymanîlerin de Mervânî ailesinden olma ihtimallerinin mümkün olduğu kanaatindedir (Yusuf, 1972: 341). Mahmudiyan beylerinin soyu da Mervânî Devleti'nin sultanlarına dayandığı söylenmektedir. Karakoyunlu Kara Yusuf zamanında Mahmud Bey, Azerbaycan'da Aşut ve Hoşab nahiyesine hâkim olmuştur (Şeref Han, 1971: 335).

Bâd b. Dostık'ın soyu konusunda son zamanlarda bölgede tartışmalar yaşanmaktadır. Kulp ve Silvan (Meyyâfârikîn) sınırında büyük bir aşiret olan Badıkan Aşireti mensupları Bâd b. Dostık'ın soyundan olduklarını iddia etmektedirler. Hatta Badıkan Aşireti sınırları içerisinde bulunan bir mezarın Ebu Şüca Bad'a ait olduğu kabul edilmektedir. Ayrıca Silvan ile Batman arasında bulunan ve Mala Badi olarak bilinen köprünün de Bâd tarafından yapılmış olduğu iddia edilmektedir. Bu köprünün üzerinde Artuklulara ait bir kitabe bulunmaktadır.

15. Nâsırüddevle'nin Mezarı ve Günümüze Ulaşan Kitabeleri

Bahsi geçtiği üzere birçok tarihçi 486 veya 489 yılında Cezîre'de vefat eden Nâsırüddevle'nin mezarının Âmid'e getirildiğini ve amcasının kızı Said'in kızı olan Sittünnâs tarafından Âmid'de Dicle'ye bakan sarayın üst tarafında yapılan türbeye gömüldüğünü söylemiştir. Aynı türbeye daha sonradan vefat eden eşi de gömülmüştür. Tarihçiler bu konuda hemfikir olup mezarın bulunduğu yer hakkında net bir yer belirlemektedirler (İbn Şeddâd, 1991, 3/1: 404; İbn Tağriberdî, 1935, 5: 157; İbnü'l-Ezrak, 1959, 247, 1990, 216; Sibte İbnü'l-Cevzî, 2013, 19: 478). Bahsedilen yer olan Diyarbakır'ın merkez Sur ilçesindeki İçkale'de yanyana iki türbe bulunmaktadır. Bu türbeler Mervânî valisi İbn Dimne'nin yaptırdığı sarayın yanındadır. Türbeler sur duvarlarının üzerinde olup Dicle Nehri'ne bakmaktadır. Halk arasında bu türbe İnce Arap, Arap-İnci veya Bacı Kardeş Türbesi olarak bilinmektedir. Türbenin üzerinde Bakara Suresi'nin 126. "Ya Rabbi! İbrahim'in dediği üzere bu beldeyi emin kıl. Ehlerinden sana ve ahiret gününe inananları rızıklandır." ayeti yazılıdır.

Nâsırüddeve Mansûr ve eşi Sittünnâs b. Said'in Diyarbakır İçkale'deki Türbeleri

Âmid surları üzerinde de Nâsırüddeve'ye ait bir kitabe bulunmaktadır. Basri Konyar, bu kitabenin yerini “*Dağ Kapı'dan batıya gidildiğinde dördüncü burcun üzerindedir.*” diye tarif etmiştir (Konyar, 1936, 1:175). Burası Dağ Kapısı'ndan batı yönündeki üç katlı ve altı köşeli olan ikinci burçtur. Burcun sağ ve solundaki birkaç burç 1932'li yıllarda dinamitle yıkılmıştır. Tek başına kaldığından bu burca halk arasında *Tek Beden Burcu* denir. Bu kitabe burcun doğu yönünde, siyah bazalt taşın üzerinde güzel bir kufi yazı ile yazılmıştır (Doru ve Hamidi, 2013: 14). Bu kitabe şu şekilde okunmuştur:

بِسْمِ اللَّهِ... مما امر بعلمه والاتفاق عليه من ماله الامير السيد الاجل المنصور سيف الاسلام علم الدين ناصر الدولة تاج الملك شرف الامراء أبي {المظفر منصور ابن نظام الدين اعز الله نصره وجرى ذلك على يدي القاضي أبي نصر محمد ابن عبد الواحد في شهر سنة {؟} ست و سبعين و أربع مائة والبناء أبو سعد بن حمص

Besmele. Emir, Seyyid, Ecell, Mansur, Seyfülislam, Alemüddin, Nasırüddeve, Tacülmülk, Şerefülümera Ebü'l-Muzaffer Mansur b. Nizâmüddîn, Allah ona yardım etsin, kendi malından yapılmasını buyurdu. Kadı Ebu Nasr Muhammed b. Abdulvahid tarafından 476 yılında yapıldı. Mimarı Ebu Said b. Hamîs'tir.

Bu yazının baş tarafında yani besmeleden hemen önce bir aslan resmi vardır (Berchem ve Strzygowski, 1910, 35; Beysanoğlu, 1998, 233; Gabriel, 2014, 257; Konyar, 1936, 2: 36).

Nâsırüddeve'ye ait olan bir başka kitabe parçası aynı burcun üzerinde bulunmaktadır. Gabriel'in yayınladığı bu kitabeyi Beysanoğlu da kaydetmiştir. Kitabede şöyle yazılmıştır:

سيف الاسلام علم الدين ناصر الدولة ابو المظفر منصور

“*Seyfülislam Alemüddin Nâsırüddeve Ebü'l-Muzaffer Mansur*” yazıları geride kalmıştır (Beysanoğlu, 1998: 233; Gabriel, 2014: 257).

Süleyman Savcı, Silvan'da Nâsırüddeve'ye ait olabilecek bir başka kitabeden bahsetmektedir. Kitabenin şehrin doğusunda bulunan Kulfa Kapısı'nın kuzeyinde, iç surun bir payendesini üzerinde, tek bir malta taşı üzerine yazılan dört satırlık yazıdan ibaret olduğunu ve üst tarafının kayıp olan olduğunu söylemiştir. Savcı kitabeyi şu şekilde kaydetmiştir:

Edamallahu sultanehu fi vüzerat el-ecel

Ala izzu ilmü'd-devle Ebi Tahir Süleyman

İbnü'l-Cehîr ve bi nezir el-kadı Ebü'l-Hasan Ahmed

Bu kitabe yanlış okunmuş olmalıdır. Zira 472 yılı Nizâmüddîn'in öldüğü ve Nâsîrüddevle'nin tahta geçtiği yıldır. O tarihte de İbn Cehîr, Mervânîlere hizmet etmiyordu. Dolayısıyla büyük bir ihtimalle kitabenin üzerindeki tarih 482 olmalıdır. İbn Cehîr ve oğlu Amidüddevle için Diyâr-ı Bekr'e hâkim oldukları en erken tarih 478'dir.

Sonuç

Ebü'l-Muzaffar Nâsîrüddevle Mansûr'un ne zaman doğduğu ve kaç yaşında tahta geçtiği bilinmemektedir. Mervânîlerin son hükümdarı olan Mansûr'un eşi amcası Said'in kızı Sittünnâs'tır. Evliliklerinden Tacüddevle Muhammed ve bir kızı dünyaya gelmiştir. Babası Nizâmüddîn Nasr'ın ölümünden sonra Zilhicce 472'den (Mayıs-Haziran 1080) Eylül 1085'e kadar tahta kalmıştır. İkinci hükümdarlık dönemindeki üç aylık hükümdarlığı ile beraber yaklaşık altı yıl devleti yönetmiştir. Tahta geçtikten bir müddet sonra babası döneminde vezir olan Zaimüddevle Ebu Tahir Selame b. Enbârî'yi değiştirmiş ve yerine çok eleştirilen Tabip Ebu Salim'i atamıştır. Tarihçiler Diyâr-ı Bekr'in kuşatmasındaki süreci kötü yönetmesi ve Hristiyanları kayırması nedeniyle onu ağır bir şekilde eleştirmişlerdir.

Nizâmüddîn döneminde Malazgirt Savaşı'na kadar gergin süren Mervânî-Selçuklu ilişkileri Malazgirt Savaşı arifesinde düzelmiş ve yaklaşık on yıl bu hal üzere devam etmiştir. Fakat Nâsîrüddevle döneminde bu durum değişmiştir. Mervânîlerin Fatımîler adına hutbe okuttuğu Mehmed Emin Zeki tarafından iddia edilmektedir. Bu bilgi kaynaklardan doğrulanmasa da sonradan Nâsîrüddevle'nin ittifak kuracağı Şerefüddevle Müslim'in Fatımîlerle beraber hareket etmesi bu olasılığı güçlendirmektedir. Tarihçilerin dillendirdikleri nedenler ise Mervânî devlet kademelerinde belirginleşen Hristiyan egemenliği ile Tabip Ebu Salim'in kötü idaresidir. Fakat Mervânîlerin yıkılmasında asıl rolü üstlenen kişi Nâsîrüddevle'nin dedesi Nâsîrüddevle Ahmed zamanında Mervânîlere vezirlik yapan Fahrüddevle Muhammed b. Cehîr'dir. Görevinden azledilen Fahrüddevle için Diyâr-ı Bekr valiliği cazip bir imkandı. Gücünü Selçukluların kudretli veziri Nizâmülmülk ile akrabalığından alan Fahrüddevle için en önemli koz Mervânîlerin sahip olduğu zengin hazinelerdi. Tüm gerekçeleri bir araya getiren Fahrüddevle, Selçukluların imtiyazlı bir valisi olarak emrindeki orduyla Diyâr-ı Bekr yolunu tutmuştur.

Cesur biri olarak nitelendirilen Nâsîrüddevle, toprakları kuşatılırken bir yandan karşı koymuş bir yandan da Selçuklu sultanını bu girişiminden vaz geçirmek için diyalog yolunu kullanmıştır. Selçuklu başkentine heyet gönderdiği, bizzat gittiği ve Selçuklularla akrabalık kurmaya çalıştığı tarihçiler tarafından zikredilen Nâsîrüddevle, veziri Ebu Salim ile danışarak Melikşah'ın memleketi bölüşme teklifini reddetmiştir. Fahrüddevle, Diyâr-ı Bekr şehirlerini alamayınca peşinden iki takviye kuvvet gönderilmiş ve tanınmış Selçuklu komutanları beraberinde görevlendirilmiştir. Yaklaşık iki yıl süren kuşatmanın ardından Mervânîlerin önemli kentleri olan Âmid, Meyyâfârikîn ve Cizre düşmüştür. Nâsîrüddevle ise öldürülmek istediğini söylemiş ancak Melikşah'ın adamları onu yanıltarak bunun önüne geçmiş ve Nâsîrüddevle'nin Bağdat yakınlarındaki Harbe'ye gönderilmesini sağlamışlardır.

Mervânî Devleti'nin çöküşünün ardından Mervânî hazineleri defalarca taşınarak Selçuklulara gönderilmiştir. Fahrüddevle, Diyâr-ı Bekr valiliğini sürdürürken kısa süre sonra yolsuzluk suçlamaları ile görevden alınmıştır. Ebu Ali el-Belhî'den sonra Fahrüddevle'nin çocukları tarafından Diyâr-ı Bekr yönetilmeye devam edilmiştir. Bu esnada Melikşah'ın ölümü Selçukluları tahta kavgalarına itmiştir. Bu süreçte Meyyâfârikînliler kimin yanında yer alacaklarına karar vermekte zorlanırken şehirde etkili olan İbn Esed, Nâsîrüddevle ile anlaşarak ikinci kere hükümdar olmasına zemin hazırlamıştır. Fakat Tutuş b. Alparslan yaklaşık üç ay sonra Mervânî hâkimiyetine son vermiştir. Tutuş'un vezirine sığınan Nâsîrüddevle'nin ölünceye kadar Cizre'de kaldığı anlaşılmaktadır. Nâsîrüddevle'nin İbnü'l-Esîr'in verdiği Muharrem 489 (Aralık 1095-Ocak 1096) tarihinde öldüğü daha güçlü bir ihtimaldir. İslam tarihçilerinden İbnü'l-Ezrak, İbn Şeddâd, Sibt İbnü'l-Cevzî, İbn Tağriberdî ve hatta atalarının türbesine gömüldüğünü söyleyen İbnü'l-Esîr'in ifadelerinde Nâsîrüddevle ile eşi Sittünnâs'ın türbelerinin Diyarbakır'daki İçkale'de olduğu anlaşılmaktadır. Bu türbe günümüzde efsaneleşmiş adı ile İnce Arap, Arap-İnci veya Bacı-Kardeş Türbesi olarak bilinmektedir.

Kaynakça

- Abdulgani Efendi. (1999). *Mardin Tarihi*. Ankara: Gap Yayınları Kültür Dizisi 1.
- Abdulgani Efendi. (2004). *El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi.
- Abu'l-Farac. (1987). *Abu'l-Farac Tarihi*. Ö. R. Doğrul (Çev). c. 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu,
- Abul-Farac. (1999). *Abu'l-Farac Tarihi*. Ö. R. Doğrul (Çev). 3. bs. c. 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu,
- Alican, M. (2013). Selçuklu-Mervânî İlişkileri. *Turkish Studies*. 8 (11), 1-15.
- Baluken, Y. (2008). "Mervânîler Devrinde Lice", *Dünden Bugüne Lice Sempozyumu*, 5-6 Eylül 2008, Diyarbakır, s. 34-42.
- Berchem, M. V. Strzygowski, J. (1910). *Amida*. Heidelberg.
- Beysanoğlu, Ş. (1998). *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıcından Akkoyunlular'a Kadar*. c. 1, Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları.
- Biçer, B. (2013). "Selçuklular ve Kürtler". *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6 (1), 162-202.
- Bozkurt, N. (2003). "Mansur", *DİA*, (c. 28, 5-6) Ankara: TDV.
- Çevik, A. (2002). *XI-XIII Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Demirkent, I. (2002). Kürboğa. *DİA*. (c. 26,562-563). Ankara: TDV.
- Doru, A. ve Hamidi, N. (2013). *Diyarbakır'ın Kısa Mimarlık Tarihi*, İstanbul: Uzman Matbaacılık.
- Ebü'l-Fida. (t.y.). *El-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*. c. 2, Mısır: el-Matbaatü'l-Hüseyniyet'il-Mısriyye,
- Ed-Devâdârî. (1961). *Kenzü'd-Dürer ve Câmîü'l-Gurer*. Kahire: Matbaatu Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr.
- el-Hamevî, Y. (1993). *Mü'cemü'l-Üdebâ-İrşâdü'l-Erîb İlâ Ma'rifeti'l-Edîb*. Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslamî.
- El-Azimi. (1984). *Tarihu Haleb*. Dimeşk: y.y.
- El-Hüseynî. (1933). *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*. Lahor: Pencab Üniversitesi.
- El-İsfahânî. (1900). *Kitabu Tarihi Devleti Âli Selçuk*. Mısır: Matbaatü'l-Mevsu'at.
- El-İsfahânî. (1959). *Haridetü'l-Kasr ve Ceridetü'l-Asr*. c. 12, Dimeşk: el-Matbaatü'l-Haşimiye.
- El-Kıftî. (1986). *İnbâhü'r-Rüvât Ala Enbâhi'n-Nühât*. Kahire: Darü'l-Fikri'l-Arabî.
- En-Nüveyrî. (2004). *Nihayetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye.
- Es-Safedî. (2000). *Kitabü'l-Vâfi bi'l-Vefayât*. c. 21. Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabî
- Es-Süyûtî. (1964). *Buğyetü'l-Vüât fi Tabakâti'l-Lağeviyyîn ve'n-Nühât*. Beyrut: Mektebetü'l-Asriye.
- Ez-Zehabî. (1985). *El İber fi Haber men Gaber*. c. 2. Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-İlmiye
- Ez-Zehabî. (2003). *Tarihü'l-İslam ve Vefayati'l-Meşahir ve'l-A'lam*. c. 28. Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslamî.
- Gabriel, A. (2014). *Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler*. Çetin A. (Çev). Ankara: Dipnot Yayınevi.
- İbn Haldûn. (2000). *Tarihu İbn Haldûn*. c. 5. Beyrut: Darü'l-Fikir.
- İbn Hallikan. (1977). *Vefâyâtü'l-Âyân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*. c. 4. Beyrut: Darü's-Sadr.
- İbn Kalanisi. (1908). *Zeylu Tarihi Dimeşk*. Beyrut: Matbaatu Abai'l-Yesuiyyin.
- İbn Kesîr. (1987). *El-Bidaye ve'n-Nihaye*. c. 15-16. İmbabe: Darü'l-Hicr.

- İbn Şeddâd. (1991). *El-A'lakü'l-Hatîre fî Zikri Ümerai's-Şam ve'l-Cezîre*. c. 3/1, Dimeşk: Menşurat-ü-Vezaret'üs-Sekafe.
- İbn Tağriberdî. (1935). *En-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki'l-Mısır ve'l-Kâhire*. c. 4-5. Kahire: Darü'l-Kütübü'l-Mısriye.
- İbnü'l-Adîm. (1996). *Zübdet'ül-Halib min Tarihi'l-Haleb*. Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Adîm. (t.y.). *Buğyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb*. c. 1. Beyrut: Darü'l-Fikir.
- İbnü'l-Cevzî. (1992). *El-Muntazam fî Tarihi'l-Mülük ve'l-Ümem*. c. 15-17. Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiye.
- İbnü'l-Esîr. (1987a). *El-Kamil fî't-Tarih*, c.7-8. Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiye.
- İbnü'l-Esîr. (1987b). *El-Kamil fî't-Tarih*. c.8. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî.
- İbnü'l-Esîr. (t.y.). *İslam Tarihi el-Kamil fî't-Tarih Tercümesi*. A. Özyayın, (Çev). c.7,8,9. İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l-Ezrak. (1959a). *Tarihü'l-Fârikî*. Kahire: Hey'etü'l 'Amme li Şuuni'l-Metabi'i'l-Emîriye.
- İbnü'l-Ezrak. (1990). *Mervânî Kürtleri Tarihi*. Bozarlan M. B. (Çev.) İstanbul:Koral Yayınevi.
- İbnü'l-Fuvatî. (1416). *Mecmeü'l-Adâb fî Mü'cemi'l-Elkâb*. c.5. Tahran: Müssetü't-Tabâa ve'n-Neşr.
- İbnü'l-İmâd el-Hanbelî. (1986). *Şezerâtü'z-Zehab fî Ahbari men Zeheb*. c. 4-6. Beyrut-Dimeşk: Daru İbn Kesîr.
- İbnü'l-Verdî. (1996). *Tarihu İbni'l-Verdî*. c.1-2. Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiye.
- Katip Çelebi. (1986). *Süllemü'l-Vüsûl İla Tabakâti'l-Fühûl*. c. 2. Kahire: Darü'l-Fikri'l-Arabî.
- Kommana, A. (1996). *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*. B. Umar. (Çev). İstanbul: İnkılap Kitabevi,
- Konyar. B. (1936). *Diyarbakir Kitabeler.*, c.1-2. Ankara: Ulus Basımevi.
- Mehmed Emin Zeki. (1948). *Tarihü'd-Düvel ve'l-İmâratı'l-Kürdiye fî Ahdi'l-İslamiye*. Mısır: Matbaatü's-Saade.
- Mehmed Emin Zeki. (1998). *Kürd ve Kürdistan Ünlüleri (Meşâhiru Kurd u Kurdistan)*, M. Baban, S. Kutlay (Çev). Swedan: Apec & Öz-Ge Yayınları.
- Muhammed Şakir el-Kütübî. (t.y.). *Fevâtü'l-Vefâyât*. Beyrut: Darü's-Sadr.
- Ripper, T. (2012). *Diyarbakir Merwanileri İslami Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*. B. Ş. Fırat. (Çev). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Savcı, S. (1956). *Silvan Tarihi*. Diyarbakır: Diyarbakır Matbaası.
- Sibt İbnü'l-Cevzî. (2013). *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-A'yan*. c.21. Dimeşk: Darü'r-Risaleti'l-Alemiye.
- Syrien, M. (1905). *Chronique de Michel le Syrien Patriarche Jacobite D'antioche (1166-1199)*, Chabot, J. B. (Çev). c. 3, Paris: Ernest Leroux.
- Şeref Han. (1971). *Şerefname*. M. E. Bozarlan(Çev). İstanbul: Ant.
- Şeyho, L. (1978). *Vüzerâu'n-Nasraniye ve Kitabuha fî'l-İslam*. Beyrut: et-Türasü'l-Arabiyyi'l-Mesihî.
- Tufantoz, A. (2005). *Ortaçağda Diyarbakir Mervanoğulları/990-1085*. Ankara: Aça Yayınları.
- Turan, O. (1969). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.
- Üsâme b. Münkiz. (2003). *Kitabü'l-İtibar*. Beyrut: Mektebetü'l-İslamî.
- Yaz, A. (2019). *Mervânî Vezirleri*. Ankara: Akademisyen Kitapevi.

Yusuf, A. (1972). *Ed-Devletü 'd-Dûstekiye fî Kürdistani 'l-Vüstâ*. c.1, Bağdat: Matbaatü'l-Livâ.

Yusuf, A. (2001). *Ed-Devletü 'd-Dûstekiye fî Kürdistani 'l-Vüstâ*. c. 2, Erbil, Dâr Ârâs.

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

01/03/2021

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

29/06/2021

Prof. Dr. Hanife Nâlan GENÇ
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Eğitim Fakültesi
Yabancı Diller Bölümü
ngenc@omu.edu.tr

LA PLACE ET LE STATUT DU FLE DANS LE SYSTEME EDUCATIF TURC

Résumé

Ce présent travail qui se repose sur des méthodes de recherche descriptive et qui vise à déterminer la situation actuelle du FLE, a un but de révéler les principes de fonctionnement global du système éducatif turc et en particulier des programmes de langues étrangères en Turquie. Après s'être brièvement arrêtés sur l'enseignement/apprentissage des langues étrangères dans le système éducatif turc nous nous focaliserons surtout sur la place du français dans cette structuration. Pour cette raison dans le cadre de notre travail, le Français a été privilégié que les autres langues étrangères. Après une brève escale du système éducatif turc, l'étude se concentre sur l'évaluation du français en tant que langue étrangère et de sa position dans toute autre langue étrangère. A cet égard, la situation relative aux principes de l'enseignement du français langue étrangère et son fonctionnement à différentes étapes a été examinée. En outre, non seulement le fonctionnement des établissements d'enseignement supérieur mais encore les programmes de formation des professeurs de français et leur fonctionnement, les écoles publiques et francophones ont été discutés. Comme résultat il a été prouvé qu'en Turquie, l'enseignement du français comme langue étrangère, pose divers problèmes importants qui doivent être surmontés. Afin d'éviter ces problèmes, il a été conclu que certaines décisions devraient être prises au niveau national et qu'elles devraient être mises en œuvre.

Mots clés: Système Éducatif Turc, Français, Enseignant, Langue Étrangère.

TÜRK EĞİTİM SİSTEMİNDE FRANSIZCANIN YABANCI DİL OLARAK ÖĞRENİMİ/ÖĞRETİMİNİN YERİ VE KONUMU

Öz

Betimsel araştırma yöntemine dayanan ve Fransızcanın yabancı dil olarak öğrenimi/öğretiminde mevcut durumunun belirlenmesini erek edinen bu çalışma, Türk eğitim sisteminin ve özellikle Türkiye'deki yabancı dil programlarının genel işleyişinin ilkelerini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Kısaca Türk eğitim sisteminde yabancı dillerin öğretilmesi / öğrenilmesine odaklandıktan sonra, bu yapıda öncelikle Fransızcanın yerine odaklanacağız. Bu nedenle çalışmamız bağlamında Fransızca diğer yabancı dillere göre ayrıcalıklı olmuştur. Çalışmada Türk eğitim sistemi üzerinde kısaca durulduktan sonra, Fransızcanın yabancı dil olarak değerlendirilmesine ve diğer yabancı dillere göre konumuna odaklanılmıştır. Bu bağlamda, Fransızcanın yabancı dil olarak öğretilmesi ilkelerine ve farklı aşamalardaki işleyişine ilişkin durum incelenmiştir. Ek olarak, sadece yükseköğretim kurumlarının işleyişi değil, aynı zamanda Fransızca öğretmenleri için eğitim programları ve işleyişi, devlet ve Frankofon okullar tartışılmıştır. Sonuç olarak, Türkiye'de Fransızcanın yabancı dil olarak öğretilmesinin aşılması gereken çeşitli ve aşılması gereken önemli sorunlar ortaya konulmuştur. Bu sorunların yaşanmaması için ulusal düzeyde bazı kararların alınması ve uygulanması gerektiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Türk Eğitim Sistemi, Fransızca, Öğretmen, Yabancı Dil.

Introduction

En Turquie l'enseignement/apprentissage des langues étrangères a été un sujet important à traiter depuis la proclamation de la république. Tout au long de l'histoire de l'éducation turque, c'est-à-dire de 1923 jusqu'aux années 1990, des progrès significatifs ont été accomplis systématiquement dans le développement de programmes d'enseignement des langues étrangères. Dans ce but, la possibilité de participer à des formations nationales et internationales a été créée et diverses initiatives ont été prises. Des études ont été lancées surtout pour la formation des professeurs de langues étrangères. En tant qu'institutions de formation des enseignants, les instituts ont endossés cette tâche et avec l'ouverture de facultés d'éducation dans les universités en 1980, ils leur ont confié cette tâche. Ainsi, les départements d'enseignement des langues étrangères des facultés d'éducation sont devenus des programmes de formation des enseignants. Dans ce processus, les réformes dans le domaine de l'enseignement des langues étrangères se sont déroulées en trois étapes: la première est celle du projet de développement de l'éducation nationale mis en œuvre en 1994-1997. Le second est la réforme menée en 2006. Cette nouvelle réglementation a été particulièrement importante car elle concerne étroitement les programmes d'enseignement supérieur qui forment les enseignants. On constate que des réglementations plus complètes ont été adoptées dans le domaine de l'enseignement des langues étrangères. Le troisième et dernier développement dans le domaine de l'éducation a été la réforme de l'éducation 4 + 4 + 4 qui est mise en œuvre au cours de l'année scolaire 2012-2013. Evaluons ces trois étapes brièvement évoquées ici de manière un peu plus détaillée.

Comme nous avons déjà signalé plus haut, dans le système éducatif national turc, les réformes ont été menées en trois étapes depuis la fondation de la république. La première de ces réformes a été la réforme de l'éducation connue sous le nom de "Projet de développement de l'éducation nationale", soutenue par la Banque mondiale, entre 1994-1997. Cette réforme est particulièrement importante car elle concerne étroitement les programmes de formation des enseignants menés dans les facultés d'éducation. Avec cette réforme, les facultés d'éducation ont été restructurées et des programmes ont été développés. En outre, il vise à accroître le contenu et la qualité des manuels et du matériel pédagogique (YÖK, 1998). L'augmentation de l'efficacité des cours du programme affecte directement la qualité de l'enseignement des langues étrangères. Comme l'ont montré certaines études, il a été conclu que le contenu de ces programmes dans les établissements d'enseignement des langues devrait être plus riche et plus complet. "Pour réduire l'anxiété éducatives des étudiants dont le français est médiocre il faut augmenter l'efficacité des compétences en langues étrangères dans notre cas, le français dans les matières" (Genç, 2016 : 23). Suite à cela, une deuxième réforme de l'enseignement des langues étrangères a été réalisée en 2006. Avec cette réforme, certaines réglementations ont été adoptées dans les programmes de formation des enseignants des facultés d'éducation et visaient à accroître l'efficacité du contenu des programmes. Dans les programmes de formation des professeurs de langues étrangères, des possibilités de cours optionnels ont été offertes ainsi que l'augmentation des cours de culture générale. Parallèlement aux nouveaux cours placés dans les programmes, des cours sur des connaissances professionnelles ont été répartis tout au long du processus. L'objectif principal de cette application a été de permettre aux futurs enseignants de développer leur esprit critique, leur résolution de problèmes et leurs compétences d'apprentissage tout au long de la vie. On constate que la réforme de l'éducation de 2006 vise à améliorer les connaissances et les compétences pour l'utilisation du langage communicatif, en particulier dans le domaine de l'enseignement des langues étrangères. Si la compétence communicative est ignorée dans l'enseignement et / ou l'apprentissage des langues étrangères, un processus d'apprentissage des langues axé sur la grammaire a lieu, ce qui ne permet pas à l'apprenant de développer ses compétences en communication. D'un autre côté comme l'affirme Polat "considérer la grammaire comme un objectif et les quatre autres compétences de base comme des satellites autour d'elle peut faire en sorte que certaines particules de langage ne viennent jamais à l'ordre du jour" (2002 : 63). Il a été observé que des mesures sérieuses ont été prises pour adopter des méthodes et approches d'enseignement des langues modernes au lieu des ceux traités comme traditionnelles. Enfin, avec la réforme de l'éducation 4 + 4 + 4 mise en œuvre au cours de l'année scolaire 2012-2013, des changements structurels ont été apportés à l'éducation. Avec ce règlement, la durée de scolarité obligatoire, qui était de 8 ans auparavant, a été portée à 12 ans. Les quatre premières années de cette période de 12 ans sont appelées "école primaire", la deuxième quatre années "école secondaire" et la troisième quatre années comme "lycée". Cette dernière modification

est un tournant important pour commencer l'enseignement des langues étrangères pour la première fois depuis 2013-2014 dans des écoles primaires publiques en Turquie. Ainsi l'enseignement des langues étrangères évoque principalement l'anglais et fait référence à cette langue. Par cette décision, l'enseignement des langues étrangères a commencé en deuxième année (MEB, 2013).

Dans cette étude, à la lumière de ces trois réformes évoquées ci-dessous, nous allons nous concentrer sur la modalité d'inclusion du français dans le système éducatif turc et sur les pratiques d'évaluation de cette langue étrangère. À cet effet, certaines déterminations, informations et explications sur le statut du français langue étrangère et le contenu et le fonctionnement des programmes de formation des enseignants sont inclus. Après avoir révélé la situation actuelle, nous avons voulu attirer l'attention sur ce qui peut être fait pour en éliminer les aspects négatifs ou le fonctionnement perturbés.

1. Le français en Turquie

Avant d'aborder l'enseignement/apprentissage du français, nous pensons qu'il sera utile de faire quelques déterminations en termes de valorisation de la place et de l'importance de cette langue dans le système éducatif turc. Pour cette raison, nous essaierons de traiter le problème dans cette perspective. Nous évaluerons le sujet sous différents angles et tenterons de faire une classification dans ce sens.

1.1. La formation des enseignants de FLE en Turquie

Pour la formation des enseignants des langues étrangères, il y a un lien organique entre le Conseil de l'enseignement supérieur (YÖK) et le ministère de l'Éducation nationale (MEB). Il existe, en effet, un comité national pour la formation des maîtres (ÖYMK- Öğretmen Yetiştirme Millî Komitesi). Fondé afin de coordonner les activités menées par les deux institutions, ce comité a également pour mission de déterminer les besoins en la matière et d'établir une bonne formation des enseignants tout en trouvant des solutions aux problèmes rencontrés. Une autre vocation de ce comité est de définir les contingents pour chaque discipline et niveau.

L'enseignement/apprentissage des langues étrangères, surtout celui du français, en contexte scolaire et universitaire se réalise en quatre sphères comme suit : premièrement la langue, deuxièmement les sciences du langage, en troisième lieu la culture et la littérature et dernièrement la didactique. Dans des contextes universitaires, à côté de ces cours, il y a aussi des cours optionnels que les futurs professeurs de français peuvent en choisir certains selon leurs intérêts et besoins. Certains de ces cours leur permettent l'articulation de la théorie et la pratique.

Dans le récapitulatif du cursus actuel, il est possible d'affirmer que les cours de la formation professionnelle sont toujours enseignés en turc dans les facultés pédagogiques et par des formateurs du département de sciences de l'éducation. La grande partie de ces cours enseignés en turc sont des cours tels que : initiation au métier d'enseignant, développement et apprentissage, planification et évaluation dans l'enseignement, gestion de classe, orientation pédagogique.

Par contre, dans les départements de langue, en première année l'importance est accordée directement à la langue (216 h de cours en français) alors qu'en 4ème année de la licence la didactique l'emporte avec 276 h de cours de français comprenant le stage pédagogique. Les stages offrent la possibilité de pratique pour les futurs enseignants. Les cours de stage ont lieu tout au long des deux semestres de la 4ème année. Dans les facultés de pédagogie, le nombre d'heures des cours sous l'axe de langue laissent de plus en plus leur place au cours de didactique. Dans le cursus actuel, le nombre d'heures des cours de didactique augmente insensiblement en occupant une place éminente.

Dans les facultés de pédagogie, les futurs professeurs de français suivent au total 1416 h. de cours en français. Ce chiffre est conforme aux prescriptions du Cadre européen commun de référence pour les langues (désormais CECRL). Ce total est égal au niveau C1 mais malheureusement ce n'est pas le cas dans les départements de langue française. Le plus grand obstacle de cette situation est les inconvénients qui surgissent dès l'enseignement ultérieur des étudiants. Le niveau C1 impose un échelon d'une compétence d'un locuteur natif. Bien qu'ils possèdent plus ou moins les compétences langagières au niveau de la compréhension, au stade de l'expression, les étudiants restent en dessous du niveau souhaité, autrement dit, un niveau généralement égal au niveau B2 ou proche du niveau

C1. Bref, l'apprenant est bien loin de réaliser le niveau envisagé. Selon le CECRL, les étudiants ayant le niveau C1 devraient pouvoir s'exprimer sans difficulté. Contrairement à cette situation, les futurs professeurs de français ne possèdent pas entièrement ces compétences prévues. Par rapport à l'enseignement donné à l'université surtout dans le domaine de la langue, il est évident qu'il y a un dysfonctionnement dans le cursus actuel.

1.2. Les lycées bilingues francophones en Turquie

Les lycées français, les plus connus sont le lycée Pierre Loti qui est à Istanbul et l'autre, le lycée Charles de Gaulle à Ankara. Ces deux lycées dépendent de l'Agence pour l'enseignement français à l'étranger (AEFE). A part ces deux lycées, il y a des institutions qui délivrent totalement ou une partie de leurs cours en Français.

Hormis ces lycées, il y a également des lycées religieux appelés aussi 'les Saints' qui accueillent des élèves désirant apprendre le français. Ces lycées français sont des lycées turcs ouverts par des étrangers. Les lycées congréganistes liés à l'association des écoles catholiques françaises de Turquie (AECFT) se trouvent dans les grandes villes en Turquie. Ceux qui sont situés à İstanbul sont Notre-Dame de Sion, Saint-Benoît, Saint-Michel, Sainte-Pulchérie et Saint-Joseph. Ce dernier a aussi une antenne à Izmir. Ces lycées donnent une formation de cinq ans. Ils sont unis aux écoles primaires, voire leurs collèges ont été annexés au primaire depuis la réforme réalisée en 1997. Contrairement à leur nom, le caractère confessionnel des Saints s'est assoupli. En effet, ces lycées désirant rester neutres politiquement et religieusement assurent une formation basée sur le libre arbitre. La vocation de ces lycées illustre l'esprit critique français. Donc la vocation fondamentale est basée sur la langue et la culture française. Ces lycées relevant du droit turc, suivent un programme scolaire analogue aux écoles turques. Les lycées bilingues, comme leur nom l'indique, assurent un enseignement bilingue : turc et français. Les matières dites « scientifiques » sont enseignées en langue française, le reste en turc. Quant au corps professoral, nous pouvons dire qu'il est composé d'un tiers de professeurs turcs non francophones, d'un tiers de professeurs turcs francophones et le reste d'un tiers de professeurs français. Une partie des professeurs français qui travaillent dans ces établissements est financée par le ministère des Affaires étrangères à travers la mission de coopération éducative et linguistique (MICEL). Ces lycées bilingues proposent une option aux élèves quant à leur diplôme du lycée ; à l'issue de leur scolarité, ils peuvent se présenter au baccalauréat. Ainsi les élèves auront la possibilité de continuer leur étude dans les universités françaises. Ces lycées dits 'Saints' fournissent des étudiants déjà bilingues pour l'université Galatasaray. Cette université a essentiellement pour objectif de former des francophones. Cela veut dire qu'après avoir été diplômés, les étudiants pourront avoir la chance de travailler dans des entreprises ou institutions françaises. La fondation du lycée Galatasaray en 1868 marque l'apogée de la francophonie en Turquie. « Cette école a conduit, d'une part, les éléments turcs à prendre conscience de leur propre identité, parce que le cours d'histoire commençait avec 'cette fameuse phrase, nos ancêtres les Gaulois' et que les élèves se sont bientôt rendu compte que cela n'était pas du tout vrai à Istanbul ; et de l'autre côté, elle a contribué à la diffusion de la culture française en Turquie » (Aksoy, 2007:4).

Les autres lycées francophones s'appellent Tevfik Fikret. Bien qu'ils soient des lycées de Fondation ils n'ont pas de but lucratif. C'est une association née du lycée Galatasaray car elle a été fondée par les anciens élèves du lycée Galatasaray. Avec ses deux établissements scolaires privés et bilingues, Tevfik Fikret est implanté à Ankara et İzmir. Pareillement aux autres lycées de Fondation, cet établissement aussi est sous le contrôle du ministère turc de l'Éducation. Quant aux programmes pratiqués, il y a un enseignement de la maternelle au lycée, à savoir la vocation est adéquate aux programmes turcs. Cependant la scolarité est essentiellement en langue française. Nous pouvons dire que les matières scientifiques faites en langue française donne un aspect typiquement francophone à ce lycée. La nature de ce lycée est francophone avec un corps professoral composé de professeurs français et/ou francophones. Ces deux lycées, dont un à Ankara, l'autre à İzmir, reçoivent une aide de la part de la France.

Un autre lycée ou plus tôt, une association qui va de l'école primaire au lycée, très prestigieux et le plus ancien de Turquie est le lycée Galatasaray. Son prestige vient essentiellement d'une tradition francophone. L'une des raisons de ce prestige est que sa fondation date des années 1860. Le but principal de la fondation de ce lycée était de former des cadres/fonctionnaires de l'Empire

ottoman selon les standards occidentaux. Le corps professoral du lycée est composé pour la plupart de professeurs français, les autres enseignants sont ceux qui sont expérimentés dans le métier.

1.3. L'organisation des études supérieures en Turquie

Avant de parler du fonctionnement du système et des études supérieures en Turquie, nous souhaiterions parler de l'enseignement supérieur sous ses grandes lignes. Essentiellement, l'enseignement supérieur se réalise avec deux établissements ayant des buts divers. L'un de ces établissements est appelé « école supérieur » à vocation professionnelle et dure deux ans. Les autres sont les facultés des universités d'État ou privées qui durent quatre ans. Toutes les universités publiques sont financées par l'État. Les frais d'inscription annuels en licence ou pré-licence, depuis l'année scolaire 2011-2012, ont été supprimés par l'État. Les Universités de Fondation sont financées par de grands groupes industriels comme Koç et Sabancı. D'ailleurs, ces groupes industriels qui prennent place dans la fondation de ces universités, ont pour objectif de former leur main-d'œuvre éventuelle. Les frais d'inscription sont payés par les étudiants et ils sont assez élevés. Cependant, les étudiants peuvent bénéficier de bourses. Souvent, ces bourses peuvent couvrir les frais d'inscription à condition que ces derniers aient eu de bonnes notes au concours d'entrée à l'université.

L'entrée universitaire dans les établissements d'État ou privés se fait par la voie d'un concours national dit YGS-LYS. Ces deux concours sont gérés par le Centre de Sélection et de Répartition des Étudiants (ÖSYM). Créé en 1981, le Conseil de l'Enseignement Supérieur (YÖK) est responsable de fixer le quota pour tous types de formation et la note concernant le seuil d'admission. Sa mission n'est plus limitée qu'à cela. Incorporant les universités, les grandes écoles, les académies qui sont liés au ministère de l'Éducation nationale, les conservatoires, les instituts, ce conseil administrativement autonome organise, planifie l'enseignement supérieur. En termes financiers, il propose au parlement, les budgets qui seront accordés aux universités. La décision de la création des universités, des facultés, des instituts, ou des départements relève aussi de la responsabilité de ce Conseil.

L'enseignement supérieur en Turquie est réformé et renouvelé avec la convention de Bologne qui vise un enseignement supérieur conforme au cadre européen. Selon cette convention, les cursus sont organisés en semestres et en 3 grades, validés par des crédits ECTS. Depuis que la Turquie a adopté cette convention, les universités turques sont engagées aussi dans le programme Erasmus qui permet aux enseignants ainsi qu'aux apprenants de faire un déplacement dans une autre université. Le but principal de ce programme est de permettre aux étudiants de suivre un enseignement en Europe pour une durée qui varie de 6 mois à 1 an. En dehors de ce programme d'échange, il existe également avec Erasmus +, une opportunité de faire un stage entre 2 semaines et 12 mois.

Les études de troisième cycle dans les universités se réalisent sous le toit des instituts qui comprennent les 2e et 3e cycles. Pour ces études il y a deux types de formation. L'une est le master et l'autre est le doctorat. Pour être accepté à ces deux programmes, il faut passer des examens nationaux. L'un est de niveau par grand domaine (ALES) et l'autre est un examen de niveau de langue étrangère (YDS : Yabancı Dil Sınavı). Quand ils le souhaitent, les instituts peuvent faire un concours propre à la filière.

Le master de recherche dure au maximum 3 ans et pour être diplômé, il faut devoir valider 7 matières et un mémoire de fin d'études. Le master pro aussi dure maximum 3 ans, la condition pour être diplômé est de réussir en 10 matières validées avec un projet de fin d'études.

Pour être admis en doctorat, il faut posséder le diplôme de master de recherche. La durée maximale prévue est de 6 ans. Pour être diplômé, il faut avoir validé 7 matières et réussir l'examen écrit et oral en fin d'année. Cet examen se fait après la validation de toutes les matières et l'autre c'est la soutenance de thèse. La condition pour passer à l'étape de soutenance n'est possible qu'après le succès à l'examen écrit et oral.

1.4. Quelle démarche pour le FLE ?

Avec l'essor des échanges internationaux et l'accroissement de la mobilité, tous les contenus du Français Langue Étrangère (FLE), selon les théories de l'acquisition d'une seconde langue, se basent essentiellement sur les activités linguistiques ou/et communicatives dans la classe.

L'enfant est biologiquement programmé pour acquérir le langage et cette langue apprise avant trois ans se nomme langue maternelle. Et si un enfant apprend deux ou plus de langues en même temps, il s'agit alors de bilinguisme. L'acquisition de la langue est une capacité innée. Mais si l'enfant apprend une langue étrangère après trois ans, comme il a déjà assimilé les règles constitutives de sa langue maternelle, il le transfère à la langue qu'il apprendra plus tard. Les psychologues et les théoriciens ont des idées diverses sur leur développement cognitif et sur l'interaction avec le milieu. Par une approche théorique, l'apprentissage d'une langue étrangère se repose sur trois axes, tels que "théorico-pratique", "interaction" et "interdisciplinaires" (Daloiso, 2007). De ce point de vue, la langue s'acquiert à travers le monde physique avec lequel l'enfant est en relation. D'autres prétendent que la langue des enfants se construit à travers l'imitation. Ici, les répétitions deviennent des renforcements. Demirezen (1993) affirme qu'il y a certaines périodes critiques dans l'acquisition du langage de l'enfant et s'il n'y a pas de coopération nécessaire entre l'école, la famille et l'environnement durant cette période critique, ceci pourra entraîner de graves problèmes dans l'enseignement de la langue. La question à quel âge commencer à apprendre une langue étrangère est une question discutable. Ce terme se définit par les notions telles que "l'âge idéal", "l'âge heureux", "l'âge critique", "le seuil critique" (Dodane, 2000). D'autre part, Krashen (1973) soutient l'idée que le développement mental de l'enfant commence à l'âge de deux ans et continue jusqu'à l'adolescence et si l'enfant apprend une langue étrangère dans cette période-là, il pourra l'apprendre sans trop de difficulté comme sa langue maternelle. L'enfant arrive à penser à la seconde langue qu'à l'âge de 5 à 7 ans. Pour cette raison, il faut commencer l'enseignement d'une langue seconde dans cette période de l'âge où la plasticité du cerveau facilite cet apprentissage, sinon ceci peut devenir plus ardu.

Quant à Lambert (1972), l'enfant qui commence à acquérir sa langue maternelle et sans dépasser l'âge critique, s'il commence à apprendre une langue étrangère dans son enseignement ultérieur par rapport à ses âgés il sera plus réussi. Si cette prédisposition pour la langue étrangère commence à l'âge précoce, cela contribuera au développement cognitif de l'enfant. Plusieurs linguistes partagent l'idée que l'apprentissage du langage précoce améliore la performance de l'enfant pour résoudre les problèmes. Car le développement cognitif de l'enfant a une relation étroite avec l'interaction de ce dernier avec le monde extérieur. Le développement cognitif de l'enfant dépend de l'interaction et la langue est le seul facteur qui réalise cette interaction. Pour cette raison, l'enseignement précoce du langage accroît non seulement l'esprit et l'intelligence de l'enfant mais encore, la capacité de compréhension de sa langue maternelle. Divers linguistes pensent que l'enfant doit avoir un enseignement de langue juste après l'acquisition de la langue maternelle qui correspond plus ou moins à l'âge de cinq ans. Cet enseignement n'a pas non plus les mêmes principes que ceux de la langue native. Le but de l'apprentissage d'une langue étrangère, à l'école maternelle n'est plus d'acquérir une langue étrangère comme la langue maternelle, mais de montrer à l'enfant qu'il y a d'autres langues et cultures que les siennes. Ainsi il est prévu de créer un lien naturel entre la langue apprise et la langue maternelle. L'apprentissage d'une langue étrangère à cet âge, parallèlement à TIC, doit se faire par des jeux, des chansons, des comptines qui sont toutes des méthodes naturelles. Surtout les jeux forment la base de la formation des concepts tels que l'imitation, l'écoute et la formation de notion. A cet âge, l'enfant a la capacité d'apprendre une langue étrangère. Wenk prétend que "... les enfants acceptent, dans certaines conditions, de manipuler une langue étrangère sans devoir tout "comprendre" (1989 : 3). Les jeux, les comptines, les chansons peuvent servir de support lors de cet apprentissage. Et de cette façon, l'enfant apprendra une langue étrangère indirectement. L'enfant de 5-6 ans, peut être influencé positivement par l'environnement à cette période. Et ceci influence directement leur compétence de l'écoute et de la compréhension orale. Dans l'apprentissage précoce, ces critères doivent être pris en considération pour qu'on puisse profiter de cette période où le fonctionnement cognitif est au degré maximum. L'enfant a de nombreuses compétences avant l'âge d'un an. A cette période l'enfant a une grande capacité langagière qui n'existe pas dans une autre étape de sa vie. Cette capacité lui fait apprendre la langue maternelle dans un délai record. Ils ont une grande capacité surtout à reproduire et percevoir les sons. Entre 0-5 ans,

la langue que l'enfant apprend est aussi bien apprise que la langue maternelle. Mais comme il est impossible d'apprendre dans un système éducatif une langue étrangère dans la tranche de l'âge en question, l'apprentissage d'une langue étrangère est reportée après six ans.

L'apprentissage précoce du langage apporte psychologiquement aussi plusieurs profits à l'enfant. Cet enfant, par rapport aux enfants de son âge, est plus mûr. Dès l'âge plus petit, un enfant qui connaît une autre langue et une autre culture devient plus tolérant et a une forte habilité communicative. Si nous résumons ce que nous venons de dire ci-dessous, les enfants pouvant communiquer facilement dans leur langue maternelle entre 3 et 4 ans peuvent apprendre dès leur sixième âge une langue étrangère. En effet, dans plusieurs pays européens, l'apprentissage d'une langue étrangère débute à 5 et 6 ans. Si nous prenons en considération ces âges, le moment le plus propice pour apprendre une langue étrangère est celui l'enfant a entre 6 et 9 ans. Jusqu'à six ans, c'est une période heureuse où l'enfant peut apprendre une langue étrangère. A partir de 9 ans, l'apprentissage évolue vers une perception analytique. Et ceci cause un apprentissage contrôlé en obligeant l'enfant à être plus attentif. Dès cet âge, l'enfant commence à apprendre consciemment à découvrir la structure et le fonctionnement de la langue. De cette façon, petit à petit, la performance cognitive perd son agilité. Jusqu'à cet âge critique, en raison des conjonctures socio-émotionnelles, une langue étrangère peut s'apprendre d'une façon effective. A dix ans c'est l'âge critique où l'enfant perd la plupart de ses perceptions de compétence linguistique avec la diminution de la flexibilité mentale ; il a du mal à la production du son, ainsi que l'extinction. L'apprentissage d'une langue étrangère dans un milieu naturel conforme à l'âge, au développement et à la psychologie de l'enfant, lui permettra d'apprendre sans trop de difficulté la langue étrangère. Par rapport aux adultes, les enfants apprennent plus facilement et effectivement une langue étrangère. Soit dans un milieu naturel ou pas pour la compétence orale les enfants sont plus habiles que les adultes. Au niveau de la prononciation, les enfants sont plus doués que les adultes tandis que les adultes sont habiles à utiliser la grammaire et la syntaxe en raison de leur performance cognitive. En résumé, l'apprentissage d'une langue étrangère a trois dimensions : l'une est acquisitionnelle, l'autre est linguistique et la dernière est méthodologique.

Conclusion

L'acquisition de la L2 dépend principalement de l'apprenant prenant en compte ses capacités cognitives, ses stratégies d'apprentissage et ses caractéristiques personnelles. Ceci apporte le problème du style d'apprentissage de l'élève. Comme il n'y a pas d'approche didactique appropriée à chaque apprenant, il faut alors trouver des approches variées qui tiennent compte des besoins des apprenants. Chaque apprenant peut avoir des aptitudes et des styles d'apprentissage différents. L'aptitude, une des caractéristiques cognitives, est liée à la personnalité de l'apprenant. Et la personnalité comprend des caractéristiques comme l'extroversion, le courage, l'inhibition, la timidité, l'anxiété, l'auto-confiance et le dynamisme qui entretiennent une forte relation entre eux. La motivation, c'est avoir le désir de participer d'une façon active au cours. Ce phénomène est en relation avec le besoin communicatif des apprenants et leur attitude envers la langue étrangère qu'ils apprennent. S'ils ont des attitudes favorables, ils auront le désir de l'apprendre. L'engagement et la réussite de l'apprenant influenceront la motivation de ce dernier. D'autre part, les notions comme le neurosensorialité et la plasticité cérébrale sont assez importants pour l'apprentissage d'une langue étrangère. Selon Chastain (1990) "l'apprentissage est un processus englobant essentiellement quatre composants comme la perception, la compréhension, l'organisation et le stockage des informations. Puis la récupération en vue d'une production".

L'apprentissage significatif exige la prise en considération de quelques critères. Par exemple, les connaissances préalables des apprenants sont la base de cet apprentissage. L'autre est le degré de pertinence des nouvelles informations qui sont la clé d'une bonne acquisition et dernièrement l'intention des apprenants. Dans l'intention de l'apprenant, la motivation est un critère vital. La motivation chez l'apprenant forme directement les attitudes et les émotions. Le plus grand rôle de l'enseignant est de créer un lien entre les informations que connaissent déjà les apprenants et les nouvelles informations. Pour que l'apprentissage soit significatif, le matériel doit être significatif aussi. C'est-à-dire que le matériel doit être organisable pour la construction des connaissances. Il doit aussi être adéquat aux capacités intellectuelles de l'apprenant. L'apprenant pourra créer ordinairement un lien entre ses connaissances préalables et les nouvelles connaissances.

Pour un meilleur enseignement/apprentissage d'une langue étrangère, il est souhaitable de familiariser l'enfant avec les autres langues étrangères. Ainsi, lors de son apprentissage à l'âge adulte, il serait capable de mieux s'adapter à sa formation. Garabédian prétend que l'enseignement précoce d'une langue étrangère est "un domaine en construction" (1991 : 4).

Bibliographie

- Aksoy, E. "La francophonie en Turquie de l'Empire à nos jours", Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde [En ligne], 38/39 | 2007, mis en ligne le 18 décembre 2010, consulté le 30 septembre 2016. URL : <http://dhfiles.revues.org/138>
- Chastain, K. (1990). La théorie cognitive de l'apprentissage et son influence sur L'apprentissage et l'enseignement des langues secondes. E.L.A. n° 77.
- Daloiso, M. (2007). *L'enseignement précoce des langues étrangères*, Perugia: Guerra Edizioni.
- Demirezen, M. (2003). "Yabancı Dil ve Anadil Öğreniminde Kritik Dönemler", *Dil Dergisi*. Sayı 118.TÖMER Ankara Üniversitesi.
- Garabédian, M., F. Weiss. (1991). Enseignements/apprentissages précoce des langues. Paris: Hachette.
- Genç, A. (1999). "İlköğretimde Yabancı Dil", *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi*, Özel Sayı 11: 299-307.
- Genç, H. N. (2016). "Yabancı Dil Olarak Fransızca'nın Öğreniminde Kaygı ile Duyuşsal Öğrenme Stratejileri Arasındaki İlişki" *The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science*, Number: 42, Winter III, 1-25.
- Haznedar, B. (2012). "Türkiye'de yabancı dil öğretimi: İlköğretim yabancı dil programı". *Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 21 (2), 15-28.
- Krashen, S. (1973). Lateralization, Language Learning and Critical Period: Some new Evidence. *Language Learning*.
- Lambert, W.E. (1972). *Language, Psychology and Culture*. Stanford CA: Stanford University Pres.
- MEB (Millî Eğitim Bakanlığı) (2013). *İlköğretim Kurumları (İlkokullar ve Ortaokullar) Fransızca Dersi (2 -8. Sınıflar) Öğretim Programı*, Ankara: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı.
- Polat, Y. (2002). "Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Konuşma Öğretimi ve Edim Sözler" *Anadili Dil Kültürü ve Eğitim Dergisi*, Sayı: 26, Temmuz- Ağustos-Eylül, 62-75
- Robert, Jean-P. (2008). *Dictionnaire Pratique de Didactique du FLE*. (2e édition revue et augmentée) Ophrys.
- Wenk, B. (1989). *Enseigner aux Enfants*, Paris: CLE International.
- YÖK (Yüksek Öğretim Kurumu). (1998). *Eğitim Fakülteleri Öğretmen Yetiştirme Programlarının Yeniden Düzenlenmesi*, Ankara.

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

01/03/2021

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

29/06/2021

Doktora Öğrencisi Mustafa YILMAZ

Akdeniz Üniversitesi

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi A.B.D

mstfylvz.0793@gmail.com

TÜRKİYE’DE YERALTI SULARI YÖNETİMİNİN YASAL VE KURUMSAL AÇIDAN İNCELENMESİ¹

Öz

Hayat kaynağı olan suyun yerine başka bir kaynağın konulamaması, dünyanın varoluşundan beri bu kaynağı önemli kılmıştır. Su; tarım, sanayi, enerji ve evsel alanlarda kullanım alanına sahiptir. Toplumlar ve ekosistem için önemi büyük olan su, sürdürülebilir kalkınmanın da temelini oluşturmaktadır. Görünmeyen su kaynağı olarak bilinen yeraltı sularının tatlı su kaynakları içerisindeki oranının yüksek olması, bu kaynağı daha da önemli kılmaktadır. Yeraltı sularının kirliliğine neden olan birçok etmen bulunmaktadır. Yeraltı sularının kirliliği kentsel, evsel, çevre, tarım ve sanayi kökenlidir. Yeraltı sularının kirliliğinin tespit edilmesi oldukça zor olduğundan dolayı yeraltı sularının kirliliğine neden olabilecek tüm faktörler ortadan kaldırılmalıdır. Bu bakımdan yeraltı suları yönetimi su kirliliğinin önlenmesi ve iyi duruma getirilmesi noktasında önemlidir. Bu çalışmada Türkiye’deki yeraltı suları ile ilgili kurumsal yapılanma ve yasal mevzuat incelenmiştir. Yeraltı sularının önemi, kirliliğinin önlenmesi, iyi duruma getirilmesi, kurumsal yapılanması ve mevzuatı bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Çalışmanın sonunda bazı tespitler sunulularak önerilere yer verilmiş ve Türkiye’de yeraltı suları yönetiminin yasal ve kurumsal görünümü hakkında genel bir çerçeve çizilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yeraltı Suyu, Su Yönetimi, Yeraltı Suyu Yönetimi, Kurumsal Yapılanma, Yeraltı Suyu Mevzuatı.

EXAMINING THE LEGAL AND INSTITUTIONAL PERSPECTIVE OF GROUNDWATER MANAGEMENT IN TURKEY

Abstract

The fact that no other source can be substituted for water, which is the source of life, has made this source important since the existence of the world. Water is used in agriculture, industry, energy, and domestic areas. Water, which is of great importance for societies, and ecosystems, also forms the basis of sustainable development. The high ratio of underground waters, known as invisible water resources, in freshwater resources makes this resource even more important. There are many factors that cause groundwater pollution. Groundwater pollution is of urban, domestic, environmental, agricultural, and industrial origin. Since it is very difficult to detect groundwater pollution, all factors that may cause groundwater pollution should be eliminated. In this regard, groundwater management is important in terms of preventing, and improving water pollution. This study examined institutional structure and legal legislation related to groundwater in Turkey. The importance of groundwater, prevention of pollution, improvement, institutional structuring and legislation constitute the subject of this study. At the end of the study presented some of the findings and some suggestions have been drawn legal and institutional framework for a general view of groundwater management in Turkey.

Keywords: Groundwater, Water Management, Groundwater Management, Institutional Structuring, Groundwater Legislation.

¹ Bu çalışma “Türkiye’de Yeraltı Suları Yönetiminin Yasal ve Kurumsal Görünümü” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Giriş

Hayatın devamı için en önemli kaynak olan suyun ikamesinin bulunmaması, suyu daha da değerli hâle getirmektedir. Tarım, sanayi, enerji üretimi ve evsel kullanım başta olmak üzere birçok alanda kullanılan suyun yeryüzünde dağılımı bölgelere göre farklılıklar göstermektedir. Ülkeler bu bakımdan; su fakiri ülkeler, su azlığı çeken ülkeler ve su zengini ülkeler olmak üzere üç sınıfa ayrılmaktadır. Kişi başına yılda ortalama 10000 m³ su düşen ülkeler su zengini sayılırken, 1000 m³'ten az su düşen ülkeler ise su fakiri sayılmaktadır (Evsahibioğlu vd., 2010: 125). Türkiye'de ise kişi başına yıllık düşen su miktarı 1346 m³'tür (DSİ, 2020). Bu durum Türkiye'nin su azlığı çeken ülke konumunda olduğunu göstermektedir. Türkiye'nin gelecek yıllarda su fakiri ülkeler sınıfında yer almaması ve sürdürülebilir kalkınmasını sağlayabilmesi için su kaynaklarının yönetimi oldukça önemlidir.

Görünmeyen kaynak olarak bilinen ve tatlı su kaynakları içerisinde buzullardan sonra en büyük orana sahip olan yeraltı sularının yönetimi gün geçtikçe daha önemli bir hâl almaktadır. Tarımda, sanayide ve içme suyu olarak kullanılan yeraltı sularının yönetimi aşamasında kirlilikten korunması mevzusu dikkat edilmesi gereken bir husustur. Yeraltı sularının kirlenmesinin kolay, temizlenmesinin zor olması bu suların yönetimini daha da önemli bir konuma getirmektedir.

NASA'nın 2021 yılında yeraltı sularıyla ilgili yayınladığı haritada kuraklıktan ötürü Türkiye'de yeraltı suyu seviyelerinde ciddi azalmaların olduğu görülmektedir (NASA, 2021). Türkiye'de yağışların yetersiz olması ve tarımda kullanılan yeraltı suyu miktarının fazla olması yeraltı sularını daha önemli kılmaktadır. Ayrıca yeraltı sularının yerüstü sularının akışının devamlılığını olumlu yönde etkilediği de bilinmektedir. Fakat yeraltı sularının kalitesinin korunmaması durumunda yeraltı suları yeterli olsa bile bu durum bir anlam ifade etmemektedir. Bundan dolayı yeraltı sularının korunması ve iyi yönetilmesi gerekmektedir (Günhan, 2014: 105).

Bu çalışmada su hukuku ve su yönetimi kavramları açıklandıktan sonra yeraltı suyunun oluşum süreci, önemi ve kirliliği anlatılacaktır. Sonrasında Dünya'da ve Türkiye'de suyun genel görünümüne yer verilecektir. Çalışmanın devamında Türkiye'de yeraltı suyu ile ilgili kurumsal yapılanma ve yasal durum incelendikten sonra sonuç ve öneriler kısmıyla çalışma sonlandırılacaktır.

1. Suyun Tanımı ve Özellikleri

Su, Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde "hidrojen ve oksijenden oluşan, sıvı hâlde bulunan, renksiz, kokusuz ve tatsız olan bir madde" (TDK, 2010: 2163) olarak tanımlanmaktadır. Tüm canlıların hayat kaynağı olan su, yerine bir başka nesnenin konulamayacağı doğal bir kaynaktır. Suyun ikamesinin olmamasından dolayı alınıp satılan bir madde olarak kabul edilemez ve kullanılamaz. Herhangi bir kimsenin, kuruluşun, topluluğun, sınıf ya da devletin; suyu kirletmesi ya da sudan kâr elde etme amacı gütmesi gibi bir hakkının olduğu düşünülemez (TMMOB İMO, 2009).

1.1. Su Hukuku

Tarih boyunca ülkeler veya toplumlar, su kullanımını/paylaşımı ya da su hakları konusunda ortaya çıkan sorunları çözmek için düzenlemeler yapmışlardır. Kısaca "ulusal su hukuku" olarak tarif edilen bu düzenlemeler ilke ve içerik yönünden, ülkelere göre farklılıklar göstermektedir. Düzenli ya da yazılı kurallar bütünü bulunmadığı dönemlere bakıldığında, suyun kullanımı ve su hakları gibi konular, inançlara ve dinî kurallara göre tanımlanmıştır. Tarih boyunca su, bütün dinlerde kutsal görülmüş; suyun muhafaza edilmesi, kullanılması ve paylaşımı genel olarak bu inanca göre yapılmış, böylelikle çıkabilecek problemlerin önüne geçilmeye çalışılmıştır (Esenyel, 2001: 24).

Günümüzde devletler suyun kullanımından su hakkına kadar çeşitli konularda su ile ilgili hukuki düzenlemeler yapabilmek adına hem anayasalarında hem de kanunlarında, su konusuna yer vermişlerdir. Özellikle birden fazla devleti ilgilendiren sınır aşan sular konusunda her ne kadar bağlayıcı kurallar bütünü olmasa da uluslararası sözleşmeler yoluyla ortaya çıkan sorunlar çözülmeye çalışılmıştır. Günümüzde büyük önem kazanan su konusunda hukuki düzenlemelerin yapılması kaçınılmaz bir hâl almıştır.

Su konusunun hukuksal boyutunu, su üzerindeki mülkiyet ve kullanım hakları oluşturmaktadır. Su konusunda bir şeyler ifade edebilmek için ilk olarak suyun mülkiyeti konusuna değinmek gerekmektedir. Örneğin Roma Hukuku'na bakıldığında toprağın üstünde ve altında bulunan su, toprak mülkiyetinin dışında düşünülmemiştir. Yani toprağı elinde bulundurmaya suya

sahip olmak için yeterli görülmüştür. Roma hukukunda yalnızca akarsular özel mülkiyet olarak görülmemiştir. Germen hukukunda ise zıt bir durum ile karşılaşmaktadır. Burada kaynaklar ve sular eyaletin malı olarak görüldüğü için kamusal mülkiyetten söz edilebilir. Fransız sistemine bakıldığında ise gemi ve sallarla taşıma yapılabilen sular kamunun malı olarak kabul edilmiştir. Bunun dışındaki sular ise özel mülkiyete tabi kılınmıştır (Ayman Güler vd., 1999: 36).

Uluatam (1998: 148)’a göre su hukuku ile ilgili önemli sayılabilecek bir kavram ise “şeriat”tır. İslamiyet’ten önce Araplar şeriat kelimesini “su kuralları” anlamında kullanmıştır. Zamanla bu kavram genişleyerek İslam Hukuku anlamıyla kullanılmaya başlanmıştır.

1.2. Su Yönetimi

Su kaynakları yönetimi, yasal ve kurumsal düzenlemelerin yapıldığı bir organizasyon içinde; fiziksel, toplumsal, çevresel ve iktisadi planlama araçlarının kullanılması yoluyla sağlık, çevre ve kalkınma gereksinimlerinin karşılanması şeklinde tanımlanabilir. Su yönetimi, su kaynaklarının geliştirilmesi sürecindeki siyasî ve teknik kararları, su haklarını ve su tahsisinde düzenleme yapan kuralları, çevrenin korunması, su tarifelerine ilişkin iktisadi düzenlemeleri, araziden yararlanma ölçütlerini, karar alma sürecine halkın da dahil olması gibi çeşitli eylemlerin tümünü içine almaktadır (Bilen, 2009: 6). Su yönetimi süreci birçok unsuru içerisinde barındıran bir yönetim sürecidir. Bu yönetim süreci, çağın ihtiyaçları doğrultusunda kendini sürekli yenileyerek devam etmektedir.

Su yönetimi kavramının fikirselleşmesinin zaman içerisinde değiştiği görülmektedir. Bu değişim sürecini havza yönetim anlayışı öncesi ve havza yönetim anlayışı sonrası olmak üzere iki dönem şeklinde ayırma tabi tutulabilir. Havza su kaynakları yönetim anlayışına geçilmeden önce, planlamacılar ihtiyaç yerlerine en yakın olan su kaynaklarının bulunduğu yerlere giderek ortaya çıkan talebi karşılamak için genellikle tek amaca yönelik altyapı projeleri oluşturmuştur. 20.yüzyıl başlarından itibaren nüfus artışıyla birlikte yeni kentlerin ortaya çıkması sonucunda su kullanımındaki gereksinimlerin karşılanması noktasında sorunların yaşandığı gözlenmiştir. Bunun sonucunda 1950’li yılların başından itibaren havza yönetim anlayışına yavaş yavaş geçiş gerçekleşmiştir. Havza yönetiminin klasik yorumunda su kaynakları konusunda plan yapılırken temel hedef, en düşük maliyetle su arz güvenliğinin en üst seviyeye çıkarılmasıdır (Bilen, 2009: 6-11).

1970’li yıllarla birlikte klasik havza yönetimi anlayışı birtakım tenkitlerle karşılaşmıştır. Sürdürülebilir kalkınma ve ekosistemi koruma konusu havza temelinde kaynak planları yapma düşüncesi ile entegre edilmeye çalışılmıştır. Bir başka anlatımla planlamacılar nehir havzalarını yalnızca coğrafi alanlar olarak görmemiş, kendi içinde bir bütünlük oluşturan sistem olarak kabul etmiş ve entegre havza yönetimini benimsemeye başlamışlardır (Yıldız, 2013: 16).

Entegre havza yönetimi anlayışının benimsenmesi su kaynakları yönetiminin farklı açılardan ele alınmasını gerekli kılmıştır. Su yönetiminin etkinliğini sağlamak amacıyla tek amaçlı planlamalardan çok amaçlı projelere doğru bir geçiş gerçekleşmiştir (Harmancıoğlu vd., 2002: 30). Bu doğrultuda suya erişimin devamlılığının sağlanması için, uzun vadede başarılı olacak siyasalar benimsenmeli ve su kaynakları entegre su yönetimi yaklaşımı tarzıyla yönetilmelidir. Entegre havza yönetimi, planlı ve sürdürülebilir doğal kaynak kullanımı için havza içerisinde bulunan tüm etkenleri göz önünde bulunduran yönetim sürecini ifade etmektedir. Günümüzde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere bakıldığında (Türkiye de dahil) entegre havza yönetiminin zorunluluğu kabul edilmektedir. Fakat yaklaşımın bütünüyle başarılı bir şekilde uygulandığı örnekler oldukça az sayıdadır. Hatta pek çok ülkedeki uygulamalar başarısızlıkla nihayete ermiştir. Türkiye’ye bakıldığında ise Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), geçmişten günümüze entegre havza yönetimi şekline dönüşen başarılı uygulamalardan biri olmuştur. GAP, dünyada az sayıda görülen, örnek uygulamalardan biridir (Kodal vd., 2015: 168-169).

Diğer yandan bakıldığında su, özellikle tarımda ve gıda üretiminde çok önemli bir konuma sahiptir. Suyun tüketimi noktasında özellikle tarım için kullanılan suyun oranı oldukça yüksektir. Bu bakımdan suyun tarımda daha verimli kullanılması büyük önem arz etmektedir. Aynı zamanda sulama, gıda üretimi ve buna bağlı olarak gelir artırmanın önemli yollarından biridir. Bunların hepsi birlikte değerlendirildiği zaman yüksek su verimliliğine ulaşmak ve gelirleri artırmak için suyun yönetiminin geliştirilmesi zorunluluğu karşımıza çıkmaktadır. Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) bu doğrultuda üye ülkelere sulama sistemlerinin tasarlanması ve uygulanmasının

yanında su tasarrufu için teknik yardım sunmaktadır. Ayrıca FAO, artırılmış atık suyun tarımda yeniden kullanılması için üye ülkelerle birlikte çalışmalar yürütmektedir (FAO, 2019).

2. Yeraltı Suyu

Yeraltında durgun hâlde bulunan veya hareket hâlinde olan suların tümü, yeraltı suyu olarak adlandırılmaktadır (16/12/1960 Tarihli 167 Sayılı Yeraltı Suları Hakkında Kanun, Resmî Gazete Sayısı: 10688). Dünya'daki tatlı su kaynakları içerisinde oransal olarak buzullardan sonra en büyük tatlı su kaynağının yeraltı suyu olması (Uluatam, 1998: 72), bu tatlı su kaynağının ne derece önemli olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan gizli bir kaynak olan yeraltı suları hakkında yapılacak olan çalışmalar önemli bir hâl almaktadır.

2.1. Yeraltı Suyunun Oluşumu

Yağışlarla birlikte yere düşen yağışın bir kısmı nehirlerle ve göllere akar. Bu yağışların bir kısmı da bitki örtüsü tarafından kullanılır. Bu yağışların diğer bir kısmı ise buharlaşarak atmosfere geri döner. Yağışların geriye kalan kısmı ise toprağa sızar. Toprak yüzeyinden doymamış bölgeye doğru sızan su, doygun su yüzeyine ulaşır. Doymamış bölgenin altındaki su, yeraltı suyu olarak adlandırılır. Yeraltı suyunun oluşumu özet olarak bu şekildedir. Yeraltı suyu akifere² ulaştığında sabit durmayarak; başka bir akifer, göl, nehir ya da okyanusa boşalınca kadar hareketine devam edecektir. Burada akifer olarak adlandırılan bölge ise yeraltı suyunun bulunduğu geçirimsiz olan yere verilen isimdir. Aynı zamanda yeraltı suyu karların erimesi, bazı göl ve nehirlerin altından akan sular ile şarj olmaktadır. Gereğinden fazla yapılan ürün sulamaları da yeraltı sularını şarj edebilmektedir (IGRAC, 2018).

2.2. Yeraltı Suyunun Önemi

Buzulları ayrı tuttuğumuz zaman dünyadaki en büyük tatlı su kaynağının yeraltı suyu olduğu görülmektedir. Yeraltı suyu içme suyu olarak kullanılmasının yanında sanayide ve tarımda da kullanılan önemli bir kaynak olma özelliğine sahiptir. Yeraltı suyu sadece bu özelliklerinden dolayı değil, çevresel bir değere sahip olması yönünden de korunması gereken önemli bir kaynak durumundadır. Yeraltı suları birçok nehrin akışına katkıda bulunmakla birlikte yaz aylarındaki az olan akış dönemlerinde bile akışın %90'ından fazlasına katkıda bulunabilmektedir. Bundan dolayı yeraltı sularında oluşabilecek olumsuz bir durum diğer sular da olumsuzluklara neden olabilecektir (European Union, 2018).

Yeraltı suları; genellikle yüzey su kaynaklarının sınırlı olduğu bölgelerde bulunması, su kalitesinin iyi olması ve yıl boyunca kalitesinin değişmemesi, yaz aylarında ve kuraklık dönemlerinde ihtiyaca cevap vermesi, yüzey suları gibi büyük altyapı masrafları gerektirmemesi ve su depolanması için maliyeti yüksek depolama alanlarına ihtiyaç duymaması bakımından önemlidir (UK Groundwater Forum, 2018).

2.3. Yeraltı Suyu Kirliliği

Yeraltı suyu kirliliği kirletici maddelerin yeraltı suyuna girmesi ile oluşur. Bu kirleticiler, katı atıklardan sıvı atıklara kadar değişik türlerde değişkenlik gösterebilir. Yüzey sularının kirliliğinin aksine, yeraltı suyu kirliliğinin tespit edilmesi ve kontrol altına alınması zordur (Geological Survey Ireland, 2019). Bunun nedeni de yeraltı sularının gizli kaynak olma özelliği göstermeleridir. Bundan dolayı yeraltı sularının kirlenmesinden önce gerekli önlemlerin alınması hayati bir önem taşımaktadır. Yeraltı sularının kirliliğinin önlenmesi için önlem almak kolay, kirlenmesinden sonra temizlenmesi aşaması zor olacaktır. Tablo 1'de yeraltı suyunun kirliliğine neden olan kaynaklara yer verilmiştir.

Tablo 1. Yeraltı Suyu Kirliliğinin Kaynakları

² Akifer: Yeraltı sularının üzerinde toplanmış olduğu jeolojik yapıya verilen isim (Orman ve Su İşleri Bakanlığı Çölleşme/Arazi Bozulumu ve Kuraklıkla Mücadele Terimler Sözlüğü, 2015: 12).

<p><u>Kentsel Kökenli</u> Katı Atıklar Atık Sular Kanalizasyon Yeraltı Tanklarından Oluşan Sızıntılar Tekniğine Uymadan Bırakılan Kuyular</p> <p><u>Tarım Kökenli</u> Hayvan Beslenen Yerler Hayvan Gübresi Depolama Yerleri Gübrenin Depolanması ve Kullanılması Tarımsal İlaçların Kullanılması Silaj</p> <p><u>Evsel Kökenli</u> Foseptik Kaynaklı Kirleticiler Tekniğine Uygun Olmadan Yapılan ve Bırakılan Kuyular Yeşil Alanlara Atılan Gübreler</p>	<p><u>Sanayi Kökenli</u> Sıvı Atıklar Tehlikeli Atıkların Depolanması ve Bertaraf Edilmesi Depolama Alanlarından ve Borulardan Sızıntıların Meydana Gelmesi Kimyasal Maddelerin Dökülmesi Maden Atıkları Enjeksiyon Kuyusu Atık Kütleleri</p> <p><u>Çevre Kökenli</u> Tuzlu Su Girişiminin Meydana Gelmesi Yağışla Eriyen Maddeler Doğal Kirleticiler</p>
--	---

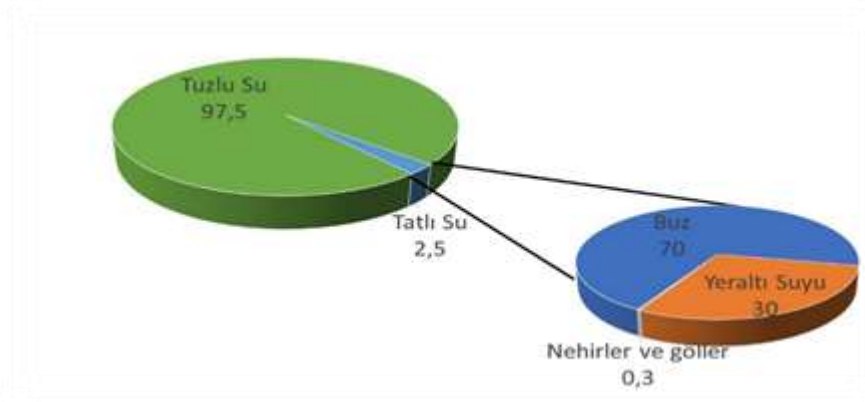
Kaynak: (Sargın, 2010: 54)

Tablo 1’de görüldüğü üzere yeraltı suyu kirliliği; kentsel, tarım, evsel, sanayi ve çevre kökenli olmak üzere karşımıza çıkmaktadır. Yeraltı sularının kirlenmesinin kolay, kirliliğin tespit edilip temizlenmesinin ise zor olmasından dolayı bu kirliliğin kökenlerine karşı tedbir alınması zorunlu bir durumdur. Özellikle büyük şehirlerde karşımıza çıkan kentsel, sanayi ve evsel kökenli kirlilik kaynaklarının önlenmesi büyük yeraltı suyu kirliliklerinin önüne geçecektir. Tarım kökenli yeraltı suları kirliliklerinin önüne geçilmesi ise, bilinçsizce kullanılan tarımsal ilaç kullanımına engel olunmasıyla gerçekleşecektir.

3. Dünya’da ve Türkiye’de’de Suyun Genel Görünümü

3.1. Dünya’da Suyun Genel Görünümü

Dünya’da bulunan toplamdaki su miktarı hemen hemen 1,4 milyar km³’tür. Bu suyun %97,5’lik kısmını denizlerdeki ve okyanuslardaki sular oluşturmaktadır. Geriye kalan %2,5’lik kısım ise tatlı su kaynağına karşılık gelmektedir. Dünya’daki suyun bir kısmı buharlaşmakta ve hidrolik devir içerisinde yağmur ve kar olarak bir kez daha yeryüzüne inmektedir. Yeryüzüne yağışla inen su miktarı yılda yaklaşık olarak 100 bin km³ olup, bu miktarın yaklaşık 40 bin km³’ü akışa geçip nehirler aracılığıyla denizlere ve kapalı havzalardaki göllere varmaktadır. Bu miktarın yalnızca 9 bin km³’ü iktisadi ve teknik yönden kullanılabilir vaziyettedir (Koluman, 2002: 8). Dünyadaki tatlı su miktarı oranının tuzlu su oranına göre oldukça düşük olduğu görülmektedir. Su kaynaklarının oransal dağılımı Şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1. Dünya’da Su Kaynaklarının Dağılımı

Kaynak: (Birleşmiş Milletler Su İstatistikleri (2003), akt. Muluk vd., 2013: 8).

Şekil 1’de görüldüğü üzere dünyadaki suyun neredeyse tamamına yakını tuzlu sudan oluşmaktadır. Tatlı su miktarı yalnızca %2,5’lik bir orana sahiptir. Bu oran içerisinde %70 ile buzulların en büyük tatlı su miktarını oluşturduğu görülmektedir. Buzullardan sonra ise oransal olarak en büyük tatlı su kaynağı yeraltı suyudur. Yeraltı sularının tatlı su oranındaki payının yüksek olmasından dolayı önemi çok büyüktür.

Dünya’da suyun kullanım alanlarının gıda ve tarım (küresel bazda en fazla su kullanan sektörler), sanayi, enerji, evsel kullanım ve ekosistemlerin su ihtiyacı olmak üzere beş ana başlık altında toplandığı görülmektedir (Muluk vd., 2013: 11).

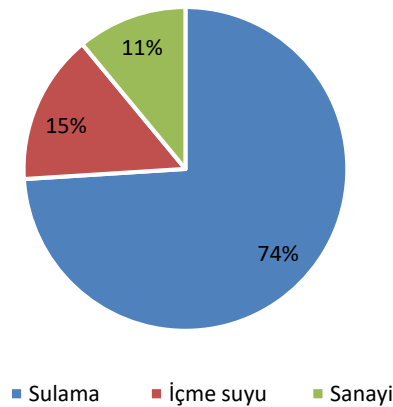
Ülkelerin su kaynaklarının sektörler arasındaki belirli oranlarda kullanımını, iklim özellikleri, coğrafi konumları ve özellikle de gelişmişlik düzeyleri etkilemektedir. Ekonomisinde tarımın büyük paya sahip olduğu ve teknolojinin çok az geliştiği ülkeler su kaynaklarının büyük bölümünü tarımsal sulamada kullanmaktadır. Buna karşılık ekonomisi gelişmiş ve teknolojiye ileri seviyede olan ülkeler sularının büyük bir kısmını sanayide kullanmaktadır. Nüfusun fazla olmasıyla birlikte, beslenme alışkanlıklarındaki farklılıklar ile toplumsal ve kültürel değerler gibi faktörler de fazla su tüketimine sebebiyet vermektedir (Ulurmak, 2014: 22).

3.2. Türkiye’de Suyun Genel Görünümü

Türkiye’de bir yılda ortalama 574 mm yağış düşmekte olup bu yağış miktarı yılda ortalama 450 milyar m³ suya karşılık gelmektedir. Günümüz teknik ve ekonomik koşulları çerçevesinde, çeşitli amaçlara yönelik olarak tüketilebilecek yerüstü suyu potansiyeli yıllık ortalama 94 milyar m³’tür. Ülkemizin 18 milyar m³ olarak belirlenen yeraltı suyu potansiyeli ile birlikte tüketilebilir yerüstü ve yeraltı su potansiyeli yılda ortalama toplamda 112 milyar m³ olup 57 milyar m³’lük kısmı kullanılmaktadır (DSİ, 2020).

Türkiye, zannedildiği gibi su zengini bir ülke değil, su sıkıntısı çeken bir ülke konumundadır. 2030 yılında nüfusun da artmasıyla beraber kişi başına düşen su miktarının yıllık 1.120 m³ olacağı beklenmektedir. Başka bir anlatıyla, artmakta olan nüfusu ve büyüyen şehirleriyle ülkemiz, su fakiri olma yolunda hızla ilerlemektedir (Uyduranoğlu Öktem & Aksoy, 2014: 14). Türkiye, Avrupa Birliği ülkeleri ile karşılaştırıldığı zaman geniş coğrafi alanda farklı iklim koşullarının yaşandığı bir ülkedir. Türkiye’de yağışların dağılımı zamana ve bölgelere göre önemli farklılıklar göstermektedir. Örneğin; ülkenin bazı kesimlerinde yıllık yağış miktarı 200 mm’ye kadar düşüş gösterirken Doğu Karadeniz’de yağış miktarı 2500 mm’ye kadar çıkmaktadır. Ortalama değerlerde yağış ve akış miktarı noktasında mevsimler ile yıllar arasında meydana gelen büyük farklılıklar, depolama tesisleri inşa etmeden sudan yararlanma imkânını büyük ölçüde sınırlamakta ve çok fazla miktarda baraj yapılmasını gerektirmektedir (Bilen, 2009: 76).

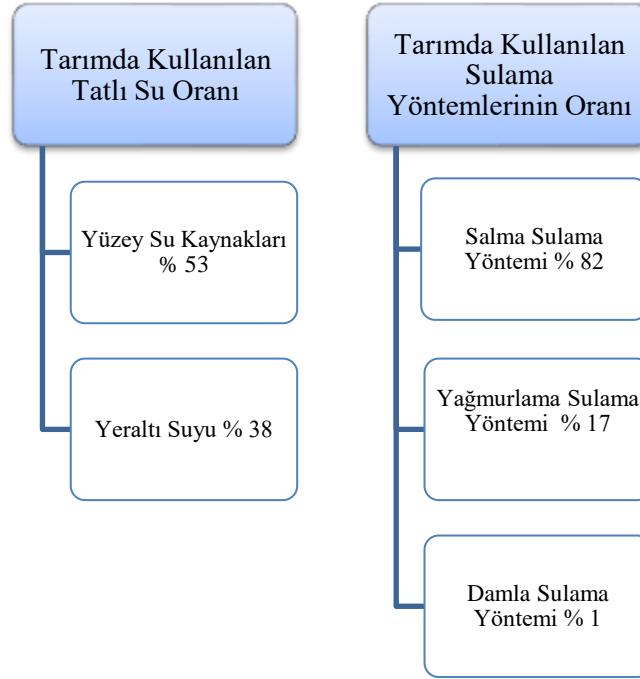
Suyun sektörlere göre dağılımı sulama, evsel ve sanayi olmak üzere üç başlık altında incelenebilir. Türkiye’de suyun sektörlere göre dağılımı Şekil 2’de gösterilmiştir.

Şekil 2. Türkiye’de Suyun Sektörlere Göre Kullanımı

Kaynak: (FAO, 2008).

Şekil 2’de Türkiye’de suyun sektörlere göre dağılımına bakıldığında %74 ile tarımda kullanılan suyun ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Bu sıralamayı %15 ile evsel kullanım izlemektedir. Suyun sanayide kullanımı ise, sektörlere göre kullanımda %11 ile son sırada yer almaktadır. Özellikle tarımda kullanılan su oranının çok yüksek olmasından dolayı tarımda kullanılan su oranının düşürülmesi için acil bir şekilde verimli sulama yöntemlerine geçilmelidir.

Şekil 3. Tarımda Kullanılan Su Oranı ve Sulama Yöntemleri

Kaynak: (Su TEMA, 2019).

Şekil 3 incelendiğinde Türkiye’de tarımda kullanılan sulama yöntemleri görülmektedir. Su tasarrufu ve tarımda verimlilik açısından olması gereken damla sulama yönteminin çok düşük bir orana sahip olması, tarımda verimli sulama yöntemlerinin kullanılmadığını göstermektedir. Ayrıca tarımda kullanılan yüzeysel su kaynaklarının %53’lük bir oranla, tarımda kullanılan yeraltı suyu miktarından daha fazla olduğu da görülmektedir. Bu bakımdan tarım sektöründe modern sulama yöntemlerinin kullanılması şartıyla yeraltı sularının tarımda kullanımı artırılabilir.

4. Türkiye’de Yeraltı Suları İle İlgili Kurumsal Yapılanma ve Yasal Durum

4.1. Merkezî Düzeyde Kurum ve Kuruluşlar

Türkiye’de yeraltı suları yönetiminden sorumlu olan bakanlık Tarım ve Orman Bakanlığıdır. Bu bakanlığa bağlı olan kuruluşlar ile Çevre ve Şehircilik Bakanlığının su yönetimine ilişkin görevleri aşağıda başlıklar hâlinde incelenmiştir.

4.1.1. Tarım ve Orman Bakanlığı³

645 sayılı “Orman ve Su İşleri Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname”de, Orman ve Su İşleri Bakanlığının kuruluş, görev, yetki ve sorumluluklarına yer verilmiştir. Bakanlığın suya ilişkin görevleri arasında, su kaynaklarının muhafaza edilerek sürdürülebilir bir şekilde kullanılmasına yönelik politikaların oluşturulmasının olduğu görülmektedir. Ayrıca bakanlığın bir diğer görevinin ulusal su yönetiminin koordinasyonunu sağlamak olduğu belirtilmiştir (29/06/2011 Tarihli ve 645 Sayılı KHK, Resmî Gazete Sayısı: 27984).

645 sayılı KHK 9 Temmuz 2018’de yayımlanan “Anayasada Yapılan Değişikliklere Uyum Sağlanması Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnelerde Değişiklik Yapılması

³ 703 Sayılı KHK ile Orman ve Su İşleri Bakanlığının ismi Tarım ve Orman Bakanlığı olarak değiştirilmiştir. Ayrıca 645 Sayılı Orman ve Su İşleri Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname yürürlükten kaldırılmıştır.

Hakkında Kanun Hükmünde Kararname” ile yürürlükten kaldırıldıktan sonra, 10 Temmuz 2018’de yayımlanan “Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi” ile Tarım ve Orman Bakanlığının suyla ilgili görevinin 645 sayılı KHK’da olduğu gibi su kaynaklarını muhafaza ederek sürdürülebilir kullanımına yönelik politikalar oluşturmak ve ulusal su yönetimini koordine etmek olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Tarım ve Orman Bakanlığının su kaynaklarının korunmasını ve verimli kullanılmasını sağlama görevinin de bulunduğu ifade edilmiştir (10/07/2018 Tarihli ve 1 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, Resmî Gazete Sayısı: 304704). Aslında Tarım ve Orman Bakanlığına verilen ulusal su yönetiminin koordinasyonunun sağlanması görevi, bakanlığa suya ilişkin olarak verilmiş en kapsamlı yetkidir.

Yeraltı sularının yönetimi, ulusal su yönetiminin koordinasyonunu sağlaması yönünden bu bakanlığın sorumluluğunda olduğu görülmektedir. Tarım ve Orman Bakanlığının hizmet birimi olan Su Yönetimi Genel Müdürlüğü ile bakanlığa bağlı kuruluşlar olan Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü ve Türkiye Su Enstitüsünün su yönetiminde oynadığı rol aşağıda başlıklar hâlinde incelenmiştir.

4.1.1.1. Su Yönetimi Genel Müdürlüğü

Su Yönetimi Genel Müdürlüğünün görevleri, 1 sayılı “Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi” Madde 421’de şu şekilde belirtilmiştir (10/07/2018 tarihli 1 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi):

- Su kaynaklarının muhafaza edilmesi, iyi duruma getirilmesi ve kullanımına dair politikaları belirlemek,
- Bütüncül nehir havzaları yönetimi konusunda mevzuat çalışmalarını sürdürmek,
- Havza temelinde kirliliğin önüne geçilmesi için gerekli olan tedbirlerin alınmasını ilgili kurum ve kuruluşlarla beraber belirleyerek uygulamaların izlenmesini sağlamak,
- Yer üstü ve yeraltı sularının nitelik ve niceliğinin muhafazası için yapılacak çalışmaları ilgili kurum ve kuruluşlarla beraber belirleyerek su kalitesini izlemek ya da izlettirmek,
- Taşkınlarla ilgili gerekli çalışmaları yapmak,
- Nehir havza yönetim planlarına uygun bir biçimde sektörel temelde su kaynaklarının tahsisine ait gerekli eş güdümü sağlamak,
- Su kaynaklarının yönetimi konusundaki uluslararası sözleşmeleri ve mevzuatları takip etmek, sınır oluşturan ve sınır aşan sular konusundaki işleri ilgili kurumlarla birlikte yürütmek,
- Ulusal su veri tabanını meydana getirmek,
- Su kirliliğine ve nitrate duyarlı hassas sahaları tespit ederek izlemek,
- İçme ve kullanım sularıyla ilgili arıtma tesislerinin ölçütlerini belirlemek ve gerekli işleri yapmak,
- İklim değişikliklerinin su kaynaklarına olan tesiri konusunda çalışmalar yürütmek,
- Bakan tarafından verilecek diğer görevleri yerine getirmek.

Su Yönetimi Genel Müdürlüğünün yeraltı sularının kalite ve miktarının korunması noktasında ilgili kurum ve kuruluşlarla ortak çalışmalar yürüterek su kalitesini izlemesi ve izlettirmesi yeraltı suyu yönetimi noktasında sahip olduğu en önemli görevlerden biridir. Bir başka konu ise; 645 sayılı KHK’da Su Yönetimi Genel Müdürlüğünün görevleri arasında belirtilen ulusal ve uluslararası düzeyde su yönetimi koordinasyonunu sağlama görevine, 1 sayılı “Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi”nde yer verilmemiştir.

4.1.1.2. Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü

DSİ Genel Müdürlüğü, Türkiye’deki tüm su kaynaklarının planı, yönetimi, geliştirilmesi ve işletilmesinden sorumlu olan kuruluştur. DSİ Genel Müdürlüğü 1953 yılında yayımlanan 6200 sayılı kanunla kurulmuştur. Bu kurum taşkınlardan koruma, sulu tarımı yaygınlaştırma, su gücünden elektrik üretme ve büyük kentlere içme suyu sağlama gibi amaçlarla faaliyetler göstermektedir.

Belediye teşkilatı olan yerlere de içme suyu sağlama amacı güden bu kuruluş bu doğrultuda baraj yapma çalışmalarını yürütmektedir. Ayrıca Türkiye’deki su kaynaklarının türlü kullanım gayelerinin tahsisinde otorite kuruluş olma özelliğine sahiptir. DSİ Genel Müdürlüğünün yapacağı çalışmalar; 6200, 167 ve 1053 sayılı kanunlarda düzenlenmiştir (DSİ, 2019).

DSİ Genel Müdürlüğüne yeraltı sularının yönetimi noktasında 167 sayılı “Yeraltı Suları Hakkında Kanun” la yeraltı sularının aramasından kullanılmasına kadar olan süreçlerin tümünde yetkili kılınmıştır. 15.07.2018 tarihli “Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar İle Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi” ile de DSİ Genel Müdürlüğü yeraltı sularını kalite bakımından izlemekle ve yeraltı suları üzerinde atık suların neden olduğu kirliliği ilgili bakanlığa haber vermekle görevli kılınmıştır. Bu noktada DSİ Genel Müdürlüğünün yeraltı sularının yönetimindeki süreçlerin tümünde rol aldığını ve yeraltı sularının yönetiminde doğrudan sorumluluğunun bulunduğu ifade edilebilir. DSİ Genel Müdürlüğünün vizyonunda da belirtildiği üzere bu kurum su kaynaklarının korunup geliştirilmesi ve yönetilmesine kadar olan tüm süreçlerde lider kuruluş olma hedefiyle çalışmalarını yürütmektedir.

4.1.1.3. Türkiye Su Enstitüsü

Türkiye Su Enstitüsü Tarım ve Orman Bakanlığına bağlı olan kamu ve tüzel kişiliği bulunan, özel bütçeye sahip bir kurumdur. 10 Ekim 2011 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından 6223 sayılı kanuna dayanılarak kurulması kararlaştırılmıştır. 2 Kasım 2011’de 658 sayılı “Türkiye Su Enstitüsünün Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname” ile Türkiye Su Enstitüsü kurulmuştur (SUEN, 2019). 658 sayılı Kanun Hükmünde Kararname, 15.07.2018 tarihinde yayımlanan 4 sayılı “Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar İle Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi” ile yeniden düzenlenmiştir. 4 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi Madde 470’te Türkiye Su Enstitüsünün görevleri şu şekilde belirtilmiştir (15/07/2018 Tarihli ve 4 Sayılı Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar ile Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, Resmî Gazete Sayısı: 30479):

- Türkiye’nin kısa ve uzun dönemlerdeki su yönetimi uygulamalarının geliştirilmesini sağlamak. Su yönetiminde söz sahibi olan kurum ve kuruluşlar arasında koordinasyonun sağlanabilmesi adına bilgi üretmek,
- Ulusal ve uluslararası kuruluşların su hakkında yaptıkları çalışmaların takibini sağlamak,
- Ulusal ve uluslararası su sektörlerinin elbirliğiyle çalışmalar yapması için elzem olan çalışmaları gerçekleştirmek, ulusal ve uluslararası su sektöründe üstün konumda bulunan kurum ve kişilerle gereklilik hâlinde projelerde birlikte çalışmalar yapmak,
- Su politikalarının sürdürülebilir kılınması ve küresel su sorunlarının çözüme kavuşturulması için stratejiler geliştirmek ve bunun için gerekli olacak olanak ve araçların gelişimine katkıda bulunmak,
- Ulusal ve uluslararası su politikaları üretmek maksadıyla bilimsel çalışmalar yürütmek ve bunların yapılmasına destek olmak,
- Gerçekleştirilen ulusal ve uluslararası konferans, toplantı ve sempozyum gibi faaliyetlere katkı sunmak,
- Ulusal ve uluslararası seviyede eğitim programları gerçekleştirmek,
- Uluslararası su hukukuyla ilgili çalışmalar gerçekleştirmek,
- Sürdürülebilir kalkınma ve yenilenebilir enerji üretimi maksadıyla su kaynaklarının kullanılmasına yönelik, prensiplerin oluşturulması yönünde bilgi üretimini sağlamak,
- Su Enstitüsünün görevine giren mevzularda, yabancı kurum ve kuruluşlarla iş birliği hâlinde olmak.

Türkiye Su Enstitüsü, İstanbul Uluslararası Su Forumu ve İslam İşbirliği Teşkilatı Su Konseyi Toplantısı gibi organizasyonlar düzenlemektedir. Ayrıca farklı konularda eğitim

programları da düzenlemektedir. Özetle Türkiye Su Enstitüsünün su yönetimi konusunda yaptığı çalışmaların bilimsel çalışmalara yönelik olduğu ve bilimsel açıdan su yönetimine katkıda bulunduğu söylenebilir.

4.1.2. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı

Çevre ve Şehircilik Bakanlığının su yönetimine ilişkin görevini bu bakanlığa bağlı olan Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü yapmaktadır. Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğünün su yönetimiyle ilgili olan görevleri 1 sayılı “Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi”nde; yeraltı ve yerüstü sularını korumak ve kirleticilerin önlenmesi için gerekli usul ve esasların tespit edilerek uygulamasını gerçekleştirmek, ivedi müdahale planlamalarını yapmak ve yaptırmak, çevreyi korumak amacıyla uygun teknolojilerin belirlenmesi ve bu amaçla kurulacak tesislerin özelliklerinin tespitinin sağlanması ve bu yönde gerekli tedbirlerin alınması ve aldırılmasını sağlamak şeklinde belirtilmiştir (10/07/2018 Tarihli ve 1 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, Resmî Gazete Sayısı: 304704).

Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğünün su yönetimine ilişkin görevinin belirtildiği üzere yeraltı ve yer üstü sularını kirliliğe karşı korumak ve acil durumlarda gerekli önlemleri almak olduğu söylenebilir. Burada asıl görevin koruyuculuk rolü oynamak olduğu görülmektedir. Ayrıca Çevre ve Şehircilik Bakanlığına bağlı olan Çevresel Etki Değerlendirmesi, İzin ve Denetim Genel Müdürlüğü’nün de 10 Temmuz 2018 tarihinde 30474 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan “Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi”nde su yönetimine ilişkin olan görevi; yeraltı ve yer üstü suları, deniz ve toprak için tehdit unsuru olan faaliyetleri belirleyip bu faaliyetlerin denetimini yapmak ve elzem olan hâllerde bu faaliyetleri durdurmak şeklinde belirtilmiştir (10/07/2018 Tarihli ve 1 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, Resmî Gazete Sayısı: 304704).

Sonuç olarak Çevre ve Şehircilik Bakanlığı hem yeraltı suları hem de yer üstü suları açısından ortaya çıkan olumsuz etkilere karşı koruyucu rol oynayarak su yönetimine katkıda bulunmaktadır.

4.2. Türkiye’de Yeraltı Su Hukuku’nun Genel Görünümü

Türkiye’de yeraltı suyu hukukunun anayasal dayanağını Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası oluşturmaktadır. Yeraltı suları ile ilgili ifadelerin yer aldığı birçok kanun olmasına rağmen bu kanunlar içerisinde yeraltı suları ile ilgili düzenleme yapan temel kanun ise, 167 sayılı “Yeraltı Suları Hakkında Kanun”dur.

4.2.1. Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası

Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası’nda su ile ilgi olarak doğrudan hüküm bulunmamaktadır. Fakat 168. Madde’de doğrudan olmasa da dolaylı olarak suyla ilişkilendirilebilecek hüküm bulunmaktadır. Bu madde, suyun çıkarılıp kullanılmasına kadar olan bütün süreçlerle ilgili yapılan ya da yapılacak olan kanuni düzenlemelerin anayasal dayanağını oluşturması bakımından önemlidir.

1982 Anayasası’nın 168. Maddesi’nde, doğal kaynakların devletin egemenliği ve tasarrufu altında bulunduğu ve bu kaynakların aranma ve işletilme hakkının devlete ait olduğu belirtilmiştir. Ayrıca devletin bu hakkını gerçek ve tüzel kişilere belli bir süreliğine devredebileceği belirtilen diğer bir husustur (Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası, Resmî Gazete Sayısı: 17863). Bu hükümden de anlaşılacağı üzere su kaynakları devletin hüküm ve tasarrufu altında bulunmaktadır. Su kaynaklarının aranmasından işletilmesine kadar olan bütün süreçler devletin tasarrufu altında bulunduğundan dolayı bu doğrultuda mevzuat çalışmaları yapılmaktadır.

4.2.2. 28/04/1926 Tarihli ve 831 Sayılı Sular Hakkında Kanun

1926 yılında yayımlanan 831 sayılı “Sular Hakkında Kanun” su ile ilgili çıkarılan ilk kanun olma özelliğine sahiptir. Bu kanun çok az bir değişikliğe uğrayarak günümüze kadar gelmiştir. Bu kanunun güncel olmamasından dolayı yeni bir su kanunu çıkarılması kaçınılmaz bir ihtiyaç

olmuştur. Bu doğrultuda Su Yönetimi Genel Müdürlüğü tarafından Su Kanunu Tasarısı Taslağı hazırlanıp kamuoyuna sunulmuş fakat bu tasarı yasalaşmamıştır.

Sular Hakkında Kanun’a göre, kent, kasaba ve köylerde ihtiyaç duyulan suların temin edilmesi ve yönetilmesi belediye teşkilatı bulunan yerlerde belediyelere, bulunmayan yerlerde ise Köy Kanunu gereğince ihtiyar meclisine bırakılmıştır. Bir beldenin ortak ihtiyaçlarına özel suların kaynağı belediye sınırlarında olmasa bile su yolunun ve kaynağının bakım, onarım, temizlik ve suyun sağlık şartlarına uygun olmasının sağlanması işleri belediyeye aittir. Bir köyün ortak ihtiyaçlarına özel suların kaynağı ise köy sınırları dışındaysa su yolunun ve kaynağının bakım, onarım, temizlik ve suyun sağlık şartlarına uygun olmasının sağlanması işlerini köy ihtiyar meclisi yapmakla mükelleftir. İçme suyu kaynağına zarar verip sağlık şartlarını bozacak biçimde tarla açmak, hayvan bırakıp sulama yapmak belediye ve ihtiyar meclisi tarafından yasaklanabilir (28/04/1926 Tarihli ve 831 Sayılı Sular Hakkında Kanun, Resmî Gazete Sayısı: 368).

Görüldüğü üzere Sular Hakkında Kanun’da su konusunda fazla ayrıntıya girmeden düzenlemeler yapılmıştır. Sular ile ilgili önemli hususlara değinilmemiş, birçok konu eksik bırakılmıştır. Özellikle yeraltı suyu ile ilgili konulara yer verilmemiştir. İsminden de anlaşılacağı üzere sular hakkında genel hususları içerisinde barındırması gereken bu kanununun ilerleyen yıllarda güncellenmesi büyük önem arz etmektedir.

4.2.3. 16/12/1960 Tarihli ve 167 Sayılı Yeraltı Suları Hakkında Kanun

1960 yılında yayımlanan 167 sayılı “Yeraltı Suları Hakkında Kanun”, yeraltı sularını kanuni olarak düzenleyen en temel kanun olma niteliğine sahiptir. Bu kanunda yeraltı sularının mülkiyetinin kime ait olduğundan, yeraltı sularının tespit edilip kuyu açılmasına kadar birçok konuda düzenlemelere yer verilmiştir. Kanun maddelerinin bazılarında farklı yıllarda değişikliklere gidilmiştir. Son olarak 2018 yılı itibarıyla Cumhurbaşkanlığı sisteminin gelmesiyle birlikte bazı maddelerde değişiklikler yapılmıştır.

167 sayılı “Yeraltı Suları Hakkında Kanun”da yeraltı sularının devletin tasarrufu altında olduğu ve bu suların araştırılıp incelenmesinden, kullanılıp muhafaza edilmesine kadar olan tüm aşamalarında bu kanuna tabi olduğu belirtilmiştir. Öte yandan bu kanunda ifade edilen yeraltı suyu kavramından kasıt, yeraltında sabit ve hareketli biçimde bulunan tüm sulardır. Yeraltı suyu alanları, DSİ Genel Müdürlüğü’nün teklifiyle, ilgili bakanlık tarafından kabul edilip duyurulur. İlan edilmiş olan yeraltı suyu bölgelerinde belge alınarak kuyu açılabilmesi için, kuyunun sayısı ve derinliği gibi nitelikleri DSİ Genel Müdürlüğü tarafından tespit edilmektedir (16/12/1960 Tarihli ve 167 Sayılı Yeraltı Suları Hakkında Kanun, Resmî Gazete Sayısı: 10688).

Eğer ilan edilmiş olan yeraltı suyu alanları dışında arama yapılacak ve kullanım sağlanacaksa, arazi sahibi kendine ait olan arazide yeraltı suyu arama yapma ve suyu bulduktan sonra kendi yararlı gereksinimlerine yetecek olan miktarını kullanma yetkisine sahiptir. Fakat bazı hâllerde belge alınması gerekmektedir. DSİ Genel Müdürlüğünden alınması gereken belgenin mecburi olduğu durumlar şunlardır: DSİ Genel Müdürlüğü’nün tespitiyle ve ilgili bakanlığın onaylamasıyla ilan edilen derinliği geçen her çeşit oyuk, sondaj ve kuyu (el ile açılan kuyular hariç) ve su sağlamak amacıyla oluşturulan yatay ve eğik her çeşit galeri ve tüneller (16/12/1960 Tarihli ve 167 Sayılı Yeraltı Suları Hakkında Kanun, Resmî Gazete Sayısı: 10688).

4.2.4. 09/08/1983 Tarihli ve 2872 Sayılı Çevre Kanunu

1983 yılında yayımlanan 2872 sayılı “Çevre Kanunu”nda, 2006 yılında kabul edilen 5491 sayılı “Çevre Kanunu’nda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun” ile önemli değişiklikler yapılmıştır. 2006 yılında yapılan önemli değişikliklerden sonra, son olarak 2018’de yürürlüğe giren bazı düzenlemeler ile Çevre Kanunu son hâlini almıştır.

Çevre Kanunu’nun amacı 1. maddede, çevrenin hem sürdürülebilir çevre prensipleri hem de sürdürülebilir kalkınma prensiplerine göre muhafaza edilmesini sağlamak şeklinde belirtilmiştir. Çevreyi korumanın yanında çevreyi iyi duruma getirmek ve çevre kirliliğini önlemek gibi genel prensipler yine bu kanunda belirtilmiştir.

Çevre Kanunu’nda suya ilişkin hükümler aşağıdaki gibi özetlenebilir (09/08/1983 Tarihli ve 2872 Sayılı Çevre Kanunu, Resmî Gazete Sayısı: 18132):

- Ülkemizin deniz, yeraltı ve yerüstü su kaynakları ile su ürünlerinin üretim alanlarının kullanılması aşamasında, bu alanların muhafazasının sağlanarak kirlenmelere karşı da korunması esas nitelik taşımaktadır.
- İçme ve kullanım suyu koruma sahalarına, kaynağın bulunduğu yere ve bu kaynağı beslemekte olan yeraltı ve yerüstü sularına, sulama ve drenaj yollarına atık dökenlere idari para cezası uygulanır.

Çevre Kanunu'nda çevrenin korunup iyileştirilerek kirliliğinin önlenmesi için hükümler bulunmaktadır. Çevrenin bir alt başlığı olma niteliği taşıyan yeraltı sularıyla ilgili olarak da Çevre Kanunu'nda bazı hükümler bulunduğu görülmektedir. Çevre Kanunu, hem yeraltı sularının korunarak kirliliğinin önlenmesi üzerine hükümler içermesi bakımından hem de yeraltı sularının kirlenmesine sebep olanlara idari para cezası uygulanacağına dair hükümler içermesi bakımından önemli bir yere sahiptir.

4.2.5. 09/05/1985 Tarihli ve 3202 Sayılı Köye Yönelik Hizmetler Hakkında Kanun

1985 yılında yayımlanan 3202 sayılı “Köye Yönelik Hizmetler Hakkında Kanun”da kanunun amacının; köye ve bağlı yerleşim birimlerine yapılacak hizmetleri ve bu yapılacak hizmetlerin uygulanması ile ilgili konuları düzenlemek olduğu belirtilmiştir. Köye yönelik hizmetler arasında suyla ilişkisi olan hizmetler kanunda özet olarak şu şekilde belirtilmiştir: Kalkınma plan ve programlarına uygun olacak şekilde su kaynaklarının verimli kullanılmasını, muhafaza edilerek geliştirilmesini sağlamak. Kısaca köy ve köye bağlı olan yerleşim yerlerine götürülecek olan su hizmetleri ile ilgisi bulunan konularda gerekli bütün esasları belirleyip yürütmek, köye yönelik su hizmetleri olarak ifade edilmiştir. Ayrıca bu kanunda köy ve köye bağlı yerleşim yerleri ile askeri garnizonlara içme ve kullanma suyu sağlama maksadıyla açılacak olan sondajların, 167 sayılı “Yeraltı Suları Hakkında Kanun” hükümlerine bağlı olmadığı belirtilmiştir (09/05/1985 Tarihli ve 3202 Sayılı Köye Yönelik Hizmetler Hakkında Kanun, Resmî Gazete Sayısı: 18761).

4.2.6. 22/11/2001 Tarihli ve 4721 Sayılı Türk Medeni Kanunu

2001 yılında yayımlanan 4721 sayılı “Türk Medeni Kanunu” 756. maddesine göre (22/11/2001 Tarihli ve 4721 Sayılı Türk Medeni Kanunu, Resmî Gazete Sayısı: 24607);

“Kaynaklar, arazinin bütünleyici parçası olup, bunların mülkiyeti ancak kaynakları arazinin mülkiyeti ile birlikte kazanılabilir. Başkasının arazisinde bulunan kaynaklar üzerindeki hak, bir irtifak hakkı olarak tapu kütüğüne tescil ile kurulur. Yeraltı suları, kamu yararına ait sularındadır. Arza malik olmak, onun altındaki yeraltı sularına da malik olmak sonucunu doğurmaz. Arazi maliklerinin yeraltı sularından yararlanma biçimi ve ölçüsüne ilişkin özel kanun hükümleri saklıdır.”

Türk Medeni Kanunu'na göre, yeraltı suları toplumun faydası için olan sulardır. Bir kişi herhangi bir yerin sahibi de olsa, o yerin altında bulunan yeraltı suyunun sahibi olamaz. Çünkü yeraltı suları kamu yararındadır. Bu suların faydalanmak için de bu sulara özel olarak çıkarılan kanunlara göre davranılabilir. Türk hukuk sisteminde de yeraltı sularından faydalanmanın şekil ve ölçüsü bu sular için özel olarak yayımlanmış olan, “Yeraltı Suları Hakkında Kanun”da belirtilmiştir. Yeraltı sularıyla ilgili araştırma yapılması, bu suların kullanılması, muhafaza edilmesi ve tapu kütüğüne kayıt düşülmesi ancak bu kanun hükümlerine göre yapılabilir.

4.2.7. 26/09/2004 Tarihli ve 5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu

2004 yılında yayımlanan 5237 sayılı “Türk Ceza Kanunu”nun çevreye ilişkin olan amacını, çevreyi koruyarak çevreye karşı suç işlenmesini önlemek olarak özetlenebilir. Türk Ceza Kanunu'nda bu doğrultuda çevreye karşı işlenen suçlar ve bu suçlara verilmesi gereken cezalar belirlenmiştir. Burada asıl olan şey çevrenin korunmasıdır. Yeraltı sularının yönetimi aşamasında; bu kanun ile çevrenin koruma altına alınarak çevreye karşı suç işlenmesinin önlenmeye çalışılması, yeraltı suyu yönetiminde önemli bir konudur.

Türk Ceza Kanunu'nda çevreyle ilgili olan düzenlemeler şu şekildedir (26/09/2004 Tarihli ve 5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu, Resmî Gazete Sayısı: 25611):

- Atık veya artık maddeleri toprak, su ve havaya kasıtlı olarak veren kişi altı aydan iki yıla kadar hapis cezasına çarptırılır. Atık veya artık maddelerin toprak, su ve havada kalıcılık göstermesi durumunda verilecek ceza iki katına katar arttırılır. Eğer atık veya artıklarla işlenen fiiller insanlar, hayvanlar ve bitkiler üzerinde çok büyük etkiler yaratırsa beş yıldan az olmayan hapis cezasına veya bin güne kadar adli para cezasına karar verilir. Tüzel kişiler hakkında ise işlediği fiile göre güvenlik tedbiri uygulanır.
- Atık veya artıkların toprak, su ve havaya verilmesine taksirle sebep olan şahıs, adli para cezasına çarptırılır. Eğer atık veya artıklar toprakta, suda ve havada kalıcı etki bırakırsa, iki aydan bir yıla kadar hapis cezası hükmü verilir. Atık veya artıklarla taksirle işlenen fiiller insanlar, hayvanlar ve bitkiler üzerinde çok büyük etkiler yaratırsa, kişiye bir yıldan beş yıla kadar hapis cezası verilir.

Türk Ceza Kanunu’nda çevreye karşı işlenen suçlar; çevrenin kasten kirlenmesi ve çevrenin taksirle kirlenmesi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu ayırmada, çevreye karşı işlenen suçlarda kasten suç işleyenlere ve taksirli suç işleyenlere verilen cezaların farklılık gösterdiği görülmektedir. Ayrıca tüzel kişilerin de çevreye karşı işledikleri suçlarda güvenlik tedbirine başvurulacağı belirtilmiştir. Türk Ceza Kanunu’nda belirtilen sulara karşı işlenen suçlar, atık veya artıklar aracılığıyla suların zarara uğratılması şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

4.2.8. 20/07/1961 Tarihli Yeraltı Suları Tüzüğü

Yeraltı Suları Hakkında Kanun’un uygulanmasını göstermek için 1961 yılında yayımlanan “Yeraltı Suları Tüzüğü”, yeraltı suları ile ilgili olan tüm süreçlerde Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü’nün görev ve yetkilerini belirlemiştir. Tüzüğe göre (20/07/1961 Tarihli Yeraltı Suları Tüzüğü, Resmî Gazete Sayısı: 10875);

- Yeraltı suyu işletme sahaları, DSİ Genel Müdürlüğü tarafından tespit edildikten sonra DSİ aracılığıyla ilan edilir,
- El ile açılan kuyular ve DSİ tarafından derinliği tespit edilen kuyuların derinliğinden daha az derinlikte olan kuyular haricinde, su sağlamak amacıyla açılacak her türlü kuyu, tünel ve galeriler için arama, kullanma, ıslah ve tadil belgesi alınması zorunludur,
- Yeraltı suyu arama, kullanma, ıslah ve tadil belgeleri için yapılan müracaatlar, DSİ teşkilatı tarafından incelenerek, müracaattan itibaren bir ay içinde cevaplandırılır.

Kısaca belirtmek gerekirse Yeraltı Suları Tüzüğü’nde de görüldüğü üzere ülkemizde yeraltı sularıyla ilgili her türlü işlemin yapılması Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü ve teşkilatlanmalarına aittir.

4.2.9. 23/06/1972 Tarihli DSİ Yeraltı Suları Teknik Yönetmeliği

167 sayılı “Yeraltı Suları Hakkında Kanun”un ilgili maddeleri uyarınca, “Yeraltı Suları Tüzüğü”nde belirtilen yeraltı suyu arama, kullanma, tadil ve ıslah belgeleri almak için yapılan işlemlerin tümü “DSİ Yeraltı Suları Teknik Yönetmeliği”nde belirtildiği gibi yapılır. Ayrıca yeraltı suyu için yapılacak etüt, kuyu açılması ve diğer bütün teknik işler bu yönetmeliğe göre yapılmaktadır. Aynı zamanda yeraltı suyu işletmesinde de bu yönetmelikte belirtilen konulara riayet edilmesi zorunludur (23/06/1972 Tarihli DSİ Yeraltı Suları Teknik Yönetmeliği, Resmî Gazete Sayısı: 14224).

4.2.10. 31/12/2004 Tarihli Su Kirliliği Kontrolü Yönetmeliği

2004 yılında yayımlanan “Su Kirliliği Kontrolü Yönetmeliği”nin amacı, ülkemizin yeraltı ve yerüstü su kaynaklarının korunup en iyi şekilde kullanımının sağlanması ve su kirliliğinin sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda önlenmesi için gerekli olan hukuki ve teknik temellerinin belirlenmesidir. Bu yönetmelik 2872 sayılı Çevre Kanunu ve 4856 sayılı Çevre ve Orman Bakanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun’un hükümlerine göre hazırlanmıştır. Bu yönetmelikte, suların korunması ile ilgili esaslar belirlenmiş, yeraltı sularıyla ilgili kirlenme yasakları belirlenerek düzenlenmiş ve atık sularla ilgili olan çeşitli konularda düzenlemeler yapılmıştır (31/12/2004 Tarihli Su Kirliliği Kontrolü Yönetmeliği, Resmî Gazete Sayısı: 25687).

4.2.11. 07/04/2012 Tarihli Yeraltı Sularının Kirlenmeye ve Bozulmaya Karşı Korunması Hakkında Yönetmelik

İyi durumda bulunan yeraltı sularının var olan durumunun muhafaza edilmesini sağlamak, yeraltı sularının pislenmesinin ve bozulmasının önüne geçmek ve yeraltı sularının iyi duruma getirilmesi için gerekli olan temel nitelikleri belirlemek maksadıyla “Yeraltı Sularının Kirlenmeye ve Bozulmaya Karşı Korunması Hakkında Yönetmelik” hazırlanmıştır. Bu yönetmeliğin uygulanmasını tespit etmek ve uygulamasını sağlamak maksadıyla yeraltı suyunun kalite yönünden muhafaza edilmesi için denetim yapma yetkisi Çevre ve Şehircilik Bakanlığı’na, miktar konusunda denetim yapma yetkisi de DSİ’ye verilmiştir (07/04/2012 Tarihli Yeraltı Sularının Kirlenmeye ve Bozulmaya Karşı Korunması Hakkında Yönetmelik, Resmî Gazete Sayısı: 28257).

4.2.12. 12/10/2013 Tarihli Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü Yeraltı Suyu Ölçüm Sistemleri Yönetmeliği

167 sayılı “Yeraltı Suları Hakkında Kanun”a göre hazırlanan “Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü Yeraltı Suyu Ölçüm Sistemleri Yönetmeliği” kullanma belgesi alınarak yeraltı suyu çekmek için açılan kuyu vb. yerlerden çekilecek su miktarını denetim altında tutacak ölçüm sistemleri ile ilgili bütün durumların göz önünde bulundurulmasını düzenlemek ve yeraltı suyunun kullanım amacı, niceliği, havza sınırı ve diğer konuların yöntem ve temel niteliklerini belirlemek maksadıyla hazırlanmıştır (12/10/2013 Tarihli Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü Yeraltı Suyu Ölçüm Sistemleri Yönetmeliği, Resmî Gazete Sayısı: 28793).

4.2.13. 11/02/2014 Tarihli Yüzeysel Sular ve Yeraltı Sularının İzlenmesine Dair Yönetmelik

Türkiye’de bütün yüzeysel suların ve yeraltı sularının nicelik, nitelik ve hidromorfolojik durumlarının ortaya koyulması, suların izlenmesi ve izlemede rol alan kurum ve kuruluşların eşgüdümünün sağlanmasına yönelik yol ve yöntemleri belirlemek “Yüzeysel Sular ve Yeraltı Sularının İzlenmesine Dair Yönetmelik”in amaçlarıdır. Yönetmelikte, ilgili kurum ve kuruluşların görüşlerinin alınıp DSİ tarafından oluşturulan Yeraltı Suyu İzleme Ağı kurulacağı da belirtilmiştir. Ayrıca yeraltı sularının kalite ve niceliğinin belirlenmesi genel amaçlı izleme, risk altında bulunan yeraltı sularının izlenmesi operasyonel izleme ve yeraltı sularının nicelik bakımından ve kimyasal durumlarının değerlendirilmesine katkıda bulunulması için izlenmesi miktar bakımından izlenme olarak bu yönetmelikte ifade edilmiştir (11/02/2014 Tarihli Yüzeysel Sular ve Yeraltı Sularının İzlenmesine Dair Yönetmelik, Resmî Gazete Sayısı: 28910).

Sonuç ve Öneriler

Türkiye’de yıllık kullanılabilir yüzey suyu 94 milyar m³ ve yıllık kullanılabilir yeraltı suyu miktarı da 18 milyar m³tür. Ülkemizde 2020 itibarıyla kişi başına yıllık 1346 m³ kullanılabilir su miktarı düşmektedir. Su varlığına göre sınıflandırma yapıldığında Türkiye’nin su azlığı çeken ülke konumunda olduğu söylenebilir (DSİ, 2020). Dolayısıyla ilerleyen yıllarda su fakiri olan ülkeler sınıfında yer almamak için, güçlü su yönetimi politikaları izlenmesi gerekmektedir.

Türkiye’de yeraltı sularıyla ilgili kurumsal yapılanmaya bakıldığında, ulusal su yönetiminden sorumlu olan bakanlığın Tarım ve Orman Bakanlığı olduğu görülmektedir. Tarım ve Orman Bakanlığının merkez birimi olan Su Yönetimi Genel Müdürlüğü ile yine bakanlığa bağlı kuruluşlardan olan Türkiye Su Enstitüsü ve DSİ Genel Müdürlüğü su ile ilgili yaptıkları çalışmalarla Tarım ve Orman Bakanlığının üstlenmiş olduğu ulusal su yönetimini koordine etme görevinde bakanlığa yardımcı olmaktadır. Bu kuruluşlardan olan DSİ Genel Müdürlüğü, su kaynaklarının yönetiminden sorumlu olan kuruluştur. Yeraltı sularının, aranması ve kullanılması için gerekli olan belgeleri verme yetkisi DSİ Genel Müdürlüğüne verilmiştir. Ayrıca DSİ Genel Müdürlüğü, yeraltı sularını kalite yönünden izlemekle ve yeraltı suları kirliliği hakkında ilgili bakanlığa bilgi vermekle görevlendirilmiştir.

Türkiye’de yeraltı suları ile ilgili yasal mevzuata bakıldığında, su ile ilgili yapılan düzenlemelerin temelini 1982 Anayasası’nın çevre ile ilgili olan 168. maddesi oluşturmaktadır. 1960 yılında yayımlanan ve bazı maddelerinde değişiklikler yapılarak günümüze kadar gelen 167 sayılı “Yeraltı Suları Hakkında Kanun” ise yeraltı sularının yönetimi ile ilgili olan tüm konuların temelini oluşturmaktadır. Türk Medeni Kanunu ile yeraltı sularının kamu yararına kullanılabilmesi ifade

edilirken Türk Ceza Kanunu’nda su kirliliğine neden olanların hapis veya adli para cezası ile cezalandırılacağı belirtilmiştir. Çevre Kanunu’nda ise yeraltı sularını kirletenlerin idari para cezası ile cezalandırılacağı belirtilmektedir. 831 sayılı “Sular Hakkında Kanun”da yeraltı sularıyla ilgili bir ifadenin bulunmaması ise su mevzuatındaki eksikliği ortaya koymaktadır. 2012 yılında yayımlanan “Yeraltı Sularının Kirlenmeye ve Bozulmaya Karşı Korunması Hakkında Yönetmelik” ise son yıllarda yeraltı sularının kalitesinin korumak amacıyla atılan önemli bir adım olmuştur.

Sonuç olarak; Türkiye’deki yeraltı sularıyla ilgili doğrudan ya da dolaylı düzenleme yapan kanunlarda temel olarak yeraltı sularının nitelik ve nicelik yönünden korunması amaçlanmaktadır. Fakat burada dikkat edilmesi gereken nokta yapılan mevzuatların uygulanması noktasında bu konuda yetkili olan kurum ve kuruluşların gerekli adımları atmasıdır. Türkiye’de yeraltı sularının daha etkin yönetimi anlamında şu öneriler ileri sürülebilir:

- Ulusal su yönetiminde söz sahibi olan kurum ve kuruluşlar arasındaki iş birliği ve koordinasyon geliştirilebilir.
- 1960 yılında yayımlanan 167 sayılı “Yeraltı Suları Hakkında Kanun” çağın ihtiyaçlarına uygun olarak yeniden güncellenebilir.
- Sularla ilgili olan kanunlar, tek su kanunu olacak şekilde düzenlenebilir.
- Yeraltı sularının kirliliğinin önlenmesi ve halk arasında farkındalık oluşturulması için televizyonlarda ve sosyal medyada kamu spotları yayınlanabilir.
- Tarımda kullanılan sulama yöntemleri daha modern hâle getirilerek su tasarrufu sağlanabilir.
- Tarımda kullanılacak su altyapı hizmetleri geliştirilebilir ve çiftçiler bu yönde bilinçlendirilebilir.
- Yeraltı suyu yönetiminde merkezden karar alırken bölgelerin kendilerine özgü özelliklerinin dikkate alınması faydalı olabilir.
- 1926 yılında çıkarılan 831 sayılı “Sular Hakkında Kanun” yerine güncel bir yasa çıkarılabilir.

Kaynakça

- Ayman Güler, B., Baran, E.A., Boztaş, N., Karabıyık, T., Kartal, F., Mutlu, G., Örgü, A., Sayın, D. ve Tulumtaş, S. (1999). “Hukuksal ve Kurumsal Yapı”, *Su Hizmetleri Yönetimi-Genel Yapı*, (Editör: Birgül Ayman Güler). Ankara: TODAİE, s.35-84.
- Bilen, Ö. (2009). *Türkiye’nin Su Gündemi, Su Yönetimi ve AB Su Politikaları*. Ankara: DSİ İdari ve Mali İşler Dairesi Başkanlığı Basım ve Foto-Film Şube Müdürlüğü.
- Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (DSİ). (2019). <http://www.dsi.gov.tr/kurumsal-yapi/hakimizda>, (Erişim Tarihi: 16.03.2019).
- Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (DSİ). (2020). “Toprak Su Kaynakları”, <http://www.dsi.gov.tr/toprak-ve-su-kaynaklari>, (Erişim Tarihi: 18.10.2020).
- Esenyel, Ö. (2001). *Türkiye’nin Su Potansiyeli ve Potansiyelin Kullanılması*. İstanbul: Harp Akademileri Basımevi.
- European Union (EUROPA). (2018). “Groundwater”, <http://ec.europa.eu/environment/water/water-framework/groundwater/resource.htm>, (Erişim Tarihi: 10.12.2018).
- Evsahibioglu, A.N., Aküzüm, T. ve Çakmak, B. (2010). “Su Yönetimi, Su Kullanım Stratejileri ve Sınırtaşan Sular”, *Türkiye Ziraat Mühendisliği VII. Teknik Kongresi Bildiriler Kitabı-1*. Ankara. 11-15 Ocak, s.119-134.
- Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). (2008). “Country Profile- Turkey”, http://www.fao.org/nr/water/aquastat/countries_regions/Profile_segments/TUR-WU_eng.stm, (Erişim Tarihi: 18.02.2019).
- Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). (2019). “Water Management”, <http://www.fao.org/land-water/water/water-management/en/>, (Erişim Tarihi: 13.01.2019).

- Geological Survey Ireland. (2019). "Groundwater Pollution". <https://www.gsi.ie/en-ie/geoscience-topics/environmental-health/Pages/Groundwater-pollution.aspx>. (Erişim Tarihi: 11.01.2019).
- Günhan, Ö. (2014). *Yeraltı Sularının Kalitesinin Değerlendirilmesi Açısından Uygun Bir Metodoloji Araştırması*. Orman ve Su İşleri Bakanlığı Su Yönetimi Genel Müdürlüğü. Uzmanlık Tezi. Ankara.
- Harmancıoğlu, N. B., Gül, A. ve Fıstıkoğlu, O. (2002). "Entegre Su Kaynakları Yönetimi". TMMOB İnşaat Mühendisleri Odası Türkiye Mühendislik Haberleri. https://www.imo.org.tr/resimler/dosya_ekler/8a77e4747d24e0c_ek.pdf?dergi=174, (Erişim Tarihi: 09.04.2021).
- International Groundwater Resources Assessment Centre (IGRAC). (2018). "What is Groundwater?" <https://www.un-igrac.org/what-groundwater>. (Erişim Tarihi: 11.12.2018).
- Kodal, S., Türkeş, M., Benli, B., Çapar, G. ve Coşkun Dilcan, Ç. (2015). "Entegre Su Yönetimi ve İklim Değişikliğine Adaptasyon". *Türkiye Ziraat Mühendisliği VIII. Teknik Kongresi Bildiriler Kitabı-1*. Ankara. 12-16 Ocak 2015, s. 161-183.
- Koluman, A., Erol, M. S., Şen A., Şüküroğlu M., Baycaun, S., Ekrem N.H., Kaya, İ. ve Ökmen, M. (2002). "Dünya'da Su Sorununa Genel Bir Bakış", *Dünya'da Su Sorunları ve Stratejileri*, (Editör: Aziz Koluman). Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları. s. 5-36.
- Muluk, Ç.B., Kurt, B., Turak, A., Türker, A., Çalışkan, M.A., Balkız, Ö., Gümrükçü, S., Sarıgül, G. ve Zeydanlı, U. (2013). "Türkiye'de Suyun Durumu ve Su Yönetimi'nde Yeni Yaklaşımlar: Çevresel Perspektif". <http://www.skdturkiye.org/files/yayin/Turkiyede-Suyun-Durumu-ve-Su-Yonetiminde-Yeni-Yaklasimler-Raporu.pdf>. (Erişim Tarihi: 07.08.2018).
- NASA. (2021). "Turkey Experiences Intense Drought". <https://earthobservatory.nasa.gov/images/147811/turkey-experiences-intense-drought>. (Erişim Tarihi: 20.01.2021).
- Orman ve Su İşleri Bakanlığı. (2015). "Çölleşme/Arazi Bozulumu ve Kuraklıkla Mücadele Terimler Sözlüğü". <https://www.tarimorman.gov.tr/CEM/Belgeler/collesme%20belgeleri%20arsiv/Sayfa02/CollesmeSozluk.pdf>. (Erişim Tarihi: 08.04.2021).
- Sargın, A. H. (2010). "Yeraltı Suları". <https://cdn.nys.tarimorman.gov.tr/api/File/GetFile/425/KonuIcerik/767/1115/DosyaGaleri/yeraltisulari-kitabi.pdf> (Erişim Tarihi: 08.07.2018).
- Su TEMA. (2019). <https://sutema.org/kirilgan-dongu/tarimda-kullanilan-su.10.aspx> (Erişim Tarihi: 04.05.2019).
- SUEN. (2019). <https://www.suen.gov.tr/Suen/page.aspx?pg=organizasyon>. (Erişim Tarihi: 05.05.2019).
- TMMOB İnşaat Mühendisleri Odası (TMMOB İMO). (2009). "Su Hakkı Raporu", http://www.imo.org.tr/resimler/dosya_ekler/03f0de3afe0fba3_ek.pdf?dergi=144, (Erişim Tarihi: 03.12.2019).
- Türk Dil Kurumu (TDK). (2010). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- UK Groundwater Forum. (2018). "Why is groundwater important?", <http://www.groundwateruk.org/Why-is-Groundwater-Important.aspx> (Erişim Tarihi: 09.09.2018).
- Uluatam, Ö. (1998). *Damlaya Damlaya Ortadoğu'nun Su Sorunu*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Ulurmak, A. (2014). *Türkiye’de Su Yönetimi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.
- Uyduranoğlu Öktem, A. ve Aksoy, A. (2014). Türkiye’nin Su Riskleri Raporu, http://awsassets.wwft.panda.org/downloads/turkiyenin_su_riskleri_raporu_web.pdf (Erişim Tarihi: 07.07.2018).
- Yıldız, D. (2013). “İklim Düzensizliği, Su Yönetimi ve Gıda Güvenliği İlişkisi”, Su Kaynaklarının Yönetimi Politikalar ve Sorunlar: Küreselden Yerele Panel Bildirileri, Nevşehir, 15 Mart 2013, s. 16-28.

Mevzuat

- Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası, Resmî Gazete Sayısı: 17863.
- 28/04/1926 Tarihli ve 831 Sayılı “Sular Hakkında Kanun”, Resmî Gazete Sayısı: 368.
- 16/12/1960 Tarihli ve 167 Sayılı “Yeraltı Suları Hakkında Kanun”, Resmî Gazete Sayısı: 10688.
- 20/07/1961 Tarihli Yeraltı Suları Tüzüğü, Resmî Gazete Sayısı: 10875.
- 23/06/1972 Tarihli DSİ Yeraltı Suları Teknik Yönetmeliği, Resmî Gazete Sayısı: 14224.
- 09/08/1983 Tarihli ve 2872 Sayılı “Çevre Kanunu”, Resmî Gazete Sayısı: 18132.
- 09/05/1985 Tarihli ve 3202 Sayılı “Köye Yönelik Hizmetler Hakkında Kanun”, Resmî Gazete Sayısı: 18761.
- 22/11/2001 Tarihli ve 4721 Sayılı “Türk Medeni Kanunu”, Resmî Gazete Sayısı: 24607.
- 26/09/2004 Tarihli ve 5237 Sayılı “Türk Ceza Kanunu”, Resmî Gazete Sayısı: 25611.
- 31/12/2004 Tarihli Su Kirliliği Kontrolü Yönetmeliği, Resmî Gazete Sayısı: 25687.
- 29/06/2011 Tarihli ve 645 Sayılı “Orman ve Su İşleri Bakanlığı’nın Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname”, Resmî Gazete Sayısı: 27984.
- 07/04/2012 Tarihli Yeraltı Sularının Kirlenmeye ve Bozulmaya Karşı Korunması Hakkında Yönetmelik, Resmî Gazete Sayısı: 28257.
- 12/10/2013 Tarihli Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü Yeraltı Suyu Ölçüm Sistemleri Yönetmeliği, Resmî Gazete Sayısı: 28793.
- 11/02/2014 Tarihli Yüzeysel Sular ve Yeraltı Sularının İzlenmesine Dair Yönetmelik, Resmî Gazete Sayısı: 28910.
- 10/07/2018 Tarihli ve 1 Sayılı “Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi”, Resmî Gazete Sayısı: 30474.
- 15/07/2018 Tarihli ve 4 Sayılı “Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar ile Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi”, Resmî Gazete Sayısı: 30479.

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

01/03/2021

Prof. Dr. Nadir ÇELİKÖZ
Yıldız Teknik Üniversitesi
Eğitim Fakültesi
Eğitim Bilimleri Bölümü
ncelikoz@gmail.com

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

29/06/2021

Mustafa GÜL
Doktora Öğrencisi
Yıldız Teknik Üniversitesi
mstfg124@gmail.com

AKADEMİK OLARAK BAŞARILI VE BAŞARISIZ ÖĞRENCİLERİN GENEL BAŞARI VE BAŞARISIZLIĞA YÖNELİK ALGILARI¹

Öz

Bu araştırmanın temel amacı akademik olarak başarılı ve başarısız öğrencilerin başarı ve başarısızlığa yönelik algılarını ortaya koymaktır. Araştırma fenomenoloji (olgubilim) desenine dayalı nitel bir çalışmadır. Araştırmanın çalışma grubu amaçlı örnekleme yöntemi olan ölçüt örnekleme yöntemi kullanılarak belirlenmiştir. Araştırmada odak grup görüşmesi tekniği kullanılmış, veriler yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla toplanmıştır. Araştırma sonucunda akademik başarıları yüksek olan grubun kendilerini hem akademik hem de hayat başarıları anlamında başarılı gördükleri ancak akademik başarı ile hayat başarılarını farklı olarak algıladıkları sonucuna ulaşılmıştır. Bu grubun başarılı olmak için; düzenli kitap okudukları, günlük tekrar yaptıkları ancak çalışma planı yapmadıkları tespit edilmiştir. Ayrıca öğrencilerin başarılarını öğretmen, okul ve ailenin olumlu etkilediği, teknolojinin ise hem olumlu hem olumsuz etkilediği gözlenmiştir. Akademik başarıları düşük olan grubun ise kendilerini akademik anlamda başarısız gördükleri ancak hayat başarıları konusunda başarılı gördükleri sonucuna ulaşılmıştır. Akademik başarısızlıklarında; planlı çalışmama, kitap okumamanın yanı sıra teknoloji ve ekran boyutunun önemli etkileri olduğu bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Başarı, Başarısızlık, Odak Grup Görüşmesi.

PERCEPTIONS OF ACADEMICALLY SUCCESSFUL AND FAILED STUDENTS ABOUT OVERALL SUCCESS AND FAILURE

Abstract

The main purpose of this study is to reveal the perceptions of academically successful and unsuccessful students towards success and failure. The study is a qualitative study based on phenomenology pattern. The study group of the study was determined using criterion sampling method which is purposive sampling method. In the research, focus group interview technique was used and the data were collected through a semi-structured interview form. As a result of the study, it is concluded that the group with high academic success considers themselves successful in terms of both academic and life success but perceives academic success and life success differently. In order to succeed; they read regularly, do daily repetitions but do not make a study plan. In addition, it is observed that teacher, school and family have a positive effect on students' achievement and technology has both positive and negative effect on students' achievement. On the other hand, it is concluded that the group with low academic success considers themselves as unsuccessful in terms of academic achievement, but finds themselves successful in life. In academic failures; not reading books, technology and peer aspect are found to have significant effects as well as being unplanned.

Keywords: Success, Failure, Focus Group Meeting.

¹ Bu araştırmanın bir bölümü 27-29 Haziran 2019 tarihinde İstanbul'da düzenlenen V. TURKCESS Uluslararası Eğitim ve Sosyal Bilimler Kongresi'nde sözlü bildiri olarak sunulmuştur

Giriş

Eğitim tarihinde uzun yıllar boyunca; Başarı ve başarısızlık kavramları nedir? Ne değildir? Sınırları var mıdır? Varsa bu sınırlar nedir? Ne değildir? Başarı ve başarısızlığı etkileyen faktörler nelerdir? gibi sorular hep tartışılmıştır. Bu bağlamda başarı ve başarısızlık kavramıyla ilgili çeşitli tanımlar yapılmıştır. TDK (2019) başarıyı “başarma işi, muvaffakiyet” olarak tanımlarken başarısızlığı ise “başarısız olma durumu, muvaffakiyetsizlik” olarak tanımlamıştır. Baltaş (1998: 27) başarıyı; kişiler için beklenen amaçların sistemli bir şekilde aşama aşama gerçekleşmesi olarak tanımlamıştır. Wallace (2009) ise bir öğrenci ya da bireyin hedeflediği bir duruma ulaşması ve bu durumunu performansla dönüştürebilmesi olarak tanımlamıştır. Yıldız’a (1999) göre başarı, bireyin yaşadığı ortama uyum sağlayabilmesi ve kendisi için belirlenmiş hedeflere ve ideal benliğine ulaşmak için göstermiş olduğu çabaların olumlu sonuçlanmasıdır. Kurtuldu (2010: 918) ise başarıyı, bireyin bir işi veya eylemi isteyerek yapabileceğine kendini inandırması ve planlı programlı çalışarak, çaba göstererek hedefe varması olarak tanımlamıştır. Sadıkoğlu (2002: 24) ise başarıyı, amaçlanan önemli bir işle ilgili istenilen sonuca ulaşılması durumu olarak, başarısızlığı ise, istenilen sonuçların elde edilememesi durumu olarak tanımlamıştır. Özetle başarı bireylerin, kendi yaşamları için önemli olduğunu düşündükleri ve gelecekte sahip olmak istedikleri nesne veya sosyal statü için, kendilerine yönelik belirledikleri amaçlar doğrultusunda, planlar yapmaları ve bu planları uygulamaya geçirmeleri, herhangi olumsuz bir durumda planlarını yeniden düzenleyip, yollarına devam ederek amaçlarına ulaşabilmeleri olarak tanımlanabilir (Seçer, 2013: 6). Başarı ve başarısızlığa ilişkin tanımların ortak noktasının “*hedeflere ulaşmak*” olduğu görülmektedir. Bu hedeflerin kapsam ve sınırları tarih boyunca felsefe, sosyoloji ve psikolojinin temel tartışma alanlarını oluşturmuştur. Başarının tanımları incelendiğinde başarının insanların yaşamlarını birçok alanda etkilediği de anlaşılmaktadır. İnsanların yaşamında bu kadar önemli etkiye sahip olan başarı ve başarısızlığı birçok açıdan ele almak oldukça önemlidir.

Başarı durumunu olumlu ve olumsuz etkileyen birçok etkenden söz edilebilir. Şeker (2013: 157) öğrenci başarılarını; ailenin ekonomik geliri, anne ve babanın mesleki ve eğitim durumu, teknoloji, öğrencinin planlı olma durumu, öğrencinin derse karşı ilgi ve istek durumu, farklı materyallerin kullanımı gibi faktörlerin etkilediğini belirtmiştir. Arıcı (2007: 152) ise öğrencilerin akademik başarılarını etkileyen faktörleri; toplumun ve çevrenin özellikleri, demografik özellikler, sağlık olanakları, ailesinin sosyoekonomik özellikleri, okul imkânları, okul yöneticilerinin ve öğretmenlerin yeterliliği, akran grubu, dersin çeşidi ve içeriği, öğrencinin kaygı durumu ve başarıya karşı motivasyonu, öğrencilerin televizyon izleme alışkanlığı olarak sıralamıştır. Başarı ve başarısızlık durumunu etkileyen etkenler üzerine yapılan birçok çalışmada bahsi geçen bu etkenlerin başarı ve başarısızlık durumlarını etkilediği doğrulanmaktadır (Altun Akbaba ve Çakan, 2008; Arıcı, 2007; Ceylan ve Berberoğlu, 2007; S. Koşar, D. Koşar ve Er, 2016; Kızıgın 2019; Mert, 2018; Okuyucu, 2017; Öztürk, 2018; Sağlam Tosun, 2016; Tunçkol, 2016; Ulutan, 2018; Valkyrie, 2015). Yukarıda belirtilen literatürdeki tanımlar ve tartışmalarda da görüldüğü üzere başarı kavramını uzmanların birçok alanda başarılı veya başarısız olmak şeklinde değerlendirmiş olmalarının yanı sıra özellikle akademik başarı üzerinde yoğunlaştıkları görülmektedir. Başarıyı etkileyen faktörler bazında araştırmalar incelendiğinde araştırmaların tamamına yakınının akademik başarıyı etkileyen faktörler üzerinde yoğunlaşıyor olması bu durumu kanıtlamaktadır. Öğrencilerin bu kavramlara nasıl yaklaştıklarını bilmek ise oldukça önemlidir. Çünkü öğrencilerin başarı ve başarısızlık kavramına yükledikleri anlam ve kendilerini bu kavramların neresinde konumlandıklarını bilmek öğrencilerin öz denetim süreçlerine önemli katkılar sağlayabilir. Bu bağlamda Karabanova ve Bukhalenka (2016: 7) öğrenciler üzerinde yaptıkları çalışmada öğrencilerde başarıya yönelik olumlu bir algıya sahip olmanın gençlerin geleceği planlama ve hayatı anlamlı hale getirme çabasını olumlu şekilde etkilediği belirlenmiştir.

Literatürde öğrencilerin başarılarına ilişkin öğretmenlerin (Bogale ve Shiber, 1996) bakış açısına yönelik çalışmalar olsa da öğrencilerin başarı algısına yönelik çalışmaların sınırlı olduğu ve bu çalışmaların ise lisans seviyesinde ya da lisans mezunları seviyesinde olduğu belirlenmiştir (Alfaifi, AbuZayyad-Nuseibeh, Awaida ve James, 2020; Taşkıran, 2017). Bu bağlamda Taşkıran (2017) Açık Öğretim Fakültesinde ikisi eğitime devam eden ve ikisi mezun durumunda olan 4 katılımcıyla başarı atıflarına yönelik çalışma yapmıştır. Araştırma sonucunda katılımcıların tamamı

akademik açıdan başarılı oldukları halde yalnız iki katılımcı kendilerini başarılı gördüklerini ifade etmişlerdir. Bir öğrenci kendisini kısmen başarılı görmüş ve bunu öğrendiklerini içselleştirememesine bağlamıştır. Bir katılımcı ise kendisini başarısız görmüştür ve başarısızlığını öğrendiklerini pekiştirememesine bağlamıştır. Katılımcıların başarıyı ise farklı şekillerde anlamlandırdıkları belirlenmiştir. Bu bağlamda bir katılımcının başarıyı kariyer odaklı hedeflerine ulaşmak, diğer bir katılımcının yeni bir şeyler öğrenmek, diğer bir katılımcının ise yüksek ortalama ile onur dereceli bir öğrenci olarak mezun olmuş olmak şeklinde anlamlandırdıkları belirlenmiştir. Ortaokul seviyesinde akademik açıdan başarılı ve başarısız öğrencilerin başarı ve başarısızlığı nasıl değerlendirdikleri, kendilerini bu anlamda nasıl tanımladıkları, kendi başarı veya başarısızlıklarını etkileyen faktörlerin neler olduğuna ilişkin görüşlerini belirleyen bir çalışmaya literatürde rastlanmadığı için bu durumu anlamak araştırmaya değer bulunmuştur. Bunun yanı sıra öğrencilerin başarı ve başarısızlığını etkileyen faktörleri bilmek eğitim politikalarının oluşturulma süreçlerine önemli katkılar sağlayabilir. Araştırma ortaokul çağındaki çocukların öğretim çalışmalarına rehberlik edebileceği gibi MEB'in program geliştirme çalışmalarına ve gelecekte yapılacak diğer araştırmalara veri kaynağı olabileceği düşünülmektedir. Bu bağlamda araştırmanın genel amacı akademik olarak başarılı ve başarısız öğrencilerin başarı ve başarısızlığa yönelik algılarını ortaya koymaktır. Bu genel amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır.

Akademik olarak başarılı ve başarısız öğrenciler;

1. Başarı ve başarısızlığı nasıl algılamaktadırlar?
2. Kendilerini bu kavramlar açısından nasıl konumlandırmaktadırlar?
3. Başarılı olmak için neleri nasıl yapmaktadırlar?
4. Hangi faktörlerin başarı ya da başarısızlıklarını nasıl etkilediğini düşünmektedirler?
5. Başarı ve başarısızlık durumlarından duygusal anlamda nasıl etkilenmektedirler?

1.Yöntem

1.1. Araştırmanın Modeli

Çalışma fenomenoloji (olgubilim) desenine dayalı nitel bir çalışmadır. Nitel araştırmalar, gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algı ve olayların doğal ortamlarında gerçekçi bütüncül ve çok yönlü bir bakış açısıyla anlaşılmasına olanak sağlayan araştırma yöntemleridir (Yıldırım ve Şimşek, 2013: 45). Bu çalışmada öğrencilerin başarı ve başarısızlık olgusuna ilişkin görüşleri, kendi deneyimlerine dayalı olarak ele alındığı ve bütüncül olarak derinlemesine incelendiği için bu desen tercih edilmiştir.

1.2. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu oluşturan öğrencilerin belirlenmesinde amaçlı örnekleme teknikleri içerisinde yer alan ölçüt örnekleme tekniği kullanılmıştır. Öğrencilerin üzerinde çalışılan olgular ile ilgili zengin bilgi ve deneyime sahip oldukları, ilgilenilen fenomeni doyurucu bir şekilde açıklayacakları, fenomen hakkında içgörü kazandırarak derinlemesine bilgi imkânı sağlayacakları düşünüldüğü için ölçüt örnekleme tekniği tercih edilmiştir (Patton, 2014: 104). Nitel araştırmalarda geçerlilik ve anlamlılığın gücü örneklem büyüklüğü yerine seçilen örneklemin fenomenoloji ile ilgili bilgi ve deneyim yüklü olma durumuna bağlıdır. Bu çerçevede araştırmanın çalışma grubunu Kahramanmaraş İlinde 1920 öğrenciye sahip olan ortaokulun 7. Sınıf öğrencileri içerisinde 2018-2019 Eğitim-Öğretim yılı ilk dönem not ortalamalarına göre en yüksek 7 ve en düşük 7 öğrencisi oluşturmaktadır.

Katılımcıların özellikleri Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların Özellikleri

Tema	Kategori	Kod	Frekans
Akademik yönden başarılı öğrenciler	Not ortalamaları	97-100	7
	Cinsiyet	K	4
		E	3
Akademik yönden başarısız öğrenciler	Not ortalamaları	47-52	7
	Cinsiyet	E	5

Tablo 1 incelendiğinde katılımcıların akademik yönden başarılı öğrenciler ve akademik yönden başarısız öğrenciler şeklinde iki gruptan oluştuğu görülmektedir. Akademik yönden başarılı öğrencilerin not ortalamalarının 97 ila 100 puan arasında olduğu, bu öğrencilerin 4 kız ve 3 erkek öğrenciden oluştuğu gözlenmektedir. Akademik yönden başarısız olan öğrencilerin ise not ortalamalarının 47 ila 52 arasında olduğu, bu öğrencilerin ise 5 erkek ve 2 kız öğrenciden oluştuğu gözlenmektedir.

Akademik yönden başarılı olan öğrencilerin özellikleri Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Akademik Yönden Başarılı Öğrencilerin Ailelerinin Özellikleri

Özellikler	Kategoriler	Frekans	
Ekonomik Durumu	Orta	4	
	Üst	2	
	Alt	1	
Eğitim Durumu	Anne	İlkokul	4
		Ortaokul	2
		Lise	1
	Baba	Lisans	0
		İlkokul	0
		Ortaokul	2
		Lise	2
		Lisans	3
Meslekler	Anne	Ev Hanımı	7
		Baba	İşçi
	Memur		2
	Emekli		1
	İmkanlar		Öğretmen
Ayrı çalışma odası var			6
Ayrı çalışma odası yok			1
Okul destekleme kursuna katılıyor			6
Okul destekleme kursuna katılmıyor			1
Okul dışında özel ders ya da kurs alıyor	2		
Okul dışında destek eğitimi almıyor	5		

Tablo 2 incelendiğinde akademik yönden başarılı öğrencilerin ailelerinin yarıdan fazlası (4/7) orta gelir seviyesine sahipken iki öğrenci ailesinin üst gelir grubuna bir öğrenci ailesinin ise alt gelir grubuna ait olduğu görülmektedir. Yine öğrenci velilerinin yarısı [(4/14 - ilkokul ve (3/14) - ortaokul] ilköğretim okulu mezunu iken yarısı da lise ve lisans mezunudur. Tablo 2 incelendiğinde bütün katılımcıların (7/7) annelerinin ev hanımı olduğu babaların ise bir kısmının (3/7) işçi bir kısmının (2/7) memur birer kişinin ise öğretmen ve emekli olduğu görülmektedir. Bu grupta yer alan katılımcıların tamamına yakınının (6/7) ayrı çalışma odası imkanına sahip olduğu sadece bir katılımcının ayrı çalışma odası olmadığı görülmektedir. Yine katılımcıların tamamına yakınının (6/7) okullarda gerçekleştirilen destekleme kurslarına katıldıkları sadece bir katılımcının destekleme kursuna katılmadığı görülmektedir. Katılımcıların büyük çoğunluğu (5/7) okul dışında destekleme eğitimi almadığını belirtirken sadece iki katılımcının okul dışında özel ders veya kurs imkanlarından faydalandığı görülmektedir.

Akademik yönden başarısız öğrencilerin ailelerinin özellikleri Tablo 3’de verilmiştir.

Tablo 3. Akademik Yönden Başarısız Öğrencilerin Ailelerinin Özellikleri

Tema		Kod	Frekans
Ekonomik Durumu		Alt	5
		Orta	2
		Üst	0
Eğitim Durumu	Anne	İlkokul	5
		Ortaokul	2
		Lise	0
	Baba	Lisans	0
		İlkokul	2
		Ortaokul	5
		Lise	0
		Lisans	0
Meslekler	Anne	Ev hanımı	7
	Baba	İşçi	5
		Memur	2
İmkanlar		Ayrı çalışma odam var	3
		Ayrı çalışma odam yok	4
		Okul destekleme kursuna katılıyorum	1
		Okuldestekleme kursuna katılmıyorum	6
		Okul dışında özel ders ya da kurs alıyorum	0
		Okul dışında destek eğitimi almıyorum	7

Tablo 3 incelendiğinde akademik yönden başarısız öğrencilerin ailelerinin tamamına yakını (5/7) alt gelir seviyesine sahipken iki öğrenci ailesinin orta ve üst gelir grubuna ait olduğu görülmektedir. Öğrenci velilerinin bir kısmı [(5/14) -ilkokul ve (7/14) -ortaokul] ilköğretim, bir kısmı (2/14) lise mezunu iken bir veli ise lisans mezunudur. Bütün katılımcıların (7/7) anneleri ev hanımı, babalarının büyük bir çoğunluğu (5/7) işçi, bir kısmı (2/7) ise memurdur. Öte yandan katılımcıların çoğunluğunun (4/7) ayrı bir çalışma odası bulunmamakta sadece bir kısmının (3/7) ayrı çalışma odası bulunmaktadır. Katılımcılardan sadece biri (1/7) okulda gerçekleştirilen destekleme kursuna katılırken hiçbirinin (7/7) okul dışında destekleme eğitimi almadığı görülmektedir.

1.3. Veri Toplama Araçları ve Verilerin Toplanması²

Görüşme yöntemi en az iki kişi arasında sözlü olarak gerçekleştirilen iletişim süreci olarak tanımlanabilir. Görüşme yöntemi ile bireylerin deneyimleri, tutumları, duyguları, düşünceleri anlaşılabilir (Büyüköztürk vd., 2018: 158; Yıldırım ve Şimşek, 2013: 147). Görüşme yönteminin, esneklik taşıması, yanıtı alabilme oranının yüksek olması, araştırmacının katılımcıyı gözlemleyebilmesi, araştırmacının ortamı kontrol edebilmesi, görüşme anında görüşmenin seyrine göre araştırmacının değişikliğe gidebilmesi, veri kaynağının gözlemlenebilmesi, görüşülen kişinin bakış açısını alan araştırmacıya veriyi sorgulama imkânı vermesi bu yöntemin güçlü yönlerini oluşturur. Bunun yanı sıra görüşme yönteminde araştırmacının varlığı nedeniyle katılımcının önyargılı cevap verebilmesi, her insanın algılama ve ifade becerisinin aynı olmaması, maliyet, zaman, olası yanlışlık, soru standardının olmayışı, gizliliğin ortadan kalkması ve bireylere ulaşma güçlüğü bu yöntemin sınırlılıklarıdır (Yıldırım ve Şimşek, 2013: 154-156). Bir görüşme tekniği olan odak grup görüşmesi tekniği ise, önceden belirlenmiş bir konuyla ilgili ılımlı ve tehditkâr olmayan bir ortamda algıları elde etmek üzere dikkatli bir şekilde planlanmış tartışmalar süreci olarak tanımlanabilir. Bu araştırmada öğrencilerin deneyim, tutum ve düşüncelerini yansıtmaya düşünülerek görüşme yöntemi, grup dinamiklerinin katkısı ile görüşmelerin kapsam ve derinliğini artırması düşünülerek odak grup görüşmesi tekniği kullanılmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2013: 179-180).

² Bu araştırmanın verileri 2019 yılında toplanmaya başlanmıştır. O dönemde herhangi bir kurumdan etik kurul onayı istenmediğinden dolayı herhangi bir kurumdan etik kurul onayı alınmamıştır.

Araştırmada; öğrencilerin genel özellikleriyle ilgili bilgi toplamak için kişisel bilgi formları kullanılırken, başarı ve başarısızlık olgusuna ilişkin algılarını ortaya koymak için yarı yapılandırılmış görüşme formlarından yararlanılmıştır. Kişisel bilgi formu ailenin demografik özelliği nedir? (Ekonomik durum, anne baba eğitim durumu, meslekleri, evdeki imkanlar, dersleri için destek alıyor mu vs.) sorularından oluşmuştur. Yarı yapılandırılmış görüşme formu ise iki uzman tarafından hazırlanan 11 sorudan oluşmuştur. İlk etapta akademik olarak başarılı ve başarısız iki farklı gruba birer saat uygulanarak formun pilot uygulaması yapılmıştır. Uygulama sonrasında iki uzmandan tekrar görüşler alınarak bazı düzenlemeler yapılmış, bazı sorular çıkarılarak yeni sorular eklenmiş ve forma son şekli verilmiştir. Araştırmanın yapıldığı okulun öğrencilerinden randevu alınarak görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmeler akademik olarak başarılı ve başarısız olan gruplarla ayrı ayrı iki seans şeklinde gerçekleştirilmiştir. Odak grup görüşmesi esnasında kayıt alınması için katılımcıların onayı alınmıştır. Görüşmenin yapılacağı ortamın ses kaydı alınması ve görüşme konusuna odaklanılmasına imkân sağlaması için sessiz olmasına dikkat edilmiştir. Görüşmeler katılımcıların dışında üçüncü şahısların olmadığı ve görüşlerini rahatça paylaşabilecekleri bir ortamda gerçekleşmiştir. Katılımcıların onayı alınarak ses kayıt cihazıyla kaydedilen ses kayıt verileri yazıya dökülmüştür.

1.4. Verilerin Analizi

Analiz aşaması verilerin anlamlandırılma sürecidir. Bu aşamada karşılaştırmalar yapılarak, yorumlar için çerçeve oluşturulur (Patton, 2014: 432). Toplanan verilerin derinlemesine analiz gerektirmesi, önceden belirli olmayan boyutları ortaya çıkarmasına olanak sağlayacağı düşünülerek içerik analizi tekniği kullanılarak veriler analiz edilmiştir. Bu bağlamda önceden genel bir çerçeve oluşturulmuş olmakla birlikte veriler analiz edildikçe kodlar oluşturulmuş, kodları belirli kategoriler altında sınıflandıran temalar oluşturulmuş, bu kod ve temalardan yararlanılarak temalar arası ilişkiler saptanmış, temalar araştırma soruları altında organize edilmiş, kod ve temalara göre veriler açıklanmış ve yorumlanmıştır. Katılımcıların görüşleri üzerinde yapılan içerik analiz sonucunda 33 tema ve 104 kod belirlenmiştir. Akademik yönden başarılı ve başarısız öğrencilerin başarı kavramına yönelik görüşleri; bireysel, toplumsal, duygusal, akademik ve hayat olmak üzere dört tema altında toplanmıştır. Örneğin bireysel tema altında; hedefe ulaşmak, emek vermek, basit şeyleri yapabilmek, zor olanı yapabilmek, güzel olanı yapabilmek, becerikli olmak, ahlaklı olmak şeklinde kodlar oluşturulmuştur. Sonuç olarak oluşturulan tema ve kodlar tablo olarak gösterilmiş ve akademik yönden başarılı ve başarısız öğrencilerin bakış açıları karşılaştırılmıştır. Bunun yanı sıra katılımcıların konuyla ilgili görüşlerinden alıntılar yapılmıştır.

1.5. Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması

Bir araştırmanın gerçeği yansıtabilmesi için, araştırmacının varsayımlardan ve öznel yargılardan uzak durması gerekir (Şimşek, Yıldırım, 2013: 308). Araştırmada geçerlik ve güvenilirliği sağlamak için akademik yönden başarılı ve başarısız her iki grup öğrencilerle görüşme yapılmış, görüşme formlarının oluşturulma aşamasında pilot uygulama yapılmış ve uzman görüşlerinden hareketle görüşme formuna son şekli verilmiştir. Verilerin analizi aşamasında; kodlama ve tema oluşturma süreçlerinde nitel araştırma konusunda iki uzmandan yardım alınarak tek araştırmacının yanlılığı giderilerek araştırma verilerinin geçerlik ve güvenilirliği sağlanmaya çalışılmıştır. Öğrencilerin görüşlerinden alıntılar yapılarak katılımcının duyguları ve görüşleri detaylı bir şekilde verilmeye ve bulgular anlamlı hale getirilmeye çalışılmıştır. Güvenirliği sağlamak için görüşme yapılan katılımcıların tanımlanabilmesini sağlamak için katılımcıların akademik başarı durumları, imkanları ve demografik özelliklerinin yanı sıra katılımcıların ailelerinin ekonomik durumları, eğitim durumları, meslekleri detaylı bir şekilde tablolarda gösterilmiştir. Bunların yanı sıra katılımcılardan ve ilgili kurumdan gerekli yasal izinler alınmış ve son aşamada katılımcı teyidi sağlanmıştır.

2. Bulgular

Araştırmanın bu bölümünde veri analizi sonucu ortaya çıkan bulgulara yer verilmiştir. Bulgular, araştırmanın alt amaçları doğrultusunda sunulmuştur. Tablolarda temalar, kodlar, katılımcılar ve frekans değerleri verilmiştir. Katılımcıların birinci grubunu oluşturan akademik olarak başarılı öğrenciler A1, A2, A3, A4, A5, A6, A7 şeklinde kodlamalarla ikinci grubunu

oluşturan akademik olarak başarısız öğrenciler ise B1, B2, B3, B4, B5, B6, B7 şeklinde kodlamalarla gösterilmiştir. Tabloların altında veriler açıklanmış son kısımda ise katılımcıların duygu ve düşüncelerinden alıntılara yer verilmiştir.

Akademik yönden başarılı ve başarısız öğrencilerin “başarı” algıları Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4. Akademik yönden başarılı ve başarısız öğrencilerin “başarı” algıları

Tema	Kod	Katılımcı
Bireysel	Hedefe ulaşmak	A1, A4, B1, B3
	Emek vermek	A3, B4, B5
	Basit şeyleri yapabilmek	B5, A5
	Zor olanı yapabilmek	A2
	Güzel olanı yapmak	B7
	Becerikli olmak	B2
	Ahlaklı olmak	A6
Toplumsal	Topluma faydalı olmak	A5, A6
	İtibar görmek	A6
Duygusal	İyi hissetmektir	A4
Akademik	Sınavlarda başarılı olmaktır	B5
	Ders çalışabilmektir	A5
Hayat	İyi meslek sahibi olmaktır.	B2
	Farklı alanlarda başarılı olmaktır	B7

Tablo 4 incelendiğinde öğrencilerin başarı kavramına yönelik görüşleri; bireysel, toplumsal, duygusal, akademik ve hayat olmak üzere dört tema altında toplanmıştır. Bireysel tema altında öğrenciler; hedefe ulaşmak, emek vermek, basit şeyleri yapabilmek, zor olanı yapabilmek, güzel olanı yapabilmek, becerikli olmak ve ahlaklı olmak şeklinde görüş belirtmişlerdir. Toplumsal tema altında öğrenciler; topluma faydalı olmak ve itibar görmek şeklinde görüş belirtmişlerdir. Duygusal tema altında öğrenciler; iyi hissetmek şeklinde görüş belirtmişlerdir. Akademik tema altında öğrenciler; sınavlarda başarılı olmak ve ders çalışabilmek şeklinde görüş belirtmişlerdir. Hayat teması altında öğrenciler iyi meslek sahibi olmak ve farklı alanlarda başarılı olmak şeklinde görüş belirtmişlerdir.

Bu bağlamda akademik yönden başarılı öğrencilerin çoğunluğunun başarıyı akademik başarı ile sınırlı görmedikleri, akademik yönden başarısız öğrencilerin ise çoğunluğunun başarıyı akademik başarıyla ilişkilendirdikleri görülmektedir.

Akademik yönden başarılı olan bazı öğrencilerin konuya ilişkin görüşleri aşağıdadır:

A4: “Başarı bir insanın yapmak istediklerini başarmasıdır. Bu başarının getirdiği duygudur. Mesela bir insan düzenli çalışmayı dahi kendisine hedef olarak koyabilir ve bunu başardığında mutlu olabilir.” A6: “Başarı sadece derslerde başarılı olmak değildir. Ahlaklı olmak da başarılı olmak

demektir. Başarılı olan insan toplumda itibar görür. Örneğin Aziz Sancar başarıyla hem ülkemizi temsil ediyor hem de toplumumuzda önemli derecede itibara sahip.” A5: “Başarı geleceğe dair bir şeyler kazandırabilmektir. Toplumunu daha ileriye götürebilmektir. Toplumun gelişimine bir taş koyabilmektir belki de.”

Akademik yönden başarısız olan bazı öğrencilerin konuya ilişkin görüşleri aşağıdadır:

B4: “Başarı bir işi iyi yapabilmek için çaba sarf etmektir. Bu okulda da olabilir dışarıda da olabilir. Örneğin bir avukat olmak başarılı olmak olarak görülse de aslında işini iyi yapmak için gayret ederse avukatın başarılı olduğu söylenebilir.” B5: “Bana göre başarı sınavda soruları yapabilmektir. Ama insanın yaşamında herhangi bir şeyi iyi bir şekilde yapabilmesi de bana göre başarıdır.” B2: “Başarı bence insanın güzel bir mesleğe sahip olması ve bu mesleği güzel bir şekilde yapabilmesidir. Bunun için gerekli olan özelliklerinin olmasıdır.”

Akademik yönden başarılı ve başarısız öğrencilerin kimi başarılı gördüklerine yönelik görüşleri Tablo 5’te verilmiştir.

Tablo 5. Akademik yönden başarılı ve başarısız öğrencilerin kimi başarılı gördüklerine yönelik görüşleri

Tema	Kod	Katılımcı
Yakın çevre	Akrabalarım	B1, B3, B4, A4, B5
	Ablam	B2, B5, B7
	Sınıftaki bir arkadaşım	A1, A3
	Öğretmenlerim	A4
	Aziz Sancar	A5, A6
Uzak çevre	Fatih Sultan Mehmet	A4
	Stephan Hawking	A3
	Elon Musk	A2

Tablo 5 incelendiğinde akademik yönden başarılı ve başarısız öğrencilerin kimleri başarılı gördüğüne yönelik görüşleri; yakın çevre ve uzak çevre temaları altında toplanmıştır. Yakın çevre teması altında öğrenciler; akrabalarım, ablam, sınıftaki bir arkadaşım, öğretmenlerim şeklinde görüş belirtmişlerdir. Uzak çevre teması altında öğrenciler; Aziz Sancar, Fatih Sultan Mehmet, Stephan Hawking, Elon Musk şeklinde görüş belirtmişlerdir.

Tablo incelendiğinde akademik yönden başarılı öğrencilerin başarılı kişileri yakın ve uzak çevre temaları kapsamında değerlendirdikleri akademik yönden başarısız olan öğrencilerin tamamı ise başarılı kimseleri yakın çevre teması kapsamında değerlendirdikleri görülmektedir.

Akademik yönden başarılı olan bazı öğrencilerin konuya ilişkin görüşleri aşağıdadır:

A1: “Ben başarı konusunda etrafımdaki başarılı gördüğüm kişileri takip ederim. Mesela sınıfta bir arkadaşım var çok başarılı. Düzenli çalışır. Ben onu örnek alırım. Ailece çalışkanlar abileri doktor olmuş mesela.” A2: “Elon Musk bana göre çok başarılı. Olağanüstü şeyler yapıyor. Başarıları insanlığın geleceğine yön veriyor.” A4: “Fatih Sultan Mehmet bence çok başarılı. Çünkü yaşadığı dönemde İstanbul’u fethederek o döneme damga vurmuş. Ben hayatını okudum. Bu kadar büyük savaşları kazanmış ama aynı zamanda kendini de geliştirmiş. Farklı dilleri öğrenmiş okumuş kendini hep geliştirmiş.”

Akademik yönden başarısız olan bazı öğrencilerin konuya ilişkin görüşleri aşağıdadır:

B1: “Kuzenlerini çok başarılı görüyorum. Çünkü hepsi doktor. Toplumda saygı görüyorlar.” B2: “Benim ablam bana göre en başarılı insan. Çünkü düzenli ders çalışıyor ve derslerde de oldukça başarılı.” B3: “Benim kuzenim çok başarılı çünkü öğretmen. Bizim ailede okuyarak meslek sahibi olan bir kişi olduğu için onu çok başarılı görüyorum.”

Akademik yönden başarılı ve başarısız öğrencilerin başarısızlık kavramına yönelik görüşleri Tablo 6’da verilmiştir.

Tablo 6. Akademik yönden başarılı ve başarısız öğrencilerin başarısızlık kavramına yönelik görüşleri

Tema	Kod	Katılımcılar
Bireysel	Emek vermemektir.	A3, A4
	Emek verse de hedefe ulaşamamaktır.	A5, A7
	Hedefine ulaşamamaktır.	A1, A6
	Fırsatları değerlendirmemektir.	A2
	Bir şeyi yapmamaktır.	B3
	Görevlerini yapmamaktır.	B5
Akademik	Sınavda istediklerini yapamamaktır.	B1, B2, B4
	Düzenli ders çalışamamaktır.	B5, B6

Tablo 6 incelendiğinde öğrencilerin başarısızlık kavramına yönelik görüşleri; bireysel ve akademik olmak üzere iki tema altında toplanmıştır. Bireysel tema altında öğrenciler; emek vermemek, emek verse de hedefe ulaşamamak, hedefine ulaşamamak, fırsatları değerlendirmemek, bir şeyi yapamamak, görevlerini yapamamak şeklinde görüş belirtmişlerdir. Akademik tema altında öğrenciler; sınavda istediğini yapamamak, düzenli ders çalışmamak şeklinde görüş belirtmişlerdir.

Tablo incelendiğinde akademik yönden başarılı öğrencilerin başarısızlık kavramı üzerine görüşlerinin sadece bireysel teması altında olduğu, akademik yönden başarısız öğrencilerin ise görüşlerinin akademik teması altında yoğunlaştığı görülmektedir.

Akademik yönden başarılı olan bazı öğrencilerin konuya ilişkin görüşleri aşağıdadır:

A3: “Bir insan yetenekleri doğrultusunda çalışmadığında başarısızdır. Aslında hayatta hiç kimse başarısız değildir. Belki de başka konularda başarılıdır. Ama tembellik yaptıkları için başarılı olamıyorlar.” A7: “Başarısızlık göreceli bir kavram. Başarının ölçüsü kişiden kişiye değişir. Aslında başarılı bir insan daha başarılı biriyle kendini kıyaslayarak kendisini başarısız görebilir. İnsanlar bazı alanlarda başarılı olup bazı alanlarda başarısız da olabilir. Bu durum o alanda çaba gösterse de değişim olabilir. O insanın belki de o alanda yeteneği yoktur. Ya da başka etkenler vardır. Örneğin ben sokak oyunlarında hep son sıralarda yer alırım çok çabalasam da başaramam. Ama derslerde bilgisayar oyunlarında başarılıyım.”

Akademik yönden başarısız olan bazı öğrencilerin konuya ilişkin görüşleri aşağıdadır:

B6: “Bana göre başarısızlık derse düzenli çalışmamaktır. Bu düzensizlik dersleri başaramamayı da beraberinde getiriyor.” B5: “Başarısızlık sorumluluğunu yerine getirmemektir. Ben de sorumluluklarımı yerine getirmiyorum. Örneğin ders çalışmam lazım ama yapmıyorum bu da başarısız olmama neden oluyor.” B2: “Sınavlarda başarılı olmayı çok istiyorum. Ama yapamıyorum bir türlü başarılı olamıyorum. Bence başarısızlık bu yani sınavda istediğin sonuca ulaşamamak.”

Akademik yönden başarılı ve başarısız öğrencilerin kendilerine yönelik başarı ve başarısızlık değerlendirmelerine yönelik görüşleri Tablo 7’de verilmiştir.

Tablo 7. Akademik yönden başarılı ve başarısız öğrencilerin kendilerine yönelik başarı ve başarısızlık değerlendirmelerine yönelik görüşleri

Tema	Kod	Katılımcı
Akademik	Derslerde başarısızım.	B1, B2, B3, B4, B6, B7
Başarı	Derslerde başarılıyım.	A1, A3, A4, A2, A6
Hayat	Hayatta başarılıyım.	B1, B2, B3, B4, B6, B7, A1, A3
Başarısız	Bazı alanlarda başarısızım.	A2, A5, A6, A7, A4
	Hayatta başarılı değilim.	A2, A4, B3
	Her alanda başarılıyım.	A6, A7
	Başarılıyım ama yeterli değil.	A1, A5
	Bazen başarılı bazen başarısızım.	B5, A6

Tablo 7 incelendiğinde öğrencilerin kendilerine yönelik görüşleri; akademik başarı ve hayat başarısı olmak üzere iki tema altında toplanmıştır. Akademik başarı teması altında öğrenciler; derslerde başarısız olmak, derslerde başarılı olmak şeklinde görüş belirtmişlerdir. Hayat başarısı teması altında öğrenciler; hayatta başarılıyım, her alanda başarılıyım, başarılıyım ama yeterli değil, bazı alanlarda başarısızım, hayatta başarılı değilim, bazen başarılı bazen başarısızım şeklinde görüş belirtmişlerdir.

Tablo incelendiğinde akademik yönden başarılı öğrencilerin akademik açıdan kendilerini başarılı gördükleri ancak hayatın bazı alanlarında kendilerini başarısız gördükleri belirlenmiştir. Akademik yönden başarısız öğrencilerin akademik açıdan kendilerini başarısız gördükleri ama hayat başarısı açısından kendilerini başarılı gördükleri belirlenmiştir.

Akademik yönden başarılı olan bazı öğrencilerin konuya ilişkin görüşleri aşağıdadır:

A1: “Ben başarılıyım. Çok çalışmıyorum ama az çalışmayla başarılı olabiliyorum. Derslerde de başarılıyım her alanda genel anlamda diğer insanlara göre başarılı sayılırım. Yeni fikirler üretme konusunda iyi olduğumu düşünüyorum mesela. Hangi alan olursa olsun o alana yoğunlaşmış çalıştığımda başarılı olabiliyorum. Daha çok çalışsam daha başarılı olabilirim ama yapmıyorum. Bu nedenle yine de başarılarımı yeterli bulmuyorum.” A6: “Ben sınavlarda çok iyi notlar alıyorum o zaman kendimi çok başarılı buluyorum. Ama yapamadığım çok şeyde var bunları görünce de kendime hey sen havalanma öyle çok da başarılı değilsin diyorum.”

Akademik yönden başarısız olan bazı öğrencilerin konuya ilişkin görüşleri aşağıdadır:

B5: “Ben kendimi bazen başarılı bazen başarısız görüyorum. Başarısız olmamın sebebi arkadaşlarımdır. Onlara uyuyor derslere çalışmıyorum.” B1: “Ben derslerde başarısızım. Çünkü düzenli çalışmıyorum sorun benden kaynaklanıyor. Ama hayatta başarılıyım.” B4: “Ben dersler açısından kendimi çok başarısız görüyorum. Ama hayat derslerden ibaret değilki. Birçok konuda da başarılıyım. Mesela çok iyi top oynarım, evde bozulan bütün eşyaları ben tamir ederim.”

Akademik yönden başarılı ve başarısız öğrencilerin genel anlamda başarılı olmak için neleri yapıp neleri yapmadıklarına yönelik görüşleri Tablo 8’de verilmiştir.

Tablo 8. Akademik yönden başarılı ve başarısız öğrencilerin genel anlamda başarılı olmak için neleri yapıp neleri yapmadıklarına yönelik görüşleri

Tema	Kod	Katılımcı
Çaba	Çalışmalarım yetersiz. İstikrarlı çaba gösteriyorum.	B1, B2, B4, B5, B6, B7A1, A5, A7
Plan	Plansızım. Planlı çalışırım.	B2, B3, B4, B6, A7 A3, A5, A6
Hedef	Farklı alanlarda kendimi geliştirmeyi amaçlarım. Hedefler koyuyorum.	A1 A7
Araç	Teknolojiyi kullanıyorum. Farklı kaynaklardan araştırma yapıyorum.	A4 A5
Motivasyon	Tembellik yapıyorum.	B5

Tablo 8 incelendiğinde akademik yönden başarılı ve başarısız öğrencilerin genel anlamda başarılı olmak için neleri yapıp neleri yapmadıklarına yönelik görüşleri; çaba, plan, hedef araç, motivasyon olmak üzere beş tema altında toplanmıştır. Çaba teması altında öğrenciler; çalışmalarım yetersiz ve istikrarlı çaba gösteriyorum şeklinde görüş belirtmişlerdir. Plan teması altında öğrenciler; plansızım ve planlı çalışırım şeklinde görüş belirtmişlerdir. Hedef teması altında öğrenciler; farklı alanlarda kendimi geliştirmek için çalışıyorum ve kendime hedefler koyuyorum şeklinde görüş belirtmişlerdir. Araç teması altında öğrenciler; teknolojiyi kullanıyorum ve farklı kaynaklardan araştırma yapıyorum şeklinde görüş belirtmişlerdir. Motivasyon teması altında öğrenciler; tembellik yapıyorum şeklinde görüş belirtmişlerdir.

Tablo incelendiğinde akademik yönden başarılı öğrencilerin istikrarlı çaba gösterdikleri, planlı çalıştıkları, kendilerine hedefler koydukları, başarılı olmak için çeşitli araçlardan faydalandıkları belirlenmiştir. Tablo incelendiğinde akademik yönden başarısız öğrencilerin başarılı olmak için çalışmalarının yetersiz olduğu, plansızlıklarının söz konusu olduğu ve motivasyon eksikliğinin tembellikle sonuçlandığı belirlenmiştir.

Akademik yönden başarılı olan bazı öğrencilerin konuya ilişkin görüşleri aşağıdadır:

A1: “Ben hayatta başarılı olmak için ilgilendiğim alanla ilgili araştırmalar yaparım. Sistematik bir çalışma düzenim vardır ve bu düzenimden kolay kolay taviz vermem. Kitap okurum ve dersleri de sık sık tekrar ederim.” A5: “Hayatta başarılı olmak için hedeflerim var benim. Bu hedeflere ulaşmak için düzenli çalışma yapmak sorumluluğunu her zaman taşıyorum.” A4: “Ben başarılıyım bunda teknolojiyi iyi kullanmam çok etkilidir. Merak ettiğim bir konu olursa onu teknolojiyi kullanarak araştırırım. Sorumun cevabını bulana kadar bu devam eder.”

Akademik yönden başarısız olan bazı öğrencilerin konuya ilişkin görüşleri aşağıdadır:

B5: “Ben hayatta başarılı görüyorum kendimi ama derslerde başarısızım. Tembellik yapıyor yeterince çalışmıyorum. Çalışma isteğim hiç gelmiyor, yatmak, boş durmak daha rahat benim için.”
 B7: “Çalışma konusunda eksiklerim var. Bazen çalışmaya çalışıyorum ama sonra vazgeçiyorum. Çalışmalarımı artırsam başarılı olabilirim belki de ama maalesef çok az çalışıp bırakıyorum. Hayat içerisinde de bu böyle bir şeyi kafaya taksam yapabilirim belki de ama başlayıp yarıda bırakıyorum. O alanda başarılı olmak için çabam az.”

Akademik yönden başarılı ve başarısız öğrencilerin akademik başarı için neleri yapıp neleri yapmadıklarına yönelik görüşleri Tablo 9’da verilmiştir.

Tablo 9. Akademik yönden başarılı ve başarısız öğrencilerin akademik başarı için neleri yapıp neleri yapmadıklarına yönelik görüşleri

Tema	Kod	Katılımcı
Planlı çalışma	Ders çalışma planım yok.	A1,A3,B1,B2,B3,B4,B5,B6,B7
	Düzenli tekrar yapıyorum.	A1, A2, A3, A4, A5
İlgi odağı	Çalışma planıma uyarım.	A4, A5, A6, A7
	Yeterince ders çalışmıyorum.	B1, B2, B3, B4, B5, B6, B7
	Çok kitap okuyorum.	A2, A3, A4, A5, A7
	Tembellik yapıyorum.	B3, B4, B6
	Dersi iyi dinliyorum.	A1, A2
	Ders dışı konularla ilgileniyorum.	B3

Tablo 9 incelendiğinde akademik yönden başarılı ve başarısız öğrencilerin akademik başarı için neleri yapıp neleri yapmadıklarına yönelik görüşleri; planlı çalışma ve ilgi odağı olmak üzere iki tema altında toplanmıştır. Planlı çalışma teması altında öğrenciler; ders çalışma planım yok, düzenli tekrar yapıyorum ve çalışma planına uyarım şeklinde görüş belirtmişlerdir. İlgi odağı teması altında öğrenciler; yeterince ders çalışmıyorum, çok kitap okuyorum, tembellik yapıyorum, dersi iyi dinliyorum ve ders dışı konularla ilgileniyorum şeklinde görüş belirtmişlerdir.

Tablo incelendiğinde akademik yönden başarılı öğrencilerin planlı çalıştıkları diğer grubun ise plansız olduğu ve yeterince çalışmadıkları görülmektedir.

Akademik yönden başarılı olan bazı öğrencilerin konuya ilişkin görüşleri aşağıdadır:

A2: “Akademik başarı için öncelikle ödevlerimi daima yaparım. Test çözerim. Yanlış yaptığım soruları mutlaka kontrol ederim. Sık sık tekrar yapar internetten anlamadığım konularla ilgili videolar izlerim.” A5: “Ben başarıyı düzenli çalışmama yani planlı olmaya borçluyum. Bir de çok kitap okumaya borçluyum.” A1: “Ben derslerimde başarılı olmak için öncelikle dersi çok iyi takip ederim. Öğretmenimin anlattığı her şeyi dikkatle dinler notlar alırım. Ve eve gider gitmez o gün derste notlarımı okur tekrar yaparım bu başarılı olmamın temel sebebi bence.”

Akademik yönden başarısız olan bazı öğrencilerin konuya ilişkin görüşleri aşağıdadır:

B4: “Ben derslerde başarısızım çünkü en fazla bir saat çalışıyorum. Planım yok tekrar yapmıyorum. Dersin başına oturduğumda sıkılıyor ve dersi bırakıyorum. B7: “Ben derslere haftada bir gün çalışıyorum. Çünkü ders benim ilgimi çekmiyor.” B3: Ben derslerime çalışmam gerektiğini biliyorum ama çalışmıyorum. Çünkü dersler eğlenceli değil çok sıkıcı arkadaşlarla oynamak daha eğlenceli.

Akademik yönden başarılı ve başarısız öğrencilerin genel ve akademik yönden başarı ve başarısızlıklarını etkileyen faktörlere yönelik görüşleri Tablo 10’da verilmiştir.

Tablo 10. Akademik yönden başarılı ve başarısız öğrencilerin genel ve akademik yönden başarı ve başarısızlıklarını etkileyen faktörlere yönelik görüşleri

Tema	Kategori	Kod	Katılımcı
------	----------	-----	-----------

Kaynaklar	Olumlu	Kitap okuma Ders kitapları Yardımcı kaynaklar	A1,A2,A3,A4,A5A6,A7,B1,B5,B6 A1, A2, A4, B1, B3, B5, B6, B7 A2, A3, A5, A7
	Olumsuz	Derskitapları yetersiz	A1, A3, A4, A5, A6
Teknolojik araç gereçler	Olumlu	Genel ağlar	A1, A3, A4, A5, A7, B3
	Olumsuz	Sosyal medya	A2,A3,A4,A5,B1,B2,B3,B4,B5,B7
Ölçme değerlendirme	Olumlu	Okul sınavları	A5, B2, B4, B6
	Olumsuz	Okul sınavları doğru ölçmüyor	A1, A3, A4, A6, A7
Toplumsal	Olumlu	Okul Aile	B1, B2, B3, B5 B2, B4, B5
	Olumsuz	Akran Okul	B1, B2, B4, B5, B6, B7 B5

Tablo 10 incelendiğinde akademik yönden başarılı ve başarısız öğrencilerin genel ve akademik yönden başarı ve başarısızlıklarını etkileyen faktörlere yönelik görüşleri; kaynaklar, teknolojik araç gereçler, ölçme değerlendirme ve toplumsal olmak üzere 4 tema ve olumlu ve olumsuz olmak üzere iki kategori altında toplanmıştır. Kaynaklar teması altında öğrenciler; kitap okuma, ders kitapları ve yardımcı kaynakların kendilerini olumlu yönde etkilediğini belirtmişlerdir. Bunun yanı sıra yine kaynak teması altında öğrenciler; ders kitaplarının yetersiz olduğunu belirtmişlerdir. Teknolojik araç gereçler teması altında öğrencilerin bazıları genel ağların başarılarını olumlu etkilediğini belirtirken bazı öğrencilerin sosyal medyanın başarılarını olumsuz yönde etkilediğine yönelik görüş belirttikleri gözlenmiştir. Ölçme değerlendirme teması altında öğrencilerin bir kısmı okul sınavlarını olumlu bulurken bir kısmı okul sınavlarının doğru ölçmediği ve bunun da başarısız olmalarına neden olduğunu belirtmişlerdir. Toplumsal teması altında öğrencilerin bazıları okul ve ailenin başarılarını olumlu yönde etkilediğine yönelik görüş belirttikleri, öğrencilerin bir kısmının ise akran ve okulun başarılarını olumsuz yönde etkilediğine yönelik görüş belirttikleri gözlenmiştir.

Tablo incelendiğinde kitap okumanın her iki grubun başarısını olumlu etkilediği, bununla birlikte teknoloji ve akran faktörlerinin akademik yönden başarısız grubu özellikle olumsuz etkilediği belirlenmiştir.

Akademik yönden başarılı olan bazı öğrencilerin konuya ilişkin görüşleri aşağıdadır:

A1: “Benim başarılı olmamda en büyük etken kitap okumaktır. Bu sayede soruları daha hızlı okuyor ve anlıyorum. Teknolojinin de başarımda önemli katkıları var. Ders kitapları bazı derslerde yeterli olsa da bazı derslerde yeterli olmuyor. Örneğin matematik kitabı yetersiz çok soru çözmemiz lazım bu nedenle yardımcı kaynaklara başvuruyorum. Deneme ve sınavlar beni daha fazla çalışmam için teşvik ediyor.” A3: “Sosyal medya çok zamanımı alıyor bu da başarıyı olumsuz etkiliyor. Ama kendime engel olamıyorum saatlerimi alıyor her gün. Kitap okumak ise olumlu etkiliyor beni. Çünkü okudukça hızlanıyorum. Ben sınav sistemini beğenmiyorum benim başarıyı doğru ölçmediğini düşünüyorum bir sınavla başarı ölçülemez ki. Ya o gün hastaysam ya da o sorular bana tersse ne olacak.”

Akademik yönden başarısız olan bazı öğrencilerin konuya ilişkin görüşleri aşağıdadır:

B5: “Benim başarıyı arkadaşlarım olumsuz etkiliyor. Teknoloji de zarar veriyor. Okumanın faydalı olduğunu biliyorum ama oyun ve arkadaşlarla vakit geçirmek daha fazla hoşuma gidiyor.” B4: “Ailem benimle ilgileniyor bana çalışmam için sürekli tavsiye veriyorlar bu beni olumlu etkilese de arkadaşlar ve sosyal medya başarıyı olumsuz etkiliyor.”

Akademik yönden başarılı ve başarısız öğrencilerin kendilerini en başarılı ve en başarısız gördükleri derslere yönelik görüşleri Tablo 11’de verilmiştir.

Tablo 11. Akademik yönden başarılı ve başarısız öğrencilerin kendilerini en başarılı ve en başarısız gördükleri derslere yönelik görüşleri

Tema	Kategori	Kod	Katılımcı
Sözel dersler	Başarılı	Sosyal bilgiler	B3, B4, B5
		Türkçe	A2, B1
		Din kültürü ve ahlak bilgisi	B6, B7
	Başarısız	Sosyal bilgiler	A3, A5, A7
		Türkçe	A4, B2
		Din. kültürü ve ahlak bilgisi	A7
Sayısal dersler	Başarılı	Matematik	A1,A2, A3,A4,A5,A7
		Fen	B2, B3, B6
		Bilim Uygulamaları	B7
	Başarısız	Matematik	B2, B3, B4, B5,B6,B7
		Fen	A1
		Görsel sanatlar	A5
Özel yetenek dersleri	Başarılı	Görsel sanatlar	A5
	Başarısız	İngilizce	A7, A5
Genel	Başarılı	Tüm dersler	A3

Tablo 11 incelendiğinde akademik yönden başarılı ve başarısız öğrencilerin kendilerini en başarılı ve en başarısız gördükleri derslere yönelik görüşleri; sözel dersler, sayısal dersler, özel yetenek dersleri ve genel dersler temaları ve başarılı ve başarısız kategorileri altında toplanmıştır. Sözel dersler teması altında öğrenciler en başarılı oldukları dersleri; sosyal bilgiler, Türkçe ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi olarak ifade ederken, başarısız oldukları dersleri; sosyal bilgiler Türkçe ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi olduklarını ifade etmişlerdir. Sayısal dersler teması altında öğrenciler en başarılı oldukları dersleri; matematik, fen ve bilim uygulamaları şeklinde ifade ederken en başarısız oldukları dersleri; matematik ve fen olarak ifade etmişlerdir. Özel yetenek dersleri teması altında öğrenciler; en başarılı oldukları dersi görsel sanatlar, en başarısız oldukları dersi İngilizce olarak ifade etmişlerdir. Genel dersler teması altında öğrenciler başarılı oldukları dersleri tüm dersler olarak ifade etmişlerdir. Bu bağlamda akademik yönden başarılı öğrencilerin kendilerini matematik dersinde başarılı, sosyal bilgiler dersinde başarısız görürken, akademik yönden başarısız öğrencilerin kendilerini sosyal bilgiler dersinde başarılı, matematik dersinde başarısız görmeleri dikkat çekicidir.

Akademik yönden başarılı olan bazı öğrencilerin konuya ilişkin görüşleri aşağıdadır:

A3: “Benim en başarılı olduğum ders matematik en başarısız olduğum ders sosyal bilgilerdir. Çünkü sosyal dersinde zorlanıyorum dersi sevsem de başarılı olmakta çok zorlanıyorum.” A5: “En başarılı olduğum ders matematik iyi dinliyor ve iyi anlıyorum. En zorlandığım dersler ingilizce ve sosyal bilgiler maalesef. Bu derslerde gereksiz şeyler öğretildiğini düşünüyorum. İngilizcede fazla gramer öğretiliyor. Sosyal bilgilerde ise nerdeyse padişahların yediğinden içtiğinden soru soruluyor. Fazla detaylı bu dersler bu nedenle istediğim başarıyı elde edemiyorum.”

Akademik yönden başarısız olan bazı öğrencilerin konuya ilişkin görüşleri aşağıdadır:

B3: “En başarılı olduğum dersler sosyal ve fen çünkü bu dersleri anlıyor ve rahat yapıyorum. En fazla ise matematik dersinde zorlanıyorum. Anlamıyorum bu yüzden yapamıyorum.” B7: “En başarılı olduğum ders seçmeli bilim uygulamaları dersi. Çünkü kolay öğretmen zorlamıyor. En başarısız olduğum ders matematik çünkü çok zor geliyor bana.”

Akademik yönden başarılı ve başarısız öğrencilerin etkili öğrenme için yaptıklarına ve önerilerine yönelik görüşleri Tablo 12’de verilmiştir.

Tablo 12. Akademik yönden başarılı ve başarısız öğrencilerin etkili öğrenme için yaptıklarına ve önerilerine yönelik görüşleri

Tema	Kod	Katılımcılar
Ders içi	Çok çalışmalıyız.	B1, B2, B3, B4, B5, B6, B7

Ders dışı	Ders dikkatli dinlenilmeli.	A5, A6, A7
	Dersleri dinlemeliyiz.	B2, B4
	Derslerde aktif olmalıyız.	B5
	Tekrar yapılmalı.	A1, A3, A4, A7
	Tekrar yapmalıyız.	B2, B3, B5, B6
	Test çözülmeli.	A1, A2, A6, A5
	Gürültüsüz ortamda çalışılmalı.	A6
	Not alarak çalışılmalı.	A5
Kendi sesini kaydederek dinleme.	A2	

Tablo 12 incelendiğinde akademik yönden başarılı ve başarısız öğrencilerin etkili öğrenme için yaptıklarına ve önerilerine yönelik görüşleri ders içi ve ders dışı temaları altında toplanmıştır. Ders içi teması altında öğrenciler; çok çalışmalıyız, ders dikkatli dinlenilmeli, dersleri dinlemeliyiz, derslerde aktif olmalıyız şeklinde görüş belirtmişlerdir. Ders dışı teması altında öğrenciler; tekrar yapılmalı, tekrar yapmalıyız, test çözülmeli, gürültüsüz ortamda çalışılmalı şeklinde görüş belirtmişlerdir.

Tablo incelendiğinde başarılı öğrencilerin daha çok diğer öğrencilere öneriler geliştirdikleri başarısız öğrencilerin ise öneri yerine kendi sorumluluklarını ifade ettikleri gözlenmiştir.

Akademik yönden başarılı olan bazı öğrencilerin konuya ilişkin görüşleri aşağıdadır:

A6: “Etkili öğrenme için öncelikle ders çok iyi dinlenilmeli. Çalışmalar gürültüsüz ortamda yapılmalı. İstikrarlı sabırlı ve düzenli çalışılmalı.” A5: “Öncelikle dersi çok iyi dinlemeliyiz. Dersi iyi dinlediğimizde işin önemli bir kısmını halletmiş oluruz. Bence ders dinlemenin dışında başarılı olabilmek için zorlamılan derslere daha çok çalışılmalı. Notlar alınarak sık sık tekrarlar yapılmalı.”

Akademik yönden başarısız olan bazı öğrencilerin konuya ilişkin görüşleri aşağıdadır:

B2: “Dersleri iyi dinlemeliyiz. Öğretmenlerimizin söylediklerini iyi dinlersek başarılı olabiliriz. Ara sıra çalışmak yerine her gün çalışmalıyız. Okuldan eve gelince her gün tekrar yapmalıyız.” B7: “Tembellik yapmamalıyız. Şu anki yaptığımız gibi çalışmamazlık yapmamalıyız. Başarılı olmak için çok çalışmalıyız çok.”

Akademik yönden başarılı ve başarısız öğrencilerin kendilerine yönelik başarı ve başarısızlık algılarının ne hissettirdiğine yönelik görüşleri Tablo 13’de verilmiştir.

Tablo 13. Akademik yönden başarılı ve başarısız öğrencilerin kendilerine yönelik başarı ve başarısızlık algılarının ne hissettirdiğine yönelik görüşleri

Tema	Kod	Katılımcı
Pozitif	Mutluluk	A1, A2, A3, A4, A5, A6, A7
	Özgüven	A1, A2, A4, A6
	Gurur	A1, A5, A2, A7
	Rahatlama	A1, A4
	Çalışma azmi	A2, A6
	Hayallerime yaklaşma	A1
	Hayata pozitif yaklaşma	A7
	Negatif	Üzüntü
Utanç		B1, B2, B4
Kötü		B5, B6
Hırslanma		B7
Öfke		B4

Tablo 13 incelendiğinde akademik yönden başarılı ve başarısız öğrencilerin kendilerine yönelik başarı ve başarısızlık algılarının ne hissettirdiğine yönelik görüşleri pozitif ve negatif temaları altında toplanmıştır. Pozitif tema altında öğrenciler; mutluluk, özgüven, gurur, rahatlama,

çalışma azmi, hayallere yaklaşma ve hayata pozitif yaklaşma şeklinde görüş belirtmişlerdir. Negatif teması altında öğrenciler; üzüntü, utanç, kötü, hırslanma ve öfke şeklinde görüş belirtmişlerdir.

Tablo incelendiğinde akademik olarak başarılı olan öğrencilerin duygularının pozitif teması altında yoğunlaştığı akademik başarısı düşük öğrencilerin ise duygularının negatif teması altında yoğunlaştığı belirlenmiştir.

Akademik yönden başarılı olan bazı öğrencilerin konuya ilişkin görüşleri aşağıdadır:

A2: “Öncelikle özellikle derslerde başarılı olduğumu düşünüyorum. Bu nedenle mutlu oluyor kendimle gurur duyuyorum. Bu başarı benim kendime daha fazla güvenmemi sağlıyor. Bu da çalışma isteğimi daha çok artırıyor.” A1: “Başarılı olmam hayallerime gün geçtikçe yaklaştığımı hissettiriyor bana. Hayallerime yaklaşmam beni o kadar mutlu ediyor ki her şeyi yapabileceğim gibi hissediyorum.” A7: “Başarılı olduğum için hayat daha güzel. Başarılı olmam mutlu olmamı sağlıyor.”

Akademik yönden başarısız olan bazı öğrencilerin konuya ilişkin görüşleri aşağıdadır:

B2: “Ben derslerimde başarısız bir öğrenciyim. Bu durum beni çok üzüyor. Bu duyguyu en çok öğretmenlerim sınav sonuçlarını açıklarken hissediyorum. Bu durumumdan dolayı çok utanıyorum.” B4: “Derslerimdeki başarısızlık beni kızdırıyor aynı zamanda üzüyor. Sınıftaki çoğu arkadaşım benden daha başarılı. Bunu görünce çok üzüliyorum.”

Sonuç

Bu araştırmanın sonucunda akademik yönden başarılı öğrencilerin başarı kavramını; insanın bir hedefi olması ve bu hedefe ulaşmak için yoğun çaba sarf etmesi olarak gördükleri, akademik yönden başarısız öğrencilerin ise başarı kavramını basit de olsa bir şeyleri yapabilmek ve çalışmak olarak tanımladıkları sonucuna ulaşılmıştır. Başarılı öğrencilerde hedef vurgusu ön plana çıkarken başarısız öğrencilerde bir şeyleri yapabilmek vurgusunun ön plana çıktığı görülmektedir. Her iki grubun da başarısızlığı genel anlamda emek vermemek olarak tanımladıkları sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç başarıyla ilgili literatürde yapılan tanımlarla örtüşmektedir (Baltaş, 1998: 27; Kurtuldu, 2010: 918). Araştırmanın sonucunda akademik yönden başarılı öğrencilerin bazı arkadaşlarının yanı sıra öğretmenlerini ve Aziz Sancar gibi bilim insanlarını da başarı rol modeli olarak gördükleri ancak diğer grubun başarı rol modeli konusunda sadece arkadaş ve akrabalarıyla sınırlı kaldıkları gözlenmiştir. Araştırmanın sonucunda akademik yönden başarılı öğrencilerin bir kısmı kendilerini derslerde başarılı olsa da hayatta başarılı görmedikleri ve var olan başarılarını yetersiz buldukları gözlenirken akademik yönden başarısız öğrencilerin tamamının kendilerini dersler konusunda başarısız ama hayatın diğer alanlarında başarılı gördükleri sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırmanın sonucunda akademik yönden başarılı öğrencilerin genel anlamda başarılı olmak için istikrarlı çaba ve planlı çalışmalar yaptıkları sonucuna ulaşırlarken akademik yönden başarısız öğrencilerin ise yeterince çalışmadıklarını ve plansız olduklarını kabul ettikleri gözlenmiştir. Akademik yönden başarılı öğrencilerin akademik anlamda başarılı olmak için düzenli tekrarlar yaptıkları, çok kitap okudukları ancak planlı olmak konusunda sorunları olduğu sonucuna ulaşırlarken, akademik yönden başarısız öğrencilerin yetersiz çalışma, plansızlık ve tembellik yaptıkları bu yüzden başarısız olduklarını düşündükleri sonucuna ulaşılmıştır. Literatürde yapılan diğer çalışmalarda da benzer şekilde özdüzenleme ve özyeterlilik ile akademik başarı arasında olumlu ilişkilerin olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Arsal, 2009: 110-112; Haşlamam ve Aşkar, 2007: 116-117; Pintrich ve De Groot, 1990: 37-38; Turan ve Demirel, 2010: 288; Ulutan, 2018: 60; Zimmerman ve Pons, 1986: 614). Gürtekin (1993: 1) üniversite öğrencileri üzerinde yaptığı araştırma sonucunda ise bu araştırma sonucundan farklı olarak öğrencilerin başarılarını yetenek, başarısızlıklarını ise şans etkeni ile açıklamayı daha fazla tercih ettikleri sonucuna ulaşılmıştır. M. Taşdemir ve A. Taşdemir (2010: 495) araştırmasında akademik başarısı düşük olan öğrencilerin derslere daha uzun süre geç kaldıkları, gecikme gerekçesi olarak isteksizliğin ön plana çıktığı, dersi dinleme sürelerinin başarılı öğrencilere göre oldukça kısa olduğu ve dersi dinlemede isteksiz oldukları, ders dışı konularla ilgilendikleri başarılı öğrencilerin ise dersi daha aktif dinledikleri, istekli oldukları, dersi dikkatli takip ettikleri ve sorgulama yaptıkları sonuçlarına ulaşılmıştır. Çınar (2017: 2016) ise öğrencilerin öğrenme stratejilerini kullanma düzeylerinin TEOG sınavlarındaki başarı puanlarını olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırmanın sonucunda akademik yönden başarılı öğrencilerin başarılarını kitap okuma, teknoloji ve yardımcı kitaplar gibi faktörlerin oldukça olumlu etkilediği, ders kitaplarının yetersizliği ve sınavların doğru ölçmemesi nedenleriyle bu boyutların başarılarını olumsuz yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Akademik yönden başarısız öğrencilerin ders kitaplarının yeterli olması ve okul kültürünün gelişimlerine imkân tanıyıcı olması nedenleriyle bu faktörlerin başarılarını olumlu etkilediği, akran ve teknoloji boyutlarının ise başarı durumlarını olumsuz etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Klem ve Connel (2004: 270) yaptıkları çalışmada sınıf ikliminin öğrenci başarısı üzerinde etkili olduğunu belirlemişlerdir. Kızgın (2019: 61) ise yaptığı çalışma sonucunda okuma motivasyonu yüksek öğrencilerin akademik başarılarının yüksek olduğu sonucuna ulaşmıştır. Yine Yıldırım (2017: 143) yaptığı çalışmada okulda güvenlik algısı yüksek olan öğrencilerin diğer öğrencilere kıyasla daha başarılı oldukları sonucuna ulaşmıştır. Öztürk (2018: 82-86) ise öğrencilerin çalışma alışkanlıklarının akran zorbalığının, teknolojik aletlere fazla zaman kaybetmelerinin, ailenin maddi olanakları ve eğitim seviyesinin düşük olmasının, çalışma ortamının çalışmaya elverişli olmama durumunun, çalışmak için yeterli ek kaynağın olmamasının matematik dersindeki başarı ve başarısızlık durumunu etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Okuyucu (2017: 42) çalışmasında başarılı ve başarısız öğrenciler arasında anne baba tutumları yönünden farklılıklar olduğu sonucuna ulaşmıştır. Sağlam Tosun (2016: 41) yaptığı araştırma sonucunda okul türünün ve anne babanın sosyo-ekonomik durumunun öğrenci başarısını etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Literatürde yapılan bu çalışmaların araştırma sonuçlarımızla örtüştüğü görülmektedir.

Araştırmanın sonucunda akademik yönden başarılı öğrenciler kendilerini matematik dersinde başarılı sosyal dersinde başarısız görürlerken diğer grubun ise kendilerini sosyal, fen ve din derslerinde başarılı matematik dersinde başarısız gördükleri sonucuna ulaşılmıştır. Matematik dersinde öğrencilerin kendilerini başarısız görmelerinin birçok nedeni olabilir. Bu bağlamda Başar ve Doğan (2020) öğrencilerin matematik korkusu üzerine yaptıkları çalışmada ortaokul ve lise öğrencilerinde matematik korkusunun çok fazla görüldüğü ve bunun nedenleri arasında başarısızlık korkusunun yer aldığı sonucuna ulaşmışlardır. Dağdelen ve Ünal (2017: 483) ise yaptıkları çalışmada ortaokul öğrencilerinin matematik dersinde yaşadıkları sorunları kendilerine bağladıkları sonucuna ulaşmışlardır. Başarısız öğrencilerin bazı derslerde başarısız olduklarını/olacaklarını düşünmeleri eğitim sisteminin çözmesi gereken önemli bir sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü bir öğrencinin bir dersle ilgili yargıları o dersteki başarılarını etkilemektedir. Konuyla ilgili Öztürk (2018: 84) yaptığı çalışmada öğrencilerin derse karşı ön yargılı olmasının ders başarısını etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

Araştırmanın sonucunda akademik yönden başarılı öğrenciler etkili öğrenme için tekrar yapılması, test çözülmesi ve dersin dikkatli dinlenmesi gibi öneriler getirirken diğer grubun ise çok çalışmak, tekrar ve derslerin iyi dinlenmesi gibi öneriler getirdikleri gözlenmiştir. Konuyla ilgili öğretmenlerin görüşlerini yansıtması açısından Babaoğlu (2017: 35) araştırması sonucunda başarının önündeki sorunlar olarak öğretmenlerin sırayla aile, öğrenci, yaşadığı şehri, öğretmen, okul, eğitim sistemi ve okul yönetimi şeklinde sıralamışlardır.

Araştırmanın sonucunda akademik yönden başarılı öğrencilerin bu durumlarından dolayı kendilerini mutlu ve özgüvenli hissettikleri akademik yönden başarısız grubun ise kendilerini mutsuz ve kötü hissettikleri sonucuna ulaşılmıştır. Özben (1996: 2-4) çalışmasında bu araştırma sonuçlarıyla benzer şekilde başarılı öğrencilerin özgüvenli, neşeli ve dışa dönük olduğu başarısız öğrencilerin ise içedönük mutsuz ve öfkeli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Yazıcı Çelebi ve Çelebi (2018: 1) ise yaptıkları çalışmada akademik başarı ile yaşam doyumu arasında bir ilişki olmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

Çalışmadan elde edilen sonuçlardan hareketle aşağıdaki öneriler ileri sürülebilir:

- Öğrencilerin akademik başarı dışında farklı alanlarda başarıyı tatmalarını sağlayacak ve çok yönlü bir şekilde gelişimlerini sağlayacak imkanlar eğitim sistemi tarafından öğrencilere sağlanmalıdır.
- Akademik yönden başarısız öğrencilerin önünde ciddi bir sorun olarak görülen akran ve teknoloji faktörleri konusunda öğretmenler ve veliler bilgilendirilerek gerekli önlemlerin alınması sağlanmalıdır.

- Ders kitaplarının zenginleştirilerek öğrencilerin yardımcı kitaplara bağımlılığının önüne geçilmelidir.
- Başarısız öğrenciler öğretmenleri tarafından kitap okuma konusunda özellikle yönlendirilmelidir.
- Okul rehberlik servisleri akademik yönden başarısız öğrencilere yönelik etkili öğrenme seminerleri vermeli ders çalışma programları konusunda bu öğrenciler için yönlendirmeler yapılmalıdır.
- Bu çalışmada öğrencilerin başarı ve başarısızlığa yönelik algıları tespit edilmeye çalışılmıştır. Başka çalışmada öğretmenlerin öğrencilerine veya velilerin çocuklarına yönelik başarı algıları ile ilgili çalışmalar yapılabilir.

Kaynakça

- S Alfaifi, M.- AbuZayyad-Nuseibeh, H.- Awaida, N.- B James, W. (2020). "Graduate Students Perceptions of Success in United States Colleges", *Arab World English Journal*, 11 (2), 202-213.
- Altun Akbaba, S. ve Çakan, M. (2008). "Öğrencilerin Sınav Başarılarına Etki Eden Faktörler", *İlköğretim Online*, 7 (1), 157-173.
- Andrelchik, H. and Schmitt, R. (2014). "Students perception of success in the art classroom", *International Journal of Education & the Arts*, 15 (13).
- Arıcı, İ. (2007). "Öğrenci ailelerinin sosyo-ekonomik düzeylerinin ilköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi dersindeki başarılarına etkisi", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (2), 151-168.
- Arsal, Z. (2009). "Problem Çözme Stratejilerinin Problem Çözme Başarısını Yordama Gücü", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9 (1), 103 – 113.
- Babaoğlu, E. (2017). "Yozgat'ta öğrenci başarıları: Başarı engelleri ve başarıyı artırmak için yapılabilecekler", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14 (37), 23 – 40.
- Baltaş, A. (1998). *Stresten Uzak Üstün Başarı*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Başar, M. ve Doğan, M. (2020). "Öğrencilerin Matematik Korkusunun İncelenmesi", *Turkish Journal of Educational Studies*, 7 (3).
- Bogale, Hailu R. and Shiber, John G. (1996). "Teachers' Perception of Student Academic Success" *1996 ASEE Annual Conference Proceedings*, Session 2666.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak E., Akgün, Özcan E., Karadeniz, Ş., Demirel, F. (2012). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem Yayınları.
- Ceylan, E. ve Berberoğlu, G. (2007). "Öğrencilerin Fen Başarılarını Açıklayan Etmenler: Bir Modelleme Çalışması", *Eğitim ve Bilim Dergisi*, 32 (144), 36-48.
- Çınar, A. E. (2017). *Öğrencilerin Öğrenme Stratejilerini Kullanma Düzeyleri ile Teog Başarı Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Mersin: TÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dağdelen, S. ve Ünal, M. (2017). "Matematik Öğrenim ve Öğretim Sürecinde Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14 (1), 483-510.
- Gürtekin, A. (1993). *Başarı ve Başarısızlığa Yapılan Nedensel Yüklemelerin İzlenimler Üzerindeki Etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: HÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Haşlamam, T. ve Aşkar, P. (2007). "Programlama Dersi ile İlgili Özdüzenleyici Öğrenme Stratejileri ve Başarı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 32 (32), 110-122.
- Karabanova, O. A. and Bukhalenkova, D. A. (2016). "Perception Of Success İn Adolescentsgenlerde Başarı Algısı", *Procedia- Social and Behavioral Sciences*, Issue: 233, 13-17.

- Kızgın, A. (2019). *Okuma Motivasyonu ve Okuduğunu Anlamanın Akademik Başarıya Etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Niğde: ÖHÜ. Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Klem, A. M. and Connel, J. P. (2004). "Relationships matter: Linking Teacher support to student engagement and achievement", *Journal of School Health*, 74 (7), 262-273.
- Kurtuldu, B. S. (2010). *Okulöncesi Eğitiminde Okul Aile İlişkilerinde Yaşanan Sorunların Öğretmen ve Veli Görüşlerine Dayalı Olarak Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: SÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kurtuldu, M. K. (2010). "Piyano Eğitiminde Başarısızlık Nedenlerine Yönelik Öğrenci Görüşlerinin Değerlendirilmesi", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 18 (3), 917-930.
- Mert, M. (2018). *Ortaokul Öğrencilerinin Matematik Başarılarında Matematiğe Yönelik Kaygı ve Üstbilişsel Farkındalık Düzeylerinin Etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzincan: EÜ. Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Okuyucu, A. (2017). *İlkokul Döneminde Anne Baba Tutumlarının Öğrenci Başarısına Etkisi Esenler İlçesi Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: YTÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özben, Ş. (1996). "Başarısızlık Psikolojik Bir Zehir Midir", *Yaşadıkça Eğitim*, İstanbul, (47), 2-4.
- Öztürk, S. A. (2018). *Ortaokul Öğrencilerinin Matematik Dersindeki Başarısızlık Nedenlerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Elazığ: FÜ. Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Patton, M. Q. (2014). *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*, M. Bütün ve S. B. Demir (Çev Edt). Ankara: Pegem Akademi.
- Pintrich, P.R., and Groot, E. V. De., (1990). "Motivational And Self-Regulated Learning Components Of Classroom Academic Performance", *Journal O F Educational Psychology*, 82 (1), 33-40.
- Sadıkoglu, G. (2002). *Aile Psikolojisi ve Eğitimi*, (Editör: Dursun Gökdağ), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 23-31.
- Sağlam Tosun, N. (2016). *8. Sınıf Öğrencilerinin Fen ve Teknoloji Dersi Başarılarını Etkileyen Bazı Faktörlerin İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: NEÜ. Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Seçer, H. (2013). *Bireysel Kariyer Planlama ve Kişisel Başarı Algısı Arasındaki İlişki ve Pamukkale Üniversitesi'nde Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Denizli: PÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sezgin, F.- Koşar, D.- Koşar, S. ve Er, E. (2016). "Liselerde akademik başarısızlık: Nedenleri ve önlenmesine ilişkin öğretmen ve okul yöneticilerinin görüşleri", *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17 (1) 95-111. DOI: 10.17679/iuefd.1711953
- Şeker, M. (2013). *İlköğretim 6,7 Ve 8. Sınıflarda Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Dersinde Öğrenci Başarısını Etkileyen Faktörler (Tosya Örneği)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çorum: HÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Taşdemir, M. ve Taşdemir, A. (2010). "Okullarda Başarı ve Başarısızlık Olgusu: Tipik Öğrenci Davranışları Yönüyle Bir Durum Araştırması", *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23 (2), 471-503.
- Taşkıran, A. (2017). "Anadolu üniversitesi açıköğretim fakültesi öğrencilerinin başarı atıfları üzerine fenomenolojik bir inceleme", *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi-Journal of Qualitative Research in Education*, 5 (1), 58-79. DOI: 10.14689/issn.2148-2624.1.5c1s3m
- Turan, S. ve Demirel, Ö. (2010). "Öz-Düzenleyici Öğrenme Becerilerinin Akademik Başarı ile İlişkisi: Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Örneği", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 38 (38), 279-291.

- Tunçkol, H. (2016). *Ortaokuldaki Öğrencilerin İngilizce Öğrenimindeki Başarısızlık Nedenlerinin İncelenmesi (Bartın/Ulus Örneği)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Düzce: DÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü,
- Türk Dil Kurumu, (2019). “Güncel Türkçe Sözlükler”, <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 12.12.2019).
- Ulutan, E. (2018). *Teog Fen Bilgisi Başarısını Etkileyen Değişkenlerin Çok Düzeyli Regresyon Modeli ile İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: HÜ. Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Valkyrie, Carmen, (2015). *The Effects of Teacher Attitudes on Student Achievement in The High School Setting*. Doctoral Thesis.Nashville: TNU.
- Wallace, M. R. (2009). “Making Sense of The Links: Professional Development, Teacher Practices, And Student Achievement”, *Teachers College Record*, 111(2). 573-596.
- Yazıcı Çelebi, G. ve Çelebi, B. (2018). “Lise Öğrencilerinin Yaşam Doyumu Düzeylerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi”, *Erciyes Journal of Education*, 2 (2), 1-15. DOI: 10.32433/eje.421904
- Yıldırım, S. (2017). *Liselerde Öğrenci ve Öğretmenlerin Güvenli Okul İklimi Alguları ile Öğrencilerin Akademik Başarıları Arasındaki İlişki*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: HÜ. Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2005). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayınları.
- Yıldız, N. (1999). *Çocukların Okul Başarısında Aile ve Çevresel Faktörlerin Rolü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: MÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Zimmerman, B. J. And Pons, M. M. (1986). “Development of Structured Interview for Assessing Student Use of Self-Regulated Learning Strategies”, *American Educational Research Journal*, 23 (4), 614-628.

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

02/03/2021

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

29/06/2021

Doç. Dr. Oktay BOZAN
Dicle Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
oktaybozan210@gmail.com

**1262/1846 TARİHLİ ÇÜNGÜŞ KEFALET DEFTERİNE GÖRE ÇÜNGÜŞ KAZASININ
SOSYAL VE EKONOMİK DURUMU**

Öz

Tarih boyunca devletlerin en önemli gündemlerinden birisi güvenlidir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti, tebaası arasındaki uyum ve mutabakatın sağlanması, sağlıklı toplumsal yaşam alanlarının oluşturulması ve güvenlikleri ile birlikte devamlılıklarının da sağlanması açısından kefalet sistemine başvurmuştur. Bu çalışmada 2663 nolu ve 1846 tarihli Çüngüş Kefalet Defteri ele alınmıştır. Defterde Çüngüş kasabası ve kazaya bağlı köylerde yaşayan tüm yetişkin erkekler birbirlerine kefil yazılmışlardır. Güvenlik amacıyla düzenlenmiş olan bu defter kişilerin isimlerinin yanı sıra onlara dair çok önemli verileri de içermektedir. Defterdeki söz konusu verilerden hareketle Çüngüş kazasının XIX. yüzyıl ortalarındaki idari yapısı, demografik durumu, sosyal ve ekonomik yapısı ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çüngüş, Nüfus, Kefalet, Müslim, Ermeni.

**SOCIAL AND ECONOMIC STATUS OF CHUNGUSH DISTRICT ACCORDING TO
BAIL RECORDS DATED 1262/1846**

Abstract

Security is one of the most important agendas of states throughout history. In this context, the Ottoman Empire applied to the bail system in order to ensure harmony and consensus among its subjects, to create healthy social living areas, and to ensure their continuity with their security. In this research, the Chungush Bail Book numbered 2663 and dated 1846 is examined. In the book, all adult males living in Chungush town and the villages connected to the county were written as bailor for each other. This book, which has been arranged for security purposes, contains very important data about the persons as well as their names. XIX of the Based on the aforementioned data in the book, administrative structure, demographic situation, social and economic structure of Chungush district in the middle of the 19th century is discussed.

Keywords: Chungush, Population, Bail, Muslim, Armenian.

Giriş

Bir fıkıh terimi olarak kefalet, “bir hakkın güvenceye bağlanması amacıyla bir kimsenin asıl borçlunun alacaklı karşısındaki sorumluluğuna katılması veya birinin tesliminin üstlenmesi” anlamına gelmektedir (Apaydın, 2002: 168). Başka bir ifadede, birinin vereceği meblağı veya yapacağı bir işi yerine getirmediği takdirde onun yerine yapmayı kabul etmek şeklinde tanımlanmıştır (Şemsettin Sami, 2017:1181). Kefaletin genel olarak şahsa kefalet (el-kefâle bi'n-nefs) ve mala kefalet (el-kefâlebi'l-mâl) olmak üzere iki türünden bahsedilir. Şahsa kefaletle aynı anlamda olmak üzere literatürde "el-kefâle bi'l-beden, el-kefâle bi'l-vech, damânü'i- vech" tabirleri de kullanılır (Apaydın, 2002: 170).

Osmanlı Devleti'nde kefalet sistemi, gerek insanların birbirleriyle olan münasebetlerinde gerekse de devlet-reaya ilişkilerinde oldukça yaygın olarak kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyıl başlarından itibaren kefalet sisteminin var olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu dönemde görülen Celali isyanları, suhte, levent ve çiftbozanların kanun dışı hareketlerine karşı düzeni korumak için devlet, ilk olarak 1512'de İstanbul ve çevresinde çıkan karşılıklı bertaraf etmek amacıyla kefalet sistemini uygulamaya koymuştur (Toprak, 2015: 31). Kefalet sistemi, gerek insanların birbirleriyle olan münasebetlerinde ve gerekse devlet-reaya ilişkilerinde oldukça yaygın olarak kullanılmıştır. Ancak bu kullanım alanının ticari işlemlerde özellikle alacak ve borç konularında yoğunluk kazandığı görülür. Kefil isteyen taraf, ileride muhtemel mağduriyeti bir anlamda sigorta ettirmiş olurdu. Kamu hizmetlerinin yürütülmesinde ortaya çıkabilecek olası olumsuzlukları gidermek ve kamunun zarara uğramasını önlemek için devlet işlerinde de yaygın bir şekilde kefil istenmekteydi (Çelik, 2014: 23).

Osmanlılar zamanında iktisadî ve ticarî işlerin sağlıklı bir şekilde yürütülmesinde kefaletle müracaat edildiği gibi, toplumda asayişin sağlanması ve suçların önlenmesi için “*nefse kefalet*” uygulamasının çok sık olarak başvurulan bir yöntem olduğu anlaşılmaktadır. İnsanlar gerek devlet ile olan ilişkilerinde gerekse birbirleriyle olan ilişkilerinde “*kefalet-i müteselsile*” ile birbirlerine bağlanmışlardır. Yoğun olarak vatandaşların alacak ve borç gibi ticarî meselelerde kefaletle başvurduğu görülse de kamu hizmetlerinin yürütülmesinde ortaya çıkabilecek muhtemel olumsuzlukları gidermek ve kamunun zarara uğramasını önlemek için devlet işlerinde de kefaletle başvurulmuştur (Toprak, 2015: 29).

Kefalet sistemiyle devlet, gerek gördükçe yerleşim birimi ayırt etmeksizin erkekleri kefile bağlayıp halkın birbirine karşı sorumlu olmaları yoluna giderdi. Köy, kasaba ve şehirlerde bütün erkekler gruplar halinde mahkemeye getirilir, her erkek özellikle genç bir erkeğe kefil olur, köyün veya mahallenin kethüdası (muhtarları) da kefillere kefil olur, imam ya da papaz da kethüda ile birlikte hepsinin kefilliğini kabul ederdi (Akdağ, 1995: 212). Herhangi bir şahsa kefil olmak, kefil olan için birtakım yükümlülükleri beraberinde getirirdi. Bir şahıs şu veya bu suçu işleyip firar ederse suçluyu bulup yargıya teslim etmek kefilin göreviydi. Hatta kefil olan şahıs, suçlu getirilinceye kadar hapsedilmekteydi (Saydam, 1997: 72). Görüldüğü üzere kefalet, devletin nizamlarına uyulması ve iç güvenliğin sağlanması amacına matuftur.

Kefalet Defterleri, Osmanlılarda asayiş ve güvenliğin temini amacıyla, XV. yüzyıldan itibaren başta İstanbul olmak üzere birçok eyalette tutulmuştur. Sultan III. Selim'in tahta geçmesinden itibaren yoğun olarak tanzim edilen bu defterler, yerleşim biriminde yaşayan tüm erkek fertlerin, kefilleriyle birlikte, isimlerinin kaydedildiği nüfus kayıtları hükmündedir. Bu defterlerin bir kısmı esnaf ağırlıklı olarak ticarî nitelikli kayıtlar olsa da, sadece güvenlik amaçlı hazırlanan ve yerleşim birimindeki tüm aile reisleri ile yalnız yaşayan (mücerred) fertlerin kaydedildiği defterler de vardır. Bu defterler belli bir sisteme göre düzenlenirdi. Kefalet yoklamaları, genellikle kadınlar vasıtasıyla yapılmakta ve sicile kaydedilmekteydi. Bu tür yoklamalara ihtiyaç duyulduğunda, ilk olarak kadınlara ferman yazılmaktaydı. Kefalet yoklamalarının yapılması sırasında kolluk güçlerinin de önemli rolleri olurdu. Kadınlar ve yoklama yapmakla görevli kişiler, sayımları bizzat kendileri yapmayıp yerlerine bu işi yapabilecek görevliler tayin ederlerdi. Yoklamaları yerinde gerçekleştiren görevliler, sayımdan sonra düzenledikleri defterleri kadınlıktaki sicile kaydettirirdi. Ayrıca ilgili yerlere defterin suretleri gönderilirdi. Yoklaması yapılan yerleşim birimi bölgelere ayrılabilirdi. Bu durumda her bölge için ayrı bir memur tayin edilirdi. Kefalet defterlerinin üst yazıları veya mühürlerden yoklamacı olarak haseki, voyvoda, kethüda, topçubaşı ve mukataacı gibi görevlilerin

tain edildiği bilinmektedir. Bazılarında ise yoklamacıların isimleri açıkça yazılmamış, defterin sonuna sadece mühürleri basılmıştır. Şahısların isimleri, meslekleri, memleketleri, lakapları, oturdukları mahalleleri ve kefillerinin isimleri açık olarak tutulan defterlere kaydedilmekteydi. Defterleri tutan şahıslar farklı olduğu için defterlere kaydedilen bilgilerin tanzim şekilleri de farklılık göstermektedir (Toprak, 2015: 40).

Çüngüş Kefalet Defteri, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde NFS.d. kodlu ve 2663 noludur. Ciltli ve ebrulu olan defter 40 varak olup, 29 Zilhicce 1262 (18 Aralık 1846) tarihli dir. Ebrulu kapağın ortasında bir kalp şekli ve ortasında “*Maaden-i Hümayun Eyaletinde Kain Çüngüş Kazası Reayasının Kefalet Defteridir*” ibaresi yer almaktadır. Defterin bir kâtip tarafından kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Defterin ilk sayfasında “*Çüngüş kasabasının ve tevâbi’ kurâlarının bi’l-cümle mille-i reâyanın suret-i kefalet defteridir*” ifadesi kullanılmıştır. Bu ifadeden açıkça anlaşıldığı üzere Çüngüş kasabasının ve kazaya bağlı köylerdeki tüm reayanın deftere kaydedildiği anlaşılmaktadır.

Çüngüş Kefalet Defteri yoklamasında gerek şehirdeki mahallelerde oturan ahali, gerekse de köy halkı ikişerli olarak birbirine kefil yapılmıştır. Şahısların ve kefillerinin isimlerinin yazıldığı listesinin altına birer kefalet senedi yazılmıştır. Kefalet senetlerinin altında mahallenin imamı, muhtâr-ı evvel ve muhtâr-ı sâni ile ahaliden en az iki kişinin mührü bulunmaktadır. Gayrimüslimlerin oturduğu yerleşim birimlerinin de kefalet listeleri aynı yöntemle hazırlanmış, listelerin sonuna kefalet senedi eklenmiş ve muhtarlar ve kocabaşlar tarafından mühürlenmiştir. Çüngüş kasabasındaki Ermenilerin tamamı sıralandıktan sonra listenin sonuna tek kefalet senedi eklenmiştir. Bu kefalet senedinde beş keşiş, üç kocabaş, bir muhbir-i evvel ve bir muhbir-i sani yer almıştır. Kasaba merkezindeki gayrimüslimlerden sonra Çüngüş’e bağlı Adış köyünün kefalet yoklaması yapılmış ve devamındaki kefalet senedini sekiz kocabaş mühürlemiştir. Bundan sonra kasaba merkezindeki iki Müslüman mahallesinin kefalet yoklamaları ayrı ayrı yapılmıştır. Kazaya bağlı köylerden iki veya daha fazlasının yoklaması yapıldıktan sonra oluşturulan kefalet senedi mühürlenmiştir. Genellikle birbirine yakın olan köylerin ortak bir kefalet metnini imzaladıkları görülmektedir. Mesela, Hoya, Adış, Karakilise ve Hindi Baba köylerinin kefalet yoklaması tamamlandıktan sonra tanzim edilen kefalet senedini bu köylerden muhtar ve ihtiyar heyeti mühürlemiştir. Kefalet taahhüt senedinin sabit bir metin olduğu sadece köyler ve mahalleler değiştiğinde küçük birtakım değişiklikler olduğu görülmektedir.

Kefalet metninde birtakım taahhütler ve sorumluluklar hatırlatılmıştır. Metin “*Çüngüş kasabasına/kazâsına tâbi kurâlar/mahallelerin ahâli ve ihtiyârâmı bulunduğumuz*” ifadesi ile başlamaktadır. Bunun devamında ilgili köylerin ve mahallelerin tüm ahali ve sakinlerinin birbirlerine kefil oldukları, herkesin iş ve güçleriyle meşgul olacakları, yapılan kefalet gereğince herhangi bir “*hilâfi hâl u hareketde*” bulunulmayacağı ifade edilmiştir. Ruhsatsız silah taşıyan, tezkireli ve tezkiresiz köy ahalisinden olup ticaret nedeniyle başka yerlere gidip dönen veya yabancı kişilerin misafir amacıyla köye gelen kişilerin zaman kaybedilmeden valiye ve güvenlik kuvvetlerine bildirilmesi istenmiştir. Bu arada askerden firar ederek köylerden birinin hanesinde saklanan kişiler ile izinli olarak memleketine gelenler haber alındığında zaman kaybedilmeden bunların yakalanarak güvenlik kuvvetlerine teslim edilmesi vurgulanmıştır. Özetle kefilsiz ve ahvali meçhul kimselerin köylerde saklanmasına müsaade edilmeyeceği, vergi ve yükümlülüklerin zamanında ödenmesine özen gösterileceği, bu hususlara riayet edileceği aksi bir davranışta bulunulmayacağı taahhüt edilmiştir.

Çüngüş kaza merkezi mahalle esas alınarak yazılmıştır. Defterin ilk 13 sayfasında gayrimüslimlere ait bilgiler yer almaktadır. Ermenilerin ise beş mahalle ve Çüngüş’e bağlı tek Ermeni köyü olan Adış’da yaşadıkları görülmektedir. Mahalle-i Zimmiyan şeklinde başlayan Ermeni mahallelerin keşiş adıyla adlandırılması dikkat çekmektedir. Defterdeki ilk mahalle Mahalle-i Zimmiyan Keşiş-i Haço şeklinde verildikten sonra diğer mahalleler “*diğer*” veya “*diğeri*” şeklinde ifade edilmiştir. Bazılarında keşiş ifadesi isimden önce kullanılırken bir kısmında isimden sonra kullanılmıştır. Bu konuda kâtipin özensiz bir usul takip ettiğini söyleyebiliriz. Kaza merkezindeki dört mahalle verildikten sonra “*Karye-i Adış Tabii-i Çüngüş*” başlığı ile Adış köyüne geçilmiştir. Ancak bundan sonraki tekrar “*diğer keşiş...*” başlığı altında üç mahalle daha ilave edilmiştir. Bu mahallelerin Adış köyüne mi yoksa Çüngüş merkezine mi ait olduğu belirtilmemiştir. Büyük bir

ihtimalle buradaki mahalleler Adış köyüne ait mahalleler olmalıdır. Köylerde genellikle mahalle uygulaması çok rastlanılan bir durum olmamasına rağmen söz konusu kefalet defterinde mahalle üzerinden bir tanımlama ile karşılaşmaktayız.

Ermeni mahallelerinden sonra Müslümanların yaşadığı mahalle ve köylere geçilmiştir. Kaza merkezi “Kasaba-i Çüngüş” diye ifade edildikten sonra “Mahalle-i Cami-i Sûk”da ikamet eden Müslümanlar yazılmıştır. Akabinde ise Cami-i Kebir Mahallesi ve Çüngüş civarında Hasan Dede Tekkesi sıralanmıştır. İlk olarak yazılan köy, Çüngüş’ün güneyinde buluna Hoya’dır. Bu köy “Karye-i Hoya Tabi-i Çüngüş” şeklinde ifade edilmiştir. Mezralar ise “Mezra-i Ürgüt Tabi-i Karye-i An Miriye (Ermiye)” şeklinde ifade edilmiştir. Defterde yazılan en son köy Silvas (Salvaz) köyüdür. Kaza merkezindeki mahallelere bakıldığı zaman Müslümanların Cami-i Kebir ve Cami-i Sûk mahallelerinde yaşadığı ve bu mahallelerde hiçbir Ermeni’nin bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Mahalle ve köyler yazılırken genellikle en önemli şahsiyetlerin (imam, muhtar, ağa, molla, hacı vs) başa yazıldığı ve bu kişilerin birbirlerine kefil olduğu dikkat çekmektedir. Mesela Ermiye ve Avut köylerinde imam ve muhtarın birbirlerinin kefil olduğu görülmektedir. Kefalet defterine göre kazanın en önemli yöneticilerinden Müftü Ebubekir Efendi’nin Hindi Baba köyünde, kaza müdürü Şahin Ağa’nın da Salvaz’lı olduğu dikkat çekmektedir. Salvaz köyü İmamı Molla Tilo b. Osman Kâhya’nın kefil Şahin Ağa’dır. Şahin Ağa’nın kefil ise Osman Kâhya’dır. Bazı kişilerin isimlerinin önünde kızır ve kâhya gibi ifadeler kullanılmaktadır. Bu ifadeler “muhtar” anlamında kullanılmaktadır.

1. İsimler ve Lakaplar

Kefalet Defteri’nin başında gayrimüslimlere yer verilmiştir. Kâtibinin özellikle gayrimüslim isimleri konusunda yetkin olmadığı ve çok özensiz davrandığı anlaşılmaktadır. Mesela Kaspar ismi bazen Kespar, bazen de Kesper olarak verilmiştir. Kokas ismi bazen Gokas şeklinde yazılmaktadır. Evanes ismi bazen İvanes şeklinde yazılmıştır. Kirkor ismi bazen Kirikor olarak geçmektedir. Minas ismi bazen “sin” bazen de “sad” ile yazılmıştır. Agob ifadesi bazen İkob veya İgob olarak geçmektedir. Hacar ismi bazen Hacir olarak yazılmaktadır. Gögo ismi bazen Koko diye yazılmıştır. Önce “ke” ile yazılan isim daha sonra “ka” harfi ile yazılmıştır. Mardiros ismi genellikle Mardures şeklinde yazılmıştır. Bununla birlikte ismin sonundaki “sin” harfi bazen “sad” harfi kullanılmıştır. Vartan ismindeki “te” harfi yerine bazen “tı” harfi kullanılmıştır. Serkis ismi bazı yerlerde Serkiz olarak yazılmıştır. Matos ismi bazen “sin” bazen de “sad” harfi ile yazılmıştır.

Birçok yerde kefil olunan kişi ile kefil olan kişinin aynı olması da muhtemelen dikkatsizlikten kaynaklanan bir hata olmalıdır. Ermenilerde en yaygın olarak kullanılan isimler Oseb, Ohannes, Haço, Kirkor, Karabet, Agob, Bedros, Nikoğos, Serkis’dir. Keşiş ifadeleri sıfat olmasına rağmen bazı yerlerde isimden sonra kullanılmıştır. Benzer bir şekilde Ağa ifadesi de isimlerden önce kullanılmıştır. Bu durum yukarıda da ifade edildiği üzere muhtemelen kâtibin dikkatsizliğinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle defterde uygulama birliği gözükmemektedir.

Gayrimüslimlerde genellikle oğlu-baba arasında Arapça “veled” ifadesi kullanılmaktadır. Ancak bazen “oğlu” ibaresine de yer verilmiştir. Torun yerine genellikle “hafid” ibaresi kullanılmıştır. Gayrimüslimlerin önemli bir kısmı bir meslek ve lakapları ile anılmıştır. Bazen isim yerine kişinin sadece mesleğinin de kullanıldığı görülmektedir. Örneğin; Çerçi Hacir veled-i Öksüz, Bennan Serkis veled-i Minareci, Köşger Giragos veled-i Fırıncı Miço, Nikoğos veled-i Davulcu, Boğos veled-i Davulcu Melkon, Kirikor veled-i Sabuncu İgo, Karındaşı Beydiros zimmî, Zurnacı Melkon ve Mardures veled-i Boz Ohannes. Defterdeki Ermeni isimlerinden bazıları Türkçe veya Türkçe’yi andırmaktadır. Yayla, Yağmur, Murat vb isimler Ermeniler tarafından kullanılmaktadır.

Kefaletler karındaşı (kardeşi), oğlu, babası, amisi (amcası), dedesi, torunu (hafidi), damadı, öği oğlu (üvey) şeklindedir. Müslümanlar bin, gayrimüslimler veled ifadesini kullanmışlardır. Çok istisnai olarak (örneğin: Timur veled-i Abbas) “veled” ifadesi yer almıştır. Çüngüş merkezi ile bağlı köylerin nüfus defterleri incelendiğinde en fazla yer alan isimlerin dini içerikli olduğu görülmektedir. Özellikle Muhammed (Mehmet) ismi açık ara en fazla tercih edilen isimdir. Bunu Hasan, Hüseyin, Ali, Mustafa, Ahmed, Yusuf gibi isimleri takip etmektedir. Bu durum hiç şüphesiz Müslüman bir toplumun isim tercih ederken dini hassasiyete önem vermesinden kaynaklanmaktadır.

Müslümanlar genellikle meslek, lakap veya unvanla anılmıştır. Katırcı Bekir Hacı Muhammed, Kokol Süleyman, Bakkal Hodu Muhammed, Kolo Hüseyin b. Hasan, Hasan b. Koyun Osman, Çavuş Ahmed, Tımarlı tekaüdlerinden Ömer vb. Bazı kişiler muhtemelen doğdukları veya geldikleri yerle anılmıştır. Hasan Efendi b. Muhammed Mahmudanlı, Ahmed b. Karakayalı Muhammed, Bosmalı Gögebakan Muhammed bunlara örnek verilebilir.

Kişilerin fiziki özellikler ve davranışları ile ilişkilendirilmiş lakapları bulunmaktadır. Sakallı Hasan, Kirli Osman, Altıparmak, Arab Hasan, Yeğen Hüseyin, Köse Hüseyin, Reşo Muhammed, Mecnun Ali, Şeytan Ömer, Kırık Ali, Köse Hüseyin, Sağır Osman, Kanlı Hüseyin, Kötek Osman, Evsat Hasan, Koyun Ali, Çatal Ahmed, Bal Ahmed, Şehla (şası) Ahmed, Deli Osman, Gül Ahmed, Kılık Ahmed, Zor Mustafa, Kır Ahmed, Külah Ahmed, Kara Ahmed vb. Bazı isimler halk arasında kısaltıldığı şekilde yazılmıştır veya isimler o şekilde konulmuştur. Süleyman b. Hamo (Mehmet), Hasan b. Silo (Süleyman), Mustafa b. Ramo (Ramazan), Apo b. Bego (Abdullah) buna örnek verilebilir. Kefalet Defterinde etnik kimlik ifade eden isimler yok denecek kadar azdır. Sadece birkaç defa Kürt ifadesi kullanılmıştır. Hasan b. Kürt Meyni, Kürt Ömer b. Ahmed, Hüseyin b. Kürt Muhammed vb. Bu şekilde Kürt olarak tanımlanan kişilerin kayıtlı bulunduğu köylerin Ermiye, Avut ve Elyos gibi Türk köyleri olması dikkat çekmektedir. Genellikle dışarıdan gelen ve etnik olarak azınlıkta bulunan kişilerin etnik kimliği ile tanımlanması yaygın olan bir durumdur. Kişiler bazen mensubu olduğu sülaleye bağlı olarak ifade edilmiştir. Mesela “Mürsel b. Mamito Ahmed” adlı kişinin Mamitogillerden olduğu anlaşılmaktadır. Yine Hüseyin b. Kalo Muhammed ve Kotur Ali gibi isimlerde de Kalogiller ve Koturgiller gibi ailelere mensubiyet ifade edilmektedir.

2. Çüngüş Kasabasının Mahalleleri ve Demografik Yapı

Çüngüş, 1516 yılında Osmanlı idaresine girdikten sonra bazen kaza bazen de nahiye statüsünde kalmıştır. Günümüzde Diyarbakır, Elazığ, Malatya ve Adıyaman illeri arasında kalan Çüngüş ana yollardan uzak olması ve coğrafi konumu nedeniyle yoğun bir nüfus potansiyeline sahip bir yerleşim merkezi değildir. Müslüman ve Hristiyanların asırlarca bir arada yaşadıkları eski bir yerleşim yeridir. Çüngüş Kefalet Defterine göre kasaba merkezinde diğer bir ifade ile nefsi-Çüngüş’de Müslümanlar iki mahallede ikamet etmektedir. İbadet yerleri üzerinden tanımlanan mahallelerde toplam 306 kişi bulunmaktadır. Bu sayı Müslümanların tamamını değil sadece kefalet kapsamına giren erkekleri kapsamaktadır. Kefalet Defterinde alt sınır olarak kaç yaşına kadar olan erkeklerin kefalet kapsamına alındığı belli değildir. Ancak Şeriye Sicillerinde benzer durumlarla ilgili hususlara “akıl, baliğ ve mümeyyiz” vasıfları taşıyan kişilerin reşit kabul edildiği dikkate alındığında bu yaşın 15 ve üstü olduğu söylenebilir. Kasaba merkezinde Ermenilerin beş mahallede yaşadıkları ve bu mahallelerin keşiş unvanlı din adamları adına oluşturulduğu görülmektedir. Müslümanların en fazla bulunduğu mahalle Cami-i Sûk (Çarşı), Ermenilerin ise en fazla bulunduğu mahalle Keşiş Evanes Mahallesi’dir. Müslümanların toplam nüfus içerisindeki yeri yaklaşık % 25’dir. Müslümanların ve Ermenilerin ikamet ettikleri mahalleler ve kişi sayısı şöyledir:

Sıra	Mahalleler	Müslüman/Ermeni	Kişi sayısı
1	Cami-i Sûk Mahallesi	Müslüman	179
2	Cami-i Kebir Mahallesi	Müslüman	127
3	Keşiş Haço Mahallesi	Ermeni	131
4	Keşiş Evanes Mahallesi	Ermeni	326
5	Keşiş Nikoğos Mahallesi	Ermeni	278
6	Keşiş Kalyo Mahallesi	Ermeni	166
7	Keşiş Mardures Mahallesi	Ermeni	31
Toplam			1.238

Buna göre kasaba merkezindeki Müslüman ve Ermenilerin kefalet kapsamına giren erkek sayısı 1.238 kişidir. Akıl, baliğ olmayan erkek ve kadınlar da dikkate alındığında bu sayının yaklaşık dört katına çıkması muhtemeldir. Bu durumda kaza merkezinde yaklaşık 5.000 kişinin yaşadığı söylenebilir.

1891 yılında Çüngüş’ü ziyaret eden Arifi Paşa’nın kaydına göre Çüngüş’ün mahalle ve nüfus dağılımı şöyledir (Öztürk-Yılmazçelik, 1997: 106):

Sıra	Mahalleler	Müslüman	Ermeni
1	Cami-i Kebir Mahallesi	574	
2	Cami-i Sûk Mahallesi	713	
3	Kale Mahallesi	-	1.232
4	Orta Mahalle	-	1.638
5	Başpınar Mahallesi	-	1.050
TOPLAM		1.287	3.920

Buna göre Müslümanların nüfusu 1287 iken Ermeniler 3920 kişidir. 5.207 kişiden oluşan Çüngüş kasabasında Müslümanlar iki mahallede Ermeniler ise üç mahallede ikamet etmektedir. Müslümanların toplam nüfus içerisindeki oranı % 25 dolayındadır. 1842 tarihli nüfus oranı dikkate alındığında Müslümanların Ermenilere oranı yaklaşık % 4 oranında azalmıştır. Bu arada dikkat çeken bir husus Ermenilerin yaşadıkları mahallelerin isimlendirilmesidir. Kefalet Defteri'nde keşiş unvanlı olan beş mahallenin başka isimlerle anıldığı görülmektedir. Arifi Paşa'nın bu kayıtlarını dönemin arşiv kayıtları ve Çermik şer'iyeye sicilleri de teyit etmektedir. Buna göre Müslümanların yaşadığı mahalleler değişmezken, Ermenilerin yaşadığı mahalleler Kale, Orta ve Başpınar şeklinde ifade edilmiştir. Bu tasnif Çüngüş'ün tarihi coğrafyasına uygun bir isimlendirmedir.

Çüngüş Ermenileri Kale Mahallesi, Orta Mahalle ve Başpınar Mahallesinde ikamet etmektedirler. 1897 tarihli bir vergi çizelgesindeki oranlara bakıldığı zaman Ermeniler; Ermeni, Katolik ve Protestan şeklinde üç mezhebe mensuptur. Ermeni olarak ifade edilenler, Ermenilerin en eski Gregoryan mezhebine tabiidirler. Nüfus yoğunluğu açısından en fazla olanlar Gregoryan Ermeniler, en az olanlar ise Katolik Ermeniler'dir. Ermenilerin en yoğun olarak buldukları mahalle Orta Mahalle'dir. En az oldukları yer ise Kale Mahallesi'dir. Her mahallede her cemaate mensup Ermeni bulunmaktadır. Diğer bir ifade ile farklı cemaatlere mensup Ermeniler bir arada yaşamaktadırlar. Bu çizelgede Çüngüş kasabasına bağlı tek Ermeni köyü Adış olarak verilmiştir. Çüngüş Ermeni Katolik Murahhasa vekili Oseb ve Protestan cemaati ruhani vekili Bedros tarafından Beyoğlu'ndaki Ermeni Katolik Patrikliğine çekilen 5 Haziran 1903 tarihli cizye vergisi ile ilgili bir belgeden hareketle 1860 yılından itibaren Ermenilerin Ermenilerin farklı cemaatler olarak vergilerini verdikleri dile getirmişlerdir (BOA, DH.TMIK.M., 145/67, s. 5.).

3. Çüngüş Kazasına Bağlı Köyler ve Nüfusu

Çüngüş Kefalet Defterine göre kazaya bağlı 26 köy, üç mezra ve bir tekke vardır. En fazla kişinin bulunduğu yerleşim merkezi Ermiye köyüdür. Köylere bağlı üç mezra bulunmaktadır. Bunlardan Ürküt ve Cihanik (Canik) mezraları Ermiye köyüne bağlıdır. Diğer mezra ise Hindi Baba köyüne bağlı olmakla birlikte herhangi bir adı yoktur. Bu mezra en az kişinin bulunduğu yerdir. Çüngüş'ün girişinde "Tekke" diye ifade edilen Hasan Dede Tekkesi bulunmaktadır. Ermiye köyü bazen An Miriye bazen de Ermiriye diye yazılmıştır. Yine Ermiye köyüne bağlı Canik mezrası Cihanik, Yükrük mezrası ise Ürküt şeklinde ifade edilmiştir. Bu durum yukarıda da ifade edildiği gibi kâtibin dikkatsizliği ve özensizliğinden kaynaklanmaktadır.

Kazaya bağlı Müslüman köylerin isimleri ve kefalet kapsamındaki erkek sayısı şöyledir:

Sıra	Köyler ve mezralar	Kişi sayısı
1	Hasan Dede Tekkesi	10
2	Hoya Köyü	76
3	Adış Köyü	26
4	Karakilise Köyü	37
5	Hindi Baba Mezrası	7
6	Hindi Baba Köyü	93
7	Elyos Köyü	156
8	Avid Köyü	142
9	Ermiye Köyü	240
10	Ürgüt Mezrası (Ermiye Köyüne Bağlı)	35
11	Cihanik Mezrası (Ermiye Köyüne Bağlı)	12
12	Hacılar Köyü	78
13	Ekrek Köyü	30

14	Çanakçı-yı Ulyâ (Yukarı Çanakçı) Köyü	64
15	Çanakçı-yı Süflâ (Aşağı Çanakçı) Köyü	54
16	Alaeddin Köyü	52
17	Sarsab Köyü	113
18	Mığırğan Köyü	52
19	Samılı Köyü	68
20	Mansuran Köyü	143
21	Polat/Bolat Köyü	46
22	Kavak Köyü	143
23	Keydan Köyü	190
24	Şebikan Köyü	77
25	Bosma Köyü	118
26	Mahmudan Köyü	58
27	Yenice Avut Köyü	33
28	Kilise Köyü	106
29	Kündeci Köyü	55
30	Silvas (Salvaz) Köyü	163
TOPLAM		2.477

Tablodan anlaşıldığı üzere Çüngüş kazasına bağlı Müslüman köy ve mezralarda kefalet kapsamındaki erkek sayısı 2.477 kişidir. Kefalet kapsamına girmeyen erkekler ile kadınlar da dikkate alındığında bu sayının yaklaşık 10.000 civarında olduğu söylenebilir. Çüngüş kazasına bağlı köyler içerisinde Ermenilerin yaşadığı tek köy Adış köyüdür. 1518 tarihli Osmanlı tahrir kayıtlarında sadece Ermenilerin yaşadığı Adış köyüne zaman içerisinde bazı Müslümanların da yerleştiği anlaşılmaktadır. Nitekim yukarıdaki tablodan da anlaşıldığı üzere Adış köyünde 26 kişi bulunmaktadır.

Birçok Osmanlı arşiv belgesinde Adış köyü, Adış-i Ulyâ (Yukarı Adış) ve Adış-i Süflâ (Aşağı Adış) olmak üzere iki kısımdır. Ancak bazı belgelerde ise ikisi bir arada Adış karyesi olarak verilmektedir. Kefalet Defterinde ise Çüngüş'e tabi Adış köyü verildikten sonra üç mahalle sıralanmıştır. Keşiş unvanlı din adamları adına oluşturulmuş olan mahallelerin hangi Adış'e bağlı olduğu belirtilmemiştir.

Sıra	Mahalleler	Kişi sayısı
1	Adış Köyü	102
2	Keşiş Bedros Mahallesi	98
3	Keşiş Kivork Mahallesi	119
4	Keşiş Mardures Mahallesi	87
TOPLAM		406

Buna göre Adış köyünde 102 kişi bulunurken geri kalan üç mahallede ise 304 kişi yer almaktadır. Adış ve bağlı mahallelerde toplam 406 kişinin varlığı, bu köyünün önemli bir nüfusa sahip olduğunu göstermektedir. Zira Çüngüş'e bağlı Müslüman köylerden hiç birisinde bu kadar bir nüfus yoktur. Kefalet kapsamındaki kişi sayısının hanedeki kişi sayısının yaklaşık dörtte biri olduğu düşünüldüğünde Adış köyünde yaklaşık 2000 kişinin olduğu düşünülebilir. Her ne yukarıdaki çizelgede Adış köyünün bir kısmı mahalle olarak kaydedilmişse de birçok kaynakta Adış köyünün mahalle zikredilmeden ifade edilmiştir. Nitekim 1897 tarihli bir vergi çizelgesinde Çüngüş kasabasına bağlı tek Ermeni köyü Adış'in tek bir köy olarak yazıldığı görülmektedir (BOA, DH.TMIK.M., 145/67, s. 5.).

4. Ermenilerin Ekonomik Durumu ve Meslek Dağılımı

Çüngüş kasabesindeki Ermenilerin çeşitli mesleklerle uğraştıkları ve adeta kazasının tüm alanlarında belirleyici oldukları görülmektedir. Çüngüş kasabasında beş mahallede oturan Ermenilerin Kefalet Defterine göre 30 ayrı meslek ve uğraşa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Çüngüş kasabesindeki Ermenilerin mahalle bazındaki meslek ve uğraşları şöyledir:

Meslekler	Keşiş Haço Mahallesi	Keşiş Evanes Mahallesi	Keşiş Nikoğos Mahallesi	Keşiş Kalyo Mahallesi	Keşiş Mardures Mahallesi
Köşger	25	70	47	39	14
Kılıççı	1	-	1	-	-
Cülha	3	1	3	-	-
Babuşçu	1	3	-	2	-
Nalband	6	6	10	4	-
Bakkal	1	1	-	-	1
Amele	5	3	2	-	-
Çerçi	2	1	5	3	1
Katırcı	1	3	2	-	1
Neccar	1	1	3	1	-
Eskici	2	11	1	2	-
Boyacı	3	2	2	1	-
Çilingir	1	-	4	1	-
Attar	1	1	-	-	-
Debbağ	1	-	-	-	-
Demirci	1	10	6	-	-
Keşiş	1	-	5	3	-
Etmekçi/Ekmekçi	-	3	1	3	-
Kalaycı	-	9	11	5	-
Berber	-	3	2	-	-
Tüfekçi	-	2	-	-	-
Kassap	-	3	-	-	-
Dinkçi	-	1	-	-	-
Değirmenci	-	1	-	4	-
Çulcu	-	-	1	1	1
Kuyumcu	-	-	2	3	-
Buruncu	-	-	1	-	-
Mahsaracı	-	-	1	-	-
Hallak	-	-	-	2	-
Kırıkçı	-	-	-	2	-

Çizelgede görüldüğü üzere Köşger veya keşger olarak ifade edilen ayakkabıcılık en fazla kişinin uğraş alanıdır. Toplamda 195 kişinin ayakkabıcılıkla uğraşması bu işin önemli bir üretim ve pazarlama potansiyeline sahip olduklarını göstermektedir. Bu arada hayvancılığın yaygın olduğunu göstermektedir. Zira ayakkabıcılık veya köşgerlik deri ürünlerine dayanan bir meslektir. Bundan sonra, nalbantlık, neccarlık, demircilik, kalaycılık, eskicilik ve çulculuk takip etmektedir. Bir şehrin potansiyel imkanları dikkate alındığında Çüngüş'te hemen hemen tüm mesleklerin mevcut olduğu ve bunun da Ermeniler tarafından icra edildiği görülmektedir. Bu durum aslında gayrimüslimlerin yaşadığı birçok yerleşim yeri için geçerlidir. (Akman, 2020: 32) Bu durumun en önemli nedeni gayrimüslimlerin askerlik yapmaması ve büyük ölçüde şehir merkezlerinde yaşaması ile ilgilidir. Çüngüş kasabası dışında Ermenilerin yaşadığı bir diğer yer Adış köyüdür. Kefalet Deflerindeki kayıtlara göre Adış köyündeki Ermenilerin meslek ve uğraş alanları şöyledir:

Meslekler	Adış	Keşiş Bedros Mahallesi	Keşiş Kivork Mahallesi	Keşiş Mardures Mahallesi
Keşiş	6	-	-	1
Katırcı	5	2	-	2
Ekmekçi	2	-	1	-
Cullah/Çulha	4	-	-	5
Demirci	2	9	1	-
Rencber	-	1	-	1
Taracı	-	1	-	-

Köşger	-	-	-	1
Mahsaracı	-	-	-	-

Bu çizelgeye göre Adış köyü ve bağlı mahallelerde 12 kişi demircilikle, 9 kişi katırcılıkla, 9 kişi dokumacılıkla, 3 kişi ekmek satarak, 2 kişi rencberlikle, 1 kişi ayakkabıcılıkla ve 1 kişi de tarakçılık yapmakla geçimlerini temin etmektedir. Bu arada köyde keşiş unvanlı 7 kişi bulunmaktadır. Adış köyü, coğrafi yapısı nedeniyle hemen hemen hiç tarım alanı olmayan bir yerdir. Sadece bostan ve meyvelikler bulunmaktadır. Bu nedenle buranın halisi büyük ölçüde başka şehirlerde özellikle de İstanbul'da çalışarak geçimlerini temin etmektedir.

5. Çüngüş Kasabesindeki ve Köylerdeki Müslümanların Meslekleri

Ermeniler Çüngüş kasabasında nüfus olarak belirleyici oldukları gibi şehrin ekonomik hayatında da etkili idiler. Ancak Müslümanların kazanın ekonomik alanında belirleyici bir konumda olmadıkları görülmektedir. Çüngüş kasabesindeki Müslümanların mahalle bazında meslek ve uğraş alanları şöyledir:

Meslekler	Cami-i Sûk Mahallesi	Cami-i Kebir Mahallesi
Bakkal	5	1
Katırcı	14	8
Kahveci	2	-
Tellal	1	-
Babuşcu	-	1
Berber	-	1
Tımarlı	-	3
Bayrakdar	-	1
Neccar	-	1

Görüldüğü üzere kaza merkezindeki Müslümanların en fazla uğraş alanı katırcılıktır. Katırcılık genel olarak odun, eşya ve çeşitli malzemelerin taşınması işidir. Katırcılık ve eşekçilik mekkârecibaşı gözetiminde şehirlerarası ticaret kervanlarında nakliye işi yapmaktadırlar. 22 kişinin bu iş ile uğraşması Çüngüş'teki nakliye işlerinin Müslüman işlerinde olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra 6 bakkallıkla, 2 kişi kahvecilikle, 1 kişi marangozlukla, 1 kişi ayakkabıcılıkla, 1 kişi de berberlikle, 1 kişi tellallıkla uğraşmaktadır. Bu arada kasabada 3 kişi tımarlı, 1 kişide bayraktar olarak görülmektedir.

Çüngüş kazasına bağlı Müslüman köylerde ahalinin rencberlik ve çiftçilik dışında herhangi bir uğraş alanı yoktur. Sözlüklerde *rençper*; meşakkatli ve ağır işleri yapan, tarla, bağ, bahçe, toprak ve yapı işlerinde çalışan gündelikçi işçi ve ırgat olarak tanımlanmıştır. Çüngüş Nüfus Defterinden anlaşıldığına göre Çüngüş'te gündelik işler yaparak geçimini sağlayan geniş bir kitle mevcuttu. Şehirde vasıfsız işlerde, beden gücüyle çalışarak geçimini sağlayan rençperler toplam 401 kişidir. Bunların büyük bir kısmı Müslüman ahalidendi. Kazada halkın yaygın olarak geçimini sağladığı mesleklerin başında çiftçiliğin yer aldığı incelediğimiz nüfus defterinin kayıtlarından anlaşılmıştır. Çiftçilik mesleği, arazinin işlenmesi sonucu başta tahıl ürünleri olmak üzere tüketim maddelerini sağlamanın temel yoludur. Kamûs-ı Türkî'de çiftçilik; öküz çifti ile araziyi işlemek sanatı, ziraat; çiftçi ise öküz çifti ile sapan sürerek toprağı işleyen, kendi malı olmayan bir çiftlikte belli bir ücret almak için emek sarf eden kişi olarak tanımlanmıştır (Şemseddin Sami, 2017: 511).

Çüngüş'e bağlı Müslüman köylerdeki ahalinin meslekleri ve uğraş alanları şöyledir:

Sıra	Mezra ve köyler	Rencber	Çiftçi
3	Hasan Dede Tekkesi	-	1
4	Hoya Köyü	6	-
5	Adış Köyü	6	-
6	Karakilise Köyü	14	1
7	Hindi Baba Mezrası	4	-
8	Hindi Baba Köyü	54	-
9	Elyos Köyü	64	-

10	Avut Köyü	27	-
11	Ermıye Köyü	33	-
12	Ürgüt Mezrası	6	-
13	Cıhanık Mezrası	3	-
14	Hacılar Köyü	4	-
15	Ekrek Köyü	7	-
16	Yukarı Çanakçı Köyü	19	-
17	Aşağı Çanakçı Köyü	5	4
18	Alaeddin Köyü	9	9
19	Sarsab Köyü	30	15
20	Mıgırđan Köyü	7	17
21	Samılı Köyü	-	31
22	Mansuran Köyü	12	29
23	Polat Köyü	2	20
24	Kavak Köyü	5	45
25	Keydan Köyü	8	65
26	Şebikan Köyü	-	30
27	Bosma Köyü	-	48
28	Mahmudan Köyü	19	-
29	Yenice Avut Köyü	13	1
30	Kilise Köyü	43	2
31	Kündeci Köyü	1	7
32	Salvaz Köyü	-	2

Nüfus defterinin kayıtlarına göre 327 kişi çiftçi olarak görölmektedir. Kazada ve köylerde çiftçilikle uğraşan ahalinin tamamına yakını Müslümandır. Burada bir hususa dikkat çekmek gerekiyor. Bazı köylerde hiç rençber veya çiftçi gösterilmemesi bizce doğru değildir. Zira Salvaz köyü, Çüngüş'ün en büyük köylerinden olmasına ve önemli ölçüde tarım sahasına sahip olmasına rağmen kayıtlarda sadece 2 çiftçi gösterilmesi muhtemelen kayıtlardaki dikkatsizlikten kaynaklanmıştır. Bu mesleklerin yanı sıra sadece birkaç köyde birkaç tane farklı meslek ve uğraş söz konusudur. Buna göre Hoya köyünde 1 kişi değirmenci, 4 kişi çulcu ve 2 kişi katırcıdır. Avut köyünde 1 kişi katırcı, Ermıye köyünde ise 1 kişi deveci olarak görölmektedir. Bu arada Elyos köyünde iki kişi cerrah olarak tanımlanmıştır.

6. Çüngüş Kasabasında ve Köylerde Toplumsal Statüler (Molla, Ağa, İmam, Hafız, Hacı)

Çüngüş Kefalet Defterinde yazılan kişilerin lakap ve unvanlarından hareketle onların toplumsal statülerini tespit etmek mümkün olmaktadır. Kayıtlara yansıyan verilerden hareketle Çüngüş kazasında en çok kullanılan lakaplardan biri *molla* ifadesidir. Çüngüş Nüfus Defterinde molla lakabı toplam 97 defa geçmektedir. Çüngüş Nüfus Defterinde kullanılan dini sıfatlardan biri de *imam* lakabıdır. Çüngüş kazasında toplam imam lakabı yedi defa kullanılmıştır. Bu konuda defterde eksiklik olduğunu düşünmekteyiz. Zira bazı köylerde imam olmasa da kasaba merkezindeki iki önemli camide imamların olması gerekirken bunun belirtilmediği görölmektedir. Örneğin Cami-i Kebir ve Cami-i Sûk mahallelerinde kefalet listeleri oluşturulduktan sonra kefalet senedinin altında imamların mührü bulunmaktadır. Cami-i Kebir Mahallesi imamı Molla İbrahim olmakla birlikte Cami-i Sûk Mahallesi imamı okunamamıştır. Benzer bir şekilde Çanakçı-yı Ulyâ (Yukarı Çanakçı) köyünde kefalet listesinde imam belirtilmezken kefalet senedinde Molla Hasan'ın imam olduğu belirtilmiştir.

Dini vecibesini yerine getirmek amacıyla Hicaz'a gidip gelmiş kişilere verilen *hacı* lakabı Çüngüş'te kullanılan lakaplardandır. Hacı ifadesi bazen hem lakap hem isim hem de baba lakabı veya baba ismi olarak kullanılmıştır. Ancak bunlardan hangisinin dini amaçla kullanıldığını saptayamadık. Kefalet Defterinde Hacı lakabı 60 yerde geçmektedir. Hâfız lakabı, Kuran-ı Kerim'i tamamen ezberleyen ve ezberinde tutan kimseler için kullanılan bir lakaptır. Kefalet Defterine göre kazada 2 tane *hâfız* bulunmaktadır. Bu da sadece Cami-i Sûk Mahallesi'ndedir. Bununla birlikte hafız ifadesi Salvaz Köyü'de isim olarak da kullanılmıştır. Önemli lakaplardan ve toplumsal statü ifade

eden kavramlardan birisi de *ağa* ifadesidir. Kırsal kesimde tarıma elverişli geniş toprakları olan, bulunduğu yerde sözü geçerli, nüfuz sahibi kişilere *ağa* denmektedir. *Ağa* lakabı 27 yerde geçmektedir.

Çüngüş kasabası ve kazaya bağlı Müslüman köylerdeki ahalinin toplumsal statü ifade eden lakapları şöyledir:

Sıra	Mahalle ve köyler	Molla	İmam	Hafız	Hacı	Ağa
1	Cami-i Sûk Mahallesi	14	-	2	14	7
2	Cami-i Kebir Mahallesi	8	-	-	15	2
3	Hasan Dede Tekkesi	1	-	-	-	-
4	Hoya Köyü	1	-	-	1	-
5	Adış Köyü	-	-	-	-	-
6	Karakilise Köyü	1	-	-	2	-
7	Hindi Baba Mezrası	-	-	-	-	-
8	Hindi Baba Köyü	15	-	-	-	1
9	Elyos Köyü	15	1	-	6	4
10	Avut Köyü	8	1	-	3	3
11	Ermeye Köyü	9	1	-	3	5
12	Ürgüt Mezrası	-	-	-	-	-
13	Cihanik Mezrası	-	-	-	-	-
14	Hacılar Köyü	1	1	-	-	4
15	Ekrek Köyü	-	-	-	-	-
16	Yukarı Çanakçı Köyü	1	-	-	-	-
17	Aşağı Çanakçı Köyü	4	-	-	-	-
18	Alaeddin Köyü	-	-	-	-	-
19	Sarsap Köyü	5	-	-	-	-
20	Mıgırgan Köyü	2	-	-	-	-
21	Samılı Köyü	-	-	-	2	-
22	Mansuran Köyü	1	-	-	1	-
23	Polat Köyü	-	-	-	-	-
24	Kavak Köyü	1	-	-	8	-
25	Keydan Köyü	3	-	-	-	-
26	Şebikan Köyü	-	-	-	-	1
27	Bosma Köyü	1	-	-	-	-
28	Mahmudan Köyü	-	-	-	-	-
29	Yenice Avut Köyü	2	-	-	-	-
30	Kilise Köyü	-	1	-	-	-
31	Kündeci Köyü	1	1	-	1	-
32	Salvaz Köyü	3	1	-	4	-

7. Mahalle ve Köy Muhtarları

Sözlükte “seçilmiş” anlamına gelen muhtâr, terim olarak “mahalle veya köyün işlerini yönetmek için atanmış/seçilmiş idareci” demektir. Kelime, muhtarlık teşkilâtı kurulmadan önce mahalle, köy ve kasabanın önde gelen güvenilir kişileriyle esnafın ileri gelenlerini de nitelerdi. Muhtarlık teşkilâtı ilk defa 1829’da İstanbul’da ve bilâd-ı selâsede (Üsküdar, Galata ve Eyüp) uygulamaya konuldu. Bunda amaç İstanbul’a göçü kontrol etmek, mahallelere giriş çıkışı denetim altına alarak güvenliği sağlamak ve yönetim aleyhinde yapılan dedikoduları önlemektir. İlk muhtarlar tayin yoluyla iş başına getirildi. Teşkilât İstanbul dışında 1833’ten itibaren önce Kastamonu’da oluşturuldu. Kastamonu sancağına bağlı Taşköprü’de âyan Hacı Ömer’in halka kötü davranması ve fazla vergi toplaması üzerine ortadan kaldırılmasının ardından mütesellim Mustafa Ağa, onun yerine yeni âyan seçtirmeyerek İstanbul’da uygulanmakta olan muhtarlık usulünü getirdi.

Her mahallede halk nezdinde saygınlığı olan, tecrübeli, namuslu ve becerikli kimselerden seçtiği iki kişiyi “muhtâr-ı evvel” ve “muhtâr-ı sâni” adıyla tayin etti. Ayrıca mahalle imamlarını

muhtarlara, muhtarları mahalle sakinlerine ve mahalle ileri gelenlerini de birbirine kefil yaparak durumu İstanbul'a bildirdi. Bu sistem bir bakıma II. Mahmud'un nüfuzunu yok etmek istediği âyanlığın yerine ikame edilmişti. 1833 yılından itibaren bu uygulama genelleştirildi. Mahalle/köyde güvenliği sağlamak, verginin tevziine ve toplanmasına yardımcı olmak muhtarların başlıca görevleriydi. Bu sebeple muhtarlar gelenlerin seyahat belgelerini (mürur tezkiresi) kontrol eder, tezkiresizleri geri gönderir, kurallara uygun biçimde yerleşmek isteyenlere yer gösterir, yeni gelenlere kefil bulur veya kendisi kefil olur, ismini deftere kaydedip defter nâzırına bildirirdi. Başka yere gitmek isteyenlere defter nâzırının onayı ile mahkemenin vereceği mürur tezkiresine temel teşkil etmek üzere şahsın eşkâli ile anne ve baba adı, gitmek istediği yer ve orada kalacağı süreyi belirtir bir mühürlü pusula verirdi. Doğum ve ölümlerin, başka yere göç eden veya gelenlerin kayıtlarını tutar, günü gününe defter nâzırına bildirirdi (Akyıldız, 2006: 51-53).

Çüngüş kasabasında mahalleler ile kazaya bağlı köylerin tamamında muhtar gözükmemektedir. Atanan muhtarların içerisinde ağa, molla, rencber ve çiftçi olanlar vardır. Cami-i Kebir Mahallesi ile yaklaşık 15 köyde muhtarın gösterilmemesi dikkat çekici bir durumdur. Kâtibin dikkatsizliğinden dolayı muhtar ifadesinin yazılmama ihtimali olabileceği ihtimali bulunmaktadır. Mesela kefalet listesinde yer almamasına rağmen kefalet senedinin altındaki mühürlere bakıldığında hem Cami-i Sûk hem de Cami-i Kebir'de muhtar-ı evvel ve muhtar-ı sani şeklinde iki muhtarın olduğu görülmektedir.

Kefalet Defterine göre mahalle ve köy muhtarlarının dağılımı şöyledir:

Sıra	Mahalle ve köyler	Muhtarlar
1	Cami-i Sûk Mahallesi	Mustafa b. Genç Ali
2	Adış Köyü	İbrahim b. Cebrail
3	Karakilise Köyü	Hüseyin b. Halil
4	Hindi Baba Köyü	Molla Hüseyin b. Mustafa
5	Elyos Köyü	Ömer Ağa
6	Avut Köyü	İbrahim Ağa
7	Ermeye Köyü	Ali Ağa b. Hüseyin
8	Ürgüt Mezrası	Osman b. Süleyman
9	Yukarı Çanakçı Köyü	Mustafa b. Yakub Muhammed
10	Aşağı Çanakçı Köyü	Muhammed b. Hasan
11	Sarsab Köyü	Osman b. Dımili Muhammed
12	Mansuran Köyü	Resul b. Ali
13	Polat Köyü	Ali b. Hasan
14	Şebikan Köyü	Hasan b. Hüseyin
15	Kündeci Köyü	Hacı Halid b. Beyzade

Bu çizelgede görüldüğü üzere kaza merkezinde sadece bir mahallede muhtar bulunmaktadır. Bunun yanı sıra biri mezra toplam 14 köyde de muhtar bulunmaktadır. Kazaya bağlı diğer köylerde muhtar gözükmemektedir. Birkaç köyde bu durum kâtibin dikkatsizliğinden kaynaklansa da sayımın olduğu dönemde bazı köylerde muhtar olmadığı kuvvetle muhtemeldir. Zira muhtarlık teşkilatı henüz daha yeni oluşturulduğundan dolayı ilgili yerlere muhtar ataması olmamış da olabilir. Muhtarı olan köylerde de sadece muhtar-ı evvelin ismi belirtilmiştir.

Sonuç

Kefalet sistemi, gerek insanların birbirleriyle olan münasebetlerinde ve gerekse devlet-reaya ilişkilerinde oldukça yaygın olarak kullanılmıştır. Osmanlılar zamanında iktisadî ve ticarî işlerin sağlıklı bir şekilde yürütülmesinde kefaletle müracaat edildiği gibi, toplumda asayişin sağlanması ve suçların önlenmesi için de sık başvurulan bir yöntem olmuştur. Bu uygulama kişilerde sorumluluk bilinci oluşturmakta ve insanların daha dikkatli davranmasını sağlamaktaydı. 1846 tarihli Çüngüş Kefalet Defteri de bu kapsamda tanzim edilmiştir. Şehirdeki ve köylerdeki ahali ikişerli olarak birbirine kefil yapılmıştır. Şahısların ve kefillerinin isimlerinin yazıldığı listesinin altına birer kefalet senedi yazılmıştır. Bu kefalet senetlerini mahalle ve köy muhtarları ile imam ve ihtiyar heyeti imzalamıştır. Kefalet Defterinden hareketle Çüngüş'ün mahalleleri, kazaya bağlı köylerin isimleri, kefalet kapsamındaki kişilerin özellikleri, lakapları, kişilerin meslekleri, sosyal ve ekonomik

durumları, sahip olduğu özür ve hastalıklar ile yerleşim merkezlerinin demografik yapısı tespit edilmiştir. Buna göre Çüngüş kasabası yedi mahalleden oluşmaktadır. Bunun ikisinde Müslümanlar geri kalanında Ermeniler yaşamaktadır. Kaza merkezinde kefalet kapsamındaki erkek sayısı 1.238'dir. Kazaya bağlı köyler içerisinde sadece Adış köyünde Ermeniler vardır. Adış köyünde 406 Ermeni bulunmaktadır. Kazaya bağlı 26 köy, üç mezra ve bir tekke vardır. Bu köylerde 2.477 kişi yaşamaktadır. Çüngüş kasabasındaki Ermenilerin çeşitli mesleklerle uğraştıkları ve adeta kazasının tüm alanlarında belirleyici oldukları görülmektedir. Ancak gerek kaza merkezinde ve gerekse de kazaya bağlı Müslüman köylerdeki ahalinin katırcılık, rencberlik ve çiftçilik dışında esaslı bir uğraşı olmadığı görülmektedir. Bu nedenle Çüngüş dışarıya göç veren bir yerleşim merkezidir. Çüngüş'e bağlı köylerden 14 tanesinde muhtar bulunmaktadır. Dini unvanlar açısından bakıldığında Çüngüş mutedil bir konumdadır. Dini bir statü ifade eden molla unvanı kaza merkezi dışında en fazla Elyos, Hindi Baba, Avut ve Ermiye köylerinde bulunmaktadır. Hacı unvanına sahip kişiler kaza merkezi dışında en fazla Kavak, Elyos, Ermiye ve Salvaz köyünde vardır. Köylerin çoğunda imam bulunmamaktadır. Köyler içerisinde sadece beş köyde ağa lakaplı kişi vardır. Bu durum büyük ölçüde ekonomik ve insan kaynağına dayanan ağalık sisteminin Çüngüş'te yaygın olmadığını göstermektedir.

Kaynakça

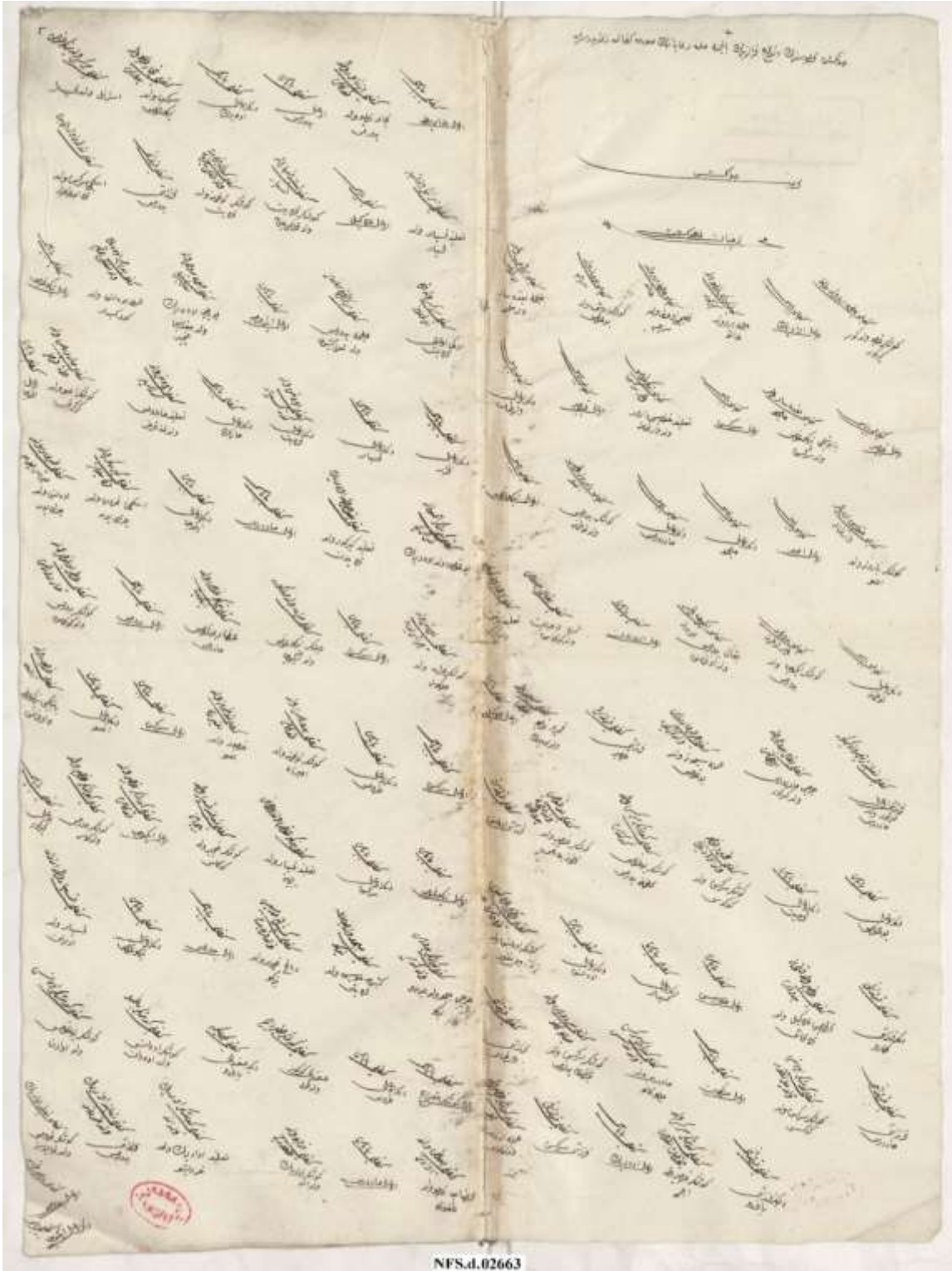
Arşiv Belgeleri

BOA, DH.TMIK.M.. , 145/67

BOA, NFS.d., 2663

Kitap, Makale ve Ansiklopedi Maddeleri

- Akdağ, M. (1995). Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celali İsyanları, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Akman, E. (2020). *1262/1845 Yılı Siverek Kefalet Defterleri*, Kriter Yayınları, İstanbul.
- Akyıldız, A. (2006). “Muhtar”, DİA, Ankara, C. XXXI, s. 51-53.
- Apaydın, Y. (2002). “Kefalet”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara, Cilt: XXIV, s.168-177.
- Çelik, Ş. (2014). “1261/1845 Tarihli Harput Kefalet Defteri ve Bu Deftere Göre XIX. Yüzyılın Ortalarında Harput Şehri”, *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, Elazığ, Cilt: 1, Sayı: 1.
- Öztürk, M. & Yılmazçelik, İ. (1997). “Arifi Paşa'nın Seyahatnamesi Diyarbekir Seyahati”, *Belgeler*, Türk Tarih Kurumu, Cilt: XVIII, Sayı: 22.
- Saydam, A. (1997). “Kamu Hizmeti Yaptırma ve Suçu Önleme Yöntemi Olarak Osmanlılarda Kefalet Usulü”, *Tarih ve Toplum*, Ankara, Sayı: 164.
- Şemseddin, S. (2007). *Kamûs-i Türki*, İkdam Matbaası, Dersaadet.
- Toprak, Seydi V. (2015). *Besni 1846 Tarihli Bir Kefalet Defterlerine Göre Nüfus ve Sosyal Hayat*, Adıyaman Üniversitesi Yayınları, Adıyaman.

Çüngüş Kefalet Defteri İlk Sayfası

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

01/03/2021

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

29/06/2021

Dr. Öğr. Üyesi Radiye Canan BAĞIŞ

Antalya AKEV Üniversitesi
İnsani Bilimler Fakültesi
Sosyoloji Bölümü
rcananb@gmail.com

FUTBOL TARAFTARI SALDIRGANLIĞI VE SOSYAL ÖĞRENME

Öz

Futbol sadece bir spor dalı olarak düşünülmemelidir. Futbol sosyolojik bir olgudur. Futbol çatısı altında futbola ilgi duyan, farklı tabakalardan, farklı etnisitelerden, farklı kültürlerden, farklı ülkelerden insanlar kendi takımlarına taraf olma anlamında taraftar kimliği altında yer almaktadır. Taraftarların bir arada yer alması her zaman barışçıl bir ortam yaratmamaktadır. Saldırıcı eğilimlerini denetleyemeyenler futbola gölge düşüren olaylara neden olmaktadır. Bu araştırmanın amacı futbol taraftarı saldırganlığının sosyal öğrenme süreci içerisinde kazanıldığını ortaya koymaktır. Bu araştırmada futbol taraftarlarının saldırganlığı, onların saldırgan olmalarında rol oynayan faktörlerin neler olduğu açıklanmaktadır. Futbol taraftarı saldırganlığı araştırmanın kuramsal dayanağı olan sosyal öğrenme kuramı çerçevesinde değerlendirilmektedir. Araştırmada saldırganlığın diğer davranışlarda olduğu gibi öğrenilen bir davranış olduğundan hareket edilmekte, taraftarların saldırgan davranışlarını ailelerini, taraftar grubu ve grup liderlerini ve medyadaki figürleri model alma ve taklit ile öğrendikleri sonucuna ulaşılmaktadır. Taraftar saldırganlığını sosyal öğrenme kuramı ile değerlendirmesini yapan araştırmaların sınırlı sayıda olması ve çevrenin saldırgan davranışların kazanılmasında etkili olduğunu göstermesi bu araştırmanın önemini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Futbol, Taraftar, Saldırıcılık, Taraftar Saldırıcılığı, Sosyal Öğrenme Kuramı.

FOOTBALL FAN AGGRESSION AND SOCIAL LEARNING

Abstract

Football should not be considered as just a sport branch. Football is a sociological phenomenon. People from different layers of society, different ethnicities, different cultures and different countries who are interested in football occupy a place with the identity of fans in the sense of supporting their own teams under the umbrella of football. The supporters being together does not always create a peaceful environment. Those who cannot control their aggressive tendencies cause events that overshadow football. The aim of this study is to prove that football fan aggression is obtained during the social learning process. In this study, the aggression of football fans and the factors that play a role in their aggression are examined. Football fans aggression is evaluated within the framework of social learning theory, which is the theoretical basis of the research. It is concluded that aggression is a learned behavior as in other behaviors, and that fans learn their aggressive behavior by modeling and imitating their families, fan groups, group leaders, and the figures on the media. Being limited studies which evaluate the football fan aggression with social learning theory and showing that environment is effective to acquire aggressive behaviours, indicate the importance of this study.

Keywords: Football, Fan, Aggression, Fan aggression, Social Learning Theory.

Giriş

Futbolun ortaya çıkışı hakkında kesin bir tarih saptanamamaktadır. Ancak insanların ruhsal ve fiziksel yapısının yuvarlak cisimlerle oynamaya, kendini eğlendirmeye yönelik bir eğilimi olması, futbolun tarihinin insanlıkla eşit olabileceği düşüncesini oluşturmaktadır (Sert, 2000: 51). Geçmişten günümüze futbol dünyanın her yerinde büyük kitlelerin ilgisini çekmekte, toplumların evrensel bir dili olmaktadır. Futbol insanların eğlendikleri, deşarj oldukları, kendilerine kimlik oluşturabildikleri bir alandır. Futbol barış ve kardeşlik mesajı vermesine rağmen, mücadele ve yarışımın yürütüldüğü bir spor dalıdır. Sahada futbolcular, tribünlerde taraftarlar futbolun barış ve kardeşlik ruhuna aykırı olarak saldırganca davranabilmektedir.

Saldırganlık genel anlamıyla “diğere zarar vermek amacıyla bir kişi ya da grup tarafından gerçekleştirilen davranış olarak tanımlanmaktadır” (Doğan ve Morali, 1996, akt. Yetim, 2006: 210). Sosyal öğrenme kuramına göre saldırganlık öğrenilen bir davranıştır. Öğrenme model alma, gözlem ve taklitle gerçekleşebilmektedir. Birey gözlemlediği kişinin davranışının onaylandığını ve kabul aldığını gördüğünde bu davranışı taklit etmekte veya benzer şekilde davranmaktadır. Saldırgan davranışlar ve şiddet eylemleri model olarak öğrenilebilmektedir (Bandura, 1969 akt. Vasi, 2019:25). Futbol taraftarları ailelerinde saldırgan davranış gösteren bireyleri, içinde yer aldıkları taraftar grubu liderlerini ve medyadaki figürleri kendilerine model almakta ve saldırganlığı onlardan öğrenebilmektedirler.

Bu araştırmada öncelikle taraftar, saldırganlık, taraftar saldırganlığı ve taraftarların saldırgan olmalarında rol oynayan faktörlerin yer aldığı kavramsal çerçeve verilecektir. Sonrasında saldırganlığı açıklamaya yönelik olarak içgüdü kuramı, engellenme-saldırganlık kuramı ve sosyal öğrenme kuramlarına değinilerek kavramsal çerçeve oluşturulacaktır. Ardından taraftar saldırganlığının sosyal öğrenme kuramı çerçevesinde bir değerlendirmesi yapılacaktır. Nihai olarak sonuç kısmı verilerek öneriler sunulacaktır.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Taraftar Olgusu

Seyirci ve taraftar kavramları birbirlerinin yerine kullanılabilir. Bu bağlamda bu iki kavramı birbirinden ayırt etmek gerekmektedir. Seyirci, bir maçı stadyumda ya da televizyon gibi medya aracılığıyla seyreden kişidir. Aydın ve arkadaşlarının belirttiği gibi, seyirci seyretmek fiilinin içerdiği pasif izleyici olma durumuna işaret etmekte, dolayısıyla kolektif tanım içine dahil edilmemektedir. Taraftar ise taraf olmak fiilinden türeyen ve pasif izleyici olma durumuna inat aktif olarak sosyal ilişki ağları içerisinde yer alan kişidir. Taraftarların kolektif olan tribün gruplarının içerisinde veya sosyal ilişki zemininde yer almaları önemlidir. Taraftar kavramı sadece maç günleri aynı tribünde maçı izlemek değil, aynı zamanda ortak hafıza, dil ve tutuma sahip olan, diğer taraftarlarla oluşturulan kamusal alana işaret eden kolektiviteyi içermektedir. Taraftarlığın en önemli koşulları arasında, şenliğin, hüznün ve dayanışmanın birlikte yaşandığı bir sosyallığın olması ve saha dışında bir kolektif hafızanın oluşmasıdır (Aydın vd., 2008: 299-300).

Desteklediği takımı hayatının merkezine koyan, fanatizm derecesine ulaşmış taraftarlar da bulunmaktadır. Fanatizm genel olarak taraftarı olunan takıma her koşulda bağlanmayı ifade etmektedir. Bu bağlılık ötekileştirilen rakiplere karşı hoşgörüsüzlüğü, ileri boyutlarında da şiddeti getirebilmektedir. Kavga etme, yaralama, kırıp dökme, adam öldürme şeklinde şiddet uygulayan kişiler ise holiganlardır (Akkaya, 2009: 338-339). Holiganlık ile fanatizmi birbirine karıştırmamak gerekmektedir. Fanatizmde körü körüne takım tutulmakta, fanatizm bağına anlamına gelmektedir. Holigan ise, azgın, gözü kara anlamına gelmektedir. Holiganlar için önemli olan takımları kazansa da kazanmasa da kavga etmek, kırıp dökme (Özmaden, 2004: 36). Holiganların ortaya çıkış zamanı I. Dünya savaşından önceye dayanmaktadır. Holiganizm I. ve II. Dünya savaşları arasında yükseliş göstermiş, 50’li yılların son zamanlarında düşüş yaşamasına rağmen 60’lı yıllarda tekrar yükselmiştir. Bugün İngiltere dışında birçok ülkede holiganizm vardır. Holiganların çıkış yeri İngiltere olup, onlar alt tabakalarda yer alan işçi sınıfı ailelerine mensup çocuklardır. Onlar işleri, toplumsal güvenceleri olmayan, toplum içinde statüleri bulunmayan, kendileriyle, aileleriyle ve toplumla sorunları olan kişilerdir. Tepkilerini toplumsal normlara karşı çıkararak, yakıp yıkararak, kırarak ifade etmektedirler. Futbol holiganlara kendilerini taraftar kimliği altında gizleyebilecekleri bir ortam sağlamakta, onlar futbolu kolaylıkla kullanabilecekleri bir alan olarak görmektedirler (Sert,

2000: 69).Futbol taraftarlığının fanatikliğe ve holiganlaşmaya kayması futbol taraftarlarının spor olaylarını yorumlamasında tarafsız hareket edebilmesini ve muhakeme gücünü kullanabilmesini zorlaştırmaktadır (Zelyurt, 2017: 24).

Futbol taraftarları takımlarına bağlıdır. Onların bir takıma taraftar olarak bağlanması, gurur ve saygınlık verici toplulukla beraberliği ve başarısız ve tekdüze bir yaşamdan kaçışı sağlamaktadır (Acet, 2006: 31) Takımlarıyla aşırı düzeyde özdeşleşen taraftarların beklentileri kendi takımlarının galip gelmesidir. Onlar takımın başarılarını kendi başarıları olarak görürler. Takımlarının başarısızlığı karşısında ise saldırgan davranışlar sergileyebilirler, saldırganlığı “delikanlılık” göstergesi olarak kabul edip benimseyebilirler.

1.2.Saldırganlık Olgusu

Saldırganlık, çoğu zaman öfke ve kızgınlık kavramlarıyla bağlantılı görülmektedir. Ancak saldırganlığı ortaya çıkaran öfke ve kızgınlık dışında başka duygu durumları da bulunmaktadır. Acı, can sıkıntısı, kaygı, baskı, korku, çok sinirlilik, nefret, kin, düşmanlık gibi duygu durumları saldırgan davranışların oluşumunu tetiklemektedir (Köknel, 1996: 131-138).

Saldırganlıkla ilgili yapılmış pek çok tanım bulunmaktadır. Bu tanımlardan birine göre saldırganlık, “doğrudan ve dolaylı nedenlere bağlı olarak sosyal ve kültürel ortam tarafından saldırganca kabul edilen, kişisel acı veya maddi zarar doğuran davranışlardır” (Şahin, 2003: 49).Saldırganlık davranışından bahsedebilmek için bir eşyaya tahribat verilmesi, bir kişiye zarar vermek için baskı ve engel tanımadan o kişiye fiziki ya da sözlü olarak saldırılması ve bu davranışın toplum tarafından onaylanmaması gerekmektedir.

Futbol taraftarının saldırganlığı, psikolojik yönden üç gruba ayrılabilir: tek bir taraftar tarafından sergilenen “bireysel saldırganlık”; birden fazla taraftarın toplanarak gösterdikleri “kitlesel saldırganlık”; karşısındaki kişi ve eşyaları tahrip eden “tamamen şiddet içeren saldırganlık” (İkizler, 1993’den akt. Acet, 2006:57).

1.3. Taraftar Saldırganlığı

Taraftar kişi takımını seven, takımına ve renklerine duygusal bağlılığı olan kişidir. Taraftarlar şiddete eğilimli olabilirler. Eğer taraftarlar saldırgan davranışlar sergiliyorlarsa taraftar kimliğinden ziyade holigan ya da fanatik kimliğinden bahsetmek mümkündür. Futbolda şiddetin ortaya çıkmasında fanatik ve holiganların büyük payı bulunmakta olup, şiddete eğilimli taraftarların fanatik ve holiganların çıkardığı şiddet olaylarına katılması ile şiddet daha fazla büyür (Bilir ve Sangün, 2014: 59). Yapılan bir araştırmada “kendisini taraftar olarak tanımlayan 83 kişiden 20’si, kendisini fanatik olarak tanımlayan 62 kişiden 28’i ve kendisini holigan olarak tanımlayan 31 kişiden 28’i maç günü gerçekleşen bir kavgaya karıştıklarını belirtmiştir” (Zelyurt, 2017: 49).

Futbol taraftarlarının, bir davranış biçimi olarak düzensizlikleri “futbol fanatizmi” yaftasını yapıştırmaktadır. “Futbol fanatizmi” yaftası maçı durdurmak için kasıtlı tasarlanmış gibi görünen ve şiddet içerebilen saha işgallerini kapsamakla birlikte rakip taraftar gruplarının, şiddetli ve tahribat yaratan meydan kavgalarını da ifade etmektedir. Futbol bağlamında serseri (fanatizm/holigan) davranışta bulunan taraftarlar için maça gitmek ve kavga etmek yaşamlarının ayrılmaz bir parçası olmaktadır (Riches, 1989: 206-207).

Taraftarların ve taraftar gruplarının saldırganca davranışları kavga-arbede ortamı yaratabilmektedir. Ancak saldırganlık karşı takımın taraftarlarına sopalı, bıçaklı ve silahlı saldırıda bulunmak, sadece fiziki bir kavgaya katılmak şeklinde kendini göstermemektedir. Taraftar gruplarının hakemlere, rakip takımın oyuncularına ve taraftarlarına, kulüp başkanlarına sözlü saldırıları, taraftarların sahaya yabancı madde fırlatmaları, tribünlerdeki koltukları söküp atmaları, rakip takımın sporcu ve taraftar otobüslerine zarar vermeleri, taraftar saldırganlığının örnekleri arasında yer almaktadır.

Taraftar grupları kendi takımlarını yüceltir, elde ettikleri zaferlerden övgüyle bahseder ve o zaferleri sanki kendileri elde etmiş gibi takımla özdeşleşirler. Taraftarlar elde edilen galibiyetten kendilerine değer ve üstünlük katarlar. Karşı takımın taraftarlarını alçaltır, hatta onlardan insan değilmiş gibi bahsederler. Karşı takımın taraftarı da karşı takımla özdeşleştirilir ve yapılacak saldırının nesnesi

haline getirilir. Taraftar grupları kaybettikleri maçın hiddet ve üzüntüsünü veya hakemin yaptığı hatayı karşı takımın taraftarına çevirir. Saha içinde oyuncular arasında yaşanan kavga stadyuma yayılır (Girtler, 2006: 110).

Taraftarların bir kısmı stada kesici-tehlikeli aletler getirebilmektedirler. Karagözoğlu ve Mungan Ay'ın yaptıkları araştırmada taraftarların %12'lik kısmının stada tehlikeli aletlerle geldiği belirtilmektedir. Alet getirenlerin bunu önceden planladığı düşünülürse, gösterilen saldırganlığın tepkisel saldırganlık olduğu görülmektedir (Karagözoğlu ve Mungan Ay, 1997: 171). Maçlara gelenlerin yanlarında tehlikeli aletler bulundurmaları maç esnasında ve sonrasında çıkabilecek olaylarda yaralanmaların ve ölümlerin yaşanmasına neden olabilmektedir.

Türkiye futbol tarihinde ölümcül taraftar olayları yaşanmıştır. Bu olayların bazıları şöyledir: Türkiye futbol tarihinde yaşanan trajik olayların başında 17 Eylül 1967 Kayserispor-Sivasspor olayı gelmektedir. Bu olay sonucunda 48 kişi hayatını kaybetmiş, 600 kişi yaralanmış, stadın tribünleri yakılıp yıkılmıştır (Köknel, 1996: 234). 25 Haziran 1969 yılında Kırıkkale-Tarsus İdman Yurdu maçında taraftarların kavgası sonucunda 10 kişi ölmüş ve 102 kişi yaralanmıştır. 13 Aralık 1991 tarihinde Beşiktaş taraftarı Oktay Akdemir, Galatasaray taraftarları tarafından dövülmesi sonucunda ölmüştür. (Zelyurt, 2017: 102).

Görüldüğü üzere bu olaylar rakip taraftarların birbirlerine saldırmaları sonucunda yaşanmıştır. Saldırganlık olayları sadece rakip taraftarlar arasında görülmemektedir. Aynı takımın farklı taraftar grupları arasında da şiddet ve saldırganlık olayları da yaşanabilmektedir. Denizlispor'un Yeşil Cephe ve 57 Gençlik taraftar grupları arasında silahlı kavga çıkmıştır. Bu olay sonucunda Yeşil Cephe taraftar grubu lideri Fatih Eroğlu hayatını kaybetmiş, 17 kişi yaralanmıştır. Olay yeri ve 57 Gençlik derneği binasında yapılan aramada 2 av tüfeği, 43 fişek, 14 kartuş, 6 kesici ve delici alet ile 4 demir sopayı polis ele geçirmiştir (<https://www.trthaber.com/haber/turkiye/dernek-cephanelik-gibi-111102.html> Erişim tarihi 30.01.2021).

1.3.1. Taraftarların Saldırgan Olmalarında Rol Oynayan Faktörler

Taraftarların saldırgan davranışlar sergilemesinde demografik faktörler (yaş, cinsiyet), Sosyokültürel faktörler (aile, eğitim, altkültür, sosyal tabaka) ve diğer faktörler (alkol/madde kullanımı, kitle iletişim araçları, hakemler/yöneticiler/amigolar ve ırkçılık ve aşırı milliyetçilik) etki etmektedir.

Cinsiyet değişkeni, saldırganlığın gelişiminde önemli bir etkidir. Erkeklerin kadınlara göre saldırganlık eğilimleri daha fazladır. Erkekler kadınlara kıyasla anlaşmazlıklarını kavga ederek çözmeye çalışmaktadırlar (Şanlı, 2014: 38). Futbol genellikle erkeklerin ilgisini çeken bir spor dalıdır. Türkiye'deki takımların sahip olduğu taraftar gruplarına bakıldığında da bu grupların çoğunlukla ergenlerden ve gençlerden oluşan yaş grubunda yer aldıkları görülmektedir. Nitekim, seyirci ve taraftar saldırganlığı üzerine yapılan araştırmalarda seyirci/taraftarların büyük çoğunluğu 15 ila 28 yaş arasında değişen gençlerden oluşmakta ve erkek ağırlıklı bir görünüm sergilemektedir (Karagözoğlu ve Mungan Ay, 1997: 167-168; Özmaden, 2004: 96, Koçer, 2012: 121).

Ailenin, sosyalleşme sürecinde, çocuğun tutum ve davranışlarının kazandırılmasında önemli bir işlevi bulunmaktadır. Aile çocuğun sağlıklı bir kişilik geliştirmesinde etkili olmaktadır. Bu bağlamda anne ve babanın çocuğuna karşı ilgili olması önemlidir. Ayrıca ailesinden şiddet gören çocuğun çevresini sürekli denetlemeye çalıştığı, diğer insanlarla sağlıklı ilişkiler geliştirdiği, şiddeti bir davranış modeli olarak benimsediği belirtilmektedir (Acet, 2006: 113). Bu bağlamda ailesiyle sağlıklı ilişki kuramayan, çocukluğunda aile içi şiddete tanıklık eden ya da maruz kalan taraftarların stadyum içerisinde ve dışarısında saldırganlık davranışları sergileyebildikleri söylenebilir.

Eğitim seviyesinin yükselmesiyle taraftar davranışlarının tutarlılığı arasında olumlu bir ilişki olabileceği söylenebilmektedir. İyi eğitilmiş bireylerin sayısının artması ile toplumdaki suç oranlarının ve olumsuzlukların azalacağı düşünülmektedir (Acet, 2006: 117). Yapılan araştırmalara bakıldığında, Tazegül ve arkadaşlarının (2011: 53) araştırmasında seyircilerin % 52,8'inin lise mezunu olduğu, Koçer'in (2012: 121) araştırmasında taraftarların % 74,2'sinin lise ve altı öğrenim gördükleri, Şanlı'nın (2014: 86) araştırmasında futbol seyircilerinin % 70,4'ünün lise ve altı eğitim aldıkları, Çakmak ve Çelik'in (2016: 317) araştırmasında ise taraftarların % 59,2'sinin lisans ve lisansüstü eğitim düzeyine sahip olduğu görülmektedir. Görüldüğü üzere futbol seyirci ve

taraftarlarının eğitim düzeyi daha çok lise ve altı eğitim düzeyidir. Ancak üniversite eğitimi almış taraftarların oranında da artış yaşanması toplum açısından olumlu gelişme olarak yorumlanabilir.

Kendilerine özgü norm ve değerleri olan, içinde buldukları kültürden kısmen farklılaşan alt kültürler bulunmaktadır. Taraftar grupları da kendilerine özgü yaşam biçimleri, konuştukları dil, giyim tarzları, boş zamanlarını değerlendirme biçimleri gibi kodlarla alt kültür özelliği gösterebilmektedir. Taraftarların içinde buldukları alt kültür grupları saldırgan davranışları benimseyebilmekte ve taraftarlar saldırgan davranışlar sergileyebilmektedirler.

Sosyal tabakalaşma piramidinde üst tabaka, orta tabaka ve alt tabaka olmak üzere genel tabakalar bulunmaktadır. Futbol taraftarlarının içinde buldukları tabakaya göre saldırganlık eğilimleri değişiklik gösterebilmektedir. Acet'in (2006: 122) belirttiği gibi, üst tabakada yer alanlar genellikle toplum içinde oluşan şiddet eylemlerinden kaçınmaya çalışmaktadırlar. Orta tabakadakiler, kurallara daha çok uymakta ve ahlaken daha ciddi bir kesimi oluşturmaktadırlar. Alt tabakada ise kavga etmek, erkeklik normlarının bir göstergesi olarak kabul edilmektedir.

Taraftarların maça gelirken uyuşturucu madde ve alkol kullanmaları saldırganlık düzeyini artırmada etkili olabilmektedir. Nitekim Şanlı'nın (2014: 95) araştırması maç seyretmeye giderken alkol kullananların, kullanmayanlara göre saldırganlık düzeylerinin daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.

Yazılı ve görsel basında/spor medyasında bilinçsiz, saldırganlık içerikli yayınların yapılması ve saldırganlığın övülmesi spor sahalarında saldırgan davranışların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Hakemlerin yanlış kararlar vermesi ve taraflı davranması, yöneticilerin tahrik edici davranış ve demeçleri, amigoların olumsuz ve yanlış yönlendirmeleri seyirci ve taraftarları saldırganlığa yönlendirebilmektedir (Mutlu, 1991 akt. Yetim, 2006: 216-217). İrkçı söylemler ve tezahüratlar ile ırkçı yayınlar taraftarların birbirlerine tahammül sınırlarını zorlamakta, hoşgörü ortamını yok ederek taraftar saldırganlığını arttırabilmektedir.

2. Kuramsal Çerçeve

Saldırganlığın nedenlerini açıklamaya yönelik çalışmalar, üç kuram üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunlardan birincisi Freud'un görüşlerine dayanmaktadır. Buna göre, saldırganlık içgüdüsel bir özellik ve doğuştan gelen bir eğilimdir. Sosyalleşme veya öğrenme kuramı olarak adlandırılan diğer kurama göre, saldırganlık öğrenme süreçlerinin bir sonucudur. Engellenme ve saldırganlık varsayımına dayanan kurama göre ise, saldırganlık engellemeye karşı bir tepkidir. Bu şekilde verilen tepki doğuştan gelen ya da sonradan kazanabilmektedir (Kuru, 2000 akt. Şahin, 2003: 69).

2.1. İçgüdü Kuramı

İçgüdü kuramına göre saldırganlık insanın içgüdülerine dayanmaktadır. Saldırganlık temel dürtülerden biridir. Bu teoriye göre saldırganlık öğrenilmemiş bir davranıştır ve insan doğuştan saldırgan eğilim taşımaktadır. İçgüdü kuramının öncüleri arasında Freud ve Lorenz bulunmaktadır.

Freud'un teorisine göre tüm insanların sahip olduğu ölüm içgüdüleri vardır. Ölüm içgüdüleri yıkıcı enerji yaratmaktadır. Bu enerji kasten serbest bırakılmazsa, kişinin kendisine ya da başkalarına karşı istemeden açığa çıkar. Bu yıkıcı enerji şiddet içerikli aktivitelerle serbest bırakılarak kontrol edilir. Bu "Katharsis"dir (Zelyurt, 2017: 83). Freud'a göre içgüdü, gereksinimlerin yarattığı gerginliği azaltma fonksiyonuna sahiptir. İnsanda ölüm içgüdülerinden kaynaklanan yıkıcılığı saldırgan eylemler azaltmakta, saldırgan eylemlerin ardından yıkıcılık tekrarlanmaktadır. Bu nedenle Freud insan saldırganlığının kaçınılmaz olduğunu düşünmektedir (Tiryaki, 2000: 150).

Lorenz'e göre saldırganlık doğuştan gelmektedir. Lorenz saldırganlığın türlere hizmet eden bir fonksiyonu olduğu noktasında Freud'dan ayrılmaktadır. Lorenz'e göre saldırganlık, yaşamı ve türlerin korunmasını artırır. Saldırganlık, türün sağlık ve güç bakımından üstün liderlerinin seçilmesini sağlar. Gelecek nesillere kaynak aktarımı daha fazla olur, türün içinde bulunduğu sosyal yapıda hiyerarşi oluşturulur, hiyerarşinin en üstünde en iyiler bulunur. Lorenz'e göre kabul edilebilir ve kabul edilemez saldırganlık vardır. Savaşın kabul edilemez saldırgan eylemiyken, spor kabul edilebilir insan eylemidir (Lorenz, 1966 akt. Şahin, 2003: 76).

2.2. Engellenme-Saldırganlık Kuramı

Engellenme-saldırganlık kuramı engellenme-saldırganlık hipotezi olarak isimlendirilir (Şahin, 2003: 77). Engellenme, ulaşılmak istenen hedefin bloke edilmesi ve durdurulmasıdır. Engellenme-saldırganlık kuramına göre engellenmelerin artması, saldırgan dürtüleri artırır ve artan saldırgan dürtü açık saldırgan davranışa neden olur (Acet, 2006: 63). Yani engellenme-saldırganlık hipotezine göre, engellenme her durumda saldırgan davranışa neden olmakta ve bütün saldırganca davranışlar engellenmeden kaynaklanmaktadır (Burger, 2006: 696).

Engellenmenin spor taraftarlarının saldırganlığını artırması için üç unsurun etkili olduğu öne sürülmektedir: Sahada takım ve oyuncularla yeteri kadar özdeşleşme olmalıdır. Engellenme duygusunu yaşayan taraftarların duygularına öfke egemen olmalıdır. Saldırı ve şiddet için çeşitli fırsatlar, uyarıcılar ve saldırı koşulları için toplumsal destek bulunmalıdır (Coakley, 1998 akt. Zelyurt, 2017: 85).

2.3. Sosyal Öğrenme Kuramı

Sosyal öğrenme kuramına göre saldırganlık diğer davranışlar gibi sosyalleşme sürecinde öğrenilebilmektedir. Saldırganlık davranışının öğrenilmesinde aile başta olmak üzere çevrenin önemli etkisi bulunmaktadır. Sosyal öğrenme kuramını geliştiren Albert Bandura'dır. Bandura'ya göre saldırganlık, doğuştan olan veya içgüdüsel bir davranış değildir, edimsel koşullanma ve gözlemsel öğrenmeyle öğrenilir (Glyn, 1986, akt. Acet, 2006: 64). Edimsel koşullanmaya göre, bir davranış ödüllendirildiğinde ya da pekiştirildiğinde o davranışın gelecekte tekrarlanma olasılığı artmaktadır. Model alarak ve taklit ederek öğrenmede, anne-baba, öğretmen, arkadaş, beğenilen herhangi bir kişi, televizyon kahramanı vb. kişiler gözlem yoluyla model alınır ve bu kişilerin davranışları uygun bir anda taklit edilir (Dökmen, 2015: 60).

Şiddet davranışının diğer aile üyelerinden öğrenildiğini gösteren pek çok çalışma bulunmaktadır. Örneğin aile içinde şiddeti yaygın olarak gören bir büyüyen bir erkeğin, aile içi şiddet görmeyen bir erkeğe oranla eşine şiddet uygulama olasılığı daha yüksektir. Aile içinde şiddet görmüş bir çocuğun ileride şiddete eğilimi daha fazladır (Akkaya, 2009: 333). Bandura ve arkadaşlarının sosyal öğrenme kuramı çerçevesinde yaptıkları araştırmalar, çocuk ve yetişkinlerin televizyondaki modellerden, duygusal ve saldırgan davranışlar kazandıklarını ortaya çıkarmaktadır (Biaggio, 1981 akt. Karataş, 2008: 18).

2.3.1. Taraftar Saldırganlığı ve Sosyal Öğrenme

Sosyal öğrenme kuramına göre saldırganlık öğrenilen bir davranıştır. Sosyal öğrenme kuramıyla ilgili bir diğer bulgu "saldırganlığın, diğer öğrenilmiş tepkilerde olduğu gibi pekiştirme olasılıklarına duyarlı olmasıdır" (Şahin, 2003: 161). Bu bağlamda bireyin içinde yetiştiği ailesi ve sosyal çevresi, kitle iletişim araçları onun saldırgan davranışları öğrenmesinde etkili olabilmektedir. Saldırgan davranış sergileyen bir bireyin saldırısı olumlu olarak pekiştirildiğinde, birey saldırgan davranışı devam ettirebilmektedir.

Şiddetin kanıksandığı bir ortamda doğan çocuklar şiddete yabancı değillerdir. Onlar aile içi şiddete tanıklık etmektedirler ya da anne-babalar çocuk üzerinde şiddet uygulamaktadırlar. Bu çocuklar okulda öğretmenlerinden, sokakta arkadaşlarından şiddet görmektedirler (Talimciler, 2006: 97). Nitekim Şahin araştırmasında şiddet eylemlerinde bulunan futbol taraftarlarının çocukluk dönemlerinde aileleri tarafından kendilerine şiddete yönelik eylemlerde bulunduğu tespit etmektedir (Şahin, 2003: 267). Ailede, mahallede, okulda şiddetle birlikte yaşamayı doğallaştıran bireyler bunun sonucunda da tribünde şiddetin uygulayıcısı olmaktadır. Bilir ve Sangün'un belirttiği gibi, Van der Brug'un çalışmasında, şiddetle anılan gençlerin sorunlarının başında problemlili okul yaşamı gelirken, ikinci sırasında ana-baba denetiminin yetersiz olması gelir. Bu sorunlu gençlerin taraftar gruplarında daha saldırganca davranmalarının nedeninin spor sosyolojisine göre açıklanması kitlesel bir yapıda, bastırılmış duyguların açığa çıkarak şiddete yönelmesidir (Bilir ve Sangün, 2014: 62).

Sporun özünde de şiddetin barındığını bilerek, spor alanlarında şiddete yol açan koşullar oluştuğunda şiddet ve saldırganlık eylemlerinin gerçekleştiği söylenebilir. Talimciler'in (2006: 93) ifade ettiği gibi "Sporun mayasında sertlik ve şiddetin bulunuyor olması, sportif ortamın saldırgan davranışın taklit edilmesi için uygun bir alan oluşturmasını sağlamaktadır".

Stadyumları dolduran taraftarlar, deşarj olmak amacıyla küfürler edip, kavga çıkarak saldırganca davranabilmektedirler. Taraftarların saldırgan tutum ve davranışları bir taraftar grubu içindeyken daha fazla gerçekleşmektedir. Taraftar grupları şiddet ve saldırganlığın çıkışı noktası olabilmektedir. Taraftar gruplarında saldırganca yapılan, rakip takım ve taraftarlarını hırpalamaya yönelik olan davranışlara onay verilmektedir. Aidiyet duygusuyla hareket eden bireyler taraftar grubunun norm ve değerlerini içselleştirmektedirler. “Eyleme dönüşen taraftar şiddetinin temelinde insanların taraftarlığı bir aidiyet ve kimlik kaynağı olarak görmeleri bulunmaktadır. Bu anlamda başkalarının yaptıklarını gördükleri şiddeti, bir yere ait olma duygusu ve arkadaşları arasında kabul görme isteği ile kendileri de uygulamaktadırlar” (Akcan Amca, 20020: 146). Her hangi bir taraftar, takımını taraftar grubunun içine girdiğinde buradaki saldırgan davranışları görerek benimser, benimsedikçe destek ve kabul görür. Böylece ait olduğu grup taraftarı yönlendirir. Tuttuğu takımın kazanması için verilen destek, bir süre sonra kazanmayı engelleyen veya engelleyebilecek olan hakemlere, rakip takımın oyuncularına, rakip takımın seyircilerine tavır almayı getirir. Bu tavır bazensaldırganca olabilir (Karagözoğlu ve Mungan Ay, 1997: 166).

Saldırganlık olaylarına katılanlar sağlıklı özdeşim kuramayan, yeterli ölçüde sosyalleşemeyen, kimlik edinemeyen, kendilerini takımlarına ve bağlı oldukları renkleri temsil ettiğini düşündükleri taraftar grubuna adayan gençlerdir. Köknel’in belirttiği gibi bu gençler taraftarı oldukları takımın fedailiğini yapmakta ve bu şekilde toplumda rol ve statü kazandıklarını düşünmektedirler. Takımın üstünlük kurması içinsaldırganlığı ve şiddeti statü sembolü saymaktadırlar. Ait olunan alt kültürün, grubun yarattığı boyun eğme, uyuma, korkutma, sindirme, toplumsal hızlanma ve riske girme gibi süreçlerin etkisinde, saldırganlığı ve şiddeti, takımlarının ortak değeri olarak benimsemektedirler (Köknel, 1996: 236).

Taraftar grubu içinde yer alan taraftarlar grup liderlerini model almakta, liderlerinin söylem ve davranışlarını benimsemektedirler. Bilir ve Sangün’ün belirttiği gibi taraftar grubuna dahil olanlar, grup liderlerini taklit ederek saldırganlık sergileyebilmektedirler (Bilir ve Sangün, 2014: 62). Bunun en çarpıcı örneği Denizli’de yaşanmıştır. Denizli’de Yeşil Cephe ve 57 Gençlik taraftar gruplarının arasında çıkan kavgada Yeşil Cephe Taraftar Grubu lideri öldürülmüş, 57 Gençlik Taraftar Grubu lideri ise hapse girmiştir. Denizlispor taraftarı olan Yeşil Cephe grubu ile onun karşısında yer alan 57 Gençlik arasındaki düşmanlık silahlı çatışmaya varacak kadar şiddet ve saldırganlığı yücelten bir hesaplaşma başlatmıştır. Ne yazık ki bu olay Denizlispor taraftarları arasında bir savaş mantığıyla gruplar arasında devam etmektedir.

Grup liderlerini taklit ederek saldırganlık gösteren taraftarların saldırgan olmalarında şiddet uygulayan ailelerini taklit etmeleri de etkili olabilmektedir. Bu bağlamda şiddet ortamında yetişen taraftarlar model aldıkları ailelerinin saldırgan davranışlarını öğrenerek bu saldırganca tutumlarını rakip taraftara yöneltebilmektedir. Grup liderlerini, ailelerini taklit ederek saldırgan olan taraftarların saldırganlığında medyanın da etkisi bulunmaktadır. Taraftarlar televizyon, gazete, radyo, internet gibi kitle iletişim araçlarından etkilenerek saldırganlığı benimseyebilmektedir. Medya saldırganlığı kitle iletişim araçlarıyla aktarmaktadır. Kitle iletişim araçlarından aktarılanlar büyük ölçüde görüntülüdür. Görüntü olayların geçtiği yerdeymiş gibi algılanmasına neden olmaktadır. Medya görüntülerde seçici davranır, onları montajlayıp yorumlayarak izleyicilere sunar. Bu şekildeki müdahaleler şiddet görüntülerine de uygulanınca şiddetin derecesi değil, medyanın şiddeti ne kadar yansıttığı ve bundan ne öğrenildiği önemlidir (Miroğlu, 2007 akt. Akkaya, 2009:341). Kitle iletişim araçları yoluyla, şiddete teşvik sonucunda şiddet öğrenilip uygulanabilmektedir (Saz, 2013: 147).

Hafta boyunca medyanın yanlı, şiddet ve saldırganlık içeren yayınlarına maruz kalan ve saldırganlık haberlerini öğrenen taraftarlar rakip takıma karşı hınçla dolmakta ve önyargılarla maça gelmektedirler. Saldırganlık dürtüsünü bastıramayan taraftarlar kavga çıkarak holiganlaşabilmektedirler. Nitekim, Özmaden’in (2004: 188) yaptığı araştırmada spor medyasının, seyircileri saldırganlığa teşvik eden ilk üç faktör arasında yer aldığı görülmektedir. Şahin’in (2003: 267) araştırmasında, taraftarların (%73,1) küfür ve şiddet görüntülerinin televizyon ya da gazetelerde sıklıkla gösterilmesinin kendilerini olumsuz etkilediğini, küfre ve şiddete yönelttiğini ifade etmektedirler.

Görüldüğü üzere aileden, taraftar grubundan ve grup liderinden, medyadan öğrendikleri saldırganca davranışları sergileyen taraftarların bu davranışları model aldığı kişiler tarafından ödülle pekiştirilebilmektedir. Pekiştireçler, övgü, hediye, taraftar grubunda yer alma, arkadaş çevresi ve aile içerisinde itibarının artması şeklinde olabilmektedir (Ziyagil vd., 2012: 6). Dolayısıyla taraftarların Kayaoğlu'nun belirttiği gibi saldırgan davranışlarının kazanılmasında ve bir edim olarak gerçekleştirilmesinde, pekiştirmenin ve gözlem yoluyla öğrenmenin güçlü birer mekanizma olduğu gösterilmiştir (Kayaoğlu, 2004: 85).

Sonuç

Futbol toplum yaşamında önemli bir yere sahiptir. Futbol, kişiler için gündelik yaşamın sıradanlığından ve gerginliğinden bir kaçış aracıdır. Kitleler maçlara giderek ya da maçları televizyonlarından izleyerek tuttukları takımın galip gelmesini, takımının en iyisi olmasını istemektedirler. Masumane görünen bu istek bir savaşıma dönüşebilir. Kendilerini takımlarına ve üyesi oldukları taraftar grubuna ait hisseden taraftarlar kazanma hırsı ile takımlarının galip gelmesi için saldırgan tutum ve davranışlar sergileyebilmektedir. Onlar rakip takım ve taraftarlarını düşmanlaştırmaktadır. Barışçıl ve dostça oynanması gereken futbol müsabakaları taraftar ve gruplarının şiddet ve saldırgan davranışlarıyla şiddet olaylarına dönüşmektedir.

Bu araştırmada futbol taraftarı saldırganlığı ve sosyal öğrenme arasındaki ilişkiyi ortaya koymak amaçlanmaktadır. Araştırmanın kapsamında aile, taraftar grubu, taraftar liderleri ve medyanın taraftar saldırganlığını nasıl etkilediği yer almaktadır. Araştırmada taraftar saldırganlığının çevresel faktörler tarafından üretildiği, saldırgan davranışların sosyal öğrenme sürecinde taraftarlar tarafından öğrenilip içselleştirildiği, taraftarların futbolun özünde saldırganlığı içerdiğini düşünmesine ve taraftarların saldırgan davranışları başarıyla ilişkilendirmelerine neden olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Araştırma futbolun ayrılmaz bir parçası olan taraftarların davranışlarının saldırgan eğilimlerinin anlaşılmasını sağlaması, futbol taraftarı saldırganlığının taraftarların doğuştan gelen özelliklerinden değil, çevreden öğrenilerek ortaya çıktığını göstermesi ve taraftarların öğrendikleri saldırgan davranışları, özellikle taraftar grupları içerisinde yer alan ve yeni gelen üyelere aktararak saldırganlığın sürdürülmesine neden olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Öğrenilmiş bir davranış olan taraftar saldırganlığının önlenmesi için öneriler sunmak mümkündür. Taraftarlığın cinsiyetçi bir yapısı bulunmaktadır. Saldırganlığa eğilimli olan taraftarların cinsiyete göre dağılımları erkek ağırlıklıdır. Bu nedenle maçlara gelen kadın taraftar sayısını arttırmak taraftarların saldırgan eğilimlerini azaltabilir. Kadın taraftarların stadyumlarda sayılarının fazlalaşması kötü tezahüratların, küfürlerin azalmasına katkıda bulunabilir.

Yapılan araştırmalarda saldırganlığa eğilimli olan taraftar kitlesinin öğrenci ve işsiz ağırlıklı olduğu ortaya konulmaktadır. İşsiz olan taraftarlar içinde buldukları ekonomik sıkıntılardan dolayı yaşadığı zorluklara tepkisini rakip taraftarlara ya da kendi takımının farklı taraftar gruplarına saldıranca verebilmektedir. İşsizlik sorununu azaltmaya yönelik politikalara önem verilmeli, işsiz olan gençlere istihdam olanakları sağlanmalıdır.

Aileleri bilinçlendirme çabalarında bulunulmalıdır. Ailelerin çocuğa uygun olmayan disiplin anlayışlarından uzaklaşmaları, baskıcı ve katı tutum yerine çocuğu anlayabilen yaklaşım geliştirmeleri, çocuğa karşı şiddet ve saldırgan davranışları terk etmeleri konusunda ailelerin bilinçlendirilmesi gerekir. Anne-baba çocuğa doğru bir rol model olmalıdır. Aileler çocuklarına spor kültürünü öğretebilmelidir. Böylece çocukların sağlıklı bir şekilde sosyalleşmeleri sağlanabilir ve çocuklar saldırgan eğilimlerden uzaklaşmış taraftar kimliğini taşıyabilirler.

Futbolun ruhunda mücadele, centilmenlik ve dayanışma vardır. Sıklıkla olmasa da futbolda dayanışma örneklerine rastlanabilmektedir. Beşiktaş taraftar grubu olan Çarşı'nın, Van depremindeki depremzedelere, depremzedelerin kış koşullarında üşümemeleri için, yardım etmek amacıyla atkılarını çıkarıp yaklaşık 30.000 atkıyı saha kenarına atmaları futbolun dayanışmacı ruhuna örnek olarak verilebilir (<https://www.mynet.com/30-bin-atki-sahaya-atildi-8732-myspor> Erişim tarihi 01.02.2021). Centilmenlik ve dayanışma ne yazık ki tribünlerde genellikle görülmemektedir. Tribünler, basının tiraj arttırmak için tahrik edildiği, rakip taraftarların birbirlerine düşmanca davrandığı ortamlar haline gelmektedir. Taraftar gruplarını yönlendirmede grup liderlerinin önemli bir rolü bulunmaktadır. Grup lideri kendi grubunun taraftarlarınca taklit edileceği

için önce sportmen olmalıdır, takımını desteklerken rakiplerini düşmanlaştırmayıp karşı takım taraftarlarıyla empati kurmalı, şiddet ve saldırganlığı öven söylemlerden uzak durmalı, kendi taraftar arkadaşlarını şiddet sarmalı içerisine sürüklememeli, barışçıl bir lider olmalıdır. Taraftar gruplarına şiddet ve saldırganlığı önleme, insana saygılı/dostluk temalı futbol anlayışının sağlanması konularında bilinçlendirme eğitimleri verilmelidir. Kulüp yöneticilerinin demeçleri taraftar gruplarını tahrik edebilmektedir. Bu bağlamda kulüp yöneticileri demeç verirken özenli davranmalıdır.

Futbol sadece stadyumda 22 futbolcunun oynadığı ve üç hakemin yer aldığı bir oyun değildir. Kuşkusuz hakemler, futbolcular, futbolcuları çalıştıran teknik adamlar sahanın içerisinde olanlardır. Sahanın dışındaki taraftar, medya ve kulübü yöneten yönetim kurulu da futbolun içindeki ana unsurlardır. Şiddet toplumsal bir yaradır. Bu yaranın iyileşmesi için futbolun içinde yer alan yukarıda sayılan öğelerin tümünün duyarlı olması lazımdır. Özellikle gazete ve televizyon programlarında futbol yorumcularının kullandığı dil şiddeti içermemelidir. Taraftarlar medyadan şiddet ve saldırganlığı öğrenebildikleri için medyada şiddet ve saldırganlığı öven yayınlar yapılmamalı, şiddet içeren görsellere yer verilmemelidir. Futbolda şiddet ve saldırganlığa dur demenin yolu ortak akılla futbolun tüm taraflarının futbolun dostluk, mücadele ve centilmenlik ilkeleri etrafında birleşmeleridir.

Kaynakça

- Acet, M. (2006). *Sporda Saldırganlık ve Şiddet*. İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.
- Akcan Amca, F. (2020). Maç Psikolojisi Çok Farklı: Futbol Sahalarında Görülen Futbolcu ve Taraftar Şiddeti Üzerine Bir Analiz. *Başkent Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 5(2), Ankara, 139-153.
- Akkaya, C. (2009). Toplumsal Bir Problem Olarak Şiddet. *Sosyal Problemler Sosyolojisi: Dünyadan ve Türkiye'den Örnekler*, (Editör: Nurşen Adak), Ankara: Siyasal Kitabevi, 327-350.
- Aydın, B. - Hatipoğlu, D. - Ceyhan, Ç. (2008). "Endüstriyel Futbol Çağında Taraftarlık", *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, Sayı: 26, Ankara, 289-316.
- Bilir, Pervin ve Sangün, Levent (2014). "Adana Demirspor ve Adanaspor Futbol Taraftarlarının Şiddet Eğilimleri", *Spor ve Performans Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1, Samsun, 56-65.
- Burger, J.M. (2006). *Kişilik*. İ. D. E. Sarıoğlu (Çev). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Çakmak, M. N. ve Çelik, V. O. (2016). "Futbolda Şiddet ve Erkeklik: Nefer Taraftar Grubu Örneği", *Journal of Sociological Studies-Sosyoloji Konferansları*, Sayı: 54, İstanbul, 299-331.
- Dökmen, Z. Y. (2015). *Toplumsal Cinsiyet Sosyal Psikolojik Açıklamalar*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Girtler, R. (2006). *Terbiyesizliğin Teorisi*. M. Beyaztaş (Çev). İstanbul: Kale Yayınları.
- <https://www.mynet.com/30-bin-atki-sahaya-atildi-8732-myspor>Erişim tarihi 01.02.2021.
- <https://www.trthaber.com/haber/turkiye/dernek-cephanelik-gibi-111102.html>
- Erişim tarihi: 30.01. 2021.
- Karagözoğlu, C. ve Ay, S.M. (1997). Futbol Seyircisinde Saldırganlık Eğilimleri: İstanbul Örneği, *1. Uluslararası Spor Psikolojisi Sempozyumu*, Mersin, 10-12 Ekim 1997, s. 165-172.
- Karataş, Z. (2002). Bilişsel Davranışsal Teknikler ile Psikodrama Teknikleri Kullanılarak Yapılan Grupla Psikolojik Danışma Uygulamalarının Ergenlerde Saldırganlığı Azaltmadaki Etkilerinin Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Mersin: MEÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kayaoğlu, A. (2004). Futbolda Seyirci Şiddeti: Sosyal Psikolojinin Katkıları ve Sınırlılıkları. *Türk Psikoloji Yazıları*, 7(13), Ankara, 79-101.

- Koçer, M. (2012). Futbol Derneklerine Üye Olan Taraftarların Şiddet ve Holiganizm Eğilimlerinin Belirlenmesi: Kayseri Örneği. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(32), Kayseri, 111-135.
- Köknel, Ö. (1996). *Bireysel ve Toplumsal Şiddet*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Özmaden, M. (2004). Seyircilere Göre Futbolda Saldırganlığı Teşvik Eden Faktörler Üzerine Bir Araştırma. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi. Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Riches, D. (1989). *Antropolojik Açından Şiddet*. D. Hattatoğlu (Çev). İstanbul: Ayrıntı Yayınevi.
- Saz, İ. (2013). Spor-Şiddet İlişkisi, Nedenleri ve Çözüm Önerileri. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, Sayı: 2, Ankara, 137-157.
- Sears, D. O. - Peplau, L. A. – Taylor, S. E. (2007). *Sosyal Psikoloji*. A. Dönmez (Çev). Ankara: İmge Kitapevi.
- Sert, M. (2000). *Gol Atan Galip Futbola Sosyolojik Bir Bakış*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Şahin, M. (2003). *Sporda Şiddet ve Saldırganlık*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Şanlı, S. (2014). Futbol Müsabakalarında Olaylarda Yer Alan Seyircilerin Saldırganlık Düzeylerinin Belirlenmesi. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi. Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Talimciler, A. (2006). Sosyolojik Açından Futbol Fanatizmi. *Ege Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, Sayı: 15, İzmir, 91-104.
- Tazegül, Ü. - Ersoy, A. - Sançaklı, H. (2011), “Futbol Seyircisinin Saldırganlık Düzeyinin Sosyodemografik Açından İncelenmesi: Kütahya İl Örneği”, *Uluslararası Spor Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 23-43.
- Tiryaki, Ş. (2000). *Spor Psikolojisi*. Ankara: Eylül Yayınevi.
- Vasi, D. (2019). Aile İçi Şiddetin Sosyal Öğrenme Kuramı Perspektifinden Değerlendirilmesi: Kahramanmaraş Kadın Konuk Evi Örneği. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi. Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Yetim, A. (2006). *Sosyoloji ve Spor*. Morpa Kültür Yayınları, İstanbul.
- Zelyurt, M. K. (2017). *Futbolda Şiddet ve Taraftarlık*. Ankara: Nobel Bilimsel Eserler.
- Ziyagil, M. A. - Bilir, P. – Çekini, R. – Temur, C. S. (2012), “Türkiye’de Sporda Saldırganlık, Şiddet ve Çözüm Önerileri”, *CBÜ Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 7(1), Manisa, 1-14.

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

15/03/2021

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

29/06/2021

Prof. Dr. Ahmet AKGÜNDÜZ

Islamic University of Rotterdam
akgunduza@gmail.com

**DIYÂR-I BEKR'İN MÜSLÜMANLAR TARAFINDAN İLK FETHİ:
CEMÂZİYELEVVEL 17/27 MAYIS 638**

Öz

Diyar-i Bekr çevresiyle Diyarbakır'ın adıdır. Bu sınırlar Siird'e kadar uzanır. Asıl adı Amid Şehri yahut Amid kalesidir. Amid-i Sevda da denir ki, Diyarbakır'ın siyah tarlarından dolaydır. Bizim vereceğimiz bilgilerin temel kaynağı, Vakıdî'nin Nevfel bin Abdullah'ın bizzat duydukları ve doğrudan naklettiği haberlerdir. Nevfel bin Abdullah'ın babası, Abdullah bin Nevfel 83 hicret yılında vefat eden bir sahabe olduğuna göre kendisi ile Vakıdî arasında sadece oğlu bulunmaktadır. Amid'in Müslümanlar tarafından fethi İyaz bin Ganem eliyle olmuştur ve bu komutanın Amid Kalesine geldiği yani muhasaranın başladığı gün 7 Cemaziyelevvel 17 Hicri/27 Mayıs 638 tarihidir. Günlerden Cuma günüdür. Buna beş ay muhasara suresi eklendiğinde tahminen 7 Şevval 17 H. yani 22 Ekim 638 tarihinde fetih tamamlanmış demektir. Ancak 7 Cemaziyelevvel 17 Hicri/27 Mayıs 638 tarihini fetih tarihi olarak da almak mümkündür. Hz. Ömer, Diyar-ı Bekr ve Arz-ı Rabi' bölgelerinin fethi için Ebu Ubeyde bin el-Cerrah'a gönderdiği ferman bizim için önemlidir. Öyle zannediyoruz ki, bu makale ile yanlış bilinen çok sayıda konuyu da tashih etmiş olacağız.

Anahtar Kelimeler: Diyar-ı Bekr, Diyarbakır, Hz. Ömer, İyaz Bin Ganem, Süleyman Bin Halid, Amid.

**THE FIRST CONQUEST OF DIYÂR-I BEKR BY MUSLIMS: CEMÂZİYELEVVEL 17/27
MAY 638**

Abstract

Diyar-i Bakr is the name of Diyarbakir with its surroundings. These sins extend all the way to Si'ird. It's called Amid City or Amid Castle. Amid-i Sevda is also said to be due to the black stone of Diyarbakir. The main source of the information we will provide is the news that Vaqidî has heard and conveyed directly from Nevfel bin Abdullah himself. Since Nawfal bin Abdullah's father, Abdullah Bin Nawfal, was a companion who died in 83 Sijrd years, only his son is present between him and Vaqidi. The conquest of Amid by Muslims was carried out by 'Iyaz bin Ganam and the day this commander arrived at Amid Castle, the day the interlocutor began, was 7 Jamaziyyelawwal 17 Hijri/27 May 638. It's Friday. When the five-month period is added to this, the conquest is completed on 7 Shawwal 17 H., or 22 October 638. However, it is possible to take 7 Jamaziyyelawwal 17 Hijri/27 May 638 as the date of conquest. The edict sent to Abu Ubayda bin al-Jarrah for the conquest of The Prophet Omar, Diyar-ı Bakr and Ardh-ı Rabi is important to us. So we think that with this article, we will have corrected a large number of issues that are known to be biased.

Keywords: Diyar-ı Bekr, Diyarbakır, Hz. Omar, İyaz Bin Ganem, Süleyman Bin Khalid, Âmid.

Giriş

Âmid, Diyâr-ı Bekr ve El-Cezîre Mefhûmları ile ilgili bazı hususların Diyâr-ı Bekr çevresiyle Diyarbakır'ın adıdır. Bu sınırlar Siird'e kadar uzanır. Asıl adı Âmid Şehri yahut Âmid kalesidir. Âmid-i Sevdâ da denir ki, Diyarbakır'ın siyah taşlarından dolayıdır. Bu şehri inşâ ettikten sonra Amida yani Arapça Âmid (آمد) adı verilmiştir. Sebebi de bu şehirle birlikte saltanat süresinin ve saltanat alanının sona ermesidir. Bu iki kardeş de onların son halkasıdır." Bu kelime Arapça emed (آمد) kelimesinden gelmektedir. İsm-i Fâil şeklindedir. Bu konuda bütün tarih kaynakları aynı kanaattedirler. Âmid şeklinde olduğuna dair hiçbir ilmî kaynakta bilgi bulunmamaktadır. Âmed kelimesi zaten Farsça'dır ve *geldi* manasını ifade eder. Hatta kaynaklar Âmid kelimesinin nasıl telaffuz edileceğine dair yazılı olarak açıklama bile yapmışlardır. Bu kaynaklar Hicrî II. asra dayanmaktadır (Vâkidî, 1996:163-165; Yılmazçelik, 1995).

Osmanlılar döneminde bazan Kara Âmid adıyla da anılan şehrin daha sonraki adı olan Diyâr-ı Bekr ise Müslüman Araplar bölgeyi fethettikten sonra, Rebîa Arapları'nın iki büyük kabilesinden biri olup Dicle kenarlarında yaşayan Bekir b. Vâil kabilesinin yayıldığı topraklara verilen Diyâr Bekr veya Diyâr-ı Bekr adına dayanır. Bu bölge için ne zamandan beri kullanıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte VIII. yüzyıldan itibaren kaynaklarda geçtiği tesbit edilen Diyâr-ı Bekr Osmanlı hâkimiyeti döneminde Diyâr-ı Bekr şeklini alarak Âmid şehri ve sancağı merkez olmak üzere teşkil edilen beylerbeyliğinin adı olmuş, XVII. yüzyıldan sonra ise şehir merkezi için kullanılmaya başlanmış, 1937'de Diyarbakır şekline çevrilmiştir (Göyünç, 1994: 464-469).

Diyâr-ı Bekr bölgesi deyince aklımıza Âmid, Meyyâfarikin, Erzen, Mardin olmak üzere dört şehir; Dünyası, İs'ird (Siird), Hısn-keyf, Hısn'ul-Heysem, Hısn Tâlib, Kurayşa, Behmûrd, Şâf, Kıtîs, Cuvârâ, Arûk, Ma'den, Buhayra (Gölcük), BâtâsâHısn'ul-Hâris, Hısn'ul-Hadîd, Hısnu Zül-Karneyn, Sâvur, Hettâh (Atak), Bâri'iyye, Şakîkayn, Hani, Arkaneyn (Ergani), Çermik, Bâğîn, Süveydâ, Fatina, Baldaneyn, Tell Arcûk, Bâbildâ, Haylar, Huşûr, Kıf Unzur, Tâbûs ve Yemâniye kazaları olmak üzere 30'dan fazla kazâ gelmelidir. İşte İyâz bin Ganem komutasındaki İslam orduları, Diyâr-ı Bekr tabir edilen bu yerlerin tamamını feth etmişlerdir (Yinanç ve Darkot, 605 vd).

Bütün İslam tarihi kaynaklarında Diyâr-ı Bekr de daha geniş bir kavram olan El-Cezîre adı altında açıklanmaktadır. El-Cezîre, İslâm coğrafyacıları tarafından Yukarı Mezopotamya'ya verilen addır. Cezîretü Asûr, İklimü Asûr da denilen bu bölge Dicle'nin doğusunda kalan Meyyâfarikın (Silvan), Erzen, Siirt, Zap havzası ve Fırat'ın batısındaki Adıyaman bölgesini de içine alır. İbn Havkal (Sûretü'l-arz, s. 204) ile İzzeddin b. Şeddâd'ın (el-A'lâku'l-hatîre, III/1, 4-7) aksine Makdisî Musul'u, hatta Tikrî'ti bu bölgeye dâhil eder (Ahsenü't-tekâsîm, s. 136-151). El-Cezîre çok yüksek olmayan bir bölge olup Fırat-Diyâr-ı Bekr arasındaki Karacadağ, Mardin ve Cizre arasındaki Tûr Abdîn, Belih ve Habur ırmakları arasındaki Cebeliabdülazîz, Habur ile Dicle arasındaki Sincar dağı, Musul'un güneyindeki Cebelimekhûl bu bölgede yer alır. Bu dağlardan çıkan akarsular arasında Fırat'a karışan Belih ile Habur, yöredeki Harran ve Re'sül'ayn'dan (Ceylanpınar) çıkar. Habur'a katılan Hirmas çayının kaynağı ise Tûr Abdîn bölgesindedir. Sincar dağından Sarsar ırmağı doğar ve çölde kaybolur. El-Cezîre'nin batısında Suriye, kuzeybatısında Gaziantep, Maraş ve Malatya yer alır. Bölgenin doğusunda Doğu Anadolu, güneyinde Irak bulunur. El-Cezîre İslâm'dan önce ve İslâm tarihinin başlarında bu bölgeye yerleşen Arap kabilelerine göre "Diyârimudar", "Diyârîrebîa" ve "Diyâribekr" olmak üzere üç tarihî bölgeye ayrılmıştır. Eskiçağ'da bölgede Araplar yaşıyordu. Nusaybin İranlılar tarafından Arvastân, Ermeniler tarafından Bes Arabâyâ diye adlandırılıyordu. İslâm tarihinin başlarında bu bölgede Araplar'dan başka Ârâmîler de vardı. Abbâsîler devrinden itibaren bölgeye Türkler de gelmeye başlamışlar, Selçuklular'dan sonra bölgede birçok Türk devleti kurulmuştur. Haçlı seferleri sırasında bu bölgede oturan Türk kabileleri büyük bir askerî potansiyel teşkil ediyorlardı (Bulduk, 2004: 1; Şeşen, 1993: 509-511).

1. Müslümanların Fethinden Önce Âmid Şehri ve Bizans İmparatorluğu

Konuya girmeden evvel şunu belirtelim ki, bizim vereceğimiz bilgilerin temel kaynağı, Vâkidî'nin Nevfel bin Abdullah'ın¹ bizzat duydukları ve doğrudan naklettiği haberlerdir. Nevfel bin

¹ **Abdullah Bin Nevfel:** Dedesi Haris, Hz. Peygamberin en büyük amcası olup kendisi ashâb arasında Peygamber'e en çok benzeyenlerden biri idi. Muâviye'nin 662 yılında Medine'ye vali tayin ettiği Mervân Bin Hakem tarafından Medine kadılığına getirildi. Muâviye, 669'da Mervân Bin Hakem'i görevden alıp valiliğe Saîd Bin Âs'ı tayin edince yeni vali

Abdullah'ın babası, Abdullah Bin Nevfel 83 hicrî yılında vefât eden bir sahâbe olduğuna göre kendisi ile Vâkîdî arasında sadece oğlu bulunmaktadır.

Bilindiği gibi, Âmid'in Müslümanların tarafından fethi İyâz bin Ganem eliyle olmuştur ve bu komutanın Âmid Kalesine geldiği yani muhasaranın başladığı gün 7 Cemâziyelevvel 17 Hicrî/27 Mayıs 638 tarihidir. Günlerden Cuma günüdür.² Buna beş ay muhâsara süresi eklendiğinde tahminen 7 Şevvâl 17 H. yani 22 Ekim 638 tarihinde fetih tamamlanmış demektir. Ancak 7 Cemâziyelevvel 17 Hicrî/27 Mayıs 638 tarihini fetih tarihi olarak da almak mümkündür (Vâkîdî, 96; Vâkîdî, 1996: 163-165; Ali Emîrî, 1918:51).

Bundan evvel Bizans İmparatorluğuna bağlı iki kardeş tarafından idare ediliyor idi. Bunlardan Butros şehrin Doğu kısmını ve Yuhanna ise Batı kısmını idare ediyordu. Yuhanna kızı Za'ûrâ'yı Dara³ Valisi ile evlendirdi. Kocası ile birlikte Âmid'e gelen bu kadın, dâhi ve hilekâr bir hanım idi. Âmid'i görünce kendi kendine şöyle demiş:

“Ey Dâyetim! Mesih hakkı için bu şehirden daha güzel ve daha sağlam bir şehir hayatımda görmedim. Ortasından akan şu sulara bakar mısın? Çevresini dağlar gibi çeviren surlara nazar eder misin?”

Kendine Meryem adını veren bu hanımın sorusu üzerine Dâyesi şu tarihî cevabı vermiştir:

“Ey Kızım! Rum diyârında Yunan asıllı çok kimseler hâkim olmuştur. Bunlardan Roma'da (Rûmiyye-i Kübrâ) ilk Dâr'ül-Hikmeti kuran Taymavus isimli kraldır. İsmi babasının adı olan İstanbul diye ve oğlunun ismi olan Kostantiniyye diyerek çevresi surlarla çevrili Kostantiniyye'yi inşâ etmişlerdir.⁴ İmparator Taymavus fetihlere devam etmiş ve ta ki içinden sular kana ve Dicle Nehrinin kenarında yer alan Âmid şehrine gelmiştir. Bütün 70 kûsur kumandanlarını çağırarak şöyle dediği nakledilmektedir:

Abdullah Bin Nevfel'i vazifesinden uzaklaştırdı ve yerine Ebû Seleme Bin Abdurrahman Bin Avf'ı tayin etti. Ebû Hüreyre'nin Abdullah Bin Nevfel için, "O, İslâm'da gördüğüm ilk kadıdır" dediği rivayet edilir. İmam Mâlik de bu görüştedir. Hâlbuki gerek Hz. Peygamberin, gerekse Hulefây-ı Râşîdîn'in daha önce birçok şehirlere kadılar tayin ettiği bilinmektedir. Ayrıca Medine'de Ebû Bekir zamanında Ömer'in, Ömer zamanında Ebû'd-Derdâ'nın, Osman zamanında da Mugire Bin Nevfel Bin Harisin kazâ işleriyle görevlendirildiklerine dair kaynaklarda kesin bilgiler vardır. Abdullah Bin Nevfel'in yaklaşık sekiz yıl süren Medine kadılığından sonra başka bir görevde bulunup bulunmadığı hususunda kaynaklarda bilgi yoktur. Onun ölüm tarihiyle ilgili olarak da değişik rivayetler vardır. Muâviye'nin halifeliğinin (661-680) son yıllarında veya 63 (682) yılında Harra Vak'asında vefat ettiği nakledilmektedir. Şu hususu da belirtmek gerekir ki bazı kaynaklar, 84 (703) yılında vefat eden yeğeni Abdullah Bin Haris el-Hâşimî'ye Abdullah Bin Nevfel'i karıştırırlar ve bu yüzden onun ölümünü de 84 (703) olarak gösterirler. Abdullah'ın rivayet ettiği herhangi bir hadise kaynaklarda rastlanmamıştır.

² Önemli bir kaynaktaki farklı bir rivâyet daha bulunmaktadır: **İyâz bin Ganem**, Sincâr'ın fethinden sonra Mâlik el-Eşter en-Neha'î'yi 1000 kişilik bir orduyla Âmid ve Meyyâfârikîn fethine görevlendirmiştir. Mâlik, Âmid'e ulaşınca kalenin sağlam ve direncinin uzun süreceğini anlamış ve ordusuyla tekbirler getirmeye başlamıştır. Bunun üzerine Âmid'liler, onbinlere varan bir ordu ile Müslümanların hücumu geçtiğini sanarak 5000 dinar nakid ve her kişi başına 4 dinar harâc üzerine sulha varmışlar ve bir Cuma günü şehre girmişlerdir. **Bize göre bu rivâyet, fetihden önce olmuştur.** Ebu Muhammed Ahmed bin A'sem el-Kûfi (314/926), *El-Fütûh*, Beyrut 1986, s. 258.

³ **Dara Antik Kenti:** Mardin'in 30 km güneydoğusunda bulunan Oğuz köyünde yer almaktadır.

⁴ I.Konstantin veya Büyük Konstantin (22 Şubat 272 - 22 Mayıs 337), Hristiyanlığı kabul eden ilk Roma imparatoru, Konstantinopolis kentinin ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun "Büyük" lakabıyla anılan kurucusu. İstanbul'u inşâ eden imparatorudur. Konstantinopolis (Latince: Constantinopolis, Osmanlıca: Kostantiniyye); Roma İmparatorluğu (330-395), Bizans İmparatorluğu (395-1204 ve 1261-1453), Latin İmparatorluğu (1204-1261) ve Osmanlı İmparatorluğu'na (1453-1922) başkentlik yapmış bir şehirdir. Günümüzde İstanbul diye adlandırılmaktadır. I. Konstantin, (günümüzde Sırbistan Cumhuriyeti içinde yer alan) tarihte ise İlirya toprakları içerisinde yer alan Naissus'da (Niş)'de 22 Şubat 272'de doğdu. Babası o zaman bir Romalı general olan Konstantius Chlorus idi. Annesi Helena idi ve VI. yüzyıl tarihçisi Propokius'a göre, Küçük Asya (modern Anadolu) da bulunan Bitinya eyaletinin o zaman "Drepana" adındaki kentte doğmuştu. Bazı kaynaklar annesi Helena'nın General Konstantinius Chlorus ile evli olmayıp onun cariyesi olduğunu bildirirler. Arnavut kökenli olduğu iddia edilmektedir.

Konstantin Chlorus bu sırada Roma'da Praetorian Prefect (Roma'da imparatorluk muhafızlarının lideri) idi. 291'de 19 yaşında iken Konstantin o zaman imparator Diocletianus'un yaşadığı Roma İmparatorluğu'nun idari merkezi olan Nikomedia'da imparatorun hizmetine girdi. 293 yılında İmparator Diocletianus imparatorluğun idaresinde gayet büyük bir reform yaparak Roma İmparatorluğu'nu Batı ve Doğu parçaları olarak ikiye bölerek Tetrarşi sistemini oluşturdu. Her parça bir "Augustus" tarafından yönetilecekti ve onun tayin edeceği bir "Sezar" tarafından desteklenecekti. Konstantin'in babası Konstantius Chlorus bu sistem içinde hemen en yüksek mevkilere erişmeye başladı. 293-305 döneminde Batı'da Maximianus ile Sezar olarak; 305 - 306'da Batı'da Augustus olarak ve Doğu'da Augustus olarak Galerius imparatorluk yaptı.

“Ben bu mekânı beğendim. Burada yeryüzündeki en sağlam kaleyi yapmak istiyorum. Her biriniz kendinize bir burç yapmalısınız” (Vâkıdî, 2; Vâkıdî, 1996: 163-165).

2. Âmid Mi Âmed Mi?

Bu şehri inşâ ettikten sonra Amida yani Arapça Âmid (آمد) adı verilmiştir. Sebebi de bu şehirle birlikte saltanat süresinin ve sınırının sona ermesidir. Bu iki kardeş de onların son halkasıdır.” Bu kelime Arapça emed (آمد) kelimesinden gelmektedir. İsm-i Fâil şeklidir. Bu konuda bütün tarih kaynakları aynı kanaattedirler. Âmed şeklinde olduğuna dair hiçbir ilmî kaynakta bilgi bulunmamaktadır. Âmed kelimesi zaten Farsça’dır ve *geldi* manasını ifade eder. Hatta kaynaklar Âmid kelimesinin nasıl telaffuz edileceğine dair yazılı olarak açıklama bile yapmışlardır. Bu kaynaklar Hicrî II. asra dayanmaktadır (Vâkıdî, 1996: 163-165; Kalkaşandî, 1914: 324; İbn’ül-Esîr, 21). Mütercim Âsım ise son noktayı koymaktadır:

“Sügûrda yani serhadd-i Irak u Arabda bir belde adıdır ki, hâlen Diyâr-ı Bekr Eyâletinin kâ‘idesidir. Nihâyet-i hudûdda vukû‘u bâ‘is-i tesmiyedir. Aslında bu kelime, hayır ve menfaatle dolu olan kimse demektir ki, gûyâ her birini nihâyete iblâğ eylemiştir” (Mütercim Âsım Efendi, 2013: 1349).

Meryem Hanım bu düşüncesini gizli tuttu. Daha sonra bu iki kardeş çocukları arasında ihtilâflar baş gösterince hemen araya girdi ve dedi:

“Bu kavga doğru değil. Siz kardeşlersiniz. Sizin mülkünüze Diyârbekir beyleri göz koymuştur.”

Sonra büyük bir ziyâfet sonrası sulh sağlanmıştır. Ancak bu yemekte hile yapan Meryem (Mardin hükümdarı Arsus’un kızı)⁵, bütün rakiplerini öldürerek Âmid’in tek melikesi haline gelmiştir. Şehirde zulmü bertaraf ederek adâleti sağlamıştır. Böylece 12 sene Âmid şehrinin hâkimi olarak devam eylemiştir (Vâkıdî, 165-166).

3. Hz. Ömer’in Diyârbekr’in Fethi İle Alakalı Fermânı

Hz. Ömer, Diyâr-ı Bekr ve Arz-ı Rabî’ bölgelerinin fethi için Ebû Ubeyde bin el-Cerrâh’a gönderdiği fermân şöyledir:

“Bismillâhirrahmanirrahîm

Emîr’il-Mü’minîn Ömer bin Hattab’dan Âmir bin El-Cerrâh’a:

Allah’ın selâmı üzerine olsun. Ben Zatından başka ilah olmayan Allah’a hamd ediyor ve Peygamberi Muhammed’e salât üs selâm olsun diyorum.

Bundan sonra:

Kâfirlerle cihâd konusunda kendini çok yordun, Cebbâr olan Allah’ın rızası için koşuşturdun. Amellerin arz günü için âhirete çok sâlih ameller gönderdin. Farzlarını yerine getirmede ihmâl etmedin. Peygamberinin Sünnetine tam uydun. Allah yolunda hakkıyla cihâd eyledin.

Allah senden de bizden de kabul buyursun; seni de bizi de mağfired eylesin. Bu mektubumu okuyunca hemen İyâz bin Ganem ile konuş ve onunla birlikte Diyâr-ı Bekr ve Arz-ı Rabî’a’ya gitmek üzere bir ordu hazırla. Umarım ki, Allah’ın yardımı sizinle olur ve onun eliyle bu iki diyâr fethedilir. O’na da Allah’dan korkmasını ve Allah’a itâ‘at noktasında azamî gayret göstermesini tavsiye ediyorum. Cihâd yolunda tenbellik eylememelidir. Mü’min mücâhidlerin yolundan gitmelidir. Peygamberlerin efendisinin emrettiklerine uymalıdır ki, Peygamberimize şu âyet indirilmiştir: “Ey şanlı Peygamber! Kâfirler ve münafıklara karşı cihâd eyle ve onlara katı davran.” (Tevbe, 93). Allah’ın selâmı sana ve bütün Müslümanlara olsun.”

Hz. Ömer, benzeri bir mektubu da İyâz bin Ganem’e göndermiştir. Her iki mektubu da Sâ‘ide bin Kays sahiblerine teslim eylemiştir. Bunun üzerine İyâz bin Ganem 8.000 kişilik orduyu hazırlamıştır ki, bunların 2.000’i sahâbedendir. Aralarında Hâlid bin Velîd, Nu‘man bin Münzir, Dirâr bin Ezver, Amr bin Rabî’a, Zil-Ez’âr bin Kays, Hamza bin Akîl, Talha bin Eşecc, Âmir bin

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Haşimî Güneş, *Abdüselam Efendi’nin Mardin Tarihi*, İstanbul 2007, Mardin Tarihi, İhtisas Kütüphanesi, s. 13 vd.

Fihri, Mikdâd bin Esved, Ammâr bin Yâsir ve Abdullah bin Yukannâ da bulunmaktadır. Hicrî 17. Yılda bu hadise gerçekleşmiştir (Vâkîdî, 1996:29 vd).

جميعاً : ومن قال منهم : إنه لمَّا فُتِحَ الشام على يد أبي عبيدة عامر بن الجراح
وخالد بن الوليد ، فتحت أرض مصر على يد عمرو بن العاص .
كتب عمر بن الخطاب رضي الله عنه ، إلى أبي عبيدة بن الجراح كتاباً يقول
فيه :

بسم الله الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ . من عبد الله عمر^(١) بن الخطاب أمير المؤمنين ،
إلى عامر بن الجراح ، سلام عليك فإني أحمد إليك الله الذي لا إله إلا هو ،
وأصلي على نبيه محمد ﷺ .

أما بعد : فقد أجهدت نفسك في قتال الكفار ، وسارعت إلى رضي
الجبار ، وقدمت لك صالحاً تجده يوم عزضك ، ولم تؤت يوماً من أداء
فرضك ، وقمت بسنة نبيك ، وجاهدت في الله حق جهاده .

فتقبلَ الله منا ومنك ، وغفر لنا ولك ، فإذا قرأت كتابي هذا . فأعقد عقداً
لعياض^(٢) بن غنم الأشعري ، وجهز معه جيشاً إلى أرض^(٣) ربيعة وديار بكر^(٤)
ابن وائل ؛ وإني أرجو من الله سبحانه وتعالى المعونة ، وأن يفتحها على

(١) انظر نص كتاب الخليفة عمر بن الخطاب إلى أبي عبيدة بن الجراح بشأن فتح الجزيرة
في : فتوح الشام للواقدي ج ٢ ص ٥٩ - ٧٢ « والكامل في التاريخ ٥٣١/٢ - ٥٣٢ ،
وابن الأعمش الكوفي ٢٤٩/١ » وإعلام النبلاء بتاريخ حلب الشهباء ٩٨/١ .

(٢) انظر فتوح الشام للواقدي ٥٩/٢ .

(٣) أرض ربيعة : تقع في بلاد الجزيرة بين الموصل ورأس العين ثم إلى نصيبين وديسر
والخابور جميعه وقصبتها مدينة نصيبين وتشمل مدن رأس العين ودارا وقرقيسيا .
« معجم البلدان ٤٩٤/٢ ، الأعلام ١٢٤/٣ ، صورة الأرض ١٩١ وفتوح البلدان
١٨٠ » .

(٤) ديار بكر : بلاد واسعة تنسب إلى بكر بن وائل وحدها من دجلة إلى الجبل المطل على
نصيبين وتشمل كثيراً من المدن والقلاع الحصينة مثل حيزان واسعد وأمد وميافارقين
وأرزن وماردين « الأعلام ٢٤٦/٣ ومعجم البلدان ٤٩٤/٢ » وانظر الفتوح لابن
الأعمش الكوفي ٢٥٠/١ .

يديه ، وأوصه بتقوى الله والاجتهاد في طاعة الله ، ولا يلحقه من التواني في الجهاد . ويتبع سنن المؤمنين المجاهدين . وما أمر به سيّد المرسلين . مما أنزل عليه ربُّ العالمين . ﴿ يا أيها النبي جاهد الكفار والمنافقين واغلق عليهم ﴾ [التوبة ٩٣] والسلام عليك وعلى جميع المسلمين . ورحمة الله وبركاته .

وكتب كتاباً إلى عياض بن غنم يأمره بالولاية والمسير إلى أرض ربيعة الفُرس وديار بكر^(١) .

وبعث الكتابين مع ساعدة بن قيس^(٢) المرادي ، وزوده عمر من بيت مال المسلمين وأمره بالسير ، فسار يقطع الأرض في الطول والعرض ، ولم يغفل عن أداء سنّة أو فرض ، حتى ورد على أبي عبيدة فوجده نازلاً على بحيرة طبرية^(٣) ، فسلم عليه وسلّمه كتاب عمر بن الخطاب رضي الله عنه ، ثم سلّم الكتاب الآخر إلى عياض بن غنم الأشعري . فلما قرأ أبو عبيدة كتاب عمر قال :

السمع والطاعة لله وللأمير ؛ ثم جهز عياض بن غنم لمسيره إلى الجهاد وعقد له عقداً على ثمانية آلاف ، ومن جملتهم ألفان من الصحابة ، ومن جملتهم خالد بن الوليد ، والثُّعَمَان بن المُنذر ، وضرار بن الأزور ، وعمرو بن ربيعة^(٤) . وذو الأذعار ابن قيس وحمزة بن عقيل وطلحة بن^(٥) الأشج . وعامر ابن فهير ، وكان العُقَدَاد بن الأسود ، وعمّار بن ياسر ، وعبد الله يُوقِنَا

(١) انظر فتوح الشام للواقدي ٥٩/٢ ، والكامل في التاريخ ٥٣٢/٢ .

(٢) انظر فتوح الشام للواقدي ٥٩/٢ .

(٣) بحيرة طبرية : تقع في شمالي غور فلسطين وبشكلها نهر الأردن وعلى ساحلها الغربي تقع مدينة طبرية .

(٤) عمرو بن ربيعة « انظر : فتوح الشام للواقدي ٥٩/٢ » .

(٥) طلحة بن الأشج « انظر : فتوح الشام للواقدي ٥٩/٢ واسد الغابة ٥٩/٣ » .

4. Âmid'in Müslümanlar Tarafından Kuşatılması

Kaynakların verdikleri bilgilerde ortak nokta ise, el-Cezîre'nin, İyaz b. Ganem tarafından fethedilmiş olmasıdır. Âmid de el-Cezîre'nin önemli bir bölgesi olan Diyâr-ı Bekr'in en önemli kalesidir. Bu fetih sırasında İyaz b. Ganem'in el-Cezîre halklarıyla yaptığı anlaşma şartları aşağıdaki hususları ihtivâ etmektedir:

1- Cizye vergisini ödedikleri sürece, canları, malları, aileleri, şehirleri ve değirmenleri emniyette olacaktır.

2- Mevcut kiliseleri yıkılmayacak, yeni kilise inşâ edemeyecekler, açıkça çan çalmayacaklar ve haçlarını açıkta taşımayacaklar.

3- Evleri işgal edilmeyecek.

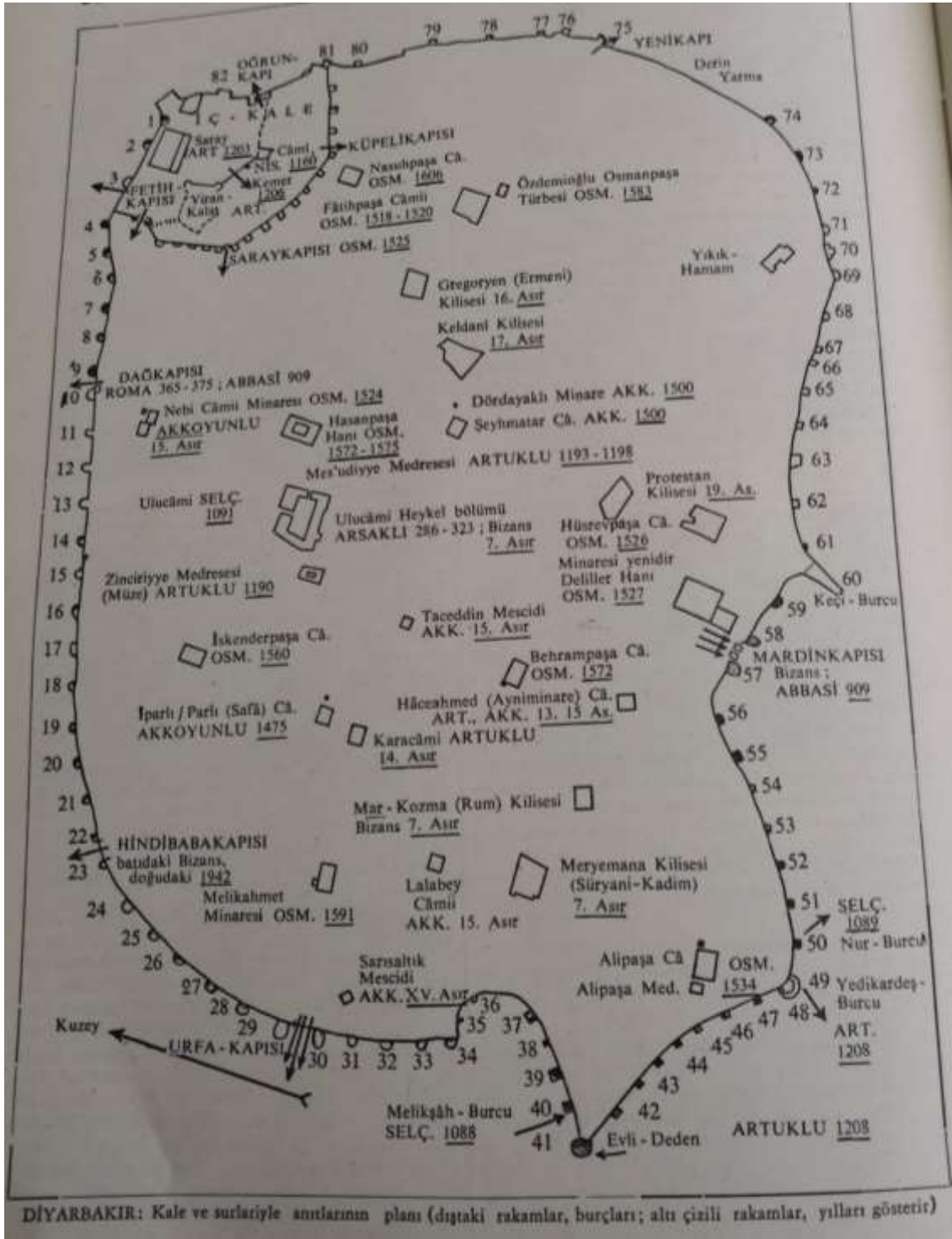
4- Yolunu bulamayanlara rehberlik edecekler.

5- Yol ve köprüleri tamir edecekler.

6- Müslümanlara karşı iyi niyet sahibi olacaklar. Şayet Müslümanlara hıyanet eder ve anlaşma şartlarına riayet etmezlerse himaye görmeyeceklerdir (Belâzurî, 1987: 87-89; İbnü'l-Esîr, 1979: 532-535; Ebû Ubeyd Kasım Sellâm, 1981: 198; Fayda, 1989: 150).

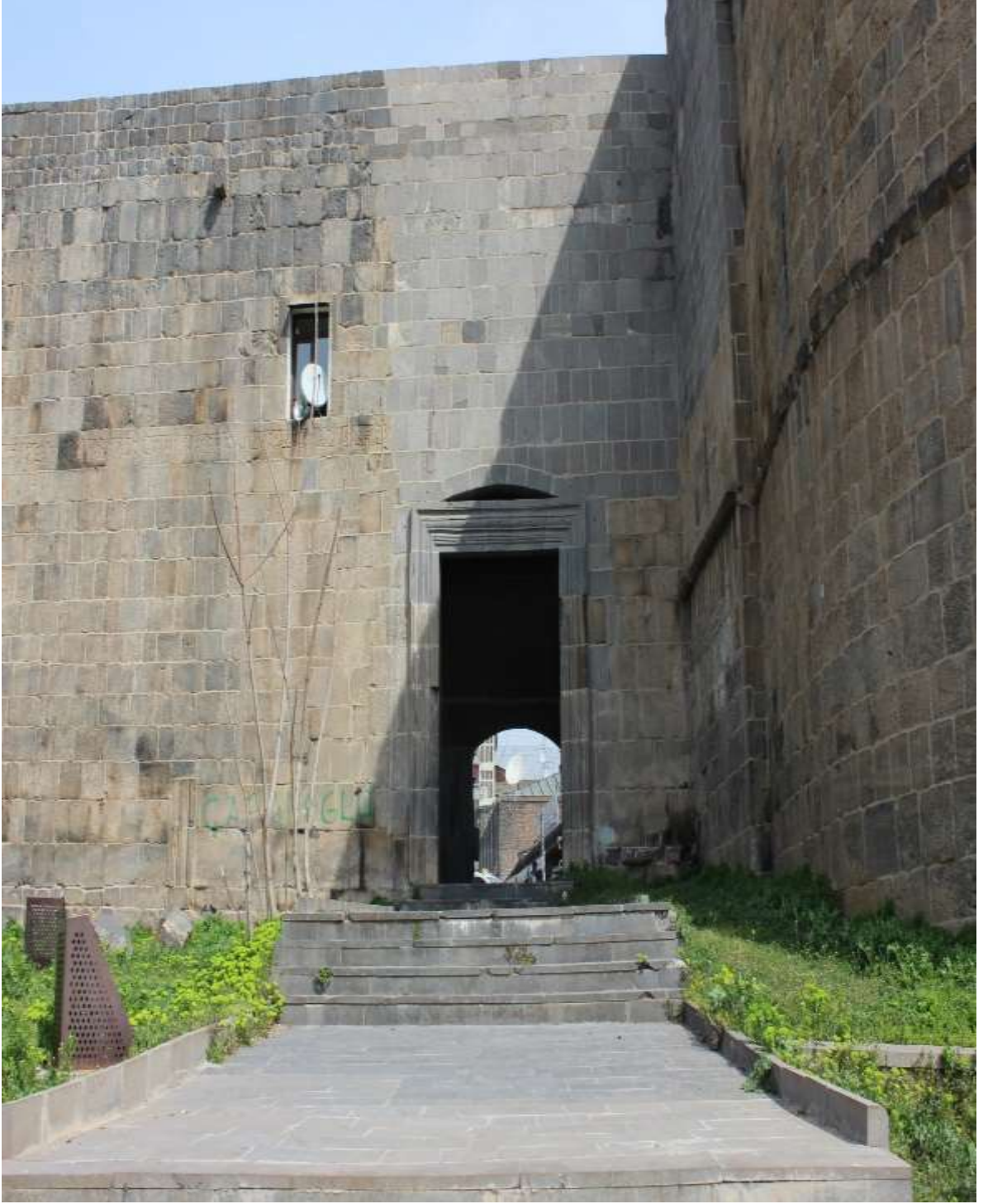
Müslüman sahâbeler, İran ve Irak'ın fethinden sonra Âmid surlarına⁶ dayanmışlar ve şehri dört koldan kuşatmışlardır. Kısaca Diyarbakır Kalesi önüne gelinmişti. Bizans İmparatoru Heraklius yönetimindeki bölgede kuşatma beş ay sürdü. İyaz bin Ganem, Mardinkapı'yı; Said bin Zeyd, Urfa Kapı'yı; Muaz bin Cebel, Dağ Kapı'yı; Halid bin Velid, Yenikapı'yı tutmuştu.

⁶ Diyarbakır Surları: Roma İmparatoru II. Konstantinus, 349 yılında bu surları inşâ etmiştir. Diyarbakır Surları, Dicle Nehri vâdisinden ortalama yüz metre kadar yükseklikte, düz bir alanda kuruludur. Kara bazalttan yapılmış bulunan bu surlar, bugün dünyanın ayakta kalmış en büyük şehir surlardır. Sonradan yapılmış bazı değişiklikler ve eklemeler dışında IV. Yüzyıl'dan kalma bir Bizans eseri olan Diyarbakır surlarının uzunluğu 5 km'yi aşar. Surların kapladığı alanın boyu 1.700 m, eni 1.300 mildir. Duvarlarının kalınlığı 3-5 m, yüksekliği 8-12 m, arasında değişir. Üzerinde çeşitli büyüklükte ve biçimde 82 burç vardır. Doğuda kayalar üzerinde yükselen surlar, diğer yönlerde hendeklerle çevrilidir. Diyarbakır Surları «İç Kale» ve «Dış Kale» diye iki kısımdır. İç Kale, şehri çevreleyen büyük surların, yani Dış Kale'nin kuzey köşesinde olup yay biçiminde bir surla Dış Kale'nin surlarına bağlıdır. Surların dört yönde dört kapısı vardır: Batıda Urfa Kapısı, kuzeyde Harput Kapısı, doğuda Dicle Kapısı ve güneyde Mardin Kapısı yer alır. Harput ve Mardin kapılarını, şehri boydan boya kesen bir ana cadde birleştirir. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, s. 17 vd.

Türk Ansiklopedisi, Diyarbakır Maddesi

Birinci kol, İyâz bin Ganem⁷ komutasında Bâb-ı Tell canibinden şehri kuşatmıştır ki, bu kapı üzerinde demir bir kapı bulunan ve taşdan yapılan Âmid'in Batı tarafındaki kapıdır. Şimdi Mardin Kapı diye anılır.

⁷ İyâz bin Ganem (ö. 20 H./642 M.): Hudeybiye Muahedesine katılan bir sahâbedir. Geniş anlamda Cezîre bölgesinin Bizansa yardım ettiklerini duyan Hz. Ömer, hemen bölge komutanı olan Ebu Ubeyde bin Cerrâh'a bu bölgelerin kuşatılması için talimat göndermiştir. Ebu Ubeyde, Cezîre bölgesinin fethi için İyâz'ı görevlendirmiştir. Ebu Ubeyde vefât edince İyâz bin Ganem'i bütün bölgenin fethi için onun yerine tayin eyleyen Hz. Ömer, "Ebû Ubeyde'nin tayin ettiği beyi değiştirmem" dediği malumdur. Bkz. Ali Abd Mişâli, İyâz bin Ganem, Şam, 2013. Önemli bir çalışmadır.

Bediüzzaman Said Nursi'nin 40 gün i'tikâfa girdiği Mardin Kapının Sur İçindeki Hz. Ömer Camii Hücresi

İkinci kol, Hâlid bin Velîd⁸ komutasında Bâb'il Mâ' canibinden şehri kuşatmıştır ki, bu kapı şehir merkezindeki büyük suyun çıktığı Âmid'in taraftadır. Buna Bâbu Esfel'il-Akabe de denilir. Şimdi Yeni Kapı diye anılır.

⁸ Halid bin Velid (d. 592 - ö. 642); Seyfullah (Allah'ın kılıcı) olarak da bilinen Arap komutan. Hudeybiye Antlaşması sonrasında Müslümanlığı seçene kadar Kureyşlilerin saflarında, sonrasında İslam devletinin emrinde savaşmıştır. Müslüman olduktan sonra Bizans ve Sasanelere karşı zaferler kazanmıştır. Bunların en dikkat çekenini Yermük nehri kıyısında Bizans ordusunu bozguna uğrattığı savaştır. Katıldığı yüzü aşkın savaşta yenilgiye uğramamıştır. Hâlid bin Velid savaş kaybetmemiş nadir komutanlardandır. Irak ve İran'ı üç yıl gibi kısa bir süre içerisinde İslam devletine bağlamıştır. Fetihleri Anadolu'da Kahramanmaraş'a kadar uzanmıştır. 638 yılında Ömer bin Hattab tarafından ordu komutanlığından alınıp idari bir göreve verilmiştir. Bir yıl sonra bu görevden istifa etmiştir. 642 yılında savaş meydanında ölmediğine üzülen yatağında eceliyle can vermiştir.

Hz. Halid'in görevli olduğu Yeni Kapı

Güney Kapısının Sur İçinden Görünüşü

Üçüncü kol, Sa'îd bin Zeyd⁹ komutasında Bâb'ü-Rûm canibinden şehri kuşatmıştır ki, bu kapı I. Konstantin'in vezirlerinden birinin inşa ettirdiği Rûmiye Burcuna bitişik olan kapıdır. Şimdi Urfa Kapı diye anılır. Dördüncü kol, Mu'âz bin Cebel¹⁰ komutasında Bâb'ül-Cebel yani Dağ kapı canibinden şehri kuşatmıştır. Karşısında Erzen Kapısı bulunmaktadır (Vâkıdî, 166; İbn-i Şeddâd, 1962:266, 267, 295).

⁹ Said bin Zeyd (d. 600-ö. 671): Mekke'de doğmuştur. Soyları Peygamber Efendimiz(sav) ile Kâ'b bin Lüey'de birleşmektedir. Cahiliye devrinde bile puta tapmamıştır. Hazreti Ömer(ra)'in kardeşi olan eşi Fatıma ile birlikte ilk iman edenler arasında yer almıştır. Aynı zamanda Hazret-i Ömer(ra)'le amca çocuklarıdır. Hz. Ömer (r.a) da Said'in kız kardeşi Atike ile evli bulunmaktaydı. Sade bir hayat yaşayarak belli mevkilerde görev almamaya çalıştı. 671 yılında Medine yakınlarında bulunan Akik'te vefat etti. Cenazesi Sa'd bin Ebi Vakkas tarafından yıkanıp kefenlenirken, cenaze namazını da Abdullah bin Ömer kıldırdı.

¹⁰ Muâz bin Cebel (d. 605, Medine - 640, Remle): Sahabi ve fıkıh bilgini. Ayrıca İslam Peygamberi'nin vahiy kâtiblerinden birisidir. Muâz bin Cebel, uzun zaman Yemen valiliğinde bulundu. Peygamberin vefat haberini burada aldı. Daha sonra Mekke'ye dönerek ilk halife Ebu Bekir'in şûra meclisinde görev aldı. Bu sırada Suriye'deki savaşlara ve tebliğ faaliyetlerine katıldı. Filistin taraflarında zekât memuru ve Kur'an eğitmeni olarak görev yaparken Kudüs ile Remle şehirleri arasında veba hastalığından 36 yaşında hayatını kaybetti.

Bundan sonra ise, Hz. Halid ve 40 kahramanın su kanalından girdikten sonra İyâz bin Ganem'i de davet ettikleri Fetih Kapısı gelmektedir. Şu an surların dış kısmında tuğlalarla ile kapatılmıştır. Ordu buradan girmiştir:

Fetih Kapısının Sur İçinden Görünüşü

Meryem Hanım, Sahâbelerin Kalesini kuşattıklarını görünce hemen Kilisesine gitmiş ve bütün devlet erkânını toplayarak şu konuşmayı yapmıştır:¹¹

“Araplar şehrinizi kuşattı. Bu kaleyi almaya azimliler. Bilirsiniz ki, bu şehir, Diyâr-ı Bekr’in anahtarıdır. Burayı feth ederler ise, Diyâr-ı Bekr’i elimizden alırlar. Mesih’in Devleti biter. Biliyorum ki, bütün Hristiyan beyler bizlere gözlerini dikmişlerdir. Aslında 100 yıl kuşatsalar bu şehri alamazlar. O zaman dininiz için savaşın; çoluk çocuğunuzu toplayarak surlara çıkın.”

Sonra din adamlarıyla bir araya gelen Meryem Hanım, onlara da savaşa katılmalarını ve halkı tahrik etmeleri emrini verdi. Mancınıklar dikildi ve bayrakları surlara asıldı.

Iyâz bin Ganem bunların yaptıklarını ve surlar üzerinden kendilerine hücum edeceklerini görünce, arkadaşlarını toplayıp şöyle talimat verdi:

“Bilin ki, Âmid sağlam bir kaledir ve Diyâr-ı Bekr’in gözüdür. Allah bu kalenin fethini nasip ederse, bütün Diyâr-ı Bekr bizim olacak demektir. Ne düşünürsünüz? Kaleye sığınan düşmanlara karşı nasıl savaşalım?” Bunun üzerine Hâlid bin Velîd şöyle teklifte bulunmuştur:

“Ey Beyimiz! Yüce Allah bize memleketlerin fethini kuvvet ve asker çokluğumuzdan dolayı nasip etmedi. Belki Allah’ın tevfiği ve Hz. Muhammed’in bereketi ile muvaffak olduk. O bize va’d eyledi. (Allah’ın va’di ve emirleri yerine gelecektir. Nisâ 47). Düşmanlarımız görünürde bizden üstün olsalar da, Allah’ın tevfikinden ümitliyiz. Ancak sabredelim; sabreden zafere erer. Hesapda olmayan şeyler meydana gelebilir. Bu durumda Hâkime olan Kadına mektub yaz, hem korkut ve hem de gönlünü okşa. Umulur ki, Allah yardım eder, O’nun gölünü imana meylettirir” (Vâkıdî, 167; İbn’ul-A‘sem el-Kûfi, *El-Fütûh*, 258).

Bu konuşma üzerine Iyâz, hemen şu mektubu yazar:

“Bismillahirrahmanirrahîm

Salât ü selam Efendimiz Muhammed’e olsun. Iyâz bin Ganem’den mektuptur:

Yüce Allah bize zaferler nasip etmiştir. Bütün ehl-i küfre karşı bizi gâlip kılmıştır. Yöneldiğimiz her memleketi fethettik ve karşılaştığımız her orduyu mağlub eyledik. Zira gâlibiyet Allah ve Resûlünüdür. Senin kalen de yıkımdan kurtulacak kadar sağlam değildir; Süleyman bin Davud’un inşa ettiği kaleden daha güçlü olamaz. Onu bile Müslümanlar feth etmiştir. Aynı şekilde Ba‘lebek, Herakliyon’un memleketi olan Antakya da fethedilmiştir. Yüce Rabbimizin va’d ettiği üzerine önümüzde bize zor denebilecek bir kale kalmamıştır. (Mü’minleri zafere ulaştırmak bizim hakkımızdır. Rum, 47).

Benim bu mektubum sana ulaşınca Müslüman ol, selâmete er. Muhâlefet edersen pişman olursun. Seni dininden ayrılan için zorlayamayız, halkını da. Zira Rabbimiz, (Dinde zorlama yoktur, Bakara, 256) buyurmuştur. Direnirsen hevâ ve arzuna uymuş olursun ve kimin zayıf kimin muzaffer olduğunu yakında göreceksin. Selâmet doğruya uyanın üzerinedir.”

¹¹ Bir diğer rivâyete göre, Mâlik bin Eşter Nehâ‘î, Iyâz bin Ganem’in emriyle Âmid’e bin atıyla gelmiş ve bu kaleyi fethederek gayr-i Müslimleri cizyeye bağlamıştır. İbn’ul-A‘sem el-Kûfi, *El-Fütûh*, Beyrut 1986, c. 1, sh. 258. Bu durum Âmid fethinden önce olsa gerektir.

« بسم الله الرحمن الرحيم وصلواته على سيدنا محمد وآله ، من عياض ابن غنم ، أما بعد : فإن الله سبحانه وتعالى نصرنا ، وبجميع ملوك الكفر ظفّرنا ، وما نزلنا على بلد إلا ملكناه ولا حملنا على جيش إلا هزمناه ، والعزة لله ولرسوله وللمؤمنين وليس حصنك أعظم ولا أمنع من تدمير ولا أحصن وهو الحصين المنيع بناء سلمان ابن داود ، فما هو إلا أن نزل عليه المسلمون حتى ملكهم الله إياه ، وكذلك بعليكم وانطاكية دار مملكة هرقل ، ولم يبق بين أيدينا صعب إلا سهّله الله علينا وبذلك وعدنا نبينا ووعدنا ربنا في كتابه العزيز فقال تعالى : ﴿ وكان حقاً علينا نصر المؤمنين ﴾^(١) فإذا وصل إليك كتابي هذا سلّمي تسلمي وإيّاك أن تخالفي تندمي ومهما أرذت بلّغناك إيّاه ، ولسنا نُكرهك على فراق دينك ولا أحداً من بلدك ، قال الله تعالى : ﴿ لا إكراه في الدين ﴾^(٢) إن آبيت إلا اتباع الهوى . فستعلمون من أضعف ناصراً وأقلّ عدداً ، والسلام على من اتبع الهدى .

قال الراوي : ثم طوى الكتاب وختمه ودفعه لرجل من المعاهدين وقال له : اقرب من حصن القوم ، ثم قف حتى يزّدوا الجواب .

قال : فأخذ المعاهدي ، ودنا من السور ونادى بلغة الروم وأشار بالكتاب فأمسكوا عن رميه ودلّوا له حبلاً ، وقالوا له : اربطه في طرفه ، فربطه ثم قعد بالقرب حتى يعلم ما تردّ الملكة من الجواب . قال : ووصل الكتاب إلى الملكة مريم الدّارية ، فلما رآته بخط العرب ، سلّمته إلى من يحسن القراءة بالعربية ، فقرأه عليها فلما سمعت ما فيه قالت لأرباب دولتها : ما تقولون فيما كاتبنا به أمير هؤلاء العرب . فقالوا : أيتها الملكة الأمر إليك مهما أمرت امثلنا أمرك . فقالت : يا قوم أنت تعلمون أنّ الثّار ولا العار ومتى سلّمنا

(١) سورة الروم الآية ٤٧ .

(٢) سورة البقرة الآية ٢٥٦ .

Bu mektubu bir elçi ile surların yakınına gönderdi ve Rumca konuşarak mektubu işaret edip salladıkları bir iple mektubu teslim eyledi. Bekle Melikemiz cevap verecek dediler. Mektup Meryem Hanıma ulaşınca Arapça bilen birine okutturup beylerine sordu: “Ne yazalım cevap olarak?” Beyler de, “Ey Melikemiz, ne emrederseniz ona uyarız” dediler. Bunun üzerine Melike:

“Ateşten başka çaremiz yok. Bunlar bütün Rum diyarımı işgal eylediler. Derler ki, şehrinizi neden Araplara teslim ettiniz? Hâlbuki uzun süre kuşatılmadınız da, kaleniz en sağlam kalelerdendir. Diyâr-ı Bekr'in diğer şehirlerinden de bana teslim olmamam için mektuplar geliyor. Bize yardım için asker toplayacaklarını va'd ediyorlar.”

Bu karara beyler de onay verince cevâbî mektubu şöyle yazdılar:

“Mektubunuz geldi ve anladım. Allah’ın size zafer vereceğine dair sözleriniz Allah’ın imhâlidir ve istidrâcdır; bundan sizin hakkınızdan gelecektir. Sizden Mesih’in intikamını alacaktır. Kaleyi ebediyyen teslim etmeyeceğiz. İstediginizi yapınız.”

Mektup Rumca olarak İyâz bin Ganem’e ulaştı ve muhtevâsını öğrendi. Bunun üzerine “Allah’a tevekkül ediyoruz. (Kim ki Allah’a tevekkül ederse, ona yeter. Allah emrini tamamlayacaktır. Yüce Allah her şey için bir kader takdir eylemiştir. Talak, 3).”

Bunun üzerine Âmid Kalesine hücum emri verildi. Evvelâ Müslüman atlıları Palu, Hani, Hetâh (Silvan yakınlarında güçlü bir kale), Meyyâfarikin (Silvan), Süveydâ (Harran ile Âmid arasında önemli bir şehir), Cebel-i Cûr (Diyârbekir kalelerinden biridir ki, Osmanlı döneminde Çapakçur denmekteydi ve bugün Bingöl diye bilinmektedir) ve Zülkarneyn (Ergani) merkezlerine akınlar düzenlemeye başladılar. Âmid Kalesinde ise, Rumlar nakus çalarak karşılık veriyorlardı; ancak bir taraftan çevredeki kaleler birer birer elde ediliyordu (Vâkîdî, 168-171; İbn-i Şeddâd, 247, 248; İbn’ül-Esîr, 1979: 534).

5. Âmid’in Fethi İle Alakalı Önemli Bir kaynak

Bu naklettiklerimizi teyid eden bir önemli kaynağı nakletmek istiyoruz:

Diyâr-ı Bekr Müftülük Kâtibi Es-Seyyid Feyzullah Yusuf tarafından kaleme alınan ve şu anda Ulu Cami’de bulunan 1218 tarihli belgedir.

“Bismillahirrahmanirrahim

Halife-i sâni Hazret-i risâlet-penâhî emîrül mü’minîn. Ömer bin Hattab -Radiye Anhu Rab’ül Vehhâb- Efendimiz Hazretlerinin livây-ı beydây-ı hilâfet yed-i mü’eyyedlerine teslim olduğundan seyf-i sârim-i şerî’atle ümem-i Fûrs ve Rûmu kahr ve tedmîr ve memâlik ve büldânî feth ve teshîr buyurdıkları sırada, iş bu Diyârbekir kal’ası ile civârı bulunan bilâdın teshîri husûsüne ser-asker tayin buyurmuş oldukları İyâz bin Ganem -Radyallahu Te’âla Anhu- Hazretleri ma’iyyetlerinde bulunan fırka-i celîle-i muvahhidîn ile bil-izzi vel-ikbal kal’a-i mezkûre pişgâhına satvet-i endâze iclâl buyurduktan sonra kibâr-ı ashâbdan Hâlid bin Velid -Radiye Anhu Rabbül Vâhid- efendimiz Hazretleri ebvâb-ı kal’aden şimdi Yeni Kapı denmekle maruf olan şat kapısı pişgâhına ve Sa’d bin Zeyd -Radyallahu Anhu- Hazretlerini Rum kapısı tarafına bit-ta’yîn kendileri dahi fırka-i celîle-i bâkiye ile bizzat Mardin kapısı pişgâhına nasb-i hıyâm ve esbâb-ı muhâsarayı itmâm ve ikmâl buyurup ve beraber bulunan küberay-ı ashâbdan mürekkeb bir meclis-i mahsûs akd olunup meclis-i mezkûrde inâre-i misbâh müzâkere ve kal’anın feth u teshîri babında idare-i miftâh müşâvere ile hulâsa-i kavî ve karar ve nükâve-i mütâla’a ve efkâr olan suret-i memdûha üzerine olan kal’a-i mezkûrenin melikesi olan Meryem binti Dârâ’ye teslim-i kal’eyi mutazammın yazdıkları mektûba adem-i muvâfakat cevabı alınmasıyla tekaddüme-i mes’ûl ve du’âların ref’-i bârigâh-ı Melik’ül ‘Allâm ve Rabbül-Mu’in kal’a’nın muhâsarasına teşmîr-i sâ’id-i ihtimâm birle müddet-i muhâsara beş mâha resîde ve ravza-i zâhire-i lütf-i Nâsır-ı Mutlakdan nesîm-i anber-şemîm-i feth u nusret vezîde olmakla Hazret-i Hâlid -Radyallahu teala anhu- efendimiz cemâ’at-i Müslimîn ile salât-ı Mağribi ba’del-edâ hayme-i mahsûselerine avdet ve sâ’im’üd-dehr oldukları cihetle iftâra niyet buyurdıklarında ğulamaları teheyü’ eyledikleri reğayifin fîkdânını gördüklerinden ve fîkdân-ı nevâleden nâşî mâ-i sâfi ile bil-iktifâ mütevâliyen üç gün bu hal ile imrâr-ı subh ve mesâ’ buyurdıklarına mebnî dördüncü gün rağayif-i mezkûrenin beher akşam fîkdânı yüzünden olduğu ba’del-istiknâh kal’aden bir kelp çıkagelip reğayifi ekl ile kal’aye gittiğini ve şimdiki hukûmet sarayının nezdindeki surda bulunan su yolu fûrcesinden kal’a derûnune girdiğini gelip arz etmeleriyle, kal’aye duhûle böyle bir fûrce bulunmasından beşâret ve bu suretle teshir-i kal’ay-ı maksûde nusrethane-i eltâf-ı Samedânîden işâret hâsıl olup şîr-dılân-ı eshâb-ı kirâmdan seksen nefer merd-i şeca’ât-eser bil-intihab, Halid bin Velid Hazretleri peşrûleri oldukları halde fûrce-i merkûmeden takrib-i latif ile leylen derûn-ı kal’aye duhûl ve ebvâb-ı erba’aden her bir kapıya ta’yîn olunan yirmişer nefer ğuzât-ı ğazanfer-savlet kapılara vusûl birle ebvâb-ı mezkûreyi miftâh-ı şeca’ât ve muzafferiyetle fethe himmet ve hâric-i surda olan ashâb-ı kirâmla birleşerek ğulbanın tekbiri mele-i a’laya ref ile derûn-ı kal’ade muhârebeye bezl-i mesâ’î ve makderet buyurup Cenab-ı Hayr’un-nâsırîn’in lütf-i celâl-i ilahileriyle fırka-i küffarı münhezim ve târumâr ve ru’ûs-ı menhûslerin tu’me-i şimşir-i kahr u dimâr ettiklerinden Melike-i kal’a olan Meryem Dâra ru’b ve

hıras ile cânib-i Rûm'a firâr ve müte'âkiben şâhid-i subh-ı sabâhet-eser ve mühr-i cihantâb-ı hoceste-peyker şevk ü envâr-ı meserret-iktirânını izâ'e ve bedîdar etmesiyle zuhûr-i tebâşîr-i sabahul-hayr muvaffakiyet ve büşûr-ı menâşîr-i zafer u nusrete binâ'en bakiyye-i süyûf-ı mücâhidîn olan tâ'ife-yi mehâyifin bir takımı tahsil-i iman ve bir takımı da duhûl-i darul emâna isti'mân ederek ihrâz-ı destmâye-i din-i mübîn edenler taltîf ve fırka-i ğayr-ı Müslime dahi tahsîs ve istihsâl-ı cizye-i şeri'ye ile ta'nîf olunduktan sonra ser'asker-i müşârun ileyhın emriyle kenâyis-i kal'adan Tuma Kilisesi evsân ve esnâmdan tathîr ve zümrey-i muvahhidîn için câmi' ittihaziyle ta'mir olunup kibâr-ı ashâb ve alemdârân-ı Resûl-i Rebbil-erbab'dan iş bu câmi'-i şerifin hazîre-i mahsûsesinde defni hâk-i 'iturnâk-i rahmet ve muntazır-ı kıyâm-ı sâ'at olan Sultan Sa'sa'a -Radiyahallahu te'âla anhu- Hazretleri beş yüz nefer rüfeka-i kirâmiyle kal'e-yi mezkûreye emîr ta'yin ve serasker-i müşârun ileyh Hazretleri tevâbi'-i kal'ade ma'dûd olan mahâll-i sâ'ireyi feth u teshîre tevccüh-sâz-ı azm ve yakın buyurmuş ve emîr-i müşârun ileyh indel-gazâ vücud-i âlilerine isabet eden cerihâlardan müte'essiren biraz sonra âzım-i hüsnü hayat ve müntekil-i darul-huld-i ukbâ olmuş ettiğinden iş bu câmi-i şerifin hazîre-i meşrûhasında makbûr ve uyûn-ı enâmdan mestûr buyurulmuşlardır deyû mervîdir. El ilmu indallah.

Nemmekahû ve 'amilehû Es-Seyyid Feyzullah Yusuf yu'raf bi Müfti Kâtibi, 1218."

6. Diyarbekir'in Fetih Tarihçesi (Tarihçe-i Feth-i Âmid)

(İslam'ın) İkinci Halife (si) Hz. Ömer bin Hattab (r.a.) Efendimiz. Hilafetin parlak bayrağı kuvvetleri ellerine teslim edildikten sonra şeriatın keskin kılıcıyla Fars (Sasani) ve Rum (Roma) imparatorluklarının milletlerini savaşıarak İslam hükmü altına almaya ve topraklarını da, fethederek İslam topraklarına katmaya başladığı sıralarda, Diyarbekir kalesi ile civarında bulunan beldeleri fethetmek için hazırladığı ordunun başına İyaz bin Ganem (r.a.) adında bir sahabiye tayin etmişlerdi.

İyaz bin Ganem (r.a.), komutasındaki şerefli İslam fırkasıyla Diyarbekir kalesinin önüne gelip kondu. Bölük komutanlarından ve ashabin ileri gelenlerinden Halid bin Velid (r.a.)'ı kalenin dört ana kapılarından biri olan ve şimdi (Yeni Kapı) olarak bilinen Şat kapısı cephesine Sa'd bin Zeyd'i, Rum kapısı (şimdiki Urfa Kapı) cephesine tayin ederek, kendisinde geriye kalan mukaddes askeri bölüğü ile Mardin Kapısı cephesini üstlenerek çadırlarını kurdular.

Bundan sonra kaleyi kuşatıp, ele geçirmek için bütün hazırlıklar tamamlandı. İyaz bin. Ganem (r.a.) beraberindeki ashabin ileri gelenlerinden özel bir istişare heyetini kurdu. Adı geçen heyet, kalenin fethi konusunda ne zaman ve ne şekilde taarruza başlanmasını istişare ederek karara bağladılar. Böylece ittifakla alınan bir kararla kale kralicesi Dara kızı Meryem'e kaleyi (şehri) hiç karşı koymadan (İslam ordusuna) teslim etmesini içeren bir mektup gönderildi. Ancak mektuba olumsuz cevap verildi. Bunun üzerine yüce Allah'tan zafer ve yardım talebi için hep birlikte dua ve niyazlarda bulundular. (Bu yakarışlar neticesinde sanki yüce Allah) onlara zafer kokusunu hissettirmişti. Beş aydan beri muhâsara işi devam ediyordu. Bundan sonra savaş için tamamen kollarını sıvadılar Hz. Halid bin Velid (r.a.), Müslümanlarla cemaat halinde akşam namazını kıldıktan sonra kendi özel çadırına avdet etti. Saimmüddehr (yılboyu oruçlu) olması münasebetiyle iftar vakti olup, hizmetçileri tarafından iftarlık olarak saklanan yemeğin ortadan kaybolduğu haberini alınca, iftarını sade suyla açtılar. (Kendisi için her gün saklanan bu) iftarlık yemeği üç gün peş peşe ortadan kaybolması üzerine durum tesbiti için gözetlemeci bırakılırdı.

Dördüncü gün bir köpeğin kalenin iç kısmından gelip, o yemeği yedikten sonra tekrar kale içine girdiğini gördüler. Bunun üzerine askerler, köpeğin gelip gittiği bir su kanalı deliği olduğunu ve deliğin askerin kale içine girmesi için iyi bir imkân olduğu müjdesini getirdiler. Bunun üzerine miladi 639 tarihinde gerçekleşecek olan Diyarbekir kalesinin fethi için sahâbelerden 80 (seksen) cesur nefer seçildi. Başlarında Hz. Halid bin Velid (r.a.) olduğu halde bu sahâbeler geceleyin bu delikten kalenin iç kısmına girmeyi başardılar. Kale içine giren bu neferlerden her yirmi (20) kişi, kalenin dört kapılarından her birine tayin edilerek içerden kapıların yanına vardılar. Anahtarları alarak kapıları dışarıdaki İslam ordusunun girmesi için hemen açtılar.

Arş-ı A'laya kadar yükselen tekbir sesleri arasında kaleye giren sahâbe ordusu kale halkı ile bütün kuvvetlerince savaşa tutuştular ve Cenab-ı Allah'ın yardımıyla kafirleri hezimete uğratıp taru mar ettiler. Liderlerini hep kılıçtan geçirdiler. Ancak bu arada kale kraliçesi Dara kızı Meryem

Rabu ve Heras ile (iki veziri olabilirler) Rum istikametine kaçmayı başardı. Bundan sonra ilahi yardım neticesi elden edilen zafer ve başarı zevki ve sevinci yaşandı. Ve İslam ordusu o hayırlı sabahta mücahitlerin kuvvetini tekrar toparlamaya başladı. Şehir halkından geriye kalanlardan bir kısmı iman getirdi, bir kısmı da eman istediler. İman edenler ödüllendirildi. Eman isteyenler ise, dininde serbest kalarak şer'i haraca bağlandı (cizye).

Adı geçen komutanın emri ile kale içinde bulunan kiliselerden TOMA Kilisesi (şimdiki Ulu Camii) hemen içindeki putlardan temizletirilerek ve içinde bazı tadilatlar yapılarak, Müslümanlar için camii haline getirildi. Sonra ahabın büyüklerinden ve Resulullah (s.a.v.)'in bayraktarlarından biri olan ve bilahare vefatı üzerine aynı caminin müştemilatında defn olunan Sultan Sa'sa (r.a.) bu kaleye emir (Vali) tayin edildi. Ve emrine şehrine asayışını muhafaza içinde arkadaşlarından 500 (beş yüz) kişi komutasına verildi. Adı geçen komutan (Iyaz bin Ganem) ise ordusunun kalan neferleri ile aynı kaleye (Diyarbakir'e) bağlı çevredeki diğer beldeleri islam'a kazandırmak üzere fethi için gazveye yürüdü. Ancak kaleye emir olarak tayin olunan ve adı geçen komutan (Sultan Sa'sa) savaş sırasında aldığı yaralardan dolayı bir süre sonra vefat edip insanların gözünden saklı bir vaziyette ve aynı caminin mulhak katında defn edildi. Hasan Paşa Hanı'nın yanında Şey Seyyid Sa'sa'a Câmii bulunmaktaydı. Maalesef 1926 yılında Belediye tarafından yıkılmıştır.¹²

Diye rivayet edilmektedir. İşi en doğrusunu ancak yüce Allah bilir. Yazan: Diyarbakir Müftülük Kâtibi Seyyid Feyzullah Efendi. Tarih:1218 Hicri

¹² Eski Belediye'nin doğusunda ve ana cadde üzerinde bulunan bahçeli çay evinin ortasındaki havuzun altında medfundur. Büyük bir tud ağacı yanı başındadır. Daha önce orası küçük bir mescid idi. Küçük bir minaresi de vardı. Millî şeflik döneminde hem mescid ve hem minaresi yıktırılmış, bir çayhaneye çevrilmişti. Zamanında bir konfeksiyoncu tarafından işportacılık olarak kullanılmaktadır.

7. Silvan'ın Fethi (Meyyafarikin)

Âmid kalesinin muhasarası 4 ay kadar sürünce İyaz bin Ganem, ordusundan şu 10 kişiyi seçerek Silvan fethine görevlendirdi:

1. Hakem bin Hişâm
2. Elyesa' bin Halef
3. Râzıkî bin Gânim

4. Sehl bin Sâbit
5. Hâris bin Zerâre
6. Ukbe bin Kâmil
7. Ka‘kâ bin Üseyd
8. Sârim bin Eş‘as
9. Nu‘man bin Âmir
10. Talha bin Ya‘sûb
11. İbrahim bin Elyesa bin Halef.

Bunların yanlarında da 100 kadar Muhâcir ve Ensâr’dan sahâbeler var idi. İkinci namazını kılarak yola çıktılar; yollarda fetih hadislerini okuyorlardı. Gecenin bir yarısında Silvan kapılarına dayandılar ve şehrin doğu tarafından Burc-ı Şah (Burc-ı Şât denilmektedir) denilen yerde durdular. Aralarından Hakem bin Hişâm, “Keşke silah kullanmadan fethi nasip olsa” diyordu. Sahâbeler, açık buldukları Marya Kilisesi diye biline yere kadar geldiler. Burada Hakem bin Hişâm’ın onların papazı olan Islagors ile uzun müzakerelerinden sonra Silvan papazı İslamiyet’e meylederek sahâbeler yardım etme sözü verdi. Çevresindekilerin bir kısmı Müslüman olduysa da Silvanlılar kendi aralarında şehri Araplara teslim etmemek üzere yeminleştiler. Üç gün sonra Patrik yine ikaz etse de silahlanmaya başladılar. Bunun üzerine Patrik gizli bir kapıdan çıkarak yardım istemelerini tavsiye etti. Denilen yapıp Papaz Tepesi denilen yere gelince, at sesleri duyuldu ve gördüler ki başlarında komutan olarak bulunan Zabbe bin Adî liderliğinde 500 atlı ile yardımlarına gelmişti. Patrik’in de yardımıyla ciddî manada silah kullanılmadan şehir ahali silahları ile birlikte teslim oldular ve Silvan fethedilmiş oldu (Vâkîdî, 171-180; İbn-i Şeddâd, 247, 248; İbn’ül-Esîr, 534; Abdülmü’min bin Abdülhakk, Merâsîd’ul-İttılâ‘, 1954:1015).

8. Âmid Şehrinin Fethi

Müslümanların Âmid kalesini kuşatmaları beş ay kadar sürmüştür. Hâlid bin Velîd bilindiği gibi Bâb’ül-Mâ’ (Yeni Kapı) tarafından kuşatmaya memur idi ve her gün devriye gezerek fırsat kolluyordu. Çadırında nöbet beklerken ekmeğini hizmetkârı (ismi Hemmâm şeklindedir) temin ediyordu. Üç gün süresince ekmeği kendine ulaşmayınca hizmetçisine sordu ve o da getirildiğini söyledi. Hizmetçisi Hemmâm dördüncü gün nöbet tutunca bıraktığı ekmeği bir köpeğin aldığını ve su kanalından şehre girdiğini Hâlid bin Velîd’e haber verdi. Hâlid bin Velîd “Allahu Ekber” diyerek ashâbı çağırıldı ve durumu onlara da aktardı. Şehre su kanalı yoluyla askerinin girebileceğinde ittifak edilince Hz. Hâlid bin Velîd şu konuşmayı yaptı:

“Şehre su kanalından gireceğiz. Kendini Allah ve Resulüne fedâ edecek 100 kişi istiyorum. Dünya azığımı alabilen için ümit diyaradır; anlayabilene kurtuluş yeridir. Siz de bu kazanca katılın ve rahmet kârı edinin, cennetle mükâfatlanın. Kim bu fani dünyadan haşır gününe kadar azık talep ediyorsa bu kârlı ticârete girsin. Ben nefsimi Allah’a satıyorum. (Yüce Allah mü’minlerden nefis ve mallarını bedeli cennet olmak üzere satın alıyor. Tevbe, 111). Kim satmak isterse gelsin, korkmasın. Randevümüz Kıyamet gününe olsun. Temiz geçmişinize uyunuz. Haydi, Allah yardımcımız olsun.”

Fethe vesile olan Su Kanalı'nın Bulunduğu Mekân Üzerindeki yazının MÂŞÂ'ALLAH olduğu kanaatindeyiz.

Sonra da seçtiği 100 kişi silahlandılar. Öncü kuvvetler komutanı Hz Hâlid bin Velîd hemen komutan İyâz bin Ganem'e varıp durumu arz etti ve "Tekbir duyduğunda hazır ol" dedi. O da "Allah sizi muzaffer kılsın" diye dua eyledi.

Öncü kuvvetler komutanı Hz. Hâlid bin Velîd 100 asker ile su kanalına kadar geldiler; sanki surdaki nöbetçiler ilâhî bir emirle uyutulmuş gibiydi. Su kanalından ilk giren Hâlid bin Velîd idi. Onu takiben;

1. Amr bin Ahvas
2. Huzeyfe bin Sâbit
3. İmrân bin Bişr
4. Selâme bin Ya'sûb
5. Mâcid bin Talha
6. Müsennâ bin Âsım
7. Sâlim bin Adî
8. Mâlik bin Hafs
9. Hattâb bin Câbir
10. Eflah bin Sâ'ide.
11. Süleyman bin Hâlid.
12. Abdullah bin Mikdâd.

Ve benzeri büyük sahâbeler girdi. Bedeni büyük olanlara giremediklerine üzüldüler. Âmid içinde 30 sahâbe oldu. Silahlı idiler. Sabah olup da düşman onları öğrenince sahâbeleri taş

yağmuruna tuttular. Hz. Hâlid bin Velîd on kişi ile kapıya yüklendiler ve kırarak açtılar. İyâz bin Ganem dışarıdan bekliyorlardı. Şehir ahalişi önce surlara yığıldılar ve sonra göğüs göğüse savaş başladı. Hz. Hâlid bin Velîd kerr ü ferr harbi yapıyor ve İyaz da şöyle haykırıyordu:

“Düşmanın önündeki koruma sebepleri kesildi. Artık sonları geldi. Allah’a sığınıp hatalardan ve usanmaktan kaçınınız. İşte Hâlid bin Velîd yanınızda ve harp meydanında.”

Sabaha doğru Hâlid bin Velîd’in neş’e sesleri şehri dolduruyordu. İslam bayraklarının ışıkları her tarafı aydınlatıyordu. Âmid’liler durumu görünce Melike’leri Meryem’i aradılar. Ancak o, Dâr’ül-İmâre’yi terkederek Dağ Kapısından yol bularak kaçmıştı. Bunun üzerine teslim oldular ve başkomutan İyâz da silahların terkedilmesini emretti. Şehrin meydanında Müslüman askerler toplanınca şöyle bir hitâbede bulundu:

“Yüce Allah bizi muzaffer kıldı. Eğer Rabbimiz Rahmet Peygamberini peygamberimiz kılmasaydı ve Mü’minlerin kalbine sekine indirmeseydi, sizleri kaybedebilirdik. Rabbimiz bize öfkeyi bertaraf edip affa dayanmamızı emretti. (Öfkesini yutabilenler ve insânları affedebilenler. Allah ihsân sahiplerini sever. Âl-i İmrân, 134). Ey Âmid ahalişi! Mallarınız ve evlâdlarınız bize helâldir. Kim Müslüman olursa onları kendilerine teslim ederiz. Kim Müslüman olmamakta direnirse, sizin hakkınızda dinimizin bize verdiği yetkilerle karar veririz.”

Şehir ahalişi bunun üzerine ileri gelenleriyle görüşen Komutan İyâz’a teslim oldular. Şehirdeki Yahudi Hahamı da teslim oldu. Sanki İslamiyeti ve Kur’an’ı öven bir konuşma yapınca Komutan İyâz “Allah Afüvdür; affi sever” diyerek şehir ahalişini affetti. Âmid şehrinin çoğu ahalişi Müslüman olurken, olmayanlara da zimmî sıfatıyla cizye vergisi konuldu. Komutan İyâz en büyük kiliseleri yerine ki, Toma denilmekteydi, büyük bir cami inşa etti. Mar- Toma (Sain – Toma) Kilisesidir ki, bir kısmı, sonradan tamamı camiye çevrilmiştir (bugünkü Ulu camii).¹³ Komutan İyâz, 12 gün şehirde kaldıktan sonra Sa’sa’a bin Sûhan el-Abdî’yi¹⁴ emir tayin ederek 500 atıyla beraber şehri onlara teslim eyledi. Kendisi diğer kalelerin fethine devam eyledi (Vâkıdî, 181-187; İbn-i Sa’d, 1960: 394; İbn’ül-Esîr, 534).

¹³ Ulu Câmi: Anadolu'nun en eski Câmisidir. 638 yılında Diyarbakır'a hâkim olan Müslüman Araplar tarafından şehrin merkezindeki en büyük mabedin (Martoma Kilisesi) Câmiye çevrilmesiyle oluşturulmuştur. Daha sonra 1091 yılında Büyük Selçuklu Hükümdarı Melikşah'ın buyruğu ile büyük bir onarım gördüğünü, değişik dönemlerde birçok kez onarım ve eklentilerle bugünkü şeklini aldığını kitabelerinden öğrenmekteyiz. 1115 yılında geçirdiği yangın ve deprem sonucu içerisindeki kemerler sütunlar bezemeli taşlar hepsi yıkılmıştır. Dışarıda bulunan mermer taşları bu tarihten sonra yayılmıştır. Erken İslam döneminin ünlü Şam Emeviye Câmî'nin (benzerliklerden dolayı) Anadolu'ya yansıması olarak yorumlanan Diyarbakır Ulu Câmi, İslam âleminin 5. Harem-i Şerifi olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Câmide sibernetiğin babası olarak kabul edilen ünlü bilgin El Cezeri'nin yaptığı güneş saati bulunmaktadır. Yılmazçelik, XIX. *Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, sh. 50 vd.

¹⁴ Sultân Sa’sa’a: Sa’sa’a bin Sûhan el-Abdî, konusunda tartışma bulunmaktadır. Bazılarına göre kabri Bahreyn’dedir. Ancak El-Cezîre’yi fethetme görevlendirilen sahâbeler arasında olduğu da kaydedilmiştir. Hicretten 24 yıl evvel 598 yılında doğmuş ve ne zaman vefât ettiği tartışma konusu olmuştur. Diyarbakır valisi ise, vefât tarihi 639 yılı olsa gerektir. Hazreti Ömer’in hilafeti döneminde (638) İyaz bin Ganem komutasındaki İslam ordusu tarafından fethedilen Diyarbakır, Anadolu’da İslamiyet ile şereflenen ilk şehir olma özelliğini taşıyor. Aynı zamanda bir sahâbenin valilik yaptığı Türkiye’nin tek şehri olan Diyarbakır, Hz. Ömer’in atadığı sahâbelerden Vali Sultan Sa’sa’a’nın makamına gerekli ilgi gösterilmiştir. Diyarbakır’ın ilk Müslüman valisi sahâbe Sultan Sa’sa’a’nın önce 'kilise kalıntısı' raporu verilerek işyerine dönüştürülmesi planlanmış ve 1925 yılında kapatılmıştır. Gazi Caddesi üzerinde bulunan ve 1925 yılından bu yana kaderine terk edilen Vali Sultan Sa’sa’a’nın kabri ihya edilmiştir.

Ulu Cami yakınında bulunan Sultan Sa'sa'a Mescid Alanı Kazı
Fotoğraflarından

9. Süleyman bin Hâlid'in Şehid Olması

Hz. Süleyman bin Hâlid'in oğlu olan Hz. Süleyman, bi'setten 15 yıl kadar evvel Mekke'de dünyaya gelmiştir. Hicretten evvel Müslüman olmuştur. Hatta birinci Habeşistan'a hicretine katılanlar arasındadır. Âmid şehrinin fethinde babasıyla birlikte. Zeyd bin Râfi¹⁵ nasıl şehid olduğunu şöyle anlatmaktadır:

“Müşrikleri kuşattık, gerisin geriye kaçmaya başladılar. Ancak bir pusu kurulduğunu farkında değildik. Karşımıza çıkınca ölüm kalım savaşı verdik ve Hz. Süleyman Rumların silahlarıyla şehid oldu. Onunla birlikte 30 atımız daha şehid düştü. Abdullah bin Mikdâd hemen Hz. Süleyman kucakladı ve şehid olduğunu görünce Hz. Hâlid bin Velîd'e döndü:

“Kıymetli oğluna neler oldu. Göğsünden vurulmuş ve vücuduna 20 darbe almış.” Sonra savaşa devam etti ama o da şehid oldu. Ammâr bin Yâsir onun için bir mersiye kaleme almıştı. Süleyman bin Hâlid'in yakın arkadaşlarından olan Ziyâd bin Mugîra da Hz. Hâlid bin Velîd'e şu mersiyeği göndermişti:

“Ey Hâlid! Zaman bize bir fâcia getirdi.

Bu darbelere harbde önde giden bir efendimiz maruz kaldı.”¹⁶

Kardeşi Abdurrahman ise Yermük harbinde şehid olmuştu.¹⁷

¹⁵ Bu zat, Bedir'de şehid olan Râfi' bin Zeyd'in oğludur.

¹⁶ İbn-i Hacer el-Askalanî, *El-İsâbe fî Temyîz'is-Sahâbe*, No: 3660; <https://www.facebook.com/1857015817873407/posts/-قصه-إستشهاد-سليمان-بن-خالد-بن-الوليد-عن-علقمة-بن-سنان-عن-زيد-بن-رافع-قال-كنت-في-1941589519416036//>

¹⁷ **Kale Câmii (Hz. Süleyman-Nâzirîye Câmii)**: Hz. Süleyman Câmî'i, Nisanoğlu Ebul Kasım tarafından 1155-1169 yılları arasında yaptırılmıştır. Câmîi bitişiğinde Osmanlılar döneminde yapılan Hâlid Bin Velîd'in oğlu Süleyman ile

Bazı kaynaklarda, El-Cezîre Fâtîhi İyâz bin Ganem, İç Kaledeki¹⁸ Kiliseyi Camiye çevirdiği ve Câmî'-i Kebîr diye bilinir olduğu yazılmaktadır. Süleyman bin Hâlid Hazretleri de bu Câmînin yanında defnedildiği de ifade olunmaktadır (Muhammed Vâmık Şükri, 54). Halbuki bu cami Kale Câmîi, Hz. Süleyman, Tâhiriyye ve Nasırıyye adlarıyla anılan bu câmî, 550/1155 tarihinde Ebülkasım Ali tarafından inşâ olunmuştur. Kasedilen Ulu Cami olsa gerektir (Yılmazçelik, 2014: 54).

10. Diyâr-ı Bekr'e ait Diğer Kalelerin Fethi

Âmid Kalesini fetheden İslam orduları, Diyâr-ı Bekr'in diğer kalelerine yönelmişlerdir. Bunları kısaca şöyle açıklayabiliriz.

Cebâbire Kalesi ki, Diyarbakır'ın sağlam kalelerinden biridir (İbn-i Şeddâd, 246).

Eğil Kalesi ki, Diyâr-ı Bekr'in kuzey tarafında Mardin'e bağlı bir kaledir. Benî Kilâb kabilesinden Mirdas bin İdris inşâ eylemiştir. Buraya Nu'man bin Makran gönderilmiştir. Ahalisi Müslüman olmuştur (İbn-i Şeddâd, 246)

Yemâniye Kalesi ki, Huzeyfe bin Yemân tarafından fethedildiği için bu adı almıştır. Mu'âz Hazretleri buraya yönlendirilmiştir. Ahalisi Müslüman olmuştur (İbn-i Şeddâd, 247).

Nuris Kalesi ki, yine Huzeyfe bin Yemân tarafından fethedilmek üzere görev verilmiştir (İbn-i Şeddâd, 248).

Hani Kalesi ki, İyâz bin Ganem fetih için üzerine varmış ve sulh yoluyla fethedilmiştir.

Cebel-i Cûr (Çapakçur) ki, bugünkü Bingöl'dür. İyâz bin Ganem fetih için üzerine varmış ve sulh yoluyla fethedilmiştir.

Sivan Kalesi ki, Mardin'e yakındır. İyâz bin Ganem fetih için üzerine varmış ve sulh yoluyla fethedilmiştir.

Zül-Kard Kalesi ki, Zülkarneyn kelimesinin tahrif edilmiş şeklidir. İyâz bin Ganem fetih için üzerine varmış ve sulh yoluyla fethedilmiştir.

Hetâh Kalesi ki, Silvan yakınlarında bir kaledir. Bunun ahalisi Müslüman olmayı reddedip savaşa yeltenmişlerdir. Bunun hâkimi Kulp, Hısn-ı Cedîd, Şaka ve Dübb'ül-Kilâb Kalelerinin hâkimi olan Ermoyıl bin Kelus'un kızı ile evlenmiş şeytan gibi bir adamdı (İbn-i Şeddâd, 247-251, 435; Vâkıdî, 187 vd). Bu kale fethedilince sıra Erzen'ür-Rûm ve Ermeniyye kalelerine gelmiştir.

Lagûb Kalesi ki, Hetâh'da on gün kalan Komutan İyâz'a fethedilmesi tavsiye edilen kaleler arasındaydı.

Burayı da uzun mücadeleler sonucu fetheden Komutan İyâz, Si'ird, Tanza, Behmerd, Hizan ve Ma'den Kalelerine yönelmiş ve buraları da İslam ülkesinin toprakları arasına katmıştır (Vâkıdî, 197 vd).

11. Hz. Ömer'in İyâz bin Ganem'e Gönderdiği Fetihnâme

Bütün El-Cezîre bölgesini fetheden İyâz bin Ganem'e Hz. Ömer'in gönderdiği Fetihnâme şu şekildedir:

“Bismillahirrahmanirrahîm

“Allah'ın kulu Emîrelmü'minîn olan Ömer'den İyâz bin Ganem'e.

Diyarbakır'ın Araplar tarafından alınışı sırasında şehit düşen diğer sahâbelerin yattığı Meşhed bulunmaktadır. Diyarbakır'ın fethi sırasında şehit olan Hâlid Bin Velid'in oğlu Süleyman dâhil 27 sahâbe bu bölgede, 13 sahâbe ise surların farklı bir yerinde şehit oldu. Yaralanan Sultan Sa'sa'a'nın da 6 ay sonra şehit olmasıyla birlikte bölgeye toplam 41 sahâbe defnedildi. Diyarbakır'da mezar yerleri kesin olarak bilinen 30 sahâbenin 27'sinin kabri bu Câmidedir. 27 şehit sahâbenin kabirleri Türkiye'nin her yerinden ziyaretçi akınına uğramaktadır.

¹⁸ İç Kale: Diyarbakır Kalesi, Dış Kale ve İç Kale olmak üzere iki bölümden meydana gelmiştir. Diyarbakır'da hüküm süren devletler bu kaleyi onarmıştır. Bu bakımdan kalede her dönemin izlerine rastlanmaktadır. Dış kale'nin kuzeydoğu köşesinde iç kale bulunmaktadır. Bu kale de surlarla çevrilmiştir. İç kale içerisinde Virantepe denilen yerde surlarla çevrili bir bölüm daha bulunmaktadır. Virantepe'de yapılan kazılar XIII. yüzyılda Artukoğulları döneminde burada bir saray yapıldığını ortaya çıkarmıştır. İç kale Kanuni Sultan Süleyman zamanında 1524-1526 yıllarında genişletilmiş, on altı burç ile iki kapı eklenmiş ve surlarla çevrilmiştir. Bu kalenin Fethi Öğün, Saray ve Küpeli isimli kapıları Diyarbakır şehrine açılmaktadır. Yılmazçelik, *Diyarbakır*, s. 20 vd.

Bundan selâm senin üzerine olsun. Allah'a hamd olsun ki, Müslümanların eliyle El-Cezîre Bölgesinin fethini ihsân eyledi; Müslümanları fakir iken zengin kıldı ve onların rızık dâirelerini genişletti. Ben bu andan sonra Müslümanların fakir olacaklarından değil de mal ve servete aldanıp o sebeple helâk olacaklarından korkuyorum. Ey İyâz bin Ganem! Sen vazifeni en güzel şekilde ifa eyledin. Allah senin vesilenle İslam'a ve Müslümanlara hayırlar ihsân eylesin. Bu mektubumu alınca sözüne ve fiiline güvenilir bir kumandan seçesin ve kendine vekil kılasın. Sonra da Şam Bölgesine yönelesi. Zira Ebu Süfyan oğlu Yezid'in hasta olduğunu duydum ve vefat ederse korkarım ki, orada işler karışır. Benim kanaatim bir an önce Şam Bölgesine dönmen ve El-Cezîre bölgesine artık fazla kalmaman yönündedir. Vesselâm" (Ebu Muhammed Ahmed bin A'sem el-Kûfî, 260).

رسالة أمير المؤمنين عمر رضي الله عنه إلى عياض بن غنم

بسم الله الرحمن الرحيم .

من عبد الله عمر ، أمير المؤمنين ، إلى عياض بن غنم .

أما بعد ، سلام عليك ، الحمد لله الذي فتح بلاد الجزيرة على يد المسلمين فأغناهم بعد فقر ووسع لهم في الرزق وإنني منذ الآن لا أخاف الفقر عليهم ولكني أخشى عليهم أن يغتروا بالأموال فيهلكوا . وإنك يا عياض أدبت عملك على أحسن وجه فجزاك الله عن الإسلام والمسلمين خيراً . وحين تقف على هذه الرسالة انتخب أحد وجوه الجيش ممن يعتمد عليه في القول والفعل واجعله نائباً لك ثم توجه نحو

٢٦٠

الشام فإن يزيد بن أبي سفيان مريض هناك وأخشى إن هو مات أن تضطرب الأحوال . فالرأي هو أن تعود إلى الشام بأسرع ما يمكن ولا تبق في الجزيرة أكثر مما بقيت والسلام .

وحين وصل خطاب أمير المؤمنين عمر إليه ، دعى عتبة بن فرقد السلمي وعينه والياً على جملة بلاد الجزيرة وجعل تحت إمرته أربعة آلاف فارس ثم اتجه ببقية الجيش إلى الشام وحين وصل إلى حمص غلب عليه المرض ثم انتقل إلى رحمة الله^(١) . ورووا أن ذلك اليوم الذي مات فيه عياض لم يكن يملك سوى فرسين اثنتين وجمالاً وضع عليه حوائجه ولم يجدوا في ثيابه وأمتعته ديناراً واحداً . مع كل تلك النعم والأموال التي عادت إليه من الجزية . لقد تصدق بها كلها ولم يترك شيئاً رحمة الله عليه .

Sonuç

Çalışmada Diyarbakır'ın adının tarihi kökenleri üzerine bir değerlendirmede bulunulmuş ve şehrin adının nereden geldiğine dair yanlış bilinenler tashih edilmiştir. Şehrin adı Arapça emed (أمد) kelimesinden gelmektedir. İsm-i Fâil şeklidir. Bu konuda bütün tarih kaynakları aynı kanaattedirler. Âmed şeklinde olduğuna dair hiçbir ilmî kaynakta bilgi bulunmamaktadır. Âmed kelimesi zaten Farsça'dır ve *geldi* manasını ifade eder. Hatta kaynaklar Âmid kelimesinin nasıl telaffuz edileceğine

dair yazılı olarak açıklama bile yapmışlardır. Çalışmada daha sonra zemin metinlerden hareketle El-Cezire kitasının coğrafi sınırları üzerine yapılan tespitlere yer verilmiştir. El-Cezire İslâm'dan önce ve İslâm tarihinin başlarında bu bölgeye yerleşen Arap kabilelerine göre “Diyârimudar”, “Diyârrebîa” ve “Diyâribekr” olmak üzere üç tarihî bölgeye ayrılmıştır. Eskiçağ'da bölgede Araplar yaşıyordu. Nusaybin İranlılar tarafından Arvastân, Ermeniler tarafından Bes Arabâyâ diye adlandırılıyordu. İslâm tarihinin başlarında bu bölgede Araplar'dan başka Ârâmîler de vardı. Abbâsiler devrinden itibaren bölgeye Türkler de gelmeye başlamışlar, Selçuklular'dan sonra bölgede birçok Türk devleti kurulmuştur. Makalemizde Müslümanların Fethinden Önce Âmid Şehri ve Bizans İmparatorluğunun durumu ile ilgili tespit ve değerlendirmelere yer verilmiş, Hz. Ömer'in Diyârbekr'in Fethi İle Alakalı Fermânı ve Âmid'in Müslümanlar Tarafından Kuşatılması süreci ele alınmıştır. Ayrıca tarihi metinler ve surlardaki kitabelerden hareketle şehrin saklı tarihine dair önemli bilgilere yer verilmiş, Diyâr-ı Bekr Müftülük Kâtibi Es-Seyyid Feyzullah Yusuf tarafından kaleme alınan ve şu anda Ulu Cami'de bulunan 1218 tarihli belge analiz edilmiştir. Diyarbekir'in fethinin tarihçesine, Silvan'ın fethinin (Meyyafarikin) tarihçesine, Diyarbekir kalelerinin fethine ve Hz. Ömer'in İyâz bin Ganem'e Gönderdiği Fetihnâme'ye yer verilerek Diyârbekir'in fethi tarihi belgeler ışığında yeniden yorumlanmıştır.

Kaynakça

- Ahmed K. (1914). *Subh 'ul-A 'şâ fi Sinâ 'at 'il-İnşâ*, Kahire, c. IV, sh. 324.
- Ali E. (1918). Osmanlı Vilâyât-ı Şarkıyyesi, İstanbul, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası.
- Belâzurî, (1987). *Fütuhu 'l-Büldân*, (trc., M.Fayda), Ankara.
- Bulduk, A.F.(2004). *el-Cezîre 'nin Muhtasar Tarihi*, (Yay. Haz. M. Öztürk-İ. Yılmazçelik), Elazığ.
- Ebu Muhammed Ahmed bin A'sem el-Kûfi (314/926),(1986). *El-Fütûh*, Beyrut.
- Ebû Ubeyd Kasım Sellâm. (1981). *Kitabü 'l-Emvâl*, Kahire.
- Fayda, M. (1989). *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul.
- Göyünç, N. (1994). *Diyarbakır, DİA*, c. 9, sh. 464-469.
- Güneş, Hüseyin Haşimî. (2007). *Abdüselam Efendi'nin Mardin Tarihi*, İstanbul, Mardin Tarihi, İhtisas Kütüphanesi.
- İbn'ül-Esîr El-Cezerî. (1980). *El-Lübâb fi Tehzîb 'il-Ensâb*, Bağdad, Mektebet'ül-Müsennâ, c. I.
- İbn-i Şeddâd, *El-A 'lâk 'ul-Hatîre*, c. 3.
- İbnü'l-Esîr. (1979). *el-Kâmil fi 't-Tarih*, Beyrut, II.
- Muhammed bin Omer Vâkidî. (130-207 H.). *Fütûh'üş-Şam*, Beyrut, c. 2.
- Muhammed Vâmık Şükri,. (1915). *Evkâf-ı Ümem Tarihi*, c. I, (İstanbul Üniversitesi, Türkçe Yazmalar Bölümü).
- Mükrimin Halil Yinanç-Besim D. Diyarbakır Maddesi, *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. III.
- Mütercim Âsım Efendi (2013). *Kâmûs-ı Muhît Tercümesi*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul.
- Şeşen, R. (1993). *Cezîre, DİA*, c. 7, sh. 509-511.
- Vâkidî (1996). *Târihu Fütûh 'ul-Cezîre vel-Habur ve Diyârbekir ve 'l-İrâk*, Şam, Dâr'ül-Beşâir.
- Yılmazçelik, İ. (2014). XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara.

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

04/03/2021

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

29/06/2021

Öğr. Gör. Dr. Özge ARPACIOĞLU ÖZDEMİR
Gaziantep Üniversitesi
Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu
İşletme Yönetimi Bölümü
arpaciogluozge@gmail.com

**TÜRKİYE’DE BÜYÜME VE ENFLASYONUN İSTİHDAM ÜZERİNDEKİ ETKİSİ:
TODA-YAMAMOTO NEDENSELLİK ANALİZİ**

Öz

Bu çalışmada istihdam, büyüme ve enflasyon ilişkisi ele alınmıştır. Türkiye ekonomisinde analize konu olan dönemde istihdam edilenler işteki durumlarına göre sınıflandırıldığında büyük bir çoğunluğu maaş ve ücretlilerden oluşmaktadır. Bu nedenle çalışmada diğer çalışmalardan farklı olarak maaş ve ücretli istihdam edilenler ayrımına gidilmiştir. Çalışmada tahmin yöntemleri olarak ARDL Sınır Testi Yaklaşımı ve Toda-Yamamoto (1995) Granger Nedensellik Testi kullanılmıştır. ARDL sınır testi yaklaşımı ile değişkenler arasında bir eşbütünlük ilişkisinin mevcut olduğu gözlemlenmiştir. Elde edilen bulgular, uzun dönemde değişkenler arasında anlamlı ve pozitif bir ilişkinin varlığını göstermektedir. Kısa dönemde ise büyüme oranı ücret ve maaşlı istihdamını pozitif ve istatistiki olarak anlamlı etkilerken, enflasyonun etkisi istatistiki olarak anlamlı çıkmamıştır. Toda-Yamamoto nedensellik testi sonucunda, maaş ve ücretli istihdamından ve büyümeden enflasyona doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisine rastlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Enflasyon, Ekonomik Büyüme, ARDL Sınır Testi Yaklaşımı, Toda-Yamamoto Nedensellik Testi.

**THE EFFECTS OF ECONOMIC GROWTH AND INFLATION ON EMPLOYMENT
IN TURKEY: TODA-YAMAMOTO CAUSALITY ANALYSIS**

Abstract

In this study, the relationship between employment, growth and inflation is discussed. The vast majority of those employed is classified according to the employment status of those who are employed in Turkey's economy in the period under analysis consists of wages and salary employees. For this reason, different from other studies, a distinction is made between wage and salary employment. ARDL Boundary Test Approach and Toda-Yamamoto (1995) Granger Causality Test were used as prediction methods in the study. As a result of the findings obtained with the ARDL boundary test approach, it was observed that there was a cointegration relationship between variables. The findings show the existence of a significant and positive relationship between variables in the long run. In the short run, while the growth rate positively and statistically significantly affected wages and salaried employment, the effect of inflation was not statistically significant. As a result of the Toda-Yamamoto causality test, a unidirectional causality relationship was found from wage and salary employment to inflation, as well as from growth to inflation.

Keywords: Inflation, Economic Growth, ARDL Boundary Test Approach, Toda-Yamamoto Causality Testi.

Giriş

Reel milli gelir artışı tüm ülke ekonomileri için temel bir makro ekonomik hedefdir. Zaman içerisinde milli gelirden yaşanacak dalgalanmalar istihdam ve enflasyon gibi diğer değişkenler üzerinde de etkiler yaratmaktadır. Büyüme, enflasyon ve istihdam ilişkisine yönelik ekonomi yazınında çok sayıda araştırma mevcuttur. Esas itibarıyla konuyla ilgili yapılan tartışmalar oldukça uzun bir geçmişe dayanmaktadır. Humphrey (1986), David Hume (1752), Henry Thornton (1802) ve T.Attwood-J.S.Mill tarafından yapılan atıflar bu durumu açık bir şekilde göstermektedir.

Phillips tarafından 1958 yılında yayınlanan, ‘Birleşik Krallıkta İşsizlik ile Parasal Ücret Oranlarının Değişim Oranı Arasındaki İlişki, 1861-1957’ adlı makale işsizlik ve parasal ücretler arasındaki ilişkinin açıklanmasında önemli bir yaklaşım sergilemiştir. Çalışmada iki değişken arasında doğrusal olmayan, ters yönlü ve istikrarlı bir ilişkinin olduğu ortaya konmuştur. Phillips’in çalışmasından iki yıl sonra Phillips Eğrisi, Paul Samuelson ve Robert Solow tarafından enflasyon oranı ile işsizlik oranı arasındaki ilişkiyi gösterecek şekilde dönüştürülmüştür (Samuelson ve Solow, 1960:192).

Konuya yönelik ilk istatistikî çalışma ise 1926 yılında Irving Fisher tarafından kanıtlanmıştır. Fisher, 1915-1925 dönemine ilişkin aylık verileri kullanarak ABD için yapmış olduğu incelemede, fiyat değişimlerinden istihdama doğru güçlü bir nedensellik ilişkisi bulunduğunu tespit etmiştir (Büyükkakın, 2008).

Enflasyonun belirsizliği arttırarak makro ekonomik değişkenleri etkileyebileceği görüşü teoride bilinmektedir. Friedman (1977), yüksek enflasyon oranının, fiyatların gelecekte izleyeceği yol hakkında belirsizliğe neden olacağını, bu belirsizliğin ekonomide etkinliği azaltacağını, büyümenin ve istihdamın olumsuz etkileneceğini belirtmiştir. Bu öngörü bir çok iktisatçı tarafından incelenmiş, Mullineaux (1980), Holland (1988), Driver ve Moreton (1991), Davis ve Kanago (1996), Grier ve Perry (2000), Elder (2004), enflasyon belirsizliğinin, büyüme ve istihdam üzerinde negatif etki yarattığına dair Friedmanla benzer sonuçlar elde etmişlerdir.

Okun Yasası ekonomik büyüme ile işsizlik arasındaki ilişkiyi açıklamada önemlidir. Pek çok bilimsel çalışmaya ışık tutan Okun yasası Arthur Okun’un işsizlik ve ekonomik büyüme arasında lineer bir ilişki kurduğu modeldir. Okun Yasası; İkinci Dünya Savaşı sırasında, ABD ekonomisinde, ortalama işsizlik oranının üzerindeki her %1’lik artışın reel gayri safi yurtiçi hasılda %3 oranında düşüşle ilişkili olduğunu savunmaktadır. Teorik bilgilerle de desteklendiği gibi diğer tüm değişkenler sabitken genel olarak reel gayri safi yurt içi hasıla arttıkça istihdamda kalan kişi sayısının da artma eğilimine girmesi beklenmektedir. Yapılan bir çok bilimsel çalışma Okun yasasını destekleyen benzer sonuçlar elde ederken, büyüme ve işsizlik arasında paralel bir ilişkinin olduğu bulgusunu elde eden çalışmalara da rastlanmaktadır.

Türkiye ekonomisinde istihdam edilenler işteki durumlarına göre sınıflandırıldığında istihdam edilenlerin ağırlıklı olarak maaş ve ücretlilerden oluştuğu görülmektedir. Bu nedenle çalışmada maaş ve ücretle istihdam edilenler ayırımına gidilmiştir. Enflasyon ve büyümenin maaş ve ücretli istihdam oranı üzerindeki etkisini incelemek ve varsa nedenselliği ortaya çıkarmak bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır.

1. Literatür Taraması

Türkiye ekonomisinde büyüme, işsizlik ve enflasyon ilişkisini inceleyen çok sayıda çalışmaya yer verilmiştir. Enflasyon ve ekonomik büyüme ilişkisini araştırmaya yönelik çalışmaların büyük bir çoğunluğunda enflasyonun ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilediği ve iki değişken arasında nedensellik ilişkisinin olduğu bulgusuna yer verilmiştir. Literatürde istihdam ve ekonomik büyüme ilişkisini ele alan çalışmalar da sıklıkla yer almaktadır. İki değişken arasında uzun dönemli ilişkinin olmadığı bulgusuna ulaşan çalışmaların yanı sıra büyümenin istihdamı pozitif yönde etkilediği sonucunu ortaya koyan çalışmalara da rastlanmaktadır. Konu ile ilgili yapılan ampirik çalışmalardan bazıları özetlenmiştir.

Berber ve Altan (2004), Türkiye için 1987-2003 dönemine ait aylık veriler kullanarak enflasyon ve ekonomik büyüme ilişkisini EKK ve Granger Nedensellik Analizi yöntemiyle analiz ettikleri çalışmalarında, enflasyon oranındaki %10'luk bir artışın ekonomik büyümeyi %9 oranında düşürdüğünü, enflasyondan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Keşkek ve Özhan (2004), Türkiye için 1950-2002 dönemine ait yıllık veriler kullanarak enflasyon ve ekonomik büyüme ilişkisini EKK ve GARCH yöntemi ile analiz ettikleri çalışmalarında, enflasyondaki artışın ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilediği ve enflasyon oranlarındaki yüzde 10'luk bir artışın, ekonomik büyümeyi yüzde 1.6 ile yüzde 2.3 arasında bir değerde negatif yönde etkilediğini belirlemişlerdir. Türkekul (2007), 1988-2005 dönemine ait aylık veriler kullanarak enflasyon ve ekonomik büyüme ilişkisini Vektör Otoregresif Model, Granger Nedensellik Analizi yöntemi ile analiz etmiştir. Çalışma sonucunda enflasyonun büyümeyi negatif yönde etkilediği, ayrıca ilgili dönemde enflasyonun ekonomik büyümenin granger nedeni olduğu ortaya koyulmuştur. Erbaykal ve Okuyan (2008), Türkiye için ekonomik büyüme ve enflasyon ilişkisini 1987-2006 dönemi aylık veriler kullanarak, Sınır Testi Eşbütünleşme Yöntemi ve Toda Yamamoto Nedensellik Analizi yöntemi kullanarak analiz ettikleri çalışmalarında enflasyon ile ekonomik büyüme arasında kısa dönemde anlamlı bir ilişki olduğunu, uzun dönemde anlamlı bir ilişki olmadığını; enflasyondan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucunu elde etmişlerdir. Uysal, Mucuk ve Alptekin (2008), 1950-2006 dönemi için yıllık veriler kullanarak enflasyon ve ekonomik büyüme ilişkisini Vektör Otoregresif Model ve Granger Nedensellik yöntemi kullanarak analiz etmişlerdir. Çalışma sonucunda, uzun dönemde değişkenlerin koentegre olmadığını ve enflasyondan büyümeye doğru tek yönlü bir ilişkinin varlığını tespit etmişlerdir. Taban (2008), 1970-2006 dönemine ait yıllık veriler kullanarak enflasyon-büyüme ilişkisini Türkiye için, Sınır Testi Eşbütünleşme Yöntemi ile analiz ettiği çalışmasında enflasyonun büyüme üzerinde hem uzun hem de kısa dönemde anlamlı negatif etkileri olduğu bulgusuna ulaşmıştır. Saraç (2009), 1988-2007 dönemine ait çeyrek veriler kullanarak Türkiye için, ekonomik büyüme-enflasyon ilişkisini analiz ettiği çalışmasında ARDL sınır testi yöntemi kullanmıştır. Çalışma sonucunda, TÜFE'ye göre hesaplanan enflasyon oranları ile ekonomik büyüme arasında hem kısa dönemde hem de uzun dönem de negatif yönlü bir ilişkinin olduğunu tespit etmiştir. Muratoğlu (2011), 2000-2011 dönemine ait aylık veriler kullanarak Türkiye için ekonomik büyüme ve istihdam ilişkisini Engle Granger eş bütünleşme yöntemi ve Granger Nedensellik testi yöntemiyle analiz etmiştir. Çalışma sonucunda, büyüme ve istihdam arasında uzun dönemli bir ilişkinin olmadığı, iki serinin de birbirinin Granger nedeni olmadığı bulgusunu elde etmiştir. Altuntepe ve Güner (2013), Türkiye için, 1988-2011 dönemine ait yıllık verilerle ekonomik büyüme istihdam ilişkisini analiz ettikleri çalışmalarında EKK yöntemi kullanmışlardır. Analiz sonucunda, hizmetler sektöründe meydana gelen büyümenin istihdam artışına neden olduğu, imalat sanayi kapasite kullanım oranı ile nüfus artış hızının toplam istihdamı azalttığı sonucuna ulaşmışlardır. Ertuğrul ve Uçak (2013), 2000-2012 dönemine ait yıllık verilerle Türkiye için ekonomik büyüme-istihdam ilişkisini incelemişlerdir. Analizde kullandıkları Kalman Filtresi Yöntemiyle küresel finansal kriz sonrası yaşanan yüksek büyüme dönemlerinde büyümenin istihdam üzerindeki etkisinin arttığı sonucunu elde etmişlerdir. Şentürk ve Akbaş (2014), 2005-2012 dönemine ait aylık verilerle Türkiye'de ekonomik büyüme, enflasyon ve işsizlik arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmada Toda Yamamoto ve Bootstrap Nedensellik Analizi yöntemi kullanılmıştır. Bulgulara göre, ekonomik büyüme, enflasyon ve işsizlik arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi görülmüştür. Ünlü ve Değer (2015), 2003-2014 dönemine ait çeyrek veriler kullanarak Türkiye'de ekonomik büyüme-enflasyon ilişkisini Granger Nedensellik yöntemi kullanarak analiz etmişlerdir. Çalışma sonucunda, %5 anlamlılık seviyesinde enflasyondan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymuşlardır. Özpençe (2016), Türkiye'de ekonomik büyüme-enflasyon ilişkisini 2003-2015 dönemine ait çeyrek verilerle analiz ettiği çalışmasında Vektör Hata Düzeltme ve Granger Nedensellik Analizi yöntemi kullanmıştır. Nedensellik analizi bulguları, ekonomik büyümeden enflasyona doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğuna işaret etmektedir. Abdioğlu ve Albayrak (2017), 1988-2015 dönemine ait yıllık verilerle Türkiye'de ekonomik büyüme-istihdam ilişkisini EKK yöntemiyle analiz ettikleri çalışmalarında sanayi, madencilik, imalat sanayi, hizmetler, inşaat ve ulaştırma sektörlerindeki büyümenin istihdam artışına imkân sağladığı, genel ekonomide yaşanan büyümenin, istihdamı artırmadığını tespit etmişlerdir. Ergül vd.(2017), Türkiye için 1980-2015 yıllık veriler ve Engle-Granger Nedensellik Analizi yöntemi kullanarak ekonomik büyüme ve enflasyon ilişkisini analiz etmiştir. Analiz sonucunda enflasyon ile büyüme arasında tek

yönlü bir ilişki olduğunu tespit etmiştir. Özçelik ve Uslu (2017), Türkiye’de ekonomik büyüme-işsizlik-enflasyon ilişkisini 2007-2014 dönemi için VAR Modeli, Eşbütünleşme Testi, Granger Nedensellik yöntemi kullanarak analiz etmişlerdir. Elde edilen sonuç, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığını ortaya koymuştur. İşsizlik ve ekonomik büyüme arasında karşılıklı nedensellik ilişkisinin olduğu, fakat enflasyon ile işsizlik ve büyüme arasında nedensellik anlamında bir ilişkinin olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Topçu (2017), ekonomik büyüme-enflasyon ilişkisini Türkiye için 2006-2017 dönemine ait veriler kullanarak Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik yöntemi ile analiz etmiştir. Çalışma sonucunda, enflasyon ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişkinin bulunmadığı, Türkiye’de ekonomik büyümeden enflasyona doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğunu ortaya koymuştur.. Öztürk ve Sezen (2018), Engle-Granger Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik yöntemiyle Türkiye’de ekonomik büyüme-işsizlik ilişkisini 2005-2017 dönemi için ele almışlardır. Değişkenlerin eşbütünleşik olduğu ve ekonomik büyümeden işsizliğe doğru tek yönlü bir nedensellik olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

2. Veri Seti, Model ve Tanımlayıcı İstatistikler

Bu çalışma Türkiye için 1990-2019 dönemi yıllık verileri kullanılarak istihdam, büyüme ve enflasyon ilişkisini ARDL sınır testi ile araştırma amacını taşımaktadır. Analizde bağımlı değişken olarak maaş ve ücretli istihdamı (MUI), bağımsız değişken olarak kişi başına düşen GSYİH (KBG) ve enflasyon (ENF) modele dahil edilmiştir. Modelde kullanılan değişkenlerden kişi başına düşen GSYİH serileri 2010 yılı sabit fiyatlarıyla dolar cinsinden, tüketici fiyat endeksi serisi 2010 baz yılı aracılığıyla (2010=100), kullanılmıştır. Değişkenlerden istihdam oranı ILO veri tabanından, kişi başına düşen GSYİH ve enflasyon verileri Dünya Bankası tarafından yayınlanan Dünya Kalkınma Göstergeleri veri tabanından elde edilmiştir.

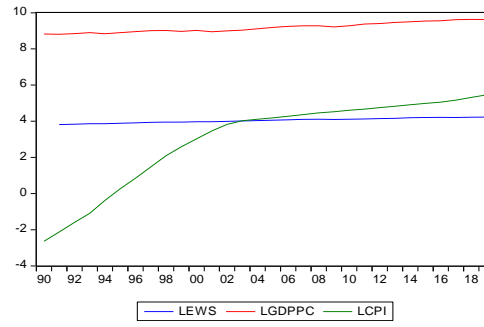
Tablo 1: Tanımlayıcı İstatistikler

	LMUI	LKBG	LENF	LMUI	LKBG	LENF	
Ortalama	4.042	9.191	3.175	1.000	0.977	0.924	
Ortanca	4.057	9.189	4.187	0.977	1.000	0.831	
Maksimum	4.226	9.628	5.457	0.924	0.831	1.000	
Minumum	3.812	8.811	2.129	1.802	2.280	6.016	
Std.Sap.	0.128	0.265	2.254	P-değ	0.405	0.319	0.049

Tablo 1’de değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri ve Pearson Korelasyon Matrisi gösterilmektedir. Analize konu olan dönemde değişkenler arasında en fazla değişiklik gösteren değişken kişi başına düşen GSYİH iken, en az değişim enflasyonda gerçekleşmiştir. Oynaklığın en yüksek olduğu değişken enflasyon, en düşük standart sapmaya sahip değişken ise maaş ve ücretli istihdam oranıdır.

Değişkenlerin normal dağılıma uygunluk göstermesi sonucu yapılan Pearson Korelasyon Matrisine göre, değişkenler arasında korelasyon katsayısı 1’e yakındır. Bu durum nedensellik hakkında kesin bir bilgi sağlamasa da değişkenler arasındaki ilişkinin gücü hakkında fikir vermektedir. Pearson korelasyon matrisi değişkenler arasındaki ilişkinin güçlü olduğunu göstermektedir. Diğer değişkenlere kıyasla, modelde en güçlü ilişki kişi başına düşen GSYİH, maaş ve ücretli istidamı arasındadır. Tablo 1’e göre, enflasyon ve kişi başına düşen GSYİH arasında da güçlü bir ilişki mevcuttur.

Ekonometrik modele dahil edilen değişkenlerin düzey değerlerindeki zaman serisinin gösterildiği grafikte, istihdam ve kişi başına düşen GSYİH değişkenlerinin sabit bir trend etrafında oldukları, enflasyon değişkeninin belirli bir dönem belirgin bir artış eğiliminde iken, artış hızının giderek azaldığı ve belirli bir trend etrafında arttığı görülmektedir.

Şekil 1: Değişkenlerin Düzey Grafikleri

Çalışmada istihdam, büyüme ve enflasyon değişkenleri arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla oluşturulan genel model aşağıdaki gibidir.

$$\ln MUI_t = \beta_0 + \beta_1 \ln KBG_t + \beta_2 \ln ENF_t + u_t \quad (1)$$

Modeldeki değişkenler esneklik yorumu yapabilmek ve varyansı küçülebilmek amacıyla doğal logaritmaları alınarak hesaplanmıştır. Modelde β_0 sabit terimi, u_t hata terimini ifade etmektedir.

3. Ekonometrik Yöntem

Ekonometrik analizde, istihdam, büyüme ve enflasyon arasındaki ilişkiyi açıklamak amacıyla, Zaman Serileri Analizi yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada analiz için, değişkenlerin logaritmaları alınmıştır. Zaman serisi verilerinin bütünleşme derecesini belirlemek için kullanılan en önemli yöntem birim kök testidir. Çalışmada kullanılan değişkenler zaman serisi olduğundan dolayı öncelikle serilerin bütünleşme dereceleri belirlenmiştir. Bunun için Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) testleri yapılmıştır. Serilerin birim kök analizinden sonra optimum gecikme uzunluğu belirlenmiş, ardından enflasyon ve büyümenin maaş ve ücretli istihdamı üzerindeki kısa ve uzun dönemli etkisini incelemek amacıyla ARDL sınır testi yaklaşımından yararlanılmıştır. Son olarak seriler arasındaki nedensellik ilişkisi Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi ile analiz edilmiştir.

4. Ampirik Bulgular

Zaman serisi analizinde, değişkenler arasında anlamlı bir ilişkinin var olabilmesi için, seriler birim kök içermemeli ve durağan olmalıdır. Serilerin durağanlığının tespitinde en çok kullanılan birim kök testi Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF)'dir. 1979 yılında Dickey ve Fuller tarafından geliştirilen birim kök testine bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinin eklenmesi sonucunda, ADF birim kök testi elde edilmiştir.

ADF Birim kök testi için kurulan hipotezler ise şu şekildedir;

$H_0: \delta = 0$ (Birim kök vardır, yani zaman serisi durağan değildir)

$H_1: \delta < 0$ (Seri birim kök içermemektedir, yani durağandır)

Serilerin durağanlığının tespitinde en çok kullanılan, ADF birim kök testinin tamamlayıcı özelliğine sahip birim kök testlerinden diğeri Phillips-Perron (1988) testidir. Sıfır hipotezleri, serilerin birim kök içerdiğine işaret eden her iki test için de elde edilen bulgular tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2: ADF, PP Seviye Birim Kök Testi Sonuçları

	ADF				PP			
	SABİT		TRENDLİ		SABİT		TRENDLİ	
	T-ist	Kritik değ.	T-ist	Kritik değ.	T-ist	Kritik değ.	T-ist	Kritik değ.
LMUI	-4.888	-3.769*	-6.017	-4.440*	-4.407	-3.699*	-4.586	-3.587**
LKBG	-5.477	-3.689*	-5.337	-4.323*	-6.037	-3.689*	-6.436	-4.323*
LENF	-3.213	-2.976**	-3.691	-3.580**	-5.431	-3.679*	-4.577	-4.339*

Not: *, ** Kritik değerler sırasıyla % 1 ve % 5 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Değişkenler sabitli olmak üzere ADF birim kök test istatistiğine göre değerlendirmeye alındığında, seriler I(1) ve I(0) düzeyde, %1 ve %5 anlamlılık düzeyi Schwarz Bilgi Kriteri’ne göre test edilmiş ve değişkenlerden LMUI, LKBG, sabit ve seviyede I(1), LENF sabit ve I(0) seviyede; LMUI, LKBG trendli ve seviyede I(1), LENF trendli ve seviyede I(0) durağan hale gelmiştir. PP Test istatistiğine göre, LMUI, LKBG, LENF sabit ve trendli I(1) düzeyde durağan hale gelmiştir.

Eş bütünleşme testleri, analizde kullanılan değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığının tespitinde gereklidir. Literatürde sıklıkla kullanılan Engle-Granger (1987), Johansen (1988) gibi eşbütünleşme testleri değişkenlerin aynı dereceden bütünleşik olmasını gerektirmektedir. Sınırlı gözlem sayısına sahip örneklerde kullanılabilmesi ve değişkenlerin Johansen-Juselius ve Engle-Granger eş bütünleşme testlerindeki gibi aynı derecede durağan olmalarına gerek olmadan analiz edilmesini sağlaması (Felek vd.,2018:72), otokorelasyona karşı tutarlı sonuçlar vermesi ve değişkenler arasındaki kısa dönem uyarlanma süreci ile uzun dönemli ilişkiyi ayırıştırabilmesi nedeniyle çalışmada Pesaran, Shin ve Smith tarafından geliştirilen ARDL yöntemi kullanılmıştır.

Temel ampirik modeli gösteren denklem 2’in ARDL versiyonu aşağıdaki gibidir;

$$d\ln MUI_t = c_0 + \sum_{i=1}^n \beta_{0,i} d\ln MUI_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_{1,i} d\ln KBG_{t-1} + \sum_{i=0}^n \beta_{2,i} d\ln ENF_{t-1} + \delta_0 \ln MUI_{t-1} + \delta_1 \ln KBG_{t-1} + \delta_2 \ln ENF_{t-1} + \mu_t \quad (2)$$

Denklemden yer alan değişkenlerden d fark alma işlemcisini; t, gecikme sayısını, δ_1, δ_2 ortak anlamlılıkları test etmek için alt ve üst sınırı belirleyen F- istatistiğini hesaplamaktadır.

Bu doğrultuda, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olmadığı yönündeki boş hipotez $H_0: \delta_0 = \delta_1 = \delta_2 = 0$, alternatif hipoteze karşı $H_1: \delta_0 \neq \delta_1 \neq \delta_2 \neq 0$ sınanmaktadır.

ARDL modelinde yer alan değişkenlerin uygun gecikme uzunlukları Akaike Information Criterion (AIC) aracılığıyla MUI için 2, KBG için 3, ENF için 3 olarak belirlenmiştir. Değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin varlığı F istatistiği değerlerine göre belirlenmektedir. Hesaplanan F istatistiği, Pesaran vd. (2001) tarafından oluşturulan alt ve üst sınır kritik değerleri ile karşılaştırılmaktadır. Eğer hesaplanan F istatistik değeri alt kritik değerden küçükse seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi olmadığı, F istatistik değeri tablo üst kritik değerini aşıyorsa seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna varılmaktadır.

Tablo 3: ARDL Sınır Testi

k=2	F-ist.	Opt. Gec. Uz.	Alt Sınır I(0)	Üst Sınır I(1)	Anlamlılık
MUI=f(KBG,ENF)	13.27042	(2,3,3)	4.13	5.00	%1
			3.10	3.87	%5
			2.63	3.35	%10

Tablo 3’e göre, hesaplanan F-istatistik değerinin (13.27042) %1 anlam düzeyindeki üst sınır değerinden (5.00) büyük olduğu görülmektedir. Bu durumda H_0 hipotezi reddedilmekte, değişkenler arasında bir eşbütünleşme ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. AIC kriterine göre gecikme uzunluğu belirlenerek tahmini gerçekleştirilen ARDL modelinin diagnostik testleri otokorelasyon, değişen varyans, model kurma hatası ve normallik sorunlarının olmadığını göstermektedir.

Tablo 4: Diagnostik Test Sonuçları

Breusch-Godfrey Serial Korelasyon LM Test			
F- istatistik	1.494	Olasılık F(2,10)	0.270
Obs*Ki-Kare	5.981	Olasılık Ki-Kare(2)	0.050
Heteroskedastisite Testi: Breusch-Pagan-Godfrey			
F-istatistik	1.779	Olasılık. F(13,12)	0.163
Obs*Ki-Kare	17.121	Olasılık. Ki-Kare(13)	0.193

Ramsey Reset Testi			
	Değer	df	Olasılık
t-istatistik	0.072	11	0.783
F-istatistik	0.005	(1, 11)	0.943

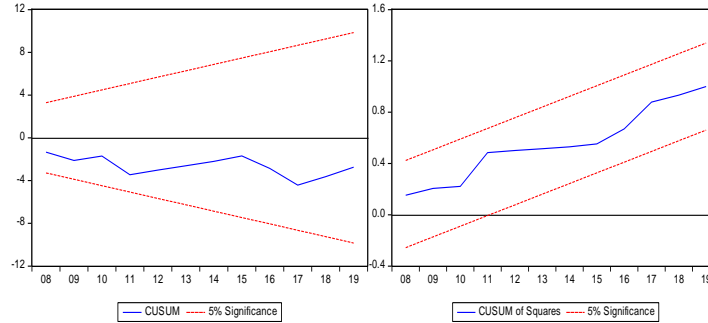
Jargue-Bera test istatistiğinin 0.455864 ve olasılık değerinin 0.796178 sonucunu göstermesi ile modelde normallik sorununun olmadığını göstermektedir.

Tablo 5: ARDL Modeli Uzun Dönem Tahmin Sonuçları

Uzun Dönem Değişkenler	Katsayı	t-istatistiği
lnKBG	0.328*	46.138 (0.0000)
lnENF	0.017*	11.347 (0.0000)
Sabit	0.979*	16.223 (0.0000)

Not: *, %1 anlamlılığı gösterir

Tablo 5'e göre, lnKBG, lnENF değişkenlerinin uzun dönem tahmin sonuçları ya da elastikiyet katsayıları sırasıyla, 0.328574 ve 0.017531'dir. Değişkenlerin katsayısı %1 seviyesinde anlamlıdır. Değişkenler arasındaki pozitif ilişki tablodan görülmektedir. Uzun dönem katsayı tahminlerine göre, kişi başına düşen GSYİH'da %1 seviyesindeki artış, maaş ve ücretli istihdam oranında % 0,328'lik bir artış sağlarken, enflasyonda %1 artış, maaş ve ücretli istihdam oranında yaklaşık %0.02 oranında artış sağlamaktadır. Bu durum Türkiye'de belirtilen dönemde kişi başına düşen GSYİH ve enflasyondaki artışın maaş ve ücretli istihdam oranını arttırdığına işaret etmektedir. Tahmin edilen ARDL modelinin kararlılığını araştırmak başka bir ifadeyle değişkenlere ilişkin yapısal kırılmanın olup olmadığını belirlemek üzere, geri dönüşlü hata terimlerinin karelerini kullanan ve bu şekilde değişkenlere ilişkin yapısal kırılmayı araştıran CUSUM ve CUSUMSQ (Brown vd.1975:149-155) grafiklerinden (Şekil2) yararlanılmıştır.

Şekil 2: CUSUM ve CUSUMSQ

Değişkenler arasında herhangi bir yapısal kırılmanın olmadığı test sonuçlarından görülmektedir. Bu durum uzun dönem katsayıların istikrarlı olduğunu, herhangi bir kırılmanın olmadığını göstermektedir. Değişkenler arasındaki kısa dönemli ilişkiler hata düzeltme modeli ile araştırılmış ve sonuçlar Tablo 6'da ayrıca gösterilmiştir. Tablo 6'ya göre, hata düzeltme terimi negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bulgular hata düzeltme mekanizmasının çalıştığını göstermektedir. Ayarlama katsayı tahmini -0.814'tur. Bu katsayının anlamı, değişkenler arasında uzun dönem denge ilişkisinde bir sapma meydana geldiğinde, değişkenler eski genel dengesine her dönem %81,4 oranında yakınsamaktadır.

Tablo 6: ARDL (2,1,3) Hata Düzeltme Modeli Tahmin Sonuçları

Değişken	Katsayı	t-istatistiği
$\Delta \ln \text{MUI}(-1)$	0.417**	0.205 (0.05)
$\Delta \ln \text{MUI}(-2)$	0.279**	2.150 (0.04)
$\Delta \ln \text{KBG}$	0.198*	6.788 (0.00)
$\Delta \ln \text{KBG}(-1)$	-0.062	-1.135 (0.27)
$\Delta \ln \text{ENF}$	0.005	0.263 (0.79)
$\Delta \ln \text{ENF}(-1)$	-0.004	-0.139 (0.89)
$\Delta \ln \text{ENF}(-2)$	0.027	0.982 (0.34)
$\Delta \ln \text{ENF}(-3)$	0.029	-1.509 (0.15)
Sabit	0.000	0.310 (0.76)
ECM(-1)	-0.814*	-3.761 (0.00)
R^2	0.798	DW 2.15
Düzeltilmiş- R^2	0.685	LM 0.464
F-istatistiği	7.060	JB 2.289

Not: *, ** sırasıyla %1 ve %5 düzeyinde anlamlılığı gösterir.

Tabloya göre, kısa dönemde maaş ve ücretli istihdamı ile büyüme arasında ilişki uzun dönemde olduğu gibi pozitifdir. Kısa dönem katsayıların toplamı dikkate alındığında, kişi başına düşen GSYİH’de %1’lik bir artışın maaş ve ücretli istihdamını %0.198 oranında arttırdığı görülmektedir. KBG katsayısı kısa dönemde istatistikî olarak anlamlı iken ENF değişkeni uzun dönemdeki ilişkinin aksine, kısa dönemde anlamlı çıkmamıştır.

5. Toda-Yamamoto Nedensellik Testi

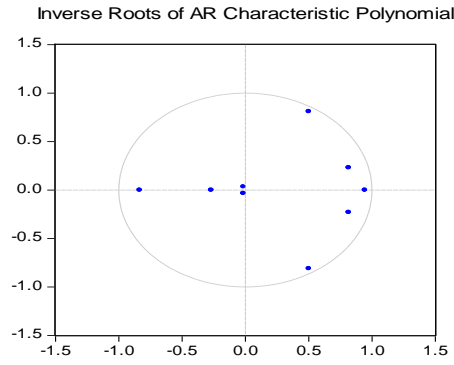
Toda-Yamamoto (1995) seriler durağanlık derecesine duyarlı olmaksızın analize dahil edilebilir. Toda-Yamamoto nedensellik testi, d serilerin maksimum bütünleşme derecesi 1 olmak üzere, VAR($p+d$) modeli tahmin edilerek gerçekleştirilmektedir (Akçay, 2011:84). Böylelikle durağan olmayan seriler arasında bir eşbütünleşme ilişkisinin varlığının sınanmasını ve dolayısıyla bir VEC modelinin tahminini gerektirmemektedir. Toda-Yamamoto nedensellik testinde bütünleşme derecesinin tespiti için uygulanan birim kök test sonuçlarına göre LMUI, LKBG, birinci dereceden bütünleşik, I(1) iken, ENF serisi düzey derecesinde I(0) bütünleşiktir. Bu nedenle, maksimum bütünleşme derecesi 1 olarak alınmıştır. Var modeli ile uygun gecikme uzunluğu (p) belirlenmiştir. Var analizi ile belirlenen uygun gecikme uzunluğu tablo 7’de gösterilmiştir.

Tablo 7: VAR Modelinde Optimum Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Gec.Uzun.	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	57.410	NA	2.16e-06	-4.534	-4.386	-4.495
1	167.455	183.408	4.79e-10	-12.954	-12.365	-12.798
2	187.303	28.119	2.03e-10	-13.858	-12.827	-13.585
3	18.032	12.516	1.96e-10	-14.002	-12.530	-13.612
4	222.247	22.196	6.91e-11	-15.270	-13.356	-14.762
5	230.555	5.539	1.14e-10	-15.212	-12.856	-14.587

Tablodan elde edilen sonuçlara göre farklı bilgi kriterlerine göre optimum gecikme uzunluğu 4 olarak tespit edilmiştir. Bu doğrultuda p gecikme sayısı 4’tür. Analize konu olan değişkenlerin birim kök testi sonuçlarına göre (I) seviyede durağan olmaları sonucu serilerin en yüksek entegre olma dereceleri $d_{\max}=1$ ’dir. Bu doğrultuda, Toda-Yamamoto nedensellik analizi için gerekli olan $p+d_{\max}$ seviyesinin 5 olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bilgi kriterlerinin önerdiği gecikme sayıları genellikle VAR modelinin istikrar koşulunun sağlanması, otokorelasyonun ve değişen varyasyon giderilmesi için yeterli olmamaktadır. Dolayısıyla VAR modeli için optimal gecikme sayısı, bahsi

geçen koşulları sağlayacak şekilde belirlenmelidir. Bu doğrultuda en uygun gecikme uzunluğunun 2, $d_{\max}=1$ olduğu durumda VAR modeli uygun koşulları sağlamaktadır.

Şekil 3: AR Karakteristik Polinomunun Ters Kökleri

Var modelinin istikrar koşulunu sağladığı şekil 3'te görülmektedir.

Tablo 8: Otokorelasyon ve Değişen Varyans Testi Sonuçları

	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
LM Otokorelasyon Testi	14.762	0.097
White Değişen Varyans Testi	105.342	0.554

Modelde değişen varyans ve otokorelasyon sorunu olmadığı tablo 8'den görülmektedir.

Tablo 9: Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları

Model	Wald İst x^2	Olasılık Değeri	İlişki ve Yönü
MUI=f(KBG)	0.610	0.736	YOK
KBG=f(MUI)	3.225	0.199	YOK
MUI=f(ENF)	0.013	0.993	YOK
ENF=f(MUI)	5.904***	0.052	MUI → ENF
ENF=f(KBG)	9.319*	0.009	KBG → ENF
KBG=f(ENF)	0.240	0.886	YOK

Not: *,*** sırasıyla % 5, %10 anlamlılık seviyesini göstermektedir.

Toda-Yamamoto Nedensellik Testi sonuçlarına göre; maaş ve ücretli istihdamından enflasyona doğru tek yönlü ve %10 seviyesinde; büyümeden enflasyona doğru %1 önem seviyesinde bir nedensellik ilişkisine rastlanmıştır.

Sonuç

Değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olup olmadığını belirlemek amacıyla yapılan eş bütünleşme testi sonucunda değişkenler arasında bir eş bütünleşme ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çalışma sonunda, uzun dönemde kişi başına düşen milli gelirdeki % 1 seviyesindeki artış, maaş ve ücretli istihdam oranını %0,328 arttırırken, enflasyonda %1 artış, maaş ve ücretli istihdam oranını yaklaşık %0.02 oranında arttırmaktadır. Bu durum Türkiye'de belirtilen dönemde kişi başına düşen milli gelir ve enflasyondaki artışın maaş ve ücretli istihdam oranını arttırdığına işaret etmektedir. Kısa dönemde ise maaş ve ücretli istihdamı ile büyüme arasında ilişki uzun dönemde olduğu gibi pozitifdir. Kısa dönem katsayıların toplamı dikkate alındığında, kişi başına düşen milli gelirdeki %1'lik bir artışın maaş ve ücretli istihdamını %0.198 oranında arttırdığı görülmektedir. Kişi başına düşen gelir katsayısı kısa dönemde istatistikî olarak anlamlı iken enflasyon değişkeni uzun dönemdeki ilişkinin aksine, kısa dönemde anlamlı çıkmamıştır. Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini ortaya koymak için yapılan Toda-Yamamoto Nedensellik Testi sonuçlarına göre; maaş ve ücretli istihdamından enflasyona doğru tek yönlü ve %10 seviyesinde; büyümeden enflasyona doğru %1 önem seviyesinde bir nedensellik ilişkisine rastlanmıştır.

Türkiye’de analize konu olan dönemde ekonomik büyüme ve enflasyonun maaş ve ücretli istihdamını arttırdığı görülmektedir. Üretim seviyesindeki artışın istihdam üzerindeki olumlu etkisi oldukça açıktır. Bu durum, üretim artışına yönelik politika ve programların desteklenmesini gerekli kılmaktadır. Ekonomik büyümenin sağlanmasında enflasyon bir araç olarak kullanılmamalıdır. Düşük enflasyonla, sürdürülebilir bir ekonomik büyüme kalıcı istihdamın sağlanmasında gereklidir.

Kaynakça

- Abdioğlu, Z. ve Albayrak, N. (2017). “İstihdam Yaratmayan Büyüme: Alt Sektörler Bazında Bir Araştırma”, *KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (13), s.225-228.
- Akçay, S.(2011). Causality Relationship Between Total R&D Investment and Economic Growth: Evidence from United States. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16 (1), s.79-99.
- Altuntepe, N. ve Güner, T. (2013). “Türkiye’de İstihdam-Büyüme İlişkisinin Analizi (1988-2011)”, *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 5(1), s.73-84.
- Berber, M. ve Artan, S. (2004). “Türkiye’de Enflasyon-Ekonomik Büyüme İlişkisi: (Teori, Literatür ve Uygulama)”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 18 (4), s.103-117.
- Bölükbaş, M. (2019). Türkiye’de Ekonomik Büyümenin Enflasyon ve İşsizlik İle İlişkisi: Bölgeler Düzeyinde Bir Araştırma. *Tesam Akademi Dergisi*, Türkiye Ekonomisi Özel Sayısı. s. 185-21.
- Büyükkakın, T. (2008). Phillips Eğrisi: Yarım Yüzyıldır Bitmeyen Tartışma. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 0 (39), s.133-159.
- Davis, G. and Kanago, B.(1996). “On Measuring The Effect of İnflation Uncertainty on Real Gnp Growth”, *Oxford Economic Papers*, Vol. 48, p. 163-175.
- Driver, C. and Moreton, D. (1991). “The İnfluence of Uncertainty on Uk Manufacturing İnvestment”, *Economic Journal*, Vol. 101, p.1452-1459.
- Elder, J. (2004). Another Perspective on The Effects of İnflation Uncertainty. *Journal Of Money, Credit And Banking*, Vol. 36, p.911-928.
- Erbaykal, E. ve Okuyan, A. (2008). “Does İnflation Depress Economic Growth? Evidence From Turkey”, *International Research Journal of Finance and Economics*, Sayı:17, s.40-48.
- Ertuğrul, H. ve Uçak, A. (2013). “Ekonomik Büyüme İstihdam İlişkisi: Türkiye İçin Dinamik Bir Uygulama”, *International Journal of Human Sciences*, 10 (1), s.661-675.
- Friedman, M. (1977). Nobel Lecture: İnflation and Unemployment. *Journal of Political Economy*. Vol. 85. No. 3. p. 451-472.
- Grier, K. and Perry, M. (2000). “The Effects of Real and Nominal Uncertainty on İnflation and Output Growth: Some Garch-M Evidence”, *Journal of Applied Econometrics*, Vol. 15, p. 45-58.
- Gujarati, D. (1999). *Essentials of Econometrics*, Irwin/McGraw-Hill, 2nd. Edition, Boston.
- Holland, S. (1988). Indexation and The Effect of İnflation Uncertainty on Real Gnp. *Journal of Business*, Vol. 61, p. 473–484.
- Humphrey, T. (1986). *From Trade-Offs to Policy Ineffectiveness: A History of The Phillips Curve*. Federal Reserve Bank of Richmond Publication. Virginia.
- Karaca, O. (2003). Türkiye’de Enflasyon-Büyüme İlişkisi: Zaman Serisi Analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 4(2), s. 247-255.
- Keşkek, S. ve Özhan, M. (2004). “Enflasyon, Enflasyon Belirsizliği ve Büyüme”. *Makroekonomik Politikalar Tebliğ Metinleri II*, s.9-37.

- Mullineaux, D. (1980). Unemployment, Industrial Production and İnflation Uncertainty in The United States. *The Review of Economics and Statistics*. Vol. 62, p.163-169.
- Muratoğlu, Y. (2011). “Büyüme İstihdam Arasındaki İlişki Türkiye Örneği”. *International Conference on Eurasian Economies*, s.167-173.
- Özçelik, Ö. ve Uslu, N. (2017). “Ekonomik Büyüme, İşsizlik ve Enflasyon Arasındaki İlişkinin Var Modeli İle Analizi: Türkiye Örneği (2007 - 2014)”, *Ekev Akademi Dergisi*, 21 (69), s.31-51.
- Özpençe, A. (2016). Analysis of The Relationship Between İnflation and Economic Growth in Turkey. *Journal Of Economics Finance and Accounting*, 3(3), s.180-191.
- Öztürk, S. ve Sezen, S. (2018). “Ekonomik Büyüme İle İşsizlik Arasındaki İlişkinin Analizi: Türkiye Örneği”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (41), s.1-14.
- Samuelson, Paul A. and Robert M. S. (1960). “Problem of Achieving and Maintaining A Stable Price Level: Analytical Aspects of Anti-Inflation Policy”, *American Economic Review*, Vol. 50. No. 2. May, s. 177-194.
- Saraç, B.(2009). Enflasyon ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Ekonomisi Üzerine Ekonometrik Bir Uygulama (1988-2007). Yayınlanmamış Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Saraç, B.- Karaçor, Z.- Özer, H. (2011). “Enflasyon ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Ekonomisi Üzerine Ekonometrik Bir Uygulama (1988-2007)”, *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(2), s.29-44.
- Şentürk, M. ve Akbaş, Y. (2014). “İşsizlik-Enflasyon ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Karşılıklı İlişkinin Değerlendirilmesi, Türkiye Örneği”, *Journal of Yasar University*, 9(34), s.5820-5832.
- Taban, S. (2008). Türkiye’de Enflasyon-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Sınır Testi Yaklaşımı. *Tisk Akademi*, Sayı:1, s.145-167.
- Topçu, E. (2017). Enflasyon Oranı-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(2), 180-191.
- Türkecul, B. (2007). Türkiye’de Enflasyon-Büyüme İlişkisi: Tarım Sektörü İtibariyle Ekonometrik Bir Analiz. *Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 44 (1), s.163-175.
- Uysal, D.- Mucuk, M.- Alptekin, V. (2008). “Türkiye Ekonomisinde Vektör Otoregresif Model İle Enflasyon-Büyüme İlişkisinin Analizi”, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 4(8), s.55-71.

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

08/03/2021

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

29/06/2021

Öğr. Gör. Dr. Orhan CENGİZ
Çukurova Üniversitesi
Pozantı Meslek Yüksekokulu
Muhasebe ve Vergi Bölümü
ocengiz@cu.edu.tr

ÇİN'İN 21. YÜZYILDAKİ BÖLGESEL VE KÜRESEL VİZYONUNU YENİ İPEK YOLU PROJESİ ÜZERİNDEN OKUMAK

Öz

1978 yılından itibaren dışa açılma politikasıyla beraber hem ulusal hem de uluslararası ekonomik performansını artıran Çin, son dönemlerde küresel sistemin işleyişinde birtakım dönüşümlere öncülük etmeye yönelmektedir. 2013 yılında açıklanan Bir Kuşak Bir Yol Girişimi (One Belt One Road Initiative-OBOR) diğer adıyla “Yeni İpek Yolu Projesi”, 21. yüzyılda Çin liderliğinde bölgesel ve küresel açıdan ticari, ekonomik faydaların artırılmasından daha fazlasını ifade etmektedir. Bu proje ile Çin, ülke içerisindeki gelişmişlik farklılıklarını giderme, Asya ve Avrasya’da bölgesel gücünü derinleştirme amacını hedeflemektedir. Daha da önemlisi küreselleşmeye ‘Çin karakterli’ bir yapı kazandırmak istemektedir. 2008 Finans Krizi’nden sonra küresel düzende yaşanan değişikliklere entegre olmaktan ziyade onlara yön vermek isteyen Çin’in geniş kapsamlı Yeni İpek Yolu vizyonu, 21. yüzyılın en iddialı mega-projesi olarak bölgesel ve küresel açıdan dengeleri değiştirecek dinamikleri yaratmıştır. Bu çalışmada, Çin’in 21. yüzyıldaki bölgesel ve küresel stratejileri, Yeni İpek Yolu Projesi bağlamında ele alınmıştır. Çalışmanın ortaya koyduğu en temel sonuç, Yeni İpek Yolu Projesi’nin birçok zorluğa rağmen Çin’in hem bölgesel hem de küresel hedeflerinin gerçekleştirilmesinde pragmatik ve yapısal dönüşümlere yol açabilecek potansiyele sahip olduğudur.

Anahtar Kelimeler: Yeni İpek Yolu, OBOR, Küreselleşme, Küresel Düzen, Çin.

THE READING CHINA’S REGIONAL AND GLOBAL VISION IN THE 21st CENTURY THROUGH THE NEW SILK ROAD PROJECT

Abstract

China, which has increased both its national and international economic performance with its internationalization policy since 1978, has recently tended to lead some transformations in the functioning of the global system. The One Belt One Road Initiative (OBOR), also known as the “New Silk Road Project”, announced in 2013, means more than enhancing the regional and global commercial and economic benefits under China’s leadership in the 21st century. With this project, China aims to eliminate the country’s development differences and deepen its regional power in Asia and Eurasia. More importantly, it wants to bring a ‘Chinese character’ structure to globalization. *After the 2008 Financial Crisis, China’s comprehensive New Silk Road vision, which wants to steer rather than integrate the global order changes, has created dynamics that will change the balances regionally and globally as the most ambitious mega-project 21st century.* In this study, China’s regional and global strategies in the 21st century are discussed in the New Silk Road Project context. The most fundamental result revealed by the study is that the New Silk Road Project has the potential to lead to pragmatic and structural transformations in the realization of China’s regional and global goals, despite many difficulties.

Keywords: New Silk Road, OBOR, Globalization, Global Order, China.

Giriş

21. yüzyılın başından itibaren Çin, küresel çok taraflı ekonomik ve ticari girişimleri yoğun biçimde geliştirme arayışına girişmiştir. Örneğin, 2000’de Çin-Afrika İşbirliği Forumu; 2003 yılında Çin ve Portekizce konuşan ülkeler arasında Ekonomik ve Ticari İşbirliği Forumu; 2004 yılında Çin-Arap Devletleri İşbirliği Forumu; 2005 yılında Çin-Karayipler Ekonomik ve Ticari İşbirliği Forumu ve 2014 yılında Çin Forumu ve Latin Amerika ve Karayip Devletleri Topluluğu hayata geçirilmiştir. Kurumsal düzeyde gerçekleştirilen girişimler iddialı olmakla birlikte bölgesel işbirliğini derinleştirmeye odaklanmıştır. BRICS liderliğindeki Yeni Kalkınma Bankası ile birlikte Asya Altyapı Yatırım Bankası’nın (AIIB) kurulması, Çin’in sadece küresel finansal yönetişimde güçlenmesini değil, ayrıca Uluslararası Para Fonu (IMF) içerisindeki Batı’nın ve Asya Kalkınma Bankası’ndaki Japonya’nın hâkimiyetinin zayıflatılması girişimi olarak kabul edilmektedir (Schortgen, 2018: 25). Yeni dünya düzeninin değişen formlarının yaşandığı 21. yüzyıl, bölgesel entegrasyon modellerinin etkilerini ve küresel finans sisteminin yükselişini içeren çok taraflı dinamik yapıyı ortaya çıkarmıştır (Muhammad vd., 2020: 1450).

21. yüzyılda yeni bir gelişme aşamasına giren Çin; ortaklıklar, stratejik ilişkiler, bölgesel yapılanma ve küresel yönetim geliştirerek modern küresel ekonomik sistemde daha aktif hâle gelmeye çalışmaktadır (Silin vd., 2018: 294). Küresel sisteme sadece katılma açısından değil, söz sahibi olabilmek için de stratejiler geliştiren Çin’in bu alanda ortaya koyduğu yakın tarihli yeni vizyonu, Yeni İpek Yolu Projesi olarak nitelendirilen Bir Kuşak ve Bir Yol Girişimi (One Belt, One Road Initiative-OBOR)’dir. 21. yüzyılda Çin’in bölgesel bir ekonomik güçten küresel bir güce dönüşümü, küresel sistemde en dikkat çekici konu olmuştur. Ekonomik ve politik güç merkezinin Batı’dan Doğu’ya kayması, jeopolitik açıdan ve Batı’nın politik sisteminde yaşanan gelişmeler, Çin’in uluslararası sistemde daha büyük roller ve sorumluluk üstlenebileceği beklentisini artırmıştır. Bu beklenti, Çin’i alternatif küresel gelişme modeli inşa etmeye itmektedir. Çin, yükselişinin önümüzdeki dönemde stratejik öneminin farkında olarak, gerek bölgeselleşme gerekse de küreselleşme ilişkisindeki dengeleri bir arada yürütme eğilimindedir. Yakın zamanda ortaya konulan Bir Kuşak ve Bir Yol (OBOR) projesi, bölgeler arasındaki bağlantı projeleri aracılığıyla komşu ülkelerle siyasi ve ekonomik entegrasyonu güçlendirme ve bunun yanında küreselleşmeye yön verme stratejisi olarak öne çıkmaktadır (Khan vd., 2018: 3).

2013 yılında Çin Devlet Başkanı Xi Jinping, OBOR’un iki bileşeninden “İpek Yolu Ekonomik Kuşağı”nı Kazakistan ziyareti sırasında ve “21. Yüzyıl Deniz İpek Yolu”nu ise Endonezya Parlamentosu’ndaki konuşmasında açıklamıştır. Geniş bir coğrafyayı kapsayan OBOR’un Çin liderliğinde bölgesel entegrasyonun derinleştirilmesi ve küreselleşmeye yön verilmesi açısından stratejik önemi dikkate alındığında önceki yüzyıllardan daha farklı sonuçlar yaratma potansiyeline sahip olduğunu söylemek mümkündür. Çin’in dünyanın ikinci büyük ekonomisi¹ olmasıyla beraber, 2000’lerden sonra bölgesel gelişmeyi sağlayacak atılımları bir fırsat olarak gören anlayışı benimsemesi, hem bölgesel hem de küresel hedeflere yönelik atılımları hızlandırmıştır.

Bu çalışma, Çin öncülüğünde başlatılan ve 21. yüzyılın en büyük mega-projesi olan Yeni İpek Yolu’nun küresel ekonomik ve politik sisteminde yol açabileceği değişikliklerin analizine odaklanmaktadır. Özellikle ulusal literatürdeki çalışmalarda, ağırlıklı olarak projenin ticari ve ekonomik potansiyel etkilerinin öne çıkarıldığı görülmektedir. Oysa OBOR, ekonomik etkilerinin ötesinde çalışmada ayrıntılı olarak ortaya konulduğu gibi küresel sistemin işleyişinde önemli değişiklikler yaratmayı hedeflemektedir. Bu etkiler içerisinde bölgesel gücünü derinleştirmek isteyen Çin, aynı zamanda Batı tipi küreselleşme modeline alternatif arayışındadır. Dolayısıyla Çin’in gerek bölgesel gerekse de küresel açıdan benimsediği stratejilerin dinamiklerinin araştırılması önem kazanmaktadır.

Çalışmada izlenen aşamalar şu şekildedir: Giriş bölümünde konunun önemi ortaya konulmuştur. Birinci bölümde Yeni İpek Yolu projesinin ne olduğu, amacı ve kapsamı açıklanmıştır. İkinci bölümde OBOR kapsamında bölgeselleşme politikaları, üçüncü bölümde OBOR’un jeopolitik boyutu ve dördüncü bölümde OBOR’un küreselleşmeyi ve küresel sistemi etkileyebilme

¹ 2019 yılı itibarıyla ABD’nin 2010 yılı sabit fiyatlarıyla GSYİH değeri 18.3 trilyon dolar iken, Çin’in 11.5 trilyon dolardır (World Bank, 2021).

mekanizmaları ortaya konulmuştur. Sonuç bölümünde ise çalışmanın ulaştığı sonuçlar ve geleceğe dönük tahminler sunulmuştur.

1. Çin'in Büyük Küresel Stratejisi: Yeni İpek Yolu

20. yüzyılın küresel ekonomik gücünü oluşturan ABD, ABD ve Japonya gibi gelişmiş ülkeler, 21. yüzyılda bu misyonlarını göreceli olarak kaybetmişlerdir. Bilim, teknoloji, ekonomi gibi alanlarda yaşanan gelişmelerde bu sayılan gruplar öncü olmakla birlikte ekonomik yapılanma içerisinde Çin başta olmak üzere Asya ülkeleri gibi geniş nüfus potansiyeli olan ülkeler yükselen güçler olarak öne çıkmışlardır. 1978'den itibaren 'dışa açıklık' sloganıyla reform sürecini başlatan ve kırk yıl gibi bir sürede önemli atılım yapan Çin, 2000'lerden sonra küresel ekonomiyi yönlendiren en önemli aktör konumuna gelmiştir. 2013'te açıklanan Yeni İpek Yolu projesi, bölgesel ve küresel ekonomi-politik yapıyı değiştirmek için tasarlanmıştır.

Küresel ekonomik ve politik yönetişimin teorik ve pratik vizyonu açısından mevcut durumdan farklı yeni bir küreselleşme yaklaşımını teşvik etmek amacıyla tasarlanan OBOR, geniş kapsamlı reformları içeren yapı ortaya koymaktadır (Yılmaz ve Li, 2020: 396). Kuşak ve Yol Girişimi, sadece küreselleşmeye dair yeni bir perspektif sunmamakta, bunun yanında bölgesel kalkınmayı da içerisine alan ve Çin'in özellikle ülke içerisindeki gelişme farklılıklarına ilişkin sorunlarına odaklanan planlamayı yansıtmaktadır (Lei, 2018: 144).

1.1. Niçin Yeni İpek Yolu?

Yeni İpek Yolu'nun kuzeybatı ve güney Çin'deki başlangıç noktalarının coğrafi konumu, ilk olarak Çin'in sınır bölgelerinin geliştirilmesine yönelik motivasyonla hareket ettiğini göstermektedir. Ekonomik büyüme oranlarındaki görece düşüşü engellemek, mevcut aşırı endüstriyel aşırı kapasite, Çin'in komşu sınırlar dâhil olmak üzere başka piyasalara yönelme ihtiyacını artırmıştır. Bunun yanında Yeni İpek Yolu girişiminin aynı zamanda ekonomik ve politik işbirliği için Çin liderliğinde yeni bir çerçeve oluşturma hedefinde jeopolitik kaygıların gözetildiğini göstermektedir. Geniş ölçekli bir altyapı ağına dayalı olarak ve serbest ticaret alanlarının yaratıldığı bir kuşağa dönüşecek olan girişimin sadece ekonomik kalkınma amacıyla tasarlanmadığı görülmektedir. Yeni İpek Yolu, Deng Xiaoping'den bu yana en güçlü siyasi figür olarak kabul edilen Xi Jinping'in ortaya koyduğu merkezi politik kavram olarak kabul edilmelidir (Fasslabend, 2015: 296).

20. yüzyılın son yirmi yılında Çin, ulusal kalkınmasına konsantre olabilmek adına çatışmaları önlemek ve sınırlarında istikrarı sağlayacak stratejiler yürütürken, bu bakış açısını 21. yüzyılın ilk on yılında 'barışçıl kalkınma' perspektifiyle devam ettirmiştir. İki ayaklı Yeni İpek Yolu, her iki yüzyılda hedeflenen stratejilerin politik tasarımını ifade etmektedir. İpek Yolu Ekonomik Kuşak, Avrasya'da ekonomik hâkimiyeti ele geçirme hedefinin aracı iken, 21. Yüzyıl Deniz İpek Yolu, Hint Okyanusu'nda deniz üstünlüğünü kazanmak için tasarlanmıştır. Bu nedenle, Çin dünyanın lider gücü haline gelmenin mega hedefini çok belli etmese de ortaya koymuştur (Fasslabend, 2015: 296-297). 1970'lerin sonlarında ekonomik reformun erken dönemlerinde benimsenen kalkınma stratejisi Deng Xiaoping'in "*dikkatle izle, yerini tut, tehlikeyi sakince karşıla, bir şeyler yaparken kapasiteni gizle*" ilkesi çerçevesinde şekillenmiştir. Deng'in bu yaklaşımı, ülkenin küresel alanda kendini göstermesi ve başarıya ulaşması için doğru zamanı beklerken ulusal gelişime odaklanmayı vurgulamaktadır. Son yıllarda ise Çin'in kalkınma hedefleri, 'barışçıl yükseliş' (和平 崛起) ya da "barışçıl gelişme" (和平 崛起) sloganı etrafında şekillenmektedir. Şekil 1, geride bıraktığımız kırk yılda Çin ekonomik kalkınma stratejisinin iç-dış bağlantısını göstermektedir. Geçen süre zarfında Çin, pasif bir kural

takipçisi ve uluslararası kurumsal norm ve kuralları benimseyen olarak ‘Tao Guang Yang Hui²’ politikasından yavaş yavaş vazgeçerek ‘You Suo Zuo Wei’ politikasına geçmiştir (Xing, 2019: 33).

Şekil 1. Çin'in Kalkınma Stratejisinde İç-Dış Bağlantı (1980'ler ve 2010'lar)

Kaynak: Xing, 2019: 33.

‘You Suo Zuo Wei³’ stratejisi ile Çin, küresel ekonomik büyümeye ciddi katkıda bulunarak küresel yönetişimde proaktif bir kural şekillendirici haline gelmiştir. OBOR girişimi, Çin’in ‘dışarı çıkma’ ve ‘küreselleşme’ stratejilerinin bir uzantısıdır. Ekonomik kaygılardan ziyade Çin’in uluslararası liderliğini şekillendirmek ve Çin’in altyapı geliştirme, finansal güç ve üretim kapasitesindeki karşılaştırmalı avantajlarından yararlanarak sanayiye ve sermayeyi genişletmek için iç-dış bağlantıyı sağlayacak dış politika aracı olarak görülmelidir (Xing, 2019: 33).

Rolland (2017: 131)’a göre Yeni İpek Yolu, ekonomik ve stratejik olmak üzere birbiriyle ilişkili iki olaydan doğmuştur. İlki, Xi Jinping’in Mart 2008’de Başkan Yardımcısı olduktan kısa bir süre sonra küresel mali krizin yol açtığı olumsuz etkinin belirgin bir biçimde hissedilmeye başlamasıdır. İkincisi, 2010 sonbaharında Obama yönetiminin Asya-Pasifik’e ‘Yönelme’ niyetini açıklamasıdır. Her iki durum, Çin’in ekonomik kalkınma beklentilerini ve dış stratejik atmosferi yeniden gözden geçirmelerine neden olmuştur. Bu bağlamda ele alındığında OBOR, bahsedilen alanlarda Çin’i karşılık verme girişimi olarak değerlendirilebilir.

Çin’in mevcut haliyle ilgi odağını oluşturan Orta Asya ve Güneydoğu Asya’da, OBOR girişimiyle ekonomik ve politik çıkarları elde etmeyi hedeflediği bariz bir şekilde ortadadır. Bununla birlikte yelpazeyi genişlettiğimizde bu girişim, Çin’in çağdaş jeopolitik stratejisinin bir ifadesi olarak yorumlanmaktadır. Dolayısıyla sadece ABD’nin ‘Asya’ya Yöneliş’ stratejisine karşılık olarak değil aynı zamanda ABD’nin hâkim çıkarlarıyla karakterize edilen uluslararası kurumsal mimariye yeni bir alternatif olabilecek stratejiye işaret etmektedir. OBOR’un başarılı bir şekilde uygulanması, Çin’in jeopolitik çıkarlarını ve etki alanını artırmakla kalmayacak, aynı zamanda kendi çevresi, yani Güneydoğu Asya ve Orta Asya’daki etkileşimlerin önemli bir bölümünü de yeniden şekillendirebilecektir. Bu bakış açısı, Çin’i bir kural takipçisinden kural yapıcıya, statüko gücünden revizyonist bir güce geçmeye hazır olduğunu da göstermektedir (Ploberger, 2017: 289-290). Yabancı yatırımı odak noktasına alarak batıya yönelik üstünlüğünü de kabul ettirmek isteyen Çin, Asya’daki Çinli firmaların bu projenin parçası olmak için ciddi çaba sarf etmektedir. Çin’in, Çin dışındaki mühendislik projelerinin % 44’ü Yeni İpek Yolu’nu kapsayan ülkelerdeydi. 2016 yılında bu projelerin payı % 52’nin üzerine çıkmıştır. Projeye tahsis edilen 4 trilyon dolarla, Çin yumuşak bir güç haline gelmiştir (Ehteshami, 2017). Şu anki gelişme aşamasında Çin, öncelikli olarak büyüme

² Ülkenin yeterince güçlenip, kendi kararlarını verebilecek seviyeye gelinceye kadar potansiyel gücünü saklaması ve beklemesi gerektiğini ifade eden Çin atasözüdür (Xing ve Duarte, 2019).

³ “Bir fark yarat” anlamında pasif olmak yerine aktif olarak süreçte yer almayı ifade etmektedir (Xing ve Duarte, 2019).

hızının sürdürülmesi ve istikrarlı bir orta sınıf yaratılması üzerinde durmaktadır. Ekonomik gelişme askeri yetenekleri ve kapasiteyi de genişletme fırsatları sunarak, Çin'in bölgedeki güvenliğini derinleştirmesine yardımcı olmaktadır. Giderek Güney Çin denizindeki gücünü artırmaya çalışması, ABD'ye karşı askeri gücünü asimetrik bir şekilde inşa etmeye yöneldiğine işaret etmektedir. Mevcut piyasaları doymuş hâle gelen Çin, ülkenin büyüme kapasitesini sürdürebilmek için yeni fırsatlar aramaktadır. OBOR girişimiyle bu fırsatı, geniş bir alana yayarak bizzat kendisi yaratmak istemektedir. Buna ek olarak OBOR, Pasifik'te ABD'nin Çin'in dışarıda tutulduğu bir ekonomik blok yaratma projesi olan Trans-Pasifik Ortaklığı (TPP) anlaşmasına karşı çıkıştır (Durani, 2016). Çin, ABD'nin kendisine yönelik kalkınma politikası üzerindeki etkisini yeniden iddialı pozisyona getirmek amacıyla OBOR içerisindeki müttefikleriyle ittifakını güçlendirerek OBOR'a karşı çıkacağına farkındadır. Örneğin ABD'nin İran ile nükleer anlaşma yapması Çin'in bölgedeki etkisini dengelemek için yapılan önemli stratejik bir hamledir (Tsui vd., 2017: 37-38).

1.2. Yeni İpek Yolu Projesinin Kapsamı

'İpek Yolu', ilk dönemlerde modern Batı dünyasının yükselişinden önce var olan kara ticaret yolunu tanımlamak için kullanılan bir kavramdır. Daha sonra Çin'den başlayarak, Orta Asya, Batı Asya ile Avrupa'ya kadar genişleyen alanı ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır. Yavaş yavaş, limanlar, ticaret yerleri, mallar, fikirler, kültürler, bölgeler ve etnik kökenlerden oluşan karmaşık ağları tanımlar hâle gelmiştir. Sadece bir rotaya atıfta bulunmak yerine, Orta Doğu'daki orijinal 'Oasis Rotası', 'Deniz Rotası', 'Bozkır Rotası' ve 'Güneybatı Rotası'nı da içeren Avrupa ve Asya arasındaki çeşitli ticaret rotalarını tanımlamak için kullandıkları genel bir terim haline gelmiştir. Doğu ve Batı arasındaki güç değişiminin doğrudan aynası olan antik 'İpek Yolu' her zaman ilgi merkezi olmuştur. Batı, ön plana çıkmadan önce Asya ile Avrupa arasındaki politik, ekonomik, dini, kültürel ve etnik çekişmelerin sembolü olarak görülmüştür. Avrasya kıtasında 'İpek Yolu'nu gençleştirmek adına uzun süredir kayıp olan jeo-ekonomik bağı yeniden inşa etmek için Soğuk Savaş'ın sona ermesinden bu yana, Birleşmiş Milletler, ABD, Rusya, Türkiye, Kazakistan, İran, Güney Kore ve Japonya 'Yeni İpek Yolu' güzergâhına dikkat çekmektedir (Lei, 2018: 2-3).

Tarihi İpek Yolu'nun modern versiyonunu hayata geçirilmesi için Çin aktif bir tavır sergilemiştir. Çin devlet başkanı Xi Jinping, 2013 yılında Kazakistan ziyareti sırasında yaptığı konuşmada "İpek Yolu Ekonomik Kuşak" vizyonunu ilan etmiştir. "*Daha yakın ekonomik bağlar kurmak, işbirliğini derinleştirmek ve Avrupa-Asya bölgesinde kalkınmayı genişletmek*" gibi alanları kapsayacak şekilde hedeflendiği belirtilse de bundan daha fazlasını içerdiği şüphesizdir. 2015'in başlarında "İpek Yolu Ekonomik Kuşağı" kanalıyla Orta Asya ve Avrupa'ya, "21. Yüzyıl Deniz İpek Yolu" aracılığıyla Güneydoğu ve Güney Asya'ya yöneleceğini ortaya koyan Çin'in stratejisinin içeriği yavaş yavaş belirmeye başlamıştır. Her ikisi proje bir arada "Bir Kuşak, Bir Yol" (OBOR) olarak adlandırılmıştır. OBOR ticaret yollarını, siyasi işbirliğini ve kültürel değiş-tokuş ağını geliştirerek Orta Asya ve Asya Pasifik bölgesindeki ekonomik ve siyasi düzeni yeniden şekillendirme fırsatı olarak tasvir edilmiştir. Çin, bunu yaparak bazen gerilen Batı ve anlaşmanın merkezinde yer alan iç bölgelerin Orta ve Güney Asya ile olan ilişkisini geliştirmeyi hızlandırmayı ve istikrarı teşvik etmeyi hedeflemektedir (Zimmerman, 2015: 6).

Şekil 2. Yeni İpek Yolu Projesinin Güzergâhı

Kaynak: Fallon, 2015.

Xi'nin vizyonu, Çin'in az gelişmiş sınır bölgelerini komşu ülkelerle birleştirmeyi hedefleyen iddialı bir altyapı oluşturma programı olarak kabul edilebilir. Bunun yanında Yeni İpek Yolu, modern tarihin en büyük kalkınma planlarından birisidir. İpek Yolu Ekonomik Kuşak, karayoluyla Çin'in az gelişmiş bölgelerini Orta Asya üzerinden Avrupa'ya bağlama güzergâhı iken, planın ikinci ayağını oluşturan 21. Yüzyıl Deniz İpek Yolu, hızla büyüyen Güneydoğu Asya bölgesini limanlar ve demiryolları aracılığıyla Çin'in güney eyaletlerine bağlama aracıdır. Şekil 2'de belirtildiği gibi karayolu, deniz yolu ve demiryolu ağlarıyla Çin'in iç kesimlerinden başlayarak dünyanın farklı kıtalarını birbirine bağlayacak çok geniş alanı kapsayan bir projedir. Dolayısıyla etkisinin sadece ticari diğer ifadeyle ekonomik olacağını düşünmek yüzeysel kalabilecek bir değerlendirmedir (Cai, 2017).

Tablo 1. OBOR Güzergâhındaki Ülkeler

Bölgeler	Ülkeler
Kuzeydoğu Asya	Çin, Moğolistan
Güneydoğu Asya	Brunei, Kamboçya, Endonezya, Laos, Malezya, Myanmar, Filipinler, Singapur, Tayland, Vietnam
Güney Asya	Bangladeş, Hindistan, Nepal, Pakistan, Butan, Maldivler, Sri Lanka
Orta Asya	Afganistan, Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan
Orta Doğu	Bahreyn, Mısır, İran, Irak, İsrail, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Umman, Filistin, Katar, Suudi Arabistan, Suriye, Birleşik Arap Emirlikleri, Yemen
Orta ve Doğu Avrupa	Makedonya, Belarus, Bosna Hersek, Bulgaristan, Hırvatistan, Kıbrıs, Çekya, Estonya, Yunanistan, Macaristan, Letonya, Litvanya, Makedonya, Moldova, Karadağ, Polonya, Romanya, Rusya, Sırbistan, Slovakya, Slovenya, Türkiye, Ukrayna

Kaynak: Cai, 2018.

Ölçeği çok geniş olan “Yeni İpek Yolu” projesinin tüm ağı dünya nüfusunun % 63’üne denk gelen 4,4 milyar insanı, 64 ülkeyi, Çin’in GSYİH’sının iki katına veya dünya GSYİH’sının % 29’una eşit olan 21 trilyon dolarlık üretim hacmini kapsamaktadır. Dünyanın yarısının tek bir politika çerçevesi altına buluşturacak yapılanma Çin’in ekonomik diplomasisini ifade etmektedir. Bu diplomasinin gerçekleşebilmesi için bazı tahminlere göre on yıl içerisinde 20 dolarlık yatırım gerekmektedir (Zhang, 2016: 123).

2. OBOR ve Bölgesel Stratejiler

OBOR’un bölgesel kalkınma yönü, Çin’in en önemli ekonomik politika hedeflerinden birisini oluşturmaktadır. 2014 yılında OBOR, Merkezi Ekonomik Çalışma Konferansı’nda resmi olarak Çin’in ulusal ekonomik kalkınma stratejisine dâhil edilmiştir. OBOR bünyesinde belirlenen bölgesel kalkınma planları ağırlıklı olarak Çin’deki kronik eşitsiz kalkınma sorununa odaklanmıştır. Özellikle Çin’in iç batı bölgeleri ile doğu kıyı bölgeleri arasındaki eşitsizlik büyük bir sorun oluşturmaktadır. Örneğin, mega kıyı metropolü Şanghay, eski İpek Yolu’nun bir parçası olan iç bölgedeki Gansu eyaletinden beş kat daha fazla refah seviyesine sahiptir (Cai, 2017).

Çin’in bölgesel kalkınması uzun süredir dengesiz bir seyir izlemektedir. Ekonomik gelişim Doğu’da hızlı, Batı’da yavaş; kıyı boyunca güçlü ve iç bölgelerde zayıftır. OBOR, bölgesel kalkınmayı ülkenin açılımıyla bütünleştiren kapsamlı bir strateji olarak, Çin hükümetinin yeni dönemdeki soruna ilişkin genel planlamasını yansıtmaktadır. 1978’de reform ve dışa açılımla ihracata yönelik ekonomik yapı Doğu kıyı bölgelerini avantajlı hâle getirmiştir. Beşeri sermayesi yüksek işgücü, maddi kaynaklar ve finansal kaynaklar hızla orta ve batı bölgelerinden doğu kıyı bölgelerine taşınmıştır. Bu süreçte Çin; endüstriyel avantaj, bölgesel strateji ve dışa açılma arasında önemli bir koordinasyon sağlamıştır. Buna rağmen sırasıyla sınır bölgelerini dışa açma ve batı bölgelerinin geniş ölçekli kalkınması politikalarını uygulasa da, Çin’in bölgeleri arasında dengesizlik devam etmiştir. Çin’in kıyı bölgeleri toplam ticaret hacminin % 80’inden fazlasını oluştururken, son yirmi yıllık süreçte sınır bölgelerindeki dış ticaretin yıllık ortalama büyüme, hızı kıyı bölgelerinin % 50’sini oluşturmaktadır. Bu açıdan OBOR, bölgesel dengesizliklerin giderilmesi açısından Çin’in yeni dönemdeki uzun vadeli stratejik planlamasında önemli bir yer tutmaktadır (Lei, 2018: 144-145).

OBOR bünyesindeki Kuşak kısmının merkezi konumundaki Sincan ve Yol kısmının merkezindeki Fujian ile beraber Qinghai, Gansu, Ningxia ve Shaanxi gibi yerler; Çin’i Orta Asya’ya, Sichuan, Chongqing ve Yunnan gibi bölgelerin de Fujian, Jiangsu, Zhejiang, Guangdong ve Hainan üzerinden Orta, Güney ve Güneydoğu Asya, Orta Doğu, Doğu ve Kuzey Afrika’ya bağlayarak bölgesel gelişmeye katkı sunması beklenmektedir (Hosain ve Hossain, 2019: 126). OBOR girişimleri, Çin’in Xinjiang ve Yunnan gibi geniş iç batı bölgelerinin diğer bölgelerle entegrasyonunu güçlendirerek, küresel ticarete katılmalarını teşvik etmeyi hedeflemektedir. Örneğin, Yunnan Eyaleti, üç ASEAN (Güneydoğu Asya Uluslar Birliği) ülkesi Myanmar, Laos ve Vietnam ile sınır komşusu, bunun yanında Güney Asya’da Hindistan ve Bangladeş’e, Güneydoğu Asya’da Tayland ve Kamboçya’ya yakın olması nedeniyle OBOR ile beraber karayolu, demiryolu, havayolu ve limanlar aracılığıyla gelişebilecektir (Yu, 2017: 358). Ekim 2015’te yapılan Çin Komünist Partisi Merkez Komitesinin 5. Genel Kurulunda, On üçüncü 5 yıllık kalkınma planında OBOR ile beraber kara ve kıyı bölgeleri arasındaki dengesizliklerin giderilmesi gerektiği vurgulanmıştır (Aoyama, 2016: 9).

18 Ekim 2017’de Çin Komünist Partisi 19. Ulusal Kongresi’nde Xi Jinping, bölgesel dengesizliklerin giderileceğini önemle ortaya koymuştur (Jinping, 2017):

“Eski devrimci üs bölgelerinin, büyük etnik azınlık nüfusa sahip bölgelerin, sınır bölgelerinin ve yoksul bölgelerin gelişimini hızlandırmak için daha fazla enerji harcayacağız. Batı bölgesinin geniş ölçekli kalkınmasında yeni bir aşamaya ulaşmak; Kuzeydoğu ve ülkenin diğer bölgelerindeki eski sanayi üslerinin yeniden canlandırılmasını hızlandırmak amacıyla reformları derinleştirmek; yerel güçlerden yararlanarak merkezi bölgenin yükselmesine yardımcı olmak ve inovasyon yoluyla optimal kalkınmanın sürdürülmesinde öncülük etmek adına, doğu bölgesini desteklemek

için tedbirleri güçlendireceğiz. Bu amaçla, farklı bölgelerin koordineli gelişimini sağlamak için yeni ve etkili mekanizmalar oluşturmalıyız.

Farklı büyüklükteki ve küçük kasabalardaki şehirlerin koordineli gelişimini mümkün kılarak, şehir kümelerine dayalı şehir ve kasaba ağları oluşturacağız ve kırsal alanlardan kentsel alanlara taşınan insanlara kalıcı kentsel yerleşim sağlama çalışmalarını hızlandıracağız.

Pekin'i başkent olma rolüne bağlı olmayan işlevlerden kurtaracağız ve bu çabayı Pekin-Tianjin-Hebei bölgesinin koordineli gelişimini yönlendirmek için kullanacağız, ileriye dönük planlar geliştireceğiz ve Xiongan Yeni Alanını inşa etmek için yüksek standartları benimseyeceğiz. İyi koordine edilmiş çevresel korumayı teşvik ederek ve aşırı kalkınmadan kaçınarak Yangtze Ekonomik Kuşağı'nın gelişimini kolaylaştıracağız."

OBOR, Çin'in ülke içerisindeki gelişmişlik farklarının azaltılması yanında yakın komşuları ve bölgeleri arasındaki bağlantıların iyileştirilmesi yoluyla bölgesel ekonomik entegrasyonu teşvik etmeyi de hedeflemektedir. OBOR kapsamında bölgesel ekonomik entegrasyonu kolaylaştırmak ve bölgeler arası ilişkilerin iyileştirilmesi için Şangay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ), ASEAN+Çin (10+1), Çin-ASEAN Fuarı, Asya-Pasifik Ekonomik İşbirliği (APEC) ve Büyük Mekong Alt Bölgesi Ekonomik İşbirliği (GMS) gibi bölgesel işbirliği mekanizmalarını güncellemiştir (Lingliang, 2016: 527).

Farklı bağlantıları, entegrasyonu bir araya getiren OBOR, Afro-Avrasya kıtasında entegrasyonun sağlanabilmesi için geliştirilen kapsayıcı vizyonu, beş tematik politika hedefine dayanmaktadır (Rana ve Ji, 2020: 7-8):

- OBOR kapsamındaki ülkelerle bölgesel entegrasyonun güçlendirilmesi amacıyla, ulusal kalkınma stratejilerinin geliştirilmesi ve ortak politika inşa edilmesini teşvik eden koordinasyonun sağlanması,
- Altyapı bağlantıları, OBOR kapsamındaki öncelikli işbirliğini oluşturmaktadır. Bu çerçevede Kuşak ve Yol güzergâhında yer alan tüm alt bölgeleri, ana bölgeleri, ekonomik ve sanayi merkezlerini birbirine bağlayarak bu bölgelerin gelişmesini sağlayacak birbirine entegre altyapı ağının geliştirilmesi,
- Serbest ticaret bölgeleri, karşılıklı yatırımlar, ticari işbirliği kapasitesi, uluslararası ticaretin yeni türlerinin geliştirilmesi, sanayi ve tedarik zinciri işbirliğini oluşturmak gibi amaçların gerçekleştirilmesi için ticari engellerin kaldırılması,
- Çok taraflı, ulusal ve geleneksel olmayan altyapı yatırımlarının finansmanını kolaylaştırmasına yönelik olarak finansal entegrasyonun sağlanması,
- OBOR'dan elde edilen faydaların ülkeler arasında adil dağılımını sağlamak için ihtiyaç duyulan sosyal, kamusal ve entelektüel çerçevenin oluşturulması.

2000'li yıllar, bölgenin en büyük yatırımcısı ve kulüp malları tedarikçisi olarak Çin ekonomisinin yükselişe geçtiği dönemdir. Bölgesel düzeyde etkisini ekonomik olarak güçlendiren Çin, bu alanda farklı hamleler geliştirmiştir. Çin ile Orta Asya arasındaki ticaret hacmi 2000 yılında 1 milyar doların altındayken, 2010 yılında 30 milyar dolara ve 2013'te 50 milyar dolara yükselmiştir. Buna ilave olarak Çin, önemli enerji boru hatları projelerini gerçekleştirerek kritik enerji yatırımcısı olarak da bölgesel etkisini artırmıştır. Küresel finans krizi sırasında enerji anlaşmaları için Türkmenistan'a 8 milyar dolar, Kazakistan'a 13 milyar dolar kredi sağlayarak bölgesel kalkınmayı destekleyen finansör konumuna gelmesi, bölgedeki gücünü pekiştirmiştir (Cooley, 2016: 4).

Ulusal ekonomideki dengesizliklerin giderilmesi için yapısal reformları hızlandırabilmek adına OBOR, daha da önem kazanmaktadır. Yatırım ve ihracata dayalı kalkınma modelinden tüketim tarafından yönlendirilen ekonomik modele geçişte durgun talep ve büyüme ortamında, Çin ekonomisi bazı zorluklarla karşı karşıya kalmaktadır. Belirli sanayilerde özellikle devlet mülkiyetli şirketlerde, aşırı kapasite ve verimsizlik, dengesiz bölgesel gelişme, yavaşlayan büyüme karşısında OBOR ile bunların üstesinden gelebilmek için şu hedefler belirlenmiştir (Pencea, 2017: 147):

- Altyapı alanındaki bilgi birikimini ve uzmanlığını kullanarak istihdam yaratılmasını sağlamak ve endüstriyel ürünlere yönelik dış talebi artırmak,
- Aşırı kapasitenin olduğu yenilenebilir enerji sektörünü canlandırmak,
- Dengeli bölgesel gelişmeyi sağlamak,
- Gelişmiş bölgelerdeki yüksek ücretlere karşı rekabet edemeyen düşük kaliteli emek-yoğun sanayileri yeniden konumlandırmak,
- Sektörleri bölgesel değer zincirlerinde daha iyi konumlandırmak,
- Yenilik odaklı kalkınmayı teşvik etmek ve orta gelir tuzağından çıkmak.

Belirli açıdan ekonomik faktörlerin serbest dolaşımı yoluyla bölgesel ekonomik entegrasyonun derinleştirilmesi OBOR'un birincil amaçlarından birisini oluşturmakla birlikte klasik serbest ticaret bölgelerinden daha fazlasına işaret etmektedir. OBOR, ortak gelişme ve refah, barış ve dostluğa giden yolu destekleyecek biçimde 'kazan-kazan işbirliği için bir yol' olarak görülmektedir. Sadece ekonomik bağlamla sınırlı olmayan birçok alandaki pratik işbirliğini teşvik etmeyi amaçlayan projeye 'ortak çıkar topluluğu', 'paydaş kader topluluğu' ve 'paydaş sorumluluk topluluğu' oluşturulmaya çalışılmaktadır (Lingliang, 2016: 523).

Çin, bölgesel entegrasyon ve işbirliği yoluyla ekonomiden siyasete kadar birçok alanda çıkarlarını savunmaktadır. Ekonomik açıdan kendisine yeni piyasalar tesis etmek ve enerji bağımlılığını azaltmayı hedeflerken aynı zamanda, Batılı ülkeler başta olmak üzere başka yerlere olan bağımlılığını da azaltma arzusu söz konusudur. Aynı zamanda siyasi olarak inşa edilecek ikili ve çok taraflı anlaşmalarla bölgedeki güvenliğini sağlamlaştırmak istemektedir (Katıtaş, 2019: 131). İkili ve çok taraflı anlaşmalar, Çinli firmaların bu ülkelerde imajının artmasını sağlaması açısından da önemlidir. Projeye dâhil olan ülkelerin Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)'ne üye olmaları, karşılıklı ticari ilişkilerin inşasını kolaylaştırmaktadır. Rusya, Orta Asya ve Çin arasında süregelen sınır problemlerin çözümü, sınır güvenliğinin sağlanması amacıyla oluşturulan Şangay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) ile beraber Asya Altyapı Yatırım Bankası (AIIB), İpek Yolu Fonu (SRF) ve Yeni Kalkınma Bankası (NDB) gibi OBOR'un finansmanında kritik rol üstlenen ekonomik kuruluşların bölgesel ve küresel önemi de artmıştır (Omonkulov, 2020: 201).

Bölgesel düzeyde bütünleştirici ekonomik gelişmenin kazan-kazan motivasyonu ile gerçekleştirilmesini öngören OBOR projesiyle Kuşak ve Yol ülkeleri arasında ticari açıdan kayda değer sonuçlar ortaya çıkmıştır. 2013-2019 döneminde toplam mal ticaret hacmi 7,8 trilyon doların üzerine çıkmıştır. 2019 yılında Çin'in toplam ticaret hacmi % 7,4 artarken, Kuşak ve Yol ülkeleri ile olan ticaret hacmi ise % 10,8 artmıştır. Çin ile ASEAN ülkeleri arasındaki ikili ticaret ise % 14,1 artmıştır. Bu artış oranı, Çin'in en önemli ticaret partnerleri ABD ve AB ile olan ticaret artışından fazla olmuştur (Yu vd., 2020: 2). Çin ile ASEAN arasındaki yakın ekonomik bağların ve kapsamlı işbirliğinin, Doğu Asya'da ekonomik işbirliği ve entegrasyon alanında öncü bir rol oynaması beklenmektedir. OBOR ve AIIB ile birlikte ASEAN Ekonomik Topluluğu (AEC)'nin geliştirilmesi sadece karşılıklı faydaları artırmak değil, aynı zamanda 2025'te Çin-ASEAN topluluğunun kurulmasını da hedeflemektedir. OBOR, AEC kanalıyla yeni bir bölgesel entegrasyonun yaratılması açısından altyapı yatırımları, finans, eğitim, tarım, sağlık hizmetleri, lojistik, enerji, teknolojik işbirliği ve ticaret konularında bilgi paylaşımı için daha yakın ve daha verimli işbirliğini beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla ASEAN'ın bölgesel entegrasyonunu daha iyi altyapı ve bağlantıların belirleyeceği düşünüldüğünde, Çin'in ekonomik kaynaklarının OBOR aracılığıyla Güneydoğu Asya'ya yayma çabası daha fazla altyapı yatırımı yapılmasını sağlayacaktır (Soong, 2018: 295).

Tablo 2. Çin'in Temel Partner Bölgelerle Ticareti ve Toplam Ticaretindeki Payları (2008-2017)

Yıllar	Çin ASEAN Toplam ticaret (Milyon \$)	Çin'in Dış ticaretinde ASEAN'nın payı	Çin-Japonya-Kore toplam üçlü ticaret hacmi (Milyon \$)	Çin'in Dış ticaretinde Çin-Japonya-Kore üçlü ticaret hacminin payı	Çin-NAFTA toplam ticaret (Milyon \$)	Çin'in Dış ticaretinde NAFTA'nın payı	Çin-AB 28 Toplam Ticaret	Çin'in Dış ticaretinde AB 28'in payı
2008	231.155	9.03	453.064	17.69	386.624	15.10	379.264	14.81
2009	212.711	9.64	385.113	17.40	344.924	15.64	324.160	14.69
2010	292.581	9.84	503.400	16.94	447.320	15.05	427.490	14.38
2011	362.326	9.95	596.297	16.10	624.177	14.40	504.410	13.85
2012	399.651	10.33	583.472	15.09	568.730	14.71	479.044	12.39
2013	442.707	10.64	586.187	14.09	608.557	14.63	482.538	11.60
2014	479.784	11.14	602.825	14.00	645.860	15.00	528.174	12.27
2015	465.296	11.99	554.330	14.28	647.502	16.68	482.029	12.42
2016	460.376	12.36	530.144	14.23	614.325	16.44	471.512	12.65
2017	518.121	12.6	583.905	14.20	688.561	16.74	534.964	13.01

Kaynak: Yılmaz ve Li, 2020.

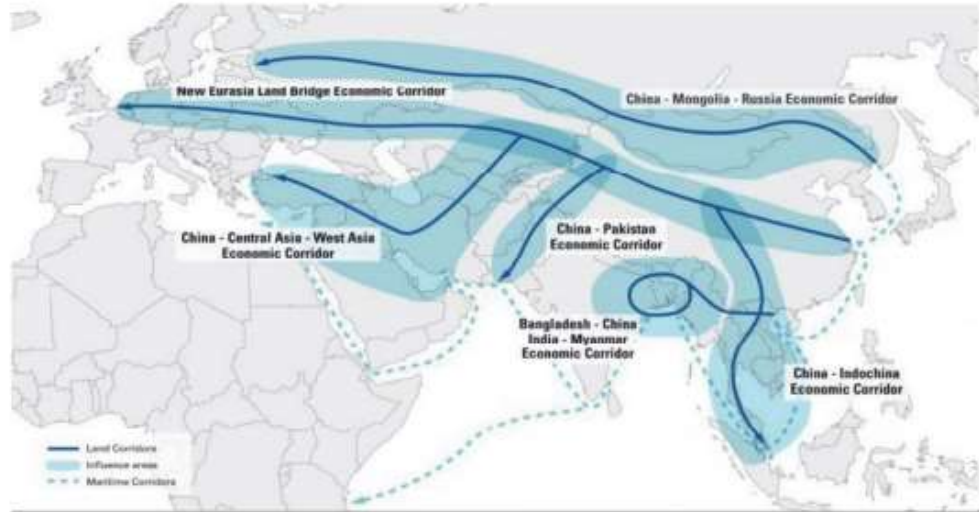
Çin yaptığı çeşitli bölgesel anlaşmaların ticaret hacmine etkisi Tablo 2'de gösterilmektedir. Özellikle Çin-ASEAN ticareti katlanarak artmıştır. 2017'de ASEAN ülkelerinin Çin'in dış ticaretindeki payı % 12,6 olmuştur. Japonya ve Kore ile olan ticaret hacmi ise 2008'de % 17,69 iken 2017'de % 14,20'ye düşmüştür. Oransal açıdan Çin'in dış ticaretinde bu ülkelerin payı azalmış olsa da mutlak olarak bakıldığında 2008'den 2017'ye kadar olan yaklaşık on yıllık dönemde ticaret hacmi artış göstermiştir. Çin'in bölge dışındaki ticareti ele alındığında AB'nin payının azaldığı, NAFTA ülkeleriyle ticaret hacmi ise gerek görece de mutlak olarak arttığı görülmektedir. Dolayısıyla OBOR öncülüğünde küreselleşme vurgusunun ağırlık kazandığı dikkate alındığında, bölgesel olarak da Çin'in önemli hedeflerinin olduğu ortaya çıkmaktadır. Kuşak ve yol güzergâhında Güneydoğu Asya'nın kara ve deniz bağlantıları düşünüldüğünde, Çin ile ASEAN arasındaki ticaretin 2013 sonrası artması OBOR ile açıklanabilir (Yılmaz ve Li, 2020: 407).

3. OBOR'un Jeopolitik Boyutu

Çin tarafından OBOR, katılımcı ülkeler için 'kazan-kazan' stratejisi içerisinde barışçıl bir kalkınma politikası olarak tanımlanmaktadır. Çin'in, yurtiçindeki aşırı üretimini ve sermayesini az gelişmiş ülkelerdeki altyapı yatırımları aracılığıyla gerçekleştirme hedefi bunun ön önemli örneklerinden birisidir. Bununla birlikte jeopolitik kaygılar, OBOR'un temelini oluşturmaktadır. Transatlantik Ticaret ve Yatırım Ortaklığı (TTIP) anlaşması ve TPP'nin dışarısında kalması yanında, ABD dolarının ve Bretton Woods hâkimiyetindeki finansal sisteme bir nevi karşı çıkışı da ifade eden OBOR, ABD liderliğindeki jeopolitik hamlelerinin etkisinin azaltılması açısından Çin için çok şey ifade etmektedir. Uzun vadeli bir proje olarak düşünüldüğünde OBOR, modernitenin başlangıcından bu yana önemini kaybetmeyen deniz gücüne dayalı jeopolitik üstünlüğü kaybetmemeye ve küresel jeopolitiğin Çin lehine değiştirilmesine dayanmaktadır (Jiwoon, 2019: 365).

TTIP gibi projelerle ABD'nin 'Asya'ya yönelik' girişimleri, Çin ile ekonomik rekabetle birlikte denizlerdeki hâkimiyet mücadelesini de şiddetlendirmiştir. Bu açıdan ele alındığında OBOR, iki nedenden dolayı jeopolitik stratejiler açısından oldukça önemli hâle gelmektedir. Birincisi, Çin'in ABD ile askeri, politik ve ekonomik alanlardaki rekabete yönelik verdiği önemi kanıtlamaktadır. İkincisi, Çin'in, dikkatini Pasifik'ten batıya özellikle Avrasya'ya doğru çevirmesine yol açmaktadır. Avrasya ile birlikte Orta Doğu ve Kuzey Afrika'ya Çin'in ilgisinin ve katılımının artması da gözden kaçırılmamalıdır. Bu yönelimler, Çin'i küresel politika oluşturmada odak noktasına aldığı geniş alana yayılma politikaları çerçevesinde bölgesel işbirliklerinde, daha dikkatli ve Orta Doğu gibi yabancı olduğu yerlerde daha fazla uzmanlık geliştirmeye yönlendirmektedir (Ferdinand, 2016: 953-954).

Jeopolitik kodlar üzerinden jeopolitik vizyonunu gerçekleştirmeyi hedefleyen Çin için en ideal durum, bölgede kendi gücünün artması ve ABD'nin özellikle Asya'da gücünün azalmasıdır. Bu vizyon çerçevesinde OBOR'un merkezindeki ekonomik ve politik stratejiler, Çin'in hâkimiyetinde entegre bir bölge yaratılması ve çok kutupluluğa doğru ilerleyen küresel jeopolitiğin yeniden dengelenmesine yönelik kapsamlı politikaların hayata geçirilmesi için çok kritik araçlardır (Flint ve Zhu, 2019: 96). Uluslararası yatırımların sürdürülebilirliğini sağlamak açısından küresel kamu malları arz etmenin farkında olan Çin, bunun uluslararası istikrarı da teşvik edeceğini düşünerek OBOR'a büyük anlamlar yüklemektedir. Küresel altyapı geliştirme planı kapsamında gerek istikrarsız yerlerin (örneğin Pakistan) gelişimini sağlamada roller üstlenerek imajını güçlendirme gerekse de, çimento ve demir-çelik gibi sektörlere yeni piyasalar yaratma arayışı, jeopolitik hedeflerin çerçevesinin geniş bir yelpazeden oluştuğunu göstermektedir. Bu vizyon dikkate alındığında bölgesel angajman kurallarının değişmesi oldukça muhtemeldir. Dünyadaki 'Çin tehdidi' algısının farkında olan Çin, kendi çıkarlarını korumaya çalışırken işbirliği ülkelerinin de oluşturulan konsensüsten yararlanmalarına dikkat etmektedir. Çin devlet başkanı, Xi Jinping'in Çin'in 'Önce Çin' politikası izlemeyeceğini vurgulaması ve "İnsanlığın karşı karşıya kaldığı zorlukları hiçbir ülkenin tek başına çözemeyeceğini ve böylelikle hiçbir ülkenin izole olmayı" göze alamayacağını belirtmesi işbirliği arayışlarının gerekliliğini yansıtmaktadır (Rühlig, 2018).

Şekil 3. OBOR'un Ekonomik Koridorları

Kaynak: Guo vd., 2019: 80.

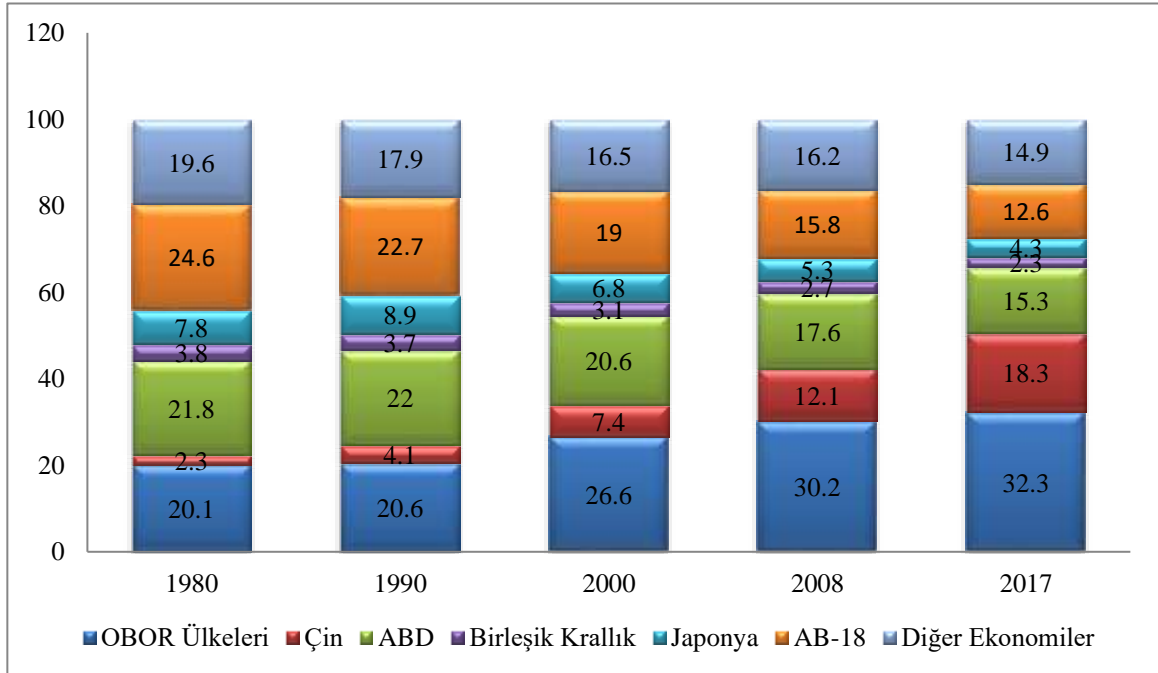
Çin'in çok yönlü dışa açılma stratejilerinin ve diplomatik arayışlarının yeni bir modelini ifade eden OBOR kapsamında belirlenen ekonomik koridorlar, küresel ve bölgesel ekonomik entegrasyonların geliştirilmesine, malların, sermayenin ve emeğin hareketliliğini sağlayacak serbest ticaret bölgelerinin oluşturulmasını hedeflemektedir. Kuzeybatıdaki Yeni Avrasya Kıta Köprüsü yoluyla Pasifik Okyanusu'ndan Baltık Denizi'ne ulaşım kanalının oluşturulması, Orta Asya ülkeleriyle enerji ve altyapı işbirliğini güçlendirilmesi, Orta Asya'nın bunalımlı bölgelerini AB'nin ve dünyanın en büyük ülkelerine bağlanması sağlanmıştır. Sincan'dan başlayarak Pakistan üzerinden Hint Okyanusu'na erişimi sağlamak için Çin-Pakistan ekonomik koridoru inşa edilmiştir (Guo vd.,

2019: 80). Jeopolitik açıdan OBOR ile en çok önem kazanan bölgelerin başında Orta Asya gelmektedir. Bu bölge, ekonomik gelişme ve hedeflenen amaçların gelişmesi noktasında Çin-Orta Asya-Batı Asya ve Yeni Avrasya Kıta Köprüsü ekonomik koridoruyla iç içe geçmekte, daha da önemlisi Rusya'nın Orta Asya'daki etkisini azaltacak potansiyele sahiptir (Indeo, 2018: 137).

Pu (2016: 115-116)'ya göre OBOR, sadece ekonomik bir strateji olmaktan ziyade ekonomik, politik, diplomatik ve güvenlik kaygılarını içeren iddialı bir jeoekonomik strateji olarak görülmelidir. Çin'in ABD'ye göre daha karmaşık ve savunmasız jeopolitik ortamla karşı karşıya olması, bazı risklerle mücadele etme gerekliliğini doğurmaktadır. 17 farklı ülkeyle kara sınırının bulunması ve bu ülkelerin çoğunun ekonomik açıdan düşük refah seviyesine sahip olmasının istikrarsızlıkları ve etnik çatışmaları artırmasıyla beraber uzun zamandır bazı ülkelerle sınır anlaşmazlığı yaşaması, Çin'i bekleyen önemli sorunların başında gelmektedir. Buna ilave olarak Orta Asya ve Afrika'daki katılımcı ülkelerin çoğunun otoriter sistemle yönetilmeleri ortaya çıkılabilecek problemleri derinleştirebilecektir (Jie, 2017: 6).

4. OBOR ve Çin Liderliğinde Küreselleşme Vizyonu

Dünya ekonomisinin üçte birinden fazlasını oluşturan OBOR ülkelerinin son kırk yıllık dönemde küresel büyümedeki payları dikkat çekici boyuta ulaşmıştır. 1980'de bu ülkelerin küresel GSYİH içerisindeki payı % 20,1 iken 2017'de % 32,3'e yükselmiştir. AB-18'in payı ise yarı yarıya azalmıştır. Aynı dönemde en dikkat çekici artış kuşkusuz Çin ekonomisinde ortaya çıkmıştır. 1980'de küresel ekonomide sadece % 2,3 gibi çok düşük bir paya sahipken, 2017 yılında bu pay yaklaşık 8 kat artarak % 18,3'e yükselmiş ve Çin ekonomisi ABD'yi geçmiştir (OECD, 2018).

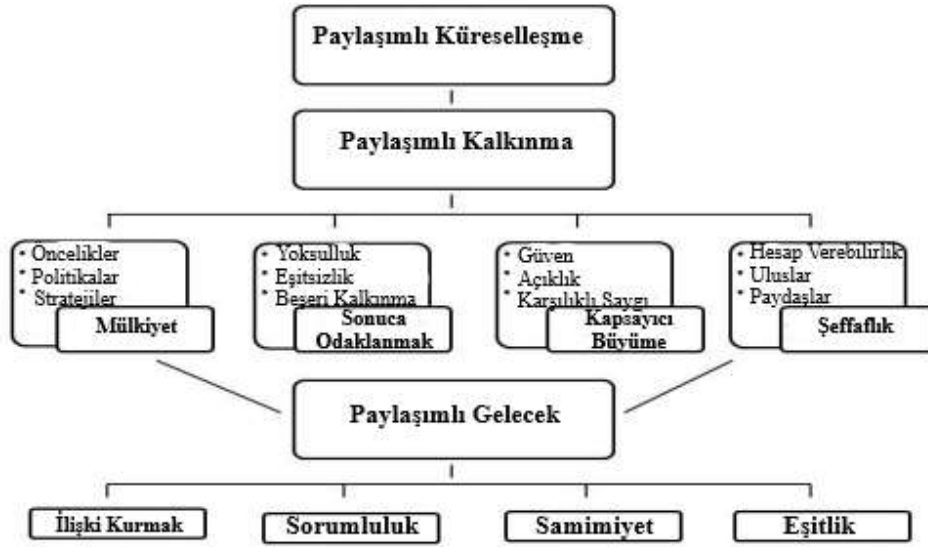

Şekil 4. Satın Alma Gücü Paritesine Göre GSYİH Payları (% Dünya)

Kaynak: OECD, 2018: 8.

Not: "OBOR ülkeleri"; 66 ülkeyi (Çin dâhil), "Diğer ülkeler"; 99 ülkeyi, "AB-18"; Avusturya, Belçika, Kıbrıs, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, İrlanda, İtalya, Lüksemburg, Malta, Hollanda, Norveç, Portekiz, İspanya, İsveç ve İsviçre'yi kapsamaktadır.

Çin'in küreselleşmeye yön verme girişimi olarak da nitelendirilen OBOR, çeşitli noktalardan ele alındığında bu iddiaları güçlendirmektedir. İlk olarak Çin'in OBOR ülkelerine toplamda 4 trilyon dolarlık yardımı, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde uygulanan Marshall Planından daha büyük bir miktara denk gelmektedir (Marshall Planı yaklaşık olarak 130 milyar dolar tutarındaydı). Her ne kadar Çin, OBOR'un Marshall Planı ile karşılaştırılmasına sıcak bakmasa da jeopolitik etkinliğini artırmak için altyapı projelerine yöneldiği ve böylelikle küreselleşmeye kendisinin liderliğinde farklı bir vizyon getirme amacıyla hareket ettiği genel kabul görmektedir. İkincisi, OBOR aracılığıyla küresel çatışmaya yol açmadan küresel gücünü artırabileceği küresel bir ortamın inşası için çaba göstermektedir. Üçüncüsü, OBOR Çin'i, TTIP ve TPP gibi Batı'nın liderliğinde oluşturulan ticaret bloklarının merkezinde konumlandırmaktadır. ABD ile AB arasında oluşturulan TTIP ve ABD ile Pasifik Okyanusu'na kıyısı olan ülkeler arasında oluşturulan TPP'nin dışında kalan Çin, her iki projenin tarafı olan birçok ülkeyi de içerecek biçimde OBOR'u hayata geçirerek küresel sistemdeki konumunu kaybetmek istememektedir (Gao, 2018: 328).

Şekil 5. Paylaşımlı Küreselleşme Modeli

Kaynak: Sandano vd., 2019: 144.

ABD liderliğinde yaratılan küreselleşme modelinden daha farklı bir tasarımın hedeflendiği OBOR'un öne çıkan en dikkat çekici yönü karşılıklı işbirliğine ve kazan-kazan politikasına dayalı 'paylaşımlı küreselleşme' ve 'paylaşımlı gelecek' temalarına vurgu yapmasıdır. Şekil 5'te özetlenen bu durum, hem Çin'in kendi ekonomik istikrarı hem de bölgelerin dengeli kalkınması için ortak gelecek üzerine inşa edilmiştir. Paylaşımlı küreselleşme modeli, küreselleşmeden bütün ülkelerin eşit faydalar ve avantajlar elde etmesini ve böylelikle sürdürülebilir kalkınmanın herkes için sağlanabilir olmasını öncelemektedir. Batı'nın politik yapısındaki önemli değişiklikler ve jeopolitik açıdan yaşanan gelişmelerle OBOR'a yönelen Çin, 21. yüzyılı Asya yüzyılı olarak değerlendirmekte, ekonomik ve politik gücün bu bölgeye kaydırarak 'Çin Rüyası'nı gerçekleştirmek istemektedir (Sandano vd., 2019).

Özünde OBOR, ülkelerin birbirine entegrasyonunu, ekonomik faktörlerin serbest dolaşımını, kaynak verimliliğinin sağlanmasını teşvik etmekle beraber, 'Batı hegemonyasına bir alternatif', 'çok taraflılığı modernize etmenin bir yolu' ve 'küreselleşmenin yeni bir versiyonu' olarak görülmektedir (Łasak ve Van der Linden, 2019: 107). Pek çok ülkede neoliberal modellerin büyümeyi artırmada başarısız olması, yoksulluğu ve eşitsizliği artırması nedeniyle, neoliberal küreselleşmeden farklı olarak 'kapsayıcı küreselleşme' çerçevesinin yaratılmasına odaklanılmaktadır. Piyasasının işleyişi temel ilke olarak devam etse de, ortak çıkarların tanımlanması, küreselleşmeden elde edilecek kazançların daha adil dağılımı ve bunların güvence altına alınmasının gözetilmesi gibi hususlar

neoliberal küreselleşmeden farklılaşan yönlerdir. Karşılıklı fayda fırsatları, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde işbirliğinin derinleşmesi için fırsatlar sunmaktadır. Aynı zamanda OBOR, eski İpek Yolu güzergâhıyla sınırlı olmaması ve sosyal hedeflerinin çeşitli olması, kültürel farklılıkları öne çıkarması ve ulusal egemenliğe saygı duyması bakımından da kapsayıcıdır (Liu ve Dunford, 2016: 336).

Bu açıdan OBOR Grup Ofisi, yeni küreselleşme yaklaşımının çerçevesini ve gerekliliğini açıkça ortaya koymaktadır (Office of the Leading Group for the Belt and Road Initiative, 2017):

“Küresel ekonominin büyümesi yavaş ve geleneksel faktörler bu büyümeyi beslemekte zayıf kalmaktadır. Küreselleşme yeni zorluklarla karşı karşıya ve tüm insanlığın çıkarlarını sağlayacak açıklık ve işbirliği fikirleri tehdit altındadır. Küresel ekonomik yönetim sistemi nesnel değişikliklere uyum sağlayamamakta ve kurumsal reformlar yavaş ilerlemektedir. Gelişmiş ülkeler sanayi sonrası aşamaya geçerken gelişmekte olan ülkelerin bazıları modernleşmeye henüz adım atamamıştır. Küresel ticaret ve yatırımlarda iyileştirme ihtiyaçları artmakta ve karşılıklı fayda sağlayan küresel bir değer zinciri şekillenmemiştir. Birçok ülke yetersiz altyapıya sahip olmakla beraber, bölgesel kalkınmanın önünde birçok zorlukla karşı karşıyadır. Bu tür zorluklar karşısında daha güçlü işbirliğinin temel çözüm olduğunun farkındayız. Sayılan bu sorunların üstesinden gelmek için Çin, OBOR’u savunmaktadır. OBOR, dünya çapında barışçıl işbirliğini ve ortak kalkınmayı teşvik etmek amacıyla oluşturulan bir girişimdir. OBOR, büyük veya küçük, zengin veya fakir tüm ülkelerin eşit düzeyde katılabileceği işbirliğidir.”

Küreselleşmede dönüşümü öngören OBOR ilkeleri ve pratikleri, uygun yollarla işbirliğine müdahil olmak isteyen herkesi kapsayan, sınırları olmayan, ayırım gözetmeden açık bir sistem tasarımına dayanmaktadır. Nihai hedefi mümkün olan en kısa sürede yoksulluğun azaltılması ve refahın artırılmasıdır (Hu, 2018: 35).

Tablo 3. Küresel Orta Sınıfın Görünümü

Bölgelere Göre Küresel Orta Sınıf Sayısı ve Paylar								
	2015		2020		2025		2030	
	Milyon	%	Milyon	%	Milyon	%	Milyon	%
Kuzey Amerika	335	11	344	9	350	8	354	4
Avrupa	724	24	736	20	738	16	733	14
Orta ve Güney Amerika	285	9	303	8	321	7	335	6
Asya Pasifik	1.380	46	2.023	54	2.784	60	3.492	65
Sahra-Altı Afrika	114	4	132	4	166	4	212	4
Orta Doğu ve Kuzey Afrika	192	6	228	6	258	6	285	5
Dünya	3.030	100	3.766	100	4.617	100	5.412	100
Bölgelere Göre Küresel Orta Sınıf Harcamaları (SAGP ve 2011 Sabit Fiyatlarıyla) ve Paylar								
	2015		2020		2025		2030	
	Milyar	%	Milyar	%	Milyar	%	Milyar	%
Kuzey Amerika	6.174	18	6.381	15	6.558	13	6.681	10
Avrupa	10.920	31	11.613	27	12.159	23	12.573	20
Orta ve Güney Amerika	2.931	8	3.137	8	3.397	8	3.630	6
Asya Pasifik	12.332	36	18.174	43	26.519	51	36.631	57
Sahra-Altı Afrika	915	3	1.042	2	1.295	2	1.661	3
Orta Doğu ve Kuzey Afrika	1.541	4	1.933	5	2.306	4	2.679	4

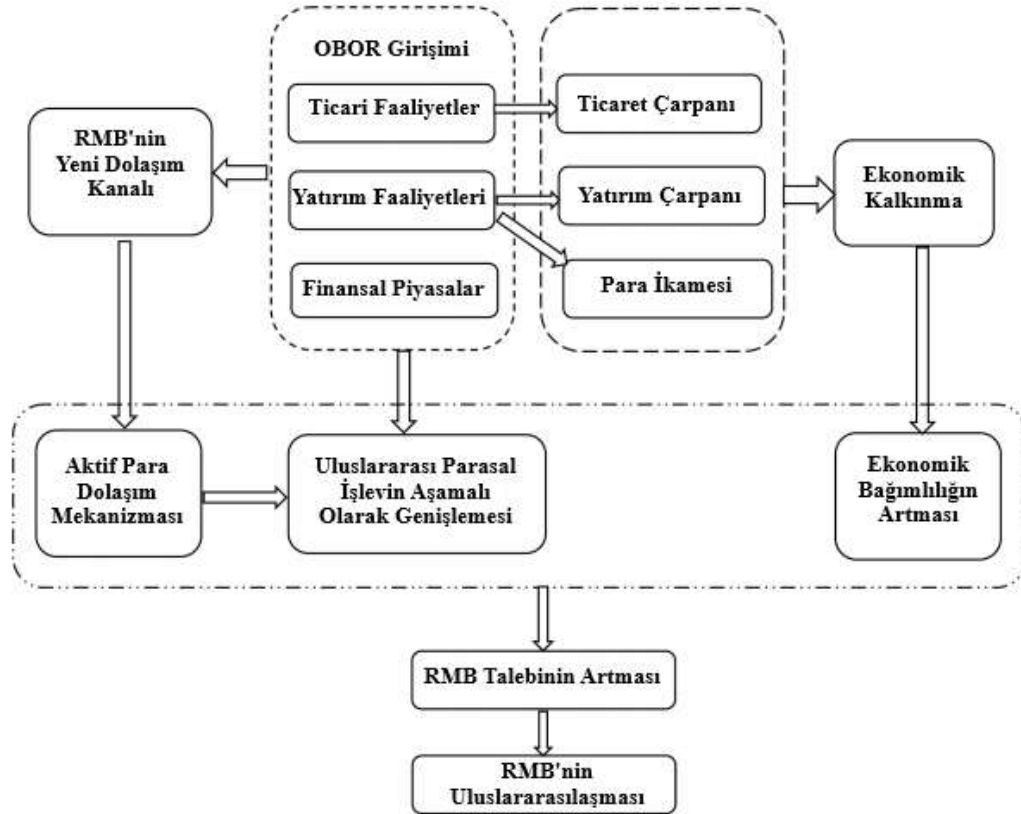
Dünya	34.814	100	42.279	100	52.234	100	63.854	100
--------------	--------	-----	--------	-----	--------	-----	--------	-----

Kaynak: Kharas, 2017.

21. yüzyıldaki küresel ekonomik dönüşümün en önemli örneğini sunması yanında genişleyen küresel orta sınıfla daha derin bağlantıların teşvik edilmesi önemli fırsatlar sunmaktadır. 2015 yılında Asya-Pasifik ve Orta Doğu & Kuzey Afrika'daki küresel orta sınıfın payı toplam % 52 iken, 2030'da % 70'e, harcamalar açısından ele alındığında aynı dönemde % 40'tan % 60'ın üzerine çıkması beklenmektedir (Schortgen, 2018; Kharas, 2017).

OBOR'un süreçleri ve beklentileri sadece uluslararası ekonomi teorilerine veya ticaret teorilerine dayanarak açıklanamayacağı belirgin biçimde ortadadır. Küresel sistemdeki gücünü küreselleşmeye yoluyla kurumsallaştırmaya çalışan Çin'in bu süreçte üzerinde durduğu diğer hususlar, ekonomik ve politik olarak küresel ekonomiyi kendisine bağlamak ve Renminbi (RMB)'nin uluslararasılaşmasını sağlamaktadır (Joshua, 2019: 164). 2008-2009 küresel mali krizinden sonra, ABD dolarının hâkim para birimi olarak konumu tartışılmaya başlanmıştır. Kriz sonra süreçte yükselen tartışmaların odağında tek para sisteminin hâkim olduğu uluslararası finansal sistemin reformize edilmesi gerektiği yer almıştır. Bahsedilen reform önerilerinin başında ABD dolarından daha istikrarlı olan diğer uluslararası para birimlerinin kullanılması gelmektedir. Bu süreçte Çin'in, para birimi Renminbi'yi uluslararasılaştırarak roller üstlenmesi beklenmektedir (Prakoso vd., 2019: 69).

Çin bankalarının sınır ötesi ticaret için yaptığı RMB takası, 2015 yılında 7,23 trilyon RMB'lik değeriyle maksimum değerine ulaşmış ve 2016'da 5,23 trilyon RMB'ye düşmüştür. RMB cinsinden yurtdışı yatırım 1,40 trilyon ve doğrudan yabancı yatırım 1,06 trilyon değerine ulaşarak toplamda 2,46 trilyon RMB olmuştur. Bununla birlikte Çinli yatırımcıların 164 ülkedeki finansal olmayan doğrudan yatırımları 1.130 milyar RMB'ye ulaşarak hızlı bir büyüme kaydetmiştir. Doğu ve Güney Asya ülkelerinin yanı sıra, 2009 yılından itibaren swap anlaşmaları yaptığı ülke sayısı tüm dünyada 35'den fazla olmuştur. OBOR ülkelerinin üçte birinden fazlasının Çin ile swap anlaşması bulunmaktadır. Dolayısıyla OBOR, RMB'nin uluslararasılaşma sürecinde çok önemli misyon üstlenmektedir (Yu, 2020: 146-148).

Şekil 6. OBOR Girişimi Kapsamında RMB'nin Uluslararasılaşmasını Etkileyen Faktörler

Kaynak: Xia, 2018: 676.

RMB'nin ilk olarak bölgeselleşmesi ve daha sonra uluslararasılaşması açısından OBOR'un işleyiş mekanizması Şekil 6'da özetlenmiştir. Dış ticaret, RMB'nin ulusal sınırların ötesinde işlem görmesini sağlayarak RMB rezervini artıracaktır. Bu da RMB cinsinden yatırımların ve finansal ürünlerin tedavülünü artırmaktadır. Yurtiçinde ve yurtdışında ticari ve finansal işlemlerde RMB kullanımının yaygınlaşması, uluslararasılaşma seviyesini derinleştirmiştir. Doğrudan yabancı yatırım gelirlerinin RMB cinsinden yapılarak, döviz kuru riskini azaltması, daha fazla ülkenin RMB'yi rezerv para olarak görmelerini sağlayabilecektir. Böylelikle RMB döviz rezervlerinin hacminin genişlemesi ve RMB'nin değer biriktirme işlevi kolaylaşmaktadır. OBOR'un merkezindeki altyapı projelerinin finansmanında önemli rol oynayan AIIB öncülüğünde sermaye projelerinin desteklenmesi, RMB'nin dolaşım hızını artıracak husustur (Xia, 2018).

1 Aralık 2015'te Uluslararası Para Fonu (IMF), RMB'yi rezerv para birimi olarak kabul etmiş, 1 Ekim 2016'da Özel Çekme Hakları (SDR) sepetinde yer alan Euro, Japon Yeni, İngiliz Sterlini ve ABD dolarına ilave olarak RMB'yi de eklemiştir (Amadeo, 2020). 2018 yılı itibariyle Çin ile OBOR ülkeleri arasındaki toplam mal ticaretinin 5 trilyon dolar civarında gerçekleşmesinde RMB birincil araç olmuştur. OBOR aracılığıyla RMB'nin hacminin genişlemesi, Çin'in 'yumuşak gücünü' artırma girişimi olarak da düşünülmektedir. ABD tarafından uygulanan yaptırımlardan kaçınmanın bir yolu olarak görülen bu yönelim bağlamında petrol gibi enerji sözleşmelerini RMB cinsinden yaparak bu ürünlerin ithalinde yaşanacak döviz kuru riskini azaltmaya çalışmaktadır. En büyük petrol ithalatçılarından birisi olduğu dikkate alındığında, bu politikalar RMB'nin rolünün önem kazandığı çok kutuplu bir sistemin ortaya çıkışına işaret etmektedir (Ly, 2020: 4).

OBOR'un önemli amaçlarından birisi olan RMB'nin uluslararasılaşması, küresel finans sisteminin yapısında önemli değişiklik talebini ifade etse de, bu amacın gerçekleştirilmesini zorlayan unsurların varlığı da söz konusudur. En başta OBOR'un Çin'in kontrolünde olmayan dolar gibi para birimiyle finanse edilmesi, Çin açısından kur riski yaratabilecektir. Küresel krizden sonra cari hesap fazlalığının azalması, döviz rezervlerinin yavaşlamasına yol açmıştır. Ayrıca, 2015 yılında Çin Halk Bankası ve Çin Merkez Bankası'nın RMB'nin günlük gösterge fiyatını kaldırmasıyla, RMB'nin değer kaybı beklentilerini ve FED'in faiz oranlarını artırması sebebiyle büyük sermaye çıkışlarını tetiklememiştir (Liang, 2020: 322).

4.1. OBOR'un Küresel Düzeni Dizayn Etmede Potansiyel Rolü

2015 yılında, Ulusal Kalkınma ve Reform Komisyonu (NDRC), Dışişleri Bakanlığı ve Ticaret Bakanlığı, Yeni İpek Yolu girişiminin kapsamını ve hedeflerini ayrıntılı bir biçimde açıklayan resmi bir belge açıklamıştır. "*İpek Yolu Ekonomik Kuşağı ve 21. Yüzyıl Deniz İpek Yolu Ortak Yapısı Vizyonu ve Eylemleri*" başlıklı planda Çin ile Avrasya ülkeleri arasında bölgesel ve kıtalar arası ilişkinin teşvik edilme hedefi en çok öne çıkan konu olmuştur. Ulaşım ve telekomünikasyon altyapısına yönelik yatırımlar, bu hedefin gerçekleşmesi konusunda en kilit role sahip sektörlerdir. Proje; altyapı inşası, serbest ticaret ve finansal entegrasyon gibi üç ekonomik kategori ile politika koordinasyonu ve bireyden bireye bağlar gibi iki stratejik bağlantıya odaklanmaktadır. Politik ve ekonomik faktörler birbiriyle iç içe geçtiği için, OBOR'un Çin'in 'Marshall Planı'nı veya yeni bir 'jeoekonomik stratejiyi' temsil ettiği iddia edilmektedir (Mayer, 2018: 6-7). Çin Dışişleri Bakanı Wang Yi'nin "*ekonomik dengesizliklerin, çatışmaların temel nedeni olduğunu ve Çin'in bunları hafif için daha fazla kamu malı sağlamalıdır*" ifadesi benzer retoriğe sahip olan Marshall Planı ile karşılaştırılmıştır. George C. Marshall, 5 Haziran 1947'de Harvard Üniversitesi'nde yaptığı konuşmada "*politikamız, herhangi bir ülkeye veya doktrine değil, açlık, yoksulluk, çaresizlik ve kaosa karşıdır*" ifadelerini kullanmıştır. Bahsedilen benzerliğin yanında iki söylem arasında bazı temel farklılıklar da vardır. Amerikan projesinin hedefi, Avrupa'da yoksulluğu azaltarak yeni bir Dünya Savaşı'nın tırmanmasını önlemek ve Sovyetler Birliği'ni yavaşlatmak iken Çin'in hedefi, yeni küresel düzene uyan AB ile güçlü bir ortaklık kurmak, güzergâhlardan geçen bölgelerde ortaya çıkabilecek potansiyel çatışmaları engellemek ve yoksul Batı bölgelerini geliştirerek dünya ekonomisine entegre etmektir (Sárvári ve Szeidovitz, 2016: 5).

'Yeni Marshall Planı' veya 'Çin'in Marshall Planı' ifadeleri özünde ilk olarak küresel finans krizi sonrasında Lin Yifu ve Xu Shanda gibi ekonomistler tarafından kullanılmıştır. Xu Shanda, 'Çin'in Marshall Planı' çerçevesinde gelişmekte olan ülkelere belirli bir miktar döviz rezervi ve Yuan

kullanarak denizaşırı yardım planı önermiştir. Bu öneriler, “Yeni İpek Yolu” girişimiyle birleştiğinde OBOR, ulusal ve uluslararası kamuoyunda ‘Çin Marshall Planı’ olarak nitelendirilmiştir. ASEAN üyesi ve Orta Asya ülkelerine yönelik denizaşırı yatırım ve kalkınma anlamına gelen projede, BRICS Bankası, Asya Altyapı Yatırım Bankası ve İpek Yolu Fonu’nun birbiriyle ilişkili stratejik düzenlemeleri, ‘Çin’in Marshall Planı’nın kilit bileşenleri olarak kabul edilmiştir. Yeni planda üç temel hedef belirlenmiştir; birincisi denizaşırı yatırımlarla döviz rezervlerini azaltmak, ikincisi üretim fazlasını altyapı yoluyla dengelemek ve üçüncüsü Yuan’ın uluslararasılaşmasını sağlamak (Ling, 2015: 73).

Ekim 2013’te Periferik Diplomasi Konferansı’nda Xi Jinping, Çin’in ‘İki Yüzyıl’ hedeflerine ulaşmada komşu ülkelerle diplomasının gelişmesinin önemine vurgu yapmıştır. Yeni bölgesel entegrasyon açısından Yeni İpek Yolu’nun komşu ülkelerin gelişmesine katkı sağlaması yanında bölgenin güvenliği açısından da gerekli olduğunu ifade etmiştir (Cai, 2017; CCICED, 2013):

“Yeni durumda komşu ülkelerle iyi bir diplomatik çalışma yapmak için, sorunları stratejik bir bakış açısıyla analiz etmeli ve ele almalıyız, genel durumu kontrol etme, genel planlar yapma, işletme ve uygulama yeteneği geliştirmeliyiz. Komşu ülkelerle barışın ve istikrarın genel durumunu korumaya odaklanmalıyız. Barış ve istikrarın sağlanması komşu diplomasının önemli hedeflerinden biridir. Karşılıklı fayda ve kazan-kazan modelini derinleştirmeye, bölgesel ekonomik işbirliğine aktif olarak katılmaya, altyapı bağlantılarını hızlandırmak için İpek Yolu Ekonomik Kuşak ve 21. Yüzyıl Deniz İpek Yolu’yla yeni bir model oluşturmalı ve bölgesel ekonomik entegrasyonun yeni bir modelini oluşturmalıyız. Karşılıklı güven, karşılıklı fayda, eşitlik ve işbirliği, yeni güvenlik kavramına uymalı ve komşu ülkelerle güvenlik işbirliğini desteklemeliyiz. Komşu ülkelerle propaganda çalışmalarını güçlendirmeye, kamu diplomasisine, sivil toplum diplomasisine, kültürel değişimlere odaklanmalı, arkadaşlar edinmeli, iyi bağlar kurmalı ve Çin rüyasını komşu ülkelerde daha iyi bir yaşam arzusu ve bölgenin kalkınma umutları ile ilişkilendirmeliyiz.”

Xi Jinping’in bu değerlendirmeleri ekonomik kaynakları, bölgesel istikrarı koruma ve bölgesindeki liderliği sağlama mücadelesinde kilit bir araç olarak gördüğünü göstermektedir. Deng Xiaoping ile başlayan daha aktif dış politika süreci incelendiğinde OBOR’un öncelikle geniş jeostratejik amaçlardan kaynaklandığı izlenimini güçlendirmektedir. Çinli politika yapıcılar ve analistler de OBOR’un Obama yönetiminin Asya’ya dönüş stratejisine karşı bir araç olarak kullanılabileceğini savunmaktadır. 2015 yılında Dünya Bankası’nın etkili politika danışmanı ve eski baş ekonomist olan Justin Yifu Lin, ABD’nin Asya’ya dönüş ve TPP gibi ABD politikalarını dengelemek için Çin’in OBOR’u başlattığını savunmuştur. Çin Hükümetinin Danıştay’ında Danışman olan Tang Min de benzer şekilde Çin ve gelişmekte olan birçok ülkenin ABD önderliğindeki TPP’den dışlandığını ve bunun da söz konusu ülkeleri OBOR’a yönelttiğini ifade etmiştir (Cai, 2017).

Yeni İpek Yolu girişiminin küreselleşmeye yön verme ve küresel ekonomik düzeni yeniden yapılandırma potansiyeline sahip olduğunu ileri süren görüşlerin dayanak noktasını çeşitli argümanlar oluşturmaktadır. Bunlardan ilki Çin’in, Dünya Bankası, Asya Kalkınma Bankası ve IMF gibi uluslararası kapitalist kuruluşların küresel finans piyasasına hükmetmelerinden duyduğu hoşnutsuzluk yatmaktadır. Bu bağlamda altyapı yatırımlarını (karayolu, demiryolu) finanse etmek amacıyla Asya Altyapı Yatırım Bankası (AIIB) kurulmuştur. Xi Jinping’in Ekim 2013’te Endonezya ziyaretinde Asya’daki altyapının geliştirilmesine odaklanan yeni birçok taraflı bankanın kurulmasını önermiştir. Bir yıl sonra, beş resmi danışma toplantısından sonra 21 Asya ülkesi 24 Ekim 2014 tarihinde bankanın kurulmasını destekleyen bir mutabakat zaptı imzalamıştır. Bu süre zarfında bankanın kurucu üyelerinin sayısı üçe katlanarak 57 olmuştur. Şu an itibarıyla 100 milyar dolarlık sermaye tabanıyla AIIB, orta ölçekli çok taraflı banka statüsüne sahiptir. Dünya Bankası’nın 250 milyar dolar, Asya Kalkınma Bankası’nın 150 milyar dolar sermayeye sahip olduğu düşünüldüğünde AIIB’nin özellikle küresel finansal sistemi yönlendirme potansiyeli olduğu söylenebilir (Callaghan ve Hubbard, 2016: 118-119).

AIIB'nin kurulması, bölgesel ilişkilerin ve entegrasyonun teşvik edilmesi yanında çok taraflı ve ikili işbirliğini mümkün kılan altyapı projelerinin benimsenmesi Çin'e uluslararası ilişkilerde daha fazla meşruiyet sağlayabilir (Dimitrijević ve Jokanović, 2016: 25). Hilpert ve Wacker (2015: 4), Yeni İpek Yolu projesine bağlı olarak yapılan girişimlerin Çin'in özerkliğine dayalı para birimi ve finans politikalarını desteklediğini ileri sürmektedir. Çin'in dolar rezervlerini yabancı altyapı projelerine yatırması, ekonomik ve politik açıdan ABD hazine bonoları satın alımına göre daha ihtiyatlı davrandığını göstermektedir. Aynı zamanda planlanan altyapı yatırımları ve uluslararası mal & hizmet ticaretinde ödeme aracı olarak RMB'nin kullanımının teşvik edilmesi hedeflenmektedir. Çin için AIIB, küresel finans ve parasal çok kutupluluğa doğru bir adımı temsil etmekle beraber ABD'nin hâkim olduğu Bretton Woods kurumlarından daha fazla bağımsızlık sağlaması öngörülmektedir.

AIIB, bu motivasyonların yanı sıra otorite oluşturmak ve Çin'in uluslararası sistemdeki liderlik statüsünü geliştirme aracı olarak görülmektedir. AIIB potansiyel olarak Çin'in nüfuzunu ve otoritesini en az iki ayrı yolla artırabilir. Birinci yol, mevcut çok taraflı kredilendirme sistemi, Bretton Woods'a alternatif olabilmeyi hedefini gütmektedir. Gelişmekte olan ülkeler, mevcut çok taraflı kalkınma bankalarının borç verme yaklaşımlarının verimsiz ve bunların bürokratik yaklaşımlarından şikâyet etmektedir. AIIB'nin gelişmekte olan ülkelerin taleplerine yanıt verebilmesi halinde, Bretton Woods'a alternatif olabilme ihtimali güçlenmekte, ABD'nin hegemonik otoritesini ve ayrıcalıklarını azaltabilecek dolayısıyla liberal uluslararasılaşmaya farklı bir boyut kazandırabilecektir (Ikenberry ve Lim, 2017: 11). ABD'nin Güneydoğu Asya ve Hint Okyanusu'ndaki kilit enerji ve ticaret rotaları üzerindeki hâkimiyetinin deniz İpek Yolu girişimi kapsamında 'İnci Dizisi' olarak adlandırılan stratejiyle Çin'in ele geçirmeye çalıştığı yorumlanmaktadır (Callaghan ve Hubbard, 2016: 123). Çin'in gözünde, her ne kadar ABD tarafından yalanlansa da ABD'nin Asya'da Çin ile sınır anlaşmazlıkları bulunan Japonya ve Filipinler gibi müttefikleriyle ilişkilerini güçlendirmesini, bölgede yükselen gücünü kontrol altına alma girişimi olarak değerlendirilmektedir. Xi Jinping, Asya'daki ülkeleri ABD'nin bu bölgeye yönelerek özellikle Çin'e karşı askeri ittifakları genişletme konusunda uyarılarda bulunmuştur (Blanchard, 2014):

"Asya'nın sorunları Asyalılar tarafından çözülmeli ve Asya'nın güvenliği Asyalılar tarafından sağlanmalıdır".

Xi Jinping'in yukarıdaki ifadesi bölgede yükselen gücünün ABD tarafından sekteye uğratılma konusundaki çekincelerini göstermektedir. Yeni İpek Yolu ile bölgedeki gücünü pekiştirmek ve Orta Asya ve Avrupa'da ileride ortaya çıkabilecek diğer karşı çıkışlara proaktif davranarak engel olmak istemektedir.

Çin, kendi normlarını ve değerlerini geliştirmede ve çoğulcu dünyaya yeni düşünce ve pratiğe sahip Batılı olmayan bir alternatif sunarak liderliği ele almayı planlamaktadır. Bu düşüncesini 2018'de açıkladığı 'Yeni Küreselleşme Paradigması' deklarasyonunda bulmak mümkündür. Pekin Mutabakatı, mevcut küresel düzende Çin merkezli küresel yönetim mekanizmasını inşa etmede potansiyel gücünü giderek artırmaktadır (Xing ve Duarte, 2019: 286).

Yeni İpek Yolu'nun küresel düzen içerisindeki yapıda birçok alanda alternatif yaratma potansiyeli söz konusudur. Henüz başlangıç aşamasında olduğundan çok net hükümler vermek şu aşamada oldukça zordur. Bununla birlikte OBOR'un potansiyel faydalarını sınırlayacak, engelleyecek birtakım riskler ve zorluklar bulunmaktadır. OBOR güzergâhında yer alan ülkeler heterojen yapıdadır. Bu ülkelerin OBOR'un gerçekleşmesi yönünde birbirleriyle çatışan çıkarları veya farklı görüşleri söz konusudur. Aynı zamanda ülkelerin kurumsal yapıları, örgüt sistemleri, kurumların gelişimi ve karmaşıklığı birbirinden oldukça farklıdır. Politikaların kapsamı, yasal ve düzenleyici kurallar, kredi sistemleri, işgücü ve çevresel standartlar başta olmak üzere belirli alanlardaki kaygılar etkili bir işbirliği ve koordinasyon sağlamayı engellemekle birlikte bazı ülkelerin egemenliğiyle ilgili riskler doğurabilecektir. Söz konusu ülkelerin egemenlik, güvenlik, siyasi yapı, düzenleyici kurumların ve devletin etkinliği önemli ölçüde birbirinden farklıdır. Bu durum projeye beklenen faydaların önündeki en büyük kısıt olarak durmaktadır. Örneğin, Pakistan, Suriye ve Ukrayna yüksek güvenlik riskleriyle karşı karşıya iken, Irak'ın büyük miktardaki borçlarından dolayı temerrüde düşme riski söz konusudur. Ayrıca, OBOR projelerine aktarılması öngörülen kaynakların ülkelerin mevcut ekonomik sorunları dikkate alındığında bazı zorlukları gündeme getirebilir (Berlie, 2020: 211).

OBOR, dış politikada Çin'i bazı değişikliklere zorlamaktadır. Güney Çin Denizi konusunda ikili anlaşmalar ilkesini bir kenara bırakan Çin, sınırlı düzeyde de olsa çok taraflı anlaşmaları kabul etmeye başlamıştır. Geçmiş dönemlere kıyasla dış politikasını yumuşatmasına rağmen Japonya, Güney Kore, Kuzey Kore ve Tayvan dâhil olmak üzere komşularıyla ilişkilerini geliştirmek ve güçlendirmek için daha fazla girişimde bulunması gerekecektir. OBOR'un geleceğine dair yaşanan belirsizlikler sadece Asya kıtasıyla sınırlı kalmamaktadır. Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru, Çin ile bazı Avrupa ülkeleri arasındaki ilişkiler ve Çin-Afrika arasındaki işbirliği konularında bir miktar ilerleme görülmesine rağmen, ekonomik koridorlardaki ilerleme yavaşlamıştır (Aoyama, 2016: 21).

Bu uluslararası zorluklara ek olarak Çin, OBOR'un uygulanmasında yerel ve kurumsal zorluklarla karşı karşıyadır. OBOR yukarıdan aşağıya bir stratejik plan olarak kabul edildiğinde Çin bürokrasisi, iş sektörü ve düşünce kuruluşlarına önemli görevler düşmektedir. Çin'in çok sayıda bölgede etkili konumu ortaya çıktığından dış politikanın daha etkili olma zorunluluğu doğmaktadır. Çin hükümeti, Çinli diplomatların ve ticari çıkarların faaliyet gösterdiği birçok bölgede daha fazla uzman bulundurmalıdır. OBOR ile beraber dış politika gündeminin kapsamı genişlediğinden karar verme sürecindeki karmaşıklıkla hataların yaşanması muhtemeldir. Diğer taraftan Çin'in siyasal sistemi dikkate alındığında küresel iklim değişikliği ve küresel finans gibi dış politika konularında diğer ulusal kurumlarla koordine edebilecek kapasiteden yoksundur. En önemli zorluk, Çin'in jeoekonomik stratejisi bağlamında OBOR, büyük ölçüde Çin'in ekonomik gücünün esnekliğine ve gücüne bağlıdır. Çin ekonomisinde göreceli olarak yaşanan yavaşlama gibi benzer zorlukların doğması OBOR'un karşılaşılabileceği bütün sorunları çözemeyebilecektir. Nihayetinde, Çin'in iç reformları ekonomisinin daha sürdürülebilir bir modele dönüştürülüp dönüştürülmeyeceğini belirleyecektir (Pu, 2016: 124-126). Clarke (2018: 90)'a göre OBOR, küresel finans krizinden sonra toplu üretim modeline yönelik temel zorlukları aşma çabalarına katkıda bulunmakta; fakat küresel seviyedeki düşük talep ve düşük büyüme ortamında OBOR ile hedeflenen aşırı üretim kapasitesinin eritilmesi; kurumsal karların sıkışması, borç seviyesinin artması ve ülkelerin finansal sistemini daha savunmasız hâle gelmesi gibi önemli sorunlara yol açma ihtimaline de sahiptir.

Sonuç ve Değerlendirme

II. Dünya Savaşı'ndan 2000'lerin başına kadar olan dönem ABD liderliğinde küresel sistemin dizayn edildiği politikalarla şekillenmiştir. 2000'lerin başından itibaren ise ABD'nin uluslararası alandaki dominant gücünü azaltmaya yönelik olarak Çin'in yükselişi söz konusu olmuştur. 2008 krizinin tüm dünyada yarattığı olumsuz tablo karşısında ABD, AB gibi gelişmiş bölgelerin başarısız olması karşısında, ekonomik olarak yükselişini sürdüren Çin, sadece bölgesel bir güç değil aynı zamanda küresel bir aktör olarak dünyada söz sahibi olma arayışını hızlandırmıştır.

2013 yılında Çin Devlet başkanı Xi Jinping tarafından açıklanan Bir Kuşak Bir Yol Girişimi (One Belt One Road Initiative-OBOR) veya diğer adıyla Yeni İpek Yolu Projesi, Çin'in bölgeselleşme ve küreselleşme stratejilerini bir arada yürüterek, 21. yüzyılda ekonomik ve politik açıdan aktif olma hedefinin en açık örneğini sunmaktadır. ABD ile AB arasında imzalanan TTIP ve ABD dâhil Pasifik Okyanusuna kıyısı olan on iki ülke arasında imzalanan TPP'nin dışında kalan Çin, kendi bölgeselleşme stratejisini geliştirerek OBOR'u geliştirmiştir. OBOR ile birlikte Avrasya ve Asya'nın önemli kısmında ABD'nin 'Asya'ya Yöneliş' politikalarını zayıflatmak isteyen Çin, buralarda bölgesel gücünü artırmak istemektedir. Bunun yanında ülke içerisinde bölgesel gelişmişlik farklarının giderilmesi için altyapı yatırımları başta olmak üzere enerji, ulaşım, ticaret gibi unsurların geliştirilmesiyle OBOR ülkeleri arasında entegrasyonun sağlanmasını yolunda önemli çaba sarf etmektedir.

OBOR ile Çin'in hedeflediği diğer strateji Batı tipi küreselleşme yerine kazan-kazan politikasına dayalı küreselleşmenin sunduğu fırsatların adil ve eşit dağılımını ifade eden 'paylaşımli küreselleşme' modelinin yaratılmasıdır. Batı tarzı küreselleşme modelinin ülkeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarını ve istikrarsızlıkları artırdığını ileri sürerek dengeli ve katılımcı küreselleşmenin gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Daha yakından bakıldığında 'Çin tipi küreselleşmenin' yaratılma süreci olarak adlandırılan bu yapı, 21. yüzyılın en büyük mega-projesi olan OBOR'un en çok üzerinde durulan yönlerinden birisidir. Bu süreçte OBOR kapsamında Çin'in

en büyük hedeflerinden birisi, mevcut küresel finans sisteminden rahatsızlık duymasından dolayı ABD dolarının hâkimiyetine karşılık Renminbi (RMB)'nin uluslararasılaşmasını sağlamaktır.

OBOR'un bölgesel ve küresel hedeflerini bir arada yürütmeye çalışan Çin'i bekleyen birçok zorluğun olduğu gözlerden kaçmamalıdır. İlk olarak proje kapsamında çok önemli bir yer tutan altyapı harcamalarının finansmanın büyük bölümünün Çin tarafından üstlenilmesi, çok ağır bir maliyet ortaya çıkarmaktadır. Belirli süredir var olan küresel ekonomik büyümede yaşanan yavaşlamaya Covid-19 pandemisi eklenince, uzun vadede Çin'in küresel büyümeden alacağı pay azalabilir. Bu da projenin finansmanında zorluklara yol açabilir. Diğer taraftan bölgeselleşme hedefleri bağlamında birçok ikili ve çok taraflı anlaşmalar yapılmasına rağmen, sınır komşularıyla yaşanan problemler devam etmektedir.

OBOR, başarılı veya başarısız olup olmasının ötesinde, Batı sistemine meydan okumayı temsil etmektedir. ABD'nin küresel sistemdeki imajının cazibesini kaybetmeye başladığı bir ortamda, Çin bu projede başarısız olsa dahi, yeni bir alternatif yapılanmaya yöneleceği beklentileri artmaktadır. Dolayısıyla bölgesel ve küresel sonuçlar birçok açıdan ortaya çıkacaktır. Hegemonik değil yükselen bir güç olarak çok kutuplu küresel dünya düzeninde Çin'in söz sahibi bir aktör konumuna gelmesi, gelişmekte olan ülkelerin önemli bir kısmında pozitif karşılanmaktadır. Bu da Çin eksenli küresel yapının faaliyet alanını genişletecektir.

Kaynakça

- Amadeo, K. (2020). "How the Yuan Could Become a Global Currency", *The Balance*, Erişim Tarihi: 5 Şubat 2021, <https://www.thebalance.com/yuan-reserve-currency-to-global-currency-3970465>.
- Aoyama, R. (2016). "One Belt, One Road: China's New Global Strategy", *Journal of Contemporary East Asia Studies*, Volume: 5, Issue: 2, pp. 3-22. DOI: 10.1080/24761028.2016.11869094.
- Berlie, J. A. (2020). *Epilogue, China's Globalization and the Belt and Road Initiative*, (Editor: Jean A. Berlie), Cham, Palgrave Macmillan, pp. 207-216.
- Blanchard, B. (2014). "With One Eye on Washington, China Plots Its Own Asia 'Pivot'", *Reuters*, Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021, <https://www.reuters.com/article/us-china-diplomacy/with-one-eye-on-washington-china-plots-its-own-asia-pivot-idUSKBN0F82GX20140703?feedName=worldNews>.
- Cai, K. G. (2018). "The One Belt One Road and the Asian Infrastructure Investment Bank: Beijing's New Strategy of Geoeconomics and Geopolitics", *Journal of Contemporary China*, Volume: 27, Issue: 114, pp. 831-847. DOI: 10.1080/10670564.2018.1488101.
- Cai, P. (2017). "Understanding China's Belt and Road Initiative", *The Lowy Institute for International Policy*, Sydney.
- Callaghan, M. ve Hubbard, P. (2016). "The Asian Infrastructure Investment Bank: Multilateralism on the Silk Road", *China Economic Journal*, Volume: 9, Issue: 2, pp.116-139. DOI: 10.1080/17538963.2016.1162970.
- CCICED (2013). "Important Speech of Xi Jinping at Peripheral Diplomacy Work Conference", Erişim Tarihi: 10 Eylül 2020, http://www.cciced.net/cciceden/NEWSCENTER/LatestEnvironmentalandDevelopmentNews/201310/t20131030_82626.html
- Clarke, M. (2018). "The Belt and Road Initiative: Exploring Beijing's Motivations and Challenges for its New Silk Road", *Strategic Analysis*, Volume: 42, Issue: 2, pp. 84-102. DOI: 10.1080/09700161.2018.1439326.
- Cooley, A. (2016). "The Emerging Political Economy of OBOR: The Challenges of Promoting Connectivity in Central Asia and Beyond", *A Report of the CSIS Simon Chair in Political Economy*, Washington, DC.
- Dimitrijević, D. ve Jokanović, N. (2016). "China's "New Silk Road" Development Strategy", *The Review of International Affairs*, Volume: LXVII, Issue: 1161, pp. 21-44.

- Durani, L. (2016). "The New Silk Road: Plan for Chinese Hegemony", *Modern Diplomacy*, Erişim Tarihi: 5 Şubat 2021, <https://moderndiplomacy.eu/2016/02/25/the-new-silk-road-plan-for-chinese-hegemony/>.
- Ehteshami, A. (2017). "China's New Silk Road is All Part of Its Grand Strategy for Global Influence", *Durham University*, Erişim Tarihi: 5 Şubat 2021, <https://www.dur.ac.uk/research/news/thoughtleadership/?itemno=30052>.
- Fallon, T. (2015). "The New Silk Road: Xi Jinping's Grand Strategy for Eurasia", *American Foreign Policy Interests*, Volume: 37, pp. 140-147. DOI: 10.1080/10803920.2015.1056682.
- Fasslabend, W. (2015). "The Silk Road: A Political Marketing Concept for World Dominance", *European View*, Volume: 14, pp. 293-302. DOI 10.1007/s12290-015-0381-3.
- Ferdinand, P. (2016). "Westward ho-the China Dream and 'One Belt, One Road': Chinese Foreign Policy Under Xi Jinping", *International Affairs*, Volume: 92, Issue: 4, pp. 941-957.
- Flint, C. ve Zhu, C. (2019). "The Geopolitics of Connectivity, Cooperation, and Hegemonic Competition: The Belt and Road Initiative", *Geoforum*, Volume: 99, pp. 95-101. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2018.12.008>.
- Gao, M. H. (2018). *Globalization 5.0 Led by China: Powered by Positive Frames for BRI, China's Belt and Road Initiative: Changing the Rules of Globalization*, (Editors: Wenxian Zhang, Ilan Alon ve Christoph Lattemann), Palgrave Macmillan, Cham, pp. 321-336.
- Guo C.- Degtarev D. A.- Jieli Z (2019). "Implications of "One Belt, One Road" Strategy for China and Eurasia", *Vestnik Rudn. International Relations*, Volume: 19, Issue: 1, pp. 77-88.
- Hilpert, H. G. ve Wacker, G. (2015). "Goeconomics Meets Geopolitics: China's New Economic and Foreign Policy Initiatives", (*SWP Comment, 33/2015*). Berlin: *Stiftung Wissenschaft und Politik-SWP-Deutsches Institut für Internationale Politik und Sicherheit*, <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-436781>.
- Hosain, M. S. ve Hossain, M. S. (2019). "One Belt One Road Initiative: A Revolution on Regional and Global Development", *Journal of Sustainable Development Studies*, Volume: 12, Issue: 2, pp. 119-146.
- Hu, B. (2018). "The Belt and Road Initiative and the Transformation of Globalization", *Kwartalnik Nauk o Przedsiebiorstwie*, Volume: 46, Issue: 1, pp. 30-37.
- Ikenberry, G. J. ve Lim, D. J. (2017). "China's Emerging Institutional Statecraft: The Asian Infrastructure Investment Bank and the Prospects for Counter-Hegemony", *Project on International Order and Strategy at Brookings*, Washington, D.C.
- Indeo, F. (2018). *The Impact of the Belt and Road Initiative on Central Asia: Building New Relations in a Reshaped Geopolitical Scenario, China's Belt and Road Initiative: Changing the Rules of Globalization*, (Editors: Wenxian Zhang, Ilan Alon ve Christoph Lattemann), Palgrave Macmillan, Cham, pp. 135-154.
- Jie, Y. (2017). "China's One Belt, One Road: A Reality Check", *LSE Ideas Strategic Update*, London.
- Jinping, X. (2017). "Secure A Decisive Victory in Building A Moderately Prosperous Society in All Respects and Strive for the Great Success of Socialism with Chinese Characteristics for A New Era", *In delivered at the 19th National Congress of the Communist Party of China October*.
- Jiwoon, B. (2019). "One Belt One Road and the Geopolitics of Empire", *InterAsia Cultural Studies*, Volume: 20, Issue: 3, 358-376. DOI: 10.1080/14649373.2019.1649013.
- Joshua, J. (2019). *The Belt and Road Initiative and the Global Economy (Volume II): The Changing International Financial System and Implications*. Cham: Palgrave Macmillan.

- Katıtaş, G. (2019). “Asya’da Çin ve Rus Bölgeselciliği: Modern İpek Yolu Projesi ve Avrasya Ekonomik Birliği”, *Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7, Özel Sayı, ss. 119-141. DOI: 10.14782/ipsus.594463.
- Khan M.- Khalil S.- Imran A.- Pratt, C. B.- Farid T. (2018). “China’s Belt and Road Initiative: A Global Model for an Evolving Approach to Sustainable Regional Development”, *Sustainability*, Volume:10, Issue: 4234, pp. 1-20.
- Kharas, H. (2017). “The Unprecedented Expansion of the Global Middle Class: An Update”, *Global Economy & Development Working Paper*, Brookings Institution, Washington, DC.
- Łasak, P. ve Van der Linden, R. W. H. (2019). *The Financial Implications of China’s Belt and Road Initiative: A Route to More Sustainable Economic Growth*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Lei, Z. (2018). *The Political Economy of China’s Belt and Road Initiative*. Zhang Zhiping (Translator). Toh Tuck Link: World Scientific Publishing.
- Liang, Y. (2020). “RMB Internationalization and Financing Belt Road Initiative: An MMT Perspective”, *The Chinese Economy*, Volume: 53, Issue: 4, pp. 317-328. DOI: 10.1080/10971475.2020.1728478.
- Ling, J. (2015). “The New Silk Road Initiative: China’s Marshall Plan”, *China International Studies*, Volume: 50, pp. 70-83.
- Lingliang, Z. (2016). “Conceptual Analysis of China’s Belt and Road Initiative: A Road towards a Regional Community of Common Destiny”, *Chinese Journal of International Law*, pp. 517-541.
- Liu, W. ve Dunford, M. (2016). “Inclusive Globalization: Unpacking China’s Belt and Road Initiative”, *Area Development and Policy*, Volume: 1, Issue: 3, pp. 323-340. DOI: 10.1080/23792949.2016.1232598.
- Ly, B. (2020). “The Nexus of BRI and Internationalization of Renminbi (RMB)”, *Cogent Business & Management*, Volume: 7, Issue: 1808399, pp. 1-21. DOI: 10.1080/23311975.2020.1808399.
- Mayer, M. (2018). *China’s Rise as Eurasian Power: The Revival of the Silk Road and Its Consequences, Rethinking the Silk Road: China’s Belt and Road Initiative and Emerging Eurasian Relations*, (Editor: Maximilian Mayer), Palgrave Macmillan, Gateway East, pp. 1-42.
- Muhammad F.- Baig T.- Nizar S.- Beg S. (2020). “BRI a Single Initiative, Multiple Opportunities of Regional Economic Integration: Impact of Banking Sector towards Sustainable Economic Growth”, *Pakistan Journal of Social Sciences (PJSS)*, Volume: 40, Issue: 3, pp. 1449-1459.
- OECD (2018). *The Belt and Road Initiative in the Global Trade, Investment and Finance Landscape*. Paris: OECD Publishing, https://doi.org/10.1787/bus_fin_out-2018-6-en.
- Office of the Leading Group for the Belt and Road Initiative (2017). *Building the Belt and Road: Concept, Practice and China’s Contribution*, Foreign Languages Press.
- Omonkulov, O. (2020). *Büyük Güç Bölgeselciliği: Avrasya Ekonomik Birliği, Yeni İpek Yolu, İpek Yolu Ekonomik Kuşağı*. İstanbul: Cinius Yayınları.
- Pencea, S. (2017). “A Look into the Complexities of the One Belt, One Road Strategy”, *Global Economic Observer*, Volume: 5, Issue: 1, pp. 142-158.
- Ploberger, C. (2017). “One Belt, One Road-China’s New Grand Strategy”, *Journal of Chinese Economic and Business Studies*, Volume: 15, Issue: 3, pp. 289-305. DOI: 10.1080/14765284.2017.1346922.
- Prakoso E. A.- Keliat M.- Tobing F. B. L. (2019). “The Internationalization of Renminbi”, *Intermestic: Journal of International Studies*, Volume: 4, Issue: 1, pp. 68-87. doi:10.24198/intermestic.v4n1.5.

- Pu, X. (2016). "One Belt, One Road: Visions and Challenges of China's Geoeconomic Strategy", *Mainland China Studies*, Volume: 59, Issue: 3, pp. 111-132.
- Rana, P. B. ve Ji, X. (2019). *China's Belt and Road Initiative: Impacts on Asia and Policy Agenda*. Gateway East: Palgrave Macmillan.
- Rolland, N. (2017). "China's "Belt and Road Initiative": Underwhelming or Game-Changer?", *The Washington Quarterly*, Volume: 40, Issue: 1, pp. 127-142. DOI: 10.1080/0163660X.2017.1302743.
- Rühlig, T. (2018). "A "New" Chinese Foreign Policy Under Xi Jinping", *The Institute for Security and Development Policy*, Frankfurt.
- Sandano I. A.- Shah S. F. H.- Shaikh I. A. (2019). "Belt and Road Initiative: A Step toward Shared Globalization", *Otoritas: Jurnal Ilmu Pemerintahan*, Volume: 9, Issue: 2, pp. 139-151.
- Sárvári, B. ve Szeidovitz, A (2016). "The Political Economics of the New Silk Road", *Baltic Journal of European Studies Tallinn University of Technology*, Volume: 6, Issue: 1, pp. 1-27.
- Schortgen, F. (2018). *China and the Twenty-First-Century Silk Roads: A New Era of Global Economic Leadership?*, *China's Belt and Road Initiative: Changing the Rules of Globalization*, (Editors: Wenxian Zhang, Ilan Alon ve Christoph Lattemann), Palgrave Macmillan, Cham, pp. 17-34.
- Silin Y.- Kapustina L.- Trevisan I.- Drevalov A. (2018). "The Silk Road Economic Belt: Balance of Interests", *Economic and Political Studies*, Volume: 6, Issue: 3, pp. 293-318.
- Soong, J. J. (2018). "China's One Belt and One Road Initiative Meets ASEAN Economic Community: Propelling and Deepening Regional Economic Integration?", *The Chinese Economy*, Volume: 51, Issue: 4, pp. 291-297. DOI: 10.1080/10971475.2018.1457335.
- Tsui S.- Wong E.- Chi L.- Tiejun W. (2017). "One Belt, One Road: China's Strategy for a New Global Financial Order", *Monthly Review*, pp. 36-45. DOI: 10.14452/MR-068-08-2017-01_4.
- World Bank (2021), *World Development Indicator*, Erişim Tarihi: 5 Şubat 2021, <https://data.worldbank.org/>.
- Xia, S. (2018). "Path Selection of Renminbi (RMB) Internationalization under "The Belt and Road" (B & R) Initiative", *American Journal of Industrial and Business Management*, Volume: 8, pp. 667-685.
- Xing, L. ve Duarte, P. (2019). *Conclusion: The One Belt One Road in the Politics of Fear and Hope, Mapping China's 'One Belt One Road' Initiative*, (Editor: Li Xing), Palgrave Macmillan, Cham, pp. 279-290.
- Xing, L. (2019). *Understanding the Multiple Facets of China's "One Belt One Road" Initiative, Mapping China's 'One Belt One Road' Initiative*, (Editor: Li Xing), Palgrave Macmillan, Cham, pp. 29-56.
- Yilmaz, S. ve Li, B. (2020), "The BRI-Led Globalization and Its Implications for East Asian Regionalization", *Chinese Political Science Review*, Volume: 5, pp. 395-416. <https://doi.org/10.1007/s41111-020-00145-2>.
- Yu C.- Zhang R.- An L.- Yu Z. (2020). "Has China's Belt and Road Initiative Intensified Bilateral Trade Links between China and the Involved Countries?", *Sustainability*, Volume: 12, Issue: 6747, pp. 1-19.
- Yu, H. (2017). "Motivation Behind China's 'One Belt, One Road' Initiatives and Establishment of the Asian Infrastructure Investment Bank", *Journal of Contemporary China*, Volume: 26, Issue: 105, pp. 353-368. DOI: 10.1080/10670564.2016.1245894.
- Yu, M. (2020). *China-US Trade War and Trade Talk*. Gateway East: Springer.

Zhang, F. (2016). "China as a Global Force", *Asia & The Pacific Policy Studies*, Volume: 3, Issue: 1, pp. 120-128. doi: 10.1002/app5.115.

Zimmerman, T. (2015). *The New Silk Roads: China, the U.S. and the Future of Central Asia*, *New York University Center on International Cooperation*, New York.

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

01/03/2021

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

29/06/2021

Öğr. Gör. Sedat İŞİK

Dicle Üniversitesi

Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü

sedat.isik13@gmail.com

NASTURİ İSYANI VE BİTLİS MİLLETVEKİLİ YUSUF ZİYA BEY'İN BU İSYANDAKİ ROLÜ

Öz

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden itibaren çeşitli ayaklanma faaliyetleri içerisine giren Nesturiler (Nesturiler), Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk dönemlerinde, özellikle devletin kendi lehine çözmek için uğraş verdiği Musul meselesinin görüşüldüğü sırada patlak vermesi, ülkeyi ciddi manada sıkıntıya soktu. Bütün bunlarla beraber, meselenin dışa yansımaları da hesaba katılırsa uluslararası bir politika halini aldı. Çünkü İngiltere, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bir iç meselesi olan Nasturi isyanına dışarıdan müdahale ederek Türkiye'yi Musul konusunda ikna edebilme düşüncesindeydi. Nihayetinde bu amacında da başarı sağlayabildi. Bu çalışmada Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey'in Nasturi İsyanı sırasında yapmış olduğu faaliyetleri incelenmiştir. Mecliste Musul meselesi görüşülürken Yusuf Ziya Bey'in kayda değer bir ayrılıkçı politika takip etmediği saptanırken, daha sonradan Nasturi İsyanı'nın içerisinde yer almıştır. Nasturi İsyanının bastırılması sırasında yakalandı ve yargılandığı Divan-ı Harp'te idama mahkûm edildi.

Anahtar Kelimeler: Nesturiler, Musul Meselesi, Yusuf Ziya Bey.

THE FIRST TERM OF PARLIAMENT YUSUF ZIYA BEY'S ROLE IN THIS REBELLION

Abstract

The Nestorians have been involved in various rebellion activities since the last periods of the Ottoman Empire. Especially in the first period of the Republic of Turkey, when the state was trying to resolve in the Mosul issue on its behalf, the Nestorian rebellion broke out causing a serious problem for the state. Along with all these, if the external reflection of the issue is taken into account, it has become an international policy. Because the UK tried to support this rebellion as an intervention to internal matter of the Republic of Turkey, with this it tried to convince Turkey about Mosul issue. Ultimately, it was able to achieve this goal. In this study, the activities of Bitlis Deputy Yusuf Ziya Bey during the Nestorian Rebellion were examined. It was determined that Yusuf Ziya Bey did not follow a separatist policy while the Mosul issue was being discussed in the Assembly, while he was later involved in the Nestorian Rebellion. He was caught during the suppression of the Nestorian Rebellion and sentenced to death in the Court Martial.

Keywords: Nestorians, Mosul Issue, Yusuf Ziya Bey.

Giriş

Asuri Kilisesi veya Doğu Süryani olarak da bilinen Nasturilik (Nesturilik) akımına ismini veren Nestür, 382 yılında Roma İmparatorluğu'nun Kommagene¹ eyaletinin Germanikeia (Maraş) şehrinde doğdu. Antakya İlahiyat Okulu'nda öğrenimini tamamladı. Daha sonra vaiz ve papaz olarak görev aldı. Nestur, Anadolu'nun farklı bölgelerinde halka hitabelerde bulunmasıyla tanındı, 428'de İstanbul Patrikliği'ne İmparator II. Theodosios tarafından tayin edildi. Nasturilik V. Yüzyıldan itibaren dışlandı ve bununla beraber taraftarları da sürekli takip ve soruşturmaya uğradı. Bizans devlet kilisesinin baskısı altında kalınca da Sasani İmparatorluğu'nun sınırlarına çekildiler. Yine V. Yüzyılda Nasturi nüfusunun çoğunluğu Nusaybin'i merkez kabul ederek Ortadoğu'nun tamamında misyonerlik faaliyetlerine başladılar (Albayrak, 2007: 15-16). 451 yılındaki Kadıköy Konsili'nden sonra Bizans İmparatorluğu, ülkede dini birliği sağlamak için askeri tedbirler alma kararı aldı. Anadolu, Suriye, Mısır ve Filistin'de toplu girişilen katliamlar sonrasında Süryanilerin maruz kaldığı bu korkunç katliamları gören Nasturiler, İran ve Irak topraklarına kaçmaya başladılar (Çelik, 1996: 55). 633'ten itibaren İran ve Mezopotamya kapılarının İslam ordularına açılmasıyla önceki yıllarda bölgedeki etkinliği yüksek olan Nasturilerin zayıfladığı görülmektedir. İslam'ın hoşgörülü bir din olması ve halkın dini inancına karışılmaması İslamiyet'i kabul edenlerin sayısında her geçen gün artışı sağladı (Çelik, 1996: 55-56).

1. İslamiyet'i Benimsemelerinden Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin İlk Yıllarına Nasturiler

İslamiyet'in doğuşu sırasında Mezopotamya'da yaşamını sürdüren Hristiyanlar, Sasani İmparatorluğu'nun zorba yönetimine maruz kalmaktaydılar. Kendilerinden yüklü miktarda vergi alındığından bu vergiler altında ezilmekteydiler. Bundan dolayı İslam fetihleri sırasında Hristiyanlar, Müslümanlara bir kurtarıcı nazarıyla baktıklarından onlara yardım ettiler (Albayrak, 1997: 76-77). Kültür etkileşimlerinde dışarıdan yapılan müdahaleler çok etkili olmuştur. Özellikle fetihler veya istilalarla bu kültürel etkilenmeler bazen zorunlu olabilirken bazen de kendiliğinden ve gönüllü olmuştur. Moğol istilaları sadece Anadolu'daki Türk birliğini zayıflatmamış aynı zamanda Anadolu'daki farklı din ve mezhep tabilerini de etkilemiştir. XIII. yüzyıldaki Moğol saldırısı bir anlamda Nasturi kilisesinin itibarını zayıflatmış, o dönemden sonra da kilise gerilemiştir (Albayrak, 2007: 15-16).

XVI. Yüzyılda Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra yüzyıllarca dinsel ve kültürel yönden Osmanlı Hükümetinin tanıdığı hoşgöründen dolayı asimile olmadan kendi varlıklarını sürdürdüler. Bu bağlılıkları diğer gayrimüslimlerde olduğu gibi vergi ödeyerek olmaktadır. Nasturi aşiretlerinden Tahuular (Tuhup) 150, Cilolar 70, Tiyari'ler ise 500 lira vergi ödemekteydiler (İleri, 2005: 141-142).

Keldaniler'in Katolikliği XVII. Yüzyılda benimsemesinden yaklaşık bir asır sonra Keldani Patriği 13. Şimon Denha, Katoliklikten ayrılarak Nasturiliğe dönmüş ve piskoposluğu Hakkâri civarındaki Koçanis'e taşımıştır (Albayrak, 2007: 16). Piskopos Mar Yusuf, XVII. Yüzyılın ikinci yarısında Roma'ya bağlılığı kabul ederek Keldani ve Babil Ülkeleri Patriği unvanını aldığı dönemde, yakın arkadaşlarından biri de Mar Şimun ismiyle Nasturi Patriği seçildi. Koçanis'i, bazen de Hakkari (Çölemerik)'yi kendisine merkez yaptı. Bu şekilde kilise kuvvetinin yanı sıra genel itibarıyla aşiret yapısı gösteren ve dağlık bölgelerde yaşayan bağımsız Nasturi toplumu meydana gelmiş oldu. Ayrıca bahsi geçen Nasturiler din hususunda Batı Hristiyanlarından farklı bir yapıya sahip olup, Süryani papazlarından Nastorios'un kurmuş olduğu Nastur mezhebindendirler (Tunçay, 1992: 111)².

¹ Kuzey Suriye'de M.Ö. 162'de kurulan bir krallıktır. M.S. 17'de Roma İmparatoru Tiberius krallığı ortadan kaldırırsa da Gaius M.S. 38'de Kral IV. Antiokhos'u tahta çıkararak krallığı yeniden kurmuş oldu (Ansiklopedik Sözlük, 1967: 1180). Kommagene, bugünkü Adıyaman, Maraş ve Gaziantep illerini kapsayan ve Antitoroslar ile Fırat nehri arasında kalan bölgenin antik ismidir (Şahin, 1998: 38). Daha detaylı bilgi için bkz. (Umar, 2008).

² Aşiret ve reaya olarak iktisadi ve sosyal hayatları farklı iki gruba ayrılmış olan Nasturiler'den reaya yaylada oturur, tarımla geçinir, aşiretler ise aynen o bölgedeki diğer topluluklar gibi dağlarda göçebelik yaparlardı (Öke, 1992: 136-137). Göçebe yaşayan Nasturiler çoğunlukla Van ve Hakkâri bölgesinde yaşamaktaydı. Nasturi aşiretlerinin yaşamış olduğu alanlar çoğunlukla zor şartlar içermekteydi. Bu zor şartlar Nasturilerin dışarıdan etkilenmeden kendi içlerinde özerk yaşama imkânı sağlamıştır. Yerleşik Nasturiler ise ekseriyetle

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki Nasturiler, Birinci Dünya Savaşından önce Urmiye (İran Azerbaycan'ının batı kısmı), Musul ve Van arasındaki dağlık sınır bölgesinde yaşamış olan Hristiyan aşiretlerdir (Nikitine, 1964: 207)³. Nasturilerin buldukları bölgede nüfus olarak pek de azımsanmayacak sayıya sahip oldukları gözlemlenir. XIX. yüzyılda Hakkâri bölgesindeki Nasturi nüfusu 51.000'i de aşiretli, 40.000'i reaya olmak üzere 91.000 civarındaydı (Yılmaz, 2015: 108-109)⁴. Yine Van'da 97.555 gayrimüslim nüfusun 20 binini Nasturiler oluşturmaktaydı ve bunların çoğu da göçebe olarak yaşıyordu (Karpat, 2010: 143-144). Bu arada Nasturiler Osmanlı'da Ermenilerden sonra gelen en önemli Hristiyan topluluktur (Öke, 1992: 136)⁵.

Sultan II. Abdulhamid döneminde (1876-1909) Nasturiler ile çevrelerindeki Kürt aşiretler arasında çatışmalar başladı (Akgül, 2001: 61)⁶. Nasturi olaylarına sebep olan en temel faktörler Avrupa devletlerinin, zayıflayan Osmanlı Devleti'nin topraklarını paylaşma siyaseti ve bunun yanında misyonerlik faaliyetleri olmuştur. Misyoner faaliyetlerinin başında da Amerikan, Fransız ve İngiliz gibi devletler gelmektedir. Bu suretle Nasturilerle ilk defa ilgilenen "American Board" adlı misyoner teşkilatıdır. Bunun ardından İngiliz Protestan misyonerleri bölgede çalışmaya başlamış ve bölgedeki Amerikan etkisini kırmak gayesiyle Canterbury Başpiskopusu'nun talimatı ile çalışmaya başlamışlardır (İleri, 2005: 146). XIX. Yüzyılda bir yandan bölgenin vergi toplama yetkisini elinde bulunduran Cizre Beyi Bedirhan'ın Hakkâri'deki Nasturiler üzerinde kurduğu baskı Kürt ile Nasturilerin ilişkilerini gererken, misyonerler vasıtasıyla Fransa, İngiltere ve Rusya gibi ülkelerin desteğini almış Nasturiler, bağımsızlık hevesiyle Osmanlı İmparatorluğu'na karşı harekete geçtiler. Bu hareketleri 1915 ve 1924 yılları arasında isyan boyutuna ulaştı (Yılmaz, 2015: 110)⁷.

Yukarıda da bahsi geçen Kürt ve Nasturiler arasındaki bu kıyasıya mücadele içerisinde Birinci Dünya Savaşı da patlak verince Nasturiler'in büyük bir kısmı, Ruslara sığınarak İran'ın Hoy, Selmas ve Urmiye bölgelerinde yerleştirildiler (Akgül, 2001: 61-62). Birinci Dünya Savaşının ilk zamanlarında Osmanlı Devleti, dağlı Nasturilerin sadakatlerini sağlamak için Patrik Mar Şimon'u kendilerine bağlamak için çok çaba sarf ettiler. Ancak eğitim serbestliği, iyi tür silah temini, patrik, piskopos ve maliklere maaş bağlamak ve mali destek sağlamak gibi çeşitli vaatlerde bulunması bir netice sağlamadı. Patrik Mar Şimon, erişilmesi güç olan ve kendisine muhafızlar temin ettiği Dizz taraflarına çekildi. Patriğin amcası Nestorus da o sıralarda Türklere karşı barışçıl bir siyaset takip edilmesini tavsiye ederken öldürüldü (Nikitine, 1964: 210).

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Nasturilerin yeniden Türkiye'deki arazilere yerleştirilmeleri gündeme gelince de bunun önüne geçmek üzere tedbirler alındı. Hariciye Vekaletinden İcra Vekilleri Heyeti Reisliği'ne gönderilen 9854 numaralı ve 19 Şubat 1923 tarihli tezkereye zeyl yazısıyla Ermenilerin ve Nasturilerin Türkiye sınırları civarında yerleştirilmemelerinin İcra Vekilleri Heyetince kararlaştırıldığı ve bunların iskanına mahsus arazi aramak için farklı bakanlıklardan bir

çok İran'ın kuzeybatısındaki tarım arazilerinde, Osmanlı'nın Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgelerindeki Hakkâri – Van, Amediye ve Behdinan bölgelerindeki Müslüman komşularıyla beraber yaşamaktaydılar. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. (Dalyan, 2009).

³ Bahsi geçen bölgede yaşayan Nasturiler ayinlerinde Süryancayı kullanır, ibadet yerlerinde tasvirler bulundurmazlar, Cumartesi ve Pazar günlerini kutsal sayar, domuz eti yemez, papazların evlenmesine karşı çıkmazlardı (Cilacı, 1998: 169).

⁴ İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Taylor'un kont Klarendon'a yazdığı rapora göre Osmanlı'da yaşayan aşiret ve yerleşik düzendeki Nasturilerin toplam nüfusu 111.010 olup bu nüfusun yaklaşık üçte ikisini aşiret Nasturileri oluşturmaktaydı (Satılmış, 2006: 104-105).

⁵ Van Vilayetindeki Nasturilerle güneydeki memleketler haricinde bulunan bu taifenin nüfus miktarı 10 milyondan ziyadedir. Nasturilerin bir kısmı Osmanlı Devleti'nde ve 1 milyonu Hindistan, 3 milyonu Çin, 40-50 bin İran'da meskûn olup birçoğu büyük devletlere bağlıdır. Van vilayetindeki Nasturiler kısmen aşiret halinde olup Hakkari Sancağı'nda ve Zap Suyu civarındadır (BOA., Y.PRK.DH. 9-26).

⁶ Kürt Şeyhi Ubeydullah Nehri, Ermenilere siyasi bir imtiyaz vaat eden 1878 tarihli Berlin Antlaşması'nın imzalanmasına karşı çıkararak sonuna kadar direneceğine yemin ederek kadınları dahi silahlandırmaya başlamıştı. Bu hareket Kürt milliyetçiliği ve İslam adına başlatılan bir başkaldırıydı aslında. Ama diğer taraftan da Kürtlerle Ermeniler arasındaki sürtüşmeyi de körüklemiştir (Natali, 2009: 48)

⁷ II. Abdulhamid'in Doğuda Hamidiye Alaylarını teşkilatlandırmadaki gayelerinden biri de Avrupalılardan yüz bulan Nasturi unsurları gibi Ermenileri de bu vesilelerle durdurmaktır. Geniş bilgi için bkz. (Ergül, 1997).

komisyon oluşturulduğu Tahran Büyükelçiliğinden alınan bir bilgi olarak aktarıldı (BCA., 030.10.0.0-108.706.3).

Kürt ve Ermeni ilişkileri bakımından bu çatışmaların nedeni aslında etnik veya dini kökenli değildi. Yerleşik olarak yaşayan ve okuma-yazma bilen aynı zamanda Hristiyan tüccarlarla ilişkiler kuran, bu nedenle de gitgide zenginleşen Ermeniler ile beraber göçebe olarak yaşayan Kürt aşiretleri arasındaki boşluğun Ermeniler lehine gelişmesidir. Hristiyan nüfusun dış dünya ile ilişkileri, yüzyıllardan beri oluşmuş üretim-tüketim ilişkilerine dayalı toplumsal dengeyi de sarsmıştı. Fakat isyanlar ve etnik çatışmalarda bilhassa XIX. Yüzyılda giderek artan misyonerlik faaliyetlerinin önemli bir etkisi oldu. Bu dönemde Amerikalı ve İngiliz misyonerlerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki faaliyetleri sırasında fark ettikleri Hristiyan topluluklardan biri de Nasturiler oldu (Yılmaz, 2015: 113).

Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu toprakları üzerinde Birinci Dünya Savaşı sonrasında yeni oluşumlar meydana geldi ve bu durumdan en çok etkilenen gruplardan biri de Süryaniler oldu. Lozan Antlaşması'ndan sonra Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan Süryani Kadimler Türkiye Cumhuriyeti'nin vatandaşı olarak kabul edildiler. Nasturi ve Keldaniler ise savaş sırasındaki yer değiştirmeler nedeniyle Suriye ve Irak topraklarında kaldılar. Savaş esnasında önce Çarlık Rusya daha sonra da İngiltere'nin yanında yer alan Nasturiler, savaş sonrasında kendilerini yaşadıkları yerlerden uzakta, Irak'taki Bakuba Kampı'nda buldular. İstedikleri tek şey Hakkâri ve çevresindeki eski yerlerine dönmektir. Ancak bu bölge Türkiye sınırları içinde olmakla birlikte henüz Türkiye-Irak sınırı da tam olarak çizilememiştir (Özdemir, 2008: 128). Lozan Konferansı'ndan bir süre sonra "Anglo-Persian Petrol Şirketi" gelişmeleri yakından takip etmek için bir heyetini Musul'a gönderdi. Heyet öncelikle Revandız'ın beş Nasturi taburunun işgalinde olduğunu, birliklerin başında danışman olarak İngiliz subaylarının bulunduğunu ve Nasturilere Irak yönetimini kabul etmeleri konusunda telkinde bulduklarını kaydetti. Ancak yerli halk Nasturilerden nefret etmekte, bu taburların Irak silahlı kuvvetleriyle birleştirilmesine karşı çıkmaktaydı. 1923 yılının sonlarında İngilizleri Musul'da en çok uğraştıran mesele Nasturiler oldu. 24 Eylül'de İngiliz Sömürgeler Bakanı W. E. Gladstone, meselenin Milletler Cemiyeti (Cemiyet-i Akvam)'ne götürülmeden Türkiye ile ikili görüşmelerde çözüme kavuşturulmasının daha faydalı olacağını Lord Curzon'a bildirdi. Ona göre; İngiliz Dışişleri, Musul'un Türklerle aralarında bölüşülebileceğini peşin olarak kabullenmelidir. Bunun yanında Nasturilerin toplu bir şekilde başka yerlere göç etmeleri de gündemdedir. Ancak görülen o ki, Sömürgeler Bakanlığı, Türklerle ikili görüşmelerinde uzlaşmalarına engel olmaması için güçlü bir etken olan Nasturi meselesinin gündeme getirilmesine razı olmadı (Bayburt, 2009: 110-111).

Musul Meselesi, İngiltere'nin Türkiye ile fiili olarak savaşı sona erdiren Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918)'ni imzaladıktan sonra, Mütareke şartlarını ihlal ederek bölgeyi işgal etmesiyle başlayan ve 1926 Haziranı'na kadar dünya devletlerinin ilgisinin pek de eksik olmadığı bir ortamda devam eden bir meseledir. Bununla beraber, Musul Meselesinin temelleri, İngiltere'nin sömürge siyasetinin sonucu olarak XIX. Yüzyılın başlarında atıldı. Bu dönemde Müslüman sömürgeye en çok sahip olan İngiltere'nin Ortadoğu siyasetinde, Hindistan yolu üzerindeki Arabistan ve Irak'ın stratejik önemi son derece büyüktü. İngiltere'nin sınır ve ulaşım güvenliğini sağlamak ve refahının devamlılığı için, İngilizlerin açık denizlerin kontrolünü elinde bulundurması, Avrupa güç dengesinin korunması ve dünya petrol politikasını elinde tutması, siyaseti gereği idi (Armaoğlu, 1975: 7).

Musul bölgesi ile ilişkisi I. Dünya Savaşı'ndan önce başlamış olan İngiltere'nin, Birinci Dünya Savaşı sırasında müttefikleriyle yaptığı görüşmeler ve gizli antlaşmalarla Musul ve diğer petrol bölgelerine hâkim olma planları ortaya konulmuştu. Mütareke imzalandıktan sonra da vilayeti işgal ederek kararlı tutumunu sürdürdü.

2. Dış Tahrikli Nasturi İsyanının Çıkışı ve Yusuf Ziya Bey

Lozan Antlaşması sırasında Musul havalisinin Türkiye'ye bırakılıp bırakılmaması konusunda bir anlaşma sağlanamayınca, Lozan Antlaşması'nın araziye ait hükümler başlığı altında geçen 3. maddesine göre, Türk-Irak sınırının tespit edilmesi daha sonraya bırakılmıştır. İlgili maddeye göre, Türk-Irak arasındaki sınır dokuz ay içerisinde Türkiye ile İngiltere (Büyük Britanya) arasında barış üzerine tayin edilecektir. Tayin edilen süre içerisinde iki hükümet arasında bir sonuca ulaşılmazsa durum Milletler Cemiyetine arz olunacaktı. Nihai karar çıkıncaya kadar da Türkiye ve İngiltere, bu arazide herhangi bir sınır değişimine neden olabilecek askeri harekete kalkışmamayı taahhüt ederler

(Düstur, 1931: 20-21). Bu sınır meselesinin hallolması için Türk Hükümeti yetkililerinin İngiliz Hükümeti yetkililerine karşı tutumu şöyle idi:

Savaştan sonra barış sağlandığı için Musul meselesinin hallinde Türkiye'nin tutumu, İngilizlerin Türkiye üzerindeki siyasetine bağlı olacak idi. Musul meselesi Türkiye'ye her şeyden önce bir milliyet meselesi olup, Musul il çevresinin nüfusunun %68'den çoğu Türkmen ve Kürt diye adlandırılan Türkler idi (Vedat, 1980: 50).

Musul konusunda yapılacak bir anlaşma ile İngilizler; Musul petrollerini Türkler tarafından güvenliği sağlanan bir bölgede işletebilmek ve İskenderun körfezinden petrol naklini güvenle yapmak, Hindistan yollarının en önemlilerinden biri olan Anadolu demiryollarını bir İngiliz şirketine işletmek ve Samsun, Sivas, Diyarbakır ve doğuda bazı ulaşım hatlarının imtiyazını almak, bunlardan başka Türkiye'den ekonomik imtiyazlar sağlamak, Türkiye'nin boğazlara hâkim olması; Kırım, Azerbaycan ve Kafkasya'daki ırkdaşlarına, Suriye ve İslam devletlerine dolayısıyla bütün doğuya etkili olabilecek bir devletin dostluğunu kazanmak suretiyle bu durumdan faydalanmak imkânına sahip olabilirdi (Vedat, 1980: 51-529)⁸.

Lozan'daki görüşmeler sırasında Musul meselesinin çözüm önerileri arasında Musul bölgesinde plebisit yani halk oylamasına başvurulması üzerine bir takım tartışmalar gerçekleşti. Ancak bu durum İngiltere'nin hoşuna gitmemiş olacak ki Türk heyetini oyalama taktiği ile kendisine zaman kazandırdı. Lozan'da Musul konusu görüşülürken TBMM'de de bu durum hararetle tartışıldı. Lord Curzon, Lozan görüşmelerinde Musul konusunu öne sürerek, Kürtler arasında halk oylaması yapılmasına razı olmadığını belirtti. Bu şekilde toplantıda bulunan Türkiye temsilcilerinin tepkisini çekti. Curzon'a göre böyle bir halk oylaması mümkün değildi. Curzon'un bu ifadelerine karşı Türkiye'den de büyük tepkiler gösterildi. Yusuf Ziya Bey⁹ ve diğer birkaç Kürt kökenli milletvekili "Kürtlerin ayrı bir talebi olmadığı ve Türklerle beraber yaşamak arzuları olduğunu" savunuyordu (Goloğlu, 1971: 75). Ayrıca TBMM'nin gizli görüşmelerinde Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey, Musul'un Türkiye'nin ayrılmaz bir parçası olduğunu, şu ifadelerle dile getirmişti: "*Arkadaşlar bir insanı ikiye bölmek veyahut herhangi bir parçasını ayırmak nasıl mümkün değilse, Musul'u Türkiye'den ayırmak da öylece mümkün değildir, Musul'suz sulh etmek, sulhun ferdasında Anadolu-i Şarki'de mühim bir cephe hazırlamak demektir.*" Yusuf Ziya Bey, hiç değilse Kerkük ve Süleymaniye'yi alarak "*Türk-Kürt vahdeti*" ni sağlamanın Türkiye'nin geleceği açısından önemli bir durum olduğu üzerinde durdu (TBMM. Gizli Celse Zabıtları, 1923: 163).

Türkiye'yi ileride büyük bir ölçüde parçalayabilmek için İngilizlerin niyeti, Türkiye'den büyük bir Kürt kitlesini ellerinde bulundurarak, Türkiye'nin içişlerine karışmayı daha mümkün kılmaktı. Bu suretle petrolerden emniyetli bir şekilde faydalanabilecekti. Bunun yanı sıra Kürt aşiretlerini Araplara karşı kullanıp, Kürt azınlığının savunmasını bahane göstererek Irak'tan hiçbir şekilde çıkmamak için çeşitli sebepler ortaya çıkarmak idi. Bu sebeplerden dolayı İstanbul'da yapılan ikili görüşmeler (Haliç Konferansı) bir sonuç vermemiş, dolayısıyla mesele Milletler Cemiyetine havale edilmişti (Vedat, 1980: 53; Bayburt, 2009: 214-215).

Haliç Konferansı'nda Musul konusu bir çözüme ulaştırılmayarak 6 Haziran 1924'te konferans tatil edilmiştir. İngiltere'nin bu konferanstaki temel tavrı, Musul meselesinin çözümünde ağır hareket ederek, meseleyi Milletler Cemiyeti'ne götürebilmektir. Haliç Konferansı'nda ortaya konulan Nasturi yurdu meselesi ise İngiltere'nin bölgedeki güvenliğinin sağlanması amacıyla ortaya

⁸ Musul meselesi, Lozan'da alınan karar gereği önce Türkiye ile İngiltere arasında gerçekleşen 19 Mayıs 1924 tarihli Haliç (İstanbul) Konferansı'nda müzakere edildi. Müzakerelere Türkiye adına TBMM Başkanı Fethi Okyar Bey, İngiltere adına da Sir William Coks katıldı. 19 Mayıs-5 Haziran 1924 tarihleri arasında gerçekleşen Haliç müzakerelerinde hiçbir ilerleme sağlanamadı. İngilizler oyalama taktikleri ile meselenin Milletler Cemiyeti'ne götürülmesini bekliyorlardı. Buradan kendileri lehine bir karar çıkacağından emin gibiydiler. Nihayet mesele, Milletler Cemiyeti tarafından ele alınarak, ileride Türkiye'nin aleyhine olacak şekilde çözümlenmiştir (Akin, 2002: 597). Daha geniş bilgi için bkz. (Meray, 2001).

⁹ Yusuf Ziya Bey, 1882 yılında Bitlis'te doğdu. Koçzade Hacı Ömer Suat Ağa'nın oğludur. I. Dönem TBMM'ye Bitlis'ten milletvekili seçilerek 16 Ağustos 1920'de meclisteki çalışmalarına başladı. 14 Nisan 1924'te idam edildi. Daha detaylı bilgi için bkz. (Işık, 2011).

atılmıştır. Buna göre; Hakkâri bölgesi, İngiltere himayesinde olmak üzere Nasturilere verilecek ve Irak'a bağlanacaktı. Böylelikle savaşçılıklarıyla da bilinen bu topluluk Musul'un güvenliğini sağlamak maksadıyla stratejik bir mevkie getirilmiş olacaktı (Bayburt, 2009: 218).

Rusya'nın bu husustaki etkisine bakıldığında; İngilizlerin Güneydoğu Anadolu, Kerkük ve Musul bölgelerini nüfuzları altına almak istemelerine paralel olarak bu bölgelerde Rusya'nın da çoktan beri gözü vardı. Ruslar da çeşitli yollarla bu bölgeleri egemenlikleri altına almak için büyük çabalar harcıyorlardı. Bu sebeple bir taraftan Amerikalıların ve İngilizlerin misyoner örgütlerine karşı olarak, Ruslar da Bolşevik örgütü kurmaya, diğer yandan Ermeni ve Nasturilere bol miktarda silah, cephane ve para vererek bunların oturdukları bölgeye sahip olmaya çalışıyorlardı (Vedat, 1980: 56-57). Bölgeye Rus misyonerleri 1835 yılından itibaren girmeye başladılar. Batı ve Amerikalı misyonerlerinin bölgeye girmesi ile Nasturi kilisesi gündün güne erimeye başladı. Özellikle Katolik ve Anglikan Kiliselerine katılımlardan dolayı nüfusları hızla eridi. Rus misyonerlerin de bölgede aktif halde rol almasıyla 3.000 kadar Nasturi bölgeden göç ederek Kafkasya'ya yerleştiler. Rus misyonerlerinin bu çabaları I. Dünya Savaşı sırasında Nasturilerin onların saflarında yer almalarına sebep oldu (Çelik, 1996: 57). Rusya'nın bölgedeki misyonerlik faaliyetlerine karşı Osmanlı Hükümeti tedbir olarak Hakkâri'nin idari statüsünde değişikliğe gitti. 3 Aralık 1880'de bölgedeki misyonerlerin zarar veren faaliyetlerini durdurmak amacıyla Hakkari, vilayet haline dönüştürüldü (BOA., Y..PRK.UM.. 4-25).

Rusya'nın amaçlarından biri de Amerikan'ın misyonerlik faaliyetlerine karşılık Bolşevik örgütünü kurmak, diğer taraftan da nüfuzu büyük olan Ermenileri kendi maksatları için kullanmaktı. Yani bu bölgelerde geniş mülk ve arazi sahibi Asur'i ve Ermenilere gösterdikleri köylere karşılık olarak Rus bankalarından geri ödemesini yapamayacak kadar kredi vererek bu yerlere sahip olabilmek imkânını bulacak ve sonrasında buraları kendi adamlarına dağıtabileceklerdi (Akgül, 2001: 96). Ruslar sadece Nasturileri değil bölgedeki Kürtleri de isyana teşvik etme gayreti içerisinde oldular. Rusya hesabına çalışmayan Kürt aşiretleri Rusya'nın sürekli baskısına maruz kaldılar. Eğer Doğu Anadolu'nun doğrudan Rusya'ya katılımı sağlanamazsa Rus etkisi altında muhtar bir Ermenistan kurulmasına çalışılacaktı (Akgül, 2001: 65-68).

Yukarıda da bahsi geçtiği üzere Ruslar, Nasturilere yönelik nüfuz mücadelesinde dini yönden misyonerlik çalışmalarına ağırlık verdiler. Bu plan semeresini son dönemlerde verdi ve Nasturiler, Rus propagandasına aldandılar. Belgelere göre Ruslar Urmiye ve Selmas'ta Keldani ve Nasturilerden 15 bin kişiyi Ortodoks yapmaya muvaffak oldular. Din değiştirme olayında Keldani ve Nasturi papazlar üzerinden hareket edildi. Ortodoks olan 50 kadar Keldani ve Nasturi papaz Ruslar tarafından maaşa dahi bağlandılar (Sakin ve Kapıcı, 2013: 207-224). 1915 sonlarında Rus kuvvetlerinin Kafkasya'ya doğru geri çekilmesiyle Süryani, Nasturi ve Keldani denilen Asuri gruplarından 50-70 bin civarındaki bir kısmı da çekilen Ruslarla birlikte gittiler (Akgül, 2001: 71).

Yine Rusların bölgedeki hedeflerinden birisi de Bolşevik propagandasıydı. Burada bağımsız Bolşevik Devleti kurmak için Nasturi ve Kürtleri çeşitli vaatlerle isyana teşvik ettiler (Bozdağ, 2009: 29-30). Ancak Nasturiler, misyonerlerin vaat ve kışkırtmalarının zararını kısa bir süre sonra fark ettiler. Özellikle 1917'deki Bolşevik ihtilalinden sonra yeni Sovyet yöneticilerinin kilise özelinde dine takındıkları davranışlardan dolayı Rusya'da barınmadıkları gibi Osmanlı topraklarına da geri dönemediler. Mecburen İngiltere işgali altındaki Irak'a yerleştiler (Çelik, 1996: 57).

İngilizlerin bu husustaki faaliyetlerine bakıldığında ise şunlar söylenebilir; Dini inançları itibarıyla Müslümanlığa yakın duran Nasturilerin büyük bir kısmının Hindistan'da olması münasebetiyle İngiltere, Osmanlı Devleti'ndeki Nasturilerin koruyucusu iddiasında bulunmaktaydı. Nüfusun bir kısmının İran ve bir kısmının da Hakkâri'de olduğu Nasturiler'in idari merkezi Hakkâri'nin merkezi olan Koçanis'ti. İngilizler Mar Şimon'u kendi saflarına çekmek için farklı zamanlarda çeşitli yöntemler denediler (Kodaman, 1983: 153-155).

İngilizler, Musul sorununun çözüme kavuşturulmasından önce Rusya ve Türkiye'ye karşı Ermeni, Keldani ve Kürt siyasetini hazırladılar. Revandiz'de nüfuz sahibi olan Sidra'yı altın ve bol para karşılığında kendi hesaplarına çalıştırmak istediler. İngilizlerin siyasi isteklerine hizmet eden Sidra, Rumiye bölgesine yerleşmekte olan Nasturi ve Ermenileri sınır boyundaki Kürt kabile ve boylarıyla anlaştırmaya çalışarak İngilizlerin yardım ve desteği ile Kürt-Ermeni ittifakını meydana

getirmeye çalışmaktaydı. Bu ittifakla ilgili olarak da bazı Kürtlerden yardım gördü (Vedat, 1980: 57).

Mondros Mütarekesinden kısa bir süre sonra İngilizler, Osmanlı topraklarını işgale başladılar. 17 Kasım 1918'de Lord Curzon önderliğinde Londra'da gerçekleştirilen bir toplantıda Kürtler için kurulması planlanan Kürt Devleti sınırları görüşülürken aynı zamanda o yerleşim yerindeki Hristiyan unsurların da değerlendirilebileceği ve bu şekilde Türk kontrol sahası ile İngiliz kontrolü altına giren Mezopotamya arasında Hristiyanlardan oluşan tampon bir devlet kurulabileceği fikri oluşmuştu. 18 Ocak 1919'da toplanmış Paris Barış Konferansı'nda da gündeme gelen Nasturi Yurdu oluşumu düşüncesi 19 Nisan 1920 tarihli San Remo Konferansı'nda tekrar gündemde yerini aldı (İldeş, 2018: 45-46)¹⁰. Yine mütarekeden sonra Irak ve Suriye'de manda yönetiminin kurulmasıyla Nasturilerin bir kısmı bu yönetim altında yaşamaya başlamışken bir kısmı da yöneticileriyle irtibatını sürdürmüşlerdir (Dinçel, 2019: 89).

İngiltere'nin tarih boyunca yaptığı siyasetin büyük çoğunluğunda sürekli petrol havzalarına hâkimiyetini götürme hevesinde olduğu aşikârdır. Musul ve dolayısıyla Nasturi konusunda da aynı fikri taşıdığı anlaşılmaktadır. Türk komutan Ali İhsan Sabis Paşa'nın daha sonradan yayımlanan hatıralarında, İngilizlerin bölge üzerindeki temel emellerinin, Osmanlı Devleti ile imzalanan anlaşma sonrasında Ermenilerin istemiş olduğu altı doğu vilayetini işgal etmek ve himayesi altında bir muhtariyet kurmak olduğu belirtiliyordu. Böylece asıl hedefi olan daha kuzeye, yani Kafkasya'ya ulaşıp Bakü ve Batum'u işgali altına alarak petrol sahalarını ele geçirebilecekti (Akgül, 2001: 77-78). Nasturi Ayaklanmasının çıkmasında en aktif rolü İngiltere üstlenmiştir. Bu hususta bilhassa Musul konusunda İngilizlerle yaşanan gerginlik etkili olmuştur. Yukarıda da bahsedildiği üzere, İstanbul'daki Haliç Konferansında bu konu ele alındı. Toplantıda İngilizler, Musul'da iddia ettikleri haklardan vazgeçmek bir tarafa Nasturi sorununu ortaya atmışlardır. Toplantı 5 Haziran 1924'te bitti ve yaklaşık iki ay sonra da ayaklanma başladı (Demirören, 2008: 129).

İngilizler, Türkiye'nin olası harekâtına set çekmek için Milletler Cemiyeti'nin nihai kararına kadar bağlayıcı tedbirler almakta da mahir davranmışlardır. Türkiye ile Irak arasında tespit edilmiş olan sınır, Mondros Mütarekesinde Türk askeri kuvvetlerinin bulunduğu duruma göre tespit edilen Brüksel Hattı olarak kabul edilmekteydi. Aynı zamanda Milletler Cemiyeti'nin Musul meselesine bir nihai çözüm getirinceye kadar da Irak askeri kıtalarını mütarekeden sonra İngilizlerin teklif ettikleri hattın gerisine kadar almaları istenmekte idi. Buna karşılık olarak da Türk askeri kuvvetlerinin de bu hattın ve Şemdinli ilçesinin güney sınırını geçmemeleri kabul edilmişti (Vedat, 1980: 55-56).

Nasturi isyanına İngilizlerin destek vermiş olduğunu gösterir deliller ise şunlardır:

- İsyandan kısa süre önce Hakkâri civarında İngiliz Misyonerlerinin görüldüğü,
- İsyanı bastırmakla görevli Cafer Tayyar Bey emrindeki 21. Süvari Alayı'na Musul'dan kalkan 3 İngiliz uçağının ateş açması,
- İsyanı bastırmak için gönderilen birliklerden firar eden ve Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey'in kardeşi Teğmen Rıza'nın da aralarında bulunduğu subaylardan birinin İngilizlerin Zaho'daki birliklerine katılması¹¹,
- “*Turkish Petroleum*” şirketinin 25 Temmuz 1924'te İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na başvuruda bulunarak Musul'un Türklere bırakılmamasını talep etmesi ve İngiltere'nin 6 Ağustos 1924'te Milletler Cemiyetine başvuruda bulunarak Musul sorununun ele alınmasını talep etmesidir. Zaten Nasturi Ayaklanması da bu başvurudan bir gün sonra başladı (Demirören, 2008: 129).

Musul sınır meselesinin Milletler Cemiyetine intikalinden sonra İngiltere masada diplomatik faaliyetlerini sürdürürken diğer taraftan da Türkiye topraklarında bilhassa Erzurum, Garzan ve Bitlis

¹⁰ Kürtlerin temsilcisi olduğunu ileri süren Şerif Paşa (İsveç Büyükelçisi), Paris Barış Konferansı sırasında Bağımsız Kürdistan Devleti kurma fikrini konferansa sundu. Daha sonradan konferansın Londra'ya taşınmasıyla Şerif Paşa, bu konferansa da aynı fikrini sundu (Doğan, 2007: 43-45).

¹¹ Zaho'da İngiliz birliklerine sığınan kişinin Tefvik olduğu yönünde istihbarat verildi (Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Kutu No: 1/176 (47/2), F. 12).

dolaylarında yaşayan Kürt aşiretleriyle dirsek temasında bulunmasının yanı sıra daha önceden Hakkâri bölgesine yerleşmiş olan Nasturileri de harekete geçirdi (Anzerlioğlu, 1996: 164).

Musul'un hem İngilizler için hem de Türkler için önemli bir yere sahip olduğu ortadaydı. İngiltere, Musul'un zengin petrol kaynağına sahip olabilmek için buranın Irak'a ait olduğunu kabul ettirmek davasında olmuş ve bunu her vasıtayla uygulamaya çalışmıştır. Yukarıda da bahsedildiği üzere Irak'ta küçük bir Ermeni ve Nasturi azınlığı mevcuttu. Burada takip edilen temel politika erkekleri silahlandırmak, kadınlar ve çocukları da Rumiye'ye göç ettirmektir. Bir kısım Nasturileri, Hakkâri bölgesine yolladı. Garzan, Bitlis ve Erzurum bölgelerine de bol miktarda cephane ve silah göndererek, bölgedeki aşiret reislerini ayaklandırmaya hazır bir hale getirmeye çalışmıştır. Türk hükümeti ise, Hakkâri iline İngilizlerin soktukları Nasturileri pasif hale getirmek, hazırlanan Nasturi ayaklanmasının Türk sınırları dışında olduğunu dünyaya göstermek ile karşı hamle yaptı (Bozdağ, 2009: 27-28).

Türk Hükümeti'nin, İngiltere'nin Nasturileri tahrik hareketlerine karşılık sınır dışında propaganda yapması, öncelikli olarak bir teşkilat meselesiydi. Türk hükümetinin bazı ihtimallere karşı hazırlıklı olması gerekiyordu. Yani İngiltere'nin Nasturi azınlıkları kanalıyla Türkiye sınırları içerisinde çıkartmak istedikleri isyanın önüne geçebilmek için bunların ellerinde bulundurdukları silahları toplamaları gerekiyordu. Böyle bir harekete kalkışıldığı takdirde, İngilizler müdahale etmeseler dahi, Türk sınırları içerisinde bulunan Nasturi azınlıklar kısa bir başkaldırı hareketinden sonra ya sınır dışına çıkmak zorunda kalacaklar ya da sınır dışındaki Nasturi ve Ermenilerle birleşerek silah toplama işlemine karşı koyabileceklerdi. Ancak bu bölgede Türk Hükümeti'nin ne askeri kuvveti ve ne de idari teşkilatı mevcuttu. Bundan dolayı bahsi geçen bölgeye ilk planda asker göndermek ve idari bir teşkilat kurmak gerekmektedir. Diğer taraftan Nasturiler de bu bölgelerde asayiş ve düzeni bozucu hareketlerini arttırmak üzere tedbir almakta ve bir şekilde isyan hazırlığı yapmaktaydılar (Vedat, 1980: 59-60; Bayburt, 2009: 219-220).

Nasturilerin bu düzeni bozucu hareketlerine karşı Türk Hükümeti'nin aldığı tedbirlerden biri, Hazil suyunun doğusundaki bölge ile Hakkâri'nin güneyinde o günlerde askeri ve idari açıdan etkin bir yapılanmaya sahip olmadığından bölgeye askeri kuvvet göndermek ve idari yapılanma için harekete geçmektir. Askeri bakımdan bilhassa Nasturilerin bulunduğu bölgede Hakkâri ve Cizre sınır taburları arasındaki boşluğu doldurmak üzere bir tabur oluşturmaktır. Bu önlem, Nasturilerin direnişleri sonrasında sınırı terk etmelerinden sonra da dönmelerine engel olmak için önemliydi (Anzerlioğlu, 1996: 165).

Türk Hükümeti'nin Nasturi hareketlenmelerine karşı tedbirler almayı düşündüğü bu günlerde Nasturilerden de karşı hamle gelmiştir. Hakkâri Valisi Halil Rıfat Bey ve jandarmalar Nasturilerin saldırısına uğramış ve esir edilmişlerdir. Vali Miralay Halil Rıfat Bey'in yanında Vilayet Jandarma Kumandanı ve diğer bir zabıt ile 16 jandarma neferi bulunduğu halde 7 Ağustos 1924'te Çal (Çukurca) Nahiyesine gitmek üzere merkez vilayetten hareket etmişti. Hangediği denilen yerde Nasturilerin kurduğu tuzağa düşmüşlerdir. Jandarmaların bir kaçının şehit ve bir kaçının da yaralandığı anlaşılmıştır. Nasturiler de bu civarda yaşadıkları için yolları kesmişlerdir (TBMM Zabıt Ceridesi, 1924: 9; Hâkimiyet-i Milliye, 13 Ağustos 1924: 1). 15 Ağustos 1924'te o bölgede bulunan Nasturi ileri gelenleri hükümete başvuruda bulunarak bu olayda kendilerinin hiçbir alaka ve tesirlerinin olmadığını bildirmişlerdir. Onlara göre bu olay Nasturi Nuhup Aşireti tarafından gerçekleştirilmişti. Vali Bey de bu saldırı da kolundan yaralandığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber alınan son bilgilere göre de 1 zabıt ve 5 neferin de şehit edildiği bildirildi (Hâkimiyet-i Milliye, 15 Ağustos 1924: 1). Vali Halil Rıfat Bey'in daha sonra anlattıkları da bu bilgiyi doğrulamaktadır. Beytüşşebap'tan sonra Çal aşiretlerinin oluşumlarını ve Nasturilerin kuvvetlerini ve yerlerini yakından görmek ve diğer bazı önemli işler için Hakkâri'den Çal'a hareket eden Vali ve yanındakiler, Nasturilerle karşılaşmamak için bir dizi önlem almışlardır. Ancak buna rağmen Nasturi sınırının en doğusunda beş altı evin bulunduğu derin bir dereye geçerken şiddetli bir saldırıya maruz kalmışlardır. Ancak yolcular arasında valinin de olduğu anlaşılınca ateş kesilmiş ve 200 kadar saldırgan etraflarını sarmıştır. Nuhup Aşireti reisi ve bu olayın düzenleyicisi konumunda olan Gülyano adında birine götürülmüşlerdir. Daha sonra İmadiye'ye götürülmek üzere yola çıkarılmışlardır. Aşağı Tayyari'ye ait Kiman köyüne gelince bu kabilenin reisi ve hükümete dost olan Hoşabe, duruma şiddetle karşı çıkmış ve neticede serbest bırakılmışlardır (Vedat, 1980: 60-61; Bozdağ, 2009: 28).

3. Harekât Planları ve İsyanın Bastırılması

Yukarıdaki gelişmeler aslında Türk Hükümeti'ne karşı, İngilizlerin yardım ve teşviki ile ayaklanmaya başlayan Nasturi isyanının bastırılmasının vakit kaybetmeden yapılmasını gerektiriyordu. Hükümet bastırma hareketini küçük bir kuvvetle yürütmek arzusundaydı. Durum böyle olunca bütün bu hadiseler dış etki ve teşviklerin bir neticesi olarak ön plana çıkmıştır. İngilizler bu isyana siyasi bir renk kazandırmak için, çok çabalıyorlardı. İsyancıların dışarıdaki Nasturi ve Ermenilerden yardım almaları ve isyanda başarılı olmaları durumunda, Doğu Anadolu'da bir Kürt-Ermeni ittifakına dayalı, İngiltere'nin koruyuculuğunda bir devlet kurmak kararındaydılar. Bu durumun önemini kavrayan 7. Kolordu Komutanlığı, İngilizlerin Nasturilere bol miktarda para ve silah yardımında bulunmaları karşısında, esaslı bir hazırlık yaptıktan sonra sistemli bir şekilde harekete geçilmesini önermekteydi. Bunun için de bu bölgedeki asker sayılarının arttırmak, bölgedeki aşiretlerden de faydalanmakla, tehlikeyi gidermeyi uygun görmüş ve bunun sağlanması için isyancılara katılmayan aşiret reislerine, devletin yanında yer almaları ve beraber isyancılara karşı koymayı kabul etmeleri durumunda hükümetçe madalya ile ödüllendirilmeleri düşünülmüştür (Vedat, 1980: 63). Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi imzasıyla Başbakanlığa yazılan bir yazıda Nasturi Harekâtının tedibine başlanmadan evvel civar ahali ve aşiretlere lütuf ile mükâfat sözü verilerek büyük orduya yardım sağlandığından bahisle beraber özellikle kuzey ve güneyde bulunan bazı şahısların madalya ile ödüllendirilmesi ricasında bulunulmuştu (BCA. 30.10.0.0-194.329.5). Bu husus çok işlenmiş olacaktır ki çevre aşiret mensuplarından destek görmüş olan 7. Kolordu iyi bir kuvvet elde edebilmiştir.

29 Haziran 1924 tarihli kararname ile İçişleri Bakanlığınca Nasturilere karşı gerektiğinde yardımcı olmak üzere Güneydoğu vilayetlerinde aşiretler arasında bazı hazırlıklar yapılmaktaydı. Kolordunun daha teşkilatlı bir Nasturi saldırısına karşı daha esaslı bir müdafaada bulunabileceği cihetle bu husustaki teşkilat ve icraat idaresinin 7. Kolordu Kumandanlığının inisiyatifine bırakılması ve Kumandanlığın bilgisi dışında vilayet valileri tarafından hiçbir şey yapılmaması ve genel meclis düzeninin bir gaye karşısında birliği lazım görüldüğü anlaşılmıştır. Tüm bu sebeplerden ötürü kontrolün Genel Kurmay Başkanlığı'na verilmesi düşünüldü. Bu hususta 29 Haziran 1924 tarih ve 2558 numaralı tezkiresiyle vaki teklifi Bakanlar Kurulu 29 Haziran 1924 tarihli toplantısında kabul edildi (BCA., 30.18.1.1-10.32.1.).

Temmuz ayı başlarında Irak üzerinden gelen bir Kürt subay Siirt'te konumlanmış olan piyade alayında bir hareketlilik olduğu yönünde istihbarat verdi. Ağustos sonlarında da Suriyelilere karşı operasyonlar yapılması yolunda verilen emirler Şırnak'taki 18. Alaya ulaştı ve Kürt subaylar bölgedeki Kürt aşiretlerinin de yardımıyla bir ayaklanma çıkartmayı denediler. Fakat buna o zaman fırsat olmadı. Bununla beraber Beytüşşebap'a varılır varılmaz hazırlıklar tamamlandı ve 3 Eylül'ü 4 Eylül'e bağlayan gece harekete geçmeye karar verdiler (Yeğen, 2012: 169).

Genelkurmay Başkanlığı, yapılması planlanan harekât ile alakalı 3. Ordu Müfettişliğinin de fikrini aldı, 13 Ağustos 1924'de Başbakanlığa sunulan raporda, çıkardıkları isyanın bastırılması planlanan Nasturilerin, Oramar ve Çal'ın batısı, İmadiye'nin güneyi, Beytüşşebap ve Hakkâri'nin güneyi, Gılgoyan Aşireti ve Merinar Dağı'nın çevirdiği bölgede yaşadıkları bildirildi. Aynı raporda sayılarının 8000 olup 1000'e yakın silahlı birey çıkaracakları haberinin alındığı belirtildikten sonra Nasturilerin karşı koymadan göç etmeleri ve tek başlarına karşı koymalarının ise uzak bir ihtimal olduğu yönünde kanaat belirtildi. Bununla birlikte İngiltere'nin olaya fiili olarak katılmasının da İngiltere ile Türkiye arasında savaş sebebi olacağından böyle bir duruma mahal verilmediği ifade edildi. Genelkurmay Başkanlığı aynı raporunda alınması gereken önlemleri de ayrıntılı olarak sıralamıştır (Bayburt, 2010: 21).

Çıkan Nasturi Ayaklanmasının bastırılması için kuvvetler gönderildi. Beytüşşebap civarında toplanan ikinci firkanın birinci, ikinci, üçüncü bölükleri ile beşinci bölüğün 3/4 Eylül 1924 gecesi tatbikat yapmak bahanesiyle ordugâhlarından çıkararak ayrıldıkları, kıtaata memur Bitlisli, Vanlı ve Mardinli dört zabitan, çevre ile muhaberatın kesilmiş olduğu şeklinde şayialarda bulunduğu, kaçan bu askerlerin Beytüşşebap'ın batısındaki dağlara kaçtıkları ve takiplerine İkinci Fırka'nın Altıncı Alayı'nın memur edildiğini Yedinci Kolordu Kumandanlığı'ndan bildirildiği haberini Başbakan

İsmet Paşa, Bursa'da bulunan Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine 8 Eylül 1924 tarihli çektiği telgraftan anlaşılmaktadır (C.A., Kutu No: 1/176 (47/2), F. 12).

O dönemde Trabzon'da bulunan Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen yazıda, çıkan isyanın bastırılması için görevlendirilen alayın 16 Eylül 1924 sabahı harekâta başlayacağı bildirildi. Bir piyade alayı ve güçlü bir dağ bataryasıyla Habur ve Zap suları arasındaki Nasturi bölgesine hâkim olabilmek ilk hedefler arasındaydı. Daha sonra Zap'ın doğusuna ve Çal istikametine yürüneceği belirtildi. İsyancıları kuşatma harekâtının her önemli safhası bizzat Başbakan İsmet Paşa tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya bildirildi (C.A., Kutu No: 1/176 (47/2), F. 12).

Hakkâri Valisi'ne yapılan saldırı esnasında İngiliz uçakları olayın geçtiği yerin üstünde sürekli uçmaktaydılar. Asker ve jandarmadan oluşan birlikleri eşkiyaya karşı koymak mecburiyetinde bulunan ve her zaman statüko sınırı kuzeyinde kalan Türkiye hükümeti asker ve jandarmadan oluşan kuvvetleri eşkiya aleyhinde Hakkari, Beytüşşebap, ve Hezil'de toplamaktaydı (TBMM Z.C., 18.10.1924: 9). Eylül 1924 ortalarında başlatılan sindirme harekâtı sonrasında 16 Eylül 1924'te karşı taarruzda bulunan Türk birlikleri ağır zayıat vermiş ve bu durum gerek İngiliz Hükümet ve gerekse Milletler Cemiyeti nezdinde protesto edilmiştir. Bu hususta bir nota gönderildi. Harekât esnasında Türk Hükümeti de 25-26 Eylül 1924 tarihlerinde nota almıştır (TBMM Z.C., 18.10.1924: 7).

İngilizlerin tahrikiyle ve İngiliz yönetiminde çıkan Nasturi ayaklanmasına karşı, Türkiye'nin Musul konusunda büyük bir uğraş verdiği o güç şartlar içerisinde yapılan bastırma hareketleri kesin bir sonuca ulaştırılmadı. Ayaklananların birçoğu İran'a kaçtılar. İngilizlerin, Musul meselesinden dolayı destekledikleri bu hadise, askeri ve siyasi çok çetin çatışmalar neticesinde tarafların daha önce kabul ettikleri sınırın gerisine çekilmekle sona ermiş kabul edildi. Bu ayaklanmada, İngilizler isyancılara destek vermekle kalmamış uçakları ile de saldırılara katılmışlardır. Ayaklanmanın devam ettiği dönemlerde İngiliz Elçiliği, 16 Eylül 1924'te Londra'ya gönderdiği raporda, 1 Ağustos 1924'te Diyarbakır'da Ankara Hükümeti temsilcileriyle bölgedeki aşiretlerin bir kongre yaptığını, gelişmelerin saklı tutulduğunu, Türklerin Musul üzerinde haklarını elde edebilmeleri için Ankara Hükümetiyle Doğu Anadolu halkının milliyet ayrılığı olmadığı konusunda anlaşmalarını ifade etmekteydiler. Doğu Anadolu'da yaşayan ve uzantısı İran topraklarına kadar devam eden aşiretleri de buraya katmak istediklerini ve böyle bir anlaşma ile de görünürde oluşturulan Türk-Kürt sürtüşmesini gidermeyi amaçladıklarını ileri sürüyorlardı (Aybars, 1988: 30-31)¹².

4. Yusuf Ziya Bey'in Nasturi İsyanı Sırasında Üstlendiği Rol ve Yakalanarak Cezalandırılması

Yusuf Ziya Bey'in Nasturi İsyanı'na müdahil olması şu tarihi seyri izlemiştir:

10 Ağustos 1923'te Yusuf Ziya Bey, milletvekilliği sona erince memleketi Bitlis'e döndü. Memleketine avdetinde bir takım propagandalar içerisinde bulundu. Bu faaliyetlerin ön seyri daha milletvekili olduğu sıralar ve daha da ötesi milletvekili olmazdan evvelki zamanda meydana geldiği için milletvekilliği sonrası yaşamını ve faaliyetlerini o tarihten itibaren ele almak gerekmektedir.

Yusuf Ziya Bey, Bitlis Milletvekilliği öncesinde politikaya girerek Bağımsız bir Kürdistan Devleti kurulmasını amaçlayan bazı faaliyetlerde bulunmuştu. Azadi Örgütü¹³'ne katılmış ve bu

¹² Gazete haberlerine göre isyancılardan bir kısmı İran'a, bir kısmı da Irak'a kaçmışlardır. Nasturi çeteleri Irak sınırının kuzey bölgesindeki halkı taciz etmekteydiler. Türk Hükümeti de Irak'taki İngiliz yönetimini protesto etmiştir (Yeğen, 2012: 196-200).

¹³ Azadi Örgütü'nün çalışmaları özetle şöyle idi: Bu örgüt, 1923 Mayıs'ında Erzurum'da çalışmalarına başlamış ve kuruluşu da o tarih olarak bilinmektedir. Bu örgüt ilk kongresini 1924'te Erzurum'da yapmıştır. Mutki Aşireti Reisi Hacı Musa Bey, kurulan bu örgütün de başkanıydı. Hacı Musa Bey, aynı zamanda Şeyh Said'in de dostu idi. Şeyh Said "Kürdistan İstiklal Cemiyeti"ne 1924'te Erzurum'da katılmasını bu dostluktan faydalanarak sağlamıştır. Erzurum'da örgütün yapmış olduğu kongrede iki önemli karar alındı: Kürdistan'da büyük bir ayaklanma hareketi başlatılacak ve bunu da bağımsızlık ilanı izleyecekti. Ayaklanma bütün ayrıntılarıyla planlanacak ve bu iş de uzun bir zaman gerektirdiğinden, kongreye katılanlar kendilerinden beklenen görevler ile ilgili olarak tam bilgilendirileceklerdi. Harekette ihtiyaç duyulan dış destek; Rus, Fransız ve İngilizlerden sağlanacaktı (Şimşek, 2001: 109; Toker, 2010: 95-97). Azadi Cemiyeti hakkında detaylı bilgi için bkz. (Özdemir, 2002: 481-495; Sever, 2019).

örgütte siyasi bazı girişimlerde bulunmuştur. Bu faaliyetleri, milletvekili seçildikten sonra mecliste de zaman zaman kendisini göstermiştir (Işık, 2011: 62).

Bitlis eski milletvekili Yusuf Ziya Bey'in Nasturi Olayı sırasında sürdürdüğü faaliyetler istihbarat raporlarından anlaşılabilir. Yine I. Dönem TBMM Bitlis Milletvekillerinden Derviş Sefunç Bey, 29 Kasım 1932'de Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Müdürlüğü'ne, kendisine geçimi için yardım yapılması hususunda gönderdiği dilekçesinde Yusuf Ziya Bey hakkında daha evvelden duyduğu gayr-ı resmi bütün faaliyetlerini Cumhurbaşkanıya bizzat bildirmiş olduğu yazılmaktadır. Hatta bu yüzden iki kardeşi ve yedi amcazadesinin günlerce hapisanelerde kaldığını ve sebebi anlaşıldığı an derhal serbest bırakıldıklarını söyledi (BCA. 490.01-518.2079.2). İstihbarat raporlarına göre Yusuf Ziya Bey'in faaliyetleri şöyledir:

3 Mart 1923 tarihli istihbarat raporunda; Yusuf Ziya Bey'in, Koca Paşa'da Aydın Otelinde bulunduğu esnada Fahri Paşa, Polis Teşkilatından Polis Memuru Ahmet, Bedirhanizade Aziz Beyle ismi önceleri tespit edilemeyen ve yüzbaşı olan damadı ve muhasebecileri olan Emin ve Kolbaşılardan Hamit ile beraber Yusuf Ziya Bey'i ziyaret etmiş oldukları bildirildi. Bahsi geçen yerde bir müddet kaldıktan sonra Yusuf Ziya Bey, Yüzbaşı Hamit Bey ile birlikte otelden çıkarak daha önceden gelip orada oturan Raşit Ağa, kolbaşılar ve muhasebecilerinin bulunduğu eve gidip oturdular. Bir süre gizli bir şekilde görüşme sağladıktan sonra bir otomobil ile oradan uzaklaştılar (T.İ.T.E: K.67, G.140, B.140-1001). Yapılan bu gizli toplantıda bir program üzerine yemin edilmesi istendi. Ancak içlerinden bu programın önemini tam olarak bilmeyen bazı şahıslar yemin etmekten çekindiler ve bundan ötürü aralarında tartışmalar oldu. Bununla beraber bu istihbaratı veren Şevki, toplantının neticesinin tam olarak ne olduğunu saptayamamıştır (T.İ.T.E: K.67, G.140, B.140-2001).

Bir başka raporda da; Yusuf Ziya Bey'in İstanbul'a gelmesinin hemen ardından Raşit Ağa ile görüşerek çavuş, onbaşılı ve muhasebecileri ile beraber Sirkeci'de Raşit Ağaya ait bir locada toplandıkları bildirildi. Bu toplantıya bütün hamalları teşvik ettiler. Bu hamalları Türk hamallarından ayırmak ve kendilerinin tayin edecekleri program üzerine hareket üzere iman, talak ve din üçlüsü üzerine yemin etmeleri istendi. Bunlardan bazıları programın ne olduğunu bilemediklerinden yemin etmekten sakınmışlardır. Bunun üzerine daha önceden bahsedilen ancak ismi daha sonradan tespit edilen Yüzbaşı Bahaeddin Efendi, hiddetle ayağa kalkarak yanlarında bin beş yüz silahın olduğunu ve kin beslemelerinin yersiz olduğunu söyleyerek onlara çıkıştı (T.İ.T.E: K.67, G.140, B.140001).

23 Mart 1923 tarihli bir diğer istihbarat raporundan anlaşıldığı üzere Yusuf Ziya Bey, Yüzbaşı Bahaeddin Efendi ve Raşit Ağa ile diğer Kürtlerin iştirak ettiği ve Şehzadebaşı'nda, Raşit Ağa'nın bacanağı Muhammet Efendi'nin evinde bir başka toplantı yaptılar. Bu raporda geçtiği üzere; Raşit Ağa'nın taraftarının durumu mevzubahis edildi, Yusuf Ziya Bey ve Raşit Ağa'nın yaydığı propaganda metni bir daha gözden geçirildi (T.İ.T.E: K.63, G.110, B.110001)¹⁴.

Yukarıda anlatılanlar Yusuf Ziya Bey'in henüz Milletvekili olduğu dönemlerdeki siyasi faaliyetleridir. Milletvekilliği sonrasına bakıldığında, benzer siyasi faaliyetler içerisinde bulunduğu görülmektedir. 1924 Mayıs'da bir ihbarda, Yusuf Ziya Bey, Dersim eski Milletvekili Hasan Hayri, Nahiye Müdürü Tayip Bey, Şeyh Şerif ve aşiret reisi Hacı Musa isimlerine rastlanılmaktadır. Kürtlükle bağlantılı olarak, aydın kesimin yanı sıra, ünlü aşiret ve din adamları da söz konusudur. Bilhassa milli mücadeleden sonra kürtlük konusunda beklentileri, Şeyh Sait ile yakın temasta değillerdi. Bu dönemde daha çok Miralay Cibranlı Halit Bey ve eski milletvekili Yusuf Ziya Bey gibi kişilerle irtibat ön plandaydı. Ancak Yusuf Ziya ve Halit Beylerin tutuklanarak Bitlis'e getirilmelerinden sonra, artık "Kürtlük" yanlılarının etkinliğinin azalmaya başladığı ve şeyhlerin söz sahibi oldukları görülecektir (Kutlay, 2002: 262).

Bitlis Vali Vekili 2. Fırka Kumandanı Kazım Bey'in 6 Eylül 1924'te Genel Kurmay Başkanlığı'na gönderdiği raporda Yusuf Ziya Bey'in casusluk yaptığını bildirmiştir. Vali Bey raporda ayrıca Yusuf Ziya Bey'in 3 Eylül günü Bitlis'ten ayrıldığını ve Erzurum'a doğru hareket

¹⁴ Bu propaganda metnine dair herhangi bir belgeye ulaşılamadığından buraya konulamamıştır.

ettiğini yazmaktadır. Kazım Paşa, Beytüşşebap Vakası¹⁵ olunca telgrafhanedeki hususi muhaberelelerin mahiyetini Bitlis Telgraf Müdüriyetinden istedi. Yine gönderilen yazıda; Rıza imzasının Şırnak'taki 18. Piyade Alayı Komutan Yaveri ve Yusuf Ziya Bey'in küçük kardeşine ait olduğu, ismi geçen İhsan Beyin de askeri aldatan bir hain olduğu ve ailesinin de Siirt'te bulunduğu, bu işaretlere göre Bitlis'e geleceğinden bahsetmektedir (BCA., 30.10.0.0-56-372-12)¹⁶. Raporun devamında para meselesinin son derece önemli olduğuna değinildi. Rıza'nın Ziya Beye bol keseden ve Şırnak gibi çorak ve mahrum bir bölgeden başka miktarı belli olmayan bir parayı poliçe olarak vaat etmiş sonra İhsan Beyle beraber kaçan ve Şırnaklı Süleyman Ağanın en küçük oğlu olan Şaşı İhsan'ın yanında bulunmasına göre Rıza ve Ziya Beyler arasında alışverişte kullanılacak para poliçesinin önemine ve bu macerada çok mühim bir para oynadığına dikkat çekilmiştir. Yazının devamında alınabilecek tedbirler de şöyle sıralanmıştır; Ziya Bey Erzurum'a varır varmaz bu hain ve arkadaşlarının derhal ve tereddütsüz tutuklanması ve artık geçmişin hesaba çekilmesinin lazım olduğu, bahsedilen Faik isminin Van'da seyyar jandarmalık yapan ve hakkındaki söylentilere göre on katili saklayan ve kaçırılan Ziya'nın damadı olduğu, toplantıda paranın her ne vasıta ile olursa olsun Bitlis'e bahsi geçen şahıs namına geleceğinden ya da Erzurum'a poliçe çekileceğinden Ziraat Bank ve poliçe merkezlerinin de Siird ile Bitlis olduğundan maliye hareketlerinin kontrol edilmesi gerektiğinden bahsedildi. Kazım Paşa, eğer kaçmaz ise Yaver Rıza'nın da derhal tutuklanmasının çok elzem olduğunu ifade etti (BCA., 30.10.0.0-56-372-12). Aynı yazıda Rıza ismiyle Şırnak'tan alınan yazıda; 31 Ağustos 1924'te sağ salım yetiştiği, emir olunduğu miktardaki tutarı hemen poliçe ettirmek üzere haber beklediği bildirildi. İhsan Bey'in ailesinin hareket ettiğini, Şırnak'ta Süleyman Ağa vasıtasıyla irtibat kurulması talebinde de bulunuldu (BCA., 30.10.0.0-56-372-12). Dolayısıyla Vali Bey'in üzerinde en çok durduğu nokta; Yusuf Ziya Bey ve diğer şahıslar arasındaki görüşmelerde daha çok büyük meblağda paralar ve bu paraların poliçe suretine çevrilmesi ile ilgili mevzular hakkında görüşüldüğü anlaşılmaktadır. Bu ihbar raporunda adı geçen şahıslar ise; Şırnak'ta 7. Kolordu 2. Tümeğe bağlı olan 18. Piyade Alayı Komutan Yaveri Rıza Bey'dir ki kendisi aynı zamanda Teğmen rütbesinde olup Yusuf Ziya Bey'in biraderidir. Diğer şahıslar ise; Yüzbaşı İhsan Nuri Bey, Van'da seyyar jandarmalık yapmış ve aynı zamanda Yusuf Ziya'nın damadı olan Faik, Şırnaklı Süleyman Ağa idi¹⁷.

Yusuf Ziya Bey'in Nasturi isyanında bizzat etkin rol aldığı gösterir bir delil de Şeyh Said olayına karıştığı gerekçesiyle Diyarbakır'da idam edilen Binbaşı Kasım'ın üzerinde ele geçirilen belgelerden anlaşılmaktadır. Bu belgede Kasım'ın İngilizlerle ilişkide olduğu ispatlanmış ve Yusuf Ziya Bey'in önderlere kendilerine İngilizler tarafından yardım edileceği hususunda teminat verdiği bildirilmesidir (Yeğen, 2012: 211).

Yusuf Ziya Bey'in Nasturi olayı ile ve dolayısıyla Kürtlük davası ile ilişkilendirmesine bir başka dayanak da Şeyh Said'in yakalanmasından sonra ifadesini alan Şark İstiklal Mahkemesi Başsavcısı Ahmet Süreyya Örgüevren Bey ile aralarında geçen konuşma olmuştur. Sorgu sual sırasında Başsavcının Şeyh Said'e Yusuf Ziya ve Cibranlı Halit'in ayaklanma için kendisine teklif gönderdiklerini ve kendisinin de bundan haberdar olup inkâr etmediğini söylemesi üzerine Şeyh Said, onların fikir ve davalarının Kürtlük ve Kürt Devleti kurmak olduğunu Yusuf Ziya Bey'den duyduğunu aktarmıştır (Örgüevren, 2002: 16).

Yusuf Ziya Bey'in yakalanması ise şu tarihi seyri izlemiştir:

Beytüşşebap'ta bulunan 18. Alayın 3 Eylül günü bazı subayların teşviki ve katılımıyla meydana gelen firar hadisesinde Yusuf Ziya Bey'in de müdahil ve müşterek olduğu, Alay Yaveri olan kardeşi Ali Rıza ile cereyan eden şüpheli telgraf haberleşmesiyle anlaşılacak hakkında takibat başlatılmış. Bu konuda elde edilecek deliller ve işaretler üzerine takibat genişletildi ve Yusuf Ziya Bey'in biraderi Bahaeddin ve damadı Faik de takibe alındı (C.A., Kutu No: 1/176 (47/2), F. 12).

Yukarıda da bahsedildiği üzere Yusuf Ziya Bey 3 Eylül 1924'te memleketi Bitlis'ten ayrılarak Cibranlı Halit Bey ile görüşmek için Erzurum'a doğru yola çıktı. Bu doğrultuda Bitlis'ten hareketle Bulanık'ta Vervan Karyesindeki aşiret büyükleriyle görüştüğünden sonra Erzurum'a doğru olan

¹⁵ Beytüşşebap'ta bulunan 18. Alayın 3 Eylül günü bazı subayların teşviki ve katılımıyla meydana gelen firar ve devamında meydana gelen isyan hareketidir (C.A., Kutu No: 1/176 (47/2), F. 12).

¹⁶ Yüzbaşı rütbesinde olan İhsan Nuri Bey Azadi örgütünün Siirt Şube Başkanıydı (Toker, 2010: 97).

¹⁷ 18. Alaydaki rütbeli asker listesi için bkz. (Yeğen, 2012: 168).

seyahatini devam ettirdi. Erzurum'a vardığında daha önceden hakkında yapılan incelemeler neticesinde firar vakasıyla ilgisi anlaşıldığından yakalanması hususunda Erzurum Vilayetine emir yazısı gönderildi. Yapılan takibat neticesinde Yusuf Ziya Bey yakalanarak Polis Karakoluna getirildi¹⁸. Daha sonra bir fırsatını bularak firar eden Yusuf Ziya, sabık mebus Necati Bey'le biraderi Mithat Bey'in hizmetçisi aracılığıyla Erzurumlu Hoca Osman Efendi'nin evinde saklandı. Ancak Vali Zühtü Bey'in yardımıyla Yusuf Ziya Bey burada tekrar yakalandı. Ve bu şekilde Mithat Bey ve Hoca Osman Efendi haklarında da takibat başlatıldı. Mithat Bey, kolluk kuvvetlerince yakalanarak adliye sevk edildi. Ancak daha sonra tahliye edildi. Hakkındaki takip kararı bitene kadar Osman Hoca da tutuklu tutuldu. Yusuf Ziya Bey de kardeşi Bahaeddin ile birlikte Bitlis'teki Divan-ı Harpte yargılanmaları için Bitlis'e sevk edildi (C.A., Kutu No: 1/176 (47/2), F. 12)¹⁹.

Bitlis Divan-ı Harbinde yapılan yargılama sonucunda, işlediği suç delilleriyle ispat edilen Yusuf Ziya Bey ve diğer sanıklar idam cezası aldılar. Bu ceza 14 Nisan 1925 sabahı Bitlis'te infaz edildi (Çoker, 1995: 181)²⁰.

İsyanın bastırılması sonrasında Hakkâri Valisi tarafından 24 Kasım 1927'de çekilen bir telgraf ile Hakkari dâhilinde mübadil göçmenlerin olmadığı, bunun yanı sıra Ermeni ve Nasturilere ait emlak ve arazinin de tespit edilmediği bildirildi (BCA. 272.0.0.11-23.120.32).

İsyandan sonra hükümete sığınan Nasturiler için de Maliye Bakanlığı tarafından kendilerine hem iskan edebilecekleri meskenler tahsis edilmeye çalışıldı, hem de Nasturi bölgesinden gelen telgrafın lüzumu üzerine Hakkari'ye bir miktar para yardımında bulunduğu belgelerce sabittir (BCA., 030.0.18.01.01-016.71.19.1; BCA., 030.10.00.00-99.642.12.1).

Sonuç

İngilizlerin kışkırtmasıyla başlayan ve kendi sevk ve idarelerinde kuvvet kullanarak destekledikleri Nasturi ayaklanmasına karşı o günün güç şartları içinde yapılan bastırma harekâtı, ayaklananlar üzerinde kesin sonuca ulaşamamış ve asilerin çoğu hudut dışına kaçmışlardır. Aslında İngilizlerin Musul dolayısıyla açtıkları bu mesele siyasi ve askeri çok çetin mücadeleler sonunda tarafların kısmen lehlerinde kabul ettikleri Brüksel Hattının iki tarafına çekilmekle halledilmiş kabul edildi. Gerçekte Türk kuvvetleri, ne asiler üzerinde ve ne de Musul meselesinin nihai çözümünde etkili olacak bir başarı elde edebildiler. Çünkü Nasturi isyanı, daha sonraki Şeyh Sait isyanının da bir nevi ön adımı olmuş oldu. Aradaki fark ise; Şeyh Sait isyanının içeriğinde çok az siyasi maksat gözetilmişken (genellikle dini içerikli sloganlar yapılmıştı), Nasturi isyanında tam anlamıyla siyasi içerikli ve tamamen dış destekli bir isyan hareketi olmuştur.

Nasturi isyanında etkin bir rol aldığını gördüğümüz Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey, Mecliste Musul meselesi tartışılırken, İngilizlerin siyasetini fark edebilmiş ve Türkler ve Kürtlerin birbirinden ayrılamaz bir bütün olduğunu, Kürtlerin Türklerle birlikte yaşamak istediklerini en açık ifadelerle savunduğu halde, Nasturi meselesinde buna tam muhalif bir hal içerisine girdiği görüldü. Zaten isyan hareketi bastırıldıktan sonra isyana ismi karışanlarla beraber tutuklandıktan sonra yargılanarak idam edildi.

¹⁸ 1924 Erzurum depremi sonrasında kriz bölgesinde inceleme yapmak üzere Erzurum'a gelen Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı çevre illerden heyetler görüşmek için peyderpey gelmişlerdir. Bu heyetler içerisinde Bitlis ve Muş'tan da bir heyet 9 Ekim 1924'te Gazi'yi ziyarette bulundular. Bu ziyarette Bitlis Heyeti, Yusuf Ziya Bey'in bu başkaldırı hareketini kabul etmeyerek Cumhuriyet Hükümetine sıkı sıkıya bağlı olduklarını arz ettiler (Atnur, 2006: 85).

¹⁹ Olayın sıradan bir firar hadisesi olmadığı soruşturmalar neticesinde anlaşıldı ve derhal tutuklamalar başladı. Hacı Musa Bey Bitlis'te, Cibranlı Halit ve Yusuf Ziya Beyler ise 10 Ekim 1924'te Erzurum'da yakalandılar. Bitlis Valiliği'ne tayin olunan Kazım Dirik Paşa başkanlığında kurulan Bitlis Divan-ı Harbi dosyayı incelemeye başladı (Toker, 2010: 98).

²⁰ Yusuf Ziya Bey ile beraber Bitlis'ten Teğmen Ali Rıza Bey, Cibranlı Halit Bey, Yusuf Ziya Bey'in damadı Faik Bey ve Molla Abdurrahman idam edildi (Yeğen, 2012: 208).

Kaynakça**1. Arşiv Belgeleri**

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi: T.İ.T.E.

Kutu: 67, Gömlek: 140, Belge: 140-1001.

K. 67, G. 140, B. 140001

K. 63, G. 110, B. 110001.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi: BCA

490_01_518-2079_2_5.

030_0_010_000_000-56_372_12.

030_0_18_01_01_016_71_19_001.

030_10_00_00_99_642_12_1.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Başbakanlık Osmanlı Arşivi: BOA

Y..PRK.UM.. 4-25.

Y.PRK.DH., 9-26.

Cumhurbaşkanlığı Arşivi:

Kutu No: 1/176(47/2), Fihrist:12.

2. Gazeteler:

Hakimiyet-i Milliye, 13 Ağustos 1924.

Hakimiyet-i Milliye, 15 Ağustos 1924.

3. Resmi Yayınlar

TBMM., Gizli Celse Zabıtları, D. 1, C. 4, İ. 6, 06.03.1923.

TBMM Zabıt Ceridesi, D. 2, İ. 45, 18.10.1924.

Düstur, Üçüncü Tertip, C. 5, Necmi İstikbal Matbaası, İstanbul 1931.

4. Sözlük:

Ansiklopedik Sözlük (Dil ve Genel Kültür Ansiklopedisi), C. 2, Milliyet Yayın Limited Şirketi, (Y.yeri yok) 1967.

5. Araştırma Eserleri

Akgül, S. (2001). *Musul Sorunu ve Nasturi İsyanı*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Akın, V. (2002). Lozan Barış Antlaşması (24 Temmuz 1923). *Türkler* (16. Cilt) içinde (576-619). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Albayrak, K. (1997). *Keldaniler ve Nasturiler*. Ankara: Vadi Yayınları.

Albayrak, K. (2007). Nestürilik, *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 33, 15-17). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Anzerlioğlu, Y. (1996). *Nasturiler ve 1924 Ayaklanması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Armaoğlu, F. (1975). *Siyasi Tarih 1789-1960*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Aybars, E. (1988). *Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayını.

- Atnur, İbrahim E. (2006). *Reis-i Cumhuri'un Doğu İncelemeleri (1924 Erzurum Depremi)*, Ankara: Ebabel Yayınları.
- Bayburt, D. (2009). *Türk Tarihi'nde Süryaniler (1880-1938)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bayburt, D. (Bahar 2010), Lozan Barış Konferansı ve Musul Meselesi Görüşmelerinde Nasturilerin Durumu. *Atatürk Yolu Dergisi*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Sayı: 45, 1-36.
- Bozdağ, İ. (2009). *Kürt İsyancıları*. İstanbul: Truva Yayınları.
- Cilacı, O. (1998). *Günümüz Dünya Dinleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Çelik, M. (1996). *Ortadoğu Mozaiki Süryaniler-Nasturiler*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Çoker, F. (1995). *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*. Ankara: TBMM Vakfı Yayınları.
- Dalyan, Murat G. (2009). *19. Yüzyıl'da Nasturiler (İdari Sosyal Yapı ve Siyasi İlişkileri)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demirören, M. K. (2008). *Yeni Dünya Düzeni ve Kürdistan Hayali*. İstanbul: Kumsaati Yayınları.
- Dinçel, Y. (2019). *Büyük Güçlerin Kıskaçındaki "Küçük Müttefik": Birinci Dünya Savaşı'nda ve Sonrasında Nasturiler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Doğan, Y. (2007). *Sevr Sürecinin Türk Basınındaki Yansımaları*. Elazığ: Fırat Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ergül, C. (1997). *II. Abdulhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları*, İzmir: Çağlayan Yayınları.
- Goloğlu, M. (1971). *Türkiye Cumhuriyeti 1923*. Ankara: Başnur Matbaası.
- Işık, S. (2011). *Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Bitlis Milletvekilleri (Biyografileri ve Faaliyetleri)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İldeş, Y. (2018). Irak'ın Kuzeyinde Asur Özerk Bölge Talebi. *Tüdev Denge*, (6), Ankara, 39-58.
- İleri, C. (2005). Osmanlı Devleti'ndeki Nasturilerin Genel Durumu ve Nasturi İsyancıları, *Süryaniler ve Süryanilik I*, (Haz: Ahmet Taşgın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli) içinde (141-159). Ankara: Orient Yayınları.
- Karpat, Kemal H. (2010). *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kodaman, B. (1983). *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdulhamid'in Doğu Anadolu Politikası*. İstanbul: Orkun Yayınevi.
- Kutlay, N. (2002). *21. Yüzyıla Girerken Kürtler*, İstanbul: Pêrî Yayınları.
- Meray, Seha L. (2001). *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar-Belgeler*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Natali, D. (2009). *Kürtler ve Devlet, Irak, Türkiye ve İran'da Ulusal Kimliğin Gelişmesi*. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Nikitine, B. (1964). Nestüriler, *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. IX, 207-212). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

- Öke, Mim K. (1992). *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Örgeevren, Ahmet S. (2002). *Şeyh Said İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi*. İstanbul: Temel Yayınları.
- Özdemir, B. (2008). *Süryanilerin Dünü Bugünü, I. Dünya Savaşı 'nda Süryaniler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özdemir, Y. (2002). Şeyh Sait İsyanı. *Yeni Türkiye*, 8 (44), Ankara, 481-495.
- Sakin, Serdar-Kapıcı, H. Z. (2013), "İngiltere, Nesturiler Ve İç Toprak Projesi (1919-1922)", *History Studies International Journal of History*, 5 (5).
- Satılmış, S. (Aralık 2006). XIX. Yüzyılda Hakkâri'de Hristiyan Bir Cemaat: Nesturiler (İdari, İktisadi ve Sosyal Durumları). *Sosyal Bilimler Dergisi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi. 8 (2), 103-122.
- Sever, T. (2019). *1925 Hareketi Azadi Cemiyeti*. İstanbul: Nûbihar.
- Şahin, S. (1998). *Kommagene Ülkesi ve Tanrılar Tahtı Nemrut Dağ, Tanrılar Dağı Nemrut: Mountain of the Gods*, (Editör: Nezh Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 36-49.
- Şimşek, H. (2001). *Geçmişten Günümüze Bingöl ve Doğu Ayaklanmaları*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Toker, Y. (2010). *Atatürk'ün Kürt Politikası*, İstanbul. Toker Yayınları.
- Tunçay, M. (1992). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Umar, B. (2008). *Kommagene-Kuzey Mesopotamia*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Vedat, Ş. (1980). *Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar*. C. 1. Ankara: Kon Yayınları.
- Yeğen, M. (2012). *İngiliz Belgelerinde Kürdistan*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Yılmaz, A. (Mart 2015). Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Nesturi Ayaklanmaları. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 8 (21), Elektronik Baskı, 107-129.

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

02/03/2021

Dr. Öğr. Üyesi Süleyman EKİCİ
İnönü Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Uluslararası İlişkiler Bölümü
suleyman.ekici@inonu.edu.tr

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

29/06/2021

Alpcan ACAR
Doktora Öğrencisi
İnönü Üniversitesi
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
alpcan.acar@inonu.edu.tr

GÖÇ VE GÜVENLİK: CUMHURİYET HALK PARTİSİ’NİN SURİYELİ GÖÇMENLER KONUSUNDAKİ SÖYLEMLERİNİN GÜVENLİKLEŞTİRME PERSPEKTİFİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Öz

Bu çalışmada Cumhuriyet Halk Partisi’nin (CHP) 2011 yılı itibarıyla Türkiye’nin maruz kaldığı Suriyeli göçmenler konusundaki söylemlerinin güvenlikleştirme üzerinden değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla sürdürülen çalışmada, öncelikle güvenlik ve göç kavramlarının tanımlanması yapıldıktan sonra, çalışmanın değerlendirme unsuru olan güvenlikleştirmenin ana hatları çizilmiş ve Türkiye’deki Suriyeli göçmen konusuna değinilmiştir. Bu minvalde CHP’nin medyada yer alan söylemleri güvenlikleştirme kapsamında değerlendirilmiş ve Suriyeliler hakkındaki birçok söylemin güvenlikleştirme teorisi kapsamına girdiği kanaatine varılmıştır. Özellikle Suriyelilerin devlete, topluma ve toplumsal kimliğe zarar verdiği söylemleri ile konunun acil çözüme ihtiyaç duyduğuna dair yapılan söylemler örnek olarak ele alınmıştır. İçerik söylem analizini esas alan çalışmanın sonunda, CHP’nin Suriyeli göçmen konusundaki söylemlerinin siyasal rekabet alanı üzerinden gerçekleştirdiği daha özelinde ise iktidarı, Suriye politikası üzerinden eleştirmek üzerine yapıldığı sonucuna varılmıştır. Bu doğrultuda CHP’nin Suriyeli göçmen konusundaki olumlu yaklaşım ve söylemlerinin ise konunun siyasal rekabet alanı olarak ele alınmasından dolayı geri planda kaldığı anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Güvenlik, Göç, Güvenlikleştirme, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP).

MIGRATION AND SECURITY: AN EVALUATION OF THE DISCOURSES OF THE REPUBLICAN PEOPLE'S PARTY ABOUT SYRIAN MIGRANTS FROM THE SECURITIZATION PERSPECTIVE

Abstract

In this study, to evaluate the discourses the Republican People's Party (CHP) on Syrians migrants exposed by Turkey since 2011 is aimed in terms of securitization perspective. In this study which was carried out for this purpose, firstly the concepts of security and migration were defined, then outlines of securitization which was the evaluation element of the study were drawn and the Syrian immigrant issues in Turkey have been examined. In this respect, the CHP's discourses in the media have been evaluated within securitization perspective and it has been concluded that many discourses about Syrians fall within the scope of securitization theory. In particular, the statements that Syrians harm the state, society and social identity and the statements that the issue needs an urgent solution were handled as examples. At the end of the study based on content discourse analysis, it was concluded that the CHP's discourses on Syrian immigrants were based on political competition, and that more specifically, these discourses were based on criticizing the government through its Syria policy. In this context, it has been understood that the CHP's positive approaches and discourses on Syrian immigrants remained in the background due to the fact that the issue was handled as a political competition area.

Keywords: Security, Migration, Securitization, Republican People's Party.

Giriş

Güvenlik birey, toplum ve devlet nezdinde önemli bir yere sahiptir. Çeşitli somut/soyut tanımlamaları olan güvenlik, birçok konuya yaklaşırken değerlendirme ölçütü olarak da ele alınmıştır. Bireyin, toplumun ve devletin güvenliği gibi derin konulara nüfuz eden kavram, özellikle birçok alanla da ilintili hale gelmiştir. Ekonomi, siyaset ve kültür gibi birçok alan ile içselleşmiş olan güvenlik kavramı, üzerine en çok düşünülen ve bireyleri, toplumları ve devletleri en hızlı harekete geçirebilen kavramlar arasındadır.

Güvenlik ile ilişkilendirilebilen kavramlar arasında basit bir yer değiştirme eylemi olarak değerlendirilemeyecek göç kavramı da yer almaktadır. İnsan göçünün her dönemde bulunduğundan bahsetmek mümkünken, gerçekleşen göçlerin her birinin motivasyonu farklı olabilmektedir. Güvenliğinin tehlike altında olduğuna ve özellikle bireyler için temel hak olan yaşama hakkının tehlikeye düştüğüne inanan bireyler göçe başvurmaktadır. Göç, özellikle maruz kalan ülke adına ciddi sonuçlar doğurabildiği gibi birçok alanla da ilişkilidir. Göç konusu belli noktalarda toplumsal bir konu olarak ele alınmaktayken, çeşitli etkileri bağlamında ekonomik boyutlarına da değinilmektedir. Fakat son dönemlerde göçe maruz kalan ülkelerde konunun toplum nezdinde güvenlik şemsiyesi altına alınmaya çalışıldığından bahsetmek mümkündür. Bu doğrultuda ise, göçün toplum üzerinde sosyo-ekonomik olumsuz etkileri ve güvenlik bağlamında oluşturduğu tehditler karar vericiler tarafından sıklıkla gündeme getirilmektedir.

Olağanüstü önlemlere “varoluşsal” sorun olarak değerlendirilen durumlarda rahat bir şekilde başvurulabilmektedir. Kopenhag Okulu’nun Güvenlikleştirme Teorisi ise, bu noktaya vurgu yapmaktadır. Belli bir konunun normal süreç içerisinde çözülmesinden ziyade, söylemler yoluyla varoluşsal bir tehdit alanına çekilerek tehdidin, artık normal bir siyasi sürecin parçası olmaktan çıkarılmasıdır (Wæver, 2003: 9). Bu doğrultuda göç konusu da güvenlikleştirmeye maruz kalabilmektedir.

Bu çalışmada güvenlik, göç ve güvenlikleştirme teorisi üzerine açıklamalar yapılarak kavramsal çerçeve çizilmiş, daha sonra Türkiye’de bulunan Suriyeli göçmenlere değinilerek; ana muhalefet partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi’nin Suriyeli göçmenlere yönelik söylemleri güvenlikleştirme bağlamında ele alınmıştır.

1. Güvenlik

Güvenlik kavramı üzerine yapılan tanımlamaların ortak paydası, kavramın insanlığın tüm tarihsel süreci içerisinde kendisine yer bulduğu yönündedir. Bu bağlamda kavramın tanım ve kapsamı çeşitlenerek karşımıza çıkmakta; bireysel ve toplumsal yaşamın her alanında önemli ölçüde güvenlik arayışından söz etmek mümkün olmaktadır. Bu arayışlar devlet nezdinde de söz konusu olmaktadır. Bireylerin, toplumun ve devletin varlığını koruma noktasındaki başarısı güvenliğin temini ile söz konusudur. Çeşitli parçalara ayrılabilen güvenlik kavramı içerisinde mutlaka tehdit ve risk gibi durumları da barındırmaktadır (Dedeoğlu, 2014: 27-28). Güvenliği iki açıdan tanımlamak mümkündür. İlk olarak güvenliğin nesnel boyutu, sahip olunan değerlere yönelik tehditlerin bulunmamasıdır. Bir diğer açıdan güvenliğin öznel boyutu ise, sahip olunan değerlere yönelik saldırılara ilişkin korkunun yokluğunu ifade etmektedir (Wolfers 1952: 484-485)

Arnold Wolfers’un güvenliğe getirdiği iki boyuttan yola çıkıldığında güvenlik arayışlarında çeşitli zorluklardan da bahsedilebilir. Özellikle güvenliğin öznel boyutu, diğer bir ifadeyle soyut yaklaşımlar, güvenliği daha zor bir kavram haline getirmektedir. Güvenlik tanımlamalarında bulunan somut ve soyut yaklaşımlar, güvenlik ve dış politika konularında karar verici mercilerin zorlanmasına da neden olmaktadır. Bu doğrultuda karar mercileri soyut argümanlarla tehditleri algılayarak adımlar atmak zorunda kalabilmektedir. Soyut algılamalarla alınan karar ve uygulamalar belli oranda riski ve başarısızlık potansiyelini içerisinde barındırmaktadır. Bu nedenle devletlerin tehdit ve güvenlik algılamalarını genellikle somut durumlar üzerinden yaptığı söylenebilir (Özcan, 2011: 448).

Güvenliği birey, toplum ve devlet gibi çeşitli boyutlarda ele almak mümkünken, güvenliğin ülke içi alanda kullanımı ile uluslararası alanda kullanımı arasında ince çizgiler bulunmaktadır. Bu bağlamda güvenliğin ülke içi versiyonu devletin araçlarını kullanarak; polis ve bazı durumlarda ordudan yararlanarak kendi sınırları içerisindeki düzeni muhafaza etme kapasitesi olarak ifade edilmektedir. Uluslararası boyutta ise, devletin kendi sınırları dışarısından yönelecek herhangi bir

tehdide karşı emniyeti tahsis etme kapasitesini ifade etmektedir. Uluslararası boyuttaki güvenlik algısında saldırı/savunma yetenekleri ön plana çıkan unsurlardır (Heywood, 2018: 114).

Güvenliğin, devletler için vazgeçilmez bir konuma sahip olması devletleri savaş açma, savaşa girme ve insani kayıplar verme konusunda risk alabilmesiyle sonuçlanmış, diğer taraftan devletlerin bir şekilde varlıklarını sürdürebilmeyi temel esas olarak almalarına neden olmuştur. Tarihsel süreçte devletlerin dönüşümlerinde öncül rollere sahip olan Westfalya Antlaşması ve Fransız İhtilali gibi dönüm noktaları güvenlik algısında da değişikliklere neden olmuştur. Özellikle Soğuk Savaş sonrası süreçte küreselleşme ile beraber ulus-devletlerin konumu sorgulanmış; uluslararası sistemdeki diğer aktörler de ön plana çıkmıştır. Böyle bir dönemde ulus-devletin güvenliğin tek sağlayıcı konumu muğlaklık kazanmıştır (Yorulmaz, 2014: 105).

Sovyetler Birliği'nin iç çöküşü, dünyaya hâkim olan sistemin bir gecede değişmesine neden olmuştur. Soğuk Savaş döneminde tehdit, risk ve güvenlik kavramlarının sade algılanışı Soğuk Savaş'ın bitimiyle daha karmaşık bir yapıya dönüşmüştür. Yenidünya düzeni, küresel terörizm ve kitle imha silahlarındaki yayılma gibi benzeri görülmemiş tehditlerle, uluslararası sistemin ve devletlerin güvenlik algılamalarını revize etmelerine neden olmuştur (Kolodziej, 2005: 11). Ulus devlet döneminde güvenlik askeri boyutta nitelendirilmiş ve aynı dönemde diğer konular ikincil konuma indirgenmiştir. Özellikle ekonomi, çevre ve göç gibi konuların "alçak politika" olarak nitelendirilmesi ulus devlet çağına yöneltilen eleştirilerin ana hatlarını oluşturmuştur. Küreselleşmenin neden olduğu uluslararası geçişkenliğin artması, güçlü uluslararası aktörlerin varlığı, ulaşım ve iletişim alanlarındaki gelişmeler devletlerin güvenlik sürecini tek başına yürütmede yetersiz kalmalarına neden olmuş, ulus-devlet döneminin güvenlik anlayışının sorgulanmasını beraberinde getirmiştir (Oğuzlu, 2007: 8-9).

Geleneksel olarak ulusal güvenlik, devletin sınırlarını muhafaza etmesini ve nüfusun korunması üzerine kurgulanmıştır. Anlaşılacağı üzere bu yaklaşımın Soğuk Savaş ile beraber geride kaldığı ifade edilebilir. Değişen dünya düzeninde ulusal güvenliğin daha geniş bir kapsama sahip olduğu aşikârdır (Watson, 2008: 32). Buradan hareketle ulusal güvenliğin sadece sınırları tanımlamak yerine, giderek artan bir şekilde ekonomik, çevresel ve enformasyonel bileşenlere de sahip olduğu anlaşılmaktadır (Watson, 2008: 5-6). Günümüzde ulusal güvenliği devletin egemenliğini muhafaza etmesi için sahip olduğu siyasal, askeri ve ekonomik güçlerini aktif bir şekilde uluslararası arenada kullanabilmesi olarak tanımlamak mümkündür. Ulusal güvenliğin bileşenlerinin giderek çeşitlenmesi ulusal güvenliği dinamik, değişim ve dönüşümlere açık bir kavram haline getirmiştir (Baharçipek & İnan, 2013: 107-108).

Güvenlik kavramının kendi içerisinde barındırdıkları çeşitli paradokslar, ulusal güvenliği etkileyen konuların belirlenmesinden, ulusal güvenliğe giden sürece kadar birçok durumu derinden etkilemektedir. Ulusal güvenliği etkileyecek potansiyele sahip paradokslar şu şekilde sıralanabilir (Dedeoğlu, 2014: 83-84):

- Güvenlik kavramı zaman ve öngörü ile yakından ilintilidir. Bu minvalde alınacak birçok karar öngörü gerektirmektedir. Bu öngörülerin gerçekleşme olasılığından, öngörüler doğrultusunda alınacak tedbirlere kadar kaynak ve kapasite dağılımının önemi de ayrı bir boyutu teşkil etmektedir.
- Güvenliğin zaman ile olan ilişkisi çok boyutludur. Bu bağlamda güvenliğin zaman ile ilişkisi sadece öngörülerle sınırlı değildir. Kesinlik söz konusu olmayan öngörüler neticesinde, güvenliğin sağlanması için ileriye dönük yatırım, tasarruf veya maliyet gerektiren tedbirler alınabilmektedir. Fakat alınan bu tedbirlerin verimliliği ise, öngörünün gerçekleşmesine bağlı olmaktadır.
- Güvenliğin zaman, öngörü ve tedbir dışında ilintili olduğu bir diğer durum ise, algılardır. Algıların altında yatan birçok etmen bulunabilmektedir. Bu minvalde algıların oluşumu, tehditlerin belirlenmesinde önemli bir yere sahiptir. Fakat algı ile olgu arasındaki yakınlık/uzaklık güvenlik önlemleri için belirleyicidir.
- Birey ve toplumla doğrudan veya dolaylı olarak her konunun güvenlik şemsiyesi altına alınması ve bu bağlamda değerlendirilmesi güvenli bir toplumun tahsis edilmesi için

önemlidir. Ancak her konunun güvenlik boyutunda ele alınmasının toplumlara daha güvenli kıldığı söylenememektedir. Bu bağlamda ortaya çıkan güvenlik paradoksunun çözümünde dengenin korunması önemlidir

- Güvenliğin çift taraflı ilişkileri içermesi, özellikle tehditin belirlenmesi ve karşından gelecek yaklaşımların tahmin edilmesi bakımından önemlidir. Bu süreci bir oyun olarak kurguladığımız takdirde, süreç en az iki kişiliktir.

Bu doğrultuda devletlerin tehdit algılarını oluştururken nelere öncelik verecekleri, hangi yaklaşımların birer tehdit olarak algılanması gerektiği ve özellikle güvenliğin soyut tehdit algılamalarından kaynaklı öngörülerinin neler olduğu karar mekanizmalarına ve karar vericilere göre değişiklikler gösterebilmektedir (Birdişi, 2011: 152). Ulusal güvenlik gibi politik formüller popülerlik kazandığında, dikkatle incelenmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda kapsayıcı ve genel bir terim olarak karşımıza çıkan ulusal çıkar kavramı, farklı kişiler için aynı anlama gelmediği gibi kesin bir anlam da ifade etmeyebilir (Wolfers, 1952: 481).

2. Göç ve Güvenikleştirme Teorisi

Göç genel olarak mekân değişimi olarak tanımlanmaktadır. Göç ile beraber bireylerin hayatlarında köklü değişimler yaşanmakta ve kavram sadece sosyal bir hareketlilik olarak sınırlandırılmamaktadır (Tuncel & Ekici, 2019: 51). Özellikle ülke dışına yönelen göçün etki alanı daha geniştir. Bu kapsamda göçü alan ülkede; ekonomik, sosyal ve siyasal değişimlerin yanı sıra göçün güvenlik boyutunu da ön plana çıkaracak değişimler yaşanmaktadır. Özellikle göçün neden olduğu ve olabileceği kimlik sorunları, ötekileştirme ve radikalleşme gibi sorun alanları göçü salt bir sosyal hareketlilik olmaktan çıkarmaktadır (Canan Sokullu, 2019: 4). Böylece göç, toplumsal yapıda önemli değişimlere veya aşınmalara da neden olabilmektedir. Bu bağlamda göçün sebep ve sonuçları güvenlik çalışmalarına konu olabilmekte ve salt bir sosyolojik durum olmaktan çıkmaktadır (Ekici & Tuncel, 2015: 11-12).

Güvenlik çalışmalarının kapsamı zamanla genişlemiş ve birçok alanla ilintili hale gelmiştir. Bu doğrultuda güvenlik üzerine yeni yaklaşımlar ortaya çıkarak güvenliğin kapsamı genişlemiştir. Kopenhag Okulu, COPRI (Copenhagen Peace Research Institute) çerçevesinde 1980'li yılların sonunda ortaya çıkmış ve ortak bir sistematik üzerinden güvenlik çalışmalarını yürütmüştür (Zora, 2015: 116). Güvenlik çalışmalarında güvenlik kavramının tanımına ve kapsamına atfedilen roller farklılıklar gösterebilmektedir. Özellikle birçok çalışmanın temel hatlarını oluşturan nokta aktör, tehdit algılamasının çeşitliliği ve politika kavramlarını ele alış biçimleridir. Bu minvalde Kopenhag Okulu, bu üç nokta üzerinden geleneksel güvenlik yaklaşımlarından farklı bir konuma yerleştirilebilmektedir (Açıkmeşe, 2011: 45-46). Özellikle uluslararası sistemde önemli bir dönüm noktası olarak görülen Berlin Duvarı'nın yıkılması ve önemli sonuçlar ortaya çıkaran Bosna Savaşı geleneksel güvenlik çalışmalarının bir nevi yetersizliğini ortaya koymuştur (Zora, 2015: 116). Kopenhag Okulu güvenliğin kaynağında çeşitliliği vurgulamış ve sunmuştur. Bu doğrultuda Kopenhag Okulu güvenliğin kaynağını salt askeri unsurlara bağlamamış; askeri sektörün güvenliğe kaynaklık edebildiği gibi siyasi, ekonomik, sosyal ve çevresel sektörlerin de güvenliğe kaynaklık edebileceği ifade edilmiştir (Yıldız, 2015: 8).

Kopenhag Okulu kendisine özgü yaklaşımları çerçevesinde, güvenlik çalışmalarına üç temel katkıda bulunmuştur. Özellikle güvenliği aktör-tehdit-politika üçgeninde daha geniş bir çerçeveye oturtan okulun katkıları güvenikleştirme/güvenlik-dışışlaştırma, sektörel güvenlik yaklaşımı ve bölgesel güvenlik kompleksi teorisi (Baysal & Lüleci, 2015: 70). Güvenikleştirmenin kesin tanımı ve kriterleri, güçlü siyasi etkilere sahip olmaya yeterli bir belirginlikle varoluşsal bir tehdidin özneler arası bir şekilde kurulmasıdır. Güvenikleştirme, doğrudan söylem ve siyasi seçkinlerin çalışmaları yoluyla ele alınmaktadır. Güvenikleştirme çalışması, güdüler veya kültür gibi "gizli" motifleri hedeflemez, siyaseti doğrudan inceler. Bu noktada ortaya çıkan soruların başında, uyulacak kural ihlallerini izleyicinin hoş görmesini sağlayacak etki ne zaman elde edilir? Başarılı bir güvenikleştirme ancak ilgili kitlenin konuya olan inançlarının oluşması ve olağandışı araçların kullanılmasını kabul ettiği zaman gerçekleşmiş olur (Wæver, 2003:11). Bu doğrultuda güvenikleştirme teorisi bize, ulusal güvenlik politikasının doğal bir oluşum ve veri olmadığını, karar vericiler ve politikacılar tarafından dikkatle belirlendiğini göstermektedir. Güvenikleştirme teorisine göre, siyasi konular, bir "güvenikleştirici aktör" tarafından meselenin siyasetin ötesine taşınmasıdır. Örneğin, göçü "ulusal güvenliğe yönelik bir tehdit" olarak adlandırmak, göçü daha düşük öncelikli

bir siyasi kaygıdan, sınırların korunması gibi çeşitli eylemleri barındıran yüksek öncelikli bir konuya kaydırabilmektedir (Eroukhmanoff, 2018: 1). Böylece politik-sivil aktör ilgili konuyu “varoluşsal tehdit” olarak tasvir edebilmektedir. Konuların güvenlik şemsiyesi altına alınması ise acil ve olağanüstü önlemlere imkân tanımakla beraber aktörlerin siyasi pozisyonlarını tahkim etme olanağı da vermektedir (Kardaş, 2014: 332).

Siyasi bir toplulukta bir konunun varoluşsal bir tehdit olarak algılanması ve olağanüstü önlemlerin alınmasında öznelararası bir anlayışın inşa edildiği “söylemsel süreç” kullanılmaktadır (Buzan & Wæver, 2003: 491). Güvenlikleştirmenin tüm süreçlerinde dinamik bir etkiye sahip olan söz-edim siyasi liderler, hükümetler, lobi ve baskı grupları tarafından kullanılabilir. Bu “söylemsel süreç” devletin, ulusun, medeniyetin veya başka büyük kapsamlı unsurların varlığını temel alan ve güvenliğini savunmanın gerekli olduğunu aktarmaktadır (Buzan, Wæver, & de Wilde, 1998:40-41). Güvenlikleştirme aktörünün hitap ettiği kitle karar alıcıları veya seçmenleri içerebilmektedir (Vuori, 2008: 77). Bu bağlamda ön plana çıkan unsurlardan birisi güvenliğin belirli bir söylemsel ve politik güce sahip olmasıdır (Buzan & Hansen, 2009: 231-214).

Tehdidin varoluşsal bir sorun olarak belirlenmesi ilgili tehditle mücadelede olağanüstü önlemlerin alınmasını haklı çıkarabilmektedir. Güvenlik çağrısı, güç kullanımını meşrulaştırmanın ve daha genel çerçevede devletin seferber olmasının önünü açan anahtar yaklaşımdır. Örnek verilecek olursa zorunlu askerlik, çeşitli alanlarda gizlilik ve diğer olağanüstü önlemleri kullanmak sadece “güvenlik konuları” ile mücadelede meşru bir anlam kazanmaktadır. Bu doğrultuda konuya yaklaşırken acil ilgilenilmesi gerektiği ve normal prosedürlere bırakılmaması gerektiği gibi ifadeler kullanılmaktadır. Bununla beraber tehdit artık, normal bir siyasi sürecin parçası olmaktan çıkmaktadır (Wæver, 2003: 9). “Güvenlik siyaseti”, oyunu yerleşik kurallarının ötesine götüren ve konuya özel bir siyaset türü veya konuyu siyaset üstü olarak çerçeveyeleyen bir harekettir. Uygulama alanı olarak ülkeden ülkeye farklılıklar gösterebilmektedir. Bazı devletler (İran, Suudi Arabistan) dini siyasallaştırmıştır bazıları da (SSCB) kültürü güvenlikleştirmiştir (Buzan, Wæver, & de Wilde, 1998: 23-24).

Siyasallaştırma ile güvenlikleştirme arasındaki sıkı bağlantı, güvenlikleştirmenin her zaman devletten geçtiği anlamına gelmemektedir. Hem siyasallaştırma hem de güvenlikleştirme başka forumlarda da canlanabilmektedir. Güvenlikleştirmede özellikle tehdit kamuoyuna varoluşsal olarak sunulmaktadır. Böylelikle normal politik kurallar ihlal edilebilir; çünkü bu tehdit çözülmediği takdirde özne konumundaki aktörün varlığı tehlikeye girecektir. Bu nedenle konunun “güvenlik” şemsiyesi altına girmesi tehditin gerçekten varoluşsal bir tehdit olduğu için değil, konu böyle bir tehdit olarak sunulduğu içindir (Buzan, Wæver, & de Wilde, 1998: 23-24).

Kopenhag Okulu ihmal ve göz ardı edilen birçok konuyu güvenlik alanına dâhil etmiş ve güvenliğin ele alınmasını askeri konularla sınırlandırmamıştır. Özellikle güvenliğin toplumsal boyutlarına da imkân tanıyan Okul ve güvenlikleştirme teorisi, bu çerçevede “kimlik” kavramını ön plana çıkarmıştır. Toplumsal yapıya ve özellikle kimliğe yönelik tehditlerin olma potansiyeli güvensizlik durumu doğurabildiği gibi hızlı önlemlere de zemin hazırlayabilmektedir (Baran & Macar, 2017: 258). Bu durum, güvenlikleştirmenin tehdit kavramının çok boyutluluğuna değindiğinin bir göstergesi sayılabilmektedir. Toplumsal olarak atfedilen konuların kimlik kavramı üzerinden güvenliğin şemsiyesi altına alınabilmesi hem güvenlik kavramını hem de devlet refleksini daha geniş bir alana yaymaktadır.

Siyasi araçlar ile çözülebilecek konuların birçoğu güvenlik çerçevesinde yeniden inşa edilerek güvenlikleştirme süreçlerini başlatmaktadır. Başarılı bir güvenlikleştirme için ilk aşamada ilgili konunun varoluşsal bir tehdit olarak gündeme sunulması ve kabul ettirilmesi gerekmektedir. Bu minvalde birçok örnek bulunmakla beraber; mülteciler temel örnekler arasında yer almaktadır. Özellikle güvenliğin çok boyutlu yapısı üzerinden kurgulanan ve temel motivasyonu “mülteciler, toplumsal yapıya ve temelde de kimliğe yönelik bir tehdit oluşturmaktadır” olan yaklaşım, bu çerçevedeki güvenlikleştirme yaklaşımlarının temel dinamiğini oluşturmaktadır (Demirtaş, 2019: 2-3). Devletler için egemenlik ile ilgili bir tehdit, sorunun varoluşsal olduğunu ifade eder. Çünkü eğer

devlet egemenliğini kaybederse artık devlet olma vasfına sahip değildir. Benzer biçimde kimlik ile ilgili tehditler, toplum için varoluşsal bir sorun alanı oluşturmaktadır (Buzan & Wæver, 1997: 242).

Başarılı bir güvenlikleştirme de ikinci aşama ise, referans nesnesidir. Diğer bir ifadeyle tehditin yöneldiği referans nesnesine duyulan ihtiyaçtır. Güvenlikleştirme aktörleri herhangi bir şeyi referans nesnesi olarak gündeme taşıyabilmektedir. Bazı referans nesnelerinin başarılı olma olasılığı daha fazladır. Genellikle bir kolektivite adına yapılıyor olması kabul edilebilirliği artırmaktadır. Referans nesnesine yönelecek söylemler, ilgili nesnenin hayatta kalması gerektiğine ve bu hayatta kalma gerekliliğinin nedenlerinin açıklanmasına dayanmaktadır (Buzan & Wæver, 2009: 255). Kopenhag Okulu'nun bir diğer öne çıkardığı nokta ise, hedef alınan kitle "dinleyiciler"dir. Karar alıcılar bir konuyu güvenlik şemsiyesi altına almak istediklerinde, ilgili konunun ne denli tehditleri barındırdığı üzerine kurgulanan söylemlerle dinleyicileri ikna etmeye çalışmaktadır. Özellikle ilgili konunun güvenlik şemsiyesi altına alınabilmesi diğer bir ifadeyle başarılı bir güvenlikleştirme için hedef kitlenin ikna edilmesi elzemdir. Mülteciler üzerinden bir örnek vermek gerekirse; hedef kitleye, mülteciler yüzünden ülkenin sosyal refah sisteminin zayıfladığı, sosyal ve kültürel dokusunun bozulduğu ve toplumsal kimliğin aşındığı gerekçe olarak empoze edilmeye çalışılmaktadır (Demirtaş, 2019: 2-3).

Güvenlik birimi olarak ulus kavramı üzerinde çok fazla durulmamıştır. Kavram, siyasi güvenlikle ilişkilendirilebilse de siyasi güvenlikten farklı olan toplumsal güvenlik ön plana çıkmaktadır. Toplumsal güvenlik, "bir kimliğin algılanan bir tehdide karşı savunulmasıdır, ya da daha açık söylemek gerekirse, bir topluluğun kimliğine yönelik algılanan bir tehdide karşı savunulması" biçiminde tanımlanmaktadır (Wæver, 2008: 153).

Toplumsal güvenliğe tehdit olarak ele alınan üç yaygın konu bulunmaktadır (Wæver, 2008: 158-159):

"1. Göç – X halkı, Y halkı tarafından istila edilmekte veya o halk yüzünden özelliklerini kaybetmektedir; X topluluğu eskisi gibi varolmayacaktır, çünkü nüfusu diğerleri oluşturacaktır. X kimliği, nüfusun yapısındaki değişim nedeniyle (Çinlilerin Tibet'e, Rusların Letonya'ya göçü gibi) farklılaşmaktadır. 2. Yatay rekabet – Orada hâlâ X halkı yaşamaya devam etse de komşu kültür Y'nin öne çıkan kültürel ve dil açısından etkileri yüzünden yaşam şekilleri değişecektir (Örneğin Kanada'nın Amerikanlaşmaktan korkması gibi). 3. Dikey rekabet – İnsanlar kendilerini X olarak görmeyi bırakacaktır, çünkü ya bir entegrasyon projesi (örneğin Yugoslavya, AB) vardır veya ayrılıkçı- "bölgeselci" bir proje (Örneğin, Quebec, Katalon, Kürt) vardır. Bu projeler onları daha geniş veya daha dar kimliklere doğru çekmektedir. (...). 4. Olası bir dördüncü konu veba, savaş, açlık, doğal felaket veya yok etme politikaları nedeniyle nüfusun azalmasıdır."

Göç üzerinden yapılacak güvenlikleştirme girişimleri toplumsal güvenliğe vurgu yaparak; söz-edim yoluyla varoluşsal bir tehdidi gündeme taşımaktadır. Böylece göç meselesi toplumsal güvenlik kapsamında varoluşsal bir tehdit olarak algılanarak güvenlik alanına dâhil edilebilmektedir (Taş, 2020: 61). Göçün güvenlikleştirilmesi bireysel aktörler arasındaki algı farklılıkları ve bu farklılıkların siyasi ve ekonomik çıkarlar üzerine kurgulanmasından dolayı başarısızlıkla da sonuçlanabilmektedir. Dolayısıyla bireylerin ortak bir paydada buluşmaları güçtür. Bir diğer neden olarak da göçün her bölgeye aynı etkiyi bırakmaması gösterilebilir. Göçün etkilerini yoğun hissedilen bir bölge ile göçün etkilerinden uzak kalan bölgenin konuya yaklaşımları farklılık gösterecektir. Göçün güvenlikleştirilme girişimi yaygın genellemeler yapması nedeniyle eleştirilmektedir. Özellikle yasadışı ekonomik göçmenler ve savaş mültecileri arasında ayırım yapmadan gruplandırılması örnek olarak ifade edilebilir (Themistocleous, 2013: 5-6).

3. Türkiye'deki Suriyelilere İlişkin Gelişmeler

Birçok Arap ülkesinde 2010 yılında başlayan ve "Arap Baharı" olarak nitelendirilen protesto hareketleri, 2011 yılının başlarında Suriye'de de vuku bulmuştur. Yaşanan protesto ve çatışmalara dönen eylemler, son tahlilde ülkeyi bir iç savaşa sürüklemiştir. Savaşın yarattığı güvenlik sorunlarının yanı sıra önemli bir göçmen kitlesi ise, Türkiye'yi derinden etkilemiştir (Türk, 2019: 18).

Suriye'de meydana gelen iç savaştan en çok etkilenen ülkeler arasında Türkiye bulunmaktadır. İlk göç hareketi Hatay'ın Yayladağı ilçesi Cilvegöz sınır kapısından 252 kişilik bir kabileyle

gerçekleşmiştir. Türkiye'ye doğru gerçekleşen göç, uzun süre varlığını devam ettirmiş ve göçmen sayıları ciddi boyutlara ulaşmıştır. Türkiye göç artışı ile karşı karşıya kalıyor olsa da, gelenlerin geri gönderilmemesi ilkesini baskın bir şekilde ön plana çıkartarak Suriyeli göçmenlere açık kapı politikası uygulamıştır (Öztürk & Çoltu, 2018: 190). Türkiye'nin Suriyeli göçmenleri kabulünde izlenen açık kapı politikasında, devlet politikasının etkisiyle beraber ülke genelinde hâkim olan geleneksel yapı, tarihi geçmiş ve bireye verilen değerler ön plana çıkmaktadır. Her ne kadar büyük bir sınır komşuluğu söz konusu olsa da, Türkiye'nin ciddi bir göç akımına karşı salt komşuluk zaruriyetinden kaynaklı olarak açık kapı politikası izlediğini söylemek ülkenin geleneklerine ve kültürüne haksızlık etmek olacaktır.

Türkiye, cumhuriyetin ilk dönemlerinden Soğuk Savaş süreci de dahil olmak üzere her dönem bireysel veya kitlesel göçlerle karşı karşıya kalmıştır. Yakın dönem ele alındığı takdirde, çoğunlukla Irak ve Suriye'den Türkiye'ye yönelen göçler söz konusu olmuş ve en dikkat çekici olanı ülkelerini terketmek zorunda kalan Suriyeli göçmenlerdir (Türk, 2019: 21). Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı ve mevcut durumda da yüzleştiği göç konusu ve daha özelinde Suriyeli göçmenler konusu çeşitli alanları etkiler niteliğe sahiptir. Bu doğrultuda Suriyeli göçmen nüfusunun yüksek seviyelerde olması siyasi, ekonomik ve sosyal alanları da etkilemektedir.

Tablo 1. Türkiye'de Bulunan Suriyeli Göçmenlerin Yıllara Göre Dağılımı

Yıl	Geçici Koruma Kapsamındaki Suriyeliler
2015	2.503.549
2016	2.834.441
2017	3.426.786
2018	3.623.192
2019	3.576.370
2020	3.641.370
2021 (ilk üç ay)	3.664.873

Kaynak: T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü (2021).

Arap Baharı ve beraberinde Suriye'de meydana gelen iç savaş neticesinde ülkemiz yoğun bir göç dalgası ile karşı karşıya kalmıştır. Bu göç dalgası önemli ölçüde yıldan yıla varlığını korumuş ve artarak devam etmiştir. Türkiye'nin misafirperverliği ve sığınılacak bir liman güveni vermesi insani bakımdan takdir edilmesi gereken bir durum olarak ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda ülkemizde 2021 yılının ilk üç ayı verilerine göre toplamda 3.664.873 Suriyeli göçmen bulunmaktadır. Muhalefet partilerinin sıklıkla üzerinde durduğu kayıt dışı göçmen konusu da dâhil edilince, mevcut Suriyeli sayısının tablodaki verilerden daha fazla olduğu tahmin edilmektedir.

Tablo 2. Suriyeli Göçmen Nüfusun Bazı İllere Göre Dağılımı

Şehirler	Suriyeli Nüfusu	İl Nüfusu İle Karşılaştırma
İstanbul	523.508	%3,49
Gaziantep	449.218	%21,54
Hatay	435.825	%26,34
Şanlıurfa	423.256	%20,08
Adana	254.025	%11,32
Mersin	226.608	%12,32
Bursa	179.162	%5,86
İzmir	148.025	%3,39
Konya	118.810	%5,34
Kilis	105.527	%74,60
Mardin	89.231	%10,47
Osmaniye	47.345	%8,64
Kahramanmaraş	93.628	%8,04
Ankara	100.749	%1,83
Malatya	30.543	%3,81

Kaynak: T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü (2021).

Suriyeli nüfusuna sahip olan ülkemizde, bu nüfusun ülke içerisine dağılımı da önemlidir. Tabloda bazı illerimizde il nüfusu ile Suriyeli göçmen sayısının karşılaştırılması dikkat çekmektedir. Özellikle bu oranın en yüksek olduğu Kilis ve onu takiben Hatay başta olmak üzere diğer illerimiz için son derece önemli bir konu haline gelmiştir. Kilis'in yerli halk nüfusu Suriyeli göçmen nüfusun altında kalarak üzerine düşülmesi gereken bir konu haline gelmiştir. Diğer illerimizde de görülen %10-%20 arasındaki oranlar da azımsanamayacak düzeydedir. Özellikle demografik yapıyı derinden etkileyen bu durum, toplumsal ve kültürel sorunlara da gebe dir. Bir bakıma göç öncesi belli oranlarda sosyo-ekonomik sorunlarla karşılaşan yerel halk, göç sonrasında bu süreci daha sancılı yaşayabilmektedir. Bu anlamda Suriyeli göçmen nüfusunu daha dikkatli ve devletin kontrolü çerçevesinde pay etmenin bölgesel ve il düzeyinde önemli faydaları olacağı yadsınamaz bir gerçektir. Yerel halk ile göçmen nüfusun kin ve şiddet söylemlerinden uzak tutulması ve özellikle de bu durum karşısında medyanın kilit rol üstlenmesi gerekmektedir. Yerel düzeyde yaşanan her olumsuzlukta belli grupların ve etnik yapının hedef kitlesi haline getirilmesi ulusal güvenlik konusunda dikkat çekici olumsuz etkilere sahip olacaktır.

Medyanın etki gücü ve yayılma kapasitesi toplumun gündemini belirleyebilmektedir. Medya araçlarının konulara verdikleri önem sıralaması manşetlerde yer vermesinden söylemlerine kadar değişiklik gösterebilmektedir. Özellikle toplumun algısını da bu yönde fotoğraflarla veya konuyu çok fazla gündemde tutarak etkileyebilmektedir (Yıldız & Sümer, 2010: 45-46). Medyanın toplum üzerindeki etkisi ve yönlendirme gücü son derece önemlidir. Özellikle toplumdaki belirli gruplara yönelen içerik ve söylemler toplum üzerinde büyük etkiler oluşturabilmekte ve belirli ölçüde öteki kavramının oluşumuna neden olabilmektedir. Ötekileştirme ve nefret söylemlerinin ön plana çıkması ise, toplumu kutuplaşmaya sevk edebilir. Önemli bir Suriyeli nüfusuna sahip olan ülkemizde medyanın ötekileştirme ve nefret söylemlerine yer vermesi negatif bir algı oluşturabildiği gibi ileride çeşitli güvenlik sorunlarına da neden olabilecektir (Koçak & Küçük, 2020: 285-286). Bu bağlamda medyanın Suriyeli konusunu ele alış ve içeriklerinin niteliği de toplumu etkilemesi bakımından önemlidir.

Tablo 3. Bazı Gazetelerde Suriyeli Göçmenlere Yönelik Haber Eğilimi 1 Ocak 2015–30 Haziran 2015

Eğilim	Gazete			
	Hürriyet	Yeni Şafak	Posta	Cumhuriyet
Eleştiri	2 5%	10 15%	5 14%	17 20%
Öfke/Tepki/ Nefret	1 2%	2 3%	1 3%	0 0,0%
Dramatize	0 0.0%	10 15%	7 20 %	16 18%
Sevinç/Muluk	5 11%	15 22%	1 3%	6 7%
Övgü	0 0,0%	7 10%	3 9%	3 3%
Sorun	36 82%	24 35%	18 51%	45 52%
Toplam	44 % 100	68 % 100	35 % 100	87 % 100

Kaynak: (Göker & Keskin, 2015: 246).

Medyada Suriyeli göçmenlere yönelik yaklaşımların tespitinde gazetelerin konuyu ele alış ve yol gösterici niteliktedir. Bu bağlamda en olumlu bakışı Yeni Şafak gazetesi çizerken, genel açıdan bakıldığında örnek gazetelerin tamamı Suriyeli göçmenler hakkında yaptıkları haberlerde olumsuz ifadeleri kullanmışlardır (Göker & Keskin, 2015: 246). Günümüzde medyanın önemi

yadsınamayacak düzeylere ulaşmış bulunmaktadır. Bu doğrultuda toplumun Suriyeli göçmenlere bakışını ve algısını belirlemede medyanın rolü büyüktür.

Suriye'deki iç savaşın devam etmesi ve ülkenin güvensiz bir bölge halini alması, Türkiye'deki Suriyeli göçmen mevcudunun ciddi sayılara ulaşmasına neden olmuştur. Suriyelilerin bu mevcudiyeti, Türkiye'de devlet ve toplum nezdinde birçok yeni karmaşık sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu sorunların büyük bir bölümü ekonomik ve sosyal hayata yönelik görünmesine rağmen, süreç içerisinde siyasal alanı da etkisi altına almıştır. Bu bağlamda sosyal ve ekonomik alanın siyasallaşmasına aracı olan bu göç hareketleri, ülke içerisinde yeni bir siyasal ayrışma ortamı yaratmakta veya hâlihazırda mevcut olan ayrışma süreçlerinin aktifleşmesine neden olmaktadır (Tuncel & Ekici, 2019: 68). Suriyeli göçmen konusu süreç içerisinde ekonomik, sosyal ve siyasal boyutlarda ele alınmakla beraber çeşitli ölçülerde güvenlik konusuyla da ilintili hale gelmektedir. Özellikle konunun güvenlik boyutuna gelmesi veya getirilmesi hayati önem taşıyan "güvenlik" kavramının toplum nezdinde öne çıkmasına neden olabilmektedir.

Gerek toplumda gerekse mecliste bazı kesimlerce Suriyelilerin suç oranlarında yükselişe neden olduğuna yönelik bir tutum söz konusu olmuştur. Bu konudaki ifadelerin medyada ve halk arasında yaygınlaşması üzerine İçişleri Bakanlığı'nca açıklama yapma gereği doğmuştur. Yapılan açıklamada ülke içerisinde gerek güvenlik gerekse toplumsal konularda gerekli yasal düzenlemelerin ve çalışmaların yapıldığı ifade edilmiştir. Bunun neticesinde "*Suriyelilerin karıştıkları olayların Türkiye'deki toplam asayiş olaylarına oranı 2014-2017 arasında yıllık ortalama %1,32'dir.*" (T.C İçişleri Bakanlığı, 2017). Verilen bu istatistiğin önemli bir bölümünü ise, Suriyelilerin kendi aralarında yaşadıkları anlaşmazlıklar oluşturduğu vurgulanmıştır. Genel anlamda ise, "*2017'de Suriyelilerin karıştıkları suç olaylarında, nüfuslarındaki artışa rağmen bir önceki yılın ilk 6 ayına oranla %5'lik bir azalma*" olduğu ifade edilmiştir (T.C İçişleri Bakanlığı, 2017).

Türkiye'deki Suriyeli göçmen nüfusunun ciddiyeti tedbirler alınmasını gerektirmektedir. Bu doğrultuda alan araştırması yapan (Apak, 2015: 133)'e göre araştırmaya konu olan bireylerin %76.5'i Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmak istemektedir. Büyük bir kesimin vatandaşlık beklentisinde olması Türkiye'nin orta ve uzun vadede ulusal ve uluslararası mevzuat çerçevesinde göçmenlerin geleceklerine yönelik detaylı düzenlemeler yapmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Göçmenlerin büyük bir çoğunluğun vatandaşlık beklentisinin altında birden fazla sebep bulunmaktadır. Özellikle ülkelerindeki mevcut savaş halinin devam etmesi ve ne zaman son bulacağı yönündeki belirsizlikler ve vatandaşlık haklarının getirilerinden yararlanma arzusu öne çıkmaktadır (Apak, 2015: 133). Türkiye'deki Suriyeli nüfusa yönelik olumsuz yaklaşımın ve göçün negatif etkilerinin öne çıkması temel birkaç nedene bağlanabilmektedir. Bu nedenler arasında kısa zamanda büyük bir kitlenin göç etmesi, Suriyelilerin kentlere dağılımında kontrolsüz uygulamalar ve kamunun böyle bir kitlesel göçe hazırlıksız olması gösterilebilir (Karasu, 2018: 61). Suriyeli nüfustaki artış önemli bir ivmeye sahiptir. Özellikle Suriyeden göç eden nüfus ve ülkemizdeki Suriyelilerin doğal nüfus artış oranları dikkate alınmalıdır. Çünkü Suriyeli nüfusu giderek kalıcı olmaktadır. Bu durum konuyu misafirlik üzerinden okumak yerine uyum süreci ve sorunu üzerinden okumayı gerekli kılmaktadır (Karasu, 2016: 1012). Bu bağlamda konu daha giriftli bir yapı halini de almaktadır. Özellikle ülkemizdeki Suriyeli nüfusunun entegrasyon süreçlerinin kolaylaştırılması ve toplumsal uyumun sağlanması gerekmektedir. Toplum içindeki suistimallerin önlenmesi ve gerekli kapsayıcı yasal düzenlemelerin yapılması elzemdir. Bunun yanı sıra Suriyelilerin AB ülkelerine yönelmek için illegal yöntemlere başvurmaları da bir başka sorun alanını oluşturmaktadır. Bu minvaldeki hareketliliğin can kayıplarına yol açması kaçınılmaz bir sonuç olmaktadır (Aktaş, 2018: 149).

4. Cumhuriyet Halk Partisi'nin Suriyeli Göçmenler Konusundaki Söylemlerinin Güvenlikleştirme Perspektifinden Değerlendirilmesi

Önemli bir kitleye sahip olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ülkemizde ana muhalefet partisi konumundadır. İktidar olan Adalet ve Kalkınma Partisi ile önemli bir rekabet içerisinde olan parti, hemen hemen birçok konuda iktidarla farklı kutuplarda fikirler beyan etmektedir. Özellikle Suriye politikası ve ülkemizin açık kapı politikası uyguladığı Suriyeli göçmenler konusunda büyük fikir ayrılıkları söz konusu olmuştur. Suriye politikasına yoğun eleştiriler getiren CHP, Suriyeli

göçmelerin kabulü ve ülkedeki mevcut durumları hakkında da iktidara sert eleştiriler getirmektedir. Kavramsal çerçevede açıklanan güvenlikleştirme, CHP nezdinde Suriyeli göçmen konusuna belli noktalarda ve güvenlikleştirmenin temel unsuru olan söz-edim yoluyla belli ölçülerde uygulanmaktadır.

CHP'nin hazırladığı “Türkiye’deki Suriyeli Göçmenlerin Toplumsal Kabul ve Uyumlarına İlişkin Rapor” ile Suriyeli göçmenlerin ülke için olan negatif etkileri üzerinde yoğun bir şekilde durulmuştur. Raporda, “Toplumsal Gerilim” başlığı altında Suriyeli göçmenlerin buldukları yerlerde şiddet, hırsızlık, kaçakçılık ve fuhuş olaylarına karıştığı düşüncesinin birçok ilde yüksek oranlarda olduğu ifade edilmiştir (CHP, 2016: 5). Bu noktada ülke içerisinde yaşanan olayların medya aracılığı ile halka aktarılışı önemlidir. Bir önceki başlık altında İçişleri Bakanlığı’nın medyada yer alan haberlere yönelik verdikleri istatistik göz önüne alınmalıdır.

CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu ziyaretleri sırasında söyledikleri üzerine Milliyet gazetesinin başlıklandırması “Suriyeli sorunu acilen çözülmeli” şeklinde olmuştur. Verilen haberde, ülkemize göç potansiyeli olan 1 milyon Suriyeliden bahsedilmiş ve Suriyeli sorununun acilen ve insan haklarına saygılı biçimde çözülmesi gerektiği vurgulanmıştır. Aynı haber içerisinde Kılıçdaroğlu’nun ifadelerine bakılırsa, iktidarın Suriye politikasının Suriyeli göçmen sorununu ortaya çıkışında ana etmen olduğu ifade edilerek Suriyeli göçmen konusunun acil çözülmesi gerektiği belirtilmiştir (Milliyet, 2020).

Suriyeli göçmen konusuna partilerin yaklaşımları farklılıklar göstermektedir. Özellikle muhafazakar kitlenin “misafir” kavramını kullanmaları iktidarın söylemlerinde “Ensar” olarak karşılık bulmaktadır. Diğer taraftan muhalif kitlenin “asayiş sorunu” nitelendirmesi CHP ve İyi Parti kanadında “Milli güvenlik sorunu” kavramına tekabül etmektedir. CHP’den Canan Yüceer, Suriyeli göçmenlerin Türk toplumunda neden olduğu asayiş ve uyumsuzluk sorununun yanı sıra sığınmacıların insan hakları boyutlarındaki yaşadıkları sorunlarla da ilgilenilmesi gerektiğini ifade etmiştir (Yüksek, 2019). Kılıçdaroğlu’nun vatandaşlık konusu üzerine basına verdiği demeçler arasında, Suriyelilerin vatandaşlığa alınması halinde ülkenin sosyal dokusunun bozulacağı ve güvenlik riskinin bulunduğunu ifade etmiştir. Kılıçdaroğlu, Suriyeliler arasında terörle bağlantılı olan/olmayan ayrımının hâlen net yapılmadığı yönünde eleştirilerde de bulunmuştur. Devam eden süreç içerisinde büyükkentlerde gettoların oluşabileceğine, toplum içerisinde kamplaşmanın ve gerilimlerin ortaya çıkabileceği vurgulanmıştır (Al Jazeera Turk, 2016).

CHP Genel Başkan Yardımcısı Fethi Açikel, ülkemizdeki birçok toplantı ve protestoların engellendiği fakat Suriyeli radikal gruplara böyle bir sınırlandırmanın yapılmadığını ifade etmiştir. Açikel’in ifadelerine göre, “Türkiye’de demokratik hiçbir eylem, yürüyüş ve basın açıklamasına izin verilmezken, Suriyeli grupların İhvancı sloganlar eşliğinde düzenlediği protestolara yetkililerce göz yumulması, iktidarın kamu güvenliği politikalarının tarafgirliğini, yetersizliğini ve keyfilliğini göstermektedir. Radikal Suriyeli grupların sıklaşan gösterileri, yurttaşlarımızı tedirgin etmekte ve güvenliğini tehdit etmektedir” (CHP, 2020). Yapılan açıklamanın devamında ise, 2011 yılından günümüze kadar “ensar” ve “muhacir” söylemleri ile göçmen konusunun görmezden gelindiği belirtilmiştir. Bu durumun hem Suriyeliler hem de vatandaşlarımız için bir problem oluşturduğu Açikel’in söylemleri arasında bulunmaktadır. Bu bağlamda Suriyeli kesimin Türkiye’yi radikal grupların safına çekerek haksız ekonomik ambargolara neden olduğu ifade edilmiştir. Covid-19 sürecinin yarattığı olumsuz havaya Suriyeli göçmenlerin eylemlerinin de eklendiği ifade edilerek genel çerçevenin kaygı verici olduğu şeklinde özetlenmiştir. Konuşmanın son kısmında ise, Suriyeli mültecilerin kamu güvenliği için büyük risk oluşturdukları aktarılmıştır. Yapılan açıklamanın genel hatlarında Suriyeli göçmen konusunun net bir kamu güvenliği sorunu olduğu belirtilmiş ve vatandaşlar nezdinden güvenlik sorunu oluşturdukları aktarılmıştır (CHP, 2020). Özellikle metnin tamamında Suriyeli göçmen konusunun metin içerisinde terör saldırıları ve terör girişimleri ile aynı beyanatta bulunması, vatandaş nezdinde önemli bir önyargı oluşturabilecek potansiyele sahiptir. Konuşmanın genel hatlarında Suriyelilerin sorunlarına ve maruz kaldıkları olumsuz şartlardan etkilenmelerine değiniliyor olsa da, bu söylemler “güvenlik” ve “terör” söylemlerinin gölgesinde kalmaktadır.

Suriyeli göçmen meselesi hakkında ilgili bir diğer ifade CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu’ndan gelmiştir. Kılıçdaroğlu Suriyeli göçmenler hakkında net ifadeler kullanmıştır. Kılıçdaroğlu’nun açıklamasının genel hatları şu şekildedir: “Suriyelilerin daha maliyetlerinin

farkında değiliz. Yarın göreceksiniz, bu insanlardan yer altı dünyasının önemli aktörleri çıkacak. Bütün düzenimiz bozulacak.” Kılıçdaroğlu aynı beyanatında Türkiye'nin mülteci konusunda üzerine düşeni yaptığını da ifade etmiştir (Ervin, 2016). Bu ifadeler neticesinde Türkiye'nin üzerine düşeni yaptığı olumlu yaklaşımıyla eleştiriler içiçe verilmiştir. Fakat “yer altı dünyası” ifadelerinin vatandaşın gözünde neler çağırıştırabileceği ve ne denli korku, panik ve kaygı oluşturabileceğinin irdelenmesi gerekmektedir.

Kemal Kılıçdaroğlu'nun partisinin grup toplantısında telaffuz ettiklerine de değinmek gerekmektedir. Suriye'den özellikle İdlip bölgesinden gelen ve gelecek olanlar için “*Şimdi sığınmacılar gelecek. Daha önce de söyledim yine söylüyorum dilimde tüy bitti, Suriyeliler milletin başına bela olacak.*” ifadelerini kullanmıştır (Takvim, 2020). CHP Milletvekili Erdoğan Toprak ise Suriyeliler konusunda çeşitli ifadelerde bulunmuştur. Toprak'a göre “*Sınırlarımız içinde Suriye bataklığına saplandık. Şehirler yaşanmaz hale geldi. Dil bilmeyen, eğitim alamayan 1.5 milyon çocuk ve genç Suriyeli de ülkemiz için mayın tehlikesi taşıyor.*” (Özgönül, 2019). Bu doğrultuda göçmen konusu “bataklık” ve “mayın” tabirleri ile iç içe geçerek aktarılmış ve güvenlik anlamında vatandaş zihnine yansıtılmıştır. Bu yaklaşımların neticesinde vatandaşın Suriyeli göçmen konusuna salt göç konusu veya toplumsal bir açıdan bakmak yerine güvenlik penceresinden ele alması ihtimali ortaya çıkarılmıştır.

CHP, Suriyeli göçmen ve sığınmacıların sorunlarının araştırılması için “Suriyeli Mültecilerin ve Sığınmacıların Sorunlarını Araştırma Komisyonu” kurmuştur. Bunun üzerine yapılan basın toplantısında CHP Grup Başkanvekili Özgür Özel, konuşmasını Türkiye'nin Suriye politikası üzerinden yürütürken şu ifadeleri kullanmıştır: “...*Bugün Türkiye tüm dünyaya ve tüm Türkiye'ye dış politikasındaki yaptığı hataların bir ülkenin iç güvenliğine, toplumsal huzuruna kendi ülkesindeki insanlar kadar komşularına ne kadar zarar verebileceğini de gösterir durumda...*” (Birgün, 2015). Suriyeli göçmenlerin sorunlarına yönelik komisyon kurma fikri etrafında birleşen ve bu fikrin hayata geçmesi yadsınamayacak değere sahiptir. Fakat böyle bir girişimin hemen ardından göçmenler konusu üzerine yapılan konuşmada “iç güvenlik” ve “toplumsal huzur” sorunlarına yapılan vurgular dikkat çekicidir.

Ana muhalefet partisi olarak CHP'nin Suriyeliler konusunda en sert eleştirileri yönelttiği konulardan birisi vatandaşlık hakkı konusudur. Bu bağlamda Kemal Kılıçdaroğlu'nun Suriyelilere vatandaşlık verilmesi konusu üzerine yaptığı bir diğer açıklamada, Suriyeliler birinci sınıf vatandaş kendi vatandaşımızı ikinci sınıf vatandaş konumuna düşürüldüğü, Suriyelilerin sağlık ve eğitim alanında kendi vatandaşımızdan önceliğe sahip olduklarını ifade etmiştir (Hürriyet, 2017). Dönemsel olarak CHP'de Genel Başkan Yardımcılığı yapmış olan Öztürk Yılmaz ise kamuoyuna yaptığı açıklamada, Suriyelilere vatandaşlık konusunun siyasi oy tercihi için “ulusal güvenliğin yerle bir edilmesi” olarak nitelendirmiştir. Öztürk buna ek olarak Türkiye'nin güvenliğinin kontrolsüz göç neticesinde yerle bir edildiğini ifade etmiştir. Açıklamanın devamında ise, CHP Başkanvekili Engin Altay “*Bizim bölgede güçlü bir devlet olarak, can ve mal güvenliğinden endişe duyan herkese şüphesiz kapımızı açmamız gerekirdi, burada görüş ayrılığı yok. Ama bu mültecilerin böyle 'hadi gelin Türkiye'nin heryeri sizin' diyerek sokağa salınması Türkiye'de güvenlik dahil bütün olumlu iklimleri ters düz etmiştir*” değerlendirmesinde bulunmuştur (Şimşek, 2017).

CHP'nin Suriyelilerle ilgili hazırladığı raporda, Suriyeli göçmen konusunun uzun vadede sürdürülebilir bir konu olmadığı ve acil bir şekilde çözülmesi gerektiği ifade edilmiştir. Suriyelilerin ülke içerisinde kutuplaşmaya neden olabilecekleri belirtilmiş ve günde ortalama 125 Suriyeli çocuğun dünyaya gelmesi nüfusun kontrolünü zorlaştırdığı aktarılmıştır. Teröristlerin bir kısmının Suriyelilerin aralarına sızarak Türkiye'ye geçtikleri yönünde ciddi haberlerin bulunması endişe yarattığı ifade edilmiştir (Öngel, 2016). Güvenlikleştirme girişimlerinde Wæver (2003: 9)'e göre konunun aciliyeti ile ilgili söylemler ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda CHP'nin rapor ve açıklamalarında konunun acilen çözülmesi gerektiği ifadeleri sıklıkla kullanılmıştır.

Kitlesele göçlerle karşı karşıya kalan toplumlarda çeşitli sorunların ortaya çıkması beklenen bir durum olarak ele alınabilir ve kitlesele göçe maruz kalan toplumun reaksiyon vermesi normal karşılanabilir. CHP'nin ise, ana muhalefet partisi olarak toplumun gösterdiği bu reaksiyonları dile

getirmesi doğal ve muhalefet partisinden beklenebilecek bir yaklaşımdır. Netice itibariyle toplumun gösterdiği reaksiyonu dile getirecek yine siyasi partilerdir. Fakat bu noktada ortaya çıkan ince çizgi ise, bu tepkilerin yapıcı öneriler ile beraber aktarılması gerekliliğidir. Çünkü toplumun gösterdiği reaksiyonu, siyasi partinin üzerine koyarak daha sert bir zeminde ele alması toplumsal yapı için olumsuz etkiler doğurabilmektedir. CHP'nin önceliğini iktidar karşıtlığına vermesi halinde mültecilere yönelik ılımlı söylemleri geri planda kalabilmekte ve beklenen değeri göremeyeceği bir ortamda karşılık bulabilmektedir (Devran & Özcan, 2016: 46).

Göç konusunun güvenlik perspektifine çekilmesi sürecinde göçü alan ülkenin toplumsal düzeni ve kimliğinin zarar göreceği (Baran & Macar, 2017: 258) ifade edilir. CHP'nin, Suriyeli göçmen konusuna özellikle toplumsal yapı ve kimlik üzerinden “sosyal dokunun bozulması”, “bütün düzenin bozulması” ve “şehirlerin yaşanmaz hale geldiği” söylemleri bulunmaktadır. Söz-edim yoluyla Suriyeli nüfusu ve göç konusu, genellikle toplumsal güvenlik ve kimlik söylemleri altında ele alınmış ve dinleyici kitleye aktarılmıştır.

CHP'nin genel başkan ve çeşitli kademelerinde bulunan siyasetçilerinin Suriyeli göçmen konusu üzerine verdikleri demeçlerde doğrudan güvenlik kavramları üzerine kurulan söylemlere de rastlanmaktadır. Özellikle “kamu güvenliğinin risk altında olduğu”, “yer altı dünyası” tabiri, “iç güvenlik” sorunu ve “ulusal güvenliğin yerle bir edilmesi” ifadeleriyle doğrudan güvenlik konusuna vurgulamalar yapılmıştır. Bununla beraber göç konusunun güvenikleştirilmesi hususunda en çok vurgu yapılan nokta mültecilerin devlete, toplumsal düzene ve kimliğe zarar verdiği söylemleridir. Bu minvalde CHP'li siyasetçilerin “sosyal dokunun bozulması”, “bütün düzenin bozulması”, “milletin başına bela”, “Suriyeliler mayın tehlikesi taşıyor”, “şehirler yaşanmaz hale geldi” söylemi ve “ülkede kutuplaşma” ifadeleri bu noktada temel ifadelerdir. Bu söylemler genel hatlarıyla toplumsal güvenliğe tehdit olarak ele alınan üç yaygın konu arasından, göçe maruz kalan halkın göç eden halk nedeniyle kendi kimliğini ve özelliklerini kaybedeceği (Wæver, 2008: 158-159) söylemlerine karşılık gelebilmektedir. Özellikle toplumsal güvenliğe yapılan vurgular, Suriyeli nüfusunun yoğun ve yerel halktan daha yüksek oranda olduğu yerleşim yerlerindedir. Bu minvaldeki söylemler Demirtaş (2019: 2-3)'in mültecilerin güvenikleştirilmesi sürecinde kimlik, toplumsal yapı ve toplum güvenliği söylemlerinin ön plana çıkarılması ile bağdaşmaktadır. Bu doğrultuda söz-edim yoluyla yapılan ulusal güvenliğin zaafiyete uğradığı, iç güvenlik sorunu ve bütün düzenin bozulduğu ifadeleri, göçün güvenikleştirilmesi sürecinde Taş (2020: 61)'in varoluşsal tehdit söylemlerine denk gelebilmektedir.

Genel perspektiften ele alındığında CHP'nin tüm söylemleri, iktidarın Suriye politikası üzerinden Suriyeli göçmenler konusuna gelmektedir. İktidarın Suriye politikasının eleştirildiği hemen hemen her noktada Suriyelilerin ortaya çıkardıkları sorun alanları ve bu sorunun acilen çözülmesi gerektiği dile getirilmiştir. Özellikle CHP'nin Suriyeliler üzerine olumlu söylem ve faaliyetleri bulunuyor olsa da, bu pozitif eylem ve söylemler kamuoyuna yapılan güvenikleştirme doğrultusunda olan açıklamaların gölgesinde kalmaktadır. Netice itibariyle ana muhalefet partisinden Suriyelilere bakışı, iktidarın Suriye politikası üzerinden şekillenmektedir. Suriye politikası üzerinden yapılan mülteci güvenikleştirilmesi halk nezdinde belli dönemlerde karşılık buluyor gibi görünse de, güvenikleştirmenin ana unsurlarından olan konunun acilen çözülmesi ve ilgili konunun çözülmediği takdirde diğer konuların çözülemeyeceği kabulünün toplumda ne denli karşılık bulduğunun irdelenmesi gerekmektedir.

Sonuç

Türkiye'nin ciddi bir Suriyeli nüfusa kapılarını açması zaman geçtikçe iç siyaset tarafından yoğun eleştirilere tutulmuştur. Özellikle Suriyeli nüfusundaki artış ve bazı yerleşim bölgelerindeki Suriyeli nüfusunun yerel halkın üzerinde olması eleştirilerin odak noktasını oluşturmaktadır. Kitlelesel göçün ortaya çıkardığı olumsuz etkiler çeşitliliğe sahipken; bu etkiler söz-edim yoluyla güvenlik alanına çekilebilmektedir. Güvenikleştirme iktidar dışındaki siyasi liderler tarafından da yapılabilen ve güvenikleştirmeden beklentiler değişebilmektedir. Böylece belirli amaç hedeflenebildiği gibi belirli kamuoyunun da oluşturulması hedeflenebilmektedir. Bu doğrultuda ana muhalefet partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin Suriyeliler hakkındaki birçok söylemi güvenikleştirme teorisi kapsamına girebilmektedir. Özellikle Suriyelilerin devlete, topluma ve

toplumsal kimliğe zarar verdiği söylemleri ile konunun acil çözüme ihtiyaç duyduğuna dair yapılan söylemler bu noktada örnek verilebilir.

Bu bağlamda Suriyeliler konusu ülkemiz adına ortak paydada çözüme kavuşturulabilecek bir konu olarak değerlendirilip, iktidar ve muhalefetin birlikte mevcut sorunları çözülebileceğine inanmak gerekmektedir. İnsani bir sorun olan mülteci konusuna ana muhalefet partisinin yaklaşımının siyasi rekabet üzerinden ve her noktada Suriye politikası eleştirisi üzerinden yapılması mevcut sorunların çözümüne katkı sağlamamaktadır. Bu bağlamda Suriyeli göçmen konusunun negatif etkilerinin en aza indirilebilmesi için konunun iktidar-muhalefet ortak paydasında ele alınması daha olumlu sonuçlar ortaya çıkaracaktır. CHP'nin özellikle Suriyeliler konusuna yaklaşırken iktidarın Suriye politikası üzerinden konuyu ele alması, önemli sonuçlara neden olan kitlesel göçün olumsuz etkilerinin bertaraf edilmesine katkı sağlamamaktadır. Konunun güvenlik ve güvenlikleştirme yaklaşımı ile çözümünden ziyade siyasi, ekonomik, sosyal ve demografik etkileri iyi analiz edilmeli ve analiz sonucunda iktidar-muhalefet ekseninde ortak bir paydada çözüm tesis edilmelidir. Bu ortak payda oluşturulamadığı sürece büyük oranda güvenlikleştirme şemsiyesine girecek söylemler, siyasi rekabet olarak değerlendirilip karşılık bulamayacak ve böyle bir kitlesel göçün olumsuz etkilerinin giderilmesi mümkün olamayacaktır.

Kaynakça

- Açıkmeşe-Akgül, S. (2011). "Algı mı, Söylem mi? Kopenhag Okulu ve Yeni-Klasik Gerçekçilikte Güvenlik Tehditleri", *Uluslararası İlişkiler Akademik Dergisi*, Cilt:8, S.30, s. 43-73.
- Aktaş, M. (2018). "Türkiye'deki Suriyeliler: Sorunlar ve Çözüm Önerileri", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.42, s. 129-154.
- Al Jazeera Turk, (2016). "Muhalefetten 'Suriyelilere Vatandaşlık' Tepkisi", <http://www.aljazeera.com.tr/haber/muhalefetten-suriyelilere-vatandaslik-tepkisi> (Erişim Tarihi: 12.09.2020).
- Apak, H. (2015). "Suriyeli Göçmenlerin Gelecek Beklentileri: Mardin Örneği", *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:5, S.1, s. 125-142.
- Baharçipek, A. ve İnan, C. E. (2013). "Dış Politika'nın Belirlenmesinde Ulusal Güvenlik Algısının Rolü", *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, Cilt:4, Sayı:1, s. 101-120.
- Baran, T. ve Macar, E. (2017). "Değişen Güvenlik Yaklaşımları Örneğinde Kopenhag Okulu'nun Toplumsal Güvenlik Yaklaşımı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:10, Sayı:54, s. 251-259.
- Baysal, B. ve Lüleci, Ç. (2015). "Kopenhag Okulu ve Güvenlikleştirme Teorisi", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Cilt:11, Sayı:22, s. 61-96.
- Birdişli, F. (2011). "Ulusal Güvenlik Kavramının Tarihsel Ve Düşünsel Temelleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:1, S.31, s. 149-169.
- Birgün, (2015). "CHP'den Suriyeli Göçmenler İçin Komisyon", <https://www.birgun.net/haber/chp-den-suriyeli-gocmenler-icin-komisyon-88537> (Erişim Tarihi: 12.09.2020).
- Buzan B. ve Lene H. (2009). *The Evolution Of International Security Studies*, Cambridge University Press.
- Buzan B. ve Wæver O. (1997). "Slippery? contradictory? sociologically untenable? The Copenhagen school replies", *Review of International Studies*, Vol. 23, No.2, pp. 241-250.
- Buzan B.- Wæver O. - de Wilde J. (1998). *Security A New Framework for Analysis*, Lynne Rienner, United States of America.
- Buzan B. ve Wæver O. (2003). *Regions and Powers The Structure of International Security*. Cambridge University Press.

- Buzan B. ve Wæver O. (2009). "Macrosecuritisation and security constellations: reconsidering scale in securitisation theory", *Review of International Studies*, Vol:35, No:2, pp. 253-276.
- Canan Sokullu, E. (2019). "Mülteciler ve Güvenlik", *Güvenlik Yazıları Serisi*, No.30, s. 1-10.
- Cumhuriyet Halk Partisi, (2016). "Türkiye'deki Suriyeli Göçmenlerin Toplumsal Kabul ve Uyumlarına İlişkin Rapor", <https://content.chp.org.tr/file/65204.pdf> (Erişim Tarihi: 16.09.2020).
- Cumhuriyet Halk Partisi, (2020). "Chp Genel Başkan Yardımcısı Açikel'in Basın Açıklaması", <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskan-yardimcisi-acikelin-basin-aciklamasi> (Erişim Tarihi: 13.09.2020).
- Dedeoğlu, B. (2014). *Uluslararası Güvenlik ve Strateji* (3. Baskı.), YeniYüzyıl Yayın, İstanbul.
- Demirtaş, B. (2019). "Mülteciler ve Güvenlikleştirme". *Güvenlik Yazıları Serisi*, No:8, s. 1-8.
- Devran, Y. ve Özcan, Ömer F. (2016). "Söylemlerin Dilinden Suriye Sorunu", *Marmara İletişim Dergisi*, Sayı:25, s. 35-52.
- Ekici, S. ve Tuncel, G. (2015). "Göç ve İnsan", *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:5, Sayı:1, s. 9-22.
- Eroukhmanoff, C. (2018). "Securitisation Theory: An Introduction", *E-International Relations*, <https://www.e-ir.info/2018/01/14/securitisation-theory-an-introduction/>, 1-4.
- Ervin, M. (2016). "Kemal Kılıçdaroğlu: Suriyeliler bütün düzenimizi bozacak", *Habertürk*:<https://www.haberturk.com/gundem/haber/1208609-kemal-kilicdaroglusuriyeliler-butun-duzenimizi-bozacak> (Erişim Tarihi: 16.09.2020).
- Göker, G. ve Keskin, S. (2015). "Haber Medyası ve Mülteciler: Suriyeli Mültecilerin Türk Yazılı Basınındaki Temsili", *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi-Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Süreli Elektronik Dergi*, Sayı:41, s. 229-256.
- Heywood A. (2018). *Siyasetin ve Uluslararası İlişkilerin Temel Kavramları* (4. Baskı), (Çev. Fahri Bakırcı), BB101 Yayınları, Ankara.
- Hürriyet, (2017). "Kılıçdaroğlu: Evet çıkarsa Suriyelilere vatandaşlık verecekler", <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/kilicdaroglu-evet-cikarsa-suriyelilere-vatandaslik-verecekler-40417852> (Erişim Tarihi: 17.09.2020).
- Kardaş, T. (2014). "Güvenlik", *Uluslararası İlişkilere Giriş*, (Editörler: Şaban Kardaş ve Ali Balcı), (3. Baskı), Küre Yayınları, İstanbul, s. 325-338.
- Karasu, Arman M. (2018). "Türkiye'deki Suriyeli Sığınmacıların Kentlerde Neden Oldukları Güvenlik Riskleri", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S.2, Cilt:36, s. 51-73.
- Karasu, Arman M. (2016). "Şanlıurfa'da Yaşayan Suriyeli Sığınmacıların Kentle Uyum Sorunu", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S.3, Cilt:21, s. 995-1014.
- Koçak, Mevlüt C. ve Küçük, O. (2020). "İnternet ve Sosyal Medya Haberlerinde Ötekinin (Suriyeli Sığınmacılar) Konumlandırılışı: Konya Örneği", *Journal of Humanities and Tourism Research*, Sayı:2, Cilt:10, s. 275-288.
- Kolodziej, Edward A. (2005). *Security and International Relations*, Cambridge University Press, New York.
- Milliyet, (2020). "Suriyeli Sorunu Acilen Çözülmesi", <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/suriyeli-sorunu-acilen-cozulmesi-6119423> (Erişim Tarihi: 19.09.2020).
- Oğuzlu, H. T. (2007). "Dünya Düzenleri ve Güvenlik: Ulus-Devlet Güvenlik Anlayışı Aşılıyor Mu?", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Cilt:3, S.6, s. 1-35.

- Öngel, İ. (2016). "CHP'nin Suriye Raporunda 6 Kritik Başlık", Cumhuriyet: <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/chpnin-suriye-raporunda-6-kritik-baslik-567958> (Erişim Tarihi: 22. 09.2020).
- Özcan, Arif. B. (2011). "Uluslararası Güvenlik Sorunları ve ABD'nin Güvenlik Stratejileri", *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Cilt:11, S.22, s. 445-466.
- Özgönül, E. (2019). "CHP'li Erdoğan Toprak'tan Suriyeli Açıklaması", Sözcü: https://www.sozcu.com.tr/2019/gundem/chpli-erdogan-topraktan-suriyeli-aciklamasi-5247407/?utm_source=dahafazla_haber&utm_medium=free&utm_campaign=dahafazlaha ber (Erişim Tarihi: 22.09.2020).
- Öztürk, S. ve Çoltu, S. (2018). "Suriyeli Mültecilerin Türkiye Ekonomisine Etkileri", *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:7, Sayı:13, s. 188-198.
- Şimşek, Y. (2017). "CHP: Suriyelileri 'Oymatik, Sandıkmatik'e Dönüştürmek Siyasi Ahlakla Bağdaşmaz", Sputniknews: <https://tr.sputniknews.com/columnists/201702231027358238-suriyelilere-vatandaslik-verilmesine-itiraz/> (Erişim Tarihi: 23.09.2020).
- Takvim, (2020). "CHP lideri Kemal Kılıçdaroğlu Suriyelilere nefret söylemini körüklüyor", <https://www.takvim.com.tr/video/haber-videolari/chp-lideri-kemal-kilicdaroglu-suriyelilere-nefret-soylemini-korukluyor> (Erişim Tarihi: 25.09.2020).
- Taş, Nur E. (2020). "Göçün Güvenlikleştirilmesi Çerçevesinde Meksika Duvarı Örneği", *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, s. 59-70.
- Themistocleous, A. (2013). "Securitizing Migration: Aspects and Critiques", *The GW Post Research Paper*, pp. 1-9.
- Tuncel, G. ve Ekici, S. (2019). "Göçün Siyasal Etkisi: Suriyeli Göçmenlerin Türkiye Siyasetine Etkisi", *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:9, Sayı:2, s. 48-72.
- Türk, E. (2019). "Türk Basınında Suriyeli Göçmenlere İlişkin Haberlere Yapılan Yorumların İncelenmesi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:21, S.1, s. 17-30.
- Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, (2021). "Geçici Koruma", <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638> (Erişim Tarihi: 01.04.2021).
- Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı, (2017). "Basın Açıklaması", <https://www.icisleri.gov.tr/basin-aciklamasi05072017> (Erişim Tarihi: 24.09.2020).
- Vuori A, J. (2008). "Illocutionary Logic and Strands of Securitization: Applying the Theory of Securitization to the Study of Non-Democratic Political Orders", *European Journal of International Relations*, Cilt:14, No:1, pp. 65-99.
- Yıldız, A. (2015). "Türkiye'nin Doğu Akdeniz'i Güvenlikleştirilmesi", *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, Cilt:3, S.1, s. 1-25.
- Yıldız, S. ve Sümer Hadi, H. (2010). "Medya ve Ahlaki Panik", *Erciyes İletişim Dergisi*, Sayı:3, Cilt:1, s. 35-46.
- Yorulmaz, M. (2014). "'Değişen' Uluslararası Güvenlik Algılamaları Bağlamında Türkiye-Yunanistan İlişkilerinde 'Değişmeyen' Güvenlik Paradoksu", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt:3, S.1, s. 103-135.
- Yüksek, Fatma S. (2019). "Türkiye'de Siyaseti Kuşatan Sorun: Suriyeli Göçmenler", Euronews: <https://tr.euronews.com/2019/09/13/turkiye-de-siyaseti-kusatan-sorun-suriyeli-gocmenler-siyasi-partilerin-tutumu-akp-mhp-chp> (Erişim Tarihi: 28.09.2020).
- Zora, K. (2015). "Güvenlikleştirme: Hukuksal Meşruiyetten Siyasal Meşruiyete Evrilme ve Kopenhag Okulu", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:23, S.2, s. 111-126.

- Wæver, O. (2003). "Securitisation: Taking stock of a research programme in Security Studies", *Unpublished manuscript*, February, s. 1-36.
- Waewer, O. (2008). " Toplumsal Güvenliğin Değişen Gündemi", *Uluslararası İlişkiler*, S.18, Cilt:5, s. 151-178.
- Watson, Cynthia A. (2008). *U.S. National Security* (2.Baskı), ABC-CLIO.
- Wolfers, A. (1952). "National Security as an Ambiguous Symbol", *Political Science Quarterly*, Cilt:67, S.4, s. 481-502.

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

10/03/2021

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

29/06/2021

Dr. Öğr. Üyesi Volkan TURAN
Uşak Üniversitesi
Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu
Yönetim ve Organizasyon Bölümü
volkan.turan@usak.edu.tr

Doç. Dr. Emre AKSOY
Kırıkkale Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
İktisat Bölümü
emreaksoy@kku.edu.tr

TÜRKİYE'DE KARBONDİOKSİT EMİSYONU, ENERJİ TÜKETİMİ VE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİNİN TARİHSEL AYRIŞTIRMA YAKLAŞIMI İLE İNCELENMESİ

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türkiye ekonomisinde karbondioksit emisyonu, enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi tarihsel bir perspektiften incelemektir. Bu amaçla, bu değişkenler arasındaki zamanla değişen etkileşim ve iş döngüsünü dikkate alarak tarihsel ayrıştırma yöntemi kullanılmıştır. Çalışmadan elde sonuçlara göre özellikle 1980'lerden bugüne kadar dönemde Türkiye'de fosil bazlı enerji kullanımını azaltarak CO2 emisyonlarını azaltmaya karşı ekonomik büyümeden kısmen ödün vermesi gerektiğine ilişkin bulgu elde edilmiştir. Ayrıca, 2002-2007 alt döneme ilişkin enerji tüketimi ve reel GSYİH serilerinde ortaya çıkan şokun 2002-2007 alt döneminde CO2 emisyonları artırdığı gözlenirken analize konu diğer alt dönemlerde kısa dönemli zayıf bir biçimde pozitif ve negatif yönde etkilere sahip olduğunu gözlenmiştir. Bu sonuç, Türkiye için EKC hipotezine ilişkin net bilgi vermemektedir. Bu bulgu, Türkiye'de yaşanan kısa dönemli politik ve ekonomik şokların bir sonucu olarak EKC hipotezinin de döngüsel özellikler taşıyor olabileceğinden kaynaklanabilir.

Anahtar Kelimeler: Çevre, CO2 Emisyonu, Enerji tüketimi, Reel GSYİH, Tarihsel Ayrıştırma.

INVESTIGATING RELATIONSHIP BETWEEN CARBON DIOXIDE EMISSIONS, ENERGY CONSUMPTION AND ECONOMIC GROWTH WITH THE HISTORICAL DECOMPOSITION APPROACH IN TURKEY

Abstract

The purpose of this study, Turkey carbon dioxide emissions in the economy, examines the relationship between energy consumption and economic growth from a historical perspective. For this purpose, the historical decomposition method was used, taking into account the time-varying interaction and business cycle between these variables. According to the results obtained from the study period, from the 1980s until today, especially against the reduction of CO2 emissions by reducing the use of fossil-based energy in Turkey sacrificing economic growth was achieved partly from findings that it should. In addition, it was observed that the shock in the energy consumption and real GDP series for the 2002-2007 sub-period increased CO2 emissions in the 2002-2007 subperiod, while the other sub-periods subject to the analysis had a weak positive and negative shortterm effects. This result does not give clear information regarding the EKC hypothesis for Turkey. This finding probably show a circular feature can be stated that the EKC hypothesis as a result of short-term political and economic shocks in Turkey.

Keywords: Environment, CO2 Emission, Energy Consumption, Real GDP, Historical Decomposition.

Giriş

Çevre sorunlarının küresel ölçekte büyümesi ile çok sayıda uluslararası kontrol mekanizması kurulmaya çalışılmıştır. Bunlardan biri de 2015 yılında Birleşmiş Milletler (BM) tarafından belirlenen 17 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefidir. Bu hedefler çerçevesinde Birleşmiş Milletler şemsiyesi altında üye ülkelerin katılımıyla, 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi benimsenmiştir. Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri Raporu olarak adlandırılan ikinci yıllık rapor ise 2017 yılında söz konusu 17 hedef için gelişmeleri raporlamak amacı ile yayımlanmıştır (BM 2017). Raporda yer alan 17 hedeften üçü enerji, ekonomik büyüme ve iklim değişikliği ile ilgilidir. Rapora göre, küresel karbondioksit (CO₂) emisyonları, 1990 yılındaki CO₂ emisyonlarının seviyesinin üzerinde olduğunu belirtilmektedir. Ayrıca, 2000 yılından 2010 yılına kadar olan on yıllık dönem ilişkin emisyonların seviyesi, önceki otuz yıla kıyasla daha hızlı artmıştır. Ayrıca CO₂ emisyonlarının seviyesi 1990'dan günümüze kadar yaklaşık % 50 oranında artmıştır. Mevcut sera gazı emisyonlarının bu hızla artması, bu yüzyılın sonunda küresel sıcaklık ortalamalarını, 1850 ve 1900 arası dönemden 1,5 °C daha yüksek olmasına yol açması beklenmektedir. Raporda belirtilen önemli bir başka nokta, enerji tüketiminin toplam küresel sera gazı emisyonlarının %60'ından sorumlu olduğudur. Diğer yandan enerji alanında büyük kurumsal ve teknolojik değişikliklerle bu en kötü senaryoyu önlemenin mümkün olduğu da belirtilmiştir.

Bu raporda çevreye zarar vermeyen ekonomik gelişme bir başka tanımı ile gelecek kuşakların yaşam koşullarına zarar vermeden gerçekleştirilen ekonomik büyümenin, sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın temel itici gücü olduğu da vurgulanmaktadır. Sürdürülebilir ekonomik kalkınmayı başarmak için ekonomik büyüme, sosyal kapsama ve çevre koruma ülkeler tarafından uyumlu hale getirilmelidir. İklim değişikliği sorununu çözmek için Birleşmiş Milletler tarihsel olarak ciddi adımlar atmıştır. Bu güne kadar BM'nin attığı en kapsamlı adım, 197 ülkeden 175'inin onayladığı Paris Anlaşması'dır. Bu anlaşma 2016 yılında yürürlüğe girmiştir ve temel amacı küresel ısınmayı 2° C'nin çok altında tutmaktır. Fakat G-7 ülkelerinden ABD, tüm iç politika itirazlarına rağmen Ocak 2017'de Paris Anlaşması'ndan çekildiğini açıklamıştır.

Bir ülke, karbon temelli fosil enerji kaynaklarını kullanarak, geleneksel üretim yöntemlerini temel alan ekonomik büyümeyi teşvik ederse, kaçınılmaz olarak çeşitli gazlar ve özellikle CO₂ salınımını artıracaktır. Bu nedenle, çevresel bozulma, enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki etkileşim, yaklaşık on beş yıldan beri enerji ekonomisi literatüründe oldukça tartışmalı bir konu olmuştur. Bu konu üzerine yapılan çalışmalar, farklı politika uygulamalarını ortaya çıkarmak için, dünyadaki farklı ülkeler ve bölgeler için analizlerinde farklı araştırma yöntemleri kullanmışlardır. Literatürde yapılan ampirik çalışmalar genel olarak üç grup altında toplanabilir. İlk grup, çevresel etkilenmenin göz önüne alınmadığı, ekonomik büyüme ile enerji tüketimi arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalardır. Bu alanda yapılan ilk çalışmalardan biri Kraft ve Kraft (1978) tarafından gerçekleştirilmiştir. Kraft ve Kraft (1978) tarafından yapılan bu araştırma ardından, bu iki değişken arasındaki dinamik ilişkinin yönü ve büyüklüğünün analizine yönelik çalışmaların, Granger (1969) anlamda nedensellik analizi yöntemini kullanan çalışmalar olduğu görülmektedir. Bu tip çalışmalar arasında öne çıkanlar sırası ile şunlardır; Akarca ve Long (1980), Eden ve Hwang (1984), Apergis ve Payne (2009, 2010), Mutascu (2016), Fang ve Chang (2016), Tang vd. (2016), Bayramoğlu ve Yıldırım (2017), Saidi vd. (2017), Destek ve Aslan (2017), Rodríguez-Caballero ve Ventosa-Santaulària (2017), Menegaki ve Tuğcu (2017), Narayan ve Doytch (2017), Rafindadi ve Öztürk (2017), Shahbaz vd. (2018), Ouyang ve Li (2018), Kourtzidis vd. (2018), Bakırtaş ve Akpolat (2018) ve Wu ve Yan (2018).

İkinci grupta yer alan çalışmalar, literatürde Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC) hipotezi olarak bilinen enerji tüketimi ile gelir artışı arasındaki ilişkiyi, çevresel değişimi de göz önüne alarak inceleyen araştırmalardır. Grossman ve Krueger (1991, 1995) tarafından önerilen EKC hipotezi, kişi başına düşen CO₂ emisyonu düzeyi ile kişi başına üretim artışı arasında U biçiminde bir ilişki olduğunu ileri sürmektedir. EKC hipotezi, kişi başına gelir arttıkça çevresel bozulmanın arttığını, ancak kamu bilincini ve teknolojik ilerlemeyi artırarak belirli bir eşiğe ulaşıldığında azalmaya başladığını ifade etmektedir. Grossman ve Krueger (1991), Shafik ve Bandyopadhyay (1992), Shafik (1994), Selden ve Song (1994), Cole vd. (1997) ve De Bruyn vd. (1998) gibi ilk yapılan çalışmalar EKC hipotezinin incelemiştir. Bu çalışmaların yanında, literatürde yapılan çalışmalar arasında

Doğan ve Türkecul (2016), Bilgili vd. (2016), Jebli vd. (2016), Al-Mulali ve Öztürk (2016), Narayan vd. (2016), Özataç vd. (2017), Wang vd. (2017), Özokçu ve Özdemir (2017), Apergis vd. (2017), Doğan ve Öztürk (2017), Pablo-Romero ve vd. (2017), Saidi ve Mbarek (2017), Zoundi (2017), Al-mulali ve Binti Che Sab (2018), Appiah (2018), Aslan vd. (2018), Katircioğlu vd. (2018) ve Olale vd. (2018) çalışmaları yine EKC hipotezinin farklı ekonomilerde çalışıp çalışmadığı araştırmışlardır. Bu çalışmalardan bazılarında ilişkin sonuçlar, N biçimindeki EKC hipotezini destekleyen ampirik bulgular göstermektedir. Ayrıca, bu tip araştırmaların bulguları, gelir artışının önce çevresel bozulmayı artırdığını, sonra önlediğini, ancak sonunda belirli bir gelir düzeyine ulaştıktan sonra tekrar çevresel bozulmayı artırdığını göstermektedir (Alam ve diğerleri 2011; Balcılar ve Özdemir 2013a). Ek olarak bu konuda son yıllarda yapılan çalışmalardan bazıları, Bekhet ve Othman (2018), Akbostancı vd. (2009) ve Yang vd. (2015) dir. Bekhet ve Othman (2018) tarafından yapılan çalışma 1971 ve 2015 yılları arasında Malezya için tersine çevrilmiş N-şekilli EKC hipotezini destekleyen sonuçlar bulmuştur. Akbostancı vd. (2009) tarafından yapılan çalışma, Türkiye'de 58 il için panel veri analizi kullanarak CO₂ ve gelir arasında monoton artan bir ilişki bulunmuştur. Bu bulgulara ek olarak, Yang vd. (2015), 1971'den 2010'a kadar 67 ülke için EKC hipotezini analiz etmiştir ve farklı bölgelere veya ekonomik gelişmeye bağlı olarak değişen, tersine çevrilmiş N, M, ters U ve monoton olarak artan şekli destekleyen bulgular elde edilmiştir.

Literatürde yer alan bu konuya ilişkin yapılmış çalışmaların üçüncü ve son grubu, CO₂ emisyonları, enerji tüketimi ve çıktı artışı arasındaki dinamik ilişkiyi analiz eden araştırmalardır. Ang (2007) tarafından yapılan araştırma, 1960-2000 döneminde Fransa için kirletici emisyonlar, enerji tüketimi ve ekonomik kalkınma arasındaki dinamik ilişkiyi inceleyen ilk araştırmadır. Bu çalışmanın en temel sonucu, eğer bu üç değişken arasında dinamik bir bağ var ise bu değişkenlerden birinin analizden dışlanması ampirik analizde ciddi sorunlara neden olabileceğidir. Bu grupta yer alan diğer çalışmalardan bazıları ise şunlardır: ABD için Soyaş vd. (2007), Çin için Zhang ve Cheng (2009), Türkiye için Halıcıoğlu (2009), on dokuz Avrupa ülkesi için Acaravcı ve Öztürk (2010), BRICS ülkeleri için Pao ve Tsai (2010), Hindistan için Alam et al. (2011) ve 27 OECD ülkesi için Saboori vd. (2014). Bu çalışmaların yanında son zamanlarda yapılan çalışmalardan bazıları ise şunlardır: Chen vd. (2016), Ahmad vd. (2016), Zaman ve Abdel Moemen (2017), Antonakakis vd. (2017) ve Bildirici ve Gökmenoğlu (2017) dir.

Yukarıda belirtilen araştırmalar, enerji-çevre-büyüme değişkenleri arasındaki dinamik ilişkiyi analiz etmek için farklı araştırma yöntemlerini ve veri dönemlerini kullanmışlardır. Başka bir ifade ile söz konusu çalışmalar farklı ülkeler ve dönemler için gerçekleştirilmiştir. Fakat bu araştırmaların ortak özelliği çalışmada kullanılan araştırma yöntemlerine ilişkindir. Bu araştırmalarından çoğunda kullanılan yöntemler, Granger / Sims nedensellik testleri, Engle-Granger / Johansen-Juselius eşbütünleşme, ARDL sınır testi, hata düzeltme modelleri ve bu yöntemlerin panel versiyonları olduğu belirtilebilir. Bu araştırmalar da kullanılan bu yöntemlerin ortak özelliği, analiz dönemi boyunca istatistiksel olarak tam örneklem (full-sample) yöntemleri olmalarıdır. Balcılar vd. (2010) ve Balcılar ve Özdemir (2013a, b, c, 2019) tarafından yapılan çalışmalar, değişkenler arasındaki ilişkinin yönü ve büyüklüğüne ilişkin açıklama gücünün var olup olmadığına ilişkin yapılan araştırmalarda yapısal kırılma ve rejim kaymalarını göz ardı eden ampirik çalışmaların bu değişkenler arasındaki dinamik etkileşimin alt dönemlerde sabit olmaması nedeniyle yanıltıcı sonuçlar ortaya çıkardığını göstermiştir. Bu bulgu çerçevesinde, Balcılar vd. (2020) tarafından çalışma G-7 ülkeleri için enerji-çevre-büyüme değişkenleri arasındaki dinamik ilişkiyi tarihsel ayırıştırma (Historical Decomposition - HD) yöntemini kullanarak bu üç değişken arasındaki zamanla değişen dinamik ilişkiye ait önemli sonuçlar bulunmuştur. Bu nedenle, okuduğunuz çalışmada da benzer bir yöntem kullanılmıştır. Bu sayede Türkiye için yapısal kırılmalar, kentsel ve çevresel dinamikler göz önüne alınarak, CO₂ emisyonları, enerji tüketimi ve çıktı artışı arasındaki dinamik ilişki 1960 sonrası süreci incelenmiştir. Elde edilen bulguların, politika uygulayıcılarına fikir vermesi ve literatüre katkı sağlaması umut edilmektedir.

Bu çalışmanın hedefi, Türkiye'de CO₂ emisyonları, enerji tüketimi ve reel GSYİH arasındaki dinamik ilişkiyi tarihsel ayırıştırma yöntemini kullanıp zamanla değişen yaklaşım ile analiz ederek,

EKC literatürüne katkıda bulunmaktadır. Çünkü HD yöntemi, ekonomik büyümenin çevre üzerindeki etkisinin Türkiye için tarihsel perspektifini Türkiye’de geçmişten bugüne yaşanan dinamiklerin incelemeye izin vermektedir. Eğer EKC hipotezi Türkiye için geçerli ise bir dönem çevreye zarar veren ekonomik büyüme, sonrasında çevreyi olumsuz etkilememelidir. Çalışmada, Türkiye için 1960 ile 2015 arası dönemi kapsayan, kişi başına düşen CO2 emisyonlarının, kişi başına enerji tüketimini ve kişi başına reel GSYİH değişkenlerinin yıllık frekansda zaman serileri kullanılmıştır. Veriler, Dünya Kalkınma Göstergesi veri tabanından alınmıştır (WDI, World Development Indicators 2020). Elde edilen sonuçlara göre, 1981 sonrası dönemde CO2 emisyonları serisinin hem enerji tüketimi hem de reel GSYİH serilerinde pozitif yönde artırdığı gözlenmektedir. Ayrıca enerji tüketimi ve reel GSYİH serilerinde ortaya çıkan şokun 2002-2007 alt döneminde CO2 emisyonları artırdığı gözlenmiştir. Son önemli bir bulgu olarak enerji tüketimindeki artışların reel GSYİH serisini 1979 sonrası artırdığı ve reel GSYİH serisindeki şokların enerji tüketimini 1992 sonrası alt dönemde artırdığı gözlenmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünde kullanılan yöntem tanıtılmıştır. Üçüncü bölümde, kullanılan veri, verinin özellikleri ve ampirik sonuçların analizi yer almaktadır. Son ve dördüncü bölüm ise sonuçtur.

2. Yöntem

Bu çalışmada, CO2 emisyonları, enerji tüketimi ve reel GSYİH serileri arasındaki zamanla değişen açıklama gücünün analizi için Tarihsel Ayırışma (HD) yaklaşımı kullanılmıştır. $y_{1,t}$, $y_{2,t}$ ve $y_{3,t}$ serileri sırası ile CO2 emisyonları, enerji tüketimi ve gayri safi yurtiçi hasılanın büyümesini ifade etmektedir. Üç değişkenli y_t vektör serisi şöyle olsun $y_t=(y_{1,t}, y_{2,t}, y_{3,t})$. (3×1) boyutundaki y_t vektör süreci için $VAR(p)$ biçiminde p -inci gecikmeye sahip bir vektör otoregresif süreci izlediğini varsayalım. $VAR(p)$ modeli aşağıda 1-nolu eşitlik ile ifade edilmektedir.

$$y_t = c + \psi_1 y_{t-1} + \dots + \psi_p y_{t-p} + u_t, \quad (1)$$

y_t vektör sürecinde CO2 emisyonları, enerji tüketimi ve gayri safi yurtiçi hasıla serilerine ait büyümesi verilerini bulunmaktadır, c sabit (3×1) bir vektör, ψ_i katsayı matrisini temsil etmektedir. u_t , sırası ile u_{t-1} , u_{t-2} ve u_{t-3} hata terimlerini içeren (3×1) boyutunda beyaz gürültü sürecidir. Diğer bir ifade ile tüm $s \neq t$ 'ler için; $E(u_t) = 0$, $E(u_t u_t') = \Sigma_u$ 'dir. Bir VAR modelindeki etki-tepki fonksiyonları ve varyans ayrıştırmasına analizlerinin elde edilmesine ilişkin yaklaşıma benzer olarak HD analizi de VAR modellerinin hareketli ortalama (MA-moving average) gösterimine göre ifade edilebilir. 1-numaralı eşitlikte verilen $VAR(p)$ süresinin MA gösterimi aşağıdaki biçimde ifade edilebilir:

$$y_t = JY_t = CJ + \sum_{i=0}^{\infty} JM^i J' J U_{t-i} = \mu + \sum_{i=0}^{\infty} \Phi_i u_{t-i}, \quad (2)$$

Burada,

$$Y_t = \begin{bmatrix} y_t \\ y_{t-1} \\ \vdots \\ y_{t-p+1} \end{bmatrix}, C = \begin{bmatrix} c \\ 0 \\ \vdots \\ 0 \end{bmatrix}, M = \begin{bmatrix} A_1 & A_2 & \dots & A_{p-1} & A_p \\ I_2 & I_2 & \dots & 0 & 0 \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots & \vdots \\ 0 & 0 & \dots & I_2 & 0 \end{bmatrix} \text{ ve } u_t = \begin{bmatrix} u_t \\ \vdots \\ 0 \end{bmatrix}$$

$$\mu = CJ, Q_i = JM^i J' \text{ ve } u_{t-i} = J U_{t-i}.$$

$\Sigma_{\mu\mu} = PP'$ terimi kovaryans matris olup bu kovaryans matris de P matrisi alt üçgen matristir. $\theta_i = \Phi_i P$ ve $w_{t-i} = P^{-1}u_{t-i}$ olarak ifade edilir ise 2-numaralı eşitlik ile ifade edilen MA süreci aşağıdaki gibi ifade edilebilir.

$$y_t = \sum_{i=0}^{\infty} \Theta_i w_{t-i} \quad (3)$$

T 'yi örnekteki birinci gözlemden geçen bir temel dönem olarak ele alınırsa, T 'nin de eklendiği Denklem (3) aşağıdaki gibi kolayca ayrıştırılabilir.

$$y_{t+j} = \sum_{i=0}^{j-1} \theta_i w_{T+j-i} + \sum_{i=j}^{\infty} \theta_i w_{T+j-i}, \quad (4)$$

4-numaralı eşitliliğin sağ tarafındaki $\sum_{i=0}^{j-1} \theta_i w_{T+j-i}$ ilk terim, y_{t+j} 'nin T dönem sonraki şoklarını temsil etmektedir. Diğer taraf dan bu ilk bileşen temel projeksiyon terimidir. Diğer bir ifade ile T zamanındaki bilgiye bağlı olan y_{t+j} 'nin tahminidir. 4-numaralı eşitliliğin ilk bileşeni, gerçek seriye göre şokların T dönemine kadar belirli değişkenler üzerindeki etkilerini belirlemek için kullanılır. Kısaca, eşitliğin ilk bileşeni bize her analiz döneminin MA matrislerini verir. y_t vektör sürecinde bulunan her bir bağımlı değişkene ilişkin her türlü şokun katkıları, her dönem için MA matrislerinden elde edilebilir.

Bu çalışmada, değişkenler arasındaki tarihsel ayrıştırma tahmin değerlerine ilişkin güven aralığı tahminleri de yapılmıştır. Güven aralığı tahmini için Efron (1982) tarafından geliştirilen öz-çıkarma (bootstrap) yöntemi ile kullanılmıştır (Efron, 1982). Öz-çıkarma kullanılarak elde ettiğimiz güven aralıkları için aşağıdaki yol izlenmiştir:

1: optimum p -gecikme değerli VAR modeli tahmin edilerek tahmin edilen VAR modeline (örneğin, $Y_t = \hat{c} + \sum_{i=0}^p \hat{\psi}_i Y_{t-i} + \hat{e}_t$) ait artıklar hesaplanır.

2: Elde edilen $(T \times 1)$ boyutlu denklem artığı, öz-çıkarma yöntemi ile N defa tekrarlanarak $j = 1, 2$ ve $n = 1, 2, \dots, N$ olmak üzere $e_{j,n}^*$ 'ler elde edilir.

3: İkinci adımda elde edilen sanal artıklar başlangıçta eldeki VAR modelinde yerine konulduğunda $Y_{t,n}^* = \hat{c} + \sum_{i=0}^p \hat{A}_i Y_{t-i} + \hat{e}_{t,n}^*$, $Y_t^* = Y_t$ olacak şekilde N adet pseudo sanal serisi elde edilir.

4: Üçüncü adımda elde edilen yeni seriler kullanarak yeni VAR modelleri tahmin edilir ve yukarıda ifade edildiği gibi yeni HD sonuçları hesaplanır. HD tahminlerinin alt ve üst bantları ise hesaplanan N adet bu sonuçlardan istatistiksel olarak elde edilir.

$$y_{T+j,b}^* = \sum_{i=0}^{j-1} \Theta_i^* w_{T+j-i}^* + \sum_{i=j}^{\infty} \Theta_i^* w_{T+j-i}^*, \quad (5)$$

3. Veri ve Ampirik Analiz

Ampirik analizde Türkiye Ekonomisi için CO2 emisyonu, kişi başına enerji tüketimi ve kişi başına GSYİH değişkenleri arasındaki ilişki tarihsel dinamik çerçevesinde incelenmiştir. Çalışmada kullanılan bu değişkenler 1960-2015 dönemine için yıllık frekansta toplam 56 veriye sahiptir. Analize konu olan değişkenleri veri seti 2020 Dünya Kalkınma Göstergelerinden (WDI) elde

edilmiştir. Bu verilerin sırası ile şu şekildedir: CO2 emisyonu kişi başına metrik ton cinsinden ölçülmüştür. Enerji tüketimi kg petrol eşdeğeri cinsinden, çıktı ise reel dolar cinsinden 2010 fiyatlarının temel yılındaki para birimi ile ölçülmüştür. Çalışmada, tüm serilerin logaritması alınarak kullanılmıştır.

Bu çalışmada yer alan serilerin durağan olup olmadıklarına ilişkin özelliklerini analiz etmek için Phillips (1987) ve Phillips ve Perron (1988) tarafından geliştirilen Z_α testi kullanılmıştır. Z_α birim kök testi, y_t gibi bir zaman serisi için birinci dereceden otoregresif (AR(1)) süreci ifade eden (6) numaralı eşitlikte verilen regresyon modeline dayanır.

$$y_t = \alpha_0 + \alpha y_{t-1} + u_t \quad (6)$$

y_t serisinde birim kök vardır'a karşılık gelen $\alpha = 1$ yokluk hipotezi tek yönlü alternatif hipotez olan $\alpha < 1$ (bu ifade y_t serisinde birim kök yoktur anlamına gelmektedir) test etmek için kullanılan, Z_α testi ardışık bağımlılık sorununu ortadan kaldırmak için $T(\hat{\alpha} - 1)$ ile yarı-parametrik bir ayarlamayı birleştiren bir istatistik kullanılır. Burada T gözlemlerin örneklem büyüklüğünü gösterirken, $\hat{\alpha}$ sıradan birinci dereceden otoregresif parametrenin en küçük kareler (OLS) tahminidir. Z_α testi için spektral tahmin yöntemi için Bartlett kernel kullanılmıştır. Bunun yanında, bu test sonuçları için Newey–West yöntemi bant genişliğini belirlemek için kullanılmıştır. Serilerin Z_α test sonuçları Tablo 1'de belirtilmiştir. Tablo 1 de birinci kolunda çalışmada kullanılan serilerin adları belirtilirken Tablo 1'in ikinci ve üçüncü kolonlarında sırası ile bu serilerin hem seviye hem de birinci derece farkları için birim kök test sonuçları rapor edilmiştir. Birim kök test sonuçlarının elde edildiği regresyon modelinde yalnızca sabit terim içerilmektedir. Tablo 1'in ikinci sütununda verilen Z_α test sonuçlarına göre CO2 emisyonları seri için seri durağan değildir. Yokluk hipotezi %10 anlamlılık düzeyinde reddedilmemektedir. Enerji tüketimi ve reel GSYİH serilerin her biri için seri durağan değildir, yokluk hipotezi %5 anlamlılık düzeyinde reddedilmemektedir. Birim kök test sonuçları, bu seriler %10 anlamlılık düzeyinde de seviye de birinci dereceden durağan olmayan seriler olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan, Tablo 1'in ikinci sütünü de verilen Z_α test sonuçları, bu üç serinin her biri için birinci dereceden farkları alınan seriler için seri durağan değildir yoklu hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir. Bu sonuç, her bir serinin birinci dereceden bütünleşik seri olduğunu göstermektedir.

Tablo 1. CO2 emisyonları, Enerji tüketimi ve Reel GSYİH serilerinin Z_α birim kök test sonuçları

(1)	(2)	(3)
Seriler	Seviye	Birinci Dereceden Fark
CO2 emisyonları	-3.01	-7.27***
Enerji tüketimi	-1.13	-7.21***
Reel GSYİH	-0.30	-7.27***

Not: *, ** ve *** simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde anlamlılığı göstermektedir.

Test sabit terimi içermektedir; yokluk hipotezi değişken birim kök'e sahip tek taraflı test; test'in %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerdeki kritik değerleri sırasıyla -3.56, -2.91 ve -2.59'dir.

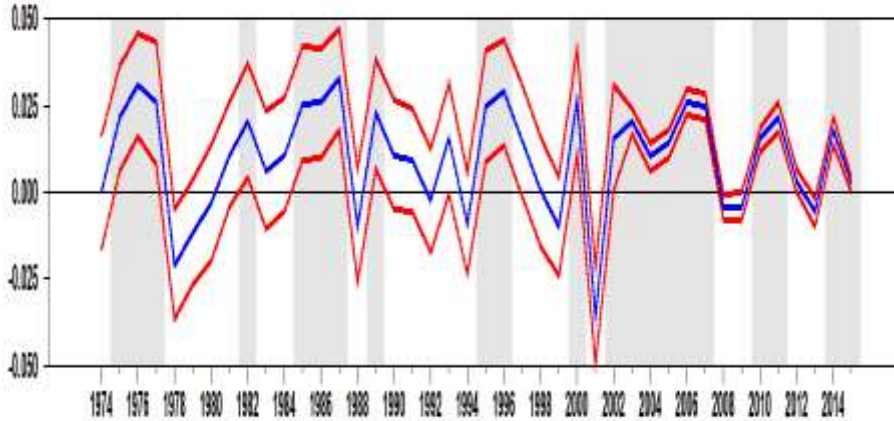
Tablo 1'de verilen birim kök test sonuçları serilerin birinci dereceden durağan olmayan seriler olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada, CO2 emisyonları, Enerji tüketimi ve reel GSYİH serileri arasındaki tarihsel dinamik ilişkinin analizi için HD yöntemi kullanılacaktır. HD yöntemi, çalışmaya konu olan her bir serinin durağan seriler olmasını gerektirmektedir. HD yöntemi, VAR modellerinin Hareketli Ortalama (MA) gösterimine dayalıdır. Bu nedenle, çalışmaya konu olan serilerin bütünleşik veya eş-bütünleşik olması önemli değildir. CO2 emisyonları, Enerji tüketimi ve reel GSYİH serilerinin logaritmalarının birinci dereceden farkları alınmıştır. Üç değişkenli doğrusal VAR modelinin en uygun gecikme sırası (p), literatürde yaygın olarak kullanılan Akaike Bilgi Kriteri

(Akaike Information Criteria - AIC) kullanılarak belirlenmiştir. VAR modelinin gecikmesi $p=1$ 'den $p=12$ 'a kadar sırayla artırılarak en küçük AIC değerine sahip VAR modelinin gecikme uzunluğu seçilmiştir. Bu değişkenler için VAR modelinin en uygun gecikme uzunluğu 12 olarak belirlenmiştir.

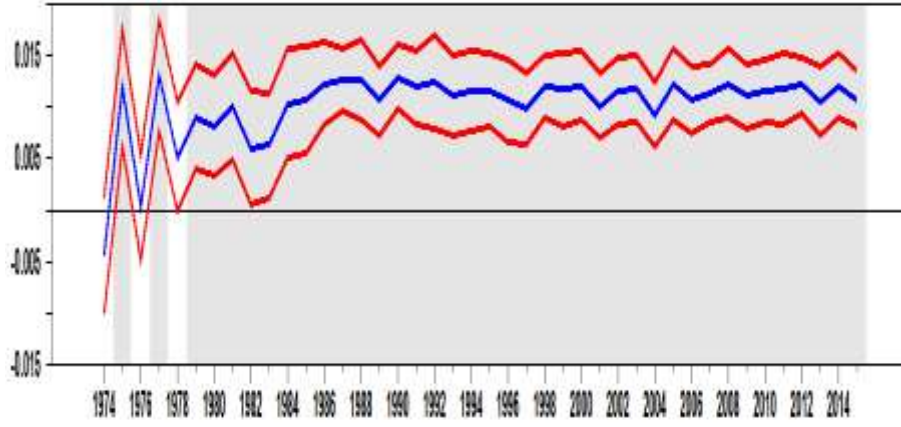
Türkiye için 1960-2015 dönemine ilişkin CO2 emisyonları, enerji tüketimi ve reel GSYİH serileri arasındaki tarihsel dinamik ilişkiye ilişkin HD tahmin sonuçları Grafik 1, 2 ve 3 de verilmiştir. Enerji tüketimi serisinin, CO2 emisyonları ve GSYİH serileri üzerindeki tarihsel ayrıştırma tahmin sonuçları sırasıyla Grafik 1'in panel (a) ve (b) de rapor edilmiştir. Grafik 1'de verilen mavi renkli çizgiler tarihsel ayrıştırma tahmin sonuçlarının medyan değerini göstermektedir. Kırmızı renkli çizgiler ise bir bu tahmin sonuçlarının öz-çıkarım alt ve üst güven aralıklarını göstermektedir. Grafiklerde belirtilen gri gölgeli alanlar, ilgili şokların kümülatif etkisinin daha büyük olduğu dönemleri göstermektedir. Grafik 1 panel (a)'da verilen tahmin sonuçları, Enerji tüketimi serisinin de ortaya çıkan şokun CO2 emisyonları üzerindeki etkisinin zaman içerisinde değişken olduğunu göstermektedir. Bu tahmin sonuçları, 2002-2007 alt döneminde enerji tüketiminde ortaya çıkan şokun CO2 emisyonları üzerindeki etkisinin çok anlamlı olmamakla birlikte pozitif etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Diğer dönemlere ilişkin tahmin sonuçları kısa dönemli değişkenlik göstermektedir. Panel (b) verilen tahmin sonuçları, enerji tüketiminde ortaya çıkan şokun reel GSYİH serisi üzerindeki etkisi panel (a) da verilen tahmin sonuçlarından oldukça farklılık göstermektedir. Bu sonuçlara göre 1978 sonrası dönem de enerji tüketiminde ortaya çıkan şokun reel GSYİH serisi üzerinde çok güçlü olmamakla birlikte pozitif ve kalıcı bir etkiye sahip olduğu görülmektedir.

Grafik 1. Enerji tüketimi serisinin, CO2 emisyonları ve reel GSYİH serileri üzerindeki tarihsel ayrıştırma tahmin sonuçları.

Panel (a) Enerji tüketimi serisinin CO2 emisyonları üzerine etkisinin tarihsel ayrıştırma analizi tahmin sonuçları

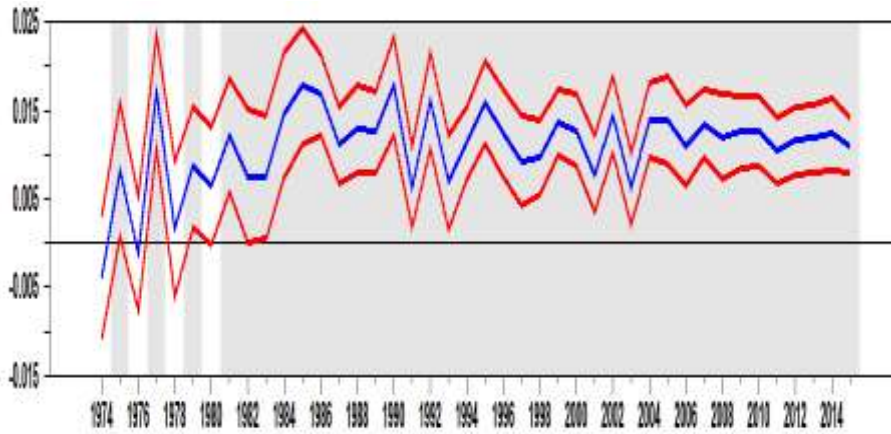
Panel (b) Enerji tüketimi serisinin reel GSYİH üzerine etkisinin tarihsel ayrıştırma analizi tahmin sonuçları

Grafik 2'nin panel (a) ve (b) sinde verilen sonuçlar sırası ile CO2 emisyonları serisinin, enerji tüketimi ve reel GSYİH serileri üzerindeki tahmin sonuçlarını göstermektedir. Grafik 2'nin panel (a) ve (b) sinde verilen sonuçlar incelendiğinde CO2 emisyonları serisinde ortaya çıkan şokun hem enerji tüketimi hem de reel GSYİH serileri üzerinde benzer etkiye sahip olduğu gözlenmektedir. Bu sonuçlara göre, CO2 emisyonları serisinde ortaya çıkan şokun 1980 sonrası her iki seri üzerinde de çok az anlamlı olsa dahi pozitif kalıcı bir etkiye sahip olduğu gözlenmektedir.

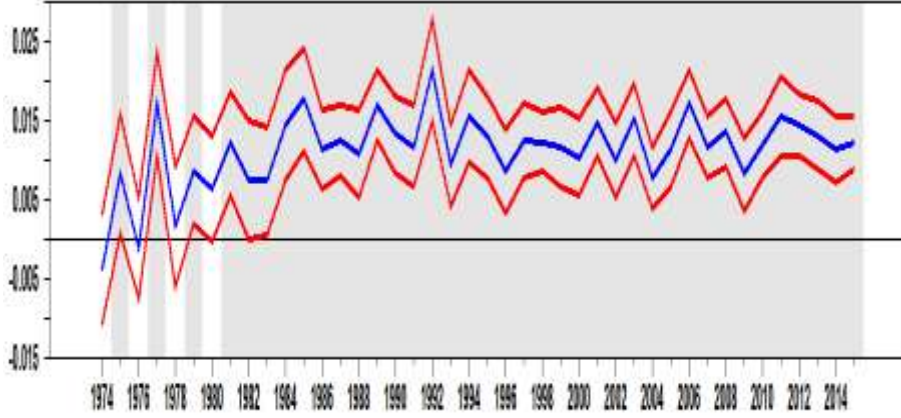
Grafik 2. CO2 emisyonları serisinin, enerji tüketimi ve reel GSYİH serileri üzerindeki tarihsel ayrıştırma tahmin sonuçları.

Panel (a) CO2 salınımı serisinin enerji tüketimi üzerindeki etkisinin tarihsel ayrıştırma analizi tahmin sonuçları

Panel (b) CO2 salınımı serisinin reel GSYİH üzerindeki etkisinin tarihsel ayrıştırma analizi tahmin sonuçları

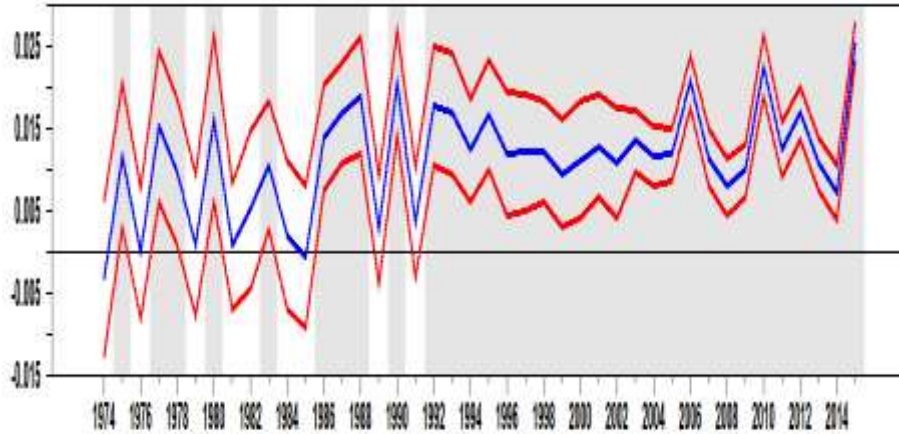

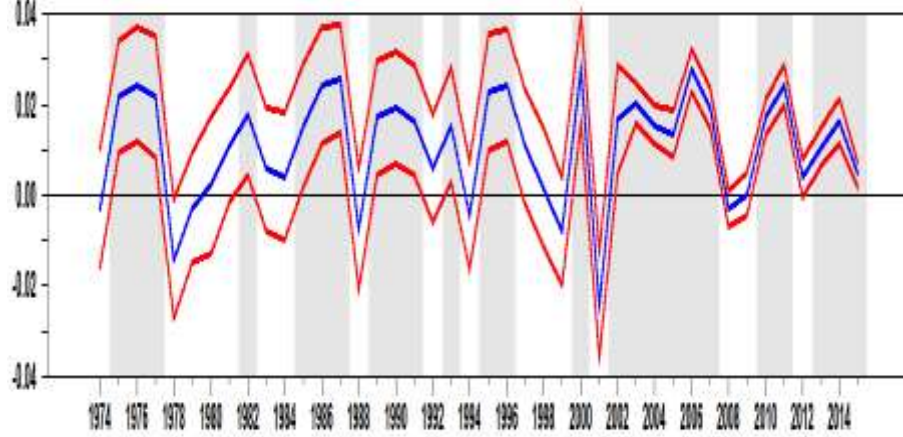
Grafik 3, reel GSYİH serisinin de ortaya çıkan bir birimlik şokun enerji tüketimi ve CO2 emisyonları serileri üzerindeki tarihsel ayrıştırma tahmin sonuçlarını göstermektedir. Grafik 3'in panel (a)'da verilen tahmin sonuçları, reel GSYİH serisinin de ortaya çıkan şokun enerji tüketimi üzerindeki etkisinin 1991 öncesi ve sonrası olmak üzere iki alt dönem de farklı dinamikleri göstermektedir. Bu sonuçlara göre, 1991 öncesi alt dönemde reel GSYİH serisinin enerji tüketimi serisi üzerinde zayıf da olsa dalgalı olarak kimi alt dönemde pozitif kimi alt dönem de negatif etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Oysa 1991 sonrası alt dönem de zayıf da olsa pozitif yönde kalıcı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Grafik 3'in panel (b)'de verilen tahmin sonuçları, Grafik 1'in panel (a)'da verilen tahmin sonuçları ile benzerlik gösterdiği ifade edilebilir. Bu sonuçlara göre reel GSYİH serisinin de ortaya çıkan bir birimlik şokun CO2 emisyonları üzerindeki 2001-2007 alt döneminde zayıf olsa bile pozitif bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bu alt dönem hariç, diğer dönemler de zayıf da olsa kısa dönemli negatif ve pozitif etkiler gözlenmektedir.

Grafik 3. Reel GSYİH serisinin, enerji tüketimi ve CO2 emisyonları serileri üzerindeki tarihsel ayrıştırma tahmin sonuçları.

Panel (a) GSYİH serisinin enerji tüketimi serisi üzerine etkisinin tarihsel ayrıştırma analizi tahmin sonuçları

Panel (b) reel GSYİH serisinin CO2 emisyonları serisi üzerine etkisinin tarihsel ayrıştırma analizi tahmin sonuçları

Yukarıda verilen tahmin sonuçları, Türkiye’de yaşanan dinamikler incelendiğinde üç önemli döneme işaret etmektedir. Bunlar sırası ile 1980 öncesi ve sonrası, 1990 öncesi ve sonrası ve son olarak 2002-2007 alt dönemi olarak ifade edilebilir. Bu anlamda, hem enerji tüketimi hem de reel GSYİH serilerinde ortaya çıkan şokların CO2 emisyonları serisi üzerinde kısmen anlamlı da olsa pozitif yönde artışa neden olduğu gözlenmektedir. Çevresel bozulmaya ilişkin olarak, CO2 emisyonları serisi hem enerji tüketimi hem de reel GSYİH serilerinde ortaya çıkan değişimden pozitif yönde değişmektedir. Bu sonuç, Türkiye ekonomisinde yaşanan pozitif değişimlere paralel olarak EKC hipotezinin henüz geçerli olmadığını ortaya koymaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada, Türkiye için kişi başına CO2 emisyonları, kişi başına enerji tüketimi ve kişi başına üretim artışı arasındaki dinamik ilişki analiz edilmiştir. Balcılar ve Özdemir (2013a, b, c, 2019) yapılan çalışmalar, zaman serileri arasındaki ilişkinin yönü ve büyüklüğüne ilişkin açıklama gücünün var olup olmadığına ilişkin yapılan araştırmalarda yapısal kırılma ve rejim kaymalarını göz ardı eden ampirik çalışmalar da bu değişkenler arasındaki dinamik etkileşimin alt dönemlerde sabit olmaması nedeniyle yanıltıcı sonuçlar ortaya çıkardığını göstermiştir. Bu nedenle çalışmada tarihsel ayrıştırma yöntemi kullanılmıştır. Türkiye Ekonomisinde ve ekonomi politikalarında yaşanan dinamiklere paralel olarak 2002-2007 alt döneminde hem enerji tüketimi hem de reel GSYİH serilerinde ortaya çıkan şokların CO2 emisyonları serisi üzerinde kısmen anlamlı da olsa pozitif yönde artışa neden olduğu ilk göze çarpan bulgudur. Buna göre, EKC hipotezi Türkiye için reddedilmektedir. Buna karşın Türkiye’de ekonomik büyümenin çevre üzerindeki etkisi tüm analiz dönemi boyunca döngüsel bir davranışa sahip olduğu anlaşılmıştır. Bu bulgu, dikkat çekicidir. Çünkü Balcılar ve Özdemir (2020) G-7 ülkeleri için yapmış olduğu çalışmanın sonuçları ile de benzerlik göstermektedir. Ayrıca, reel GSYİH’deki artışın enerji tüketimi üzerindeki etkisine ilişkin sonuç, yani koruma teorisi, Türkiye belki 1990 öncesi için anlamlı olduğu söylenebilir. Fakat 1990 sonrası için bu görüş doğrulanmamaktadır. Diğer taraftan, ekonomik büyümenin enerji tüketimi üzerindeki etkisi 1991 sonrası için desteklenirken, 1991 öncesi desteklenmemektedir.

Sonuç olarak, çalışmada çevre ve ekonomik büyüme arasında belirgin ilişkilerin olduğu üç önemli dönem görülmüştür. Bu dönemlerde ekonomik büyümede görülen artışlar CO2 emisyonları üzerinde pozitif şoklara sahiptir. İlk dönem, 1980 öncesi ve sonrası olarak ifade edilebilir ve bu dönem 24 Ocak 1980 kararları ve ekonominin dışa açılması, ihracata dayalı büyüme modeline geçiş dönemi ile çakışmaktadır. İkinci dönem 1990 öncesi ve sonrasıdır. Bu da Dünya’da küreselleşmenin hız kazanması ve Türkiye’de 32 sayılı karar ile finansal liberalizasyonun başlangıcına denk gelmektedir. Son ve üçüncü dönem 2002-2007 dönemidir. 2001 krizi sonrası uygulanan güçlü ekonomiye geçiş süreci ve hazırlanan program bu dönem ile örtüşmektedir. Söz konusu dönemler Türkiye’de ekonomi politikalarının dönüm noktaları olarak değerlendirilebilir. Ayrıca bu dönemlerde ekonomik büyüme performansının iktisadi açıdan başarılı olduğu da göze çarpmaktadır. Ancak bu durum CO2 emisyonları üzerinde belirgin artışlara neden olmuş ve dolayısı ile çevre

açısından tahrip edici bir etkiye yol açmıştır. Türkiye için ekonomik başarılar çevresel kirlenmeyi beraberinde getirmiştir. Bu kapsamda çevrenin korunması açısından var olan ekonomik yapının yapısal reformlar yolu ile çevre ile uyumlu hale getirilmesi sürdürülebilir ekonomik büyüme adına önem arz ettiği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda ekonomik büyümeyi çevreyi koruyarak sürdürmek açısından, yenilenebilir enerji teknolojilerini içeren yapısal bir dönüşümün Türkiye için zorunlu olduğu anlaşılmıştır.

Kaynakça

- Acaravcı, A. and Öztürk, İ. (2010). "On the Relationship between Energy Consumption, CO2 Emissions and Economic Growth in Europe", *Energy*, 35(12), s. 5412–5420.
- Ahmad, A. - Zhao, Y. - Shahbaz, M. - Bano, S. - Zhang, Z. - Wang, S. – Ya, L. (2016). "Carbon Emissions, Energy Consumption and Economic Growth: An Aggregate and Disaggregate Analysis of the Indian Economy", *Energy Policy*, 96, s. 131–143.
- Akarca, A. T. and Long, T. V. (1980). "On the Relationship between Energy and GNP: A Reexamination", *The Journal of Energy and Development*, 5(2), s. 326–331.
- Akbostancı, E. – Türüt Aşık, S. - Tunç, G. İ. (2009). "The Relationship between Income and Environment in Turkey: Is there an Environmental Kuznets Curve?", *Energy Policy*, 37(3), s. 861–867.
- Alam, M. J. - Begum, I. A. - Buysse, J. - Rahman, S. - Van Huylbroeck, G. (2011). "Dynamic Modeling of Causal Relationship between Energy Consumption, CO2 Emissions and Economic Growth in India", *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 15(6), s. 3243–3251.
- Al-Mulali, U. and Che Sab, C. N. B. (2018). "Energy Consumption, CO2 Emissions, and Development in the UAE", *Energy Sources, Part B: Economics, Planning and Policy*, 13(4), s. 1–6.
- Al-Mulali, U., and Öztürk, İ. (2016). "The Investigation of Environmental Kuznets Curve Hypothesis in the Advanced Economies: The Role of Energy Prices", *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 54, s. 1622–1631.
- Ang, J. B. (2007). "CO2 Emissions, Energy Consumption, and Output in France", *Energy Policy*, 35(10), s. 4772–4778.
- Antonakakis, N. - Chatziantoniou, I. - Filis, G. (2017). "Energy Consumption, CO2 Emissions, and Economic Growth: An Ethical Dilemma", *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 68, s. 808–824.
- Apergis, N. - Christou, C. - Gupta, R. (2017). "Are there Environmental Kuznets Curves for US State-Level CO2 Emissions?", *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 69, s. 551–558.
- Apergis, N. and Payne, J. E. (2009). "Energy Consumption and Economic Growth in Central America: Evidence from a Panel Cointegration and Error Correction Model", *Energy Economics*, 31(2), s. 211–216.
- Apergis, N. and Payne, J. E. (2010). "Renewable Energy Consumption and Economic Growth: Evidence from a Panel of OECD Countries", *Energy Policy*, 38(1), s. 656–660.
- Appiah, M. O. (2018). "Investigating the Multivariate Granger Causality between Energy Consumption, Economic Growth and CO2 Emissions in Ghana", *Energy Policy*, 112, s. 198–208.
- Aslan, A. - Destek, M. A. - Okumuş, İ. (2018). "Bootstrap Rolling Window Estimation Approach To Analysis of The Environment Kuznets Curve Hypothesis: Evidence From The USA", *Environmental Science and Pollution Research*, 25(3), s. 2402–2408.

- Bakırtaş, T. and Akpolat, A. G. (2018). “The Relationship Between Energy Consumption, Urbanization, and Economic Growth in New Emerging-Market Countries”, *Energy*, 147, s. 110–121.
- Balcılar, M. and Özdemir, Z. A. (2013a). “The Export-Output Growth Nexus in Japan: A Bootstrap Rolling Window Approach”, *Empirical Economics*, 44(2), s. 639–660.
- Balcılar, M. and Özdemir, Z. A. (2013b). “The Causal Nexus Between Oil Prices and Equity Market in The US: A Regime Switching Model”, *Energy Economics*, 39, s. 271–282.
- Balcılar, M. and Özdemir, Z. A. (2013c). “Asymmetric and Time-Varying Causality Between Inflation and Inflation Uncertainty in G-7 Countries”, *Scottish Journal of Political Economy*, 60(1), s. 1–42.
- Balcılar, M. and Özdemir, Z. A. (2019). “The Nexus Between The Oil Price and its Volatility Risk in A Stochastic Volatility in The Mean Model With Time-Varying Parameters”, *Resources Policy*, 61, s. 572–584.
- Balcılar, M. - Özdemir, Z. A. - Arslantürk, Y. (2010). “Economic Growth and Energy Consumption Causal Nexus Viewed Through A Bootstrap Rolling Window”, *Energy Economics*, 32(6), s. 1398–1410.
- Balcılar, M. - Özdemir, Z. A. - Özdemir, H. - Shahbaz, M. (2018). “The Renewable Energy Consumption and Growth in the G-7 Countries: Evidence from Historical Decomposition Method”, *Renewable Energy*, 126, s. 594–604.
- Balcılar, M. - Özdemir, Z. A. - Shahbaz, M. (2019). “On the Time-Varying Links Between Oil and Gold: New Insights From The Rolling and Recursive Rolling Approaches”, *International Journal of Finance & Economics*, 24, s. 1047–1065. <https://doi.org/10.1002/ijfe>.
- Balcılar, M. - Özdemir, Z. A. - Tunçsiper, B. - Özdemir, H. - Shahbaz, M. (2020). “On The Nexus Among Carbon Dioxide Emissions, Energy Consumption and Economic Growth in G-7 Countries: New Insights From The Historical Decomposition Approach”, *Environment, Development and Sustainability*, 22(8), s. 8097–8134.
- Bayramoğlu, A. T. and Yıldırım, E. (2017). “The Relationship Between Energy Consumption and Economic Growth in the USA: A Non-Linear ARDL Bounds Test Approach”, *Energy and Power Engineering*, 9(3), s. 170.
- Bekhet, H. A. and Othman, N. S. (2018). “The Role of Renewable Energy To Validate Dynamic Interaction Between CO2 Emissions and GDP Towards Sustainable Development in Malaysia”, *Energy Economics*, 72, s. 47–61.
- Bildirici, M. E. and Gökmenoğlu, S. M. (2017). “Environmental Pollution, Hydropower Energy Consumption and Economic Growth: Evidence from G7 Countries”, *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 75, s. 68–85.
- Bilgili, F. - Koçak, E. - Bulut, Ü. (2016). “The Dynamic Impact of Renewable Energy Consumption on CO2 Emissions: A Revisited Environmental Kuznets Curve Approach”, *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 54, s. 838–845.
- Chen, P. Y. - Chen, S. T. - Hsu, C. S. - Chen, C. C. (2016). “Modeling the Global Relationships Among Economic Growth, Energy Consumption and CO2 Emissions”, *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 65, s. 420–431.
- Chontanawat, J. - Hunt, L. C. - Pierse, R. (2006). “Causality Between Energy Consumption and GDP: Evidence from 30 OECD and 78 non-OECD Countries”, *Surrey Energy Economics Centre (SEEC)*, (No. 113), School of Economics, University of Surrey.
- Cole, M. A. - Rayner, A. J. - Bates, J. M. (1997). “The Environmental Kuznets Curve: An Empirical Analysis”, *Environment and Development Economics*, 2(4), s. 401–416.

- Day, K. M. and Grafton, R. Q. (2003). "Growth and the Environment in Canada: An Empirical Analysis", *Canadian Journal Of Agricultural Economics/Revue Canadienne D'agroeconomie*, 51(2), s. 197–216.
- De Bruyn, . M. - Van den Bergh, J. C. - Opschoor, J. B. (1998). "Economic Growth and Emissions: Reconsidering The Empirical Basis of Environmental Kuznets Curves", *Ecological Economics*, 25(2), s. 161–175.
- Destek, M. A. and Aslan, A. (2017). "Renewable and Non-Renewable Energy Consumption and Economic Growth in Emerging Economies: Evidence from Bootstrap Panel Causality", *Renewable Energy*, 111, s. 757–763.
- Doğan, E. and Öztürk, İ. (2017). "The Influence of renewable and Non-Renewable Energy Consumption and Real Income on CO2 Emissions in the USA: Evidence from Structural Break Tests", *Environmental Science and Pollution Research*, 24(11), s. 10846–10854.
- Doğan, E. and Türkeku, B. (2016). "CO2 Emissions, Real Output, Energy Consumption, Trade, Urbanization and Financial Development: Testing the EKC Hypothesis for the USA", *Environmental Science and Pollution Research*, 23(2), s. 1203–1213.
- Eden, S. H. Y. and Hwang, B. K. (1984). "The Relationship Between Energy and GNP: Further Results", *Energy Economics*, 6(3), s. 186–190.
- Efron, B. (1982). *The Jackknife, The Bootstrap, and Other Resampling Plans*. (Vol 38), Philadelphia: SIAM.
- Fang, Z. and Chang, Y. (2016). "Energy, Human Capital and Economic Growth in Asia Pacific Countries—Evidence from a Panel Cointegration and Causality Analysis", *Energy Economics*, 56, s. 177–184.
- Ghali, K. H. and El-Sakka, M. I. T. (2004). "Energy Use and Output Growth in Canada: A Multivariate Cointegration Analysis", *Energy Economics*, 26(2), s. 225–238.
- Grossman, G. M. and Krueger, A. B. (1991). "Environmental Impacts of a North American Free Trade Agreement", *National Bureau of Economic Research*, (No. w3914).
- Grossman, G. M. and Krueger, A. B. (1995). "Economic Growth and the Environment", *The Quarterly Journal of Economics*, 110(2), s. 353–377.
- Halıcıoğlu, F. (2009). "An Econometric Study of CO2 Emissions, Energy Consumption, Income and Foreign Trade in Turkey", *Energy Policy*, 37(3), s. 1156–1164.
- Jebli, M. B. - Youssef, S. B. - Öztürk, İ. (2016). "Testing Environmental Kuznets Curve Hypothesis: The Role of Renewable and Non-Renewable Energy Consumption and Trade in OECD Countries", *Ecological Indicators*, 60, s. 824–831.
- Katırcıoğlu, S. - Katırcıoğlu, S. - Kılınç, C. C. (2018). "Investigating the Role of Urban Development in the Conventional Environmental Kuznets Curve: Evidence from the Globe", *Environmental Science and Pollution Research*, 25, s. 1–7.
- Kilian, L. and Lütkepohl, H. (2017). *Structural Vector Autoregressive Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kourtzidis, S. A. - Tzeremes, P. - Tzeremes, N. G. (2018). "Re-evaluating the Energy Consumption Economic Growth Nexus for the United States: An Asymmetric Threshold Cointegration Analysis", *Energy*, 148, s. 537–545.
- Kraft, J. and Kraft, A. (1978). "On the Relationship between Energy and GNP", *The Journal of Energy and Development*, 3(2), s. 401–403.

- Lee, C. C. (2006). "The Causality Relationship Between Energy Consumption and GDP in G-11 Countries Revisited", *Energy Policy*, 34(9), s. 1086–1093.
- Lütkepohl, H. (2005). *New Introduction to Multiple Time Series Analysis*, Berlin: Springer.
- Menegaki, A. N. and Tuğcu, C. T. (2017). "Energy Consumption and Sustainable Economic Welfare in G7 countries; A Comparison with the Conventional Nexus", *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 69, s. 892–901.
- Mutascu, M. (2016). "A Bootstrap Panel Granger Causality Analysis of Energy Consumption and Economic Growth in the G7 Countries", *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 63, s. 166–171.
- Narayan, P. K. - Saboori, B. - Soleymani, A. (2016). "Economic Growth and Carbon Emissions", *Economic Modelling*, 53, s. 388–397.
- Narayan, S. and Doytch, N. (2017). "An Investigation of Renewable and Non-Renewable Energy Consumption and Economic Growth Nexus Using Industrial and Residential Energy Consumption", *Energy Economics*, 68, s. 160–176.
- Olale, E. - Ochuodho, T. O. - Lantz, V. - El Armali, J. (2018). "The Environmental Kuznets Curve Model for Greenhouse Gas Emissions in Canada", *Journal of Cleaner Production*, 184, s. 859–868.
- Ouyang, Y. and Li, P. (2018). "On the Nexus of Financial Development, Economic Growth, and Energy Consumption in China: New Perspective from a GMM Panel VAR Approach", *Energy Economics*, 71, s. 238–252.
- Özataç, N. - Gökmenoğlu, K. K. - Taşpınar, N. (2017). "Testing the EKC Hypothesis by Considering Trade Openness, Urbanization, and Financial Development: The Case of Turkey", *Environmental Science and Pollution Research*, 24(20), s. 16690–16701.
- Özokçu, S. and Özdemir, Ö. (2017). "Economic Growth, Energy, and Environmental Kuznets Curve", *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 72, s. 639–647.
- Pablo-Romero, M. P. - Cruz, L. - Barata, E. (2017). "Testing the Transport Energy-Environmental Kuznets Curve Hypothesis in the EU27 Countries", *Energy Economics*, 62, s. 257–269.
- Pao, Hsiao-Tien and Tsai, Chung-Ming. (2010). "CO2 Emissions, Energy Consumption and Economic Growth in BRIC Countries", *Energy Policy*, 38(12), s. 7850–7860.
- Phillips, P. C. B. (1987). "Time Series Regression With a Unit Root", *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 55(2), s. 277–301.
- Phillips, P. C. and Perron, P. (1988). "Testing for a Unit Root in Time Series Regression", *Biometrika*, 75(2), s. 335–346.
- Rafindadi, A. A. and Öztürk, İ. (2017). "Impacts of Renewable Energy Consumption on the German Economic Growth: Evidence from Combined Cointegration Test", *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 75, s. 1130–1141.
- Rodríguez-Caballero, C. V. and Ventosa-Santaulària, D. (2017). "Energy-Growth Long-Term Relationship Under Structural Breaks. Evidence from Canada, 17 Latin American Economies and the USA", *Energy Economics*, 61, s. 121–134.
- Saboori, B. - Sapri, M. - Bin Baba, M. (2014). "Economic Growth, Energy Consumption and CO2 Emissions in OECD (Organization for Economic Co-operation and Development)'s Transport Sector: A Fully Modified Bi-Directional Relationship Approach", *Energy*, 66, s. 150–161.
- Saidi, K. and Mbarek, M. B. (2017). "The Impact of Income, Trade, Urbanization, and Financial Development on CO2 Emissions in 19 Emerging Economies", *Environmental Science and Pollution Research*, 24(14), s. 12748–12757.

- Saidi, K. - Rahman, M. M. - Amamri, M. (2017). "The Causal Nexus between Economic Growth and Energy Consumption: New Evidence from Global Panel of 53 Countries", *Sustainable Cities and Society*, 33, s. 45–56.
- Selden, T. M. and Song, D. (1994). "Environmental Quality and Development: Is There a Kuznets Curve for Air Pollution Emissions?", *Journal of Environmental Economics and Management*, 27(2), s. 147–162.
- Shafik, N. (1994). "Economic Development and Environmental Quality: An Econometric Analysis", *Oxford Economic Papers*, 46, s. 757–773.
- Shafik, N. and Bandyopadhyay, S. (1992). *Economic Growth and Environmental Quality: Timeseries and Cross-Country Evidence*. (Vol. 904), Washington: World Bank Publications.
- Shahbaz, M. - Zakaria, M. - Shahzad, S. J. H. - Mahalik, M. K. (2018). "The Energy Consumption and Economic Growth Nexus in Top Ten Energy-Consuming Countries: Fresh Evidence from Using The Quantile-on-Quantile Approach", *Energy Economics*, 71, s. 282–301.
- Soytaş, U. and Sarı, R. (2003). "Energy Consumption and GDP: Causality Relationship in G-7 Countries and Emerging Markets", *Energy Economics*, 25(1), s. 33–37.
- Soytaş, U. - Sarı, R. - Ewing, B. T. (2007). "Energy Consumption, Income, and Carbon Emissions in the United States", *Ecological Economics*, 62(3–4), s. 482–489.
- Tamazian, A. - Chousa, J. P. - Vadlamannati, K. C. (2009). "Does Higher Economic and Financial Development Lead to Environmental Degradation: Evidence from BRIC Countries", *Energy Policy*, 37(1), s. 246–253.
- Tang, C. F. - Tan, B. W. - Öztürk, İ. (2016). "Energy Consumption and Economic Growth in Vietnam", *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 54, s. 1506–1514.
- Tiba, S. and Omri, A. (2017). "Literature Survey On The Relationships between Energy, Environment and Economic Growth", *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 69, s. 1129–1146.
- United Nations. (2017). *The Sustainable Development Goals Report 2017*. <https://unstats.un.org/sdgs/files/reports/2017/TheSustainableDevelopmentGoalsReport2017.pdf>.
- Yang, G. - Sun, T. - Wang, J. - Li, X. (2015). "Modeling the Nexus Between Carbon Dioxide Emissions and Economic Growth", *Energy Policy*, 86, s. 104–117.
- Wang, Y. - Zhang, C. - Lu, A. - Li, L. - He, Y. - Tojo, J. - Zhu, X. (2017). "A Disaggregated Analysis of The Environmental Kuznets Curve for Industrial CO₂ Emissions in China", *Applied Energy*, 190, s. 172–180.
- Wu, Y. and Yan, H. (2018). "The Decoupling Analysis Between Regional Building Energy Consumption and Economic Growth in China", *In Proceedings of the 21st International Symposium on Advancement of Construction Management and Real Estate*, Springer, Singapore, s. 1385–1395.
- Zaman, K. and Abd-el Moemen, M. (2017). "Energy Consumption, Carbon Dioxide Emissions and Economic Development: Evaluating Alternative and Plausible Environmental Hypothesis for Sustainable Growth", *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 74, s. 1119–1130.
- Zhang, X. P. and Cheng, X. M. (2009). "Energy Consumption, Carbon Emissions, and Economic Growth in China", *Ecological Economics*, 68(10), s. 2706–2712.
- Zoundi, Z. (2017). "CO₂ Emissions, Renewable Energy and the Environmental Kuznets Curve, a Panel Cointegration Approach", *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 72, s. 1067–1075.

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

02/03/2021

Dr. Öğr. Üyesi Talip ÇUKURLU
Siirt Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
talip.cukurlu@siirt.edu.tr

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

29/06/2021

Doç. Dr. Mesut Bayram DÜZENLİ
Siirt Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
mesutbayramduzenli@hotmail.com

TARİH DÜŞÜRME TÜRLERİNE EK: ENDERUNLU FAZİL'İN “TARİH-İ NEV-İCAD”LARI

Öz

Tarih düşürme, yazarı tarafından doğum, ölüm, tahta çıkma, yeni bir binanın inşası, yeni bir göreve atanma gibi önemli kabul edilen olayların şiirle tarihe not düşürülmesidir. Tarih düşürme, “ebced hesabı” olarak bilinen, Arap alfabesindeki her bir harfin sayısal karşılıkları kullanılarak yapılan bir sanattır. Bu tür metinler; temelde kelime, mısra, beyit şeklinde yazılmakla birlikte çok fazla çeşitlilik göstermektedir. Klasik Türk şairleri arasında bir gelenek haline gelen bu sanatta Hızır Bey, Âdem Baba, Bursalı Haşimî, Sürurî, Antepli Aynî gibi şairler ön plana çıkan isimlerdir. XVIII. yüzyıl şairlerinden Enderunlu Fazıl da *Divan*'ında bulunan 164 tarih manzumesi ile tarih düşürmede önemli isimler arasında yer almıştır. Bu çalışmada *Enderunlu Fazıl Divanı*'nda bulunan ve tarih manzumeleri içinde daha önce benzerleri görülmemiş, Fazıl'ın kendi tabiriyle “nev-icad” tarih manzumeleri üzerinde durulmuştur. Bu manzumelerde hangi olay üzerine tarih düşürüldüğü hakkında bilgi verilmiş ve tarih hesaplama yöntemlerine değinilmiştir. Makalenin sonunda ise Fazıl'ın “nev-icad” tarihlerinin transkripsiyonlu metinleri verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Enderunlu Fazıl, Tarih Düşürme, Ebced Sayıları, Nev-Icad.

ADDITION TO TYPES OF ISOSEPHIC POEMS: “NEW-INVENTION ISOSEPHIC POEMS” OF ENDERUNLU FAZİL

Abstract

Isopsephy is the writing of events that are considered important by the author, such as birth, death, ascension, the construction of a new building, and appointment to a new post. Isopsephy is an art that is known as "Abjad calculus", made by using the numerical equivalents of each letter in the Arabic alphabet. Such texts; although it is basically written in the form of words, lines and couplets, it shows a great variety. Poets such as Hızır Bey, Âdem Baba, Bursalı Haşimî, Sürurî and Antepli Aynî are prominent names in this art, which has become a tradition among classical Turkish poets. Enderunlu Fazıl, one of the 18th century poets, was among the important names in isopsephy with 164 poems in the Divan. In this article, the isopsephic in Enderunlu Fazıl Divan's will be discussed. In the isopsephic poems, "new-invention" isopsephy that have not been seen before, in Fazıl Divan's, will be emphasized. In these poems, information will be given about which event the date is dropped and the date calculation method will be mentioned. At the end of the article, transcribed texts of Fazıl's "new-invention" isopsephic will be given.

Keywords: Enderunlu Fazıl, Isopsephy, Abjad Numerals, New-Invention.

Giriş

Tarih düşürme, kendisine değer atfedilen bir olayın tarihini bildirmek amacıyla Arap alfabesindeki harflerin sayısal karşılıklarını kullanarak yapılan bir edebi sanattır. Genellikle “ebced hesabı” adıyla bilinen bu sistemde doğum, ölüm, düğün, savaş, bir eserin tamamlanması, yeni bir göreve atanma, yeni bir mimarî yapı veya mimarî yapının restorasyonu vb. gelişmeler, kelime, mısra veya beyit şeklinde yazılır ve bunlardaki her harfin rakamsal değeri toplanarak verilerek istenen tarih bulunur. Bu sistemin diğer bir adı da “hesab-ı cümel”dir (Pakalın, 2004: 493).

Klasik Türk edebiyatının XVIII. yüzyıl şairlerinden biri olan Enderunlu Fazıl’ın *Divan*’ında yüz altmış dört adet tarih manzumesi bulunmaktadır. Çeşitli olaylara farklı tarih düşürme yöntemleri ile değinen Fazıl, dokuz adet tarihinde daha önce benzeri görülmemiş hesaplama yöntemi kullanmıştır. Bu çalışmada, bu “nev-icad” tarih manzumelerinde kullanılan yöntemlerden bahsedilecektir. Tarih manzumelerinin tenkitli metinleri, çalışmanın sonunda verilmiştir.

1. Enderunlu Fazıl’ın Hayatı, Sanatı ve Eserleri

1.1. Hayatı (öl. 30 Aralık 1810/3 Zilhicce 1225/18 Kanun-ı Evvel 1225)

Enderun’da yetiştiği için Enderunlu Fazıl olarak bilinen ve asıl adı Hüseyin olan şair, Akka’da doğar. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber kardeşinin ölümü için düşürdüğü tarihten hareketle H 1170/M 1756-1757 civarında doğduğunu söylemek mümkündür. Dedesi Zahir el-Ömer ve babası Ali Tahir, I. Abdülhamid zamanında Akka’da, devlete isyan ettikleri için öldürülür (H 1188/M 1775). Fazıl, kardeşi ve amcaları, Kaptanıderya Gazi Hasan Paşa tarafından İstanbul’a getirilir ve hükümdarın fermanı üzerine kardeşi Hasan Kâmil ile birlikte Enderun’a alınır.

Kaynaklar, Enderun’da sekiz dokuz yıl kadar iyi bir eğitim alan Fazıl’ın, sefahate düşkünlüğü ve aşk maceraları sebebiyle H 1198/M 1783-84 yılında buradan çıkarıldığını belirtir. İstanbul sokaklarında on iki yıl kadar perişan bir hayat süren şaire -başta padişah olmak üzere çeşitli devlet adamlarına yazmış olduğu kasidelerinin de etkisiyle olsa gerek- Rodos, Halep ve Erzurum yörelerinde çeşitli görevler verilir. Bu görevleri sonrası İstanbul’a dönen Fazıl, hicivleri yüzünden H 1214/M 1799’da bu kez sürgüne gönderilir. Sürgün yıllarında gözlerini kaybeden şairin İstanbul’a dönmesine izin verilir. Yaklaşık on yıl yatalak ve kör olarak yaşayan Fazıl, 30 Aralık 1810 tarihinde vefat eder. Şairin, caize alabilmek için kör ve yatalak haldeyken bile dönemin devlet büyüklerine kasideler sunduğu kaynaklarda aktarılan bilgiler arasındadır (Büyük Türk Klasikleri, 1990: 124-125; Fatın, 2017: 384-385; Kesik, e-kaynak; Koç, 2008: 438-439; Koçu, 1971: 5589-5592; Küçük, 1995: 188-189; Mehmed Süreyya, 1996: 510-511; Şemseddin Sami, 1889: 3331; Yöntem, 1977: 529-531).

1.2. Sanatı

Fazıl, soyut anlayıştan uzak oldukça realist bir sanat anlayışını benimsemiştir. Hayatı ve çevreyi gerçekçi bir biçimde ortaya koyması sebebiyle başarılı bulunan şair, bilhassa mesnevîlerinde günlük hayatın basit zevklerini bayağılığa düşerek laubali bir üslupla işleme sebebiyle sanat hususunda başarısız kabul edilir. Nabi ve Sabit gibi ağırbaşlı olmayan, Nedim’deki ince zevki yakalayamayan Fazıl, duygu ve düşünce bakımından da derin olmamakla eleştirilir. Gibb, onun gerçekte bir şair olmadığını, eserlerinde şiir pırlantısı bulmanın son derece zor olduğunu söyler (1999: 418). Fakat sadece *Divan*’ındaki tarih manzumeleri bile dikkate alındığında Gibb’in haksız bir eleştiride bulunduğu görülür.

1.3. Eserleri

Fazıl’ın *Divan*, *Hûbannâme*, *Zenannâme*, *Çenginâme* (*Rakkasnâme*), *Defter-i Aşk* isimli eserleri vardır. Bu eserlerin en önemlisi ise oldukça hacimli olan *Divan*’ıdır. *Divan*’da Türkçe, Arapça, Farsça münacat ve naatlar bulunur. Eserin asıl bölümünü, dönemin önde gelen kişilerine sunulmuş olan kasideler oluşturur. Yaklaşık yüz altmış sayfalık kasideler bölümünün ardından tarih manzumeleri ve gazeller gelir. Enderunlu Fazıl’ın bu eseri üzerine henüz tenkitli bir metin neşri yapılmamıştır.¹

¹ *Divan*’ın tenkitli metni ve incelemesi tarafımızca hazırlanmaktadır. Ayrıca *Divan*’da yer alan nazım şekilleri hakkında detaylı bilgi için bk. Düzenli ve Çukurlu, 2020: 103-107.

Defter-i Aşk, Fazıl'ın önce âşık olup sonra pişman olduğu aşk maceralarını anlattığı 438 beyitlik bir mesnevidir. Şentürk ve Kartal, "edebî hiçbir değeri olmayan eser, içerisinde bulunan mahallî unsurlar bakımından ilgi çekicidir" demektedir (2005: 455).

Hübannâme, Hindistan'dan Amerika'ya kadar birçok ülkenin erkeklerinden bahseden ve şairin onlar hakkındaki görüşlerini barındıran mesnevî nazım şekliyle yazılmış bir eserdir. Ahlakın sınırlarını zorlayan bu eser 796 beyitten ibarettir. Bedî zevkten yoksun olup mahallî hayatı çeşitli boyutlarıyla ortaya koyan bir eserdir (Şentürk ve Kartal, 2005: 457).

Zenannâme, çeşitli milletlerin kadınlarının anlatıldığı, Anadolu kadınlarının naz ve cilveden yoksun olduğu söylenip İstanbul kadınlarının övüldüğü, kadınlar hamamı ve mahalle baskını gibi bölümlerin bulunduğu 1101 beyitlik bir mesnevidir. Müstehcenliği sebebiyle Mustafa Reşit Paşa tarafından toplatılmıştır.²

Çengînâme, *Rakkasnâme* adıyla da bilinen eserde, İstanbul'daki köçeklerin isimleri sayılır. Dönemin örf ve adetlerini yansıması bakımından önemli olan bu eser dört mısralık bentlerle yazılmıştır.

Sûrnâme-i Şehriyâr, I. Abdülhamid'in şehzadeleri Mustafa ve Süleyman'ın "Bed-i Besmele" törenini anlatması ve bu türün müstakil ilk örneği kabul edilmesi bakımından önemli bir eserdir (Koç Keskin, 2010: 149-186).

2. Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme

2.1. Ebced Hesabı

Ebced hesabı, genellikle bir olayı tarihlendirmek için kullanılan ve rakamları harflerden ibaret olan bir sistemdir. Ebced kelimesi, Arapların kendi alfabelerindeki harfleri daha kolay ezberlemek için ürettikleri, anlamsız sekiz kelimedendir. (Diğer kelimeler ise sırasıyla şunlardır: Hevvez, huttı, kelemen, sa'fes, kareşet, sehaz, dazığı/dazığilen.) Arap alfabesindeki yirmi sekiz harf; birden ona kadar birer birer, ondan yüze kadar onar onar ve yüzden bine kadar yüzer yüzer sayılarak her bir harf bir rakam ile karşılanmıştır. (Pakalın, 2004: 493; Pala, 2005: 129; Uzun, 1994: 68). Bu açıdan bakılırsa her bir kelime veya cümle, bir rakamlar topluluğudur. Eskiden ebced ile konuşulabilir, şakalaşılabilir, hatta küfredilebilirdi (Pala, 2005: 438).

Tablo 1: Ebced adıyla bilinen sözcüklerin sayısal karşılıkları:

ابجد ebced	ا A, E 1	ب B, P 2	ج C, Ç 3	د D 4
هوز hüvöz	ه H 5	و V 6	ز Z 7	
حطی huttı	ح H 8	ط T 9	ی Y 10	
کلن kelemen	ك K 20	ل L 30	م M 40	ن N 50
سفس sa'fes	س S 60	ف F 70	ص S 80	90
قرشت karışet	ق K 100	ر R 200	ش Ş 300	ت T 400
سحز sehaz	س S 500	ح H 600	ذ Z 700	
دزغی dazığı	د D, Z 800	ظ Z 900	ع Ç 1000	

Ebced hesabı hakkında uydurma rivayetler de vardır. Pakalın, *Kâmûs*'tan şu bilgileri nakleder:

"Fil-asıl ebced, hevvez, huttı, kelemen, sa'fes ve kareşet ki altı neferdir. Medyen ülkesinde şahlar idi. Kelemen cümlesinin reisi yani şehinşahi idi. Bunlar Şuayp Aleyhisselam kavminden idiler. Yevm-i zillde (Medyen ve Eyke halkının helaki günü) cümlesi helak oldular. Eslâf-ı iptida kitabet-i Arabiye hurufunu bunların isimlerinin harufu adedince vaz'edip bu zaman sehaz ve dazığilen harflerine de zaferiyap olmalarıyla anlara redif eylemekle bu altı hurufa 'revâdif' itlak eylediler. Şârih der ki, Asıl ebcedin ismi Ebucad idi. Tekerrür-i huruf sebebiyle kasreylediler. Hatta 'huruf-ı ebicad' tabiri bundandır." (2004: 493).

Yukarıda görüldüğü üzere, ebced kelimelerinin, Şuayip peygamber zamanında Medyen ülkesinde yaşamış şahların isimleri veya altı şeytanın ya da hafta günlerinin adları olduğu rivayet edilmişse de hem bu konuda kesin deliller yoktur hem de kelimeler anlamsızdır. İbrani, Süryani, Grek ve Latin

² İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi T5502 numaralı *Hübannâme* ve *Zenannâme* nüshasında XVIII. yüzyılın iyi bir örneği olan minyatür ve tezhibler bulunmaktadır. *Hübannâme*'de 37 adet erkek figürü, *Zenannâme*'de ise 39 adet kadın figürü bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Doğru, 2020: 727-740; İçen, 2001.

alfabesindeki harflerin de küçük farklılıklarla bu sözcükleri oluşturması (Pala, 2005: 128) bu efsanelerin uydurma olduğunun başka bir göstergesidir.

Ebced hesabı; doğum, ölüm, düğün, savaş, bina yapımı gibi birçok önemli olayın yıl olarak tarihini ortaya koymak için yapılmış ve bu uygulama bir gelenek halini almıştır. Klasik şiirimizdeki “tarih düşürme” sanatının temelinde ebced hesabı bulunmaktadır.

2.2. Tarih Düşürme

Tarih veya tarih düşürme, ebced hesabına göre harflerin toplamı, bir hadisenin meydana geldiği zamanı gösteren cümle, mısra, beyit ya da bentlerle yapılan edebi sanattır. Genellikle istenilen tarih son mısradaki belirtilir. Ebced hesabının Orta Çağ’dan bu yana kullanıldığı bilinmekle beraber bir edebi sanat olarak tarih düşürmenin ilk defa ne zaman kullanılmaya başlandığına dair kesin bir bilgi yoktur. Bu hususta Tahirü’l-Mevlevi, Ahmet Cevdet Paşa’nın bu sanatın ilk defa H 791 yılında Hafız-ı Şirazi’nin vefatıyla kullanıldığını söylemesini eleştirmektedir. Mevlevi, Şeyh Sadi için yazılan ve vefatı olan H 691 yılını işaret eden beytin ve Abdülkadir Geylani için yazılan, H 470’de doğduğuna ve 91 yaşında H 561 yılında vefat ettiğine işarette bulunan beyitlerin -eğer sonradan bulunmuş değilseler- Cevdet Paşa’nın sözünü şüpheli gösterdiğini söyler (1994: 146).

Sivas’ın Timurlenk tarafından tahribi H 803 (خراب), İstanbul’un fethi H 857 (بلدت طيبت), Mısır’ın fethi H 923 (فاتح ممالك لعرب) vb. her ne kadar birer tarihi kelime/cümle olsalar da edebi anlamda ilk manzum tarihler XIV. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlamış, XVIII. yüzyılda en verimli dönemine ulaşmış (Karabey, 2011: 80) ve XIX. yüzyılın başlarında Adanalı Sururi ile doruk noktasına ulaşmıştır. Mevlevi, hiçbir şairin Sururi’nin seviyesine ulaşamayacağını belirtir (1994: 147). Anadolu’da ilk manzum tarih mısraını ise Fatih devri alimlerinden Hızır Bey’in söylediği rivayet edilir (Demirel, 2008: 380; Kalyon, 1998: 61-62).

2.2.1. Tarih Düşürülen Konular

Tarihler, önemli sayılabilecek olaylar için düşürülür. Bunu iki gruba ayırmak mümkündür. Birinci grupta herkes için önemli kabul edilen bir padişahın tahta çıkması, sadrazam, kaptan-ı derya ve şeyhülislam vb. atamaları, zaferler, fetihler, antlaşmalar, büyük afetler, büyük camilerin yapılması veya şehzadelerin doğumu, ölümü, düğünü gibi olaylar bulunur. İkinci grupta ise daha çok tarih düşüren birey için önem arz eden eşinin, çocuğunun vb. doğumu, ölümü, sünneti/düğünü, eserini tamamlaması, hiciv ve istihzaları konu edinen tarih manzumeleri yer alır.

2.2.2. Tarih Düşürme Çeşitleri

Tarih düşürmenin birçok çeşidi vardır. Bir tarihteki harflerin hepsi hesaba dahil edilirse “tam tarih”, sadece noktalı harfleri toplanırsa “menkut/mu’cem/mücevher/cevher/gevher/güher tarih”, sadece noktasız harfleri hesap edilirse “mühmel/sade tarih” olarak isimlendirilir. Tarih düşürme, bir edebi sanat haline gelince şairler yeteneklerini göstermek için zamanla farklı tarihler de icad etmişlerdir. Örneğin, eksik veya fazla olan rakamın bir önceki dizide söylenmesiyle oluşturulan tarihe “ta’miyeli tarih” denilmiştir. Bir beyitte iki defa söylenen tarihe “tarih-i dü-tâ”, dizide hem tarihin söylenmesi hem de harflerin toplanmasıyla aynı sonuç elde edilen tarihlere “lafzen ve manen tarih”, bilmece şeklinde söylenen tarihlere ise “lugazlı tarih” adı verilmiştir (Mevlevi, 1994: 146-149; Pakalın, 2004: 401-402; Pala, 2005: 438-439; Yakıt, 2017).³

Tarih düşürme çeşitleri üzerine farklı tasnifler yapılmıştır. Bunlardan biri olan Muharrem Mercanlıgil’in tasnifi şu şekildedir:

1. Sözcük Tarih
2. Tam Tarih
  - 2.1. Asıl Tam Tarih
  - 2.2. Katmalı Tam Tarih
  - 2.3. Dolaylı Tam Tarih
3. Bilmeceli Tarih

³ Özet olarak verdiğimiz tarih düşürme ve tarih çeşitleri hakkında kapsamlı bir çalışma için bk. Yakıt, 2017.

4. Noktalı Harflerle Tarih
5. Noktasız Harflerle Tarih
6. Noktalı ve Noktasız Harflerle Tarih
7. Katmerli Tarih
  - 7.1. Düz Katmerli Tarih
  - 7.2. Düzgün Katmerli Tarih
  - 7.3. Noktalı-Noktasız Katmerli Tarih
8. Katıp Atma Yoluyla Tarih
9. Aktarmalı Tarih
10. Tarih Mısraları
11. Tarih Beyti
12. Müstezat Tarih
13. Söz ve Anlamca Tarih
14. Karışık Tarih
15. Sözle Tarih
16. Bilmece Yollu Tarih⁴ (1960: 65-90).

Konusunda yazılan en hacimli kitaplardan biri olan İsmail Yakıt'ın *Türk-İslam Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme* adlı eserinde ise tarih düşürme çeşitleri şu şekilde tasnif edilmiştir:

A- MANEN TARİHLER

1. Kelime Tarihler
  - a) Bir Kelimeli Tarihler
  - b) Terkip Halindeki Tarihler
  - c) Kelime ve Terkip Halinde Olan Tarihlerin Tarih Manzumelerindeki Yeri
2. Tam Tarih
  - a) Asıl Tam Tarih
  - b) Katmalı Tam Tarih
  - c) Dolaylı Tam Tarih
3. Ta'miyeli Tarih
  - a) Eksik Ta'miye
  - b) Fazla Ta'miye
4. Noktalı Harflerle Tarih
  - a) Asıl Noktalı Harflerle Tarih
  - b) Ta'miyeli-Noktalı Tarihler
5. Noktasız Harflerle Tarih
  - a) Noktasız Harflerin Hesaplanmasıyla Tarih
  - b) Hiç Noktalı Harf Kullanılmadan Düşürülen Tarihler
6. Noktalı ve Noktasız Harflerle Tarih
7. Katmerli Tarihler (Dütâ-Setâ-Ratâ)
  - a) Asıl Katmerli Tarih
  - b) Beyitle Katmerli Tarih

⁴ Yazar son iki türü, "ebced dışı tarihler" olarak nitelemektedir.

- c) Noktalı-Noktasız Katmerli
- d) Katmerlinin Katmerlisi Tarih
- 8. Katıp Atma Yoluyla Tarih
- 9. Muvassal Harflerle Tarih
- 10. Mukatta'a (Kesik) Harflerle Tarih
- 11. Mükerrer Harflerle Tarih
- 12. Gayr-i Mükerrer Harflerle Tarih
- 13. Müveşşah (Tevşih, Akrostiş) Harflerle Tarih
- 14. Beyitle Tarih
- a) Her Mısraı Birer Tam Tarih Olan Beyitler
- a1) Her Mısraı Birer Tam Tarih Olan Beyitler
- a2) Her Mısraı Menkut Tarih Veren Beyitler
- b) Beytin Tamamı Sadece Bir Tarih Veren Beyitler
- b1) Beytin Tamamının Bir Tam Tarih Olması
- b2) Beytin Tamamının Menkut Bir Tarih Vermesi
- c) Müstezad Yollu Tarihler

B- LAFZEN TARİHLER

C- LAFZEN VE MANEN TARİHLER

- 1. Fazla Ta'miyeli Lafzen ve Manen Tarihler
- 2. Eksik Ta'miyeli Lafzen ve Manen Tarihler

D- KARIŞIK TARİHLER

- 1. Aktarmalı Kümelerle Tarih
- a) Birler, Onlar, Yüzler Kümelerinin Aktarılması
- b) Birleşik Formüller Yoluyla Aktarma
- c) Çok Fazla Tarih Veren Beyitler (22-30-64-80)

E- SATRANÇ USULÜ TARİH

F- MUAMMA TARİHLER

- 1. İzhar-ı Muzmer Yoluyla Tarih
- 2. Yazma Eserlerin Ferağ ve İstinsah Kayıtlarında Görülen Muamma Usulü Tarihler

G- BİLMECELİ TARİHLER (2003: 415-526)

Yukarıdaki tasniflerde de görüldüğü üzere, tarih düşürmenin çok fazla çeşidi bulunmaktadır. Fakat tasniflerdeki örnekler tek tek incelendiği halde, Enderunlu Fazıl'ın "nev-icad" dediği tarih düşürme sanatına dair bir örneğe rastlanmamıştır. Fazıl, "nev-icad" dediği için kendisinden önceki bütün tarih çeşitlerini görmüş olmalıdır fakat ondan sonra tarih manzumesi yazarlar da Fazıl'ın yöntemini kullanmamış olacak ki İsmail Yakıt'ın alanında önemli bir boşluğu dolduran, son derece ayrıntılı ve hacimli eserinde, -2016 yılına kadar uzanan örnekler yer almasına rağmen- "Fazılâne" bir örnek bulunmamaktadır.

3. Enderunlu Fazıl Divanı'nda Bulunan "Nev-icad" Tarihler

Enderunlu Fazıl Divanı'nın yurt içi ve yurt dışı kütüphanelerinde tespit edebildiğimiz yirmi iki nüshası bulunmaktadır.⁵ Bu başlık altında yer alan tarih metinleri, beş farklı nüshanın karşılaştırılmasıyla oluşturulmuştur. Nüshaların özellikleri "Tablo 2"de verilmiştir.

⁵ Bu nüshalardan yirmi bir tanesi yazma eserdir. Çeşitli kütüphanelerde matbaa baskısı birçok nüsha bulunmaktadır. Bunlar tek nüsha kabul edilmiş olup farklı nüsha sayısı yirmi iki olarak belirtilmiştir. Ayrıca nüshalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Çukurlu ve Düzenli, 2020: 287-289.

Tablo 2: Karşılaştırılan Nüshaların Özellikleri

Kısaltma	Kütüphane/Koleksiyon	Demirbaş Numarası	İstinsah Tarihi Hicri/Miladi	Yazı Stili
B	Almanya Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları	Ms.or.fol.3343 Staatsbibliothek, Berlin	1260/1844	Nesih
İ	İzmir Milli Kütüphane	1280	11 Zilkade 1227/16 Kasım 1812	Nesih
İÜ	İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi	NEKTY02819	29 Rebiülahir 1248/25 Eylül 1832	Rika
MA	İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı (Matbu)	O/253	1258/1842	Talik
T	Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kitaplığı	H 906	1214/1799-1800	Nesih

Fazıl'ın eserinde toplam yüz altmış dört tarih manzumesi bulunmaktadır. Bu manzumelerden dokuz tanesi daha önce benzeri görülmemiş bir şekilde oluşturulmuştur. Bunun bilincinde olan şair "tarz-ı kadim üzere değil", "târîh-i nev-icadım", "tanzîri muhal", "târîh-i acîbi eyledi icâd", "tâze yol buldum" şeklinde ifadeler kullanmıştır.

Enderunlu Fazıl kendi döneminde yaşamış birçok önemli şahsiyet için tarihler düşürmüştür. Şairin tarih düşürdüğü şahsiyetlerden biri Reisülküttap Vasıf Efendi'dir (doğ. ?- öl. 1806). Bağdat'ta doğan Vasıf Efendi, kitabiyat alanında uzmanlaşmış, çeşitli kütüphanelerde görev yapmış, matbaacılıkla ilgilenmiş, mektupçuluk, haccanlık, mükaleme katipliği, vakanüvislik, defterdarlık, elçilik ve reisülküttaplık gibi görevlerde bulunmuştur. Kariyerinin zirvesi ve ölmeden önceki son görevi olan reisülküttaplığa 4 Ağustos 1805'te tayin edilmiştir. Vasıf, hastalandığı ve iş göremez bir hale geldiği için Eylül 1806'da azledilmiş, yerine Mehmed Said Galib Paşa atanmıştır (İlgürel, 2012: 535-537).

Kaynaklarda belirtildiği üzere Vasıf Efendi'nin reisülküttap vazifesine getirilme tarihi, 8 Cemaziyülevvel 1220 (4 Ağustos 1805)'dir. Fazıl'ın düşürdüğü tarihte ise H 1221 tarihi bulunmaktadır. Hicri takvime göre 1221 yılına girmek için daha yedi ay vardır. Hem vazifeye getirilme tarihinden hem de tarih manzumesinin başlığından hareketle Fazıl'ın tarihini, o sıralarda reisülküttaplık vazifesini sürdüren Vasıf Efendi'nin yeni yıl tebriki için yazdığı anlaşılmaktadır.

Fazıl, on beyitlik tarih manzumesinin ilk yedi beytinde yeni yıldan bahseder ve Vasıf Efendi'yi metheder. Yeni yılın saadetle geldiğini söyleyen şair, hicri takvimin başlangıcı olan muharrem ayı ile yeni bir yılın başlangıcı olarak kabul edilen nevrusun bir arada olmasını, biri Arap diğeri Acem iki sevgilinin birbirine kavuşmasına benzetir. İlerleyen beyitlerde ise iki yeni yılı, biri Arap şeyhi diğeri Acem sultanı olan iki hükümdarın Zuhal devrinde birbiriyle alay etmesine benzetir. Fazıl, reisülküttap olan Vasıf Efendi'nin her saati mutlu olarak ve başkalarını da mutlu ederek geçirmesini, Allah'ın lütfu ile nimetlenenlerin başkasını da sevindirmesini ister. Şair, bu ifadelerle aslında kendi içinde bulunduğu zor durumu ima etmekte ve caize istemektedir. Halbuki Fazıl yanlış kapıyı çalmaktadır. Kaynaklar Vasıf Efendi'nin paraya olan düşkünlüğü yüzünden bütün işlerinde kazancı ön planda tuttuğunu, kendini sürekli parasız gibi göstermeye alıştığını, III. Selim'in bile onu fakir sanarak kolladığını ve ölümünden yaklaşık 20 yıl önce İspanya'dan getirdiği altın keselerinin ağzının bile açılmadığının terekede fark edildiğini yazarlar (İlgürel, 2012: 537).

Fazıl, manzumesinin sekizinci beytinde kendini methederek yeni yılın böyle nadir bulunan bir şair tarafından nev-icad bir tarihle tebrik edilmesi gerektiğini söyler. Tarihin nasıl hesaplanacağını ise dokuzuncu beyitte anlatır:

Âhir-i beytîñ iki lafzı dañi her lafzıñ
Evvel-i ħarfi iki vech-ile târiħ-nümây

Şair, beytin sonundaki iki kelimedeki bulunan harflerin toplamının, murat ettiği tarihi vereceğini söyler. Şairin bahsettiği iki kelime ise “feyz-küşây”dır: Bu tür tarih düşürmeler, “terkip halindeki tarihler” başlığına dahildir.

فیض کشای

=1221 10 ی= 1 300 ش= 20 ك= 800 ض= 10 ی= 80 ف=

Fazıl, sadece terkip halindeki tarih düşürme ile yetinmemiş ve beyte kendisinin “nev-icad” dediği bir yöntemle aynı tarihi tekrar yerleştirmiştir. Bizim “Fazılâne tarih düşürme” isminin verilmesini teklif ettiğimiz bu yöntemde, tarih beytindeki her kelimenin ilk harfinin toplanmasıyla tarih bir kere daha ortaya çıkmaktadır:

Şöyle kim her şebi bir şu' le-i 'izz ü iqbāl

Sāl-i nev Vāşif-ı vālāya ola feyz-küşây [H 1221/ M 1806-1807]

(ش ك ه ش ب ش ع ا س ن و و ا ف)

6 و= 6 و= 50 ن= 60 س= 1 70 ع= 300 ش= 2 ب= 300 ش= 5 ه= 20 ك= 300 ش=

=1221 20 ك= 80 ف= 1 1=

Fazıl'ın tarih düşürdüğü şahsiyetlerden bir diğeri, Vasıf Efendi'nin yerine gelen, kaynaklarda Mehmed Said Galib Paşa olarak belirtilen Seyyid Muhammed Galib Efendi'dir (doğ.1763-öl.1829). Osmanlı sadrazamlarından olan Galib Efendi, İstanbul'da doğmuştur. Babası Mektubi-i Sadaret-i Âli Kalemi baş halifesi Seyyid Ahmed Efendi'dir. Babası gibi çeşitli resmi vazifeler alan Galib Efendi, 1802'de Fransa ile yapılacak görüşmelere katılmak için murahhas olarak Paris'e gönderilir ve imzaladığı antlaşma ile 1798 yılından beri devam eden hukuki savaş 25 Haziran 1802'de son bulur. Bu başarısının ardından, 1803'te büyük tezkirecilğe getirilir. Ekim 1806 (Recep/Şaban 1221)'da ise Ahmed Vasıf Efendi'nin yerine reisülküttap olur (Köprülü, 1996: 329-331). Fazıl, bu görevlendirme üzerine Galib Efendi için tarih düşürmüştür.

Enderunlu Fazıl, tarih manzumelerinde görülen kadim tarz üzere, “Târîh-i Riyâset-i Seyyid Muhammed Galib Efendi” başlıklı tarih manzumesine övgü ile başlamaktadır. Riyasetin, önceki reislerden daha değerli, daha latif birinin gelmesiyle şeref bulduğu; Seyyid Muhammed'in bir merhamet madeni, âlemdeki cömertlerin içinde en cömert olanı, çok temiz ahlaklı ve şerefli bir zat olması vb. ifadeleri, şairin kaleminden çıkan övgülerdendir. Fazıl, dördüncü beyitte Galib Efendi'nin devleti ve ikbali için halis bir dua yapacağını belirtir ve devamında -teşbihler ile- devlet kademelerinde Refref'e binerek yükselmesi, düşmanlarının mağlup olması ve devran sakisinin hep onun isteği üzerine dönmesi için duada bulunur.

Fazıl, yedinci beyte geldiğinde bu “nev-icad” tarihinin “tarz-ı kadim”de yer almadığını, tanzirinin ise muhal olduğunu belirtir. Tarih beytinin ilk mısraında, hesaplamının nasıl yapılacağını anlatır:

“Birin zabt u birin tarh et hürüfuñ tām olur târiḥ”

Daha önce de değinildiği gibi, tarih düşürme üzerine yazılan eserleri incelediğimizde Fazıl'dan önce ve sonra tarih düşürenlerin bu yöntemi kullandığına dair bir ize rastlamadık. Şiirin son dizesinde yer alan ilk harften başlanarak birinin ebced değeri hesaplanmakta, bir sonraki ise atlanmaktadır. İlk harften başlamanın ipucu, ilk mısra da gizlidir. Fazıl “birin zabt (tut), birin tarh et (at)” diyerek ilk harfin hesaplanıp sonrakinin hesaplanmaması yöntemiyle sonuca ulaşılabileceğine işaret eder. Böylece H 1221 tarihi elde edilir:

Birin zabt u birin tarh et hürüfuñ tām olur târiḥ

Muḥammed Ġālibā hālā re 'īs-i bāb-ı āşafdır [H 1221/M 1806-1807]

محمد غالباً حالاً رئيس باب أصفدر

(م م غ ل ا ا ا ی ب ب ص د)

10 ی= 1 1= 1 30 ل= 1000 غ= 40 م= 40 م=

=1221 4 د= 90 ص= 2 ب= 2 ب=

Yukarıdaki tarih beytinde Fazıl, tarihin nasıl hesaplanacağını söyledikten sonra "tam olur tarih" cümlesini de kullanmaktadır. "Tam tarih", aslında bir tarih çeşididir. Yakıt, "Bir tarih mısraının bütün harfleri ebced alfabesindeki sayı değerlerine göre toplandığında ortaya çıkan yekün, hadise yılını veren bir sayı ise bu tür tarihlere 'tam tarih' veya eski tabirle 'tarih-i tam' denir." demektedir (2017: 423). Halbuki yukarıdaki örnekte, bütün harfler toplanmamaktadır. Sonraki örneklerde de görüleceği üzere Fazıl, "tam tarih" ibaresini, tarih sayısının eksik veya fazla çıkmaması manasına gelecek şekilde de kullanmaktadır.

Enderunlu Fazıl, Morali Süleyman Penah Efendi'nin oğlu olan, mektubi defteri, rikab defteri, tersane emini, nişancı, çavuşbaşı, sadaret kethüdası vb. görevlerde bulunan Morevi Osman Efendi'nin ikinci defa defterdar olması üzerine de bir tarih düşürmüştür. Osman Efendi, Recep 1221/Eylül-Ekim 1806'da ikinci defa defterdar olup beş ay sonra azledilmiştir. 11 Ramazan 1232/25 Temmuz 1817'de vefat eden Osman Efendi'nin, vakur, zeki, hesap işlerini iyi bilen biri olduğu bildirilir (Mehmet Süreyya, 1996: 1291). Diğer tarih manzumelerinde olduğu gibi bu tarih manzumesinde de ilk beyitlerde çeşitli benzetmelerle memduh övülmüş ve kendisine hayır dualar edilmiştir. Manzumenin üçüncü beytinde Osman Efendi'nin ikinci defa aynı göreve geldiğine değinilmiş, dördüncü beytinde ise Fazıl, bu "acıb" tarihi yeni icad ettiğini, zeki/akıllı kişilerin bununla imtihan edilse seza olacağını ifade etmiştir. Fazıl, manzumenin son beytinin ilk mısraında, hesabın nasıl yapılacağı söyler:

Birin tarh u birin 'add et ħurūfuñ tām tārīhin

Yukarıdaki örneklerin ilkinde, tarih beytindeki bütün kelimelerin sadece ilk harflerinin hesaplanarak tarih bulunması; ikinci örnekte ise tarih mısraındaki bütün harflerin önce ilkinin hesaplanıp ikincisinin atılarak tarih bulunması istenmişti. Bu örnekte ise -öncekinin aksine- tarih mısraındaki ilk harf atılıp ikinci harf hesaplanarak murat edilen tarih ortaya çıkmaktadır. Şairin, tarihin bu şekilde ortaya çıkacağına dair bir işareti vardır: Önceki örneğin aksine tarih mısraı "birin tarh (at), birin add (say)" şeklinde başlamaktadır. Fazıl, kendi icat ettiği tarih türünün üç farklı kullanımını göstermiştir:

Mü'eyyed ola tek 'Oşmān Efendi oldu defterdār [H 1221/ M 1806-1807]

مؤید اوله تک عثمان افندی اولدی دفتردار

(و د و ه ك ث ا ا ن ی و د د ت د ر)

و = 6 د = 4 و = 6 ه = 5 ك = 20 ث = 50 ا = 1 ا = 1 ن = 50 ی = 10 و = 6 د = 4
د = 4 ت = 400 د = 4 ر = 200 = 1221

Fazıl, Çavuşbaşı Memiş Paşa ve Arnavut Memiş Paşa unvanlarıyla da bilinen II. Mahmud dönemi sadrazamlarından Memiş Paşa için de bir tarih düşürmüştür. İstanbul'da çıkan isyan sonucu öldürülen Alemdar Mustafa Paşa yerine sadrazam olan Memiş Paşa, 28 Ramazan 1223 (17 Kasım 1808) tarihinde vezirlikle sadaret kaymakamlığı görevine atanır. 3 Şevval 1223 (22 Kasım 1808)'te mühr-i humayunu alarak sadrazam olur. Toplam bir ay dokuz gün sadrazamlık yapabilen Memiş Paşa, 14 Zilkade 1223 (1 Ocak 1809) tarihinde azledilir. Kaynaklar kendisinden, işleri idare etmekten aciz, yumuşak, faydası da zararı da olmayan biri olarak söz eder (Mehmet Süreyya, 1996: 1085).

Dokuz beyitlik tarih manzumesinin son beytinde Fazıl, yine tarih mısraındaki bir harfin atılıp birinin hesaplanarak sonuca ulaşılabileceğini söyler. İlk harfin mi yoksa ikinci harfin mi ilk hesaba alınacağına dair verdiği ipucu, ilk mısraıda gizlidir. Mısra "birin add (say), birin tarh et (at)" şeklinde başladığı için ilk harf hesaba katılıp diğeri atılarak sonuca ulaşılır:

Birin 'add ü birin tarh et ħurūfuñ tām tārīhin

Ziyā verdi yegāne şadr-ı vālāya Memiş Pāşā [H 1223/ M 1808-1809]

ضیا ویردی یگانه صدر والایه ممش پاشا

(ض ا ی د ی ا ه د و ی م ش ا ل)

$$\begin{aligned} & \text{ض} = 800 \quad \text{ا} = 1 \quad \text{ى} = 10 \quad \text{د} = 4 \quad \text{ى} = 10 \quad \text{ا} = 1 \quad \text{ه} = 5 \quad \text{د} = 4 \quad \text{و} = 6 \quad \text{ى} = 10 \\ & \text{م} = 40 \quad \text{ش} = 300 \quad \text{ا} = 1 \quad \text{ا} = 1 \quad \text{ل} = 30 \quad \quad \quad = 1223 \end{aligned}$$

Fazıl'ın tarih düşürdüğü şahıslardan bir diğeri Yusuf Ağa'dır. Yusuf Ağa, Girit'te doğmuş, mühürdarlık, hazinedarlık ve kethüdalık gibi görevlerde bulunmuştur. Hem darphane emini hem Esmâ Sultan'ın kethüdası (H 1201/M 1786) olan Yusuf Ağa, H 1203/M 1789 yılında III. Selim tarafından Valide Sultan Mihrişah'ın kethüdalığına getirilmiş ve Mihrişah Sultan ölünceye kadar bu görevde kalmıştır (H 1220/M 1805). Kabakçı Mustafa İsyanı ile III. Selim tahttan indirilip IV. Mustafa tahta çıkınca, Bursa'da namaz kılariken başı vurulup İstanbul'a getirilmiş ve malları yağma edilmiştir. Yusuf Ağa'nın zengin, hayrı seven, nüktedan olduğu bilinmektedir. Kendisinden yadigâr kalan kütüphane, cami, mektep ve çeşmeler vardır (e-kaynak).

Fazıl'ın Yusuf Ağa için düşüğü tarih, Reisülküttap Vasıf Efendi'ye sunduğu tarihe çok benzemektedir. Her şeyden önce, ikisi de H 1221 yılını tebrik için sunulmuştur. İkisinde de hem muharrem'in hem nevruzun beraber gelmesi, birinin Arap diğeri'nin Acem olması manaları işlenmiştir. Bu tarihte, bu iki Arap ve Acem çocuğunun doğması ve "berdül-acûz"un bunlara dayelik ettiği hayalleri kurulmuştur. Berdül-acûz, kocakarı soğukları da denilen, 11-17 Mart tarihlerini kapsayan oldukça soğuk bir dönemdir. Bu soğuklar, o yıl hicri takvime göre 1 Muharrem 1221, miladi takvime göre 21 Mart 1806'da başlamıştır. Fazıl, "berdül-acûz" un dayelik etmesi teşbihini, sonraki beyitlerde anlatacaklarına basamak yapmak için seçmiştir. Çünkü yeni yıl hayrıyla, bereketiyle gelmiştir fakat ona dayelik yapan kocakarı soğuklarının çetin, zor günleridir. Yeni yıl, cihana hayırlı bir adım atarak cihanı süslemiştir fakat Fazıl'ın bahtı bundan habersiz, eli boş, gönlü sarhoştur. Fazıl, arifane bir tavırla halini daha fazla anlatmadan sözlerini tekrar Yusuf Ağa'ya getirerek onun saadet ile tevfiik ile var olmasını, Allah'ın yeni yılı, ona mübarek etmesini temenni eder.

Son beytin ilk mısraında tarihi bulabilmek için gereken şifreyi söyleyen Fazıl, bu defa öncekilerden farklı bir yöntem kullanmıştır: Tarih, ikinci mısradaki altı kelimenin içindedir ve her bir kelimenin sadece ilk harfleri hesaplanmalıdır:

Alınca her sözünden harf-i evvel bül-^ç aceb **Fâzıl**

Bu târihim *zafer-sâlim ne ra^ç nâ Yūsuf Ağāya* [H 1221/ M 1806-1807]

بو تاريخم ظفر سالم نه رعنا يوسف اغايه

$$\text{ظ} = 900 \quad \text{س} = 60 \quad \text{ن} = 50 \quad \text{ر} = 200 \quad \text{ى} = 10 \quad \text{ا} = 1 \quad = 1221$$

Fazıl'ın hakkında tarih manzumesi yazdığı şahıslardan biri de Mehmed Ragıb Efendi (Paşa)'dır. Kendisi de şair olan Mehmed Ragıb Paşa (H 1166-1244/M 1751-1828) Şam'da doğmuş, eğitimi tamamlandıktan sonra İstanbul'a gelerek Divan-ı Hümayun kaleminde, Baruthane Nazırlığı'nda çalışmıştır. Sefir olarak Fransa ve İran'a gitmiş, H 1222/M 1807'de Rikab-ı Hümayun kethüdası olmuştur. Ragıb Paşa, birkaç farklı görevde daha bulunduktan sonra H 1244/M 1828 yılında vefat etmiştir (Erdoğan, 2014).

Fazıl, Ragıb Efendi'nin kethüdalığını tebrik etmek için yazdığı sekiz beyitlik manzumenin ilk beş beytini onu methetmeye ayırmıştır. Fazıl, onun, devletin ikbali için bir ay gibi parladığını, yüce bir şahsiyete sahip olup önde gelen kişilerden olduğunu, bütün gayesinin memleketin sıkıntılarını çözmek olduğunu belirtir. Onun Asaf'a benzeyen bilgili kişiliğinden, Babıalı'ye girmesiyle oranın bir kerem dergâhı haline geldiğinden bahseder. Ragıb Efendi'nin hatalardan muhafaza olması ve Allah'ın her zaman ona yardım etmesi için dua ettikten sonra kendisinin samimiyetle, iyilikler isteyerek hayırlar getirecek bir tarih yazdığını söyler.

Manzumenin yedinci beytinde Fazıl, şairlerin hep eski yöntemlerle tarih düşürdüğünü, kendisinin ise yeni bir yol bulduğunu, yeni bir tarih çeşidi icat ettiğini belirtir. Tarih beytinin ilk mısraındaki yöntemi şöyle tarif eder:

Harf-i evvel ^ç add ü şānī tarhla târiḥ-i tām

Fazıl, son mısradaki harflerin ilkinin hesap edip ikincisini atarak tarihin bulunabileceğini belirtir ancak -daha önce bahsi geçtiği gibi- buna da tam tarih der. Şairin burada "tam tarih" ifadesini bir

terim olarak değil, eksik ya da fazla olmaksızın tarihin tam çıktığını belirtmek için kullandığını düşünmek gerekir:

Bābda Rāgīb Efendi kethüdā-yı şāhdır [H 1222/ M 1807-1808]

بابده راغب افندی کتخدا ی شاهد

(ب ب ه ا ب ف د ک خ ا ش ه ر)

ب= 2 ب= 2 ه= 5 ا= 1 ب= 2 ف= 80 د= 4 ک= 20 خ= 600

ا= 1 ش= 300 ه= 5 ر= 200 = 1222

Fazıl'ın tarih düşürdüğü diğer bir kişi ise hayatı hakkında ayrıntılı bir bilgi sahibi olamadığımız fakat şiirde "Ömer Ağa'nın kızı, İsmail Beğ'in zevcesi, vezir hanedanından olan" şeklinde anlatılan Hatice Hanım'dır. Onun temiz, iffetli olduğunu söyleyen Fazıl, "tâze gül-i handân" diyerek Hatice Hanım'ın yaşının genç oluşunu ifade etmek istemiş olmalıdır. Manzumenin dördüncü beytinde "lafzi/sözcük tarih" ile "erişdi sene" ibaresiyle vefat tarihinin H 1223 olduğunu söyler. Son beyitte ise her kelimenin ilk harfinin hesap edilmesiyle istenilen tarihin ortaya çıkacağını bildirir:

Fâzılâ evvel-i elfâzla yaz târih'in

Vâsıl oldu harem-i Hâkka Hâdice Hânım [H 1223/M 1808-1809]

(و ا ح ح خ خ)

و= 6 ا= 1 ح= 8 ح= 8 خ= 600 خ= 600 = 1223

Nev-icad tarihle yazılan vefat tarihlerinden bir diğeri ise asıl adı Mustafa Nazif olup Enderun'da yetişen mabeynci, humbarahane nazırı, şehremini gibi görevlerde bulunan (Erdoğan, 2014) Nazif Efendi'nin kızı Zeynep Hanım için yazılandır. Fazıl, daha "nev-hilâl" iken, henüz "meyve vermemiş bir fidan" ve "gülmemiş açılmamış bir gonca" iken toprağa düştüğünü söyleyerek çok erken yaşlarda vefat ettiğine işaret eder. Fazıl, babasının eski kethüda olduğunu, Zeynep Hanım'ın vefatıyla annesinin ve dadısının kan ağladığını, gaddar dünyanın zulmünün böyle olduğunu, sabır ve tahammülden başka çarenin bulunmadığını, herkesin topraktan yoğrulduğu için tekrar toprağa döneceğini söyler ve bir Fatihâ okumamızı ister.

Fazıl, manzumenin altıncı beytinde nev-icad bir tarih yazdığını, beyitte yer alan her kelimenin ilk harfinin hesap edilmesiyle tarihin ortaya çıkacağını söyler:

Harf-i evvel her kelâmında bu beytiñ **Fâzılâ**

İşte târih-i nev-icâdımdırır hem-pâyesi

Rûhuna biñ rahmet olsun âh Zeyneb Hânımın

Rûh-ı pâki oldu ebkâr-ı cinân pîrâyesi [H 1220/ M 1805-1806]

(ر ب ر ا ز خ ر پ ا ا ج پ)

ر= 200 ب= 2 ر= 200 ا= 1 ا= 1 ز= 7 خ= 600 ر= 200

پ= 2 ا= 1 ا= 1 ج= 3 پ= 2=1220

"Târîh-i Muvakkithâne" başlıklı manzume, Bostancıbaşı Şakir Hasan Efendi'nin yaptırdığı eser için yazılır. Osmanlı Devleti'nde bostancıbaşılık önemli bir mevkidir. Bostancıbaşılı, İstanbul'un büyük bir bölümünün güvenliğinden sorumludurlar. Sarayda hükümdardan sonra sakal bırakma yetkisine sahip tek kişidir. Veziriazamlığa kadar yükselen bostancıbaşılı bile bulunmaktadır (Özcan, 1992: 308-309).

III. Selim'in Bostancıbaşısı Şakir Efendi hakkında araştırmalarda bulunan İnce şunları söylemektedir:

"Bostancıbaşı Şakir Efendi, Beylerbeyi Ahmed Paşa'nın oğlu olup babasının vefatından sonra maddi sıkıntıya düşmüştü. Bazı baba dostları sayesinde padişahın ata biniş törenlerinde vazifeli olan rakkasların başına amir tayin edildi. Bir süre sonra haseki ağa oldu, daha sonra da

bostancıbaşı tayin edildi. Asiler bostancıbaşının isyanından önce birkaç kez boğaz kalelerine gelip gitmesinden dolayı kendilerine Nizam-ı Cedid elbisesi giydirilmesi teşebbüsünden onu sorumlu tutuyorlardı. Adı bu nedenle öldürülmesi istenilen şahısların listesinde yer alıyordu. Sarayda idam edilerek, kesik başı At Meydanı'na gönderildi. Doğan 2001: 39; Ubeydullah Kuşmani 2007: 57, 119; Ahmed Asım Tarihsiz, Cilt II: 31; Ahmed Cevdet Paşa 1303, Cilt VIII: 137; Mehmed Süreyya 1996, Cilt V:1564." (2008: 296)

Fazıl, ilk iki beyitte muvakkithaneden ve onu yaptıran Şakir Ağa'dan bahsettikten sonra üçüncü beyitte dua eder. Dördüncü beyitte yazdığı tarihi, hem tam tarih hem de nev-icad olarak niteler. Son beyitte ise şifreyi söyler:

Bir harfi bizden yanadır bir harfi at bigânedir

Bu nev-muvakkit-hânedir nîkû raşadgâh-ı felek [H 1221/ M 1806-1807]

Fazıl, "bir harfi bizden yanadır" diyerek harflerden ilkinin hesaplanmasını, "bir harfi at bigânedir" diyerek sonrakinin de hesap dışı kalmasını ister.

بو نو موقت خانه در نیکو رصدگاه فلک

(ب ن م ق خ ن د ن ک ر د ا ف ک)

ب = 20 ک = 50 ن = 4 د = 50 ن = 600 خ = 100 ق = 40 م = 50 ن = 2 ب =

ر = 1221 = 20 ک = 80 ف = 1 ا = 4 د = 200 ر =

Sonuç ve Öneriler

Hemen her alfabedeki harflerin çok eskiden beri rakam olarak birer karşılığının bulunduğu, harflerin rakam yerine de kullanılabildiği bilinmektedir. Ortaya çıkışına dair birbirinden farklı birçok rivayet olan "Ebcad hesabı", daha çok Müslüman milletler arasında kullanılan ve Arap alfabesinin ebced tertibine dayanan rakamlar ve hesap sistemidir. Arap alfabesindeki harflerin bir araya gelmesiyle oluşan kelimeler ve cümlelerle hesaplar yapılmış ve hesaplamalar tasavvuf, astroloji, astronomi, edebiyat ve mimarlık gibi birçok alanda kullanılmıştır. Bunun sonucunda edebî alanda estetik bir kaygıyı da gözeterek "tarih düşürme" sanatı ortaya çıkmıştır.

Klasik Türk edebiyatında sıkça kullanılan tarih düşürmeler, kimi zaman muamma, lugaz ve bilmece ile içi içe geçmiştir. Sanatını ortaya koymak, kabiliyetini göstermek isteyen şairler birbirinden farklı tarih düşürme çeşitleri icat etmişlerdir. XVIII. yüzyıl Osmanlı şiiri temsilcilerinden olan Enderunlu Fazıl da yeni tarih düşürme türleri icat etmiştir. Bunu, "tarz-ı kadîm üzere değil", "târîh-i nev-îcâdim", "tanzîri muhal", "târîh-i acîbi eyledi îcâd", "tâze yol buldum" gibi ifadelerle dile getiren Fazıl'dan sonra da -bizim 'Fazılâne tarih düşürme' ismininin verilmesini teklif ettiğimiz-bu türün kullanımına örnek bulunamamıştır.

Fazıl, *Divan*'ında yer alan yüz altmış dört tarih manzumesinden dokuz tanesini kendi geliştirdiği yöntemle, dört farklı hesaplama türüyle ortaya koymuştur. Bunlar; tarih beytindeki her kelimenin sadece ilk harfi hesaplanarak bulunan tarih, tarih mısraındaki her kelimenin sadece ilk harfi hesaplanarak bulunan tarih, tarih mısraındaki ilk harften başlanarak ilkinin hesaplanıp sonrakinin hesaplanmaması yöntemiyle bulunan tarih, tarih mısraındaki ilk harften başlanarak ilkinin hesaplanmayıp sonrakinin hesaplanması yöntemiyle bulunan tarihtir. Böylece Fazıl'ın yenilik ve orijinallik arayışı içinde olan ve tarih düşürmede oldukça başarılı bir şair olduğu görülmüştür.

Kaynakça

Ayverdi, İ. (2011). *Kubbealtı Lügati*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları.

Çetin, A. (2015). "Osmanlı Döneminde Kocaeli Sancağı ve Civarının Ünlü Şahsiyetleri", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli, 1417-1439.

Çukurlu, T. ve Düzenli, M.B. (2020). "Enderunlu Fazıl Divanı'nın Nüshalarının Tanıtımı", 7. *Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi Kongre Tam Metin Kitabı*, 24-26 Ocak 2020, Şanlıurfa, 287-289.

Demirel, Ş. (2008). Antep'te Ayni Divanı'ndaki Tarih Manzumeleri Üzerine Bir İnceleme. *Turkish Studies*, Volume 3/4, 372-398.

- Doğru, M.H. (2020). "İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi T5502 Numaralı Hubanname ve Zenanname Minyatürlü Yazmasında Çiçek", *IV. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, 727-740.
- Düzenli, M.B. ve Çukurlu, T. (2020). "Enderunlu Fazıl Divanı'nda Yer Alan Nazım Şekillerinin Değerlendirilmesi", *7. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi Kongre Tam Metin Kitabı*, 24-26 Ocak 2020, Şanlıurfa, 103-107.
- Düzenli, M.B. (2018). Enderunlu Fazıl'ın III. Selim Mersiyesi (İnceleme-Metin). *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 21, S. 39, 19-37.
- Enderunlu Fazıl (1990). *Büyük Türk Klasikleri*. (124-125). Ankara: Ötüken Neşriyat,
- Enderunlu Fazıl. *Dîvân-ı Fâzıl Beg Enderûnî*. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, NEKTY02819.
- Enderunlu Fazıl. *Dîvân-ı Fâzıl*. Almanya Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları (Staatsbibliothek, Berlin), No. Ms.or.fol.3343.
- Enderunlu Fazıl. *Dîvân*. İzmir Milli Kütüphane, No. 1280.
- Enderunlu Fazıl. *Dîvân*. Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kitaplığı, Demirbaş No. H. 906.
- Enderunlu Fazıl. *Dîvân-ı Fâzıl Beg Enderûnî* (MATBU). İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, No. O/253.
- Erdoğan, M. (2014). Nazif Mustafa. *TEİS*. Erişim Tarihi: 24.12.2020, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/nazif-mustafa>
- Erdoğan, M. (2014). Mehmet Ragıp Paşa. *TEİS*. Erişim Tarihi: 20.12.2020, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ragib-mehmed-ragib-pasa>
- Fatin Davud Efendi. *Hâtimetü'l-Eş'âr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Rauf Yekta Bölümü No. 310. (haz. Ömer Çiftçi). Erişim Tarihi: 16.12.2020, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55976,fatin-tezkiresi-pdf?0>
- Gibb, E.J.W. (1999). *Osmanlı Şiir Tarihi I-V*. Ali Çavuşoğlu (çev.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Hakverdioğlu, M. (2019). *Ebced Çözümlenmeleri ile Faiz Efendi-Şakir Bey Mecmuasından Lale Devri Tarih Manzumeleri*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- İçen, S. (2001). *Hübânname ve Zenânname'de Metin-Resim İlişkisi*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İlgürel, M. (2012). "Vasıf Ahmed Efendi", *DİA*, (c. 42). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İnce, Y. (2008). Bir Görgü Tanığının Gözünden Kabakçı Mustafa İsyanı. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. Cihat Özönder'in Anısına*, Ankara, 281-308.
- Kalyon, F. (1998). *Ahmet Cevdet Paşa'nın Belagat-ı Osmaniyye'si Transkripsiyonlu Metin-İndeks (s. 101-203)*. Yüksek Lisans Tezi. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karabey, T. (2011). Tarih Düşürme, *DİA*, (c. 40). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kesik, B. (2014). Enderunlu Fazıl (Hüseyin) Bey. *TEİS*. Erişim Tarihi: 10.12.2020, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/fazil-enderunlu-fazil-huseyin-bey>
- Koç Keskin, N. (2010). [I. Abdülhamit'in Şehzadelerinin Bed'i Besmele Törenini Anlatan Enderunlu Fazıl'ın Surname-i Şehriyar'ı Üzerine](#). *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 27, 149-186.
- Koç, M. (2008). Fazıl (Enderunlu). *Yaşam ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*. (c. 1). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Koçu, R.E. (1971). Fazıl Bey, Fazıl Divanı. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. (c. 11). İstanbul: Koçu Yayınları.
- Köprülü, O.F. (1996). Galib Paşa, Mehmed Said. *DİA*, (c. 13). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Küçük, S. (1995). Enderunlu Fazıl. *DİA*, (c. 11). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mehmet Süreyya (1996). *Sicill-i Osmânî*. (c. 1-6), (haz. Nuri Akbayar-Seyit Ali Kahraman), İstanbul: Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Ortak Yayını.
- Mercanlıgil, M. (1960). *Ebcad Hesabı*. Ankara: Doğu Matbaası.
- Özcan, A. (1992). Bostancı. *DİA*, (c. 6). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Pakalın, M.Z. (2004). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: MEB Yayınları.
- Pala, İ. (2005). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Şemseddin Sami (1996). *Kâmusu'l-A'lâm*. (c. 6), Ankara: Kaşgar Neşriyat.
- Şentürk, A.A. ve Kartal, A. (2005). *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Tahirü'l-Mevlevi (1994). *Edebiyat Lügati*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Unat, F.R. (1974). *Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzun, M.İ. (1994). Ebcad. *DİA*, (c. 10), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yakit, İ. (2017). *Türk-İslam Kültüründe Ebcad Hesabı ve Tarih Düşürme*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Yöntem, A.C. (1977). Fazıl. *MEB İslam Ansiklopedisi*, (c. 4), İstanbul: MEB Yayınları.
- e-kaynak. http://www.yusufaga.yek.gov.tr/Home/ShowLink?LINK_CODE=3 Erişim Tarihi: 27.12.2020.

TARİH MANZUMELERİNİN EDİSYON KRİTİK VE TRANSKRİPSİYONLU METİNLERİ⁶

1

TÂRİH-İ SÂL-İ CEDİD BE-RE 'İSÜ'L-KÜTTÂB VÂŞİF EFENDİ

Fe' ilâtün / Fe' ilâtün / Fe' ilâtün / Fe' ilün

. . . - - / . . . - - / . . . - - / . . . - -

- 1 Bârekallâh zihî sâl-i sa' âdet-pîrây
Ki kırân eyledi anda iki mâh-ı zîbây
- 2 Ğurre-i mâh-ı muharremle hilâl-i nevrüz
Oldu bu sâlde birden ikisi çehre-nümây
- 3 Biri mahbûb-ı ' Arabdır biri şüh-ı ' Acemî
Oldular birbirine bu sene vuşlat-ârây
- 4 Birisi şeyh-i ' Arabdır biri sultân-ı ' Acem

⁶ B: Berlin Nüshası; İ: İzmir Nüshası; İÜ: İstanbul Üniversitesi Nüshası; MA: Matbu Nüsha; T: Topkapı Sarayı Nüshasıdır.

¹ B 143a, İ 155b, İÜ 167a, MA 17, T -

Târîh-i Sâl-i Cedid Be-Re 'İsü'l-Küttâb Vâşif Efendi İÜ, MA: Târîh-i Sâl-i Cedid B; Târîh-i Sâl-i Cedid Vâşif Efendi İ, B

² b sâlde B, MA: sâlden İ, İÜ

- Birbiriyle ede devr-i Zühālīde alāy
- 5 Evliyā-yı ni' ama luṭf-ı Ḥudāvendī ile
Ola ferḥunde bu nev-sāle-i beḥcet-efzāy
- 6 Bā-ḥuşuş Vāşıf Efendi ki re 'īsü'l-küttāb
Ola her sâ'ati ol zâta meserret-baḥşây
- 7 Ola devlet ile dâ'im nice eyyām u şuhūr
Dergehinde ola elṭāf-ı Ḥudā ḡam-fersây
- 8 Böyle târiḥ-i nev-icād ile tebrīk etsin
Fâzılâ sāl-i cedīdi ḡalem-i nādire-sây
- 9 Âhir-i beytiñ iki lafzı daḥi her lafzıñ
Evvel-i ḥarfi iki vech-ile târiḥ-nümāy
- 10 Şöyle kim her şebi bir şu'le-i 'izz ü iḡbāl
Sāl-i nev Vāşıf-ı vālāya ola feyz-küşây [H 1221/ M 1806-1807]

2

TÂRİḤ-İ RİYĀSET-İ SEYYİD MUḤAMMED ĠĀLİB EFENDİ

Mefā'îlün / Mefā'îlün / Mefā'îlün / Mefā'îlün

. --- / . --- / . --- / . ---

- 1 Yine şadr-ı riyāset öyle bir zātla müşerrefdir
Re 'īsān-ı selefden ḡadri 'ālī zāti elṭāfdir
- 2 Merāhim kânı es-Seyyid Muḥammed ol kerem-pirā
'Aceb pākīze ṭıynet şāf cevher zāt-ı eşrefdir
- 3 Kerem-kārān-ı devrāniñ seḥā-yı desti el-kışşa
Mekārimde yed-i ṭulāsına yek-rūze maşrafdir
- 4 Ḥulūş-ile beḡā-yı devlet ü iḡbāline **Fâzıl**
Du'āya başla kim merdān-ı bāṭın işte şaf şafdir
- 5 'Adū maḡlūbu olsun Ḥāzret-i Ġālib Efendiniñ
Semend-i cāh-ı devlet zīr-i iḡbālinde Refrefdir
- 6 Murādıñ üzre devr etsin efendim sākî-i devrān
Zamāne meclis-i iḡbāline peymāne-der-kefdir
- 7 Degil ṭarz-ı ḡadīm üzre bu târiḥ-i nev-icādım

^{6b} Vāşıf Efendi ki İÜ: Vāşıf Efendi-i B, İ, MA

^{7a} eyyām u şuhūr İ, İÜ, MA: a' vām-ı şuhūr B

^{8b} nādire-sây İ, İÜ: nādire-zây B, MA

² B 160a, İ 153b, İÜ 165b, MA - , T -

Târiḥ-i Riyāset-i Seyyid Muḥammed Ġālib Efendi İÜ: Târiḥ-i Riyāset-i Ġālib Efendi İ; Târiḥ-i Riyāset-i Muḥammed Ġālib Efendi B

^{4a} beḡā-yı devlet B, İ: du'ā-yı devlet İÜ

^{5b} iḡbālinde B: iḡbāline İ, İÜ

^{6a} devrān İ, İÜ: eyyām B

Ki tanzîri muhâl-i mu'ciz-i tab'-ı mükellefdir

- 8 Birin zabt u birin tarh et hurûfuñ tām olur târiḥ
Muḥammed Ğālibā hālā re'īs-i bāb-ı āşafdır [H 1221/M 1806-1807]

3

TĀRİḤ-İ MESNED-İ İSTİFĀ MOREVİ 'OŞMĀN EFENDİ

Mefā'īlün / Mefā'īlün / Mefā'īlün / Mefā'īlün

. . . . / . . . . / . . . . / . . . .

- 1 Efendim meclis-i iḳbālîne çerḥ ola sāgar-dār
 Ola Mirriḥi ammā sine-i a' dāya ḥançer-dār
- 2 Saña feyz-i İlâhî şöyle dā'im hem-' inān olsun
 Semend-i cāhîña her ḥaṭvede tevfiḳ ola serdār
- 3 Tūlū' etdiñ maḳām-ı defteriden def' a-ı sâni
 'Aṭâdır pişgâhînda şafâdan oldu micmerdār
- 4 Bu târiḥ-i 'acibi eyledi icād-ı nev **Fâzıl**
 Sezâdır imtiḥân olsa bunuñla 'aḳl-ı cevher-dār
- 5 Birin tarḥ u birin 'add et hurûfuñ tām târiḥin
Mü'eyyed ola tek 'Oşmān Efendi oldu defterdār [H 1221/ M 1806-1807]

4

TĀRİḤ-İ ŞADĀRET-İ MEMİŞ PĀŞĀ

Mefā'īlün / Mefā'īlün / Mefā'īlün / Mefā'īlün

. . . . / . . . . / . . . . / . . . .

- 1 Felek şimden gerü bir ḥoşca devrân eylesin peydâ
 Şadâretde ziyâ-i dîn ü devletdir Memiş Pâşâ
- 2 Nuhûsât-ı Zuḥal encâma erdi müjdeler olsun
 Kevâkib döndü iḳbâl-i su' udât üstüne ḥālâ
- 3 Meger rûz-nâme-i eyyâma ḥâtem başdı şah çekdi
 Cenâb-ı ḥâmil-i mihr-i hümâyün-ı cihân-ārâ
- 4 Bi-ḥamdillâh nefes verdi o düstür-ı kerâmetkâr
 Cihândan âteş-i şûr u şeri Ḥaḳḳ eyledi itfâ
- 5 Ḥulûsuyla süyûf-ı ehl-i fetret der-niyâm oldu

³ B 155a, İ 156a, İÜ 167b, MA 30, T -

Târîḥ-i Mesned-i İstîfâ Morevî 'Oşmān Efendi İÜ: Târîḥ-i Tebrîk-i Defteri B; Târîḥ-i Defteri-i Şıḳḳ-ı Evvel 'Oşmān Efendi İ, MA

²b serdār B, MA: yâr İÜ; İ -

³b micmerdār B, MA: serdār İ, İÜ

⁴b cevher-dār B, MA: micmer-dār İ, İÜ

⁴ B 157b, İ 143b, İÜ 177a, MA -, T -

B'de derkenardadır. Bütün nüshalardaki başlıklar aynıdır.

- Mübârek maqdemiyile hep başıldı fitne vü gavgâ
- 6 Şalâhıyla şerî' at şaltanat emn ü emân buldu
Selâmetle hayât-ı tâze buldu 'âlem-i dünyâ
- 7 Hemîşe sâyesinde halk-ı 'âlem ola âsüde
Muvaffâk eyleye cümle umûrunda anı Mevlâ
- 8 Şad u deh 'arz-ı târih eylemek **Fâzıl** rüsûmumdur
Husûşâ böyle bir şadr-ı mu' azzam âşaf-ı vâlâ
- 9 Birin 'add ü birin tarh et hurûfuñ tām târih'in
Ziyâ verdi yegâne şadr-ı vâlâya Memiş Pâşâ [H 1223/ M 1808-1809]

5

TÂRİH-İ SÂL-İ CEDİD BE-KETHÜDÂ-YI VÂLİDE YÛSUF AĞA

Mefâ'îlün / Mefâ'îlün / Mefâ'îlün / Mefâ'îlün

. --- / . --- / . --- / . ---

- 1 Mübârek ola bu sâl-i cedîdîñ ey felek-pâye
Ki her şubhında şalsın üstüne tevfiğ-i Hâk sâye
- 2 Muharrem guresiyle maqdem-i nevrûz-ı sulţânî
İki tıfl-ı mübârekdir yeñiden doğdu dünyâya
- 3 Muharrem bir 'Arab-zâde 'Acem oğlanıdır nevrûz
Meger berdü'l-'acüz olmuş doğarken bunlara dâye
- 4 'Aceb sâl-i mübârek gurredir devletli sulţânım
Cihâna tal'at-ı hayrû'l-ğudûmu verdi pîrâye
- 5 Baña lâkin mübârek şöyle bir demde kudûm etdi
Gönül ser-mest-i hayret baht-ı hufte dest-i bî-mâye
- 6 Efendim sen hemân devlet ile tevfiğ ile sağ ol
Hudâ sâl-i mübârek eylesin sen zât-ı vâlâya
- 7 Alınca her sözüñden harf-i evvel bül-'aceb **Fâzıl**
Bu târihim *zafer-sâlim ne ra'nâ Yûsuf Ağaya* [H 1221/ M 1806-1807]

6

⁶a emân buldu B, İ: emân oldu İÜ⁵ B 154a, İ 157a, İÜ 179b, MA 18, T -

Tarih-i Sâl-i Cedid Be-Kethüda-yı Valide Yusuf Ağa İ, İÜ, MA: Tarih-i Sâl-i Cedid B

²a maqdem-i B, İ, MA: tal'at-ı İÜ⁶a tevfiğ ile İ, İÜ, MA: tevfiğle B⁷b Bu tarihim B, İ: Bu tarih-i İÜ / zafer-sâlim İÜ: zafer-i sâl İ, MA; zafer-i sâli B

TÂRİH-İ KETHÜDÂ-YI ŞADR-I 'ÂLİ ŞÜDEN-İ RÂĞİB EFENDİ

Fâ' ilâtün / Fâ' ilâtün / Fâ' ilâtün / Fâ' ilün

- . - - / - . - - / - . - - / - . -

- 1 Tal' at-ı iqbâli burc-ı devlete bir mâhdır
Hâbbezâ mâh-ı ziyâ-bağşâ-yı ehl-i câhdır
- 2 Hâzret-i Râğıb Efendi kethüdâ-yı saltânât
Revnağ-ı aşhâb-ı devlet zât-ı 'âlî-câhdır
- 3 Lem' a-yı endîşesi müşkil-küşâ-yı memleket
Âşaf-ı dâna gibi şâhib-dil-i âgâhdır
- 4 Âleme ândırdı elţâf-ı zamân-ı Râğıbı
Mağdemiyle bâb-ı 'âlî bir kerem dergâhdır
- 5 Ola mahrûs-ı haţâyâ zâtuñ ey 'âlî-cenâb
Şöyle kim her dem zahîriñ Hâzret-i Allâhdır
- 6 'Arz-ı târih etdiği bir fâl-i hayr u meymenet
Fâzıl-ı dâ'î hulus-ârâ-yı nîkû-ğ'âhdır
- 7 Tâze yol buldum nev-icâd eyledim târihde
Şâ'irânîñ tutduğı hep şimdi eski râhdır
- 8 Harf-i evvel 'add ü şânî tarhla târih-i tâm
Bâbda Râğıb Efendi kethüdâ-yı şâhdır [H 1222/ M 1807-1808]

7

TÂRİH-İ VEFÂT-I HADİCE HÂNİM

Fe' ilâtün / Fe' ilâtün / Fe' ilâtün / Fe' ilün

. . . - - / . . . - - / . . . - - / . . . -

- 1 Merkadîñ nûr ola ey tâze gül-i handânım
Rûhuña şebnem ede rağmetini Yezdânım
- 2 Âh o dür-dâne o sermâye-i 'ömr-i eslâf
Aşlı pâkîze o 'iffetli Hâdîce Hânım
- 3 'Ömer Ağa kıızı hem zevce-i İsmâ'îl Beg
Hânedân-ı vüzerâ mîr-i mu' allâ-şânım
- 4 Nâzenîñ 'ömrü *erişdi sene* târihine âh [H 1223 / M 1808-1809]
Dedi nâsa sizi şimdengirü yâhü cânım
- 5 Kanmadım nâz u na'îme karşı hâke düşdüm

⁶ B 162a, İ - , İÜ 181a, MA - T -

Târih-i Kethüdâ-yı Şadr-ı 'Âlî Şüden-i Râğıb Efendi İÜ: Târih-i Kethüdâ-yı Şadr-ı 'Âlî Râğıb Efendi B
¹a iqbâli burc B: iqbâl-i burc İÜ

⁵a haţâyâ İÜ: inâyet B

⁷ B 142b, İ 164a, İÜ 188a, MA - , T -

B'de derkenardadır. Bütün nüshalardaki başlıklar aynıdır.

- Oldu zehr-âb-ı ecel derde amân dermânım
- 6 Bu mezâr üzre mürûr eyleyen ehl-i inşâf
Ġâfil olma oĠu bir FâtîĤa hey sultânım
- 7 **Fâzîlâ** evvel-i elfâzla yaz târîĤin
Vâşıl oldu Ĥarem-i ĤaĤĤa Ĥadîce Ĥânım [H 1223 / M 1808-1809]

8

TÂRİĤ-İ VEFÂT-I ZEYNEB ĤÂNİM*Fâ' ilâtün / Fâ' ilâtün / Fâ' ilâtün / Fâ' ilün*

- . - - / - . - - / - . - - / - . - -

- 1 Āh kim ol ' ismet-ârâ nev-nihâl-i nâ-murâd
Meyve-dâr olmazdan evvel Ĥâke düşdü sâyesi
- 2 Kethüdâ-yı bâb ol merĤûm Nazîf-i esbaĤîñ
DuĤter-i pâkîzesi hem ' ömrünüñ sermâyesi
- 3 Gülmemiş açılmamış bir Ġonce-i ma' zürdur
Āh ederse mâderi Ĥan ağlar ise dâyesi
- 4 Çâre var mı çâresi şabr u taĤammüldür hemân
ÇerĤ-i Ġaddârîñ budur taĤ' -ı mezâlim vâyesi
- 5 FâtîĤa yâhû ki âĤir sen de Ĥâk olsañ gerek
Çünki herkes Ĥâkden taĤmîr olunmuş mâyesi
- 6 Ĥarf-i evvel her kelâmından bu beytiñ **Fâzîlâ**
İşte târîĤ-i nev-îcâdımdırır hem-pâyesi
- 7 *RûĤuna biñ raĤmet olsun âh Zeyneb Ĥânımıñ*
RûĤ-ı pâki oldu ebkâr-ı cinân pîrâyesi [H 1220/ M 1805-1806]

9

TÂRİĤ-İ MUVAĤĤİT-ĤÂNE*Müstef' ilün / Müstef' ilün / Müstef' ilün / Müstef' ilün*

- . - - / - . - - / - . - - / - . - -

- 1 Seyr eyle bu miĤâtdan aĤkâm-ı dilĠâĤ-ı felek
Zâhir bu nev-Ĥayrâtdan hep mihr ile mâĤ-ı felek

⁸ B 143b, İ 163b, İÜ 189a, MA -, T -

TârîĤ-i Vefât-ı Zeyneb Ĥânım İÜ: TârîĤ-i Vefât-ı DuĤter-i Kethüdâ-yı EsbaĤ Nazîf Efendi B, TârîĤ-i Zeyneb Ĥânım İ

³a Gülmemiş açılmamış B, İÜ: Gül açılmamış İ / bir Ġonce-i ma' zürdur İ, İÜ: bir Ġoncedir ma' zürdur B⁶a kelâmından B: kelâmında İ, İÜ⁹ B 153b, İ -, İÜ 192b, MA -, T -

Bütün nüshalardaki başlıklar aynıdır.

- 2 Muvakkite yapıdı mekân hâlâ ser-i Bostāniyān
Şâkir Beg ol devlet-nişân hâş-bende-i şâh-ı felek
- 3 Hâk bahtını gül-gün ede iqbâlini efzûn ede
Her luḫfuna maḫrûn ede hâkân-ı Cem-câh-ı felek
- 4 Bu tām târiḫe sezâ böyle muşanna' hoş edâ
İcâd-ı Fâzıldan şalâ ey ḫavm-i âgâh-ı felek
- 5 Bir ḫarfî bizden yanadır bir ḫarfî at bigânedir
Bu nev-muvaḫḫit-ḫânedir nîkû raşadgâh-ı felek [H 1221/ M 1806-1807]

---

³b Her B: Hem İÜ / Cem-câh İÜ: hem-câh B

⁴b Fâzıldan İÜ: Fâzıldır B

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

01/03/2021

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

29/06/2021

Arş. Gör. Yunus Emre SÜRME
Bursa Teknik Üniversitesi
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
Uluslararası Ticaret ABD
yunusemre.surmen@btu.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Esra GÜLER
Bursa Uludağ Üniversitesi,
İnegöl İşletme Fakültesi
Uluslararası İktisat ABD
esrag@uludag.edu.tr

ENDÜSTRİ 4.0 VE BURSA OTOMOTİV SANAYİ: SWOT (GZFT) ANALİZİ İLE BİR DEĞERLENDİRME¹

Öz

Endüstri 4.0, kavramsal olarak ilk kez 2011 yılında Almanya'nın Hannover kentinde düzenlenen fuarda gündeme gelmiş olup, temelde Alman sanayisinin uluslararası rekabet gücünün yeniden düzenlenmesini ifade eden bir projenin adı olmuştur. İçeriği itibarıyla köklü teknolojik değişimleri ve yenilikleri ifade eden bu kavram, başta otomotiv, havacılık, sağlık ve lojistik olmak üzere tüm sektörlerde etkisini göstermeye başlamış, dolayısıyla konu ile ilgili akademik çalışmaların da her geçen gün arttığı bir alan olmuştur. Çalışmada "Endüstri 4.0" ın ülkemiz otomotiv sektörünün merkezi olan, Bursa otomotiv sektörü özelindeki durumu incelenmiştir. Yöntem olarak nitel araştırma tekniğinin kullanıldığı çalışmada, firmaların çeşitli düzeydeki temsilcileri ile "görüşme" yapılmış, elde edilen bilgiler SWOT (GZFT) tekniği kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz sonucunda; mevcut firmaların Endüstri 4.0 kavramından haberdar olmakla birlikte, içerik ve kapsamına ilişkin bilgilere tam olarak sahip olmadıkları ve bu nedenle de süreci koordine edemedikleri, dolayısıyla henüz, bir önceki aşamaya atfen, "Endüstri 3.0" seviyesinde oldukları, Endüstri 4.0 teknolojilerine ise entegre olmaya çalıştıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Endüstri 4.0, SWOT Analizi, Otomotiv Sanayi, Bursa Otomotiv Sanayi

INDUSTRY 4.0 AND BURSA AUTOMOTIVE INDUSTRY: AN EVALUATION WITH SWOT ANALYSIS

Abstract

Industry 4.0 conceptually came to the fore for the first time at the fair held in Hannover, Germany in 2011, and became the name of a project that basically expresses the reorganization of the international competitiveness of the German industry. Expressing radical technological changes and innovations in terms of its content, this concept has started to show its effect in all sectors, especially automotive, aviation, health and logistics, thus it has become an area where academic studies on the subject are increasing day by day. In this study, the situation of "Industry 4.0" in the automotive sector of Bursa, which is the center of our country's automotive sector, was examined with reference to the period when the process first started to occur and the conceptualization made. In the study, in which qualitative research technique was used as a method, "interviews" were made with representatives of companies at various levels, and the obtained information was analyzed using the SWOT (GZFT) technique. As a result of the analysis; It has been concluded that although existing companies are aware of the concept of Industry 4.0, they do not have full knowledge of its content and scope and therefore cannot coordinate the process, therefore, they are at the "Industry 3.0" level, referring to the previous stage, and they are trying to integrate with Industry 4.0 technologies.

Keywords: Industry 4.0, SWOT Analysis, Automotive Industry, Bursa Automotive Industry

¹ Bu çalışma Dr. Öğr. Üyesi Esra GÜLER danışmanlığında hazırlanan "Endüstri 4.0 ve Otomotiv Endüstrisi: Bursa İli Swot Analizi İle Değerlendirilmesi" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Giriş

21. yüzyılın henüz ilk çeyreği içinde, küresel düzlemde yaşanan birçok gelişme, “artık hiçbir şey eskisi gibi olmayacak” öngörüsünü, somut şekilde gözlemlenen bir gerçeğe dönüştürmektedir. Dolayısıyla artık öngörü olmaktan ziyade bizatihi hissedilen ve yaşanan gelişmeler, hem olumsuz hem de olumlu taraflarıyla karşımıza çıkmaktadır. Olumsuz tarafta, küresel ekonomik sistem temelli tanımlanabilecek küresel sorunlar yer alırken (iklim değişikliği, kaynak yetersizliği, çevresel sorunlar vb.) olumlu tarafta, “teknolojik gelişme” olarak ifade edilebilecek fırsat ve gelişmeler yer almaktadır. Endüstri 4.0 kavramı, tam da bu noktada, hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağı bir geleceği inşa etmektedir.

Sanayi devrimleri öncesi dönemler de dahil olmak üzere gücün merkezinde yer alan ekonomik faaliyetlerin nitelik ve niceliği “teknoloji” ile belirlenmiştir. Teknoloji “insanlar tarafından üretilen ve doğal ve toplumsal çevreyi kontrol etmek ve dönüştürmek için kullanılan teknikler, araçlar ve süreçler” (İnan, 2012: 108) olarak tanımlandığında öznenin insan aklı ve onun ayırt edici gücü olarak akıl yürütme yeteneği olduğu görülmektedir. Teknoloji bilgiye dayanır ve bilgi de ancak ve sadece insan tarafından üretilip kullanılabilir. Bu nedendir ki insanın olduğu her dönemde teknoloji de olmuş ve toplumsal gelişimin hız ve yönünü belirlemiştir. Ancak I. Sanayi Devrimi’ne farklılık ve güç katan önemli nokta “Genel Amaçlı Teknolojiler” (GAT) olarak adlandırılan özelliklere sahip bir teknolojik yeniliğin başlangıcı olmasıdır. Yaygınlık, ilerleme ve inovasyon GAT’ın temel özellikleridir (Gür ve diğerleri, 2018: 26).

Buhar makinesinin keşfi, fabrikasyon ve seri üretime geçiş gibi genel amaçlı teknolojiye örnek gösterilebilecek yeniliklerle simgelenen I. Sanayi Devrimi, öylesine güçlü ve yaygın bir hal almıştır ki, Alvin Toffler (2018)’in kullandığı metaforla birinci “dalga” tarım uygarlığının temsil ettiği her şeyin karşısında yer alan ikinci “dalga”dır. Bu muazzam düzeyde teknolojik değişime devrimsel özellik katan en önemli yanı da sadece üretim sistemini değiştirmekle kalmayıp, hayatın her alanına sirayet eden yeni bir toplumsal, kültürel, siyasal ve kurumsal düzen yaratmasıdır.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında yaşanan teknolojik değişim, bu defa üretimde elektriğin kullanılması, içten yanmalı motorların icadı ve bununla birlikte kitlesel üretime geçiş, telefon, telgraf ve sinemanın icadı ile ulaştırma ve haberleşme alanında yaşanan gelişmeler, kimya ve ilaç sektörlerindeki gelişmelerle kendini göstermiş ve tıpkı birinci sanayi devrimindeki benzer şekilde hayatın her alanında daha önce benzeri olmayan değişimlere yol açmıştır. Birinci devrimsel sürecin devamı niteliğinde olan bu dönemin önemli özelliklerinden biri, İngiltere’nin I. Sanayi Devrimine ev sahipliği yapması nedeniyle başlangıçta kazandığı üstünlüğü -bugünün- diğer gelişmiş ülkelere (Almanya, ABD ve Japonya gibi) kaptırması olmuştur. Özellikle ABD’de Henry Ford’un Taylorist adı verilen ve üretimde verimliliği artırıcı teknikleri içeren yöntemi kullanarak ürettiği otomobiller (Ford Model T), bu döneme damgasını vurmuştur. Benzer şekilde Almanya özellikle kimya alanındaki gelişmelerde lider ülke konumuna gelmiştir. II. Sanayi Devrimi’nin özellikle ekonomik refah anlamında, I. Sanayi Devrimi dönemine göre hayat standartlarını artırması ve “orta sınıf”ın doğuşuna öncülük etmesi de ayırt edici özelliklerinden bir diğeridir (Kabaklarlı, 2016: 38-39).

Alvin Toffler (2018)’in üçüncü dalga olarak adlandırdığı, III. Sanayi Devrimi olarak ifade edilen süreç, 1970’lerde kendini gösteren “otomasyon” dönemidir. Otomasyon, “üretken bir insan etkinliğinin bir kısmı veya tümü teknoloji ile ikame edildikten sonra kamusal değere sahip ve otomasyon öncesi ürünün yerine geçebilecek yeni bir ürün veya hizmetin üretilmesidir” (İnan, 2012: 109). Söz konusu tanımda, insana ait eylemsel veya düşünsellik düzeyindeki etkinliklerin üretilen bir teknoloji ile ikamesine yapılan vurgu, hem bu sürecin etkilerini hem de günümüz 4. Sanayi Devrimi’ne evrilen süreci anlamada oldukça dikkat çekicidir. Bu süreci tanımlayan mikro elektronik tabanlı gelişen bilgisayarlar ve yine bilgisayar sistemlerinin birbirine bağlanmasıyla ortaya çıkan internet ağı, deyim yerindeyse, birçok kullanıcı için hayal ötesi gelişmelerin yolunu açmıştır.

21. yüzyılın başlarında insanlık bu defa yeni bir sanayi devrimiyle yüzleşmiştir. Bu dönem, diğer sanayi devrimlerinin devamına vurgu niteliğinde 4. Sanayi Devrimi olarak bilinmektedir. Tanımı içinde yer alan ve bu döneme damgasını vuran teknolojik birçok terimle de ifade edilen

söz konusu devrim süreci, Eric Brynjolfsson ve Andrew McAfee (2014) tarafından “İkinci Makine Çağı” (The Second Machine Age) olarak da adlandırılmaktadır. Yazarların ifadesiyle, buhar gücünden öte, insan ve hayvanın kas gücü sınırlarını aşan, fabrikalara, kitlesel üretime, demiryollarına ve kitlesel ulaşımaya yol açan I. Sanayi Devrimi insanlığın “Birinci Makine Çağı” (The First Machine Age)’dır. Bu, dünyanın o zamana kadar hiç görmediği bir transformasyon (dönüşüm) zamanı olmuştur. Mekanik gücün kitlesel değerler yaratabilme gücü muazzam olmuştur. “İkinci Makine Çağı” olarak isimlendirdikleri bu dönem ise artık bilgisayar ve diğer dijital avantajların, çevremizi anlama ve şekillendirmede zihinlerimizi kullanabilme yeteneğine sahip bir mental güç oluşturduğu dönemdir ve bu son derece önemlidir.

Endüstri 4.0 çağında “hiçbir şey eskisi gibi olmayacaktır”. Üstelik bu köklü değişim tüm yaşam alanlarını da kapsayacaktır. Kimi zaman hayal gücünün sınırlarını zorlayacak ölçüde değişimlere gebe olan bu süreçten ilk önce etkilenecek sektörlerin başında da “otomotiv” sektörü gelmektedir (Rose ve Spiegel, 2012: 2-3). Bu gerçekten hareketle çalışmanın amacı, SWOT(GZFT) tekniği kullanılarak Bursa Otomotiv sektöründe Endüstri 4.0’ın mevcut durumunu ortaya çıkarmak ve bu doğrultuda değerlendirmeler yapmaktır.

1. Endüstri 4.0

Endüstri 4.0’ın kavramsal olarak ortaya çıkışı, Henning Kagermann, Wolf Dieter Lukas and Wolfgang Wahlster tarafından yayınlanan 2011 tarihli çalışmadır ve Alman menşeli çalışmanın orijinal adı; “Industrie 4.0: Mit dem Internet der Dinge auf dem Weg zur 4 Industriellen Revolution” (Endüstri 4.0: Nesnelerin İnterneti ile 4. Endüstriyel Devrimine Doğru) dır (Agustí, 2018). Kavramın, dünyanın gelişmiş ekonomilerinden biri olan Almanya’da ortaya çıkması tesadüf olmadığı gibi aslında gelişmiş ülkeler genelinde yaklaşık son yarım yüzyılda görünür hale gelen “sanayisizleşme” (deindustrialization) sürecinin bir sonucudur. Bu süre içinde sanayileşmenin merkezi, başta düşük maliyetli emek avantajı nedeniyle “Doğu”ya kayarken, küresel tedarik zincirinin belli başlı unsurları Batı’nın dışına taşınmış ve “Doğu” (özellikle Çin ve diğer yükselen ekonomiler) hızla sanayileşmeye başlamıştır. Bu nedenle Endüstri.4.0’ın aynı zamanda kuramsal başlangıcı olarak da kabul edilen, yukarıda adı geçen makale, sadece Almanya’nın değil, aslında tüm gelişmiş ülkelerin yeni yüzyıldaki uluslararası rekabet stratejilerinin başlangıcı olmuştur. Kendi içinde sürdürülebilir bir evrimleşmeyi barındırmasıyla diğer sanayi devrimlerinden ayrılan bu dönüşüm süreci, tamamen yeni bir ekonomik ve toplumsal düzenin de belirleyicisi olacaktır (Gür vd.,2018:67-75).

Endüstri 4.0 dışında, “sanayi 4.0”, “siber endüstri”, “entegre endüstri”, “bağlı (birleşik) fabrikalar” veya “akıllı fabri-akıllı üretim”, “ikinci makine çağı”, “akıllı yeni dünya”, “digital sanayi çağı” gibi çok farklı isimlendirmeler de vardır ve tüm bu tanımlamalar, söz konusu süreci ifade eden kavramsallaştırmalarda bir uzlaşımın olmadığını göstermektedir. Ayrıca gelişmiş ülkelerin öncülüğünde yeniden tanımlanan uluslararası rekabet süreci, bu ülkelerde (örneğin Almanya’da “Platform Industrie 4.0”, ABD’de “SMLC”, Japonya’da “Society 5,0”, Güney Kore’de “Smart Factory” ve “Smart City” gibi) farklı girişimlerle ifade edilmektedir (Gür vd.,2018:69). Bu alanda uzman bir isim Thomas Schulz’a göre isim babalarının buhar, elektrik, uzmanlaşma, elektronik gibi önceki sanayi devrimlerinden ilham aldığı Endüstri 4.0, temelde siber-fiziksel sistemlere (internet, büyük veri, analitik, entegrasyon gibi) dayanmaktadır (Agustí, 2018).

Endüstri 4.0 sürecini, diğer bir ifadeyle bugünkü teknolojik değişim ve dönüşümü belirleyen, 1960’larda başlayan mikro elektronik teknolojisidir. Otomasyonun özellikle akıl yürütme yönünde zihinsel boyutundaki artışa karşılık gelen gelişimi (İnan, 2012: 18) aynı zamanda en büyük mikro elektronik şirket (Intel) kurucusu olan Gordon Moore tarafından, Moore Yasası olarak da anılan teoriyle ortaya konmuştur. 1965 yılında üstsel teknolojik büyümeye vurgu yapan Moore, mikroçiplerin içinde yer alan transistörlerin sayısının her iki yılda bir iki katına ulaştığını gözlemlemiştir. Üstelik maliyetlerin artmak bir yana azalacağını savunmuştur. Pratikte gördüğümüz giderek küçülen bilgisayarlar, cep telefonları ve tabletlerin her geçen gün artan hız ve

donanımına sahip olması Moore’u haklı çıkarmıştır. Geçmişe göre küçülen mikroçipler, artan sensörler ve megapikseller ile birlikte harcanan enerji azalırken, maliyetler düşmüştür (Kabaklarlı, 2016: 39). Dünya Ekonomik Forumu’nun kurucusu olan Klaus Schwab, 1990 ve 2014 yıllarına ilişkin çarpıcı bir kıyaslama yaparak, bunun ne anlama geldiğini ortaya koymuştur. 1990’da Detroit’teki en büyük üç şirketin piyasa değeri 36 milyar \$, toplam gelirleri 250 milyar \$ ve toplam çalışan sayısı 1,2 milyon iken 2014’te Silikon Vadisi’nde yer alan üç büyük şirketin toplam piyasa değeri 1,09 trilyon\$ ve çalışan sayısı 137.000 kişidir. Bunun en önemli nedeni, dijital şirketlerin elde ettiği maliyet avantajıdır (Schwab, 2016: 19). Sadece Schwab’ın örneği bile günümüz dijital gelişiminin ne denli önemli olduğunu ve dünyanın bundan sonra nasıl bir yere evrileceğini düşünmenin hayati öneme sahip olduğunu göstermektedir. Endüstri 4.0’ın tam olarak ne ifade ettiğini daha doğrusu boyutlarını kavrayabilmek açısından Kemal İnan’ın (2012: 96-101) kitabında bahsettiği, oldukça yetenekli bir mucit olduğu gibi aynı zamanda bir gelecek bilimci (fütürist) unvanı da taşıyan Ray Kurzweil’in öngörülerinden bahsetmek yararlı olacaktır. İnan’ın aktardığına göre Kurzweil’in temel iddiası, teknolojik değişimin erişeceği hız ve derinlik göz önüne alındığında, insan bedeni ve zihninin makinelerle birleşeceği bir “tikellik” yaşanacağıdır. Kurzweil bu iddiasını, “Singularity is Near” (Tikellik Yaklaşıyor) isimli kitabında ifade etmektedir. Teknolojinin patlama noktası olarak da ifade edilebilecek bu tikellik için tarih de veren Kurzweil, 2045 için, bugün için hayal gücünü epeyce zorlayan bir tahminde bulunarak, artık yeni bir hibrid insan formu olan “kiborg”ların ortaya çıkacağını söylemektedir. Bu, inanılması güç veya hemen itirazların yükselebileceği bir iddia olma potansiyeli taşımakla birlikte, bu sürece giden yolda üç önemli alandaki gelişmelere vurgu yapması dikkate değerdir.

Çalışmanın bir sonraki başlığı altında incelenecek olan, Endüstri 4.0’ın başlıca teknoloji alanları ve bu alanlarda yapılan çalışmaların geldiği aşamalar dikkate alındığında, Kurzweil’in öngörülerini daha da dikkat çekici hale gelmektedir. Bu durum aynı zamanda Kemal İnan’ın (2012), “biyoloji”nin geleceğin sürprizlerine gebe bir bilim dalı olacağı yönündeki öngörüsünü de desteklemektedir.

Endüstri 4.0, teknolojik yeniliklerin birbirleriyle bağlantılı bir şekilde ilerleyerek eşgüdümlü hareket etmesi ve tüm faaliyetleri birbirine entegre ederek gelişim sağlaması yönüyle diğer sanayi devrimlerinden ayrılmaktadır. Bir başka ifadeyle, mikro elektronik alandaki teknolojik gelişmelerin üzerine oturan yeni teknolojiler, yaşamın tüm alanlarında yer alan ürün ve etkinliklerin altyapısını oluşturma anlamında “jenerik” “özellğe sahiptir. Dolayısıyla bir sonraki başlık altında özetlenecek yeni teknolojiler, astronomiden hukuka kadar uzanan çok geniş bir yelpazede, hayatın her alanında kullanılabilir yeni ürün ve hizmetler ortaya çıkarmaktadır.

1.1. Endüstri 4.0 Teknolojileri

Endüstri 4.0’ın bileşenleri çeşitli kaynaklarca birçok başlık altında değerlendirilmesine karşın, ortak kabul gören başlıkları, temel dinamiklerini aşağıdaki şekilde ifade etmek mümkündür.

Yapay Zekâ (Artificial Intelligence)

Endüstri 4.0’ın en önemli bileşenlerinden biri olan yapay zeka, insanlara özgü öğrenme, algılama, düşünme, fikir yürütme, sorun çözme, iletişim kurma, karar verme gibi fonksiyonları ve otonom davranışları kendiliğinden yürüten bir işletim sistemidir. Bu sistem, insanların küçük ama zor halledilebilen işlerini dahi muntazam bir biçimde çözümleyerek yapılacak olan tüm işlevleri kolaylaştırmaktadır (UİB, 2018). Günümüz kullanımlarda yapay zekânın ana fonksiyonu, elde edilen bilgilerin belli bir süzgeçten geçirilerek doğru bilgiye ulaşılması bunun akabinde ise gerek kamusal kurumlarda, gerekse özel sektör işletmelerinde daha verimli, daha üretken ve daha ekonomik bir üretim sisteminin yerleştirilmesinin sağlanmasıdır. Yani bir başka anlatımla yapay zekâ ve makine öğrenimi, karmaşıklaşmış birçok işlemi eşzamanlı olarak optimize ederek belirlenen hesaplama teknikleri ile birlikte birden fazla işlemi gerçek zamanlı olarak optimize etmeye ve elde edilen verileri analiz ederek, karar aşamasında destek sağlayan bir mekanizmadır (Bayar, 2017).

Akıllı Robotlar (Smart Robots)

Endüstri 4.0'ın en önemli yapı taşlarından biri olan “akıllı robotlar”, bu sistem içerisindeki en işlevsel yapılardan biridir. İnsan kaynaklı hataların yok edilmesi adına daha fazla kullanılmaya başlanan bu teknoloji, insansı özellikler göstererek elde edilen verileri analiz edip, belli bir çıktı elde edilmesindeki temel fonksiyon görevi üstlenen, hata payını minimize eden, maliyet tasarrufu sağlayan, gözle görülebilen, niteliksel, işlevsel ve somut parçalardır (Bartodziej, 2017: 69-73). Bu tarz ileri teknoloji ürünlerin gelişmesi ve etkileşimlerinin artması sonucu üretim çeşitliliği ve kapasitesi hızlı bir ivmeyle artmaktadır (Rüßmann vd., 2018).

Bulut Bilişim Sistemleri (Cloud Computing Systems)

Bulut bilişim, kullanıcıların hesaplarının, uygulamalarının, verilerinin ve buna benzer araçların depolanmasını sağlayan ve bu depoya çeşitli sunucu hizmetleriyle internet üzerinden erişim imkanı veren model olarak tanımlanabilir. Bu sistem aynı zamanda interneti temsil eden bir yapıya sahip olduğu için, bulut bilişim olarak adlandırılmaktadır (Nabil, 2011: 272-278). Günümüz teknolojik gelişmelerine bağlı olarak kullanıcılar, her geçen gün daha fazla veri saklamak ve bunları belli bir hafızada toplamak istediği için barındırma kapasitesi ihtiyaç haline gelmiştir. Bulut teknolojisi de bu sorunlara çözüm olarak ortaya çıkan en düşük kapasiteli cihazlardan bile istenilen yerde bağlantı elde edilebilen bir teknolojik sistem olarak ortaya çıkmıştır (Bulut, 2018).

Nesnelerin İnterneti (Internet of Things)

“Nesnelerin interneti”, kablolu veya kablosuz bağlantıların, birbirleri arasında oluşturduğu konfigürasyon ile aynı anda internete erişip bir bütün halinde etkileşimde olması diye tanımlanabilir. Bu kavramın ifade ettiği durum, tüm işlevlerin her zaman, her yerde, kendinden başka herhangi bir şeyle doğru bir yolu/ağı kullanarak bağlantı kurması ve hizmetlerin kullanılmasını sağlamaktır (Vermesan ve Friess, 2013: 155-171).

Nesnelerin İnterneti kavramı, internete bağlı ancak insanla herhangi bir etkileşimde olmayan nesnelerin, veri ve bilgi paylaşımları desteğiyle insanların ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik sistemleri kapsamaktadır (Arslan ve Kırbas, 2016: 35-43). Nesnelerin interneti ile birlikte akıllı çevre, akıllı su, akıllı tarım, akıllı ev, güvenlik gibi birçok faaliyet alanında ihtiyaç duyulan bağlantı çözümleri birbirine entegre olabilmektedir (Bozuklu, 2016). Dördüncü Sanayi Devrimi'nin mihenk taşlarından biri olan nesnelerin interneti, dijitalizasyona geçişte Endüstri 4.0 teknolojilerinin ana bağlantı mekanizması olarak görülmekte ve önemli bir fonksiyon görevi üstlenmektedir.

Büyük Veri (Big Data)

Büyük Veri; “toplumsal medya paylaşımları, ağ günlükleri, blog, fotoğraf, video, log dosyaları vb. gibi değişik kaynaklardan toparlanan tüm verinin, anlamlı ve işlenebilir biçime dönüştürülmüş biçimi” olarak tanımlanabilmektedir (EBSO, 2018).

Günümüz koşullarında yüzbinlerce verinin ortaya çıkması ve işletmelerin bu verileri saklamada yeterli depolama alanına sahip olmamasından ötürü büyük veri alanında yatırımlar günden güne artmaktadır. Dolayısıyla büyük veri, işletmelerin geçmişe dönük veri analiz süreçlerini ele almasının yanı sıra, gelecekteki hedeflerine yönelik planlama yapabilmelerine imkan tanımaktadır (Lee vd., 2014: 3-8). Bahsi geçen maliyetlerin düşürülmesi ve daha fonksiyonel bir yapıya kavuşabilmek için Endüstri 4.0'ın ‘Büyük Veri’ teknolojisi kullanılarak veri toplama, veri tutma, veri analiz gibi işlemleri kolaylaştırılmış olur (Guban ve Kovacs, 2017: 1-4).

Yatay ve Dikey Entegrasyon (Horizontal and Vertical Integration)

Fabrika içerisinde yürütülen tüm sistematik faaliyetlerin birbirleriyle ilişkilendirilip haberleşme yeteneğine kavuşturulması kaçınılmazdır. Zira fabrikaların sahip olduğu tüm işletim sistemleri (bilgisayarlar, makineler, diğer araç ve gereçler) birbirlerine bağımlıdır ve bunları bağlayan dikey entegrasyon sistemidir. Bu sistemle birlikte üretim bandında kullanılan tüm mekanizmalardan gelen sinyaller direkt olarak Kurumsal Kaynak Planlaması (ERP-Enterprise

Resource Planning)’na ulaşır ve sistemin işleyiş mekanizmasına katkı sağlar (Smartpln/Akıllı Fabrika, 2018).

Firmaların ilişki içerisinde olduğu kuruluşlarla endüstriyel internet üzerinden ya da anlık etkileşim sağlayan sistem yatay entegrasyondur. Özellikle bilgi teknolojileri alanlarında uçtan uca çözüm sunmayı amaçlayan bu sistem, iş planlama aşamalarında çözüm odaklı bir rol oynayacaktır (Endüstri 4.0 Platformu, 2018).

Eklemler Üretim/3D Yazıcılar (Additive Manufacturing/3D Printers)

“3D Baskı” çeşitli malzemelerin plastik ve sıvı bileşenlerle birleşerek imalat sürecine entegre edilmesi anlamını taşır. Entegre edilen bu bileşenler çok ince katmanlar ile bütünleşip eklenen noktaların görünmesini engeller. Birçok kimyevi ve fiziki özelliklere sahip olan bu baskı tipinin en önemli özelliği ise üretim sürecinde kullanılan malzeme teknolojileridir. Bu teknolojilerin temel amacı, var olan malzemeyi farklı şekiller haline getirerek birbirleri arasında ekleme, yapıştırma, vb. işlevleri yerine getirmektir (Bayraktar, 2017: 65-67).

Geleneksel imalat sürecinden eklemeli imalat sürecine geçmeyi tercih eden üreticilerin geçiş sebepleri arasında; (a) eklemeli imalatta düşük maliyet, (b) nesneleri tasarlarken sınırsız tasarım imkanı, (c) imalat süreçlerinde hızlı ve fonksiyonel geçiş, (d) kalıp yapmadan ‘3D’ sistemiyle üretim şansı, ve (e) ‘3D’ yazıcıların yaygınlaşmasıyla birlikte ev/ofis ortamında üretim imkanı gibi sebepleri saymak mümkündür (Banger, 2016: 163-164).

Sonuç itibariyle eklemeli imalat/3D yazıcıların getirmiş olduğu yenilik ve olanaklarla birlikte ürünlerin girdi-çıkış süreçleri hızlanmış, artık tasarımcı / üretici olan kişiler dahi tüketici konumuna gelmişlerdir (Bayraktar, 2017: 65-67).

Üretim kavramından çok “tasarım” kavramını ön plana çıkararak 3D teknolojisi, bu teknolojinin kullanıldığı alanlarda katma değer de bu aşamada oluştuğunu göstermektedir. Bu da doğal olarak yaratıcılığı önemli hale getirmektedir (İnan, 2012: 19).

Simülasyon (Simulation)

Realitede gerçekleşen sistemi anlayabilmek için bilgisayar vb. araçlarla gerçeğe yakın sonuçlar almaya yönelik görsel benzetim işlemleri simülasyon olarak tanımlanır. Günümüzde üretimi planlanan ürünlerin, üretim bandına girmeden önce nasıl bir sistem ile, ne şekilde bir üretim bandına gireceği üç boyutlu simülasyon sistemlerinden yararlanılarak görülebilmektedir. Sanayide kullanımı günden güne artan bu sistem ile operasyonel süreçler çok daha hızlı bir şekilde tamamlanmaktadır. Gerçek zamanlı bilgilerden elde edilen modellemeler (insan, makine, ürün) ile birlikte fiziksel olarak var olan süreçler sanal bir boyut kazanmaktadır. Böylelikle üretim bandı aşamasına girecek ürün için ne gibi problemlerle karşılaşılacağı, nasıl çözümler üretileceği gibi süreçler önceden test edilerek kurulum ve işleyiş süreci kısaltılarak nitelikli bir üretim süreci oluşturulabilmektedir (Lorenz vd., 2015).

1.2. Endüstri 4.0 ve Türkiye

I. Sanayi Devrimi ile başlayan sürecin dünya ekonomisini şekillendirmedeki rolü ve üstünlüğü tartışılmazdır. Günümüzde gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler şeklinde yapılan sınıflandırmanın temelinde I. Sanayi Devrimi vardır. Sanayi Devrimi İngiltere’de başlamış olmasına rağmen, 19. yüzyılın ikinci yarısında ABD, Almanya ve Japonya, 20. yüzyılın ikinci yarısında ise Güney Kore, Singapur, Tayland, Çin gibi Uzakdoğu ülkeleri, homojen olmayan ama ortak noktası teknoloji gelişimini merkeze alan farklı politikalarla İngiltere’ye yetişmeyi başarmışlardır. Sanayileşmenin teknolojiyle iç içe geçtiği gelişim sürecinde teknolojik gelişmeyi başarabilen ülkeler, sanayileşmiş ülkeler olmuştur. Türkiye’nin de aralarında bulunduğu, bugünün “gelişmekte olan ülke” kategorisinde yer alan birçok ülke ise sanayileşme sürecine geç başlayabilmiş ve gelişmiş ülkelerle arasındaki makas açılmıştır. Bir yanda sanayileşmiş ülkeler, diğer yanda onları yakalamaya çalışan ülkeler gerçeği, gerek ekonomi (özellikle de kalkınma iktisadı) ve gerekse siyaset bilimi literatürüne “geç sanayileşme” (late industrialization), “önden gidenleri yakalama (catching-up) ya da teknolojiye yetişme” ve “teknolojik yetkinlik” gibi kavramları sokmuştur (Eşkinat ve Kutlu, 2014: 62; Gür vd., 2018: 11).

Endüstri 4.0 küresel ekonominin geleceğini belirlerken, ülkelerin sanayileşme düzeyleri, dolayısıyla teknoloji hakimiyeti, birbirinden oldukça farklı düzeydedir. Özellikle kalkınma iktisadının gelişmeye başladığı dönemlerden bu yana, “teknoloji” iktisat içinde birçok çalışmanın öznesi olmuş, teknoloji-üretkenlik, teknoloji-istihdam, teknoloji-büyüme gibi alanlarda azımsanmayacak bir literatür oluşmuştur. İnovasyon (yenilik) kavramının neredeyse kullanılmadığı alanın kalmadığı günümüzde, Joseph A. Schumpeter’in 1942’de ortaya koyduğu yaratıcı yıkım kavramı, bu alandaki çalışmaların da ana referansı olmuştur. Gelişmenin temelini yenilik yapmakta gören Schumpeter, teknolojik değişim sürecinin bu yeniliklerle sürdürüleceğini, yaratıcı olan bu sürecin aynı zamanda kaynakların yeniden dağılımını gerektiren bir yıkım süreci de olduğunu ifade etmiştir. Sürece ayak uyduramayanlar yok olacaktır (Taymaz, 1998: 2). Dolayısıyla teknolojik değişim hızı ve niteliğiyle eş değer sanayileşme olgusu, aynı zamanda ülkelerin yenilik yapabilme kapasiteleriyle de doğrudan bağlantılıdır. Bu da Araştırma-Geliştirme (AR-GE) ve inovasyon gibi kavramlarla ölçülmekte ve/veya değerlendirilmektedir.

Daha önce de ifade edildiği gibi Türkiye sanayileşmeye geç başlamış ülkeler kategorisinde yer almaktadır. Cumhuriyetin kurulduğu günden bu yana iktisat politikalarını sanayileşme hedefi üzerine kurmaya çalışan bir ülke olarak Türkiye, yüz yıla yaklaşan süre içinde önemli bir mesafe almış olmasına rağmen, gelişmiş sanayi ülkeleri ile arasındaki farkı kayda değer ölçüde azaltamamıştır. Bu durumun nedenleri çok kapsamlı bir çalışmanın konusu olmakla birlikte, başlangıçta Türkiye ile benzer özellikler taşıyan ama süreç içinde hızla sanayileşen ülke tecrübelerinin önemli dersler içerdiğini de belirtmek gerekir. Her ne kadar koşullar tüm ülkeler için aynı olmasa da geçmişte yapılan politika tercihlerinden nesnel birtakım sonuçların çıkarılması da mümkündür. Bu bağlamda Türkiye’nin belki de en önemli talihsizliği, henüz sanayileşmede olgunlaşmadan, bu faaliyet kolunun üretim içindeki payının azalmasıdır. Ekonomik gelişmeye paralel şekilde üretim içinde sektör paylarının tarımdan sanayiye ve daha sonra da hizmetlere kayması olağan bir durum olmakla birlikte, Türkiye’nin sanayileşme hamlesini tam olarak gerçekleştirilmeden bu durumu yaşamış olması, talihsiz bir gelişme olmuştur. Her ne kadar 1970’lerden sonra dünya genelinde “sanayisizleşme” olarak adlandırılan duruma uygun şekilde, hizmet sektörünün ağırlığı artarken, sanayinin ağırlığının azalması söz konusu ise de durum, sanayileşmesini tamamlayamamış ülkeler için farklı sonuçlara neden olmuştur. Oysa bazı gelişmekte olan ülkelerde, Çin ve Hindistan gibi 1970 sonrasında da sanayinin payı artmaya devam etmiştir (Gür vd., 2018: 28-37). Ülkemizde TÜİK verilerine göre imalat sanayinin GSYH içindeki payı 1998 yılında %22,3 iken 2018 yılında bu oran %19 olarak gerçekleşmiştir. Aradaki 20 yılda zaman zaman bu oranlarda küçük artış veya azalışlar olsa da oranlar %20’nin altında kalmıştır.

Mevcut gerçekler ışığında Türkiye, “zararın neresinden dönülse kardır” anlayışıyla Endüstri 4.0 sürecinde yer almaya istekli ve gayretlidir. Bu bağlamda gerek kamu gerekse özel sektörde her geçen gün artan farkındalık ve bilinçlenmeyle birçok girişimin olduğu görülmektedir. Örneğin 2016 yılında Bilim Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı’nın düzenlemiş olduğu “Sanayi 4.0” konulu toplantıya dönemin üst düzey kamu yetkilileri ve özel sektör temsilcileri katılarak ortak akıl bağlamında nasıl bir yol izlenilmesi gerektiğine yönelik fikir alışverişinde bulunmuşlardır. Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de katma değeri yüksek ürünlerin üretimine yönelik yapılan çalışmalar, bu konuda bir bilinç oluşturmaya dönük düzenlenen forumlar, çalıştaylar, konferanslar her geçen gün artmaktadır. Öte yandan, özellikle son birkaç yılda sanayi-üniversite işbirliğine dönük çabalara paralel, TÜBİTAK öncülüğünde AR-GE faaliyetlerine yönelik artan ilgi ve destek önemlidir. Yine son yıllarda artan “Teknoloji Geliştirme Bölgeleri” ve bu bölgelerin içerisinde bulunan firmaların faaliyetleriyle birlikte ürün ve hizmet çeşitliliğinin artmış olması da dikkate değerdir. Tablo 1’de yer alan veriler, söz konusu bu çabalar hakkında bir fikir vermektedir.

Tablo 1. Teknoloji Geliştirme Bölgelerinde Yürütülen Dijital Teknoloji Projelerinin Dağılımı (Firma ve Ar-Ge Merkezi Bazında)

	TGB Firma Sayısı	Ar-Ge Merkezi Sayısı
--	------------------	----------------------

Yapay Zeka	94	22
Büyük Veri ve İleri Analitik	70	32
Sanallaştırma	62	15
Bulut Bilişim	46	8
Nesnelerin İnterneti	27	15
Siber Güvenlik	22	4
Endüstriyel Otomasyon ve Siber Teknolojiler	13	7
Yeni Nesil Sensör Teknolojileri	13	8
Eklemeli İmalat	7	14
TOPLAM	354	125

Kaynak: Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2018.

Teknolojik gelişimin öncülük ettiği sanayi devrimleri, etkileri itibarıyla hiçbir zaman kısıtlı bir alanla sınırlı kalmayıp, toplumsal yaşamı tüm boyutlarıyla etkilerken, küresel düzlemde de güç dengelerini yeniden belirlemiştir. Küresel ekonomik sistemin bizatihi kendisi, hiçbir ülkeyi gelişmenin dinamiklerinden muaf tutmadığı gibi, içerdiği fırsat ve tehditleri de her ülke için geçerli kılmaktadır. Dolayısıyla Endüstri 4.0 da getireceği fırsatlar ve içerdiği tehditlerle dünya ekonomilerinde farklı dengeler oluşturacak ve farklı sıralamalar yaratacaktır. Tablo 2’de olası fırsat ve tehditler sınıflandırılmıştır.

Tablo 2. Teknoloji Geliştirme Bölgelerinde Yürütülen Dijital Teknoloji Projelerinin Dağılımı (Firma ve Ar-Ge Merkezi Bazında)

Endüstri Bileşenleri	4.0	Muhtemel Fırsatlar	Muhtemel Tehditler
Büyük Veri		Daha hızlı karar verme yeteneği, maliyet tasarrufu.	Verilerde yaşanabilecek güven sorunu
Akıllı Fabrika		Merkezi üretim, verimlilik, nitelikli iş gücü artışı	Meydana gelebilecek enerji sorunlarında iflas riski, siber saldırı riski
Nesnelerin İnterneti		Kaynak kullanımında verimlilik ve maliyetlerde tasarruf imkanı	Beyaz yaka işçi sınıfı için iş kaybı, güvenlik tehditleri
Yapay Zeka		Veri bağlantılı kararlar, inovasyon, yeni girişimler, tıpta hastalıkların çözümüne yönelik hamleler	İnsanlığın varoluşu için tehdit, çalışma yeri kayıpları
Eklemeli Üretim/3D Yazıcılar		Hızlı ürün geliştirme işlemleri, düşük maliyetle kişiye özel ürün imkanı	Doğal olmayan, yapay sistemlerin oluşturacağı riskler, fikri mülkiyet haklarının ihlali
Bulut Sistemleri	Bilişim	Bellek kısıtlarının genişlemesi ve iş operasyonlarında verimlilik	Ebedi bellek (daimi hafıza sistemi-silinmeyen), mahremiyet
Siber Güvenlik		Fikri mülkiyet haklarının korunması, üretim hatlarının korunması	Güvenlik önlemleri alınmadığı takdirde Sanayi 4.0 üzerinde yıkıcı etkiler

Kaynak: Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2018.

Türkiye’nin ihracatta lokomotifi konumunda olan otomotiv sektörü başta olmak üzere tekstil, makine/metal, savunma ve havacılık gibi sektörlerin gelişimi ve dijital üretim süreçlerine geçişleriyle birlikte Endüstri 4.0 teknolojilerinin belirginliği daha fazla hissedilmektedir. Nitekim Endüstri 4.0 uygulamalarının da yoğun olarak kullanıldığı firmalar birçok sektörde faaliyetlerini sürdürmektedir. Bu faaliyetlerin bazıları hizmet sektöründe, bazıları havacılık sektöründe, bazıları makine/metal sektöründe ve daha onlarca sektör olmak üzere çeşitli sektör grupları altında

toplanmıştır. Bu firmaların birçoğunu yerli sermayeli firmalar oluştururken, bir kısmını ise yabancı menşeli firmalar oluşturmaktadır.

Tablo 3’de görülen ve dünyaca bilinen Brande Finance Marka Değerleme Danışmanlık Şirketi’nin yayınlamış olduğu ‘Türkiye’nin en değerli 50 şirketi’ adlı raporda tespit edilen ilk 20 firmanın birçoğunun hizmet sektöründe faaliyet gösterdiği, fiili üretim yapan ve Endüstri 4.0 faaliyetlerini kullanan firmaların ise birçoğunun kökeninin yabancı menşeli olduğu veya en az 1 yabancı ortaklı olduğu gözlemlenmiştir. Bu yönüyle bakıldığında Türkiye’nin yeni nesil teknolojide insiyatif alan ve geliştiren değil, daha çok yabancı menşeli firmaların öncülüğünde teknolojisini geliştiren ve bu doğrultuda Endüstri 4.0 bileşenlerini uygulayan ülkelerden olduğu söylenebilir.

Tablo 3. Türkiye’nin En Değerli 20 Markası (2020 Yılı)

	Marka	Sektör
1	Türk Hava Yolları	Havayolu
2	Ziraat Bankası	Banka
3	Garanti BBVA	Banka
4	Turkcell	Telekomünikasyon
5	Arçelik	Dayanıklı Tüketim
6	Türk Telekom	Telekomünikasyon
7	Akbank	Banka
8	İş Bankası	Banka
9	Yapı Kredi	Banka
10	Ford Otosan	Otomotiv
11	Lc Waikiki	Giyim
12	BŞH	Banka
13	BİM	Gıda
14	Opet	Perakende-Akaryakıt
15	Ülker	Gıda
16	Vestel	Dayanıklı Tüketim
17	Vakıf Bank	Banka
18	Anadolu Efes	Alkollü İçecek
19	Halkbank	Banka
20	Denizbank	Banka

Kaynak: Brande Finance, Türkiye’nin En Değerli ve Güçlü Markaları Raporu (2020).

2. Endüstri 4.0 ve Otomotiv Sanayi

Dijital dönüşümün etkisiyle hızlı bir değişim süreci yaşayan otomotiv sektöründe, Endüstri 4.0 ve robotik süreçlerin entegrasyonu olan akıllı fabrikalarda, insan gücü ve sürücülerden ziyade, yazılımsal altyapının geliştirilmesiyle üretilen araçlar mevcuttur. Danışmanlık firması olan Roland Berger (2019) tarafından açıklanan raporda 2030 yılına kadar dünya çapında kat edilecek yolun %30’unun sürücüsüz otomobiller tarafından gerçekleştirilmesi öngörülmektedir. Buradan anlaşılmaktadır ki, üründen başlayarak sektördeki süreçlerin, sektörden beklentilerin, tüketici taleplerinin, kurum içi teknolojinin, bağlanabilirlik kavramının ve kurum içi akışların tamamında değişim meydana gelecek şekilde sektör dijitalleşmektedir. Yani yapay zekânın da aktif rol oynadığı “dijital ürün” ve “dijital hizmet” kavramları günden güne ağırlık kazanmaktadır. Tüm bunların sorunsuz bir şekilde ilerleyebilmesi için ise siber güvenlik sistemlerinin geliştirilmesi ve efektif kullanılması önem arz etmektedir.

Otomotiv endüstrisi için görülen en önemli iki fırsat birbirine bağlı taşıtlar ve bunlara entegre olan mobilite hizmetleridir. Tüm segmentlerdeki otomobil üreticileri müşteri taleplerine yönelik yeni stratejiler geliştirerek beklentilere cevap vermeye çalışmaktadır. Burada görülen

dijital çözümler ise mevcut pazar için yeni teklifler sunduğundan bu alana yapılacak yatırımlar ve karlılık için önemli olacaktır (IBM, 2019).

Dijitalleşme süreci ile birlikte otomotiv sektöründe dinamikler değişmektedir. Sektörler daha çok müşteri odaklı yaklaşım tercih ederken, otomotiv sektöründe kalite çeşitliliği yaratmak üzerine girişimler devam etmektedir. Bu anlamıyla Müşteri İlişkileri Yönetimi (Customer Relationships Management-CRM) süreçlerinde yenilik ve satış sonrası süreci koordine eden mobil uygulamalar sayesinde yeni nesil perakendecilik anlayışı dijital dönüşüme entegre olmuştur.

Dünya Ekonomik Forumu'nun otomotiv endüstrisine yönelik, dijital dönüşüm süreci için yayınlamış olduğu raporda, dijital değer geleceğinin otomotiv endüstrisinde kendini hangi süreçlerle öne çıkaracağı Şekil 1'de gösterilmiştir.

Bilgi Eğlence Sistemleri		Bağlantılı Tedarik Zinciri
Kullandıkça Öde-Sigorta		Dijital Üretim
Çok Modlu Entegrasyon		Perakende İşlemler
	Otomotiv Dijital Dönüşüm Süreci	Bağlantılı Hizmet ve Onarım
Yardımlı Sürüş		Dönüştürülmüş Dijitalleşme
Kendi Kendine Sürüş		Otomotiv Veri Pazarı
		Bağlantılı Altyapı

Şekil 1. Otomotiv Dönüşüm Süreci

Kaynak: World Economic Forum, 2016.

Başta Renault, Fiat, Ford, Toyota olmak üzere birçok küresel ölçekli otomotiv şirketini bünyesinde barındıran Türkiye, yıllardır sahip olduğu tecrübe ve gelişimin de verdiği motivasyon ve güvenle, 2018 yılında yurtiçi merkezli otomobil üretimi için ilk adımı atmıştır “Türkiye'nin Otomobili” mottosuyla kamuoyuna lanse edilen ve ‘TOGG’ (Türkiye'nin Otomobili Girişim Grubu) adıyla kurulan girişim, Endüstri 4.0'ın öncelikli uygulama alanlarından biri olarak otomotiv sektörünün ne denli önemli olduğu/olacağı gerçeğinin kavranmış olduğunu göstermektedir. Söz konusu girişim, dijital dönüşüm ve yenilikçi teknolojiler alanında ülkemizin rekabet gücünü artırmayı hedeflemektedir. Nitekim üretilecek otomobilin özellikleri arasında elektrikli, yapay zeka donanımlı, akıllı nesne özellikleri ile ifade edilen birçok özelliğin olması, bu alanda Türkiye'nin de etkin bir rol üstlenebilme gayretini ifade etmektedir. Tedarikçilerle birlikte sektörün büyüklüğü göz önüne alındığında bu hedefin gerçekleştirilmesi, yenilikçi süreçlerde sürekliliği doğası gereği içinde barındıran Endüstri 4.0'ın, ülkemizdeki en etkili ve en yaygın uygulamalarından biri olacaktır.

2.1. Endüstri 4.0'ın Öngörülen Etkileri

Üretim sistemlerinde köklü bir değişimin öncüsü olan Endüstri 4.0 uygulamaları ile birlikte otomasyon sistemlerinin önemi artmıştır. Bu sistemin günümüz teknolojilerindeki fonksiyonu ve etkinliği, sanayide “ne üretilir” sorusundan ziyade “nasıl üretilir” sorusuna yanıt bulmaktadır. Bu sistemin entegrasyonu ile birlikte akıllı ve dijital teknolojilerin nasıl ve ne kadar kullanıldığından ziyade, köklü değişikliklere öncü olduğu öngörülmektedir. Bu sistemin getirmiş olduğu değişim otomotiv sektöründe faaliyet gösteren birçok firma için cezbedici bir unsur olurken, birçok firma için ise potansiyel risk anlamı taşımaktadır. Bu değişimin öncü olduğu teknolojilere örnek olarak özerk robot sistemleri, akıllı makineler ve sensörleri vermek mümkündür. Bu tip teknolojik gelişmeler akabinde özelleştirilmiş üretim yapma imkanı doğmaktadır. Tüm bu süreçler dahilinde bakıldığında Endüstri 4.0'ın öngörülen etkileri yatırım, maliyet, istihdam, hız, verimlilik ve gelir artışı açısından incelenmiştir (Gabaçlı, 2017: 166-167).

Yatırım

Birçok işletmenin yaşadığı en önemli sorun maliyetlerdir. Özellikle Endüstri 4.0'a geçiş sürecinde firmaların birçok fiziki ve düşünsel altyapısını oluşturması çok ciddi yatırımlar gerektirmektedir. Zira bu teknolojik yatırımların sonunda katma değeri yüksek ürün çıktısı hedeflendiğinden, yatırım başlangıç oranı da işletmeler nezdinde ciddi bir yük oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu dijital dönüşüm sürecinin tamamlanması uzun soluklu bir zamana yayılmaktadır.

Diğer bir taraftan bakıldığında maliyet sorununun çözümü, az işçi ile çok iş yapabilme kapasitesine geçiş olarak benimsenmiştir. Böylelikle işçi maliyetlerinde düşüş yaşanacak, bu da üretilen ürünün fiyatının düşüşüne imkan sağlayacaktır. Böylelikle birim başına üretilen mal miktarı geçmişe oranla çok daha fazla olacaktır.

Endüstri 4.0'ın en büyük mihenk taşlarından biri olan otonom üretim sistemi vb. teknolojilerin gelişimi ile birlikte mühendislik giderlerinin %30 oranında düşmesi ve enerjiden %50 tasarruf edilmesi beklenen potansiyel değişimler arasında görülmektedir (Gabaçlı, 2017, :166-167). Bunun yanı sıra dijital platformun yaygın kullanım alanı arttırılacak, doğal kaynaklar daha verimli kullanılmaya başlanacaktır.

İstihdam

Dördüncü sanayi devriminde daha önce yaşanan sanayi devrimlerinde olduğu gibi iş gücüne olan ihtiyacın azalmasından, açılacak yeni iş alanları ile kas gücünün kullanılmasından ziyade, daha çok niteliği yüksek eğitim ve gelir düzeyi yüksek iş gücüne geçilmesi beklenmektedir. Bu yönüyle bakıldığında teknolojik devrimlerden etkilenmemek adına nitelik yönünden işgücünün çok daha ileri seviyeye çıkartılması zorunlu hale gelmiştir. Dolayısıyla bu sisteme istenilen düzeyde işgücünün sağlanabilmesi adına eğitim ve istihdam politikalarında hızlı reformların yapılması gerekmektedir.

Aslına bakılacak olursa Endüstri 4.0 kavramı insanlar nezdinde bir bilinç uyandırmaya başladığında, ilk önce akıllara istihdamı etkiler mi sorusu gündeme gelmiştir. Halbuki bu sistem istihdama negatif bir yönlü etkiden ziyade, kas gücünden; bilgi, karar ve yön verme, yönetme becerilerinin yer alacağı bir geçiş sürecine doğru ilerlemektedir. Bu da yeni mesleklerin, yeni tanımların, yeni sektörlerin, yeni fırsatların oluşmasında önemli rol oynayacaktır. Sonuç itibarıyla 3. Sanayi Devrimi sonrası artan otomasyon sistemleri ile birlikte ekonomik anlamda büyüme yaşanmış, bu da insanların işlerini kaybetmelerinden ziyade, insanların iş tanımlarının ve mesleklerinin değişmesine öncü olmuştur (Doğru ve Meçik, 2018: 1585-1589).

Yapılan çalışmalar sonucu Almanya'da önümüzdeki 10 yıl içerisinde sanayi ile gerçekleşecek büyümenin istihdamda %6'luk düzeyde bir artışa sebep olacağı saptanmıştır. Makine sanayi alanında bu oran %10 olarak beklenmektedir. Bu yetkinlik dönüşümünün kaçınılmaz olduğu süreçte Sanayi 4.0 proseslerine yönelik planlamalar yapmak firmalar için elzem olarak görülmektedir (Soyak, 2017: 76).

Verimlilik

Bu sistem içerisinde onlarca yapısal değişimler oluşmuştur. Bu yapısal değişimler içerisinde meydana gelen en önemli faktör; getirmiş olduğu şeffaflık ve erişilebilirlik sayesinde üretim sürecinin tüm aşamalarında sistemin uzaktan kontrol edilebilme imkanının tanınmasıdır. Bu sayede kaynaklarda optimizasyon süreci devam ettirilerek girdilerin efektif ve etkin bir şekilde kullanılması sağlanmaktadır.

Endüstri 4.0 süreçleri ile birlikte yalın üretim süreçlerine bağlı sıfır hata ile kaliteli ürünlerin üretimi sağlanabilecektir. Üretimde meydana gelen hataları en aza indirmek amacıyla akıllı araç ve gereçler kullanılarak ürünlerin üretilebilmesi, işletmeler açısından verimlilik artışı sağlar. Yıl bazında yaklaşık %4,1 oranında verimlilik artışı sağlanabileceği, yapılacak yatırımların geri dönüşünün ise 3-5 yıl içerisinde tamamlanacağı tartışılmaktadır (Schwab, 2017).

Gelir Artışı

İleri teknoloji ürünlerin ve yazılımların yer aldığı sistemler bütünü içerisinde hiç şüphe yok ki yatırımların maliyetleri yüksek seviyelerdedir. Ancak her ne kadar girdi maliyetleri yüksek olsa da, bu tip girdiler sonucu elde edilen katma değeri yüksek ürünler firmaların karlılıkları açısından önemli bir rol oynamaktadır. Bu da yıllar bazında gelir artışı meydana getirir.

Yazılımın gelişimiyle birlikte mühendislik sorunlarına ilişkin süreçler hızlı bir şekilde çözüme kavuşturulmaya başlanmıştır. Bu sayede yaşanan sıkıntılara anlık çözümler geliştirilebilecek, meydana gelen aksaklıklar asgari düzeyde tutulacaktır. Bu yönüyle bakıldığında kaynak kullanımında verimlilik esasına dayalı modeller olduğu görülmektedir. İşte bu noktada firmaların önümüzdeki yıllar içerisinde hızlı bir şekilde Endüstri 4.0 uygulamalarına geçmesi beklenmektedir. Uygulamaların öncüsü olarak bilinen Almanya’da imalat sektöründeki üretkenlik payı 100 milyar Doların üzerine çıkmış, verimlilik oranı ise %15-25 arası orana ulaşmıştır. Tüm bu değişiklikler sektörel bazda değişiklik göstermesine rağmen, otomotiv sektöründe beklenen iyileşme oranı yaklaşık %10-20 arasında görülmektedir (Gabaçlı, 2017: 166-167).

Büyüme

Sanayi 4.0’ın ekonomiye doğrudan katkı sağlaması ve büyümesi beklenmektedir. Müşteri bazlı ürünlerin üretilmesi, ürünlerin anlık olarak bulunabilir olması, hızla artan küresel entegrasyon ile global değer zincirinden daha fazla dilim alınabilmesi, bu süreçte büyümeyi tetikleyen durumlar olarak ön plana çıkmaktadır. Gelir artışını rakam bazında hesap etmek son derece zor olsa da, elde edilebilecek rekabet avantajının küresel değer zincirlerine entegrasyon ve Sanayi 4.0 çerçevesinde oluşacak ekonomi yoluyla sanayi üretiminde yıllık yaklaşık %3’e varan bir yükselişi tetiklemesi beklenmektedir. Bu büyüme de Türkiye GSYİH’sinde %1 ve üzeri bir ek büyümeye, bunun etkisiyle 150-200 milyar TL civarında bir ek gelir anlamına gelmektedir. Ancak bu kazanımların elde edilmesi için Sanayi 4.0’ın firmalar nezdinde uygulanmasından ziyade, bütüncül bir sanayi stratejisi ve dönüşüm programı ile uygulanması kaçınılmazdır (TUSİAD, 2016).

3. Bursa Otomotiv Sanayi Ve Endüstri 4.0: SWOT(GZFT) Analizi İle Değerlendirme

3.1. Çalışmanın Önemi ve Amacı

Otomotiv sektörü, dünya genelinde rekabetin en yoğun olduğu sektörlerin başında gelmektedir. Mevcut pazara yeni dahil olan ana ve yan sanayi firmaları ile birlikte, bu rekabet daha da kızışmaktadır. Türkiye özelinde ise hem imalat sektörünün lokomotif olma hem de ihracattaki payı ile küresel piyasalardaki rekabet gücünün belirlenmesinde önemli bir yere sahiptir. Sektörün kendine has yapısal özellikleri, onu sanayi devrimlerini besleyen teknolojik gelişmelerin başta gelen uygulama alanlarından biri yapmaktadır. Endüstri 4.0’ın içerdiği teknoloji çeşitliliği dikkate alındığında sektörün ne denli bir potansiyele sahip olduğu, “Otomotiv Endüstrisi ve Dijital Dönüşüm” başlığı altında ifade edilmiştir.

Türkiye’nin Endüstri 4.0’a adapte olmaya çalıştığı bir süreçte, otomotiv endüstrisinin lideri konumunda bulunan ve sektörün en gelişmiş teknolojilerinin yer aldığı Bursa şehrinde de “yenilikçi” olarak değerlendirilebilecek birçok süreç gerçekleşmektedir. Hâlihazırda yaşanan bu süreçte Bursa otomotiv endüstrisinde faaliyet gösteren firmaların mevcut durumlarının tespit edilebilmesi, neler yapılmış ve neler yapılması gerekli? Bu sorulara anlamlı ve etkili yanıtlar verilmesini kolaylaştıracaktır.

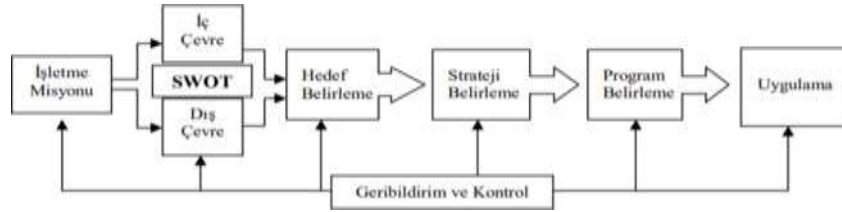
Gerek kamu gerekse özel sektörde bulunan yöneticiler, bağlı buldukları kurumlarının gücünü ve yetkinliğini bilen kişilerdir. Ancak yeniliklerin her geçen gün arttığı günümüz koşullarında süreçlerin tamamı hakkında bilgiye ulaşmak zorlaşmaktadır. Bu yönüyle bakıldığında yetkili kişilerin bilgi ve tecrübelerinin yanı sıra, sistematik analiz yaparak işletmenin güçlü ve zayıf taraflarının belirlenmesi, şirket yönetimini de kolaylaştıracaktır. Bunun yanı sıra şirkete dışarıdan gelebilecek tehditlerin ve şirketin sahip olabileceği fırsatların bilinmesi rekabet üstünlüğü elde edebilmek adına önemli olacaktır. Buradan hareketle araştırmanın amacı; Endüstri 4.0 çalışmalarını

bağlamında otomotiv sektöründe faaliyet gösteren firmalara SWOT(GZFT) analizi uygulanarak, sektörün sürece uyumu, güçlü ve zayıf yönleri ile tehdit ve fırsatlarının ortaya konulmasıdır.

3.2. Çalışmanın Yöntemi

Türkiye'nin Endüstri 4.0'a adapte olmaya çalıştığı bir süreçte, otomotiv endüstrisinin lideri konumunda bulunan ve sektörün en gelişmiş teknolojilerinin yer aldığı Bursa şehrinde de "yenilikçi" olarak değerlendirilebilecek birçok süreç gerçekleşmektedir. Hâlihazırda yaşanan bu süreçte Bursa otomotiv endüstrisinde faaliyet gösteren firmaların mevcut durumlarının tespit edilebilmesi, nelerin yapılmış olduğu ve nelerin yapılması gerektiği gibi sorulara anlamlı ve etkili yanıtlar verilmesini kolaylaştıracaktır.

Gerek kamu gerekse özel sektörde bulunan yöneticiler, bağlı buldukları kurumlarının gücünü ve yetkinliğini bilen kişilerdir. Ancak yeniliklerin her geçen gün arttığı günümüz koşullarında süreçlerin tamamı hakkında bilgiye ulaşmak zorlaşmaktadır. Bu yönüyle bakıldığında yetkili kişilerin bilgi ve tecrübelerinin yanı sıra, sistematik analiz yaparak işletmenin güçlü ve zayıf taraflarının belirlenmesi, şirket yönetimini de kolaylaştıracaktır. Bunun yanı sıra şirkete dışarıdan gelebilecek tehditlerin ve şirketin sahip olabileceği fırsatların bilinmesi rekabet üstünlüğü elde edebilmek adına önemli olacaktır. Buradan hareketle araştırmanın amacı; Endüstri 4.0 çalışmaları bağlamında otomotiv sektöründe faaliyet gösteren firmalara SWOT(GZFT) analizi uygulanarak, sektörün sürece uyumu, güçlü ve zayıf yönleri ile tehdit ve fırsatlarının ortaya konulmasıdır.

Şekil 2. İşletme Stratejik Planlama Süreci ve SWOT(GZFT) Analizi

Kaynak: Kotler, 2000, Marketing Management: 46.

Küreselleşme olgusu ve sektörel rekabetin kazandığı dinamizm sonucunda mal ve/veya hizmet üretimi yapan her bir işletme piyasada varlığını sürdürebilmek için stratejik yönetim anlayışını hayata geçirmek zorundadır. Bir işletmenin stratejik yönetim anlayışı temelinde yönetilmesi, aynı zamanda işletmenin geleceğinin öngörülmesi anlamını taşımaktadır. İşletme geleceğinin öngörülmesinde başvurulan en temel tekniklerden birisi ise SWOT(GZFT) analizidir. Bu analiz tekniğinde yer alan güçlü ve zayıf yönler işletmenin iç kabiliyetleri ile ilgili süreçleri kapsarken, fırsat ve tehditler genel itibarıyla işletme dışı süreçler ile ilgilidir. Araştırmanın amacı da otomotiv sektörünün beşiği olarak bilinen Bursa ili otomotiv endüstrisindeki süreçlerin hangi aşamada olduğunu (mevcut durumunu) tespit etmektir. Bu sürece yönelik çıkarımlar yapabilmek için SWOT(GZFT) analizi tekniği uygun bulunmuş ve kullanılmıştır.

Çalışmada nitel bir araştırma yöntemi olarak 'görüşme' tekniği kullanılmıştır. 'Görüşme' tekniği, araştırmanın öznesi durumunda yer alan kişi ile araştırmacı arasında kontrol ve amaca dayalı iletişim biçimidir (Cohen vd., 2005: 270-271). Bu nedenle amaca yönelik örneklem seçimi ile Bursa otomotiv endüstrisinde faaliyet gösteren ve en az 50 çalışanı olan (KOSGEB-Orta/Büyük ölçekli işletmeler sınıfı) şirketlerin, Ar-Ge, BT (Bilgi Teknolojileri), IT (Bilgi Teknolojileri-Information Technologies), Teknoloji Geliştirme, Dijital Dönüşüm ve Üretim birimlerinde görev yapan ve en az uzman ünvanında olmak üzere şef, yönetici, direktör pozisyonundaki kişiler ile yüz yüze görüşme gerçekleştirilmiştir. Çalışma grubu ise, amaçsal örneklem yöntemlerinden olan benzeşik örneklem yöntemi ile belirlenmiştir. Bu örnekleme yöntemi, araştırmanın problemi ile ilgili, benzeşik alt grubun tercih edilerek çalışmanın bu çerçevede yapılmasına olanak sağlamaktadır (Patton, 1987: 54). Konu ile ilgili literatür taraması yapılarak oluşturulan 11 adet

soru, yukarıda ifade edilen farklı pozisyonlardaki firma çalışanlarına sorulmuştur. Söz konusu firma çalışanları, bulguların yer aldığı tablolarda K1, K2, K3, K4 vb. ile gösterilmiştir. Metodoloji gereği, cevapların birbirini tekrar ettiği noktada çalışma sonlandırılmıştır.

3.3. Çalışmanın Bulguları

Tablo 3’de, görüşme yapılan firmaların Endüstri 4.0 sürecine ilişkin “güçlü” yönleri ifade edilmiştir. Buna göre, genel olarak sektörün Endüstri 4.0 ile ilgili farkındalığının üst düzeyde olduğu, sürecin getireceği teknolojik yeniliklere adapte olabilmek için gerekli nitelikli işgücünün kolaylıkla bulunabilir olması ve yapılan üretimin genellikle ihracata yönelik olmasının sektör adına en güçlü unsurlar olduğu tespit edilmiştir. Zira katılımcılar bu süreçlerle birlikte güçlü bir ivme yakalayabildiklerini ve nitelikli üretime dönük yeni teknolojilere yatırım yapabildiklerini ifade etmişlerdir.

Tablo 3: SWOT(GZFT) Analizi: Güçlü Yönler

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10	K11
Çokuluslu Firma Olmak		X		X					X		X
Teknolojiye Kolay Ulaşabilme İmkânı/ Yeniliklere Kolay Adapte Olabilmek		X		X							X
Know-How (Bilgi Birikimi)	X	X	X	X	X	X	X	X	X		X
Kurulu Fabrika Sistemlerinin Varlığı		X		X							
Endüstri/Endüstri 4.0 Ekiplerinin Varlığı		X		X			X				X
Nitelikli İşgücüne Sahip Olmak	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Marka Bilinirliği		X	X	X		X	X	X	X		X
Veri Altyapısının Güçlü Olması		X	X	X		X					
Ar-Ge/Tasarım Merkezinin Varlığı	X					X	X			X	X
Endüstri 4.0 Farkındalığı	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Şirket Yönetiminin Yenilikçi Süreçleri (Endüstri 4.0) Karşı Olumlu Yaklaşımı	X	X		X			X				X
Sürekli Yenilenen Süreçlerin Varlığı		X	X	X							X
Ağırlıklı Olarak İhracata Dönük Satışlar	X	X	X	X			X	X	X	X	X
Güçlü IT Ekibinin Varlığı				X			X				X
Güçlü Finans/Sermaye Yapısı	X	X	X	X		X	X	X			X
Müşteri Çeşitliliği	X	X	X	X		X	X	X	X		X
Ürün Çeşitliliği						X		X		X	
Müşteri Beklentilerini Karşılama		X		X	X	X	X	X	X	X	

Bunların yanı sıra, firmaların müşteri yelpazelerinin geniş olması, güçlü sermaye yapılarının bulunması ve müşterilerin taleplerine genel itibarıyla cevap verebilmeleri, Bursa nezdinde otomotiv sektörünün güçlü bir yapısının mevcudiyetini ortaya koymuştur.

Tablo 4’te firmaların Endüstri 4.0 sürecine ilişkin “zayıf” yönleri gösterilmektedir. Buna göre, firmaların genel olarak Endüstri 4.0 kavramından haberdar oldukları, fakat içerik ve kapsam konusunda henüz yeteri derecede bilgi sahibi olmadıkları ve bu nedenle de süreci koordine edemedikleri görülmüştür. Bunun yanı sıra firmaların, klasik üretim tekniklerinden kolay kolay vazgeçememeleri, mevcut üretim sistemlerinin şu an için ihtiyaçları karşıladığı algısı ve bunun bir sonucu olarak da, üst yönetimin doğrudan yeni teknolojilere kaynak ayırmakta isteksiz olması, genel olarak sektörün zayıf kaldığı yönlerden bir diğeri olarak görülebilecektir. Zira tüm bu süreçlere adapte olabilmek ve yeni yatırımlara yön vermek için ayrılacak kaynak ve sonrasındaki deneme/yanılma riskinin maliyetli görülmesi, bu sistemlere entegre olmak için zorlu ve zayıf görülen aşamalar olarak gözlemlenmiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki; çokuluslu şirketlerin belirtilen bu süreçlerin birçoğunun üstesinden gelecek evreleri tamamlayarak yeni teknolojilere adapte olmaları, söz konusu sektör üzerindeki rekabet baskısını artıracığından, araştırma alanımızdaki firmaların bu yöndeki zayıflığı kanımızca çok önemlidir.

Tablo 4: SWOT (GZFT) Analizi: Zayıf Yönler

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10	K11
Çokuluslu Şirket Statüsünde Olmamak			X		X						
Teknoloji Üreten Değil, Tüketen Firma Olunması		X									
Çokuluslu Firma Olmanın Vermiş Olduğu Hantallık				X							X
İhracatın Yeterli Düzeyde Olmaması						X					
Standart Olmayan Üretim Süreçleri						X					
Fiziki Mekân Yetersizliği						X					
Pazarlama Sürecinde Yetkin Olunmaması						X					
Marka Bilinirliğinin İstenilen Düzeyde Olmaması										X	
Güçlü Bir Geçmişe Sahip Olamamak										X	
Maliyetlerden Ötürü Deneme/Yanıltma Şansının Olmaması					X			X		X	X
Endüstri 4.0'a Yönelik Nitelikli Personel/Ekip Eksikliği							X	X			X
Endüstri 4.0'la İlgili Yeterli Bilgiye Haiz Olunmaması	X				X	X	X	X	X	X	X
Endüstri 4.0'a Ayracak Yeterli Vaktin Bulunmaması			X			X	X	X		X	
Endüstri 4.0 Projelerine Yönelik Kaynak Oluşturamama			X			X		X		X	

Endüstri 4.0'a dönük olarak ortaya konmaya çalışılan bu güçlü ve zayıf yönlerin yanı sıra birçok fırsat ve tehdit de, firmaların karşılaştığı diğer süreçler olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu fırsat ve tehditler, Tablo 5'de ifade edilmiştir. Buna göre, sektörün en çok ilgi gösterdiği ve fırsat olarak nitelendirdiği hususun başında bakanlıkların verdiği teşvikler ve başta TÜBİTAK olmak üzere çeşitli kurumların kabul ettiği ve finansman sağladığı ulusal/uluslararası projeler yer almaktadır. Zira bu destek yöntemleriyle firmaların maliyet kalemlerinde düşüş sağlanmakta ve proje ile birlikte yetkinlik seviyeleri gelişmektedir.

Üniversitelerce kurulan Teknoloji Transfer Ofisleri ile yapılan işbirlikleri ve farklı üniversite öğretim üyeleriyle yapılan projelerle birlikte yenilikçi ürün geliştirme yeteneği artırılabilen, bu durum firmalarca yeni, özgün süreçlere açılan önemli bir kapı olarak nitelendirilmektedir.

Tablo 5: SWOT(GZFT) Analizi: Fırsatlar ve Tehditler

FIRSATLAR											
	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10	K11
Bakanlıklar nezdinde verilen teşvikler	X	X			X	X	X	X	X	X	X
Üniversiteler ile yapılan iş birlikleri		X					X	X	X		X
Ulusal ve uluslararası projeler	X	X		X		X	X	X	X	X	X
Farklı ülkelerde yapılan üretim		X			X						
Endüstri 4.0'ın üst yönetimce öncelikli konu olması		X		X							X
TTO ve kuluçka merkezlerinin kurulması						X			X		X
TEHDİTLER											
	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10	K11

Rakiplerin konumu		X			X	X		X		X	
Siyasi belirsizlikler	X	X	X	X		X	X	X	X	X	
Döviz kurunda meydana gelen dalgalanmalar	X	X	X			X	X	X	X	X	X
Otomotiv sektöründe meydana gelen daralma	X		X	X							
Yeni teknolojik atılımlar için yavaşlık	X		X		X		X	X			
Yetişmiş personelin başka firmalar tarafından transferi	X										
Çin'de var olan ucuz işçilik ve düşük maliyetler			X								
Yetişmiş ara eleman sıkıntısı			X			X	X	X			
Çokuluslu firmaların teknolojik avantajı	X				X						
Ürün fiyatlarında meydana gelen ani değişimler						X					
Ürünlerin kopyalanması						X	X	X	X		
Yatırım/Üretim maliyetlerindeki yükseklik								X	X		

Her endüstrinin kendine özgü sorunları olduğu gibi otomotiv endüstrisinin de birçok sorunu ve tehdit olarak algıladığı süreçler bulunmaktadır. Buna göre sektörün tehdit olarak ifade ettiği en önemli sorun döviz kurunda yaşanan ani değişimler ve siyasi belirsizliklerdir. Öyle ki ülkenin başka bir ülkeyle yaşamış olduğu en ufak bir siyasi polemik, ticari ilişkilere doğrudan etki etmekte, bunun yanı sıra döviz kurlarında anlık azalış/artışlar yaşanmakta, bu durum da öngörülebilir bir alım/satım politikasına olumsuz etki etmektedir. Bunun yanı sıra Çin'de var olan ucuz işçilik ve düşük maliyetler (rekabet edilebilirlik), ürünlerin başka firmalar tarafından kopyalanması, yetişmiş eleman transferinin barındırdığı risk ve rakiplerin konumu, sektörün risk olarak gördüğü önemli diğer hususlar olarak ifade edilebilir.

Sonuç

Çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden “görüşme” tekniği kullanılarak edilen veriler, SWOT (GZFT) yöntemiyle analiz edilmiş ve Bursa ili otomotiv endüstrisinde bulunan firmaların Endüstri 4.0 süreçlerindeki potansiyelleri belirlenmeye çalışılmıştır. Analitik bir teknik olan ve çalışmada kullanılan SWOT (GZFT) analizi, işletme veya kurumların güçlü/zayıf yönleri ile karşılaşılması öngörülen tehdit/fırsatların belirlenmesini sağlayan bir yöntemdir. Çalışmanın kapsam ve amacına uygun soruların oluşturabilmesi için öncelikle Endüstri 4.0'a ilişkin ayrıntılı bir literatür incelemesi yapılmıştır. Daha sonra söz konusu sürecin spesifik olarak otomotiv sektörü üzerindeki etkilerinin de anlaşılmasını sağlayacak şekilde bu incelemeler genişletilmiş ve araştırmanın ilgili kısımları oluşturulmuştur.

Küresel sistemde rekabetin artmasıyla, emek gücü içinde “mavi yaka”lı olarak adlandırılan nitelikte işgücüne olan ihtiyacın zamanla azalması, esnek üretim sistemleriyle hatasız üretimin hedeflenmesi ve maliyetlerin azaltılarak verimlilik artışının sağlanması gibi fonksiyonları olan Endüstri 4.0'ın temel özelliği, üretim bandından lojistik süreçlere kadar olan tüm aşamaları kapsayan bir süreç olmasıdır. Endüstri 4.0 her ne kadar sayısal ve fiziksel dönüşümü içeren bir vizyon haline gelmiş olsa da, bu sürece geçiş sağlayabilmek için öncelikle “insan” kaynağının süreci kanıksaması, hatta daha nitelikli hale dönüşmesi/dönüştürülmesi gerekmektedir. Bu olmadığı takdirde, ilgili ekipman ve yazılımlar Endüstri 4.0 süreçlerine dönüştürülse dahi, bu sistemlere emek faktörünün adapte edilmesi ve üretim sürecinde yaşanacak sorunların bertaraf edilmesi güç olacaktır.

Türkiye’de özellikle 2015 yılından sonra gündemde yer almaya başlayan Endüstri 4.0'ın farkındalığı çokuluslu firmalar nezdinde saptanmış olsa da, ağırlıklı olarak yerel şirketlerin bu sürece adaptasyonunda sorunlar görülmüştür. Özellikle otomotiv sektöründe faaliyette bulunan firmaların söz konusu dönüşüme öncü olacağı bu süreç, birçok sektörde hali hazırda kullanılmaktadır. Otomotiv endüstrisinin önemli ülkelerinden biri olarak görülen Türkiye’de,

küresel oyuncuların sayısının fazla olması ve buna bağlı olarak yan sanayinin gelişmiş olması sebebiyle Bursa ili, bu sürecin gelişiminde lokomotif bir konumdadır.

Otomotiv endüstrisinde bulunan firmaların her ne kadar güçlü bir geçmişe, bilgi birikimine, Endüstri 4.0 farkındalığına sahip ve bu sürece geçiş için istekli oldukları gözlemlense de, finansal, yönetsel veya vizyon eksikliği gibi kimi firma içi, veya ekonomi/sektör gibi kimi firma dışı nedenlerle beklenen ölçüde ilerleme kaydedemediği görülmektedir. Bu süreç için gerekli olan organizasyon yapısı ve kaynaklardaki evrimin örgüt içi kültür ile sağlanabilmesi mümkünken, yanı sıra kamu ve özel sektör nezdinde gerçekleştirilen veya gerçekleştirilecek olan farkındalık ve bilgilendirme eğitimlerine dahil olmanın da önemi açıktır.

Dijital dönüşümün yaygınlaşması, bilinirliğinin artması, kullanımının sıklaşması ve bu alana dönük yatırımların hızlanması ile işletmeler mevcut süreçlerini daha efektif ve verimli bir hale getirmektedir. Bu noktada, özendirici olması bakımından devletin verdiği teşviklerin ve üniversite-sanayi işbirliği projelerinin işletmelere birçok yönüyle katkı sağladığı ve bu tarz desteklerin sanayinin dijitalleşmesi adına önemli bir unsur olduğu görülmüştür. Dolayısıyla devlet nezdinde dizayn edilecek Endüstri 4.0 oluşumlarının ve dijitalleşmeye geçmek için çıkarılacak kanunların bu süreci destekler nitelikte olması, yani yapısal reformların genişletilerek uygulanması gerekmektedir.

Bir diğer önemli husus da siyasi istikrardır. Ülke ekonomisine dönük katma değer yaratan firmaların, ihracata doğrudan katkı sağlayabilmesi ve ülke ekonomisini kalkındırması için söz konusu ülkenin içindeki konjonktürün ve o ülkenin dış ülkelerce var olan algısının pozitif ve güvenilir olması son derece önemlidir. Türkiye'nin başta dış ülkelerle olmak üzere, iç siyasette yaşadığı siyasi krizler sonrası ortaya çıkan belirsizlik ve güvensizlik ortamı, ülke içinde yerleşik olarak faaliyette bulunan firmaları gerek döviz yönüyle, gerekse potansiyel satış hacminde meydana gelen düşüş açısından doğrudan etkilemektedir.

Firmaların bu süreçte yaşadığı sorunlar geleceğe yönelik yatırımlarını askıya almasına, bunun yanı sıra üretim hacimlerini daraltmaya itmektedir. Otomotiv sektöründe faaliyet gösteren firmaların yaklaşık %90'ının, ülkede yaşanan ani krizler sonucu meydana gelen ekonomik sorunların, iş hacimlerini doğrudan etkilediği ve ileri nesil teknolojik ürünlere yatırımlar yapabileme imkanının mevcut koşullar altında çok zorlaştırdığını ifade etmişlerdir. Bu husus, firmaların gelecekteki aksiyonlarının nasıl şekilleneceğini görebilmek adına, çalışmanın en önemli bulgularından birisidir.

Aşağıda yer alan matriste, çalışmadan elde edilen bulgular SWOT (GZFT)'un tüm bileşenlerini içerecek şekilde özetlenmiştir. Matrisin her bir ögesinde, firmaların çoğunluğu tarafından işaret edilen ifadelere yer verilmiştir. Böylelikle her bir bileşen için, araştırmaya konu olan sektörün genel görüşü vurgulanmaya çalışılmıştır.

SWOT(GZFT) MATRİSİ	
Güçlü Yönler(S)	Zayıf Yönler(W)
<ul style="list-style-type: none"> Bursa ilinin nitelikli işgücü bakımından zengin portföyü Bursa'nın coğrafi konumu ve sanayi şehri olarak bilinirliği Ürün taleplerine dönük cevap verebilme yetkinliği Ağırlıklı olarak ihracata dönük satışlar Müşteri/Ürün çeşitliliği 	<ul style="list-style-type: none"> Yüksek maliyetlerden ötürü deneme/yanılma imkanının bulunmaması Endüstri 4.0'a dönük yetkin personel eksikliği Endüstri 4.0'la ilgili bilgi eksikliği Endüstri 4.0'a dönük gerekli zaman ve kaynağın ayrılmaması Teknolojik atılımlar için hantallık

Fırsatlar(O)	Tehditler(T)
<ul style="list-style-type: none"> • Üniversite-Sanayi iş birliği ile birlikte yenilikçi tekniklerin/süreçlerin geliştirilmesi • Bakanlıklar/TUBİTAK/Kalkınma Ajansı vb. kurumların vermiş olduğu destekler • Ulusal ve uluslararası projeler • Endüstri 4.0 farkındalığının yeni yatırımlara imkân sağlaması 	<ul style="list-style-type: none"> • Türkiye'nin, diğer ülkelerle yaşadığı siyasi sorunlar • Döviz kurunda meydana gelen ani dalgalanmalar • Yetişmiş ara eleman eksikliği • Yatırım/Üretim maliyetlerindeki yükseklik • Ürünlerin kopyalanma riski

Kaynakça

- Agusti, A. (2018). "Industry 4.0 is written in german", Erişim Tarihi: 12.11.2020, https://www.viaempresa.cat/via-empresa-in-english/industry-4-0-is-written-in-german_53281_102.html.
- Arslan, K. ve Kırbas, İ. (2016). "Nesnelerin interneti uygulamaları için algılayıcı/eyleyici kablosuz düğüm ilk örneği geliştirme", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt 7, Özel Sayı, s.35-43.
- Avrupa Birliği Bakanlığı, (Ocak 2018), "Sanayi 4.0 bilgi notu", Erişim Tarihi: Erişim Tarihi: 07.09.2020, https://www.ab.gov.tr/siteimages/resimler/Sanayi%204_0%20web.pdf.
- Banger, G. (2016). *Endüstri 4.0 ve Akıllı İşletme*, Dorlion Yayınları: İstanbul.
- Christoph Jan, B. (2017). *The concept industry 4.0: an empirical analysis of technologies and applications in production logistics*, Springer Gabler: Wiesbaden.
- Bayar, K.C. (2017). "Sanayinin Geleceği: Robotlar ve Yapay Zeka", *6. Ulusal Verimlilik Kongresi, Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Verimlilik Genel Müdürlüğü*, Ankara.
- Bayraktar, Ö. (2017). *Dijital İşletme Bilimi*, Selis Kitaplar: İstanbul.
- Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (2018). Türkiye'nin Sanayi Devrimi 'Dijital Türkiye' Yol Haritası, Erişim Tarihi: 15.10.2020, https://www.gmka.gov.tr/dokumanlar/yayinlar/2023_Dijital-Turkiye-Yol-Haritasi.pdf.
- Bozuklu, M. (2016). *Çevresel Veriler İle Gerçek Zamanlı Nesnelerin İnterneti Uygulaması*, (Yüksek Lisans Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Tokat.
- Brande Finance (2020). Erişim Tarihi: 29.05.2021, [https://www.brandingturkiye.com/turkiyenin-en-degerli-100-markasi-2020/#:~:text=T%C3%BCrkiye'nin%20En%20De%C4%9Ferli%20Markas%C4%B1,975%20milyon%20dolar%20oldu%C4%9Fu%20g%C3%B6r%C3%BCl%C3%BCyor.\(\)](https://www.brandingturkiye.com/turkiyenin-en-degerli-100-markasi-2020/#:~:text=T%C3%BCrkiye'nin%20En%20De%C4%9Ferli%20Markas%C4%B1,975%20milyon%20dolar%20oldu%C4%9Fu%20g%C3%B6r%C3%BCl%C3%BCyor.())
- Brettel, M., Friederichsen, N., Keller, M. ve Rosenberg, M. (2014). "How Virtualization, Decentralization and Network Building Change the Manufacturing Landscape: An Industry 4.0 Perspective", *International Journal of Information and Communication Engineering*, Cilt 8, Sayı 1, ss.37-43.
- Brynjolfsson, E. ve McAfee, A. (2014). *With a New Introduction The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity In a Time of Brilliant Technologies*, W. W. Norton ve Company: New York.
- Bulut, C. (2018), Bulut Bilişim, Erişim Tarihi: 18.12.2020 www.siskon.com.tr/dosya/PDF/Makale/Bulut_Bilisim.docx.
- Cohen, L., Lawrence, M. ve Morrison, K. (2005), *Research Methods in Education*, 4'th edition, Routledge Falmer: London.
- Doğru, B. N. ve Meçik O. (2018). "Türkiye'de Endüstri 4.0'ın işgücü piyasasına etkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 23, s.1581-1606.

- Ege Bölgesi Sanayi Odası, (2015), Sanayi 4.0, Erişim Tarihi: 19.11.2020, http://www.ebso.org.tr/ebsomedia/documents/sanayi-40_88510761.pdf.
- Eşkinat R. ve Kutlu, E. (2014), *Dünya Ekonomisi*, Nisan Kitabevi: Ankara.
- Gabaçlı, N. ve Uzunöz, M. (2017). IV.Sanayi Devrimi: Endüstri 4.0 ve Otomotiv Sektörü, *3rd International Congress on Political, Economic and Social Studies*, Ankara:Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, s.149-174.
- Guban, M. ve Kovacs, G. (2017). Industry 4.0 Conception, *Acta Technica Corviniensis - Bulletin of Engineering*, s.1-4.
- Gür, N., Ünay, S. ve Dilek, Ş. (2018). *Sanayiye Yeniden Düşünmek: Küresel Teknolojik Dönüşümün Dünya ve Türkiye Ekonomisine Yansımaları*, Seta Kitapları:İstanbul.
- Gürel, E. ve Tat, M. (2017). Swot Analysis: A Theoretical Review, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 10, Sayı 51, s.994-1006.
- IBM. (2019). Digital transformation in the automotive industry., Erişim Tarihi: 23.10.2020,
- İnan, K. (2012). *Teknolojik İş(lev)sizlik: Kitle Üretiminden Yaratıcı Tasarıma*, İletişim Yayınları: İstanbul.
- Kabaklarlı, E. (2016). *Endüstri 4.0 ve Dijital Ekonomi: Dünya ve Türkiye Ekonomisi İçin Fırsatlar, Etkiler ve Tehditler*, Nobel Kitap:Ankara.
- Kayapınar, S. (2017). The past, present and future of Industry 4.0: logistics sector, *4.Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı*, Munzur Üniversitesi:Tunceli.
- Kotler, P. (2000). *Marketing Management*, 10.Baskı,Prentice Hall: New Jersey.
- Lee, J.K., Hung-an-Yang, S. (2014). Service innovation and smart analytics for industry 4.0 and big data environment, *Procedia Cirp*, 16, s.3-8
- Makrob, Simulasyon, Erişim Tarihi: 28.11.2020, <https://makrob.com.tr/simulasyon/>.
- Nabil, A. S. (2011). Reaching for the “cloud”: How SMEs can manage, *International Journal of Information Management*, s.272-278.
- Pamuk, N.S. ve Soysal, M. (2018). Yeni Sanayi Devrimi Endüstri 4.0 Üzerine Bir İnceleme, *Verimlilik Dergisi*, Sayı 1, s.41-66.
- Patton, M. Q. (1987), *How to use qualitative methods in evolution*, Newbury Park CA:Sage.
- Ronald Berger Strategy Consultants, (2014), Think Act Autonomous Driving, Erişim Tarihi: 30.11.2020, https://www.rolandberger.com/publications/publication_pdf/roland_berger_tab_autonomous_driving.pdf .
- Lorenz, M., Rübmann, M., Waldner, M., Engel, P.- Harnisch, M. ve Justus, J. (2015),. “Industry 4.0: The Future of Productivity and Growth in Manufacturing Industries”, Erişim Tarihi: 03.11.2020, <https://www.zvw.de/media.media.72e472fb-1698-4a15-8858-344351c8902f.original.pdf>.
- Schwab, K. (2016). *Dördüncü Sanayi Devrimi*, Optimist Yayım Dağıtım:İstanbul.
- Schwab, K. “The Global Competitiveness Report 2016-2017”, World EconomicForum, Erişim Tarihi: 19.12.2020, <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-index-2017-2018/>.
- Smartpln/Akıllı Fabrika, Endüstri 4.0 ve Sistem Entegrasyonları, Erişim Tarihi: 29.12.2020, http://www.akillifabrika.org/Endustri_4.0_ve_Sistem_Entegrasyonlari,cnt-6.
- Soyak, A. (2017). “Teknolojiye dayalı sanayileşme: Sanayi 4.0 ve Türkiye üzerine düşünceler”, *Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 11, s.68-83. (Erişim Tarihi: 14.10.2020)

- Taymaz, E. (1998). *Teknoloji ve İstihdam* (Der. Bulutay T.), DİE:Ankara.
- Toffler, A. (2018). *Üçüncü Dalga: Bir Fütürist Ekonomi Analizi Klasığı*, Koridor Yayıncılık: İstanbul.
- Tusiad. (Mart 2016). Türkiye'nin Küresel Rekabetçiliği İçin Bir Gereklilik Olarak Sanayi 4.0, Erişim Tarihi: 08.11.2020, <http://www.tusiad.org/indir/2016/sanayi-40.pdf>.
- Türkiye'nin Endüstri 4.0 Platformu, Endüstri 4.0 ve Sistem Entegrasyonları, Erişim Tarihi: 20.11.2020, http://www.akillifabrika.org/Endustri_4.0_ve_Sistem_Entegrasyonlari.cnt-6.
- Uludağ İhracatçılar Birliği. (2017). Yapay Zeka ve Yeni Teknolojiler, Erişim Tarihi: 09.11.2020, <http://www.uib.org.tr/tr/kbfile/yapay-zeka-ve-yeni-teknolojiler>.
- University of Cambridge, (2014). Industrie 4.0 Smart Manufacturing for the Future, Erişim Tarihi: 09.12.2020, <https://www.manufacturing-policy.eng.cam.ac.uk/documents-folder/policies/germany-industrie-4-0->.
- Varank, M. (Ocak 2019). Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı 2019 Yılı Bütçe Sunumu, Erişim Tarihi: 28.12.2020, <https://www.sanayi.gov.tr/butce2019.pdf>.
- Vermesan O ve Friess, P. (2013). *Internet of Things-Converging Technologies for Smart Environments and Integrated Ecosystems*, Gistrup: River Publishers, s.153-204.